

UNIVERSITY OF TORONTO
3 1761 01594324 4

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

II. JÓZSEF KORÁBAN.

IRTA

MARCZALI HENRIK.

KIADJA

A M. T. AKADÉMIA TÖRTÉNELMI BIZOTTSÁGA.

HARMADIK KÖTET.

BUDAPEST.

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

1888.

ELŐSZÓ.

Tiz éves munka befejezését fogadja e kötettel az olvasó. Ha a mű maga nem vált olyanná, minőnek a szerző tiz év előtt, fiatal lelkesedéssel elképzelte, mégis mint kisérlet a nemzet belső életének adni rajzát egy fontos korszakon át, eddigi köteteivel szerencsés volt szélesebb köröknek is fölkelteni érdeklődését.

A jelen kötetet előkészitő tanulmányaimban is sokszoros támogatásban részesültem. Nagy köszönettel tartozom ezért különösen a magyar országos- és a bécsi cs. kir. levéltár igazgatóinak: Dr. **Pauler Gyula** úrnak és **Arneth Alfréd** ő Excellentiájának. Őszinte hálára kötelezett **Haynald Lajos** kalocsai érsek ő Eminentiája, ki megengedte az érseki levéltár ide vonatkozó részének felhasználását. A már feldolgozott munkának az igazságügy és törvénykezés reformjáról szóló fejezetét **Csemegi Károly** ő Excellentiája, az európai hirű jogtudós, volt szives átnézni.

Művem belső oeconomiája követelte, hogy a császár biographiáját működése keretébe, az előadás közepébe illeszszem be, ne pedig tisztán a chronologiai sorrend kedvéért, a mű végére tegyem.

A M. T. Akadémia gondoskodik egy teljes név- és tárgymutató elkészitéséről a mű mindhárom kötetéhez.

Budapest, 1887. decz. 30.

TARTALOM.

V. Könyv.

A társadalmi reform.

I. FEJEZET.

II. FEJEZET.

III. FEJEZET.

IV. FEJEZET.

VI. Könyv.

A császár.

VII. Könyv.

I. FEJEZET.

V. KÖNYV.

A TÁRSADALMI REFORM.

I. FEJEZET.

A Hóravilág Erdélyben.

Nem volt a római császárság hanyatlása óta kor, melyben a fönnálló állami s társadalmi rend oly szilárd alapon látszott volna nyugodni, mint a XVIII. században. A Fronde ideje óta Francziaországra akadály nélkül súlyosodhatott a korlátlan monarchia terhe. Angliában Cromwell ideje óta nem volt nagyobb mértékű fegyveres összeütközés a nemzet keblében, és az angol túlsúly ellenében csak gyönge mozgalmakban nyilatkozott a skót clanoknak s az ir toryknak elhaló ereje. Németországban a XVI. század nagy háborúi óta a kiváltságos osztályok, a fejedelmekkel egyesűlve, egész bátorságban uralkodhattak az alattvalók fölött, bár mily erős vallásos s politikai ellentételek választották is el őket egymástól. Előbb a nemesség s a fejedelmek együtt legyőzték a pórokat, azután a fejedelmek s az állandó sereg a nemességet. Épen a XVIII. században dől el e küzdelem keleti Európában is azon irányban, melyben földrészünk nyugoti s középső vidékein már régebben uralomra jutott. Nagy Péter vérbe fojtja a streliczek s bojárok fölkelési kisérleteit. Katalin legyőzi az orosz anarchismus minden elemét Pugucsevvel együtt. A pozsonyi 1687-ki országgyűlés a magyar nemességet legfőbb kiváltságaitól fosztja meg, s Rákóczi fölkelésének befejezésével a szatmári béke szentesíti az aristokratikus elemek hanyatlását. Még egy menedékhelye volt a nemesi szervezetlen szabadságnak: Lengyelország. De az majdnem ellenállás nélkűl roskadt össze, mihelyt neki szegezte ágyúit a három hatalmas szomszéd. Előbb a lovagok porrá zúzták a rendetlen pór seregeket, most a rendes armadák előtt porba omlott a nemesek szervezetlen

vitézsége. A franczia forradalom még nem tanította meg a világot arra, mily gyönge az a trón, melyet csak szuronyok támogatnak A fejedelmi hatalmat csak kivülről fenyegethette vész, az alattvalók részéről megtámadhatatlannak tünt föl.

II. József csak e szempontból itélhette meg azon mozgalmakat, melyeket a politikája elleni elégedetlenség keltett. Nem kellett tartania semmitől, nem is kellett kegyetlennek lennie, hogy elfojtsa a lázadásnak még lehetőségét is. Ha arról volt szó előtte, hogy egyik-másik alattvalója zúgolódik, csak azt kérdezte tréfásan: hány katonája van? Élete vége felé Belgiumban s Magyarországban szerzett fájdalmas tapasztalatai meggyőzték a katonai hatalmon alapuló korlátlan uralkodás gyöngeségéről. De elveiben törhetetlen maradt, nem csak bűnösnek, hanem oktalannak s lehetetlennek tartotta a nép fölkelését, s nem talált elég szigorú szavakat, hogy megbélyegezze XVI. Lajosnak, sógorának, gyöngeségét, a ki engedett Páris csőcselékének.

Hasonló meggyőződés uralkodott Magyarországban is. Bármily forradalmiak és a legfontosabb egyházi, rendi és nemzetiségi érdekeket sértők voltak is II. József intézkedései, azok ellen uralkodása végeig hazánkban fegyveres fölkelés nem keletkezett. Az elégedetlenség általános volt, de hogy lehetett volna gondolni kitörésre — az óriási császári hadsereg ellenében, melynek mind nagyobb része szállásoltatott az országba? Mint az ellenzék tüzes költője, Ányos Pál írta:

> De ez megelégszik, hogy kalap van fején.
> Mert háromszázezer zsoldos él kenyerén.
> Azt véli, ezeknek fegyvere királyság,
> Holott kegyetlenség, erőszak, tolvajság. [1])

És mégis épen II. József uralkodása alatt lőn hazánk a felizgatott népszenvedély egy borzasztó tragédiájának szinhelyévé. Európa oly kornak örvendett, melyben fölvilágosodott fejedelmek vezetése alatt, nyitva látszott előtte az út a műveltség s haladás addig ismeretlen fokához, s íme egyik legerősebb birodalmában megújulnak a rabszolgaháborúk s pórlázadások iszonyai. Az erdélyi oláhság fölkelése, mely oly

[1]) A kalapos király. 92. l.

véres nyomot hagyott, nem áll semmi összeköttetésben azon okokkal, melyek a magyar nemzet keblében megingatták az uralkodó fölség iránti hűséget. Sajátos jellegét épen az által nyeri, hogy egy barbar csoport vérontása úgy lép föl, mint az uralkodó eszméinek szövetségese és tendentiáinak tudatos vagy öntudatlan végrehajtója.

A magyar közvélemény átérezte a József eszméi és a Hóra tettei közti belső kapcsolatot, és erősen ki is fejezte azon gyanúját, hogy az oláh mészárlók egyenesen, mint a humanus császár eszközei működtek. Teleki Domokos gróf könyve: *A Hóra-támadás története*, ez iránynak legszélsőbb képviselője. Csak Szilágyi Ferencz mutatta ki lelkiismeretes kutatással, hogy a császár nem tekinthető e mozgalom tudatos előidézőjének. [1]) Ő valóban a kútfők alapján igyekszik föltüntetni, minő része volt azon sajnálatos eseményekben az erdélyi úrbéri viszonyoknak, az oláhok nemzeti és vallásos elnyomatásának, és különösen a zalatnai uradalomban történt visszaéléseknek. A fölkelés száz éves évfordúlója alkalmával Densusianu Miklós adott ki egy nagyterjedelmű, de teljesen tendentiosus munkát, mely szerint »a visszaélésektől való felszabadulás által jut el az oláh nép a jobbágyságból való felszabaduláshoz és Erdély felszabadításához a magyar elem alól.« [2]) Mi az állami levéltár illető anyagának, II. József és Hadik hadügyminiszter levelezésének alapján rövid és lehető pontos rajzát kivánjuk adni e nevezetes mozgalomnak, melynek emléke mai nap is annyira föl birja kelteni az érdekelt nemzetek szenvedélyeit.

Háromszoros elnyomás nehéz súlyát nyögte az erdélyi oláh nép legnagyobb része. Akár őslakosok voltak, akár újabb telepedők, mint a magyarok s szászok jobbágyai lakták a földet. A szabadalmak s kiváltságok korában nekik nem jutott privilegium. Az öreg Cserei Mihály majdnem az erdélyi törvénykönyv szavait idézi, midőn így szól rólok: az idegen haszontalan oláh nemzet, a kit az ország csak propter interesse publicum tolerált. E jobbágy nemzetet nem csatolta uraihoz

---

[1]) A Hóravilág Erdélyben. 1871.

[2]) Revolutiunea lui Hora. Bucuresci, 1884.

sem a közös származásnak, sem a közös vallásnak kapcsa Erdély hét »bűne«, a három nemzet s a négy recepta religio közt, nincs fölvéve sem a görög nem egyesült hit, sem az óriási többségében ahhoz tartozó oláh nép.

És mégis, ha a történeti jogot s a fejlődés törvényeit tekintjük, az oláhok e helyzetén nincs mit csodálkoznunk. A jobbágyság nem volt hazánk határaihoz kötött intézmény. Az uralkodó nemzet a középkorban sehol sem engedett egyenrangúságot a meghódoltnak, akár hódítás, akár betelepedés által jutott a jobbágy az úr hatalmába. Erdélyben jövevénynek tekintették az oláhot, ki úgy szólva kegyelemre adta magát a magyar s szász kezébe, hogy megélhessen. Ép oly kevéssé lehetett számítani tolerantiára vagy a vallások egyenrangúságára. Az erdélyi oláhság helyzete csak annyiban volt rendkivűl kedvezőtlen, a mennyiben az elnyomás mind a három szempontból érte, és semmi sem enyhítette az elnyomó s annak áldozata közti ellentétet. Csak az irnek volt még keservesebb a sorsa, ki úrból szolga lett tulajdon hazájában.

Bizonyos, hogy az oláh nemzet elnyomott állapota megmagyarázhatja magában véve is az uralkodó osztály elleni borzasztó kitörést. Egy teljesen magyar-párti egykorú író midőn elsorolja a fölkelés okait, és megemlékezik a császár leereszkedéséről az oláhokhoz, így folytatja: A nemesség is, de kivált az uraság méltatlanúl bánt velök. Csak nem lehet ezt a mi nemzetséges hibánkat tagadni magunkban többnyire, és ez a keresztyénségnek határán kivűl lépett szolgálatnak neme őket már nagy részint desperatióra juttatta; tapasztalván, hogy hiába hallják és várják valami megkönnyebbittetését terhes szolgáltatásaiknak. És itt az oláhok mind azt hiszik, hogy a császár régen elküldötte ő irántok a kegyelmes rendeléseket, de az uraság elfordította, legalább eltitkolta.[1]) Hanem ez az elnyomás évszázados volt, a magyarság válságosabb napokon is ment át, de az oláhság nemzetűl soha sem ragadott ellene fegyvert. És a mi magát a fölkelés fészkét, a zalatnai uradalmat illeti, igaz, hogy a kincstári

---

[1]) Gyöngyösi János levele. Torda, 1785. febr. Hazánk, 1887. febr. 109—110. l.

igazgatóság, különösen a korcsmázási regalénak kiméletlen kiaknázása által nehezen elviselhető új terhet rótt jobbágyai vállára; igaz, hogy ezeknek panasza s vádja nem ért czélt sem az országos törvényszékek előtt, sem Bécsben, hanem az ily esetek nem voltak akkor oly ritkák, hogy a kutató, magokban véve, e nagy pórlázadás elegendő magyarázatáúl fogadhatná el őket. Mondhatni, hogy 1768-tól 1780-ig folytonos zavargásban volt az ország nyugati vidékeinek és Horvátországnak pórosztálya, nemzetiség különbsége nélkűl. Hanem ott egyáltalában nem következett be kitörés, az erdélyihez hasonlítható. A localis, úrbéri s nemzeti viszonyokon kivűl más tényezők fölismerésére is van tehát szükség, ha valódi okát akarjuk adni az oláh pórlázadás keletkezésének s lefolyásának.

Az oláh fölkelés lehetőségének egyik legfontosabb tényezőjét abban látjuk, hogy e nemzetiségnek egy jelentékeny, és tán legerősebb részénél traditióvá vált a rabló élet.

Minden nép csak nagy rázkodások után tér a nomád életről a földmívelő, letelepedett életmódhoz. Ily változás szorosabb munkát, nagyobb kényszert hoz magával, s természetes, hogy a kalandosabbak s bátrabbak kivonják magokat nyűge alól. Ha a kényszerítés idegen nemzettől indúl ki, alig egy lépés választja el a nemzeti hőst a rablótól, s a szegény legény bizvást számíthat törzsrokonai támogatására s részvétére. A török uralom úgy szólva nemzeti intézménynyé tette a rabló csapatokat, hódoltsága minden népénél. Ez alól az oláhok sem képeztek kivételt. Lakóhelyeik erdői s bérczei még elősegítették e foglalkozást. Az üldözők elől a Bánság, Erdély, Szerbia s Oláhország határán mindig könnyű volt egyik területről a másikra menekűlni, rengetegeken s hegyszorosokon át. Nagyobb politikai s nemzeti jelentőségre e prédálók csak Mihály vajda által jutottak, de szereplésök később sem szünt meg. A folytonos határharcz volt legbiztosabb föntartójok. A török kiűzésének korában sokat hallunk felőlök. »A hegyekben holmi oláh hegyi tolvajok és talpasok támadtak, sok rendbeli parancsolatok jöttek, hogy őket üldöznők és csendesítenők le. Mely is hogy inkább meglehessen, minthogy majd ex natura is egyik nemzetség a másiknak ellensége, persuadeáltam a vármegyének, hogy a

feljebb specificált magyar hajdúkat fogadják az oláhok ellen, remélhető, hogy hasznosabban fogják üldözni, mint az oláh ármások, kik a tolvajokkal nagyobb részént atyafiasok.«[1]) Pintye Gergely »a havasok királya«, jutott e nép közt legnagyobb tekintélyre: merészsége annyira ment, hogy Nagybánya városát megtámadta. A kurucz mozgalom fölújulásával mindenfelől felütötték fejöket az oláh rablóbandák, s Cserei nem győzi elszámlálni garázdálkodásukat. Nem szándékunk részletesen ismertetni az oláh rablóknak mindenesetre igen regényes történetét, de hogy mily nagy volt számuk és vakmerőségök még József uralkodása küszöbén is, kitűnik Mária Terézia egy leveléből, melyet 1778-ban ír fiának, Leopold toscanai nagyherczegnek: »kivonják a katonaságot Galicziából, Erdélyből és Magyarországból, pedig az első ország még elégedetlen, a két utóbbi pedig nyitva áll a törökök és a rablócsapatok előtt.« A rablócsapatok, melyeknek a császárné politikai szerepet tulajdonít, oláhokból állottak.

Az 1781-dik évben Krassó vármegye külön fölterjesztést tesz a zsiványok ügyében, kik közt Ardelián a leghíresebb kapitány. El kívánja töröltetni a szabad átjárást és a lőporeladást, és vérdíjat kér minden rabló fejére. Arad megye ugyanakkor nem hiszi, hogy véget vethessenek a rablásoknak, a míg a hegyekben nem rontják le az elszórt házakat, a rablók menedékhelyeit, és nem gyűjtik össze falvakba a népességet.[2]) A sikeres üldözésre katonai segítséget kértek a megyék, de azt nem nyertek. Krassómegye főispánja alkalmaztatni kívánja az elfogottak ellen az imént eltörölt torturát, és a kanczellária hajlandó volna ez esetben kivételt tenni. De a császár nem tartja alkalmasnak a kínzást az igazság kitudására. Inkább az erdők gyakori bejárását, a gyanús helyek szemmeltartását, és a kétségtelen bűnösök példás megbüntetését sürgeti.[3]) Csakhamar általánosabbá is válik a mozgalom, a mint a Bánság a szigorú katonai kormány alól rendes megyei igazgatás alá kerül, és a bűnök bizonyos agrarius színt öltenek. Ittebén a nép ellene szegűl az új földesuraknak, maga a pópa áll a

[1]) Károlyi Sándor önéletírása az 1696-ik évnél.

[2]) Kancz. levélt. 1781. 5934. sz.

[3]) U. o. 1301., 1498., 1538. és 1726. sz. 1782-dik évben.

zavargás élén. Mocsonyi Popovicsot, az új földesurat, megölték Foenben, mi a császárt kellemetlenül érintette, mert az ilynemű események megronthatják a bánsági jószágok kelendőségét. A legszigorúbb eljárást parancsolta a bűnösökkel szemben. [1]) A csak az imént polgárosított tartomány egy részét visszacsatolta a határőrvidékhez, hogy annál könnyebben lehessen megfékezni a tolvajokat, [2]) és ez elhatározásától nem engedte magát a kanczellária és Krassómegye fölterjesztései által is eltéríttetni. Magok az illető helyek is kérték a katonai kormány alá rendelésöket. Maga is beutazta újra azon vidéket, és oly kétségbeesetteknek találta az állapotokat, hogy azok orvoslására külön királyi biztost rendelt Jankovics Antal személyében. A császár kiemeli, hogy a legújabb zavarokat nagy részt magok a földesurak idézték elő, az által, hogy jobbágyaikat távozásra akarják kényszeríteni, csakhogy nagyobb földet nyerjenek a marhatenyésztésre. Nevezetes, hogy ugyanezen ok lép föl Irországban is, mint az agrarius mozgalmak egyik fő előidézője.

Mind ennek daczára a rablók és rablások száma nőttön nőtt. Most már az aradi oláhok járnak elől. A kanczellária kifejti, hogy az eddigi intézkedések nem vezettek semmi eredményre. »Bizonyos, hogy az időbeli büntetésnek nincs semmi hatása e vad s minden emberi érzést nélkülöző népre.« A bűntársak menten maradnak. Előbb is volt ott annyi bűn, de kiirtották. Most ott veszélyben forog az egész közállapot. Csak a tortura és a halálos büntetés segíthet. A megye egyelőre huszonnégy pandurt fogadott ellenök.

A császár válasza jellemző fölfogására nézve. A torturát nem engedi meg semmikép, még a bottal való vallatást is eltiltja. Egy gyilkos ellen, kit Torontálmegye nyársra ítélt, elégnek tartja az örök fogságot és arcza bélyegzését. »Különben e fölterjesztésből látszik, mily hibás a magyar közigazgatás, midőn egy megye nem szégyell huszonnégy pandurt fogadni, csakhogy rettegő tisztviselői megnyugodjanak, és tán curiáikban nagyobbszámú cseléd szolgálja őket, kiket kétség-

[1]) U. o. 5312., 6971., 7178. sz.
[2]) U. o. 2410. és 3215. 1783.

telenűl a szegény népnek kell eltartani. A huszonnégy pandurt el kell bocsátani.«[1]) Annyira gyűlöli és megveti a megyét, hogy még a legveszélyesebb elemek ellen is megtagadja tőle a védelmet.

A magokra maradt megyék nem vethettek véget a törvénytelenségeknek, melyek hallatlan módon elharapództak. A rablók nem ismernek semmi tekintetet. Gyermekeket is ölnek és csonkítanak. Azt kellett hinni, hogy már nemcsak a bírvágy, vagy a boszú vezeti a gyilkosokat, hanem valóságos düh szállotta meg őket. Már nem mernek dolgozni sehol. A kamarai pénztárak is veszélyben forognak. Csak nagyobb számú katona segíthet. A lakosok nagy része összejátszik a tolvajokkal, bíznak abba, hogy úgy sem büntetik őket. A kamarának több volt a hitele a császár előtt, mint a megyéknek. Katonát ugyan nem küldött, de száz aranyat tűzött ki jutalmúl, ha valaki élve kerít kézre rablót: ötvenet, ha halva. A halálos büntetésbe most sem egyezik, inkább a sokszoros veretést ajánlja.[2])

Mindezen rablásoknak egyáltalában nem volt semmi politikai vagy vallásos színezetök. Aradmegye szerint 20–25 fegyveres jár együtt rabolni. Dühöngenek saját nemzetök és vallásuk szerint is. A császári proclamatio, mely díjat tűzött ki fejökre, hatással volt reájok. Huszonnégy oláh fegyveres meglepte és elfogta Aradmegye alispánját, az öreg Forray Andrást, hogy általa kegyelmet nyerjen. A megijedt megye ennek megadását ajánlja és a császár ezt már helybenhagyja, sőt az ellen sincs már kifogása, hogy a megye huszonnégy huszárt fogadjon. Ezalatt a megyének hegyes, Erdély felé eső része és Zarándnak szomszédos vidéke egészen a rablók kegyelmére volt bízva. Senki sem mert már Erdélybe menni.[3])

Maga az aradi görög nem egyesűlt püspök ment Forray kiváltására a rablók közé. Dumbroviczán találta őket, közel az erdélyi határhoz. Ünnepélyes istentiszteleteket tartott, úgy hirdette a kegyelmet és tett esküt annak megtartására.

---

[1]) U. o. 6860—83.

[2]) U. o. 6902—84.

[3]) Jelentések Buttyinból és Halmágyból. 8620. 9101—84.

A rablók nem tekintették méltóságát, lövés dördült el ellene, de nem találta. Az ötvenhat lator közűl csak nyolcz kért kegyelmet, és ezek közűl is csak három hozta el puskáját. Aradmegye helyesen itélt, midőn makacsnak mondá a népet, mely nem akar nyugodt földmíves élethez szokni, és annak elébe teszi a gond nélkűl való, bőséges rabló életet. A rablók aránylag nagy részének különös oka volt vissza nem térni lakhelyére: sok volt köztük a szökött katona, magából a De Vins ezredből, mely oláhokból állott, 13-an. Időközben is raboltak, ők urai a vidéknek. Temesből is átjöttek negyvenen. Az egész buttyini járás részes. Csak az segíthet, ha más, nem oláh ezredet küldenek oda. [1])

Látjuk, hogy a bánsági rablók országos csapássá váltak. Aradmegye jelentéseiből kitűnik, hogy a latorcsapatok lassankint éjszak felé huzódtak, úgy, hogy 1784. nyarán már Erdély határán, Zarándmegye közvetetlen szomszédságában voltak legnagyobb számban. A megye hatalma nem fékezhette őket, a katonaság megtagadta a közreműködést, és annak egy része összejátszott velök. Jelentékeny számban van köztök a szökött katona, mi új, elszánt és erős elemmel növeli a törvényen kívül állóknak erejét. A császár eleinte csekély fontosságot tulajdonít az egésznek, nem enged torturát, sem halálbüntetést, — a mi menthető — de kellő üldözésökről sem gondoskodik. Akkor tűz ki díjat fejökre és küld ellenök katonát, midőn már a királyi pénztárakat is fenyegetik. Mindenesetre 1784. nyarán már belátta, hogy erélyes eszközökre van szükség e borzasztóságok elfojtására.

Gyökeres orvoslást Krassómegye a következő intézkedésektől várt: 1. az elszórt házakat le kell rontani, 2. egy egész ezred katona vegye üldözőbe a latrokat, 3. az országútak mellett húsz ölnyi szélességben ki kell vágni az erdőt, 4. szaporítsák a megye fegyvereseinek számát, 5. rontsák le a rabló házát, nejét és rokonait pedig, kik tudnak felőle, és bizonyosan segélyezik, vigyék fogságba. Hasonló Aradmegyének fölterjesztése is. A helytartótanács játéknak tartja a kegyelemkérést. Az illetők őszszel kegyelmet kérnek, félve a

---

[1]) 9470., 9977—84.

téltől, de tavaszszal visszatérnek az erdőkbe. Kinek ne jutna eszébe Andrássy diplomatiai jegyzéke a herczegovinai zavarokról, mely újabb mozgalmakat helyezett kilátásba »ha olvad a hó«.

A kanczellária két külön commissariusra kívánná bízni ez ügy rendezését. Ezek közt a tábornok a megyével együtt határozza meg a hajdúk számát. A szomszédos megyék és az erdélyi hatóságok is működjenek közre. Helybenhagyja Krassómegye javaslatainak nagy részét, de nem helyesli a rabló házának lerontását. Az elfogott bűnösök ellen szigorú eljárást sürget; az executió mindjárt a hely színén menjen végbe.

II. Józsefet bizonyára nem annyira Ürményi fényesen írt jelentései győzték meg erélyesebb rendszabályok szükségéről, mint magok a tények. Jóváhagyja a kanczellária javaslatait és száz katona küldését helyezi kilátásba. A kegyelem alól kiveszi a katonai szökevényeket. Biztosokúl Papilla tábornokot, ki maga is oláh volt, és Jankovics Antalt nevezi ki október 7-dikén. [1])

Ez volt az erdélyi véres dráma bevezetése. Fegyveres, elszánt, minden törvényes korláttól irtózó, számos csapat garázdálkodott már 1784. nyarán és őszén Zarándmegye határain. A rablók mind oláhok. Kegyetlenek a végletig, fajuk ragaszkodására támaszkodók. Az előbb elsoroltak nagy része a magyar megyei hatóságok túlzása gyanánt tünhetne föl, ha azokat teljesen meg nem erősítené egy teljesen egykorú német forrás. [2]) Az író meglehetős hosszú rajzát röviden összefoglaljuk.

»A Tiszán átmenve, az előbbi bánságba érünk, mely néhány év óta Magyarországhoz tartozik és megyei hatóság alatt áll. E vidék lakóinak legnagyobb részét az oláhok képezik, kiknek ijesztő arcza, lógó haja, rongyos és majdnem utálatos viselete a félénk embert azon mondásra bírhatják: minden oláh gazember. De nincs embertelenebb és könnyelműbb állítás ennél. Egy más vádnak azonban, bár kelletlenül, be kell vallanom helyességét. Boszút és vért szomjaznak. Ezt

---

[1]) 9158., 10859., 11452 és 12299. sz. 1784.

[2]) Johann Lehmann's Reise von Pressburg nach Hermannstadt. 1785.

számos és újabb példa bizonyítja. Az oláh nem bánt, de ha megsértik, boszút áll, tán sok év mulva, de többnyire véresen. Különben sokkal szívesebb nép, mint a bánsági németek.«

»Az oláh vérengző, boszúvágyó. De minden ember olyan volna, ha nem tanítanák gyermeksége óta arra, mi a jó, mi a rossz, ha nem tudná, hogy Istenre és a hatóságra bízhatja boszúját, ha jó emberek példája nem tanítaná a jó szeretetére, a gonoszok példája pedig a rossz megvetésére, ha a szeretet vallása nem hatna reá egész életén át. — Nem elég azt mondani: az oláh olyan, mint barma. Jaj nektek, kik nem tettétek mássá, ti, kik felelősek vagytok lelkeért. — Ti a papok elöljárói, űzzétek el a pópákat és neveljetek oly papokat, kik használni akarnak és bírnak. A mostaniak nem csak tudatlanok, hanem gyakran gonoszok is, és szint olyanná teszik nyájokat is. Ritkán esik, hogy a pópa ne volna bebonyolítva valamely oláhnak büntető pörébe. Szomszédaitok annyira fölháborodtak ezen, hogy egyenesen kívánják, hogy minden fölakasztott oláh mellé oda akaszszák pópáját, mert ő a bűnnek oka, ő nem tanította arra: ne gyilkolj, bízd boszúdat Istenre és a törvényre. — De ő maga sem tud erről semmit. — Az oláh pópák ellen nem egyes ember emeli e vádat, mindenki így beszél felőlök. Pedig meg lehet javítani a népet, a katonai kormány megmutatta: hogyan? — A világi hatóság nem elég erős az oláhok lelkének javítására. Veszedelmes is volna, ha a megye be akarna avatkozni. Az az alispán, ki ebben buzgólkodnék, vigyázzon a bőrére. A pópák majd találnak olyan embereket, kik kifognak az alispánon.«

»A bánsági rablóvilág nagy csapás a föld népére nézve, és réme a hivatalnokoknak. Vezérök rendesen olyan, ki azt hiszi, hogy megbántották atyját vagy valamely rokonát, és elégtételt keres. Mert az oláh tiszteli övéinek emlékét, még ha bitófa alatt rothadtak is el. Az ilyen boszúvágyó sok követőre talál. Együtt elmennek török területre, ott bizonyos évi adó fejében oltalmat nyernek, és török alattvalókká lesznek. Télen török házájokban nyugszanak, tavasz kezdetén átjönnek. Eleinte csak élni akarnak, hanem ősz felé már rabolnak és gyilkolnak, és midőn eltávoznak, meg szokták sarczolni a nagyobb helyeket is, mint néhány év előtt Oraviczát.«

Erdély hegyesebb, oláh-lakta vidékeire nem is igen mernek ellátogatni a megyei hivatalnokok. A bűnösök vagy gyanúsítottak az erdőbe mennek, bandákat alakítanak. A rablott jószágot valami útszéli korcsmában szokták felosztani. Mindennek oka pedig az, »hogy a nép Erdélyben kötelességet nem ismer.« Házaik egyedűl állanak, nem oktatja őket senki, vadak, mint lakhelyök. Pásztorok: könnyen szokják meg a marhalopást. Ezek a határon bejövő idegen rablóknak kalaúzai. Minden ház egy-egy rablóbarlang, és ha a lakosok nem vesznek is részt a rablásban, a félelem arra szorítja őket, hogy ne árúlják el a tetteseket. A zsivány mindig rossz gazda; tétlenek és örökösen az ínséggel küzdenek.

»Ez a nép culturájának elhanyagolása által morális szörnynyé lett. Már gyermek korában megtanulta, hogy bizonyos lopás, p. o. a gyümölcslopás nem bűn, nem is szégyen, mert azt Isten adta. Ilyen előítéletekkel táplálja az oláht már az anyja teje, ilyeneket hall gyermekkorában, ilyeneket lát, ilyeneket hisz végre, és ezek képezik jellemének fővonását. A hatóság az ő szemében csak igazságtalan megakadályozója különben megengedett dolgoknak. Minden belső küzdelem nélkűl követi belső hajlamát, mely rablásra, gyilkolásra viszi. Hanem az a tény, hogy van becsületes oláh is, mutatja, hogy lehet javítani a nemzetet.«

Az egyszeri lopásnak nagyobb a haszna, mint hosszas munkának. Ebből következik a földművelés elhanyagolása. Mindjárt meg lehet látni, melyik telek van oláh kézben.

Papjaiknak kellene oktatni őket, de ezek nem ritkán részt vesznek a rablásban, még gyakrabban kémeik; sőt lázítók is. [1])

A német író és a hatóságok egyaránt a papságban, és a nép csekély műveltségében látják a baj gyökerét. Iskolák föl-állítását, a papság javítását ajánlották legbiztosabb orvosság gyanánt. A két legkülönbözőbb fogalom — az egyház és a törvénytelen erőszak — itt mintegy összeforrva tűnnek föl nem az ellenség, hanem pártatlan férfiak ítélete előtt. És

---

[1]) Gr. Teleki Ádám kir. biztos jelentése. Kolozsvár, 1786. okt. 30. Erdélyi kanczell. akták 12,865/86.

valóban, ha az oláh nép mozgalmának egyik sajátos vonását abban látjuk, hogy annyi rabló vett benne részt, a másik fő jellemzés a pópák részvétele, annak előkészítésében és lefolyásában.

Nem szabad az akkori pópát a mostanival összehasonlítani. Nem tartozott a művelt osztályhoz, hanem a néphez, melynek fia volt — ép ebben gyökerezett hatalma. Nem volt e népnek hozzá tartozó világi aristokratiája, az egyetlen magasabb állás, melyet oláh, míg az maradt, elérhetett, a pópáé volt. Magas állás nem jövedelemnél, vagy méltóságnál fogva, hanem azon hatalom miatt, melyet híveinek lelke fölött gyakorolt. A pap nem emelte őket magasabb fokra, hanem hozzájok sülyedt alá, minden babonájokat, jó és rossz szokásukat szentesítette. Szegényesen élt, többnyire kereskedésből, de mégis többet látott a világból, mint falusi hitsorsosai. És mivé alakult a világ képe Magyarországon vagy Erdélyben az ily buzgó, szegény, műveletlen pópának lelkében! Bőségben, hatalomban látja a püspököt, tisztelve az unitárius vagy protestáns papot, őt, az egyedüli igazság birtokosát, hirdetőjét, kizárva minden tekintélyből, porba alázva. Pedig nem hitének püspökei tartják fönn a vallást, azokat könnyen leveszi lábukról a császárnak vagy a kormányzónak egy jó szava, azok közűl sokan hajtottak térdet Róma előtt világi javakért, hanem ő, a szegény, megvetett paraszt-számba vett pap.

A megyei hatóság nem is igen tett különbséget a paraszt és a pópa közt. Egy esküdt megkötöztetéssel és fogsággal fenyegette az ellenmondó melenczei papot. Egy szolgabíró huszonöt verébfejet követelt be a becsei paptól, különben kitépik a szakálát.[1]) Egy pópát tyúkólba zártak. De hogy is becsülte volna meg a hatóság azokat, kiket püspökük rendre pofozott, a kikről mindenki tudta, hogy marhakupeczek, tudatlanok, iszákosok?

És a mily megvetésben részesül az idegenek részéről, oly végtelen tiszteletben áll népénél. Ha népe és hite uralkodó volna, mint a hatalmas Oroszországban, vagy legalább mint Oláhországban! A minden oroszok császárnője, a görög orthodox hit védője, Katalin épen ez időben közeledik hatalmas léptek-

---

[1]) 16,160—87. kancz. lev. régebbi időkről.

kel hazánkhoz. Seregei az 1768—74-diki háború vége felé megszállva tartják Moldvát és Havasalföldet. A kucsuk-kainardzsii béke kivonulásra kényszeríti őket, miben épen Mária Teréziának volt legnagyobb része, de azért épen ez a béke helyezte szilárd alapra az orosz befolyást a két vajdaságban. Oroszország kiköti, hogy a porta védelme alá fogadja az ottani keresztyén egyházakat.[1]) Orosz kereskedők siettek raktárakat alapítani, és a porta 1781-ben kénytelen volt megengedni egy orosz főconsul megtelepedését Bukarestben. »Ebből idővel nagyon veszedelmes ember válhatik, mert általa az oláh elégedetlenek igen könnyen fordúlhatnak az orosz udvarhoz«, írja egy akkori történetíró.[2]) Úgy látszik, az orosz izgatásnak csakhamar megérett a gyümölcse. A porta 1785-ben halálos büntetés alatt tiltotta el a politikai beszélgetést, és e parancsot kihirdettette minden templomban és a moldvai és havasalföldi vajdák házaiban.[3])

Az egykorúak közül sokan gondoltak orosz izgatásra. Különösen az orosz kereskedőket, kik szent képeket hoztak az országba, gyanúsították. Az egykorú actákban, mint már Szilágyi is kijelentette, ennek nincs semmi nyoma. A hivatalos Oroszország akkor nemcsak békében, hanem szövetségben állott a császárral, az csak a porta ellen izgatott. Hanem ki fogja kiszámíthatni, mily irányban fognak kitörni egy lázított nép szenvedélyei? Az izgatás vallásos volt első sorban. Az orosz és oláh szomszédság, ha actaszerűleg nem is kimutatható, de bizonyára nagy közvetett hatással volt a Hóravilágra. Nem tudtak felőle tán a pórok, de tudtak pópáik, és mivé alakulhatott a világtörténet folyása e zavaros, vallásilag izgatott fejekben!

Ne csudálkozzunk azon, ha a szegény, a politikában járatlan pópák conjecturáknak váltak hirdetőivé. Nem volt akkor merészebb politikai tervek alkotója — tán Katalin czárnőt kivéve — mint II. József császár. A két uralkodó szövetségénél egy részt a kelet-, másrészt a nyugatrómai birodalom

---

[1]) Hermann Geschichte Russlands, V. k. 635. l.

[2]) Gebhardi Geschichte der Wallachei, 488. l.

[3]) Zinkeisen Geschichte des osmanischen Reichs in Europa.

megújítása képezte a hátsó gondolatot. És e tervek egy része nagyon közelről érinté az oláhokat, és bár akkor még az archivumok titokteljes árnya borítá a két hatalmas szövetséges gondolatainak kifejezését, azok tárgya és czélja nem volt ismeretlen a világ előtt. Katalin a konstantinápolyi trónról álmodozott unokája részére és megegyezett Törökország fölosztására II. Józseffel. »A három császárság (az osztrák, orosz és görög) közt független államnak kell létesülnie. Ez az állam, mely régente Dacia neve alatt volt ismeretes, Moldvából, Havasalföldből és Besszarábiából állhatna, oly uralkodó alatt, ki az ezen tartományokban uralkodó felekezethez tartoznék.« Így ír Katalin Józsefnek 1782. szeptember 21-dikén. Józsefnek pedig nincs elvi kifogása a két új görög nem egyesült birodalom ellen, melyek közűl Dáciát királyságnak nevezi, csak bizonyos előnyöket köt ki a saját részére, és szabad hajózást a Dunán.[1]) Dacia mint politikai eszme a szellemes czárnő termékeny agyának volt szüleménye. A mennyire ismerjük az orosz diplomatiát, bizonyosnak mondhatjuk, hogy a románok közt mindent megtett terve valósítására. Egy nemzetű, egy vallású független nagy ország, ettől viszhangzott akkor a mai Románia, és a közeli Erdély pópái ne hallottak volna felőle?

Az osztrák kormány, mióta Erdélyre reátette kezét, igen határozott és következetes politikát vitt a görög nem egyesült hit irányában. Ismerte a papság hatalmát és azt minden módon a maga részére akarta megnyerni, mihez a római hittel való egyesítés volt a legbiztosabban vezető út. Már a XVII. század végén a jobbágyság alól való fölmentést, és minden dézsma és fizetés eltörlését igérte a magokat uniáló oláh papoknak. Athanasius oláh püspök áttért, és sok pópa követte példáját. A magyar urak az oláh papságnak adott szabadsággal nem voltak megelégedve. »Mind a haza, mind a Diploma ellen vala a földesurak jussát, melylyel az oláh papok iránt birtak, olyan szemlátomást elfordítani. — A szabadságnak örülvén, kelleténél is több oláhok papságra, deákságra szenteltetvén magokat, egy kisded faluban öt hat pap s deák

[1]) A levelezést közli már Hermann i. m. VI. k. 460—465. l.

is volt, s van ma is, kik semmi szolgálattal vagy fizetéssel a földesúrnak nem akarnak lenni, és ha erőlteték őket, mindjárt confugiáltanak a miliciához s felejtette bizony földesúr uram a jobbágyát bántani, csak magát oltalmazhatta. — A bolgárszegi oláh papok pedig, semmikép nem akarának az oláh püspök hatalma alatt lenni, és a pápista religióval uniálni magokat, nagy pátronusok lévén a havasalföldi vajda, kinek kedvét nem szegheti vala meg a császár is.« Ez az állapot, melyet így röviden ecsetelt Cserei, nagyjában érvényben maradt József koráig. A kormány térít, a földesúr nem látja szívesen az oláh papságnak a jobbágyságból kiszabadulását, az egyesült hitű papság a császár híve és a magyarok ellensége, a nem egyesültek külföldre néznek.

Maga a császár is ismeri a havasalföldi koldusbarátok rossz hatását erdélyi hitsorsosaikra. Inti a hatóságokat, tartsák mindenkép távol a török hódoltságból átjövő kalugyereket, kik mindenféle ürügy alatt meglátogatják az innenlakókat és beléjök oltják saját rajongásukat, babonájokat és vakhitöket a szeretet s bizalom örve alatt. [1])

Röviden összefoglaljuk előre is a pópák szereplését a fölkelésben. Ők voltak szítói az összeírás által keltett zavaroknak. Mint az elfogottak vallomásaiból kitűnik, pópák gyűlése előzte meg a lázadást. Hórának egy levele bizonyítja, hogy a pópák hirdették ki akaratát a nép előtt. Mindenek előtt pedig, a fölkelésnek erősen vallásos térítő iránya, az a véres gúny, mit a többi vallással űztek, csak ide vezethető vissza.

A Vásárhelyen összegyűlt nemesek így fejezték ki e vádat: »Az oláh köznép dühös istentelensége földúlja és kirabolja az erdélyi bevett vallásoknak templomait, az oltári szentséget szentségtörő kézzel földre dobja és lábbal tiporja, a feszűleteket és szent képeket elrombolja és kihányja, a drága edényeket elrabolja, a temető szentelt nyugalmát sem tisztelve, a holt testeket ki nem elégíthető kegyetlenséggel kivonszolja, és a mi nem fordúl elő a legbarbárabb nép történetében sem, mióta a világ áll, dühökben egy papnak kiszedték beleit, és szent könyvek tépett lapjaival tömték meg hasát.«

[1]) 9164/86. Erd. kancz. akták.

Ismeretes tény, hogy több fogolynak csak úgy kegyelmeztek meg, ha az ő hitökre tértek. Maga József előtt sem maradt titok az oláh papság gyászos befolyása. A lázadás leverése után ily szavakkal emlékezik meg rólok: »A zavar egyik főoka az a rendkívüli sötétség, mely még uralkodik az oláh nép vallásos és erkölcsi fogalmaiban. Ezen csak iskolázás és a tudatlan papság nevelése segíthet, és csak e módon lesznek jövőben elkerülhetők ily szomorú események.« [1]) Tudta mindenki, hogy örvény tátong a falusi pópák és a püspökök közt, kik némileg már az uralkodó osztályhoz tartoztak. A pópák a szószékről nyilván lázították híveiket — nem sokat használhatott, ha a püspök, kit a nép nem ismert, és a magyarok eszközének tarthatott, békére intett.

A fölkelés kitörése után a magyarok következőleg ítélték meg az oláh papságnak és a vallásos indító oknak abban játszott szerepét: »Az oláh köznépnek nincs erkölcse, nem tudja, mi a jó és helyes, házi nevelése eltévesztett. A keresztyén hitnek elveit még pópái sem ismerik, kiknek elég előkészület a lelkészségre, ha tudnak írni, olvasni és szent dalokat énekelni. Az oláhok nagyobb bűnnek tartják megtörni a bőjtöt, mint embert ölni. Az esküt csak akkor tartják kötelezőnek, ha önszántukból teszik le, ezért nem tartják bűnnek a világi hatóság által reájok rótt eskü megszegését. Bíznak abban, hogy bűneikért nem lakolnak a jövő életben, mert a pópák *Szelindár* nevű imádságukkal a pokolból is kiszabadítják. Számtalan ünnepöket nem jámborságból, hanem lomhaságból ülik.« [2])

Foglaljuk össze az eddigiek eredményét. Az oláh nép élén nem áll lovagosztály, annak szerepét némileg a rablók viszik. A nép vitézebb és erősebb része azokhoz gyűl. Katonai szökevények erősítik a tolvaj-tábort, mely mind közelebb vonul a fölkelés kitörésének szinhelyéhez, és a mely iránt a nép nyílt vagy titkolt rokonszenvvel viseltetik. Nincs művelt és gazdag papsága, de pópái korlátlan urai a nemzet lelkének. Ezek régi és részben alapos gyűlöletet táplálnak a magyar

---

[1]) Császári kézirat gróf Pálffyhoz 1785. július 12. kancz. lev. 8635. sz.

[2]) Species facti lanienae. 160. l.

és szász urak s papok ellen. Egyházok már régóta megszokta a külföldi hitsorsosokban látni támaszát. Most az orosz hatalom kifejlése, oláh földre való átnyúlása, Dacia nevének politikai eszmévé válása, új, eddig ismeretlen erőt adott a papságnál soha ki nem haló nemzeti és vallásos aspiratióknak.

Hóra fölkelésében világosan ki volt mutatható a rabló, a nemzeti, a vallásos elem. De maga a vezér mást hirdetett. A legnagyobb merészséggel vallotta magát a császár parancsai végrehajtójának. Most már ezt alig veszi komolyan valaki, de akkor annak vették hívei, és a magyarokra sem maradt hatás nélkűl. A császárnak mely tettei és eszméi tüntették föl lehetőnek barátjai és ellenségei előtt az uralkodói fölségnek a föllázadt csőcselékkel való összejátszását? A legszigorúbb erkölcsbíró sem ítélhet el, ha nem tettünk rosszat és nem gondoltunk rosszat. Hanem a politikában nem elég szándékunk és tényeink tisztasága, arra is kell tekintettel lenni, hogyan fogják föl azokat a helyesen ítélni nem tudók. Épen II. József uralkodása szolgáltat igen nevezetes tanúságot arra nézve, mily veszélyes, ha az uralkodó nem gondolja meg intézkedéseinek psychologiai következéseit.

Mint minden elnyomott osztályra, úgy az erdélyi oláhokra nézve is új hajnal hasadását jelölte Józsefnek uralomra jutása. Az edictum tolerantiae áldását reájok is kiterjesztették, megszünt a Mária Terézia alatt annyira dívó erőszakos uniálás. Midőn az ügy az államtanácsban szóba kerűlt, Gebler tanácsos kifejezte, hogy a nem egyesűlteket sok okból kell jó szellemben megtartani (bei guter Gesinnung zu erhalten).[1] Mintha az általános jogi és állami szemponton kívül még egy különös czél is lebegett volna szeme előtt. Maga József már 1773. óta személyes meggyőződésből ismerte az erdélyi jobbágyságnak — mi majdnem egyértelmű az oláhsággal — szerencsétlen állapotát. Újra meglátogatta a tartományt 1783. tavaszán, és hogy mily mély benyomást tettek reá az úrbéri visszaélések, kitűnik abból, hogy Erdélyből, Nagyszebenből, közvetetlen hatásuk alatt bocsátotta ki híres rendeletét a job-

[1] Cabinet levéltár 2307/1781.

bágyság megszüntetéséről. Egyenesen kimondja, hogy Erdélyben még érvényben vannak a régi visszaélések a természetes szabadság ellen. Szabad legyen mindenkinek minden taksa nélkűl házasodni, mesterséget tanúlni vagy elszegődni. »Kell hogy mindenütt egyszerre végét érje az emberiségnek ez a szolgai és rabszolgai lealázása.« [1]) Vérig keserítette a hatóságoknak az uralkodó osztálylyal való összejátszása, mely lehetetlenné tette, hogy a szegény elnyomott ember jogához juthasson. Midőn a kanczellária mentegetni akarta az erdélyi viszonyokat, ily szavakkal förmedt reá: »Semmiben sem fognak a dologhoz, puszta fölvilágosítást adnak vagy jelentéktelen nehézségeket támasztanak, és szánt-szándékkal összezavarnak mindent, hogy csak meg ne ismerjem az igazságot. Nem akarom eldönteni, elvből történik-e ez a régi zavarosság megtartása végett, vagy csak a munkától való félelemből. Ha személyes helyi tapasztalaton alapuló meggyőződéseim után rendelek valamit a hatóságoknak, azoknak kötelességök buzgón fölkarolni elveimet, nem pedig az, hogy vádiratnak nézzék parancsomat, mely ellen egész tehetségökkel iparkodnak védőiratot szerkeszteni, hogy mindent szépíthessenek.« [2]) Szomorú tény, hogy a császárnak e vádja csak részben volt igazságtalan. Az addigi, annyira igazságos reformokban, különösen a tolerantiában, magok a hatóságok képezték a fő akadályt. Hanem a császári rendelet hangja szinte provocálja a sociális revolutiót.

És a császár feledi, hogy az a nagy elnyomás rendszere nem egyes embereknek a bűne, nem is a magyar nemességé, hanem az egész történeti fejlődésé. Épen a magyar nemességet vádolni vele, igazságtalanság. A legnagyobb visszaélések, melyek a forradalom kitörésének közvetetlen okát szolgáltatták, nem a magyar urak hatósága alatt mentek végbe, hanem a császári királyi bányakamara uradalmaiban. A magyar feudalismusból nem hiányzott a patriarchalis színezet, intézményeinek nyügét csak a német bureaukratia tette elviselhetetlenné.

---

[1]) Diese knechtische und sklavische Herabwürdigung der Menschheit. Császári kézirat Pálffyhoz 1783. jún. 4. Kancz. lev. 5395. sz.

[2]) Hock: Der österreichische Staatsrath. 143. l.

Egy törvényes módja volt a jobbágynak terheitől megmenekülni: ha katonának vitték. Mária Terézia korában Erdélyben is akartak alapítani határőrvidéket, de a székelyek közt. Élénk emlékben volt még a madéfalvai vérengzés. A mi miatt a szabad székely föllázadt vagy elköltözött, az volt az oláh vágyainak netovábbja. Tehetetlen szolgából a császár katonája lesz, a császáré, ki elérhetetlen magasságban trónol fölötte, és ki tán igénybe veszi boszuló karját a magyarok ellen. Láttuk, hogy épen az oláh rablók szolgáltatták az okot arra, hogy a provincializált Bánság egy részét, a mai Szörénymegye tizennégy községét már 1783-ban visszacsatolták a határvidékhez. Az állapotok még általában nem látszottak eléggé megszilárdúltaknak. Az addig a régi megyei fölosztás alatt álló Erdély új megyékre osztatik, mi maga is valóságos belső forradalom. A Királyföld municipális autonomiája eltöröltetik. Végre 1784. nyarán elrendeltetik és végrehajtatik a conscriptio. Mi más lehetett ennek czélja, mint katonává tenni az egész népet? Így fogták föl a dolgot a magyar megyék is, ezért opponáltak ellene. Az oláhság közt pedig csak csekély izgatásra volt szükség, hogy magát tömegesen beirassa katonának. Egész falvak népe indúlt útnak a főhelyek felé, hogy jelentkezzék. Statisztikai, tudományos czélt nem igen értett meg, mi más a czélja az összeírásnak, ha nem az, hogy a császár megtudja, hány katonára számíthat? Túlbuzgó tisztek — és ezekben nem volt hiány — ilyen irányban tettek nyilatkozatokat. De minden mást nem tekintve, a conscriptio oly tény, mely által az uralkodó úgy szólva személyes érintkezésbe lép legnyomorúltabb alattvalóival is. A földesúr ellene van a császár rendeletének, tehát bizonyos, hogy az javára válik a jobbágynak.

Erdélyország kormányzója már augusztus 18-dikán és 25-dikén tudósította a kanczelláriát a Hunyadmegyében kiütött zendülésről. A fenyegetett megye gyors segítséget kért, különben nagy tűzvész támad a kis szikrából. A katonai parancsnokság már ekkor némileg ellenséges állást foglalt a polgári kormánynyal szemben. Egy hét múlva már csöndesebb hírek érkeznek, a conscriptio nyugodtan folyik katonai segítség nélkűl. A haditanács elnöke, gróf Hadik, elejét

akarva venni a fenyegető fölkelésnek, igen szigorú utasítást adott az erdélyi katonai kommandónak. Nem volt szabad többé a katonáknak összeírni a jobbágyokat, és mindenben engedelmességre kellett azokat inteni, hogy belássák, mikép a katonaságtól nincs mit reménliök és soha sem válnak határőrökké. Az ezután is jelentkezőket zárják be és adják át a földesuraknak. Nem maradt hatás nélkűl a katonaság föllépése, és Bruckenthal szeptember 8-kán már nem lát semmi jelt, melyből valódi fölkelésre lehetne következtetni. Általános még az elégedetlenség, de remélhetőleg nemsokára az is meg fog szűnni. [1])

Oly nyugodtnak látszott minden, hogy a kanczellária már mint elintézettről szól az egész ügyről és csak a katonai parancsnokság megintését és a bűnösök bezárását követeli. A császár még enyhébben nézi a dolgot. »Minthogy ez az ügy már el van intézve és befejezve, nincs szükség további kutatásra, és a katonai parancsnokság sem esett nagyobb hibába, mint a téves hitben levő alattvalók. A földesurak bánjanak jól jobbágyaikkal és ne bírják őket állapotuk változtatására.« [2])

Egész máskép látták a helyzetet a fenyegetett magyar nemesek. Zeyk János, hunyadmegyei alispán jelentése szerint, mely egy nappal a császár föntebbi határozata után kelt, az oláhok számba sem veszik a megyei hatóságot »és a fölséges úrhoz való jóindulatjok is nagyon kétséges.« Tavaszra nagy kitörés várható. Az oláh határőrség nem megbízható, rendes katonaságra van szükség. Mátsó szolgabíró szerint még a katonaságot is kuruczvilággal fenyegeti a nép. Egy szóval: Erdély délnyugati részeiben a conscriptio befolyása alatt 1784. nyarától fogva anarchikus állapotok uralkodtak. Ezek lecsöndesítésére a katonaság nem tett semmit, a kormányzóság igen keveset. A császár sajnálja ugyan az eseményeket, de mint láttuk, szinte örvend az alkalomnak, hogy pirongathassa a magyar nemességet.

Akkor az általános elvi ellentéten kivűl még egy külö-

---

[1]) 10,150., 10,281., 10,359., 10,633. és 10,751. sz. 1784.

[2]) Császári resolutio szeptember 23-dikán. 11,679. sz.

nös eset is növelte a császár haragját. Vesselényi Miklós, zsibói kastélyából valóságos háborút viselt Haller István gorbói kastélya ellen. Hogy Kemény Zsigmond szavaival éljünk: »József császár szigorúan akarta büntetni az új Götz von Berlichingent, ki az ököljog régi világát Szolnokmegyében restaurálta«. Nemcsak a törvényt sérté Vesselényi, hanem a császár elveit, az uralkodói tekintélyt. Épen ez időben jut ügye a császár elé. »Nemcsak a közbékének e valódi háborítása érdemel keserves büntetést, hanem Vesselényi bárónak egész élete és vadságának sokszoros tényei. El kell fogni, bilincsbe verni, a katonaságnak átadni, és az előírt módon Kufsteinba vinni, hol több éven át marad, míg meglátszik javulása. Azalatt naponkint harmincz krajczár rendeltessék eltartására, és jövedelmeinek fölöslege fordíttassék gyermekeinek jobb nevelésére, a kiadások megtérítésére, gróf Hallernek és a báró annyira zaklatot alattvalóinak és szomszédjainak méltányos kárpótlására.« [1]) József lelkében bizonyára a fejedelmeknek a feudalis urak ellen vívott küzdelmei ébredtek föl. Mint a törvény és az állam győztes őre, látta magát szemben a dölyfös, törvényt nem ismerő magyar úrral. Csak az állhat ellen, a pór nem, ez nem kíván mást, mint törvényes oltalmat. A folyamatban levő conscriptiót nem a nemesség akadályozza-e meg? A pór legfölebb túlbuzgó, a nemes engedetlen.

Az erdélyi kormány a conscriptiónak némely gyanúra alkalmat adó rubrikájában látta az oláh mozgalom egyik okát, és kéri azok elhagyását. A kanczellária ezt helyesli, úgy is nagy a zavar, ha legkisebb látszata is marad annak, mintha rekrutálás volna a conscriptio czélja; azok megújulnak. Ebben már a császár nem lát mást, mint nemesi ellenállást a conscriptio ellen. Midőn a fölterjesztés eléje kerül, október 28-án, így ítél fölötte: »Az erdélyi volt fönnakadás és az ottani zavarok tudtomra nem az alattvalók ama félelméből eredtek, hogy katonáknak viszik őket, hanem azon vágyukból, hogy katonák legyenek, hogy megszabaduljanak a földesurak és megyék rossz bánásmódjától. Utasítani kell tehát a guberniumot, hogy a tisztviselőkkel és minden vallás papjával együtt világítsa

---

[1]) 10,520/1784.

föl a népet, és hajtsa végre azonnal a conscriptiót, mert őket terheli a felelősség, ha az alattvalók hamis és elhanyagolt fogalmakból indúlván ki, ellen akarnak állani vagy emigrálni. Mert ha ők fölismerik a conscriptio valódi czélját, nem fognak tartani tőle, hanem egyedűl a nemes ember és a földesúr, kik zsarnoki módon akarnak eljárni alattvalóik ellen.« [1])

A conscriptio a nemesi osztály ellen irányúlt — annak ellenállása érthető a császár előtt. De miért zavarogna a pór? Arra ki gondolt volna, hogy ez tán csak alkalom más czélok elérésére. A katonaság bizonyára nem. Az csak összeírni akart, kissé a császár kedvéért, kissé tán a gubernium és a magyar urak boszantására.

Az emberi rövidlátás végtelen történetében is tán egyedűl álló tény, hogy Preuss altábornagy, Erdély hadi kormányzója, még november 2-dikán, a midőn már kitört a véres lázadás, panaszkodott a hadi tanácsnál a kormányzóság ellen, hogy az halasztja a conscriptiót.

Másfelé volt irányozva akkor a császárnak, a katonaságnak szeme. Nem pórlázadástól tartottak, hanem nemesi fölkeléstől a conscriptio és a német nyelv behozása által fenyegetett rendi és nemzeti jogok védelmére. A bárdolatlan pórok a császárt kívánták szolgálni az urak ellen, a magok módja szerint. A császár pedig október 31-dikén elrendeli a katonai erő alkalmazását azon nemesek és földesurak ellen, kik az összeírásnak ellene szegülnének. Ugyanaz nap írja testvérének, Leopoldnak, hogy a magyar urak oktalan ellenzéke tán oly csapásra fogja őt kényszeríteni, mely véget vet gőgjöknek. Most még halasztja, a meddig lehet. [2]) Másnap kitört nem az alkotmányos forradalom, hanem az oláh rablóháború, mely a császár szövetségesének vallotta magát.

Vétek volna, ha komolyan védeni akarnók is József császárt azon vád ellen, mintha ő adta volna a fegyvert az embertelen oláh csoportok kezébe. És mégis tendentiáinak azonossága a fölkelésével szembetűnő, és mint láttuk, nem is

[1]) 12,483. és 12,569. 1784.

[2]) Arnethnél I. 228. l.

tagadott meg attól bizonyos sympathiát. míg az oly veszedelmes mértéket nem öltött. A császár véget akar vetni a társadalmi, nemzeti és vallási előjogoknak, ugyanaz a czélja Hóra társainak is. A császár épen a válságos időben a magyar nemességben látja ellenségét; ennek kiirtására fog fegyvert az oláh nép. A császár véget akar vetni az emberek rabszolgai lealázásának, az oláhok is hirdetik az emberi egyenlőség evangeliumát. Végre a conscriptio megmutatja, hogy a katonaság nem ért egyet a polgári hatósággal. A kettő közűl pedig bizonyára az első ismeri jobban a császár akaratát.

A katonai és polgári kormány egyet nem értése, mely a conscriptio alkalmával nyilvánvaló lett, döntötte anarchiába Erdélyt, a király és a rendek közötti ellentét adta meg a fölkelés lehetőségét.

Nincs állam és társadalom anarchikus, erkölcstelen elemek nélkűl. Míg az uralkodó osztályok, bárminő politikai ellentétek válaszják is el őket, egyetértenek a socialis veszély elhárítására nézve, addig a közrend háborítói nem számíthatnak másra, mint büntetésre. Az uralkodó elemek megoszlása teszi lehetővé az anarchiát, mert a zavargó mindig számíthat az egyik uralkodó tényező támogatására a másik ellenében. Rettenetes tanúlság ez azokra nézve, kik pártszempontból helyeselnek mindent, mi az ellenpártnak kellemetlen, vagy veszélyes. Valamint Demosthenes intette a helléneket, hogy bár mily elkeseredetten küzdenek is az uralomért egymás közt, a barbárok ellen össze kell tartaniok, úgy az intéző osztályoknak sem szabad megfeledkezni soha arról, hogy harczaiknak ott van a határa, a hol a közös műveltség veszélye kezdődik. Erről feledkezett meg a magyar nemesség és II. József egyaránt. Az elsőnek elnyomása adta meg az oláh forradalomnak létjogát, a másiknak elnézése nyitotta meg az útat a fölforgató törekvések előtt. Hazánk történeti fejlődésének legfontosabb eredménye, hogy a Habsburg-háznak és a magyar nemzetnek és alkotmánynak együttes uralma biztosítja legjobban a közrendet. A Hórához hasonló fölkelések megújultak azóta mindig, valahányszor komoly ellentét jött létre e két államalkotó tényező közt, vagy — ha az anarchikus elemekkel el lehetett hitetni, annak létezését.

Ily anarchikus elem gyanánt tünik föl az a nagy oláh rabló-csapat, mely az 1784-ik év nyarán és őszén az Aradmegye és Erdély határán elterülő erdőket és bérczeket választotta rejtekhelyéűl. Számításból vagy véletlenből, szomszédságába jutott azon vidéknek, melynek lakossága egész Erdélyben talán legtöbbet szenvedett az úrbéri visszaélések súlya alatt. Valóban, mintha egy agrarius revolutio színhelyéűl volna rendelve az a vidék.

Földje rossz, a termőföldet a meredek hegyekről lemossa az eső. A zalatnai és offenbányai uradalmakban lakó 9075 család nem birt többet megszállani, mint 10,500 hold szántóföldet és 13,300 hold rétet. Ez a legmérsékeltebb igények mellett — és az oláhság olyanokhoz szokott — táplálhatott volna 15,000 embert, a népesség pedig három annyi. A mellett a gazdasági rendszerök is szerencsétlen. Csak kukoriczát termelnek, mit kipusztíthat a gyakori fagy. Boruk nincs, makk ritkán terem, legelőjök, szénájok marhatartásra kevés. Bányászatból vagy faczikkek készítéséből kell élniök. Minden földesúri elnyomás kétszeresen éri őket, kiknek gyakran alig van betevő falatjok. [1])

Óriási foliánst képeznek a zalatnai jobbágyok panaszai, melyek 1778 óta folyton sürgették a törvényes orvoslást. Mint a jobbágyok megbizottja, járta be Hóra, kinek neve akkor tünik föl először, Bécset 1780-ban; azok nevében szólt a császárral 1783 végén. A *Controlorgan*ban, hol a humanus uralkodó előtt minden sorsú alattvaló kiönthette szívét, látta Mária Terézia fia a juhászruhába öltözött oláht, kinek szíve bizonyára már akkor égett a vágytól, hogy a maga módja szerint szolgálja a császárt. Jobbágyküldöttségeknek Bécsben járása Mária Terézia úrbéri szabályzata óta mindennapos volt, bár sem a földesuraknak, sem a kanczelláriának nem igen volt inyére. Az ügy, mint az ily bonyodalmas ügynél nem is lehetett máskép, elhúzódott. A császári kamara 1784. október 6-dikán átír a kanczelláriához, hogy a zalatnai jobbágyok könnyítésének ügyét legjobb lett volna a kormányzóságnak, a thesaurariatusnak és a bányakamarának egyetértőleg intézni

---

[1]) Bőven 2558—9. és 10,250/1786. Erd. kancz. akták.

el.[1]) Mikor egyez meg e három tekintélyes testület? Addig a szegény jobbágy csak hordja az igát.

A császár, testvérének Leopoldnak, ily szavakkal beszéli el az esetet és összeköttetését a zendülés kitörésével: »A birtokosoknak évek hosszú során át folytatott kihágásai általános panaszra adtak okot az egész nemzetnek (Nation) és különösen az oláhnak. Nem volt mód az orvoslásra, még úrbért sem lehetett behozni. Ő felsége (Mária Terézia) megtett mindent, a mi lehető volt. Én végre elértem, hogy a kanczellária és a kormányzóság kidolgozzák, de még nem expediáltak semmit. A zalatnai kincstári uradalomnak, mely a bányakamara alatt áll, tisztviselői különösen kitüntek mindenféle elnyomás és visszaélés által. Az ismételt panaszok és az oda küldött bizottságok sem szüntethették meg azokat. Végre, midőn tavaly az országban jártam, keresztülvittem egy új bizottság kiküldését, melynek egyenesen Bécsbe kellett küldenie jelentését. Egy jelentés márcziusban érkezett ide, de a császári kamara csak novemberben vette elő.[2]) Azonfölül az alattvalók megbizottakat is küldtek ide, kiket a kanczellária írott biztosítással látott el, hogy csak menjenek haza és várják be az eldöntést, ne féljenek semmitől, de mihelyt Zalatnára értek, elfogták őket és rosszúl bántak velök. Egy közűlök, Hóra nevű, megmenekült, összegyűjtötte a pórokat, és a tisztek és földesurak ellen izgatta őket, mondván, hogy a császár ellenére bánnak így velök. Azt kívánták, hogy fogadják el őket határőröknek.«[3]) A császár szemében összeolvad a zalatnai jobbágyok elégedetlensége a conscriptio által okozott mozgalmakkal. Elbeszéléséből legyen szabad kiemelni két momentumot. Halasztással a visszaélések ügyében a császári kamarát vádolja, mely bizonyára nem volt magyar. Azután említi Hórát a nélkűl, hogy bővebben megemlékeznék róla. Az oláh nép vezére semmivel se tett nagyobb benyomást a császárra, mint bárki más a hozzá esdeklők ezrei közűl.

[1]) 11,918. sz. kancz. levéltár.

[2]) Mint láttuk, már októberben.

[3]) 1784. deczember 3-dikán i. h. 240—41. l.

Nem szándékunk, itt bőven elmondani a garázda rablócsapatoknak barbár vezérek alatt véghez vitt gyilkolásait, pusztításait, erőszakoskodásait. A magyar nemesek és polgárok, kik a lázadók kezébe jutottak, rend-, nem- és korkülönbség nélkűl áldozatúl estek a vad dühnek. Valódi rabszolgaháborúnak volt ez kitörése. Élénken él még emléke Erdélyben, hol annyi család szolgáltatott vértanúkat és annyi országos és családi krónika tartja eleven emlékezetben e szomorú napokat. Csak azt emeljük ki, hogy a lázadásnak zalatnai jobbágyok állottak élén, s hogy azon területen tört ki, melyre az Aradban és Temesben üldözött rablók menekűltek. A kormányszék és a katonai parancsnokság egymással viszálykodtak még, és úgy szólván semmit sem tettek a közös veszély elfolytására.

Gróf Gyulay Ferencz, császári tábornok, a gyásznapok közvetetlen benyomása alatt következőleg írt Hadik grófhoz, a hadi tanács elnökéhez: »Mint hű alattvalója a császárnak, kötelességének tartja elmondani, a mit a parasztlázadásról tud. Kitörésekor nem volt Lunkán (zarándmegyei jószágán, melyet a fölkelők elpusztítottak), hanem Dédácson, Déva mellett. Az egésznek okozója gyanánt egy Horre nevű embert említenek, ki czélja elérésére a hidak alatt össze szokott jönni a parasztokkal, kiknek Mesztákont, egy hegyen épűlt templomot, nem messze Brádtól, jelölt ki gyűlőhelyűl. Ez a rendelet futó tűz gyorsaságával ment egyik helyről a másikra, úgy, hogy a kijelölt napon roppant parasztcsoport gyűlt össze azon a helyen, hol aztán az a gazember egy (tudja Isten honnan szerzett) nála levő aranyos betűvel írt patenst és aranykeresztet mutatott a népnek, és kérdezte, hisznek-e azon jelnek? és a mint egyhangúan igennel válaszoltak, gonoszúl megesküdtek, hogy kiirtják az egész nemességet. Nem lehet leírni, mily véghetetlen kegyetlenségeket visznek véghez ezek a pórok; körűljárnak mint az ordító oroszlánok, mondhatatlan gyilkos tettekkel dühöngenek a nemesemberek ellen, nem kímélik a magzatot sem az anya méhében,[1]) elégetik a nemesi lakokat s falvakat, és Zarándmegyében már föl is gyújtották Brádot,

---

[1]) Ez is tény, nemcsak phrásis.

Kristyort és Ribiczét, hol a legtöbb nemes lakott, úgy, hogy e helyekről alig menekült meg három. Ez még nem elégítette ki őket, és minthogy Zarándmegyében nem találtak több nemesi lakot, azonnal átjöttek a Maroson Hunyadba, a hol már úgy szólván egy lélekzetben fölégették Branyicskát, M.-Németit, Solymost és Dédácsot. Félek, ha gyorsan nem vetnek véget, tavaszszal, ha nem is az egész országot, de nagyobb részét fölemésztik.«

»Kegyelmes uram! Volt már egyszer alkalmam Genua vidékén tapasztalni, mi a pórlázadás,[1] de ez hasonlíthatatlanúl borzasztóbb, és azért azt hiszem, tanácsos volna, a latin közmondás szerint járni el: principiis obsta. Már nyáron Vásárhelyre való utazásom alkalmával volt módom megismerni, mily iszonyú gyűlöletet táplálnak a parasztok, csakhogy nem tudtam, hogy e lappangó tűz még őszszel kitörhet.«[2]

November 12-dikén már Bécsben is tudták a »kellemetlen hírt«, mint a császár elnevezte. Három nappal előbb még tudakozódott József, miért nem halad az erdélyi rendezés. Most gyorsfutár által kellett elrendelnie a statáriumot a lázítók ellen. Azt beszélték, hogy a császár eleinte túlzóknak hitte a beérkező híreket.[3] A magyarok koholhatják, hogy üdvös reformjainak elhagyására bírják. A hadi tanács mégis utasította az erdélyi commandanst, hogy mindenben egyetértőleg járjon el a kormanyzóval. A rémület annál nagyobb volt, mert már 13-dikán megérkezett Krassómegye kérelme, melyben katonaságot kér a forrongó nép féken tartására. Valóban általános volt a mozgalom, mert a megye folyamodása november 3-án kelt.[4] A temesvári biztos pedig jelentette, hogy a nép az erdélyi híreknek nagyon megörült, és kívánta, hogy úgy legyen mindenütt.

Preiss tábornok legegyszerűbben úgy vélt eljárni, ha nem tesz semmit. Ki kell mondanunk, mert csakis ez magyarázza meg a később történendőket, hogy a fölkelés első két hetében a megtámadt magyarság egészen magára volt ha-

[1] 1746-ban, az osztrák sereg ellen.

[2] N.-Szeben, november 12-dikén, német nyelven.

[3] A velenczei követ jelentése, a bécsi levéltárban.

[4] Kancz. lev. 13,279—80—81.

gyatva és nélkülözte a törvényes hatalom oltalmát. A katonaság úgy volt utasítva, »hogy a míg parancs nincs a bellicumtól, kirukkolnak ugyan, de tüzet nem adnak«. Nem kellett-e ez eljárásnak katonákban, magyarokban és oláhokban egyaránt azt a hitet kelteni, hogy Hóra igazat mond és csakugyan a császár megbízásából dúl?

Déva ostrománál, november 6-dikán, vették észre a katonaságnak ez eljárását. Másnap a várból kicsapó magyarság legyőzte az oláhokat és közűlök 44 foglyot 24 óra múlva rögtönbíróság útján kivégeztetett. A törvényes forma meg volt szegve, de midőn látták a megrémült menekűltek, hogy a rendes hatóság nem segít vagy nem akar segíteni, visszanyerték természettől való önvédelmi jogukat. Vajjon vártak-e ir rablók által megtámadott angol birtokosok, vagy indiánusok által megtámadt farmerek, míg rendes katonaság érkezik? Az oláh támadás pedig se emberségesebb, se jogosabb nem volt azokénál.

Midőn a fölkelők látták, mily könnyen özönlik el a nyílt helyeket, már nem csak a magyarokat üldözték, hanem a kincstár birtokait és a katonákat sem kimélték. Abrudbányát és Verespatakot már november 7-dikén fölprédálták. Itt is kitűnt a fölkelés vallásos színezete. Kihirdették mint Isten és a császár parancsolatát: »hogy a ki disunita religióra nem áll, és oláh köntösben nem jár, vagy nyársba húzzák, vagy fejét vegyék«.[1]) A bányavárosok és kincseik kényére állottak a lázadóknak. És mégis Schultz alezredes még november 21-dikén is alkudozik Hórával, mint valami rendes hadviselő féllel.

Ha a császár nem engedte a nemeseknek az ő tekintélyének megcsorbítását, úgy másrészt az oláh nép zavargását sem volt hajlandó eltűrni. Terve az lett volna, lehető gyorsan elfojtani a lázadást, de lehető kevés vérontással. Hadik gróf ki is dolgozott egy egész pontos hadi tervet, mely szerint Preiss, ha mint jelentve volt, 4-dikén értesűlt a forradalomról, már 13-dikán, legkésőbb 18-dikán véget vethetett volna annak a rendelkezésére álló eszközökkel. Ez az egy okirat is elég bizonyítás azok ellen, kik a katonai kormányt vagy épen a csá-

---

[1]) Szilágyi i. m. 78. l.

szárt conniventiával vádolnák. Elgondolhatjuk tehát, minő meglepetést keltett a lázadás tovább terjedésének híre, melyet november 14-én már »nemzeti és vallásos ügynek« nevezett a kormányszék. A császár intentióinak ép oly kevéssé felelt meg a semmittevő Preiss, mint az önkénytesen eljáró dévai magyarság. A katonai parancsnokot, kit méltán terhel az a vád, hogy miatta folyt annyi ártatlan vér, november 20-dikán »magas kora és betegessége miatt« nyugalomba helyezte, s helyette a velenczei Fabris tábornokot nevezte ki Erdély commandansává. Az utóbbiakról a főkanczellárhoz november 22-én intézett kéziratában mint merész önkénykedőkről ír, kik törvénytelenűl ítélnek halálra. Pedig az oláhok ellen csak kegyelem visz czélhoz. [1])

Valóban kegyelem-hirdetésben és alkudozásban nem volt hiány. Schultz alezredes két ízben szólította föl fegyver letételére a lázongókat. Molnár szemorvos, ki oláh volt, hasonló megbizatásban küldetett hozzájok a kormányzó által. A görög nem egyesült püspök is fölszólította őket a fegyver lerakására. A legmegbízhatóbb forrásokból tudhatták már meg a félrevezetett emberek, hogy a császár nem helyesli szándékukat. Meg is igérték minden alkalommal a meghódolást, és József is minden perczben várta annak a hírét, hogy a rend teljesen helyre állott.

Elérkeztünk azon pontig, melyen világosan kitűnik, hogy a Hóra-felkelés más is volt, mint a császár iránti túlzott loyalitásból származó, a magyarok elnyomása ellen irányzott, a katonaság által dédelgetett pór-fölkelés. Többet mint amnestiát és úrbéri helyzetök javítását csak nem várhattak. Ez meg volt igérve, de Hóra mind nagyobb követelésekkel lépett föl. Tulajdonkép akkor lép föl támadóan a sereg ellen, midőn már várták, hogy leteszi a fegyvert. November 29-dikén szállotta meg a Maros melletti Illyét, Bethlen Gábor születése helyét. Serege nyíltan szembe száll a császári katonákkal. Akkor kezdik hirdetni, hogy ő fejedelem vagy épen Dacia királya. Kolozsvárt erősítette a polgárság, Szatmárban, Biharban, Máramarosban tartottak a fölkelés átcsapásától. »A magyar job-

---

[1]) Kancz. lev. 13,658., 13,710. 1784.

bágyok is várva várták ezt mindenütt, sőt hozzájok nagy hunyorítással voltanak.« Már az akkor keletkező dacoromán elmélet is lehat a legmélyebb rétegekbe. Tordán egy oláh »feles emberek hallatára merte mondani, hogy feljött az oláhok csillaga, a magyarok menjenek Scythiába, mivel ők régibb lakosai e hazának.« [1]) A Szamos mellékét bejárták emberei azon fölszólítással, álljanak készen és egyesűljenek vele, »mert jaj lesz a lelkének, a ki mellé nem áll.« [2]) Általános pórlázadástól féltek, melyben még a székelyek is részt vennének. El volt terjedve a hír, hogy a külső, saját vallásukon való hatalmaktól várnak segélyt. Havasalföldről pedig hány rabló gyűl még hozzájok! A magyar nemesség csak gyors insurrectióban látta menekűlését. Mint József császár félig gúnyosan mondja, még Pozsonyban is féltek, nem csak asszonyok, hanem férfiak is. Be látszott következni az, minek veszélyét a császár kegyelem és halogatás által akarta elhárítani: az általános vallás-, nemzetiségi és osztályháború.

Kik voltak azok a férfiak, kik rettegésbe hozták a magyar nemességet? Hóra és társai: Kloska és Krizsán, a műveltség legalacsonyabb fokán álló pórok és pásztorok. A megyék szerint egy bizonyos Szalisz, egy idegen tiszt vezette volna a pór hadat, de annak jelenléte nem bizonyítható be, és az egész vezetés nem mutat semmi magasabb belátást. Ha nem csalódunk, a mozgalom vezéreit személyes veszélyök, melynek mint népök szószólói ki voltak téve, ragadta fölkelésre. Bizonyos titkos ösztön vagy remény hitette el velök tán csak úgy, mint követőikkel, hogy szándékuk nem bűn a császár szemében. A számos rabló és desertor kész segítségnek kínálkozott. A katonaság tétovázása tán minden reményökön fölűl emelte tekintélyöket. És midőn már meggyőződtek arról, hogy a császár bűnösöknek tartja őket, nem hagyhatták abba vállalatukat. A kegyelem nem terjedt ki a vezetőkre, sem a szökött katonákra. Nekik és a rablók azon részének, mely elszökött a zászló alól, mint lázadóknak kellett tovább élni, ha nem akarták tetteik méltó büntetését elszenvedni. Innen van, hogy mi-

---

[1]) Gyöngyösi i. h. 111. l.

[2]) Investigatio, jan. 16., 17. Hadik iratai közt.

helyt a katonák komolyan hozzáláttak a dologhoz, az egész nagy csapat szétbomlott és csak kevesen mentek a hegyek közé. Hóra csapatja soha sem volt harczképes állapotban. Még midőn legjobban tartottak is tőle, november 7-dikén, azt írja rólok Forray Endre, aradmegyei alispán, hogy kevés köztök a puskás, csak vasvilla és nagy bot a fegyverök. A czigány kovácsok és lakatosok voltak fegyvergyártóik, az anyagot a »mindenhunnal elrabolt vas« szolgáltatta.[1]) Fegyverzetben alig különböztek Marat híres pikásaitól. Csak a meglepésnek és nagy számuknak köszönték rövid hatalmukat.

A katonaság csakhamar komolyabban látott a dologhoz. József császár még egész novemberen át bizonyos rokonszenvet tanusít az oláhok iránt; a Jankovicsnak november 27-én adott utasításban szinte védi őket, »mert ha nagyon is kínozzák az emberiséget, és nagyon is megfeszítik az ívet, bizonyára elpattan«; még deczember 3-diki levelében testvéréhez, Leopoldhoz is, körülbelűl egyenlően nyilatkozik a támadó oláhokról és a magokat védő magyarokról. Hanem ez idő óta nem ismer tétovázást. Belátja, hogy szükséges a vérontás és elismeri, hogy Schultz elrontott mindent. E szembetünő változás abban leli okát, hogy már nemcsak a földesurak, hanem minden kormány ellen intézettnek látta a pórlázadást. Bizonyára nagy része volt abban Hadik következő előterjesztésének is, melyet az ősz katona a menekülő magyar nemesek hozzá intézett folyamodásának hatása alatt írt:

»Nem mulaszthatom el, hogy a hunyadmegyei nemesség jelentését a fölkelt oláhok kegyetlen eljárásáról, azon nagy veszélyről, mely még mindig fenyegeti az országot és felséged érdekeit, és e zabolátlan nemzet esküszegéséről, mely mai postával ért hozzám (bár ez, mint magok is bevallják, nem illett), fölséged színe elé ne terjeszszem eredetiben és fordításban.«

»E durva nemzet nagy száma Erdélyben, a véghez vitt féktelen kegyetlenségek és határtalan követeléseik, továbbá a szomszéd Moldvára és Havasalföldre gyakorolt inger (hol rabló csapatokban nincs hiány), mind azt az alapos aggodal-

---

[1]) Gyöngyösi János levele. Hazánk. 1887. márczius.

mat keltik, hogy ha a tüzet most gyökeresen nem fojtják el, tavaszszal borzasztó és országpusztító vész támad a parázsból, mit a hely természete nagyon elősegít.« [1])

E nagy tűz elfojtására elég volt tizennyolcz század katonaság. Az oláhok lerakták a fegyvert. Hórát és Kloskát oláhok fogták el és adták át Kray alezredesnek (deczember 27-dikén). Midőn bujdokoltak, annyira uralkodtak még nemzetök közvéleményén, hogy a pópák úti költséget gyűjtöttek részökre mindenfelé. Józsefnek mégis engedni kellett elveiből: a lázadás főczinkosait Gyula-Fehérvárott kerékbe törték.

Nem volt nehéz a lázadás elnyomása: a fő nehézség, mint azt Leopold nagyherczeg kifejezte, az volt, az ilyen kitörés után hogyan állhat helyre újra jobb viszony úr és paraszt között. József császár magaviselete e fölkelés elején nem volt se teljesen igazságos, se politikailag helyes. A conscriptióba merűlve, csak a magyarok ellen akarta érvényesíteni hatalmát. Hanem mihelyt a rend helyre állott, és semmi mellékgondolat nem zavarta eszét és szívét, valóban kereste és szerintünk meg is találta a gyökeres kibéküléshez vezető útat. Az oláhokat legyőzte, de azt sem akarta, hogy a magyarok boszút álljanak. Állami hatalmat mutatott, az egyes nemzetiségi indulatoknál erősebbet. Végleges megoldást, mint azt annyiszor kifejezte, az úrbér szabályozásától és az oláh nép jobb nevelésétől várt.

Az oláh fölkelés nagy tanulság volt a magyar nemzetre nézve. Rikító színben mutatta előtte egy szabadalmon alapuló nemzet veszélyét. De a császár is tanúlt belőle. A socialis forradalmat volt alkalma közelről megismerni. Azontúl elejét akarta venni humanus intézkedésekkel, de többé könnyen félremagyarázható rendszabályok által nem segítette elő kitörését.

---

[1]) 1784. deczember 2-dikán, Hadik iratai közt.

II. FEJEZET.

A jobbágyság ügyeinek rendezése.

A XVIII. század egész politikai irányának alig van nagyobbszerű és magasztosabb eredménye, mint az örökös jobbágyság fölszabadítása. Követelte ezt a műveltség, a humanitás és testvériség elve, követelte az állam érdeke, mely a maga czéljaira akarta lehető kizárólagosan fordítani alattvalóinak javait és vérét, követelte az uralomra jutó physiocrata tan, mely a földmívelésben látta minden igazi gazdagságnak és jólétnek egyedűli forrását, követelte végre annak a fejedelemnek hatalma, a ki lehetőleg egyenlővé akarja tenni jobbágyait, hogy egyedűl uralkodhassék felettök.

Mindezen okok hatottak Mária Teréziára és alig van sikerűltebb kísérlet a jobbágyság terheinek csökkentésére, forradalmi rázkódás és a nemesség tönkremenése nélkűl, mint a minőt ő tett az úrbériség szabályozása által. Az alattvalók sorsának jobbítása egészen személyes ügyévé vált a nemeslelkű, vallásos királyasszonynak. »Nem akarok elkárhozni néhány főúr és nemes miatt«, írja Magyarország országbírájának. [1])

I.

Józsefet uralkodásának első éveiben ezen ügyek csak annyiban foglalkoztatták, a mennyiben végre kellett hajtani az úrbér szabályozását. A jobbágyok tudván, hogy hatalmas

---

[1]) Levele gr. Pálffy Miklóshoz.

támaszra számíthatnak — halomra küldték folyamodványaikat és szószólóikat Bécsbe. Horvátországban még 1781-ben is fegyveres erőre volt szükség a lázongó pórok ellen. Mária Terézia rendelete számos tabellájával és clausulájával széles tért engedett még mindig a földesúri és megyei önkénynek. De bármennyire fekszik is szívén ez ügy a királynénak, nem szünt meg türelemmel nézni lefolyását. A jobbágy és földesúr közötti viszonyok elintézésében mindig a szerződési, a jogi szempont maradt a döntő. Most József látván, hogy ez a nagyfontosságú országos érdek még mindig sok helyütt függőben maradt, kanczelláriájának utasításúl adja, hogy az ezután előfordúló ilynemű esetekben ne tisztán a jogra legyen tekintettel, hanem a politikai érdekekre is. Ez annyit jelent, hogy a fejedelem a jobbágyság védőjévé avatja magát a földesúrral szemben. Míg Mária Terézia úrbérének az a kimondott czélja, hogy a jobbágyokat jogtalan és addig nem szokásos terhektől megóvja, József nemcsak ez irányban halad tovább, hanem egyenesen jogokat ád a jobbágynak. Mária Terézia alávetett rendet lát benne, József állampolgárt.

Maga az uralkodó, mint országának legnagyobb földbirtokosa, könnyen valósíthatta meg a földmívelő-osztály javára czélzó reformokat, a nélkűl, hogy akár egyesek jogait, akár pedig az írott törvényeket sértené. Már 1783. elején elrendeli a robotváltság behozatalát a korona és az egyház jószágaiban — kezdve Diósgyőrön, Ó-Budán és Visegrádon. Midőn a kanczellária őt arra figyelmezteti, hogy a jószágok jövedelme ez által szükségkép csökken, kimutatja, hogy nem a fiskális szempont előtte az első, hanem valóban a politikai és államgazdasági. Nem a jövedelem a fő, hanem az uradalmi és majorsági földek feldarabolása. Az által a hazai népesség nagyobb jólétre virúl, de idegeneknek is hely jut a telepítésre, kik szintén emelik az állam erejét. Csak ahol nem lehetséges a telepítés, adják bérbe az állam földjeit, de akkor is, ha lehető, a jobbágyoknak.[1]) Látjuk, hogy ez egész systema: minden pontosan összevág. A latifundiumok helyébe a kisbirtok lépjen, a terménygazdagság helyébe a pénzgazdagság. Ez az a rend-

---

[1]) 3185/763. kancz. lev.

szer, mely a klastromi javak feldarabolása által oly jómóduvá és szabaddá tette az alpesi tartományok parasztságát.[1])

Ugyanazon eljárás azonban Magyarországon nem teremthetett azonos eredményeket, mint nyugaton. A robot megváltása pénzzel csak ott előnyös, hol a földművesnek biztos a piacza. Ehhez Magyarországban még akkor igen kevés a városi fogyasztó népesség, igen csekély a kereskedés és a kivitel. A jobbágy alig pénzelhetett másból, mint fuvarból. A reform tehát csak egyes, szerencsésebb vidékekre nézve bírt nagyobb jelentőséggel, és így általános életbe léptetésre még József sem gondolhatott. A helytartótanács pedig egyre igérte a robot-abolitio állapotáról szóló jelentést, a nélkűl, hogy ezt beváltotta volna. A jobbágyság *gazdasági* önállása csak a magyar kereskedés emelkedésével valósúlhatott meg; azt elrendelni nem lehetett.

Sokkal inkább életbe vágó volt mind az, mit a császár a jobbágyság *személyes* jogainak védelmére nézve rendelt el. Itt egészen otthonos; magas humanitása karöltve jár az állami érdekkel, és nem áll vele szemben más, mint az uraknak, még inkább a tiszttartóknak gőgje és erőszakoskodása. Nem csak feljelentésekből és actákból ismerte a nép állapotát, utazásain mélyen bepillantott annak életviszonyaiba. Profétai lélekre mutat, hogy ép Erdélyben határozta el a személyes függés megszünését, azon téren, hol már hamu alatt lappangott a nagy parasztlázadás tüze.

»Nem ismeretlen ön előtt«, írja kanczellárjának, »hogy a személyes függést (Leibeigenschaft) és az úgynevezett jobbágyságot minden örökös tartományaimban, Magyarországot és Erdélyt sem véve ki, teljesen eltörültem. Ez csak a személyes szabadságra vonatkozik: mindenkinek szabad külön taksák nélkűl házasságra lépni, mesterséget tanulni, elszegődni stb.«

»Mivel itt Erdélyben e visszaélések a természetes szabadság kárára csakugyan léteznek, és ugyanazok tán Magyarország némely vidékén is találhatók, a kanczellária adja ki az

[1]) Adam Wolf. Die Aufhebung der Klöster in Inner-Österreich. 166. l.

illető publicatiót, *hogy az emberiségnek e rabszolgai lealázása* mindenütt teljesen eltöröltessék.« [1]) De még ezt sem követeli a földesurak méltányos kárpótlása nélkűl.

A kanczellária a humanitás e kitörése ellenében a hazai törvények paragraphusaira hivatkozik. Ily módon váltak azok gyűlöletesekké nemcsak a császár, hanem minden emberbarát szemében. A közben jövő Hóra-felkelés és annyi más akadály miatt sikerűlt a pátens kihirdetését majdnem két éven át huzni-halasztani. Csak 1785. nyarán tétetett közzé, midőn már a kir. biztosok kinevezése által ki volt tűzve a gyökeres reform útja és módja.

Maga a patens nem a humanitás, hanem a földmívelés felvirágzásának szempontjából indul ki, midőn »az embernek a természettől és az államtól megillető személyes szabadságot és a birtokjogot a földmívesekre nézve megállapítja.« Először is megszünteti a jobbágy nevet és a földhöz kötöttség fogalmát. Minden nemzetű és vallásu földmíves szabadon költözködhetik. A felszabadulásért folyó pörök megszünnek. Másodszor: a földműves ura engedelme nélkűl is házasodhatik, tudományos pályára léphet, vagy mesterséget folytathat. Harmadszor: sem a földmíves, sem családja nem köteles a földesurnál személyes szolgálatot teljesíteni, ha csak önszántából nem szegődött oda. Negyedszer: ingó javairól szabadon rendelkezhetik, a földesúri állandó jogok fentartásával. Ötödször: törvényes és elegendő ok nélkűl földműves vagy örököse nem foszthtó meg telkétől, sem nem helyezhető át egyik községből a másikba. Hatodszor: a többi pontokban a földművesek az előbbi szabályok szerint éljenek, ha pedig nagyon sanyargatnák őket, igénybe vehetik a megyei tiszti ügyész segítségét. »Kegyelmesen bizunk abban, hogy a földmívesek atyai szándékunknak megfelelve, a mezőgazdaságban kifejtett iparkodás és szerénység által, úgy a közjót, mint magoknak és utódjaiknak javát teljes erejökből elő fogják mozdítani.« [2])

Nem más e pátens, mint az 1514-iki törvény eltörlése

[1]) 5395/$_{83}$. jún. 4. Nagy-Szeben. Die knechtische und sklavische Herabwürdigung der Menschheit.

[2]) 10,376/$_{85}$. aug. 22.

és a jobbágyságnak a Dózsa-felkelés előtti állapotba visszahelyezése. Csakhogy akkor csupán *szokás* védte a jobbágyot, most maga a fejedelem állott melléje. Mátyás kora tünt fel újra a jobbágyra nézve. Az egész új közigazgatási apparatus közreműködött a pateus végrehajtásában. A császár maga türelmetlenűl s fáradhatatlanul járt utána az oly sűrűen jelentkező bajoknak és sérelmeknek.

Ha már az udvari kanczellária is ellenezte a röghözkötöttség eltörlését, természetesen a fiskális érdekbe burkolva hazafias aggodalmait, még nagyobbnak kellett lenni a felháborodásnak azon osztály körében, melyet ez intézkedés szokássá vált önkénykedésében gátolt: a megyénél. Bebizonyultnak látták, a miről már a Hóra-felkeléskor suttogtak, hogy a császár vesztét akarja a nemesnek. Azok, kiket a tolerantia fanatikus tisztelőivé tett, kiknek ragaszkodását sem a korona elvitele, sem a német nyelv behozása nem birta megingatni, elkeseredett elleneihez szegődtek. [1]) Szabolcsmegye egyenesen megtagadja a publicatiót, mig a császár meg nem hallgatja jogos panaszait. Nemcsak törvényellenesnek tartja a rendeletet, hanem károsnak is. A szabad költözködés miatt elnéptelenedik sok hatóság területe, hol csak a »glebae adstrictio« tartotta vissza a jobbágyot. Jobb lett most a sorsa a pórnak, mint az urának, mert ő elköltözhetik önszántából, ura ellenben őt ok nélkűl nem küldheti el. [2]) Ne törjünk pálczát a szabolcsi nemesek önzése és rövidlátása fölött. Nem voltak sem jobbak, sem rosszabbak, mint külföldi érdeksorsosaik. Midőn Nagy Fridrik 1763-ban eltörűlte a »Leibeigenschaft«-ot, a *pomerániai* rendek erősen remonstráltak. A fiatal oktalan nép elköltözik, hogy jobb sorsot keressen, azután a parasztok is elmennek, a földmívelés elhanyagoltatik és drágaság támad. A »glebae adstrictio volt az egyedüli mód a népnek az országban tartására«, ha ez megszűnik, »Felséged kegyes szándéka ellenére Pomeránia elnéptelenedése fog bekövetkezni.« [3])

Nem szabad hinni, mintha a földesúr önkényét már megszüntette volna a műveltség és jobb erkölcs, s hogy e szerint ez

[1]) L. Rhédey Lajos gr. levelezését, a nemzeti múzeumban.

[2]) 16,246/86.

[3]) Preuss, Geschichte Friedrichs des Grossen. III. 162.

intézkedés felesleges volt, minőnek a magyar hatóságok szerették volna feltüntetni. A zsarolás legszívszaggatóbb példái nem jutnak köztudomásra. De elegendő az, a miről egyenesen értesítenek az akták, hogy ne csak gazdasági elnyomást lássunk a jobbágyságban, hanem alkalmat a zsarnokságra, egyaránt megölőjét az erkölcsnek úrban és szolgában. Egy nő, Okolicsányi Anna. még 1784-ben terhes nőket veretett meg, mert rosszúl fontak neki. [1]) Bornemisza Kristóf, Zágrábmegyében egy asszonyra, ki mitsem vétett, 50-et veretett, annak férjét lábbal tiporta. Egy jobbágyára, ki parancsa daczára nem hált szőlejében, 62 botot veretett, egy mást maga vert betegre, mert ura lovára ült. Ezt Zágrábmegye 2 évi fogságra ítélte, a császár pedig mindenkorra képtelennek jelentette ki jószágai igazgatására. [2]) Erdélyben b. Kemény Miklósné egy jószágán a kéménybe szokták akasztani az urasággal ellenkező jobbágyokat.

Minő borzasztó veszélyt rejt magában az egész országra nézve az egyik néposztálynak ily jogtalan állása, tisztán kitűnik a rakicsáni, vasmegyei parasztok ilyetén szavaiból: »Közel, csak három órányira lakunk a cs. k. német tartományoktól, és sokszor megfordulunk ott. Összejövünk a rendünkhöz tartozó cs. k. alattvalókkal, és látjuk, hogy azok egészen meg vannak elégedve, senki sem panaszkodik uraságára túlságos elnyomás miatt, és mindannyian tisztelik és dicsőitik a törvényeket és uralkodójok védelmét.«

»Mint cs. k. alattvalók, mi is méltóknak érezzük magunkat e kegyre.« [3]) Tisza-Füred pedig, hogy az urak ellen érvényesíthesse jogát, egyenesen *német commissiót* kér. [4])

Az elnyomás rendszere csak a teljes elzárkozással együtt vihető keresztűl. A rab gólya meglátja, mint szállnak szabadon testvérei.

Maga a parasztság okozta a másik nehézséget. Tudta

---

[1]) 363/$_{86}$.

[2]) 3954/$_{86}$. Ist der bereits festgesetzte und criminaliter zu behandelnde Wütherich von nun an lebenslänglich zur Güterverwaltung für unfähig zu erklären.

[3]) 5257/$_{86}$.

[4]) 7517/$_{87}$.

most már hivatalosan is, hogy a császár őt felszabadította, de nem tudta, hogy a császár akaratának és hajlamának is vannak korlátai. A nép embere, ha egyszer kimozdúl a megszabottság mindennapi szűk köréből és változni látja maga körűl a viszonyokat, nem gondol, és nem gondolhat másra, mint végletre. Mi lehet a felszabadítás más, mint terheinek megszünése? A mit ezentúl követelnek tőle, az csak az urak akarata, nem a császáré. Megtagadják tehát sokhelyütt az addig teljesített robotot és úrbért, és a császárhoz folyamodnak. Egyes lelketlen izgatók még akkor is ellenállásra tüzelik őket, midőn a megye, maga a királyi biztos, vagy épen a katonaság szólítja fel őket engedelmességre. Liptómegye rózsahegyi uradalmában négy falu tagadja meg 1785. végén a robotot. Majdnem egy évig állanak ellen, és midőn a katonaság leveri őket, a hatóságok nem kevesebb, mint 207 családot 1760 lélekkel akarnak elűzni háztól és telektől.[1]) A császárnak is jóvá kell hagyni, hogy a két főczinkos állíttassék pelengérre bűnei színhelyén, aztán pedig vettessék fogságra, más 47 részvevő pedig naponkint 12 botot kapjon, míg meg nem juhászodik. A lévai mozgalom vezetőjét bélyegzésre ítélte a császár, azután hajóvontatásra. A szégyenletes büntetést elrettentő példáúl Léva piaczán kellett kiállnia.[2]) Nagyobb hatás elérése végett úrbéri vétségekért mindig a tett színhelyén hajtották végre a büntetést.[3]) Hasonló jelenetek folytak az aranyos-maróti uradalomban, a tótkomlósiban és Orczyfalván. Egyáltalában az egész Bánságban, hol az új földesurak csak nyerészkedésre gondoltak, igen gyakori volt a zendülés. Biharmegyében az erdélyi határon több, mint negyven községben volt zenebona. Elhitették velök, hogy az új rendeletek szerint már nincs különbség nemes és jobbágy közt. Magok a pópák magyarázták így a patenst. Katonaságot kellett ellenök küldeni. Erdélyben majdnem mindenütt lázongott a jobbágy. Szász-Szent-László, Czikmántor, Nagy-Bun, Kis-Bun, Gyalahuta és Bonyha községei földesuruktól, gróf Bánffytól, megtagad-

[1]) 12,116/$_{86}$. és 4181/$_{87}$.
[2]) 3330/$_{86}$. és 4657—4759/$_{87}$.
[3]) 7795/$_{87}$.

ták az úrbéri tartozást. A hatóság elfogatott néhány izgatót, kiket aztán a nép fenyegetődzése miatt szabadon kellett bocsátani. Az odamenő kir. biztos sem végzett semmit, az executióra hívott katonaság pedig, ismét a főparancsnokság hibájából késett, úgy, mint 1784-ben. A Hóra-féle jelenetek megújulásától kellett tartani. [1])

E gyakori félreértések s törvénytelenségek azoknak előrelátását látszottak igazolni, kik előre bizonyosnak mondták, hogy a reformok által vérszemet kapó parasztság nyilt forradalomban fog kitörni. Hanem a császár erélye csak úgy ellenállott a parasztok veszedelmes követeléseinek, mint a nemesek panaszának. Keresztűlvitte mindenütt a patens kihirdetését. [2]) Nem engedte, hogy a jobbágy költözködési szabadságát illusoriussá tegyék azon kikötés által, hogy maga helyett más hasonló értékűt állítson. [3]) Valóban bámulatos, mily kevés eszközzel tudta elfojtani e zavarokat, melyek, ha tanácsosaira hallgat, sok embernek kerülnek életébe és sok ezer családnak vagyonába. A magyar parasztosztály megmutatta, hogy megérett a szabadságra. Lassankint helyreállott mindenütt a törvényes állapot. A panaszok száma, melyek 1786-ban halomra érkeztek, egyre fogy. Ismét kitünt, hogy a császár mélyen belát országainak viszonyaiba és szükségleteibe. Az általa életbeléptetett reform nem volt sem több, sem kevesebb, mint a mennyi nagy rázkódás nélkűl keresztűl volt vihető. Ily értelemben, mint nemcsak humanus, hanem nagyszabású politikai alkotás, a jobbágy-patens a toleranczia mellé sorolható, és egyik legszebb gyöngye a meg nem koronázott II. József uralkodói tetteinek.

Mint a toleranczia alkalmával, itt is gondoskodni kellett a kivitel módozatairól, miután az elvek kitűzése annyi zavarra adott okot. A főelv az volt, hogy a kötelesség a földesúr és alattvaló közt kölcsönös — a miről addig nem volt szó. Minő haragot kelthetett ez azok szívében, kik azt vallották s hirdették, hogy a jobbágy viszonya urához ugyanaz, mint

---

[1]) Erd. kancz. levéltár 10,385/786.

[2]) 344/86.

[3]) 9228/86. Kézirat Pálffyhoz. Lemberg, aug. 5.

urát a királyhoz. De ezen elv kitűzése és elismertetése után a királyi hatalom enyhítve és nyugtatva nyúl be az annyira bonyolódott viszonyok közé, egyaránt fékezve az úr dölyfét, és a pór lázadó szellemét.

Nemcsak a királyi parancsoknak tartozik engedelmességgel az alattvaló, hanem ura rendeleteinek is. Ha magát sértve vagy terhelve érzi, ne legyen a maga bírája, hanem teljesítse, a mi reá van róva. Biztos lehet alapos panaszainak teljes eredménye és kártérítése felől. Az engedetlen alattvaló büntetést érdemel, de ha azt a hatóság szabja meg, a földesúr nem büntetheti külön is. Az izgatókat azonnal el kell fogni, és a legközelebbi büntető törvényszéknek átadni. A büntetés előtt az alattvalót békén ki kell hallgatni az úriszéken. E kihallgatásról jegyzőkönyvet kell vezetni, mely egy külön rendelet szerint mindig fölterjesztendő, ha tovább folytatják a pert.[1] Ha az alattvaló protestál is, a büntetés végrehajtható azonnal. A büntetés állhat az egészségnek nem ártalmas fogságban, melyet kalodával is lehet súlyosbítani, továbbá munkában, végre a ház és telek elveszítésében. Csakhogy súlyosabb büntetést csak akkor róhat az uradalom alattvalójára, ha az enyhébbeknek nem volt foganatjok. Nyolcz napnál tovább tartó fogságbüntetéshez, vagy ház és telektől való eltávolításhoz szükséges a megye beleegyezése. A büntetés soha sem állhat pénzbirságban.

Nem vonható kétségbe, hogy e megállapítások még mindig igen jelentékeny disciplinaris és fenyítő hatalmat hagynak a földesurak kezében. Még mindig büntethetnek, bár csak bizonyos fokig, és szigorúbb ellenőrzés mellett. Ezért kötelességökké tétetett külön is az alattvalók jogainak épentartása. Jogtalan követelésért, ha a paraszt engedelmeskedett, nemcsak kártérítéssel tartoznak, hanem különben is felelősségre vonatnak. Az uradalmak visszaéléseire való felügyelet pedig különös kötelességökké tétetik a megyéknek.[2] Egy külön utasítás egyenesen megbízta a kir. biztost, az alispánt és a többi megyei tisztviselőket, hogy ha székhelyökről eltávoznak,

[1] 1447/67.

[2] 1787. febr. 15. 2469. sz. a.

mindig járjanak utána az alattvalók bajainak és szerezzenek igazságot minden melléktekintet nélkűl. Ha a megyei hivatalnokok e kötelességöket elmulasztják, komoly büntetésnek nézhetnek elébe. Az alattvalók ügyvédjének minden díj nélkűl kellett vinnie a szegények pörét.

Az állami hivatalnokok, mint a földesúr ellenőrzői — ez a czél. Jól tudjuk, mire vezetett e rendszer a monarchia szláv tartományaiban, különösen pedig Galicziában. Teljesen elidegenítette a pórt a nemestől, megszoktatta arra, hogy csak Bécsből várjon igazságot. A magyar tisztek, kik ez időben Galicziában tartózkodnak, ámulattal és elkeseredéssel látják, hogy ott a tisztviselők szemében a paraszt minden, az úr semmi. [1]) Ez eljárásnak voltak következései az 1846-ki borzasztó események. Magyarországon nem jutott ennyire a dolog soha. Először a megyei hivatalnok itt nem idegen volt, hanem hazai, legtöbb esetben maga is földesúr. Feltéve, hogy végre is hajtotta a császár parancsolatát, mindenesetre elvette annak a földesúri hatalom ellen irányuló élét. Másodszor pedig igen tévedne, ki a magyar földesurakban, különösen az uradalmak birtokosaiban, vérszopó elnyomókat látna. Legnagyobb részök a koreszmék befolyása alatt őszintén szívén viselte alattvalóinak javát, és iparkodott azt saját érdekével megegyeztetni.

Igy tehát II. Józsefnek azon intézkedései, melyek a földesúr és jobbágy közti viszonyt szabályozták, sok zavart és nyugtalanságot idéztek ugyan elő, de forradalomhoz nem vezettek.

II.

Nem is a földesúr volt József korában az alattvaló igazi elnyomója. Aránylag igen csekély rész jutott még mindig a munkásosztálynak kereslete eredményéből, és borzasztó volt ennél fogva testi-lelki nyomora. Hanem a gazdasági kizsarolásban, melyből természetesen következett a szellemi és erkölcsi — tán még a főnemesség volt legártatlanabb. Bűne az *absentismus* volt. Nemcsak hogy jövedelmét, gyakran vagyonát idegen földön költötte el, lélekben is mind jobban különvált alattvalóitól. Maga nem gazdálkodott és ennélfogva meglehetős

---

[1]) Rhédey-levéltár.

tág hatáskört engedett tiszttartóinak és ispánjainak. Ezek közt, már alacsonyabb társadalmi állásuknál fogva is, inkább akadt a jobbágyoknak sanyargatója. Sokkal rosszabb volt a kisebb birtokú nemesek jobbágyainak sorsa. Hanem az igazi, minden életviszonyra kiható, mindent kiszivattyúzó elnyomás nem a magasabb rendűek műve volt, hanem a szegény alattvalók nagyobb vagyonú és magasabb értelmű rendtársaié, kiket legtöbb esetben maga az elnyomottak bizalma helyezett oly állásba, melyben megbizóik véres verejtékén gazdagodhattak. És az úrbéri elnyomáson segíthet az állam: ott általánosak, nyilvánosak a viszonyok. De ki segíthet a gyámoltalan póron, kit papja, jegyzője, bírája sanyargat? Ha nem József császár az uralkodó, a ki oly személyes részvéttel viseltetett minden egyes alattvalója iránt, tán soha sem jut a történet azon tények tudomására, melyek tán több nyomort okoztak, mint az annyiszor megvitatott és elitélt úrbér, és bizonyára sokkal nagyobb erkölcsi romlottságból folytak, mint amaz.

Ki nem ismeri Rab Rábyt, Jókainak e fényesen kivitt korrajzát? A mi ott az alap, Szent-Endre városának kizsarolása az elöljárók által, az a mondhatatlan corruptio, melylyel a bűnösök lakomákkal és vesztegetéssel útját birják állani a községi ügyek vizsgálására küldött commissióknak, az a számtalan mód, melylyel magokévá teszik a köznép munkájának gyümölcsét — mind az lényegében az akták által bebizonyított igazság. Maga a kanczellária bebizonyítottnak látta, hogy a lakosság $^{7}/_{8}$-ad része, a szegénység, egészen el van nyomva. Az elöljáróság rosszúl kezeli a regalét, és útját állja annak, hogy a város jövedelme bérlet által növekedjék. Megakadályozza a jobb rét- és erdőgazdaságot, a maga hasznára, a község kárára. A reá bizott pénzt ajándékokra, vesztegetésre, lakomázásra fordítja. Minden biztosíték nélkűl kölcsönzi el a községi vagyont. Végre még egyenesen is elnyomja a szegényebbeket jogtalan sportulák és adók szedése által.[1]) Lehet-e ennél több *bebizonyítható* vádat halmozni egy magistratus fejére. És a denuncians — Ráby — mégis Pestmegye börtönében sínylődik, mint előkelő és nagynevű férfiak rágalmazója,

[1]) 5790/89.

és midőn a császárhoz ír panaszszal és keserűséggel teljes kérvényt, a kanczellária csak azon ütközik meg — hogy a rab minden utasítás ellenére tintát szerezhetett magának az írásra. [1])

Szt-Endre nem állott egyedűl. Hasonló viszonyokat mutat a szerémmegyei Zsid. [2]) Itt a görög-keleti püspöki uradalom és a község kölcsönösen bevádolják egymást, és e kettős pörből egész világos képét nyerjük a lakosság viszonyainak. Elsimításról sem igen lehet szó, ott Széchenyi Ferencz volt akkor a királyi biztos.

Az uradalom előadása szerint a gazdagabb lakosok korlátlanúl uralkodnak a többiek fölött. Az adót mind a szegény fizeti, mert nem a tehetség, hanem a családszám szerint repartiálják. Még azt a csekély adót sem fizetik, mi reájok van róva, hisz magok kezelik. Nem számolnak be soha, pedig nemcsak a községre kirótt adót szedik be, hanem azonfelűl még 7—800 frtot. Valamennyi elöljáró rokonságban-sógorságban áll egymással. Magok közt osztották fel a határ javát, a szegénynek csak a silányát hagyva. A korcsmázás haszna zsebökbe folyik. Mitsem fordítanak közczélra, még pásztort sem tartanak, az útak irtóztató rosszak, alig van útcza, a házak szétszórva építvék. Valóban plasticus módon van kimutatva, egészen szándék nélkűl, mint öli meg a rossz közigazgatás a kulturát, magánhaszonra fordítván azt, mit a köz felvirágoztatására kellene szentelni.

Még a nép szokásai és hagyományai is súlyosbítják terheit. Szokás a menyekzőket igen fényesen, nagy lakomával ülni meg. A szegénynek készpénze nincs, áldozatáúl esik tulajdon elöljárói uzsorájának. Az uraság sem hibátlan. Lefoglalta a községi földek nagy részét. A közlegelőből lefoglalt 7 holdat. A faizást korlátozza. Jogellenesen szed szőlővámot s kukoriczatizedet, még a szegény aratóktól is szed 15 krnyi adót. Robotot sokkal többet igényel, mint a mennyi megilletné. Egy évben 589 frt volt a különbség. Az erdőpusztításban pedig az egyik fél vetekedik a másikkal.

---

[1]) 6463/$_{86}$. Neuhold tanácsos.

[2]) 8889/$_{1786}$.

Azt hiszszük, elég világos kép. Az elöljárók, kikre tartozik a község érdekeinek védelme, az uraságnak meglehetős szabad kezet engednek. Ellenben az, és a megye sem igen háborgatja őket a község kizsákmányolásában.

Ha már most a községi zsarolást összehasonlítjuk a földesúrival, egy igen lényeges különbség tünik fel. Az uraság a terménygazdaság terén aknázza ki túlsúlyát: földet foglal, vagy többet dolgoztat. Az elöljárók confraternitása ellenben pénzgazdaságot folytat, és saját pénztárába gyűjti a lakosság összes készpénzét. Erre szolgál az állami adók kezelése, a községi beneficiumok bérlete, végre az uzsora. A zsákmány egy része a szüken fizetett megyei urak corrumpálására fordíttatik. Az elöljárók és az alattvalók közt mind nagyobb örvény tátong. Pedig egy nemzetüek, egy vallásúak. Jellemző, hogy mindkét hely, Szent-Endre úgy, mint Zsid, szerb, tehát oly nemzetiséghez tartozó, melynek értelmisége kiválóan kereskedő osztály, mig a köznép csak akkor kezd átmenni a pásztoréletből a földművelésre. Itt tehát a különböző műveltségi fokok okozzák a bajt. Sehol sem mutatkozik oly nagy szüksége az állami beavatkozásnak, mint itt. De akkor vége az autonomiának. Az állam pedig még nagyobb terhet vállaljon magára, mint a minő már nyomja vállát? A megyei nem érdekelt administratiónak kellett volna tehát közbelépnie. De az nem áll feladata magaslatán. Egy Ráby makacsságára, vagy egy-két obsitos katonára van szükség, ki már mást is látott, mint faluját, és ép oly végtelennek képzeli császárja hatalmát, mint a minő jószivűsége, hogy ez állapotok csak szóba jöjjenek. Azért bocsátkoztunk annyira részletekbe, hogy kitünjön menynyire azonos az eljárás földrajzilag egymástól oly távol eső helyeken, és hogy mennyire általános lehetett ez a lelketlen önzés. Mert az ég akkor is magas volt, és a császár nem minden helyét járta be országának.

III. Agrarius viszonyok Erdélyben. Szászok és oláhok.

Erdélyben jártakor egy egész nemzetet talált, mely mintegy privilegiált rend, nagy részt a mások munkájából tartotta fönn magát: a szász nemzetet. És a mint ez a privilegiált nemzet helyzetének minden előnyét kiaknázta a Király-

földön lakó magyarok és oláhok ellen, úgy zsarolják ki ismét a fővárosok: Szeben, Brassó, Medgyes, Szász-Sebes a külvárosokat.

E teljes kizsákmányolást a Királyföld sajátságos viszonyai tették lehetővé. Képzeljünk el egy megyét, mely területén egyúttal az egyedüli földesúr, melynek magistratusai és bírái nem nemesek, hanem polgárok. Sokkal jobban értenek tehát a földesúri jogoknak, a patrimonialis bíróságnak gazdasági felhasználásához. A szász egyetem legfontosabb ügyeit, mint magok az odaküldött követek bevallották, kevés beavatott patricius végezte a comessel együtt. Valóban szükség volt titkolódzásra épen úgy, mint Sz.-Endrén, vagy más ily helyeken láttuk. Hatalmas protektorokat kellett szerezni a guberniumnál és Bécsben, hogy a circumspectus nemzet megtarthassa bitorolt jogait az ellene indúló panaszok és reklamácziók daczára. A rendes eljárás az, hogy az illető helységeket mind újabb meg újabb, egyenesen jogtalan adókkal terhelik, hogy birtokukat lefoglalják, szabadokból colonusokká teszik őket, az ellenök indúló pereknek pedig mindig útját tudják állani. Ez annál könnyebb, mert a szász universitas ily esetekben biró és fél egy személyben, a guberniumnak pedig 1787-ig szász ember, B. Bruckenthal áll az élén.

Nagy-Szeben egy szomszéd helységének, a kies fekvésű Resinárnak, esete igen alkalmas megvilágosítani az egész helyzetet. Ezen eredetileg szabad községet a szebeni magistratus már 1735-ben megfosztotta az italmérés jogától. Elvették egymásután havasaikat, privilegiumaikat és jogaikat, taksákat róttak rájok és ellenszegülő elöljáróikat elfogatták. Már azon évben vizsgálatot rendelt a kormányszék, melynek azonban nem volt eredménye. A szász universitas 1753-ban colonicalis állapotra itélte őket. Ebben sanyarogtak 1773-ig, midőn József császár erdélyi utazása új reményt nyújtott az elnyomottaknak. Minthogy azonban újra az universitas és a kormányszék itélt felettök, ügyök a régiben maradt és a gubernium még 1784-ben is helyesnek itélte az ellenök addig követett eljárást.

A humanus József császárnak egyik leghumanusabb intézkedése a szász nemzetnek, mint privilegiált testületnek

megszüntetése volt. Természetes és magyarázatra nem szorúl, hogy a nagy germanisator ezt épen nem politikai indokból tette, hanem tisztán a szász administratio ellen minden egyes alávetett község által emelt súlyos panasz miatt. Nem más volt e tény, mint a Királyföld összes nem szász népességének felszabadítása. Ki is lőn mondva elv gyanánt, hogy a Királyföld, mint királyi birtok, másnak, mint a fiscusnak, nem adózhat. A félszázad óta jogait hiába kereső Resinár így végre igazságos bíróra talált. Egy udvari resolutio értelmében vissza kellett nekik adni az elvett legelőket és földeket, és a szebeni magistratus azonfelűl annak megtérítésére is ítéltetett, mit tőlök 1735-től 1753-ig jogtalanúl beszedett. [1]) A szebeni magistratus még mindig ellenállott és protestált, és csak több mint három év múlva volt végrehajtható az ítélet. [2])

Igen távol vezetne, ha minden részletét tárgyalnók a királyföldi agrarius viszonyoknak, melyekhez legföljebb az irországiakat lehet hasonlítani. Frek községe évenkint 1700 frtot fizet N.-Szebenbe. A Sz.-Márton napján járó lúdat 167 frton kell megváltaniok. Elveszik a községi malom jövedelmét. Végre az evangelikus templomot a falu költségén építik föl, a görög-katholikust pedig nem. A lakosság közűl 43 a szász és 400 az oláh család. [3]) Van község, a hol az oláh, még ha pásztor akar is lenni, előbb ajándékkal kell, hogy kedveskedjék a szász uraknak. [4]) Különben ezen agrarius viszonyoknak históriai fejtegetése némileg felesleges; csak most szünt meg a hétfalusiak pöre Brassó városa ellen, mely teljesen megvilágítja a dolgok akkori állását. Nem lehetett máskép, mint hogy József császár teljes erélylyel küzdjön e borzasztó elnyomási rendszer ellen. Felszabadította előbb a külvárosokat a belső várostól, mely rájok rótt minden terhet és nem engedett nekik jogot, elrendelte, hogy azok lakói valóban polgártársak legyenek, [5]) azután, mint láttuk, emanczipálta a

[1]) Erd. kancz. 11,627., 12,351/86.

[2]) 13,118/89.

[3]) 7608/86.

[4]) 5775/87.

[5]) 10,639/86.

vidéket is. E törekvésében azonban rendkivűli akadályokba ütközött a szász magistratusoknak makacssága és a gubernatornak conniventiája miatt. Midőn azon lakosok kártérítéséről van szó, kiket 1764-ben megfosztottak földjöktől, hogy azt a katonai határőrvidékhez csatolják, a szebeniek semmitől sem riadnak vissza, csakhogy nekik ebből káruk ne legyen. »Mivel a szebeni magistratus nyilvános falsumot követett el az által, hogy eleinte azt jelentette a kormányszéknek, hogy nem rendelkezik közfölddel a megfosztott adófizetők kárpótlására, később pedig ennek ellenkezője tünt ki: a magistratus azon tagjai ellen, kik e hamis jelentéshez járúltak, mint falsariusok és esküszegők ellen emeljen vádat a causarum R. director. A kormányszéket pedig keményen rójja meg Bánffy kormányzó, mert ily elégtelen és egymásnak ellentmondó jelentéseket elfogadott, azután pedig teljes alapot szolgáltatott azon gyanúnak, minthа nem járt volna el pártosság nélkűl.« [1]) A pártosság abban állott, hogy a kiküldött 9 biztos közt 8 a szász nemzetnek volt tagja.

Említettük már, hogy a szász nemzet csak befolyásos patronusok szerzése által volt képes e rendszerét annyi ideig fentartani. Egy szász-sebesi panasz megmutatja, hogyan szerezték e protektorokat. A nemzeti deputatus Bruckenthal 1759-ben jelentékeny pénzösszeget kapott, hogy a szász nemzetnek modis quibuscunque pártfogókat toborozzon. [2]) A hálás nemzet fogarasi dominiumából a szombatfalvai és szkorczei jószágokat Bruckenthalnak adta át. Oly nagy titokban ment ez végbe, hngy magok az universitási követek sem tudtak felőle, nem is volt hozzá felhatalmazásuk. [3]) Minden újabb vizsgálat újra kitüntette, hol a baj igazi forrása. »Kötelességem, mely reám rójja, hogy a rám bízott tartomány javáról gondoskodjam, kényszerít azon elhatározásra, hogy B. Bruckenthalt nyugalomba helyezzem.« [4]) Csak császári kegyelem óvta meg Erdélynek e híres kormányzóját a további vizsgálat-

---

[1]) 7358/87. jún. 16.

[2]) 15,501/87. a 41. lapon.

[3]) 14,932/87., 12,939/88., 929/89.

[4]) 3020/87. Ich sehe mich aus Pflicht, die mir obliegt, für das Wohl einer anvertrauten Provinz zu wachen, bemüssigt Ihnen meinen

tól. Bruckenthal nagy alapítványai szász műveltségi czélokra mutatják, hogy őt más kötelék is kötötte nemzetéhez, mint az, melyet annyira kárhoztatott az igazságos császár. Nem volt más, mint szász: egész gondolata, lelke a Királyföldhöz tapadt, még azon magaslatra sem birt fölemelkedni, melyet József követelt: hogy *erdélyi* legyen.

Ily kormányzó alatt nem igen lehetett munkába venni az erdélyi annyira bonyolódott úrbéri viszonyok szabályozását és reformját. Még a császár is visszariadt a sok nehézségtől, megelégedett a kirivó, tudomására jövő visszaéléseknek kíméletlen sujtásával. Csaknem minden itélete az eléje érkező, a szász városok, a magyar urak vagy tiszttartóik ellen intézett perekben egyenlően hangzik. A kár megtérítése kamatostúl, az elvett földek visszaadása, a túlságos robot vagy más szolgálat korlátozása, a személyek ellen elkövetett kihágások szigorú törvényes büntetése. Törvényességhez akarta szoktatni a népet, mely addig csak elnyomást, vak megadást vagy mint Hóra fölkelése mutatta, anarchiát ismert, és véres boszút lihegett.

Annyi emlékirat, levél és okmány alig enged kétséget a felől, hogy tulajdonkép csak az ő idejében telepedett le végkép Erdély lakossága. Az oláh pásztorokból a kényszerűség által lettek colonusok. Előttök mindig a szabad, tunya nomádélet maradt az ideál, melyet ellentéte a jobbágyi elnyomással bizonyos költői nimbussal vett körűl. Munkás nép, melynek a mellett jogai is vannak, csakis az ő politikája alapján fejlődhetett belőlök. És bár azóta nem volt hiány szomorú visszaesésekben, az egyik főczél el volt érve. Új területet, új népet nyert a kultúra. Az oláh nép művelődésének alapjait csakis a letelepedés után lehetett lerakni. Épen József uralkodásának utolsó évében készűlnek Buccov báró és társai egy oláh nyelvű folyóirat kiadására. E folyóiratnak czélja első sorban gazdasági érdekekre figyelmeztetni az oláh alattvalókat.[1]) Czélja elérésében pedig első sorban a pap-

Entschluss hierüber mit folgenden zu erkennen geben, dass ich nemlich den Baron Bruckenthal in Jubilationszustand versetze.

[1]) 11,214/89.

ságra veti tekintetét. »Mert ez a nemzet ép oly vakon ragaszkodik vallásos és gazdasági véleményeihez és előítéleteihez, mint a mily vakon törekszik felforgatni politikai alkotmányát.«

Nagyobb mozgalmak a Hóra-fölkelés leverése és az 1786-diki úrbéri forrongás után nem fordúltak elő. De mindenki érezte, hogy ingatag a föld, és hogy csak igen sekély hamuréteg takarja el a lappangó szenvedélyek láváját. A magyar nemesek követelései közt, kik nem tartották biztosítottnak állapotjokat, mindaddig, míg ellenségeiken boszút nem állottak, és az oláhok elfojtott dühe közt igen nehéz volt megtalálni a kellő középútat. József császár egyik legnagyobb államférfiúi tette, hogy ez neki mégis nagyjában sikerűlt. Megmutatta azt, a mi magasabban áll minden végletnél, és a mi addig teljesen ismeretlen volt Erdélyben: az állami hatalom osztó igazságát. Nem engedte, hogy a magyar urak az általa engedett amnestiához nyúljanak, nem tűrt igazságtalanságot, de viszont a földesurak jogos igényeit is kielégítette a régi úrbéri szolgálatok megerősítése által. A végrehajtó hatalom továbbra is az uraknál maradt. Hogyan alkalmazzák azt, ha nincs ellenőrzés, a felől nem lehetett kétség. »Dániel töri a parasztok szarvát Udvarhelyben«, írja egy kormányszéki tanácsos gróf Rhédeynek. [1]) Igen természetes, hogy inkább az urak túlkapásait akarta megfékezni, mint a jobbágyságét, mely hatalmas rázkódás után ismét a régi szolgaság nyomorába sülyedt vissza. Gyökeres orvoslást, mint annyiszor kifejezte, nem remélt mástól, mint a nép felvilágosításától, jobb nevelésétől. A kényszerben csak szükséges rosszat látott, a czéltalan nyugtalanításnál, kegyetlenkedésnél mindig a várható ellenhatásra figyelmeztetett.

A Hóra-fölkelés alkalmával adott amnestia csak a politikai bűnökre terjedt ki. A hatóságoknak meg volt engedve a kegyetlenkedő és bujálkodó lázadóknak további üldözése, és büntetés gyanánt a Bánságba költöztetése. Természetesnek találjuk, hogy a megyék sűrűen alkalmazták ezen engedelmet Alig egy év alatt több mint 160 családot költöztettek el, és

[1]) 1785. nov. 12. Károlyi Sámuel.

az üldözés még tovább is tartott. A császár eltiltotta a további vizsgálódást, és meghagyta, hogy az elmúltak miatt soha, semmi ürügy alatt, nem szabad többé bántani senkit. [1]) Hanem a véres árnyakat eltüntetni nem lehetett egyhamar. Midőn a háború idején újra nagy mértékben elharapódzott a rablás, az erdélyi kormány a legerélyesebb eszközhöz nyúl annak elfojtására. Télnek idején, midőn otthon tartózkodik a gyanús határvidék népessége, nagy katonai visitatiót tartott, és magában Fehérmegyében 548-at fogat el, kik közűl csak 200-at bocsát ismét szabadon. Az elfogottak közt sok volt a régi lázadó. A czél el volt érve: a rablások csakugyan ritkábban fordúltak elő, de az amnestia elvének sérelmével. Nem is látott a császár ebben mást, mint az oláh nép ellen táplált kiolthatatlan boszúvágy művét. [2]) »Ezt a fennálló rendeletek ellenére tették a hivatalnokok, és az által szántszándékkal zendülésre ingerlik a népet, mert világosan látják, hogy nyilvánosan kihirdetett parancsaimat nem tartják szem előtt.« Példaadás végett a császár elrendeli, hogy a bűnös hivatalnokok fizetésének felét vonják le, és nyilvánosan oszszák szét a Hóra-ügyben részt vett — most ártatlan — alattvalók kezébe. Minő végletbe megy át a császár, hogy a másik végletet megakadályozza! De ez csak ijesztés maradt, és a kanczelláriának egy komoly felszólalása, mely figyelmeztette a császárt a várható következtetésekre, elejét vette annak a veszélynek, hogy új parasztlázadás tör ki, mely, mint a régebbi, látszólag császári jóváhagyásra támaszkodhatik. [3])

IV.

Magyarországban is kezdik tapasztalni, mint nő a parasztság szarva. Egyre többet akarnak, pedig soha sem volt oly jó dolguk, mint most — ez az urak véleménye. [4]) Mindig »pörös fél« volt a magyar jobbágy, mennyivel inkább ezen időben, midőn eleve is meg volt győződve az uralkodó hatal-

---

[1]) 7687/86. Erd. kancz. levéltár. Császári kézirat. Szeged. júl. 10.

[2]) 1463/89. Unerlöschliche Rachsucht.

[3]) 2207/89.

[4]) Rhédey-levelek.

mas pártfogásáról. És bár a császár nem hozott semmi újabb általános törvényt, az egyes felmerülő esetek alkalmával oly módon szokott intézkedni, mely mind szűkebbre szabta a földesuraknak az úrbér által meghagyott jövedelmét. Különösen az italmérési regalét nyirbálta meg. Minden termelőnek megengedte a szabad bormérést az egész éven át, csak a korcsmai jogot tartotta fenn a községnek, illetőleg a földesúrnak.[1] Bár ez a rendelet világosan ellenkezett a Mária Terézia-féle úrbérrel, mégis fentartotta azt a földesurak minden felszólalása ellenében. Legfölebb azt engedte meg a földesúrnak, hogy az is méresse borát egész éven át. Mert csak az eladás szabadsága serkenthet termelésre.[2] És a mennyire elősegítette a robot megváltását a parasztok által, annyira ellene volt annak, hogy az állam bárminő terhet vállaljon a kárvalló birtokosok kárpótlására. »Elvűl mindig az szolgál, hogy a hol fejedelmi rendeletek által az uradalmaknak vagy magánosoknak jövedelmei csökkennek, a kárt ezeknek magoknak kell viselniök, minden igény nélkűl a megtérítésre, ha csak ilyen esetre határozottan nem biztosították őket eleve káruknak pótlásáról az aerarium által.«[3] A földtehermentesítés ismeretlen volt előtte. A földesúrnak, megmaradt jogaihoz és jövedelmeihez képest oly csekélynek tartotta veszteségét, hogy nem tartotta szükségesnek az állam közbelépését. Az állam előbb az úrnak adott mindent, most valamit ebből visszaad a parasztnak; ez volt közjogi és financziális felfogása. A parasztság pedig hagyományos makacsságával ragaszkodott ez új vivmányokhoz. A reactio beálltával az italmérési jog megszüntetése sok helyütt véres jeleneteket idézett elő.[4]

Mindent összevéve mégsem annyira a positiv, addig nem élvezett jogoknak megadása, mint a terheknek könnyítése, arányosabbá, elviselhetővé tétele képezte József úrbéri programmjának legfontosabb részét. Mert régi politika az, mely a parasztot mint »aerarium vivum«-ot tekintette. Csekély böl-

---

[1]) 2410., 2810/$_{87}$.

[2]) 14,507/$_{86}$.

[3]) 2072/$_{87}$.

[4]) Kabinet-levéltár. 1790—1.

cseség kellett azon elv kiderítéséhez: ubi populus, ibi obolus.[1]) Nem hivatkozott-e a magyar kanczellária is minduntalan arra, hogy az újítás, a robotváltság, vagy a tolerantia által engedett templomépítés és paptartás »enerválja a népet.« De polgárnak, kinek jóléte, biztossága, szabadsága az államnak nemcsak érdeke, hanem kötelessége is, József császár tekinté őt először hazánkban. Tökéletlen munka volt az akkori jogi reform, de a parasztot részben fölmentette a patrimonialis bíróságtól és egyenlő ellenfelévé tette urának. Sok szó fér az iskola akkori rendszeréhez a paedagogia szempontjából, de népiskolát máskép létesíteni akkor nem lehetett. Az iskola tulajdonkép az által vált politikum-má, hogy hozzá férhetett a népességnek minden rétege. Mennyi kifogás alá esett a josephinus egyházi politika! Hanem a lelkészség rendezése, az alsó papság sorsának biztosítása és javítása, annyi új templom és plébánia építése tette egyedül lehetővé a népnevelésnek rendszeres munkába vételét. Maga József is egyedül azon műveit tartotta későbben is megállhatóknak, melyeket a jobbágyság érdekében hozott. Csak említeni kell őket, az úrbéri szabályzatokon kivűl a tolerantiát és a lelkészség rendezését, hogy belássuk, minő mélyen és jótékonyan nyúltak be azok a magyar nép tömegébe, oda, hova az állam addig csak azért nyúlt, hogy kényszerítsen vagy vegyen.

A humanitas, igazságszeretet és jogegyenlőség elvei mellett azonban a fiscalis szempontok sem vesztik el jelentőségöket. Igen rosszúl ismerné a modern állam fejlődését, különösen pedig a felvilágosodás korát, a ki megfeledkeznék a »do ut des, facio ut facias« elv alkalmazásáról. Az állam sokkal többet nyújt polgárainak, mint azelőtt. Jogot, vagyont, nevelést, minden anyagi és szellemi érdek gyámolítását igéri azoknak, kik addig kivűl állottak rajta. Sokszorosan szaporodó kiadásai fedezésére csak kétféle mód nyílik. Vagy azon osztályokat is alája veti a közös tehernek, melyek addig előjognak tekintették a szűz vállat, vagy pedig, a hol ez nem sikerűl, mint p. o. az akkori Magyarországban, az addig is adót fizetőknek súlyosbítja terhét.

---

[1]) Turgot. Sur la formation et distribution des richesses.

Tudjuk, minő lényeges czélpontját képezte a közteherviselés József politikájának. Az annyi zajt ütő, annyi szenvedélyt felkeltő földmérésnek a földadó behozása volt kimondott czélja. Szirmay igen jól festi az akkori hangulatot egy anecdotájával.

A nemesség félhető ellenállásának megelőzésére gróf Niczky, Budán a főemberek előtt egy császári kéziratot mutatott és olvasott fel, melynek tartalma ez volt: »ha a nemesség e szándéknak ellene szegülne, nem indit ellene egyetlen katonát sem, hanem a nem nemeseket, kiket már felszabadított az örökös jobbágyság igája alól, feloldaná minden, uraik iránt tartozó, kötelesség alól, és nekik adná teljes birtokúl az általok művelt földet.« [1]) E szerint a dimensiónak az lett volna eredménye Magyarországban, mint a conscriptióé Erdélyben. Emez a nemesség megszámlált fejeit dobta oda a tömegnek, az a kimért telkeket. A császár az egyiket ép oly kevéssé akarta, mint a másikat, de az ily mythosok természetesen fakadtak a helyzetből. Mert a jobbágyság kétségtelen elnyomásán máskép, mint a nemesség megadóztatása által, segíteni nem lehetett. A két osztály érdeke szemtől szembe áll, és az állam az addig gyöngébbnek fogja pártját. Minden nyomornak és bajnak fő oka »a jelen, annyira méltatlan, a népességnek, iparnak, földművelésnek és marhatenyésztésnek annyira ártalmas adószervezet. Ennélfogva főfontosságú ezen oly gyorsan, mint lehet, egy új, igazi alapelveken nyugvó contributió-rendszer behozása által segíteni.« [2])

Addig mig ez a teljes reform, a földmérés alapján, a physiokrata-rendszer elvei szerint, életbe lép, a császár nem tartotta czélszerűnek nagyban változtatni az úrbéren és a dicák rendszerén. Ezt több izben ki is jelentette, különösen Erdélyben, a hol még az úrbér-szabályozás sem volt meg. Valamint politikai tekintetben nem akart lemondani a nemesek megadóztatásának jogáról, elfogadván azoknak felajánlott önkéntes adományait, úgy gazdasági téren sem akart compromissumot kötni a fennálló adórendszerrel.

---

[1]) Hist. Arcana 121. §.

[2]) József császár marginaleja a 15,407/85. előterjesztéshez,

Mivel pedig az állam szükségleteiről mégis gondoskodni kellett, a fennálló rendszer keretén belűl szorosabbra csavarta az adóprést. A termény-gazdaság felváltása a pénzgazdasággal volt itt is irányelve. A mint a nemesség által meg akarta váltatni az insurrectio kötelességét, úgy kényszerítette a parasztságot azon tehernek pénzül megváltására, mely reá a katonatartásból háramlott. Csakhogy a nemesség ellenállott, a parasztság pedig szótlan türte ezt az új, évi $^{1}/_{2}$ milliót tévő adót, melyet 1786-ban, mint a deperditák megváltását, rótt reá a császár.[1]) Másik, épen a parasztságra nehezedő adója a sóár emelése volt. Több izben nyúlt e fiscalis, de igen gyűlöletes segédforráshoz, utoljára 1789-ben egyszerre 1 forint 40 krajczárral emelte a só mázsájának árát, úgy hogy az a Dunántúli vidéken 6—7 forintba került.[2]) Nem vonható tehát kétségbe, hogy József császár korában, még béke idején is, igen lényegesen emelkedett az állam által az adófizető népre rótt teher.

Ennek könnyítése és könnyebben elviselhetése azonban nemcsak az igazságügyi és nevelési reform lassan ható, de biztos következése gyanánt volt várható: gondolt a császár arra is, hogy az, a hol lehet, mindjárt keresztül legyen vihető. Ha már a nemes sem személye, sem földje után nem fizet adót, legalább oda kell törekedni, hogy senki, kit ez a törvény betüje szerint nem illet, ne élvezze ez előjogot. Mert nemcsak előjogról, kiváltságról van szó, a mi magában is ellenkezik a rendszerrel. Minden egyes kiváltságos súlyosabbá teszi a többinek adóját, mert nem az egyes adó-objectumon nyugvó teher állandó, hanem az évi adó-összeg, melyet ki kell róni az adó alá eső összes személyekre és tárgyakra. Igy először is arra kivánna ügyelni a császár, hogy a különben is aránytalanúl számos nemesség többé ne szaporíttassék. Ennek útját egy terminus kitüzése által akarta szegni, melyen túl többé nemességi próbákat ne fogadjanak el a megyék.[3]) Mivel

---

[1]) 3625., 7625., 8715., 10,369., 11,883/1786.

[2]) Veszprémmegye repraesentatiója.

[3]) 783/81. Ich gewärtige die Wohlmeinung der Kanzlei, was für eine Vorsehung getroffen werden könnte, um nicht das Schicksal der

azonban a magyar közjog szerint a nemesi privilegium nem évül el, ez nem volt keresztül vihető. Azután, mivel már annyi személy siklik ki az adózók hálójából, legalább azokat a telkeket kivánná állandóan benne visszatartani, melyek valaha belékerültek. A majorsági birtokot, mely allodium és adót nem fizet, teljesen el kellett különíteni az úrbéritől, mely adó alá van vetve. Jobbágytelekből többé adómentes föld ne váljon. E czélból egész külön összeírását követelte e két nemű földbirtoknak.[1]) Szembetünő, mennyire ellenkezik ez a magyar törvényes felfogással, mely nem ismer más, mint nemesi birtokot. Az »onus inhaeret fundo« elv igy legalább fele részben keresztül lett volna víve. Hasonló czélnak szolgált volna egy a »Land Tafel«-en kivűl felállítandó nem-nemesi birtokokra szóló telekkönyv. Egy szóval: ez aránylag csekélynek látszó változás felforgatja a magyar status legsarkalatosabb elvét: azt, hogy földet itt csak nemes birhat tulajdonjoggal. Pedig előidéző oka nem közjogi, hanem tisztán financiális.

Egyike József császár számos paradoxáinak, hogy ő, a modern állam személyesítője, mégis oly intézménynek megújítására gondolt, mely Dobzse László korában egyik legbiztosabb jele volt a nemesi hatalom túlsúlyra jutásának. Tisztán financiális szempontból, az adószedők költségének megtakarítása czéljából, a földesúrra szerette volna bízni a parasztok adójának beszedését. Nobile officium vált volna tehát abból, mit Magyarországon mindig legkevésbbé tartottak annak. Érdekes a császár gondolatmenete, mert bizonyítja, hogy ugyanakkor, midőn a nemesek kizárólagos birtokjogának megszüntetésére törekedett, azoknak befolyását alattvalóik fölött oly mértékben kivánta felhasználni, minőben csak akkor történt, midőn a nemesi túlsúly teljes kifejlését nyerte. Az adót a rendek, a földesurak szavazták meg, tehát ügyelniök kell annak behajtására mindenkinek saját uradalmában, és a be-

---

gemeinen Contribuenten fortan durch den Austritt mehrerer Familien zu verschlimmern? ob nicht allenfalls mit Bestimmung eines anni decretorii ein Abschnitt gemacht, und nach dessen Verlauf alle weitere Probfürbringen hintangehalten werden können.

[1]) $3766/_{1787}$. Tancs erdélyi község ügye.

hajtott pénzt nekik kell beszolgáltatniok a megyei pénztárba.[1]) A földesúr tehát mintegy szavatolna az adó rendes beérkezéseért. Nem is lehetett e nagyon előnyösnek látszó tervet, mely épen azon időben fogant meg, midőn a császárnál a gondolatot csak igen kevés idő választotta el a tettől, mással elütni, mint azon figyelmeztetéssel, hogy a bíró, ki eddig beszedte az adót, nem nemes, és ellene könnyű az eljárás, be nem szolgáltatás esetén, a nemes behajtó nem fizetése ellenben sok bonyodalomra vezetne.[2]) Nem maradt hátra más, mint a bírón kívül még két megbízható parasztot tenni adószedőkké. A paraszt-önkormányzat továbl is megmaradt az adó terén.

A falusi jegyzők karának felállítása és szervezése egyik legfontosabb része a császár agrarius politikájának. Addig a paraszttal nem érintkezik más műveltebb ember, mint papja és az attól függő mester. Most az állam is küld oda képviselőt, mert a notarius nem más, mint a bureaukratia utolsó hajtása, mely egész a legszélsőbb rétegig leviszi a központi rendeletek hatását. Ha a jegyző olyanná növi ki magát, minőnek őt József óhajtotta, belőle válik az igazi néptribunus. Pennát forgató kezében vannak a parasztságnak annyira kedvező legfelső rendeletek. Azok érvényesítése által szolgál hivatalában úgy az állami czélnak, mint a község érdekeinek.

Nem lehet kételkedni a magyar parasztság rendkívüli emelkedésében a császár uralkodása alatt. »Úgy meggonoszúlt az ember a világon, a nagy békességben és gazdagságban a parasztság, kivált hogy a Felséges udvar oly pártfogója a parasztnak a földes Uraságok ellen, a milyen soha sem volt, és már csak módját ejthetnék, mindegyik megölné a Földes-Urát, *ámbár világteremtésétől fogva a paraszt soha jobb gazdagsággal nem birt, mint most,* mégis felette szegényeknek declarálják magokat gonoszságokkal, tudván, hogy inkább hisznek a parasztnak, mint a nemeseknek és földesuraknak.«[3]) Gróf Károlyi Antal pedig így ír parasztjairól: most csaknem

[1]) 1365/86.

[2]) 1634/86.

[3]) 1785. jan. 5. Levél gr. Rhédey Mihályhoz.

nagyobb urak akarnak lenni földesuroknál, és a kik ekkorig ezek közűl tyúkkal, kalácscsal forgolódtak, csaknem azt látszatnak most kivánni saját földesuroktól.[1]) Noha a háború terhei, melyeket kizárólag a paraszt viselt, véget vetettek e jólétnek, a jobbágyság mind végig hálás szívvel tekintett a császár felé. Halála után az ő neve állott elől a magyar parasztok harczi kiáltásában a nemesek ellen, a kik őket a régi szolgaság békójába szerették volna visszahajtani.[2])

[1]) Gr. Esterházy egri püspöknek. 1788. febr. 28. Egri érs. levéltár.
[2]) Szabolcsmegyei parasztkiáltvány 1790. máj. Egri érs. levéltár.

III. FEJEZET.

Az alkotmányos rendszer.

Elmélet és gyakorlat.

Magyarországnak napjainkig alkotmánya volt, de alkotmányos rendszere nem. Minden század, mely a kereszténység behozatala s uralomra jutása óta lefolyt, minden egyes uralkodónak személye nyomot hagyott a törvények és szokások azon tömegében, melyek 1848-ig a magyar nemzet sorsát intézték. A legkülönbözőbb fejlődések műve volt lerakva a corpus jurisban, a későbbi nem lépett az előbbinek helyébe, hanem inkább melléje. Őserdőhöz volt hasonló az egész, melyben egymás mellett állanak életerős törzsek, sudár ifjú hajtások és elkorhadt növények.

Nagy történeti igazságnak következése e sokféle, oly különböző értékű és értelmű alkotásoknak egymás mellett való megmaradása. Azt jelenti, hogy mióta a kereszténység gyökeret vert hazánkban, egy politikai vagy vallásos mozgalom sem birt oly teljesen és kizárólagosan uralomra jutni, hogy kiirtsa előzőinek eredményeit. A feudalitással szemben alapjában megmaradt a nemzet és uralkodója közti régi függés. a reformatiót csakhamar határok közé szorították, és mind ez a sok történeti munka egyaránt útját állotta a szintén nyugot felől terjeszkedő és hatalomra kapó fejedelmi absolutismusnak. Igy a különböző eszmék küzdelme nem szünik meg soha. Voltak még hazánkban Sz-István korára emlékeztető viszonyok és törvények, ép úgy, mint a XVIII. század gondolkodásának befolyása alatt keletkezettek. Megvoltak azok, melyeket a

Nagy Lajos köré büszkén és diadalmasan sorakozó nemesség hozott, azokkal együtt, melyek a mohácsi vészt megelőző kétségbeesett hanyatlásnak adtak kifejezést. Nem lehet az alkotmány kutatójára nézve tanulságosabb és hálásabb munka, mint e különböző elemek szétszedése és fölismerése. És mindannyiját egyaránt tisztelte a nemzet, mindannyi előtt meghajolt a törvényszék, mindannyit megszentelte a király szava.

A régi és új közti örök küzdelemben az államélet terén abban áll a politikai belátás, hogy megismerje a kellő időpontot, melyben az egyik vagy másik intézmény már nem teljesítheti a változott viszonyok közt eredeti feladatát. Akkor, csak is akkor teendő más annak helyébe. Ha még élő institutiót semmisítenek meg, ép oly kevéssé kerülhető el a revolutió, mint a reactió, ha már gyökeret vesztett törvényeket tartanak meg csak azért, mert az elődök hozták őket.

Ez értelemben, II. József korában forradalmat akart a király, reactiót a nemzet. Az uralkodó csak azt látta, mily gyenge és elkorhadt már a rendi élet sok alkotása, mint lepte el sok helyütt a visszaélések parasitája az egészséges törzset. És mivel a nemzet mindegyikhez egyaránt látszott ragaszkodni, és mivel mindannyi egyenlő jog földében gyökerezett, egyenlő könnyűnek kellett tartani az egésznek kidöntését. A nemzet előtt pedig, mely saját erejéből már nem birt reformálni, egyenlő szentségtörés volt, ha azon alapokhoz nyúltak, melyeken a nemzet fejlődése tényleg nyugodott, vagy ha csak a már feleslegessé és így károssá vált rendszabályokat támadták meg.

Jól tudták, hogy a magyar alkotmány nem egy elméletnek, nem is egy eseménynek a gyümölcse. Nem is nevezték rendszernek soha, mint az azt megtámadó, a theoriák élével felfegyverkezett kisérleteket. József császárnak pedig a szó szoros értelmében volt rendszere. Senki soha nem hangsúlyozta annyira, hogy mily belső az állami élet különböző nyilatkozatai közt az összefüggés. Csakhogy e systemát nem rakták le tantételekben, nem is állították össze alapelveit. Ki kell azokat fejtenünk rendeleteinek roppant tömegéből.

Első, legjobban szembetünő elve, hogy a magyar király koronázás nélkűl is teljes mértékben gyakorolja a felségi jo-

gokat. Az ő szemében az uralkodás tehát az örökösödés kifolyása, s nem alapúl kétoldalú szerződésen. Már 1782-ben igénybe veszi azon jogot, mely a magyar felfogás szerint csak koronás királyt illet meg, a privilegiumok adását, megerősítését, vagy elvetését.[1]) Minek tehát a koronázás? ha az semmi jogot nem adhat, de nem is vehet el. Oda sülyed szemében középkori pompájával, hová a bécsi udvar gálanapjai és érdemrend-ünnepei.

Második, a magyar közjogi formákkal ellenkező elve az, hogy törvényeket is hozhat és változtathat a rendek megkérdezése és beleegyezése nélkűl. A formákkal, mondjuk, mert a lényeget megsértette a legtöbb király, Mária Teréziát sem véve ki. A különbség csak abban áll, hogy József elvei és tantételei alapján feljogosítottnak tartotta magát erre, a többi pedig, ki nem volt »kalapos király«, mint ő, csak opportunitásból változtatta vagy szegte meg a honi törvényt. E törvényhozói jogára a rendek megkérdezése nélkűl hivatkozik a tolerantiánál, a klastromok eltörlésénél, az egyházi bizottság felállításánál, a conscriptiónál, a német nyelv behozásánál, a királyi biztosok kinevezésénél, egy szóval mindazon rendszabálynál, mely uralkodása első felét betölti. De mindig csak az egyes tárgyat érinti: általában nem tagadja az országgyűlések törvényes jogát. Elég tág teret lát arra, hogy a régi eljárás keretén belül, újabb elmélet felállítása nélkűl, munkálja birodalmának javát; még mintegy csak felfüggesztette a régi constitutiót gyakorlatban: mást nem állított helyébe.

Ennek is elérkezett az ideje. Kétségtelen, hogy az 1784-iki nagy változások: a korona elvitele, a conscriptió, a német nyelv behozatala ellen támadt országos oppositió és annak eredménytelensége bátorították a császárt, hogy most már nyiltan kitűzze czéljait. Mert bár addig is tisztában lehetett azokkal minden gondolkodó, mégis más, ha a trón magaslatáról proclamálnak bizonyos elveket, mintha csak egyes intézkedések szelleméből magyarázzák ki. József uralkodásának első felében a korlátlan királyi hatalom gyakorlása tényleg meg van a magyar alkotmány elvi elismerése mellett.

---

[1]) 4306/1782.

A másodikban, melybe most lépünk, a theoria nyilatkozik, mely már nem ismer el más urat maga mellett, büszkén és szabadon nyilatkozik, mint a gondolat, és minden külső akadály és belső scrupulus nélkül akar testté válni.

A mint a császár agyában megérlelődik a »vitiosa constitutio« megváltoztatásának szüksége, meg kell változnia magának a róla szóló tannak is. József, korának fia abban is, hogy teljesen ismeri az iskola, a tan hatalmát. A magyar közjog, melyet lelkében már megsemmisített, már nem lehet a magyar nevelés kiegészítő része. A tannak simúlnia kell tetteihez, mert lehetetlennek tartotta, hogy a közjó elérésére törő tettei megférjenek az egyes kasztok javát országos czélúl kitűző tannal. Maga lép fel, mint országa közjogának tanítója. Eltiltja előadás tartását a magyar állami jogról, mig az alapúl szolgáló tankönyv az ő utasítása szerint nincs kijavítva. [1]) A tanárt, Petrovicsot Bécsbe idézi, munkája átdolgozására. »Nagyon fontos, hogy az ifjúság igaz elveket tanúljon, ne kicsapongókat.« [2]) A magyar közjog tanítását pedig egyelőre egészen eltiltja. [3])

Maga lép fel mint tanító. Kanczelláriáját, biztosait, maga oktatja, előre kitűzött elvek szerint. És e tanai bebizonyítására 300 ezer ember áll készen. Mi támogatja más azokat, melyekkel polemizál, mint néhány paragraphus?

»Megmondtam már, miben állanak végső értelemben e szavak: egy nemzet kiváltságai és szabadságai, t. i. hogy alaptörvény, mely az egyének összeköttetésének lényegét illeti, nem hozható diétai végzés nélkül, hogy e diétai határozatok megalkotására követeket küld minden megye, e követek megválasztására és utasítására pedig befoly a megye összes nemességének generalis congregatiója, és ily módon minden egyes személynek akarata. De ha a fő és alaptörvények már meg vannak állapítva és életbe léptek, azok alkalmazására már nem folyhat be az egész község, azt csak az országos

[1]) 6207/84. június 1.

[2]) 458/85. jan. 12.

[3]) 515/85.

kormány hajthatja végre, azaz monarchikus országban a király.« [1])

Nincs másként; az absolut császár elismeri, hogy a nemzet, még pedig a magyar törvényes nemzet, a megyei nemesség gyakorolja a törvényhozó hatalmat. De a végrehajtás reá van bízva. Római jogi fogalom uralkodik itt: a lex curiata de imperio, a teljes fenség delegálása a népről a császárra. Elfogadja tehát a császár a magyar alkotmány alapjait, azon feltétellel, hogy ő egyedül, ellenőrzés nélkűl fejtse azokat tovább.

A magyar közjog tanára Bécsbe jött. Benyújtja tervezetét, várja a törvények legfőbb magyarázójának utasítását. Eljött az alkalom, hogy a császár nyiltan kijelölje azon törvényeket, melyek szerinte is alapelvei a magyar alkotmánynak.

Megjegyzései határozottan magas színvonalát mutatják a tudományos felfogásnak. Bevezetésűl a források ismertetését és kritikáját követeli. Alaposan követeli e kérdések tárgyalását: 1. ki csinálja az alaptörvényeket, 2. mikor jöttek létre a mostaniak, 3. melyek azok, 4. bir-e Endre decretuma az alaptörvény lényeges kellékeivel? Mindezt a források alapján kell tárgyalni.

A tárgyalás módja legyen szigorúan tudományos. »Semmit sem szabad állítani bizonyítás nélkűl, ez csak a biztos forrásokból meríthető, és az alapúl szolgáló helyek mindig pontosan idézendők.

Segédeszközök csak felvilágosításúl használhatók, ha már a forrásokból merített bizonyítékok elsorolvák.

Hol nincs határozott bizonyítás, az eredményt sem szabad határozottan kimondani.

Nem szabad elhallgatni egy állításnál sem azt, mi ellene szólhat. Ezért minden fontos tárgyat históriai módon kell taglalni, idő és körülmények szerint pontosan fejtegetni.

Egészen ki kell küszöbölni vagy legalább meg nem erősíteni az előitéleteket és együgyű népvéleményeket, ilyen p. o. a korona állítólagos szentsége; az ezen tulajdonságából levont jogok az államra, mint igazi eredetre, vezetendők vissza.

---

[1]) 5996/85. márcz. 7.

A felségjogok minden megszorítása alaptörvény vagy szerződés világos betüje által bizonyítandó be.

A jövedelmek tárgyalásánál történetileg fel kell világosítani a lucrum camerae-t; miben állott, kinek állott jogában azt kivetni, ki fizette, és mint szünt meg.« [1])

Ez utasítás mutatja, hogy II. József egészen a magyar alkotmány terén véli magát, midőn az absolut kormányrendszert életbe lépteti. A régi és új törvények zürzavaros tömegében számos volt az olyan, melyet a királyi hatalom egyoldalú gyakorlása érdekében fel lehetett használni. Ki van mondva az elv, hogy a felségjogok megszorítását mindig pontosan be kell bizonyítani. Mintegy possessióban van a király és majdnem lehetetlenné teszi jogának tagadását. Annál élesebb kritikát kellett természetesen gyakorolni azon törvények ellenében, melyek a rendek befolyását és hatalmát biztosították. Az uralkodó tehát nemcsak philosophus, a ki a józan ész és az állam javának szempontjából elitéli az egész ó-hun constitutiót, hanem betűző legistává lesz, ki örömét találja abban, hogy hatalmi igényeit épen a magyarok által annyira tisztelt törvényekre alapítsa.

Királynak csak akarni kell. A mi nála politikai elv, vastag tudákos könyvvé válik egyoldalú vagy haszonleső írók kezében. Ilyen Grossing munkája »Jus publicum Hungariae«, ki egyenesen azt az elvet fejtegeti, hogy a király a nemesi szabadságokat és előjogokat a törvény sérelme nélkűl eltörölheti, sőt el is kell törölnie, ha a közjó úgy kivánja. Ilyen Izdenczynek, kit a császár épen akkor tett át a kanczelláriától az államtanácshoz, minden egyes értekezése és javaslata. Szinte gúny gyanánt hangzik, ha a császár oly megjegyzéssel közli ezen kinevezést a kanczelláriával, hogy ez által a magyar ügyek teljes ismerete lép be az állam legfőbb hatóságába. [2]) Sokkal nyíltabb magával Izdenczyvel szemben, kinek feladatúl tűzi ki az örökös tartományok kormányrendszerének lehető teljes átvitelét és alkalmazását Magyarországra.

Ki tagadhatja, hogy a régi magyar alkotmány, mint

---

[1]) Lásd függelék. I.

[2]) 12,495/85. okt. 8.

minden rendi constitutio, látszólag oly szoros meghatározásai daczára is, igen tág kört engedett a tényleges hatalomnak. Saját területén belül egyrészt mértéktelenné fejlődhetett a nemesi anarchia, másrészt majdnem korlátlanná a fejedelmi despotismus. Nem volt rendszeres, a történeti fejlődés még folyton átalakíthatta, saját czéljaihoz szabhatta. Ha egy *magyar* király a XVIII. században az európai eszmék nagy mozgalmát követve, saját hatalmának teljéből állammá alkotja hazánkat, erős keze, fölkent feje előtt halomra dől az a sok, a királyi tekintélyre veszedelmesnek látszó paragraphus. Nem tévedett Izdenczy, sem a többi államtanácsos, midőn József katasztrófája után bevallották, hogy alig lehet a királyi hatalomra nézve előnyösebb constitutiót gondolni, mint a minő a régi magyar volt. De csak a *magyar* királyéra nézve. E különbségben gyökerezik Mária Terézia hatalma és nagy fiának kudarcza. Mert csak a mellett szól a törvény betűje, ki elismeri annak szellemét. Törvénykönyvünk, minden gyengesége és hibája daczára, külön nemzeti öntudatnak volt kifolyása.

Sem a tudomány, sem a politika nem helyeselheti tehát a József császár által elfoglalt álláspontot. Nem volt az más, mint legalis fictio, melyben a császár Izdenczy theoriáinak lesz kifejezője.

Sokkal fontosabb az, hogy a császár betű szerint is feljogosítottnak tartotta magát mindazt elrendelni és végrehajtani tanácskozás és megvitatás nélkűl, mit hatalma és tervei érdekében jónak tartott. Ide tartozott első sorban a közigazgatás teljes elválasztása az igazságszolgáltatástól; ide a megyei hatóságnak új berendezése, mely által azok municipiumokból a királyi akarat végrehajtóivá lettek; ide végre az egész magyar pénzügyi rendszer felforgatása, a földmérés keresztülvitele és a nemesi adó előkészítése által.

Egyre halkabb az ellenmondás szava. A kanczellária soha sem tér ugyan le a hazai jog alapjáról, de maga is eleve meg van győződve felszólalásainak, jogfentartásának sikertelenségéről. A megyei gyűlések néhány erős kitörés után elhallgattatnak. Országgyűlésről még hallani sem akar a császár. A sajtó csendes, vagy épen az újítások érdekében hallatja

szavát. Mi sem állja útját a császár rendelkezéseinek, de ki is merné akadályozni azok végrehajtását? A magyar királyból tényleg korlátlan uralkodó lett, ki nem ismer el hatalmával ellenkező államjogi törvényt. Nyiltan kifejezi e korlátlan hatalmát. Idegen állami rendszert ültet át hazánkba, és a mellett igénybe veszi a régi magyar királyok egész hatalmi teljét.

»Nekem van fentartva, írja 1786. végén, a törvények változtatásának és újak hozásának hatalma, ebben pedig az alapjokban hamis Verbőczy-féle mondatok nem gátolhatnak.« [1])

A kanczellária, a helytartótanács és a császártól az ország kormányzására rendelt biztosok nem lettek volna méltók magyar nevökhöz, ha az ily tanok ellen nem emelik fel hathatós és a hazai törvények igazi ismeretén alapuló szavokat. Midőn a császár a biztosokat felszólítja, mondjanak véleményt az új közigazgatási tervről, mely a régi megyét eltemeti, valamennyien kijelentik, hogy ez a fontos tárgy csak országgyűlésen dönthető el. E felszólalásokban nyilatkozik a magyar alkotmány egy új felfogása, a császáréval teljesen ellenkező, de a XVIII. száza l eszméinek megfelelő.

Ürményi, az európai műveltségű, aulikus államférfiú, annyi közjogi értekezés szerzője volt az, a ki kifejezte: »Igen alázatosan mondom el azon fogalmat, melyet általában a magyar alkotmányról alkottam magamnak. T. i. mivel a legfelső hatalom minden államban három főágra oszlik, a *törvényhozóra*, az *őrző-* és *végrehajtó*-hatalomra — az említett magyar alkotmány szerint a törvényhozó hatalom a királyi felség és a rendek kezébe van letéve; az őrző pedig, mely a törvények végrehajtásában áll, át van ugyan adva a királynak, de ezt csak az *országos hatóságok* által, az alaptörvényekben meghatározott módon foganatosíthatja.« [2])

Montesquieu kategoriái, melyek a sajátságosan fejlett angol rendi alkotmányt általános ideál gyanánt tüntették fel Európa népei előtt, itt átvitetnek a hazai alkotmányra. Míg az, a császár és Izdenczy szerint, absolut, hazai államférfiaink

---

[1]) 303/87.

[2]) 4956/86.

azt mérsékelt monarchiainak vallják. Ők is tovább fejtik, de nem a felvilágosodott absolutismus, hanem az alkotmányos uralkodás szempontjai szerint. A császár az ausztriai viszonyokat tartja szem előtt: ezek szerint alakítja át hazánkat. Ők Európához csatolták, és ezen elméleti csatlakozás készítette elő az 1825—48-diki korszak nagy alkotmányos küzdelmeit, melyek által a magyar nemzet ismét belépett Európa politikai nemzetei sorába.

De akkor még a *császár* uralkodik, ki a vele szembenálló eszmét csak úgy méltatja, ha 100 ezernyi fegyveres áll megette. El van határozva keresztülvinni akaratát, és bámulatos gyorsasággal halmozza egymásra a közegeit ámulatba ejtő parancsokat.

Az új kormány feladatai.

Most az uralkodó személyében az irányelvek kitűzése, az elrendelés és az életbeléptetés egy. Előbb magokat a hatóságokat kellett átalakítani oly módon, hogy azok részéről ne találkozzék többé akadálylyal, csak azután valósíthatja meg magának az országnak átalakítására czélzó terveit. Ha hivatalnokai kezébe adja a hatalmat, előbb gondoskodnia kellett, hogy azok ne függjenek mástól, mint őtőle. Véget akart vetni azon kettős helyzetnek, hogy azok egyrészt külön joggal bíró tanácsosai, másrészt pedig mégis az egyedűli közegek, melyek által az ő akarata elhat az országhoz. Az alkotmányos dualismus, mely különbséget tesz a király és nemzet közt, az ő személyében megszűnt. Saját szempontja szerint nem is munkálhatja jobban alattvalóinak javát, mint ha korlátlanná teszi a királyi akaratot.

E kettős, rendi és királyi, hivatalok közt legfontosabb volt a királyi kanczellária. József császár eddigi újításainak ez volt legkomolyabb ellenese, tanácsosainak ügyessége, tudománya és hazafias szelleme miatt. Mindig rámutatott a császár akaratával szemben a törvényre, soha sem szűnt meg országgyűlést sürgetni. Eredményt nem ért el, de sok intézkedésnek elvette élét, és különösen sokat elhalasztott. Most a császár így szabja meg a legfelső magyar kormányszék hatás-

körét: »tanácskozzék, hozzon végzést rendeleteim értelmében, intézze el, mi parancsaim teljesítésére szükséges, és ne késleltessen semmit.« [1]) Legegyszerűbb módja a változtatásnak, ha a magyar kanczellária átveszi a cseh-osztráknak eljárási módját. Így legalább nem jut minden, bármily jelentéktelen ügy, a császár elé. [2]) Midőn a kanczellária ez ellen az 1723-diki törvények értelmében felszólal, a császár így fejezi ki az ellentétet: a változás szükséges, nem mert az 1723-diki törvény akarja, hanem mert 1785-ben úgy kell. Az ő szemében a kor szüksége fölötte áll a múlt megszabásainak.

Elkészűl a kanczellária új instructiója. Röviden abban áll, hogy elveszti jogi hatáskörét, és csak mint legfőbb közigazgatási forum, mint közvetítő az országos hatóságok és a király közt, működik. A kanczellária magának akarja fentartani a bíróságok delegálását, oly ügyekben, melyekben nincs törvényes bíró, a császár szerint, ez, emberi észszel berendezett országban, lehetetlen. [3]) Addigi teendőinek nagy része a Helytartótanácsra, más a hétszemélyes táblára száll. Az egyházi, iskolai és alapítványi ügyekben, a császár kifejezése szerint, csak posta az ország és az udvari bizottságok közt. Másokban, mint a vámban és számvitelben, egészen a császári hatóságok hozzájárulásától függ minden végzése.

Alkotmányos téren igen éles distinctióval jár el a császár. Meghagyja a kanczellária attributumait mindazon ügyekben, hol az nem más, mint a királyi praerogativának eszköze. A kanczellária eszközli a főfelügyeletet a hatóságok fölött, a biróságokat sem véve ki. Ajánlja és expediálja a kinevezéseket bírói, politikai és kamarai hivatalokra, a rangról, kir. donatióról és praefectióról, az egyházi méltóságok adományozásáról szóló kir. elhatározásokat ő állítja ki, ép úgy, mint a privilegiumokat, a házassági dispensatiókat, és a törvény-

---

[1]) 11,909/85. Deliberiren, nach meinen Vorschriften schliessen, und das nöthige zur Vollziehung meiner Befehle veranlassen, ist der Kanzlei Sache.

[2]) 12,800/85. május 25.

[3]) Dies kann in einem nur nach Menschenverstand eingerichteten Lande nicht bestehen.

telen gyermekek legitimatióját. Megszünteti ellenben mindazt, mi által a kanczellária rendi dicasterium is volt. Midőn a kanczellária felsorolja rendes agendái közt az országgyűlési propositiók előkészítését, a postulatumokra és gravamenekre adandó feleletek kidolgozását, az uralkodó ezt furcsa külön munkának tekinti, de nem rendesnek.[1]) Röviden, a kanczellária a király elé terjeszti azon tárgyakat, melyeknél legmagasabb elhatározásra van szükség, akár új resolutióról, akár a »normale« megváltoztatásáról legyen szó. Az országos hatóságokkal szemben a normale magyarázója. Alkotmányos folytonosságát csak az az egy fenmaradt joga mutatja, hogy törvényes megjegyzéseket tehet a kir. resolutiókra. Ha e megjegyzéseit meg nem hallgatják, mint a legtöbb esetben, csak a legfelsőbb akarat előtti meghajlás a sorsa. És ez most már annál inkább megtörténik, mert a kanczellária vezetésében a császár terveinek kedvező változás áll be. Az ősz főkanczellár, Esterházy Ferencz gróf, kinek tekintélye mégis némileg fékező hatást gyakorolt, 1786. nyarán meghalt. Utódja, gróf Pálffy Károly, mint a császár személyes barátja és kortársa, sokkal kevésbbé idegenkedett a reformoktól. Nála az alkotmányos czikkelyekhez való ragaszkodás, mi elődjénél belső meggyőződés volt, formává válik. Az új alkanczellárok közül gr. Majláth József, a tiszta bureaukrata, minden initiativa és akarat nélkül, gr. Teleki Sámuel pedig, mint protestans és nagyműveltségű férfiú, őszintén ragaszkodott császárjához. Jellemző, hogy Esterházy Ferencz halálakor lehetőnek tartották a két kanczelláriának, a cseh-osztráknak és a magyarnak, egyesítését Pálffy alatt. Így a monarchia két fele, közigazgatás dolgában egy, de magyar fő alá jut.

A Helytartótanács és a vele végkép egyesített kamara hatáskörét is újra, pontosabban kell kitűzni. Mint a kanczelláriánál, itt is a munka csökkentése a fő. Sejteni kezdte már a császár, hogy közigazgatási apparatusa nem győzi a reábízott óriási feladatot. A »Civil-Regierung« »Zuviel-Regierung«-gá lett, azon kor szójátéka szerint. De nem a tarto-

[1]) Dieses als eine seltsame Extra-Arbeit kann nicht unter das Allgemeine angesetzt werden.

mányi, megyei és községi autonomia fentartása és továbbfejlesztése által akart ezen segíteni, mi egyedűl javított volna gyökeresen a helyzeten, hanem tisztán a hivatalok keretén belűl. Ha egyszerű a normale, és az lehetőleg mindenre meg van állapítva, a tisztviselőnek természetesen mind kevesebbet kell kérdezősködnie a magasabb hatóságoknál, és mind kevesebb lesz az írni valója. Látni való, mily szerves az összefüggés a centralisatio, a bureaucratia és az egyformaság behozása közt. Az általános politikai szempontokhoz még egy fiscalis is járúl, midőn a »rendszer«, megijedve saját művétől, csökkenteni akarja az írást. Kevesebb irodatiszt, fogalmazó, titkár és tanácsos kevesebb költséggel jár. A roppantúl felszaporodó munkát lehetőleg a régi erővel akarta elvégeztetni a császár.

Érzi a feladat nehézségét. Nem csuda, ha midőn Magyarország belső kormányának új rendszerét kiszabja, egyúttal éles vágásokat intéz a régi állapot ellen, melynek elmaradottsága és küzdelme az új ellen ily nagy erőfeszítést tesz szükségessé.

Niczky Kristóf gróf, a magyar helytartótanács főnöke, dolgozza ki az új utasítást, mert az 1783-diki, annyi bajjal készűlt »manipulatio«, már nem elegendő. [1]) Igaz, hogy az az elnök kezébe helyezett minden hatalmat, de aztán mennyi a dolga és mint nő napról napra! Hol legyen a munkacsökkenés? Az egyháznál most fognak a lelkészség rendezéséhez, az iskolánál minden elhanyagolás nagy kárral jár. A censurát nem lehet másra bízni. Fel kell ügyelni az alapítványokra. A katonai kormánynyal együtt kell intézkedni a katonai élelmezés és elhelyezés ügyében. Földművelés, ipar, gyártás, út, posta, vám, czéh, egészségügy, czigány és zsidó, csendőrség, adó és úrbér mind a Helytartótanácsra néz. Azonfelül még mennyi munkával jár a felügyelet a megyék fölött. És mindegyiktől mennyi aktát kell várni! Csak a toleranczia keresztülvitelét és a toborzás foganatosítását lehet tán a megyékre bízni, az adóbehajtást, a pénztárak megvizsgálását és a conscriptiót pedig a királyi biztosokra.

---

[1]) Lásd II. k. 427. l.

A császár megmutatja, az irka-firkát mily módon lehetne csökkenteni, és szabad szikrázást enged szellemének, midőn az *igazi* bajoknak, nem a formálisoknak megvilágítására tér.

Az egyházi ügyek elintézése szerinte nem járhat bajjal. A püspöknek engedelmesség a dolga, nem huzavona. Jószágaik igazgatása is egyszerű: »egyházi-, tanúlmányi- és kamarai javak közt nincs különbség, ezért egy és azon igazgatás alá vonandók.« Ime az egyformaság már mily lényegesen csökkenti a munkát. — Ép oly kevéssé szabad reájok hallgatni, ha a toleranczia kiviteléről van szó. Ez tisztán a községek dolga. Ha valamiben túlmennek az akatholikusok a toleranczia rendelkezésein, azért nem kell fiscalis actiót ellenök indítani — az nem más, mint egyszerű polgári kihágás. Igy, úgy szólva mellesleg, igen fontos elvet mond ki a császár, azt t. i., hogy az új egyházi berendezés nem rendi, alkotmányi, hanem tisztán közigazgatási tárgy. Mennyi kellemetlenségtől őrizte volna meg magát, ha mindjárt a toleranczia kibocsátásakor erősen ragaszkodik ez elvhez!

Komolyabb bajt lát a felső oktatásnál. »Természetes, hogy itt nem lehet munkacsökkentés, mert eddig épen nem történt semmi. Csak a formátlan jezsuita-slendriánt hozták be az egyetemre és iskolákba, és jezsuita és papi kezekben nyomorog a nemzet egész iskolaügye és felvilágosodása. Minden további kérdés nélkül ép úgy kell intézkedni Magyarországban, mint az örökös tartományokban. A philosophia, a theologia, az orvosi tudomány, sőt a jognak legtöbb része sem lehet más az egyik országban, mint a másikban. Csak a jus patrium áll egyedűl egész Európában, zavarosságában, nem lehet azt észszerűen levonni sem a természeti, sem a társadalmi, sem a feudalis jogból.« A népiskola a lelkészséggel függ szervesen össze. Azonfelűl azonban minden megyében legyen egy nemzeti főiskola a német nyelv tanítására. Iskolát, a hol még nincs, alapíthat mindenki. A hol a kath. intézet elég nagy minden vallásfelekezet befogadására, járjanak oda, különben alapíthatnak újat. Nem nehéz az alapítványok jövedelmét fokozni, hisz a kölcsönadásnál eddig nagy komásko-

dással (Schwagermässig) jártak el, annyira, hogy a kamat sem került ki.

Gyökeres változás szükséges a katonaság élelmezése és szállásolása, épúgy az adózás körül. Itt is a többi országok intézményei szolgálnak irányúl.

Ép oly könnyen végez — a császár — a többivel. Czéhrendszer kidolgozásával ne bajlódjék a Helytartótanács. Remélhető, hogy arra e században már nem lesz szükség. Meg kell korlátozni a czéheknek oktalan, az ipart elnyomó jogait. Mindenki szabadon kereshesse kenyerét.

Az úrbérszabályozásnál nagy baj, hogy az első instantia maga az uradalom. »Nem hiszem, hogy ilyesmi előforduljon másutt, mint a czukorszigeteken, a négerek és uraik közt.« Ezentúl a földesúr és jobbágy közötti peres kérdést ép úgy kell tárgyalni, mint bármely más civilis ügyet.

Nem csak ebben barbár a magyar. Nem ismeri a policziát még névről sem. Valami kémnek, vagy tudja isten minek nézik. Végrehajtani és büntetni kell sok perlekedés nélkűl.

A császár, midőn az új administratiót felállítja és kitűzi munkássága körét, valóban forradalmi elveket fejez ki. Oly megvetéssel szól a magyar intézmények legjelentékenyebb részéről, mely azt mutatja, hogy teljesen tisztában van azok megszüntetése szükségéről. *Ha* az mind, a mit a császár itt kilátásba helyez, el van érve, ha a püspökök engedelmeskednek, ha a főiskolákat kiveszik a papság kezéből, ha mindenütt van iskola és abban szépen megfér egymással a sok felekezet, ha szabályozva van a katonaság és az adó alapvető és rendkívül tüskés ügye, ha a czéh nem nyomja el az iparost, és a jobbágy igazságot talál ura ellen — *akkor* és csakis akkor működhetik az administratio teljes rendben és békében sok irka-firka nélkűl. Maga a császár is igy gondolkodik. Behozza a hazánknál gazdaságilag sokkal fejlettebb, a fejedelem iránt engedelmességhez szokott országok rendszerét, teljes tudatában annak, hogy itt egészen mások a viszonyok.

Az állami administratio Magyarországba tehát nem mint a fennálló viszonyok továbbfejtője köszönt be, hanem mint újaknak, ideálisoknak megteremtője. Nem az ország szükségleteiből nőtt ki, hanem idegen elvek, idegen érdekek

után indúl. Egyforma az örökös tartományokéval. Azért akarta-e olyannak a császár, mert felcserélve az okot és okozatot, azt hitte, hogy az új administratio egyszerre a kultura magasabb fokára fogja emelni az országot, vagy pedig azért, mert egész új nagy területet nyitott meg a fejedelmi hatalom előtt? Erre ő maga megadja a választ.

A természetes rend és még inkább a méltányosság azt követelte volna, hogy Magyarország, ha az új, eddig ismeretlen iga alá adja magát, ha lemond élvezett önállóságáról, legalább azon előnyöket fogja élvezhetni, melyekben a mindenre kiterjeszkedő állami hatalom részesítheti. Itt volt tehát az alkalom kifejteni az ország szunnyadó gazdaságát, nem állhatta már útját a fejedelmi jóakaratnak sem a nagyúri gőg, sem a nyárspolgári rövidlátás. Ha már az ország lemond nemzeti létéről, történetéről, annyi szellemi kincséről, ha idegen nyelvet tűr maga fölött, legalább a rabszolgák bérét, az anyagi jólét teljes kifejtését nyerje kárpótlásúl. Mária Terézia idejében sok, többé-kevésbbé sikerült experimentum történt a közgazdaságnak magasabb fokra emelésére.

Fel volt sorolva a magyar kormány feladatai között a gyártás, a földművelés és ipar előmozdítása is. »E rovatok még oly kevéssé illenek Magyarország alkotmányához és fogalmaihoz, hogy igen rosszkor léptek elő velök, és csak nagy papir- és tentapazarlást vittek véghez annyi éven át, a nélkűl, hogy valami lényeges történt volna. Mázat és fényt akartak adni, a hol még gyaluval kellett volna elbánni.« Minden magától megy, ha van szabadság, példa, buzdítás és nyereség. Tabellák, rescriptumok és izetlen évi jelentések mit sem változtatnak. Hagyja el a Helytartótanács ezt az egész törekvést, és szorítkozzék a kamarai jószágok felvirágoztatására.

Az ország gazdasági fejlődéséhez múlhatatlan szükséges volt a közlekedési eszközök javítása. Terményeinek kivitele majdnem lehetetlenné vált a vám által. [1]) Ezek javítása fel volt véve a Helytartótanács programmjába. De a császár mit sem akart tudni felőlök. Eltörli ugyan a közbenső vámokat, melyek a

---

[1]) I. k. 101—109.

belső forgalmat korlátozzák, de kijelenti, hogy a határvámok szabályozása nem a magyar hatóságtól függ. E téren tehát nincs egyformaság. Ép oly kevéssé van a forgalom más eszközeit illetőleg. Abban kell hagyni minden szabályozást és útat, mi eddig is annyi költséget okozott hiába. Fiume-re sem lehet most külön költségeket fordítani. Egészen elég a már meglevő száraz- és vízi-útak jó karban tartása.

Különösnek látszik, hogy az absolut, centralisáló császár épen a közgazdaság terén hirdeti a *laissez faire, laissez passer* elvét hazánkra nézve. Mindenüvé benyúl az állam, a hol már van szervezett élet: megmásítja az egyházat, az iskolát, a jogot. Csak a gazdasági alaphoz nem nyúl, ahhoz, mi, mint tudjuk, legprimitivebb a régi Magyarországban? Honnét e nagy kegyelet? Honnét a történeti fejlődés ily tiszteletben tartása?

Az ország közigazgatásának és egész állami életének átalakítása nem teremt sem új szellemi, sem anyagi értéket. De a mi van, azt a császár rendelkezésére bocsátja. Ez az eredmény gyors és szembetünő.

A gazdasági viszonyok átalakítása ellenben gyümölcsöző ugyan, de investitiót igényel, és mindenek fölött hosszú türelmet. És ha Magyarország már felvirágzott és tisztán termelő országból iparos és kereskedő ország kezd lenni, az alkotmány és különösen az adórendszer megváltozása nélkűl ez az új erő nem áll majd korlátlanul az uralkodó rendelkezésére. Nincs tehát investitió, de magyar ipar és kereskedés sem, mig a magyar nemes adót nem fizet.

Elértünk az egész rendszer legfőbb gyengéjéhez, vele született bűnéhez. Az az európai administratio, az az idegenhez simúlás mindig »máz és fény« marad, a mig a gazdasági viszonyok oly értelemben nem változnak, hogy a lakosok nagyobb része képes anyagi függetlenségével nagyobb erkölcsi és szellemi önállóságra is jutni. Ha a fejedelem ledönti a nemesi jogokat, védtelen és szegény lesz az ország; jövője csak úgy van biztosítva, ha polgári munka és takarékosság lép, mint új gyámol, a régi küzdők mellé.

Korlátlan tehát a császári administratio, a hol a régi rendi szabadság elnyomásáról van szó. A hol ellenben új erő

kifejtéséről kellene gondoskodni a gazdaság terén, azonnal útját szegi az osztrák, vagy a fiscalis érdek. Sem nem conservativ, sem nem haladó, tisztán kritikája annak, a mi van. Eleve lemond mindenről, a mi a modern államot jellemzi, nem csak sokat ír, hanem betű lesz, nem eszköze a fejlődésnek, hanem önczél.

Bizonyára egészen másképp alakúl a császár gazdasági politikája, ha alkotmány- és különösen adóterveivel teljesen czélt ér. E czél ott lebeg szeme előtt, de nem a természetes fejlődés lassú, de biztos útján akarja elérni, hanem ismét csak a hivatalos kormány formalitásával.

Az új megye.

Már két nagy lépést tett előre az absolutismusra törekvő királyi hatalom. Az első az volt, hogy egészen a maga birtokába ejtette azon főhatóságokat, melyek tulajdonkép, bár tőle is függtek, ellenőrzésére és a rendi jogok fentartására voltak hivatva. A második abban állott, hogy oda is küld teljhatalmú biztost a király, hol eddig csak névleg volt tekintélyének képviselője, és a hol annyi századon át büszkén, törhetetlenűl uralkodott a rendi érdek: a megyéhez.

Most tehát a megye olyan kettős befolyás alatt áll, mint előbb a Helytartótanács és a kanczellária. Felülről a működő főispán szorítja, alulról a széles alapon nyugvó nemesi önkormányzat támogatja. József eddigi közigazgatási és alkotmányi újításának eredménye abban állott, hogy a födicasteriumokban saját akaratát helyezte a törvényes megállapítások helyébe és fölmentette magát törvényes tanácsosainak ellenőrzése alól. Ezzel azonban a főkérdés, a végrehajtás nincs megoldva, csak elodázva. A törvényekre való hivatkozás, az országgyűlés sürgetése, a huzavona vagy épen az oppositio, ha törvénytelennek látszó vagy a nemesi érdeket sértő királyi rendeletek fordulnak elő, csak oly erős lesz, mint előbb, csakhogy már nem a bécsi tanácsteremből fog kiindúlni, hanem a megyék magistratusaitól.

Országgyűlést nem tart az uralkodó, de helyette zajos megyei gyűlések, mint ugyanazon alkotmányos hatalom részesei és védői, emelik fel szavokat. Az ország első elöljárói meg vannak nyerve a király terveinek, vagy hódolnak paranesai-

nak. De a végrehajtás közegei, a megyei tisztviselők, kik nem királyi kinevezésnek köszönik hatalmukat és tekintélyöket, más, többnyire egészen ellenkező eszméknek állanak szolgálatában. Látjuk, minő parallelismus uralkodik az egész ország. és annak egyes municipiumai közt.

E párhuzamosság egyúttal előírja a királyi elhatározások szükséges egymásutánját. Ha nincs országgyűlés, ha az ország összes rendei ki vannak zárva a törvényhozásban való részvétből a király által; ha nem lehet többé a királyi szóval szemben sem törvényeket idézni, sem a kivitel nehézségeit és veszélyeit elsorolni, — a megyei gyűlés is anachronismussá vált. Ha továbbá a király az országos főhatóságokban behozta a személyes kormányt, a főnökök teljes rendelkezési jogát és felelősségét, ugyanazon útat kell követnie a megyében is. Valamint a Helytartótanács és a kanczellária országos hatóságokból tisztán királyiakká váltak, úgy kellett a megyei magistratusoknak is egészen a királytól és képviselőjétől, a működő főispántól függeni. Ekkor legalább az bizonyos, hogy a király akaratának legalább maga a hivatal nem szegi útját.

Világos és egyszerű az eljárás. A királyi hatalom korlátlansága a közigazgatásban, tehát minden reform egyedüli biztosítéka el van érve, ha a megyei congregatiók elhallgatnak, és ha a megyei magistratusok már nem a rendektől, hanem tisztán a király embereitől veszik utasításukat. József császár jelleméből folyó, hogy mihelyt tisztában volt valamely újítás szükségességéről az egész rendszer kiegészítésére, azonnal formulázta is azt, és hozzá fogott életbeléptetéséhez. Niczkynek és a királyi biztosoknak javaslata, melyet a kanczellária 1786. márczius 6. terjesztett eléje, szolgáltatta az alkalmat. Mivel pedig a közigazgatási újítások közt egyik sem volt oly mélyreható, annyi érdeket sértő, annyira a törvények betűjébe ütköző, mint ez, a császár, tanácsosainak élettelen, bureaucratikus nézeteivel ellentétben, meggyőződésének egész lelkesedésével és akaratának egész erejével fedezi föl egész kormányrendszerét.

E fejtegetés egyaránt mutatja a legistát, ki a fennálló viszonyokat bizonyos, a magyar közjogból levont tantételek szerint itéli el; és a királyt, ki engedelmességet követel, mert

vele, mint az ország fejével. sem egyes, sem rend, sem tartomány nem szállhat szembe. Mutatja végre a fenkölt lelkű államférfiút, ki eszközeit és általok egész országát fel akarja emelni feladatának erkölcsi magaslatára.

Mi a megye? A császár szemében a királyság egy aránylag csekély része: »Szörnyű alkotmány volna és olyannak mutatkozott is valóban, ha mindezen részeket külön tartományoknak néznék és az általános törvényhozástól hozzájok érkező parancsok ellen megengednék a repraesentatiókat, protestatiókat és a kivitel felfüggesztését, ott, hol csak engedelmesség és foganatosítás az ő dolguk.«

E hibás rendszer fentartásában nem csak a magyarok ragaszkodása ahhoz, a mit ősi alkotmányuknak tartanak, a bűnös, hanem, mint a császár férfias nyiltsággal elismeri, maga a királyi kormány is. Kisszerű eszközök, személyes befolyások, hízelgés, kitüntetés által akartak szervezni *pártot* ott, hol kormányozni kellett volna valamennyit. »Mindenki, és különösen a kanczellária, tudja és Én be is bizonyítom, hogy e nyomorult eszközök nem az enyéim. Nekem nem kell más biztosítás, mint lelki erőm és nincs más czélom, mint a közjó.« Mily szerencsétlenség hazánkra nézve, hogy az az uralkodója fejezte ki e magasztos és egyedűl helyes politikai elvet, ki más tekintetben megtámadta nemzeti létünk alapjait. Mily szerencsétlenség, hogy a megtámadott valóban alkotmányos institutiók örve alatt ismét győztes lett a régi taktika és corruptio.

A közjóból következik, hogy »mindennek, a mi Universitással kezdődik, és bármikép ahhoz vezet vagy abból ered, minden megyénél meg kell szünnie. Többes számban már csak Nos status regni Hungariae, kik az országgyűlésen a királylyal együtt statuimus, állanak fönn. A megyék singularisok, kiknek kötelessége a pluralisnak mindenben vakon engedelmeskedni és csak azon egyetlen esetben, ha követeket kell küldeni az országgyűlésre, tartható rendkívüli megyei gyűlés azok választására.« Ime az alkotmányos, centralizált monarchia. A régi Magyarországból átvette a király és a rendek közös akaratának teljhatalmát. A Nos status regni Hungariae a királyukkal együtt e felfogás szerint mindenha-

tók, mint az angol parlament. Elvetette ellenben a régi municipiumoknak az általános jogba ütköző, annyi visszaélésre alkalmat szolgáltató külön jogait. Nincs semmi középső fok az állam és annak egyes polgára között. A különjogú testületek, melyek között nálunk kétségtelen a megyei Universitas nobilium jutott legerősebb kifejlésre, e közakarattal szemben a semmiségbe merülnek.

A megye tehát mint tanácskozó, megvitató hatóság, mely némileg részt vesz a törvényhozásban, megszünik. Megszünt ugyanakkor jogi hatóság lenni, mint később látni fogjuk. Megmarad a végrehajtó közeg: az alispán. A megye kis királyából, a rendi nemesség nagy tekintélyű patriarchájából hivatalnok lesz, az osztrák Kreishauptmann-nal rangban egyenlő, a ki protocollumokat vezet, diariumot ír és átnézi a szolgabirák journaljait. »Az alispán nem más, mint a király által ezen rész vagyis megye élére helyezett férfiú, kinek kötelessége a jelentések helyes beadása és a parancsok pontos végrehajtatása.«

A személyes kormány leér tehát az előbb tőle teljesen ment megyéig. Az alispán ellenőrzése a királyi biztosokra van bízva mindaddig, »mig az előitéletek felvilágosodtak és általánosabb nem lesz a jóról való meggyőződés. Ha a politicum, a kamarai adó és kereskedelmi ügy közt helyesebb és pontosabb összeköttetés jő létre, ez az állás feleslegessé válik.« De ezt csak a jövő generatiótól várja a császár.

Csakugyan nagy és a politikai élet minden ágára kiható volt e változás. Ez által vált tulajdonkép a rendek által mérsékelt királyi hatalom korlátlanná. Mert bár az uralkodó elismeri a rendek törvényhozási jogát, mégis, mint Ürményi helyesen megjegyzi, a törvényhozásban való részvét nem nagy értékű, ha nem járúl hozzá a törvények végrehajtására való felügyelet.[1]) De épen ez ellenőrzés, ez a felügyelet volt azon alkotmányos sajátság, a mi nem fért meg az absolut monarchiának minden garantiától irtózó rendszerével.[2]) Nem csak a közigazgatási, hanem épen első sorban a politikai érdek idézte

[1]) 4956/$_{86}$. ápr. 22.

[2]) Quesnay.

elő a változást. Mert ha a megye, mint a császár panaszkodott, ellenállott a felülről érkező parancsoknak, ez ellenállás csak akkor volt jogosúlt, ha az illető rendeletek valamely törvénybe ütköztek. A nem törvényes ellenállást pedig vajmi könnyen lehetett elhallgattatni törvényes eszközökkel.

Nem is az a híres passiv ellenállás tette a megyét az országos alkotmány palladiumává. Tulajdonkép kényszerűségből, másnak hiányában lett azzá. Ha nincs országgyűlés, ha a sajtó még pólyáiban játszik, mi képviselheti a nemzeti közvéleményt, mi fűzheti össze szorosan az egyeseket és a törvényhatóságokat, mint a megyei gyűlések? A rejtett absolutismus, mely névszerint meghagyta az alkotmányt, de megsemmisítette annak legfontosabb szerveit, növesztette nagyra a megyei befolyásban rejlő anarchiát. E kettő kiegészítette egymást. A nyilt absolutismus, mely egyedűl magában látta az államot, nem fért meg vele. Engedelmességet akart, nem ellenőrzést — és elvetette a nyilt anarchia magvait.

Ha a császár, az örökös tartományai viszonyait tartva szem előtt, elegendőnek tartotta akaratának keresztülvitelére, hogy tőle függjön a tisztikar — nem ismerte fel a mélyen gyökerező különbségeket. A Kreishauptmann segítségére készen állottak a dominiumok, és az osztrák igazgatási rendszer azoknak még igen széles hatáskört biztosított. Nálunk akkor épen a dominiumok ellenében folyik a harcz. Azok részéről támogatást nem lehetett várni. És mily korlátolt lesz a legtöbb megyében az alispán tényleges hatalma, ha azt a nagybirtok nem segíti elő, vagy ha épen ellensúlyozza?

Végre kétségtelen, hogy a császár e nagyfontosságú resolutiójával önmagával jő ellenkezésbe. A rendek törvényhozási jogát elismeri. De ha ez megvan, vajjon mily alkalommal gyakorolhatnák inkább, mint ezen, az egész országot megváltoztató újítás életbeléptetésénél.? Ha ily alkalommal sem él a rendek tanácsával, világosan megmutatja, hogy csak szóval osztja meg velök a törvényhozási hatalmat, tényleg pedig azt egészen magának tartja fenn. Ha pedig a *megyét* forgatja fel önhatalmából, mi maradhat még épen Magyarországban? Pásztory helyes kifejezése szerint, a törvények által mérsékelt, a legünnepélyesebb szerződéseken nyugvó

alkotmány tisztán az uralkodó önkényétől függő közigazgatássá vált.[1]).

Igen jellemző a tíz biztos magatartása e korszakot alkotó resolutióval szemben. Valamennyien alkotmányos sérelemnek tartják a particularis és generalis congregatiók megszünését és országgyűlési tárgyalás alá szeretnék vétetni az ügyet. Széchenyi gróf, kinek dolgozata a legbehatóbb és legrendszeresebb, abban bízik, hogy a Felség ezek helyett más kárpótlást fog nyújtani. Még a szolgalelkű, tisztán a formai kivitelről szárazon értekező Niczky is említi a sérelmet, de nem akar ennek megvitatásába elegyedni, a miért őt a kanczellária méltán megrójja. De mindnyájan kijelentik, hogy ha arra kerül a sor, végre fogják hajtani a Felség akaratát.

József e nagy műveltségű, de az ország zömétől távol eső férfiak szavában az ország véleményét vélte hallani. Az máskép nyilatkozott volna, ha megkérdezésre méltatja. A császár fentartja minden intézkedését és büntetendőnek itél minden ellenszegülést. Az Endre-féle záradék már el van törölve. Legfölebb annyit enged meg, hogy a diaetán kivűl hozott rendeletek csak a rendek által való utólagos megerősítés által nyernek törvényes erőt. De ez ismét legalis fictio, mert semmi kilátás sincs országgyűlés tartására.

Ennélfogva nem is vehető komolyan az sem, ha követválasztás végett megengedi a megye gyűlését, sőt a gyülölt »Universitas« szónak használatát is. Tanácskozásnak, megvitatásnak, választásnak az ő rendszerében, hol minden személyes elhatározástól és kijelöléstől függ, nincsen helye. Valami lealázót látott akaratának végrehajtóira nézve abban, hogy azok mástól is nyerjenek mandatumot, mint tőle. Kinek ne jutna eszébe, hogy a keresztyénség első századaiban a papság és a nép maga választotta elöljáróit, és hogy csak később, a

[1]) Eure Majestät haben sich bei mehreren Gelegenheiten dahin zu äussern geruht, dass Allerhöchstdero Gesinnung nicht dahin gehe, die auf den feierlichsten Verträgen, durch welche das Königreich Ungarn in E. M. seinen rechtmässigen König zu verehren das höchste Glück hat, beruhende Constitution ohne Zuthuung der Stände zu verändern und eine durch die Gesetze gemässigte Verfassung in eine lediglich von der Willkür des Regenten abhängende Verwaltung zu verwandeln.

hierarchia megszilárdulásával, lépett a választás helyébe a kinevezés?

»A politikai igazgatást soha sem lehet egy választás véletlenére bízni, és a parancsot adó soha sem rendelhető alá azok önkényének, kiket kötelességökre kell utasítani. A megyei tisztviselők választása tehát megszünik.« [1]) A megye panaszt emelhet azonban ellenök az országgyűlésen. — Ime a *kleros* és a *laos* teljes elválasztása.

Megszünik a megye közönségének még kérvényezési joga is. Az alispán csak a saját nevében szólhat. És hogy minden emléke megszünjön annak a kárhoztatott múltnak, megszünnek a megyék régi czímerei és pecsétjei is. Minden megye czímerűl az ország czímerét használja, mely körűl a neve legyen írva.

Nyert-e annyit a császár az új megyei rendszer felállítása által valóságos hatalomban, mint a mennyit a réginek megdöntése által vesztett? Mert nem szabad csekélyre tennünk e veszteséget. A legtöbben nem is ismertek más politikai organismust Magyarországban, mint a megyét. Míg az ülésezett, hogy lehetett volna megmásítottnak tartani az alkotmányt? Most a felforgatás, melytől annyira rettegtek József trónra lépése óta a beavatottak, nyilvános lőn az utolsó nemesember előtt is. A törvényes oppositio nem nyilatkozhatott többé beszédekben és fölterjesztésekben. De szelleme nem veszett ki, és csakhamar talált magának más, veszedelmesebb eszközöket. És e szellem kiirtására nem tett semmit az a fényesen concipiált vádirat a régi megye ellen.

Ez megszünt, de a régi emberek megmaradtak. A kinevezett alispán közt nem kevesebb, mint 27 volt előbb is ugyanazon a polczon, és a többi húsz közt is már előbb megyei főhivatalt viselt a legtöbb. Új rendszer keresztülvitelére új társadalmi rétegek előtérbe lépése szükséges. De valamennyi alispán közt csak egyet találunk, ki új társadalmi fokhoz, az intelligentiához számítható: *Hajnóczy Józsefet*, Széchenyi gróf titkárát, kit Szerémmegye élére helyez. Oly kevéssé lehetett gyökeres a változás, hogy sok olyat is meg kellett hagyni

---

[1]) 6181/86.

hivatalában, ki nem tudott németűl, mi pedig már hivatalos nyelv volt. Egy jeles történetírónk a josephinus-rendszer nagy diadalának mondja, hogy: »A császár által kinevezett alispánok ugyanazon családokból kerültek ki, melyek a nemesség bizalmából századokon át állottak a megyék élén.« [1]) Szerinte nem lehet feltenni, hogy tisztán kenyérkereset czéljából ajánlkoztak volna oly rendeletek végrehajtására, melyeket veszélyeseknek tartottak nemzetökre nézve.

Mi más következésre jutottunk. Nem épen a kenyérkereset birta nemeseinket arra, hogy a megváltozott viszonyok közt is hivatalt vállaljanak, bár kétségtelenűl soknál ez az indok is döntött. E mellett szól legalább az, hogy minden állomásra igen sok folyamodó jelentkezett. De még fontosabb szempont a megszokott hatalom és befolyás megtartása. És e hatalom nemcsak cselekvésben áll, hanem megakadályozásban is. A kinevezett alispán csak úgy osztozott rendjének minden érdekében és meggyőződésében, mint a választott. Tulajdonkép a királyi akarat elleni passiv ellenállás megmaradt, csak hogy az alispán már saját felelősségére gyakorolta és nem az egész megye. A helyzet hozta magával a compromissumot. A császár még sem hozott be idegen elemeket, pedig újításai annyira ellenkeztek a közérzülettel, hogy hazai tényezők őszinte közreműködését maga sem remélhette. A régi alispánok pedig készek voltak a német systema szerint is szolgálni, csak hogy a hatalom ne jusson mások kezébe. Mintegy fegyverszünet a két rész közt, mely alatt mindegyik várja a kedvező alkalmat, végső szándékai kivitelére.

A nemesi kiváltságok, az adó és az insurrectio.

Bármennyire elüt is II. József kormánya Magyarországon Mária Teréziáétól, az eljárás módját és rendszerességét tekintve, lényegében egy közös czél után indúl mindkettő. Volt alkalmunk kifejteni, hogy e punctum saliens Magyarország múlt századi politikájában és alkotmányában a nemesi adó kérdése. Ezzel függ össze az egész gazdasági fejlődés, a kereskedés és vámrendszer. A magyar nemesség adómentes-

---

[1]) Fraknói, Martinovics 5. l.

sége okozta, hogy az uralkodók annyira kedveztek a cseh-osztrák tartományok anyagi felvirágoztatásának, még ha az hazánk rovására fejlődött is.

A nemesség részvéte a közterhekben, a mint azt már az $1764/_5$-diki országgyűlésen megpendítette a kormány, elejétől fogva, állandó pontja József programmjának. Utal reá már 1761-ben, és később is megragad minden alkalmat, hogy szemére vesse a magyar nemességnek ezen, szerinte semmi által nem igazolható, az országra oly káros privilegiumát. Oly magasra törő szellemét is lenyűgözte az állam háztartására való gond, és ha javitásról volt szó, mely investitiót igényelt, azonnal kész a válasz, hogy előbb rendezni kell az adóügyet, mely jelenlegi alakjában az örökös tartományok vállaira rójja az egész terhet.[1]) A mint azonban II. József egész jelleménél fogva, egyik intézkedése sem lehetett tisztán az opportunitas kifolyása, úgy e praktikus téren sem vonta ki magát a doctrina befolyása alól. Ha, mint uralkodó, igazságtalannak tartotta az egyik rend kiváltságát, úgy, mint a physiocrata iskola híve, egyenesen bűnt látott abban, hogy épen a *földbirtokos* osztály élvezze e kiváltságot.

»Nem tenném eleget tartozó kötelességemnek, hogy mindig az állam javáról gondoskodjam, ha a minden helyesen elmélkedő ember által hibásnak, nyomasztónak és méltánytalannak itélt adólábat Magyarországon csak azért nem fogadnám el és nem javítanám, mert az nehézségekbe ütközhetnék. A jelen adóláb tehát egészen megszüntetendő, a jövőre nézve pedig a következő új elveket tűzöm ki: 1. Már annyira jutott, véleményem szerint, a felvilágosodás, hogy az államban a földre, annak termőképességére és jövedelmére nehezedő adót tartja a legméltányosabbnak és a legkevésbbé nyomasztónak. 2. Ebből következik, hogy minden földet, ha egyenlő a termőképessége és jövedelme, egyaránt kell megadóztatni, hogy tehát senki se vehető ki ez alól, mert különben a természeti és iparczikkeknek a különböző megadóztatásból származó árai közt is megszünne az egyensúly. És így 3. mindannak, mit terményekből vagy iparczikkekből nyernek vagy készítenek, mint

[1]) A velenczei követ jelentése. Dispacci. 1781. márcz. 3.

industriale-nek, adómentesnek kell maradnia, kivéve a fogyasztást a nagy zárt városokban, mely úgy is csak a vagyonosabb osztályt éri. E három elv szerint kell berendezni a felajánlott hadi adónak és a házi adónak kirovását. Fel kell mérni minden termő-földet, ki kell számítani a jövedelmet, és mivel az államnak pénzre és nem terményekre van szüksége, minden megyében a termények közepes piaczi ára szerint kell meghatározni azoknak értékét. Az így kiszámított általános jövedelem elosztandó a hadi adó és a házi adó összegével, és a hányados meghatározza, mivel járuljon minden megye és község az állam terheihez, teljes egyenlőséggel és méltányossággal. A községek magok vetik ki az illető járulékot az egyesekre.« [1])

Még Francziaországban is érthetetlennek tartották a physiokraták nyelvét. Érthetően e három híres elvet úgy fejezhetjük ki, hogy, a fogyasztási adót kivéve, mely mintegy luxusadónak tekintetik, minden más adó helyébe a földadó lép, melyet átlagos jövedelem szerint ró ki az állam minden egyes birtokosra kivétel nélkűl. Meg kell adóztatni a nemes földjét csak úgy, mint a póréť, mert különben az egyik olcsóbban termelne, mint a másik. A jövedelmet pedig az illető vidék piaczi árai átlagának tekintetbe vételével határozzák meg. Ehhez tehát szükséges a földmérés; egy óriási statisztikai munka, mely több évről megállapítja az egyes megyékben a termények árát; és végre, a magyar nemesség adómentességének megszünése.

A császár maga is levonja e rendeletének következéseit. A fődolog az egyes tárgyak különtartása. Igy egészen külön tartja azt, mihez szerinte teljes joga van a rendek megkérdezése nélkűl is: az adóelosztás és dicatio javítását. E felől az adóügyi központi bizottság intézkedik Zinzendorf gróf elnöklete alatt, melynek tanácskozásaiban két magyar tanácsosnak is részt kellett venni. [2]) Igy közigazgatásilag a magyar adóügy már ép oly szorosan össze van kötve az örökös tartományokéval, mint az egyházi ügy, a tanügy és az igazságügy, miket már

[1]) Kézirat Pálffyhoz 1785. decz. 30. A cs. kabinet-levéltárban.

[2]) 959/1786. Horváth és Hadrovics.

külön közös bizottságok igazgattak. Hanem a nemesség földjeinek adója nem oly tárgy, mely tisztán physiokrata elvek szerint volna elintézhető. Arról még sem irhatja a császár egyszerűen, hogy azt egészen egyenlően akarja a többi örökös tartományokban elfogadott földadó-lábbal. Magának a magyar alkotmánynak, melynek pedig édes kevés köze volt a physiokrata rendszerhez, kellett módot nyújtani ez egyik sarkpontjának felforgatására. Ismét, mint annyiszor, kezet fog a legista a philosophussal.

»Nem szabad kivenni ez általános felmérés és becslés alól a nemesség hasznot hajtó majorsági (allodialis) földjeit sem, de úgy, hogy minden község kimutatásánál külön ki kell tenni azok értékét. Minden birtokossal meg kell értetni, hogy jószágaik felmérése és becslése által nem szenvednek sérelmet. Mert minden időben, ha vagy az *insurrectio kötelességének megváltása*, vagy bárminő más megváltás jő szóba, vagy pedig háború idejében segítséget kell adni, tudni fogja a király, mit követelhet, és a rendek, mit adhatnak, és mi jut mindegyikökre. El volna egyúttal kerülve minden egyenlőtlenség a megyék és az egyesek közt. E ponttól tehát, melyet ép oly ártatlannak tartok, mint a milyen a conscriptio volt, nem térhetek el. A felmérésnek és becslésnek, mely senkinek sem okoz kárt, végbe kell menni minden nemesi és nem-nemesi telken, kivétel és tekintet nélkűl. Ehhez nem szükséges a rendek beleegyezése, sem meghallgatása, hanem, minthogy de jure megillet engem, királyi hatalommal végre fogom hajtatni.«

Ime, mint szárnyal mind magasabbra a gondolat. Még előbb különbség van téve az eddigi adómód javítása közt, mihez a rendeknek nincs szavuk, és az új adó behozása közt, mihez beleegyezésök szükséges. De most előkészíttetik az új adó. Mindenki tudja, hogy a földmérésnek és becslésnek nem platonikus, elméleti a czélja, hogy abból adó lesz előbb-utóbb. A physiokratikus egyedűl üdvözítő tanok nevében készítik-e elő ezt az adót, vagy pedig azért, hogy megváltassák a magyar földbirtokossal az »onus insurrectionis«-t — minek terhét sohasem érezte — az a sújtottra nézve teljesen mindegy. Ő csak veszteségét, legfőbb alkotmányos jogának lábbal tiprását látja az előkészületekből. És bizonyára nagy kérdés, megvan-e a

potestas regia, melyre József oly erősen hivatkozik, oly adó előkészítésére nézve, melyet eleve törvénytelennek nyilvánít egy sarkalatos országos törvény? Maga az előkészítés oly rémületet és haragot kelt, minőnél végrehajtása sem kelthetett volna különbet. Elgondolhatjuk, mit vártak a nemesek, ha az a hír kapott lábra, hogy az új rendszer szerint Károlyi grófnak sem marad több jövedelme tizezer forintnál. [1])

De a császár törhetetlenűl igyekezik czélja felé. Elrendeli e parancsa közzétételét az egész országban, majd az országos főbizottságnak és a megyei bizottságoknak megalakulását és működésök megkezdését: »Ha egyszer kezemhez jutott minden mérés és becslés eredménye, hozzá lehet fogni azon kérdés eldöntéséhez, hogyan kell minden nemesnek adóznia az általa birt termékeny földektől a fölkelési kötelesség megváltásához, vagy pedig a *fiscalitási jogok* megszünéséhez. Egyéb földesúri jogait: bormérés, mészárszék, serfőzés, vadászat, rév nem becslik meg és azoktól soha sem kell adóznia.« A legista szól ismét, ki tudja, hogy a magyar nemes két, igaz, hogy nagyon kevéssé érezhető, törvényes terhet visel vállán. Az egyik az insurrectio, mely a magyar közjogi felfogás szerint csak személyes és nem realis. A másik a fiscalitás, mely szerint minden nemesi birtoknak törvényes örökös hijában a koronára kell visszaszállania. E két — elvben igen lényeges jogáról — lemond a király, ha a nemes állandó pénzbeli terhet vállal. Az ember azonban sokkal jobban fél a közeli, biztos, bár nem oly nagy bajtól — ez esetben az adófizetés — mint a távoli és kivételestől. Az sem igen vigasztalhatá a nemest, hogy regalejogai után nem fizet adót. Egyrészt ellenmondott volna ez adó a physiokrata elveknek, másrészt pedig mind újabb rendeletek szorították meg e regalék jövedelmét.

Tudjuk, hogy nemcsak a király érdeke követeli a nemesi adómentesség megszünését, hanem az országé is, mert az akkori viszonyok közt az volt az ára a magyar kereskedés és termelés felszabadulásának az örökös tartományok által reájok vetett békókból. »Az a kérdés, nem lehetne-e kivetni e kimért és megbecsült telkekre azt az összeget, melyet az

---

[1]) Rhédey-levéltár.

állam a *harminczad és vámjövedék* eltörlése által vesztene, továbbá azt, melyet el kellene engedni a szomszédos örökös tartományok adójából azon esetben, ha azokban szabad forgalmat engednének a magyar terményeknek.« [1])

»*Méltányos és szükséges, hogy e két pont eldöntése a magyar és erdélyi rendek beleegyezésével történjék.*«

Előbb azonban néhány meghitt, szakavatott férfiú elé a következő kérdéseket terjeszté a császár: Meg vannak-e győződve az ily szabad forgalomnak, továbbá az insurrectio terhe megváltásának, végre a fiscalis jogok megszünésének és a teljes birtokjog engedésének hasznáról? Vállalkoznak-e ezen meggyőződésök *türelmes* terjesztésére az előbbkelő megyei egyéniségek, aztán a nagy tömeg között? Végre mily eljárást akarnak követni, hogy elejét vegyék a mérés és becslés miatt várható gyanúnak, hogy megértessék mindenkivel a dolgot, azt pedig meghajlítsák, ki megérteni nem akarja?

Igen természetes, hogy a megkérdezett bizalmi férfiak, Ürményi, Majláth, Prónay, Teleki, csak úgy, mint a kanczellária, szükségesnek tartották a rendi gyűlés előzetes egybehívását. Remélték is, hogy az meg fog felelni a Felség várakozásának. Még az államtanácsban is felhangzott a vélemény, hogy e tárgyban csak a magyar országgyűlés lehet illetékes. A császár természetesen nem hallgatott reá.

Valóban mindenki más inkább elképzelhető alkotmányos uralkodónak, mint II. József. Még az eszméivel legjobban rokonszenvező diéta is csak egyes részeket fogadott volna el újításaiból, az egész rendszert soha. Valószinűnek tartjuk, hogy a magyar urak, ha a császár őket megkérdezi, a kor eszméinek hódolva igen lényeges engedményeket tesznek az egyházi és jogi kérdésekben. Még az sem lehetetlen, hogy bizonyos arányban járúlnak a közterhekhez és állandó adót vállalnak el a fejök felett lebegő insurrectio helyett. [2]) Ennél tovább azonban nem mehetnek. Minél többet adnak a magokéból, bizonyára annál erősebben felszólalnak az alkotmány, a nemzetiség mellett. Szavok elsepri a germanisatiót, minden

---

[1]) E tárgyak szoros kapcsolatára nézve lásd I. k. 48—55. l.

[2]) Lásd Biharmegye repraesentatióját 1786. márcz. 13.

nyilatkozatuk megbélyegzi az absolutismust. Ezek pedig ép úgy részeit képezik a rendszernek, mint a nemesi adóviselés. A császár nem tud lemondani egyikről sem, és mert látja, hogy minden tervét nem viheti keresztűl a rendekkel együtt, valamennyit nélkülök akarja életbe léptetni. Compromissum itt nem lehetett. Vagy sikerűl Józsefnek megalkotni az absolut kormányt, behozni a német nyelv uralmát és megtörni a magyar rendek előjogait — vagy minden alkotása romba dől, mert egyikhez sem járúlt szentesítő kézzel a magyar nemzet geniusa.

Ha pedig a magyar nemesség nem enged, gazdasági sorsa a császár akarata szerint meg van pecsételve. Mindazon eszköz, melylyel a tudományos nemzetgazdaság adózójává birja tenni a földművelő országot az iparos országnak, ki lesz merítve ellene. »Ez elhatározástól, hogy t. i. vállalnak-e adót vagy nem?« fog függeni vajjon Magyarország egyenlő kedvezésben részesűl-e kereskedés és forgalom dolgában mint a többi örökös tartomány, vagy pedig tisztán *gyarmatnak* lesz-e tekintendő. Arra kellene aztán igyekezni, hogy az ilyen gyarmat iparczikkeinek elterjedését lehetőleg meggátolják, hogy a sokkal súlyosabb adóval megterhelt örökös tartományokéval ne versenyezhessenek, a termények árát pedig lenyomják, hogy annál olcsóbban lehessen eltartani az oda helyezett katonaságot. Igy a lehető legnagyobb hasznot húznák belőle, a nélkűl, hogy az onnan kivont összegek visszanyerésére gondolnának, mi által csak ártanának a többi provincziának.«

Ily világosan még nem szóltak Magyarországhoz. És jó volt ily nyiltan engedni a választást a béke és a harcz közt, mert az által útja lett vágva a gyáva reménynek és nem maradt hátra más, mint az erős eltökéllés. Ha nem adja el elsőszülöttségi jogát az anyagi felvirágozás csalétkeért, Európa egyik legrégibb királysága gyarmata lesz egy más országnak, és nemcsak a magáról való rendelkezés jogát veszti el, hanem többé jóléte, gyarapodása nem lesz czél. És vajjon gyarmat-e Magyarország? Ausztria alapította-e? Meghódított tartomány-e? Arról sem lehet szó. Az örökös tartományok tőkéje virágoztatta-e fel? Hazánkba nem investiált a külföld, de nem is nyúlhatott gazdasági függetlenségéhez. Nem más ez eljárás mint törvénytelen elnyomás. Ide vezetett tehát ha-

zánkra nézve a nép érdekeinek oly erős hangoztatása. És a magyar nemzet nem lett volna szabadságához és történetéhez méltó, ha a csalétek elutasítása után nem kérdezte volna, jogos-e ez elnyomás? Nem ütközik-e nemcsak törvénybe, hanem jogba is, nem sérti-e a dynastia tekintélyét? nem árt-e a monarchia európai állásának?

És nemességünk valóban így gondolkozott. A földmérés megindúlt, az országot idegen csőcselék lepte el mérő-eszközökkel, kiknek csak csekély része értett a mesterségéhez, a többi, mert szükség volt sietésre, szedett-vedett népből állott, kiket úgy a hogy, begyakoroltak.[1]) Minden egyes porta és kúria elé oda helyezték a geometriai eszközöket, mint egy Gessler kalapját. A földesuraknak meg kellett fizetni a felmérés költségeit, melyeket a »subdelegata commissiók« napi dijra sóvárogva, egyre szaporítottak, a jobbágyoknak kézi és igás robottal kellett szolgálni. Nem csuda, ha néhol fellázadt a népesség, másutt pedig a földesurak, mint p. o. Illésházy gróf Trencsénmegyében, megtagadták a bekövetelt jövedelmi vallomásokat.

Mi sem jellemzi jobban a császár optimismusát és türelmetlenségét, mint az, hogy az egész óriási munkának befejezését — nemcsak tisztán geometriai munkálatról volt szó, hanem valóságos catasterről, az átlagos jövedelem kitüntetésével — lehetőnek tartotta még ez év október haváig.[2]) Nem is szűnt meg sürgetni, és az 1787. év elején újra szorosan meghagyja a vallomásoknak, a mérésnek és a revideálásnak ez évben való befejezését, hogy már egyszer hozzá lehessen fogni az »egyenlő adó üdvös és méltányos munkájához.«[3]) Lázas tevékenysége kétségbe ejti biztosait, kikre bízva van az egész administratio vezetése, és a kiknek a helyett most a földmérés emészti meg minden idejét. Nem tudjuk, mi lett volna következése, ha a földmérés befejezése után József csakugyan kirójja országgyűlés nélkűl az általános földadót. De bizonyos, hogy már maga az adó előkészítése java részében megbéní-

---

[1]) Majláth, Geschichte der Magyaren IV. 76. A gróf apjának szakácsa felcsapott földmérőnek.

[2]) Patens 6. pont.

[3]) 2095/$_{87}$. febr. 22.

totta kormányát. És mind a mellett soká, egyre tovább húzódott a befejezés. Pozsonymegyében, tehát az országnak Bécshez legközelebb eső részén, a Pálffy grófok birtokairól csak 1788. végén nyújtották be a vallomásokat, sok jogi fentartással. [1]) Ebből következtethetünk a többire. Executio csak *egyes* ellen használ.

Közbejött a háború, mielőtt még meghajlott volna a nemesség, vagy pedig az uralkodó annak beleegyezése nélkűl rótt volna ki reá adót. A földmérésnek nem volt más közvetetlen eredménye, mint az ország elkeseredésének táplálása. Absolut kormánynak gyorsan kell eljárni, ha eredményt akar. Igy csak ellenségeinek számát és energiáját szaporította, a nélkűl, hogy egyúttal nagyobb hatalmi eszközökre tett volna szert. Még nem volt megváltva az insurrectio terhe, még komolyan nem is foghattak a kérdés megoldásához, midőn a török háború kitörése 1787-ben actualissá tette a kérdést. Ha személyével nem szolgál a magyar nemes, mi más áldozatot hoz a monarchia védelmére?

Sokkal jobban megvetette a császár a magyar insurrectio katonai jelentőségét, semhogy azt bármikor, komoly háborúban igénybe vette volna. És ha fegyverre szólítja a magyar nemességet, romba dől az egy emberöltő óta hirdetett rendszer. Mert a magyar nemes adómentességének a hadi szolgálat volt igazolása, és ha a fejedelem a nemestől véráldozatot követelt, el kellett ismernie, hogy azzal megváltott minden mást. Ezért a császár mindjárt a háború kitörésekor, mihelyt ujonczozásról és az élelem szállításáról van szó, kijelenti: »hogy bár az ország biztosságáról van szó, és igy mindenkép fel lett volna jogosítva személyes felkelésre szorítani, és így az azzal összekötött költségeknek és fáradalmaknak vetni alá a nemességet, mégis jobbnak tartotta még a jelen esetben elsőséget adni az ujonczozásnak.« [2])

Más helytt bővebben szólunk a háborúról és annak visszahatásáról a nemzeti szellemre. Most csak az a fontos,

---

[1]) A Pálffy-család senioratusi levéltárában Pozsonyban.

[2]) 12,773/87. szept. 9.

hogy a császár magyar tanácsosainak folytonos, egyre ismétlődő és minden újabb zavarnál sürgetőbbé váló unszolása daczára sem fordúlt a nemzethez. Mint békében, úgy háborúban is saját hatalmából akart rendelkezni a nemzet erejével. »Országgyűlés és congregatio nem ad sem gabonát, sem takarmányt, és a jelen viszonyok közt csak kés volna, melyet gyermekek kezébe adna az atya, hogy megvágják magokat.« [1]) Pedig minden vele járó nehézség mellett alig lehetett volna államférfiúhoz méltóbb dolog, mint tekintettel a közös, nagy, külső érdekre megtalálni a közös alapot uralkodó és nemzet közt. Csekély részét képezte volna e közös alap József álmainak, de elegendő lett volna a fejedelem és Magyarország boldogulására.

Hanem József eljárása 1787. óta nem az államférfiúé, de a systema-építőé, ki minden idegen befolyástól menten akarja tartani művét. És midőn lemond arról, hogy egy vitéz nemzet hálás lelkesedését tegye tervei végrehajtójává, csak azért, mert e lelkesedés elől romba dől majd az, minek alkotásán néhány év óta fáradott, ismét, legista módra, elavúlt paragraphusoktól várja az üdvöt. A mig hatalmát nem fenyegette semmi veszély, általános elveken nyugvónak, közhaszonnak szolgálónak hirdette azt. Most, hogy a szerencsétlen török hadjárat sikert igért minden ellenállásnak, ismét a régi aulikus methodushoz tért vissza ő is: törvényes citatumokkal forgatni fel az alkotmányt.

Izdenczy volt ismét tanácsadója, az, kinek legtöbb oka volt irtózni diaetától és rettegni az ott nyilatkozó közhangulattól. Ismét az insurrectio megváltása lőn a jelszó. Több mint 500 folio lapnyi terjedelmű értekezés szolgált volna a jogi kételyek eloszlatására. [2]) Először az insurrectióra vonatkozó összes hazai törvények vannak ott összehányva, azután egy német kivonatban megmagyarázva. E magyarázat czélja nem más, mint annak kimutatása, hogy úgy a régi portalis, mint a banderialis és személyes insurrectio kötelessége még folyton

---

[1]) 9257/$_{89}$. Nevezetes a datum: július 29. a Bastille bevétele közvetetlen hatása alatt.

[2]) Iguoti nulla cupido, neque metus. Kancz. ltár 1788/$_{17;169}$.

nehezedik a nemesség vállaira. E kötelesség pedig állandó, és teljesítése nem volt a rendek beleegyezéséhez kötve, hanem tisztán a királytól függött. Végre a nemesség a porták száma szerint csak úgy fizette az adót, mint a nem-nemesség. E munkálatot azon megbizással közölte a császár a kanczelláriával, hogy az kivánja be a helytartótanács és a királyi biztosok véleményét felőle és terjeszsze azt a császár elé. »Igy magok is teljesen megismerik a fölkelés ügyét és a reájok bizott nemességet is fölvilágosíthatják annak igazi fogalma felől.« [1])

Tudományos szempontból, tán ezt is szabad hangoztatnunk, igen érdekes, gyakran szellemes összefoglalása ez a magyar törvénygyűjtemény mindazon meghatározásainak, melyek a királyi hatalomnak kedveznek, a nemesi jogokat pedig korlátozzák. Erre nézve egyaránt szolgálnak az arany bulla, Nagy Lajos és Mátyás törvényhozása és a török veszedelem által szükségessé vált, a nemességre gyakran nyomasztó terheket róvó intézkedések. Hanem a magyar közjog és alkotmány fejlődését ép oly kevéssé érti meg és fogja fel, mint azok, kik abból valami nemesi respublica-félét magyaráztak ki. Egyik rész sem tartja szem előtt az *egész* történeti fejlődést, mindegyik csak a maga szempontjának kedvező momentumokat válogatja ki a legkülönbözőbb korszakokból. A mi folytonos, gyakran véres küzdelem tárgya a király és a rendek közt: a törvényhozás és a végrehajtó hatalom megosztása, továbbá a királyi praerogativák megszorítása, mindegyik fél előtt már befejezett műnek látszik, a mihez nem szabad nyúlnia szentségtörő kéznek.

Nem is volt nehéz a királyi biztosoknak és a helytartótanácsnak kimutatni e munkálat gyöngéit; különösen arra hivatkozhattak, hogy az 1715., 1723. és 1764-diki törvények újabb megállapítása mindenesetre hatályon kívül helyezi a régieket. Az államjogi észrevételeknél sokkal fontosabbak a dolgok valódi állapotát visszatükröző megjegyzéseik. Mindannyian egy hanggal országgyűléstől várják e kérdés egyedüli, helyes megoldását. Különös, hogy épen ezen eszközt ajánlják a császárnak tervei kivitelére, melytől az egész

---

[1]) Kir. kézirat. 1788. decz. 8.

nemesség a systema teljes megdöntését várta. Almássy ily módon kecsegteti a császárt: »A mostani nemzeti szellem sokkal kevésbbé idegenkedik az alkotmány sok részének megváltoztatásától, mint a hogy hiszik. Az egész magyar közjog története tele van ily példákkal. Különösen az 1687. 2., 3., 4. §§-ban foglalt változtatások nyújtanak erre feltünő példát, és van ok azt vélni, hogy úgy ebben, mint más a korhoz nem illő tárgyakban a rendek részéről méltányos kiegyezés várható.« [1]) Splényi szerint elvárható, hogy a rendek készségesen fognak fogadni egy erre vonatkozó propositiót, mert nemcsak hogy nem ismerik félre Felségednek az ország javára czélzó szándékait és intézkedéseit, hanem tiszteletteljes hálával méltatják is. És valamint bizonyos, hogy Magyarország mostani virágzó helyzetét a fölséges osztrák háznak köszöni, úgy az sem vonható kétségbe, hogy a nemzet közreműködött mostani boldogságának, mely királya boldogságával egy, megszerzésében. [2])

Országgyűlést követel a helytartótanács is, mely azonban nem ajánlja ezen elveknek alapúl vételét. Már közlésök a nemesekkel is nagy izgatottságot szült, pedig nem minden biztos járt el oly meggondolatlanúl, mint Balassa, ki nyomtatásban is közölte az alája rendelt megyei hatóságokkal. A kanczellária Pásztorynak egy kiváló gonddal készült értekezésével válaszolt. Előkelő nyugalommal, mintegy félvállról czáfolja sorban az Izdenczy érveit. »Ilyen gyönge okokból, úgymond, bizonyára senki sem fog lemondani előnyös, annyi századon át élvezett jogokról.« Hanem azért szükséges az országgyűlés; vannak ugyanis sokkal több és nagyobb okok, melyek az észre és kedélyre hatva a rendeket a közterhek viselésére bírhatják. [3])

Különösnek fogja találni az olvasó, hogy ily bőven kiterjeszkedünk ezen tisztán akadémikusnak látszó harczra, melynek alig maradt más nyoma, mint sok száz ív teleirt papiros. Hanem bizonyos, hogy az akkori Magyarországot e

---

[1]) 4685/89.

[2]) 4684/89.

[3]) 11,372/89.

kérdés tán jobban foglalkoztatta, mint bármely más, a török háborút sem véve ki. Mert kevés volt a politikus fő, de jogász mindenki, és mindenkinek készen állott a corpus jurisból vett nehéz artillériája, melylyel halomra lövi az Izdenczy okoskodását.[1]) Az egészből pedig nem következhetett más, mint a császári tekintély teljes megrontása. Rendszere csak addig volt félelmes, mig azt szuronyok támogatták, paragraphusokhoz a magyarok értettek jobban.

Az ultima ratio.

Sokkal komolyabb, valóban a nemzet létalapjait illető harcz folyt e tollharczczal egyidőben. Végre is a török háború eredményétől függött, legalább hosszú időre, Magyarország sorsa. A győzelmes császárt ép oly kevéssé állítja meg Verbőczy, mint a hogy a fegyveres elnyomástól már nem félő nemzet nem hátrál meg Izdenczy előtt. A császárnak csak úgy lehet reménye legyőzhetni a magyarok ellenállását, ha azt a külső viszonyok nem támogatják. A nemesség ellenben minden tőle telhetőt megtesz e győzelem megnehezítésére. Igaz, hogy nem vetekedhetik ebben a császári hadvezérek tevékenységével, hanem a katonaságot szolgáló élelmezés halasztása, az ujonczozás meggátlása vagy legalább késleltetése mind hatalma körébe esett, és nem csuda, ha teljesen felhasználta a kinálkozó alkalmat. Újra meg újra fölhangzik a megyék, a királyi biztosok, a helytartótanács és a kanczellária részéről, hogy csak egy panacea van minden baj ellen: az országgyűlés. De épen ez az, miről a császár, és pedig a mint tudjuk, igen alapos okból, nem akar tudni semmit. Mert ha száz év előtt, Buda elfoglalásának és a török kiűzésének hatása alatt, az örökösödés megállapítása és az arany bulla ellenállási záradékának eltörlése által oly lényegesen kiterjesztették a királyi hatalom körét, akkor, midőn a szabadság az egy Munkács várába szorúlt — úgy most a külső viszonyok befolyása alatt csakis a rendi jogoknak válhatott hasznára az új törvényhozás.

---

[1]) Pl. a szepesmegyei Múzeum 1041. sz. kézirata.

Udvari hatóságaink egy század óta megszokták a királyi önkény és a hazai törvények vagy előítéletek közti, keskeny és gyakran igen kanyargós pályán való járást. Tudományuk nagy része az opportunismusból állott, és csakhamar megszokták a legabsolutabb rendelkezésre is alkotmányos köntöst ragasztani. Egy egész pseudo-alkotmány fejlődött ki, mely a valódi helyett tett szolgálatot szükség esetén. Valóban csak József doctrinair ragaszkodása elveihez és idegenkedése az elveivel ellenkező tételek bárminő elismerésétől tehette a kanczelláriát és a helytartótanácsot is az alkotmány védőivé.

Ha tehát országgyűlés nem tartható, ez az udvari alkotmány gondoskodott annak némi pótlásáról. Úgy 1737-ben, mint Mária Terézia uralkodása korában több izben, a magyar főurak *concursusa* szavazott meg ajándék gyanánt a királynak katonát és élelmet. Most is tehát ahhoz kivánt fordúlni a kanczellária, hogy legalább az alkotmányos formák őriztessenek meg. Mivel pedig hadi adót is akar kiírni a császár, a mi országgyűlési megszavazás nélkűl egyenes törvénytelenség volna, a helyett a klerus önkéntes adományát — donum gratuitum — minő Francziaországban volt divatos — hozta javaslatba. Valóban ügyes taktika volt, a császárt, ha nem is az alkotmánynak, de legalább az alkotmányos tényezőknek, a főnemességnek és főpapságnak elismerésére birni, közvetetlen haszon kilátásba helyezésével. Mert a főszempont most az volt, kimutatni, hogy oly erő is van az országban, mely nem a császártól függ, hogy a hivatal még nem öleli fel az egész hazát. A concursus nem országgyűlés, de független, tekintélyes férfiakból áll, és ha a császár elég illetékesnek tartja arra, hogy az ország nevében terhet vállaljon, el kell ismernie szavának súlyát akkor is, ha azt az ország alkotmánya mellett, az új berendezések ellen, emeli fel.

József császár felismeri e tendentiát. Nem akar tudni semmit ily pseudo-diétáról. Királyi jogának teljéből nem enged néhány hasznavehetetlen huszár és néhány mázsa zabért.[1]) Még sokkal világosabban látja a klerus önkéntes

---

[1]) 17,555. és 17,560/88.

adójának tendentiáját. Politikájának egy lényeges pontja az volt, hogy a püspökök az egyházi vagyonnak csak haszonélvezői, nem birtokosai. Az igazi birtokos az állam. Ha már most megengedi, hogy abból szavazzanak meg neki adót, mi theoriája szerint úgy is az övé, egész elmélete megdőlt, és az episcopatus közjogi helyzete újra meg van szilárdítva. Inkább lemond tehát mind a főnemesek, mind a főpapok részéről várható segítségről, hogy teljesen fentartsa jogát az országos adóhoz.

A pillanatnyi szükség fedezésére ő is kész elfogadni önkéntes felajánlásokat, mivel mégis veszélyesnek látszott kiirni a hadi adót, mielőtt a nemesség kellően fel lett volna »világosítva.« Csakhogy nem az egész országgal kivánt alkudozásba bocsátkozni, hanem annak egyes részeivel. Számítása szerint az egész ország — a Nos Status Regni Hungariae — mint egyenlőjogú tényező áll szemben a királylyal, míg az egyes megyék — most már közigazgatási egységek — területén lakó nemesség csak alattvaló, és sokkal kisebb nyomatékkal szólhat. A czél tehát el van érve, és az uralkodónak nem kellett meghajolnia alkotmányos tényező előtt. Arra nem számított, hogy az általa váratlanúl új életre keltett generalis congregatiók mindegyike egy-egy fiók-országgyűlés lesz, mindegyik a másiknak magatartásából merít erőt és bizalmat, és az egyenkénti nyilatkozatokból mégis csak a nemzet egységes szava lesz kiérthető.

Nem feladatunk most, a midőn a császár alkotásairól van szó, fejtegetni a generalis congregatiók jelentőségét. [1]) A fő az, hogy még akkor is, midőn területökön megengedték az újonczozást, megtagadták a benne való tevékeny részvétet, »mert földesúri jogaik megszünése óta ehhez úgy sincs hatalmok«, a gabona-, zab- és széna-adását pedig, mint adót, az országgyűlés megszavazásától tették függővé. És így a császár, nála szokatlan következetlenséggel, azokhoz fordúlt, kiknek jogát maga rontotta le. Ő, ki az uralkodó és az állam nevében akart tenni mindent, mihelyt a közönségesnél nagyobb feladat várt a közigazgatásra, nemcsak a rendes, tőle függő

---

[1]) Lásd a Háború, és a nemzet ébredése czímű fejezeteket.

hatóságokhoz fordúlt, hanem új életre támasztotta a már általa eltemetettnek látszott megyét.

Csakhogy e megye más lett volna, mint a régi. Nagytekintélyű királyi biztos ül a nyakán, királyi alispán igazgatja, a szolgabirák minden egyes helységgel felelősség terhe alatt közlik a királyi parancsokat, a falusi jegyzők kihirdetik azokat és ellenőrzik azok végrehajtását. Roppant apparatus működik, mely az ország utolsó faluját is Bécshez, jobban mondva, a császárhoz kapcsolja. A felséges agyból származó szikra most már minden akadály nélkűl közöltetik az óriási államtest minden idegével, hogy azok által tetté váljon.

A parancs egyre közöltetik, a jelentések visszaérkeznek, de az igéből nem válik test. Az ujonczok az erdőkben bujdosnak, szénát, zabot az ármádiának nem hord senki. Az alattvalókban nem lehet a hiba, azok hívei a császárnak, és az apparatus még sem működik kellően. Pedig minő rendszeresen van az kigondolva és felállítva! A baj nem lehet a rendszerben, a vezetés rossz, nincs kellően isolálva.

Minél távolabb estek a császári központtól az egyes végrehajtó közegek, annál kevésbbé birták magokat kivonni környezetök befolyása alól. Az első években fentarthatta még közűlök az őszintéket a siker bizonyossága. De most, midőn roskadozik az egész épület, nem akarják magok elől elzárni az útat az általok elhagyott régi hajlékba. Mind sűrűbben érkeznek a hírek és földjelentések, hogy ez vagy amaz alispán egyetért az elégületlenekkel és szánt-szándékkal nem jár el elegendő erélylyel a hadi szükségletek beszerzésében és elküldésében. Szily József, pestmegyei alispán ellen katonai executiót rendel 1789. tavaszán a katonai commissariatus, ilynemű mulasztásai miatt.[1]) Luby Károly, Biharmegye alispánja nemcsak a saját megyéjében, hanem a szomszéd Szabolcsban is izgat a császári rendeletek ellen. És a kir. biztosok s maga a helytartótanács csak mentegetni tudnak, de sújtani, büntetni nem.

Adminístratio, csendőrség, katonaság van az országban,

---

[1]) 6101/89.

és még sem birja megakadályozni sem a lázító beszédeket, sem a lázadó tetteket. Az első lépés az volt, hogy csak közönyösen nézték az uralkodó háborúját a törökkel és meg akartak gazdagodni a szállításból. — De most tovább jutottak. Titokban fegyverkeznek, magyar ruhában, csákóval, karddal, nyiltan megtagadják az engedelmességet, titokban összeköttetésbe lépnek a külföldi udvarokkal, Poroszországgal, Hannoverával, nyiltan országgyűlést, koronázást sürgetnek.

József császár theoriája egész világosan megmutatta neki, hol a baj. Minden jó az administratiótól indúl ki, tehát ha a jó nem történik meg, az az administratio hibája. El van tehát tökélve annak megváltoztatására. De a hiba nem lehet a rendszerben, sőt csak is most vonja le annak legvégső következéseit.

»Hogy rossz akarat és dölyf uralkodnak Magyarországon, az bizonyos; bizonyos az is, hogy a hatóságok és elöljárók tudnak e felől, de e rosszakaratot mégis kedvesnek, hazafiasnak tekintvén, sem el nem nyomják, sem fel nem jelentik. Bizonyos továbbá, hogy valóságos levelezés áll fenn Magyarország és Poroszország, Hannovera és Németalföld közt, sőt hogy egy-két magyar e tavaszszal Berlinben járt és ott Herzberg miniszternek ajánlatokat tett, és vele szorosabb kapcsolatba akart lépni, de általa elutasíttatott.[1]) Hogy továbbá összeköttetésbe és czimboraságba léptek Jacobi bécsi porosz követtel, sőt közölték vele a legerősebb megyei repraesentatiókat.«

»Mindezt már gyakran mondtam, pedig egészen biztos eszközök vannak a dolog alapos megismerésére, hisz egyenruhát, lovakat, kardokat szereztek be, és csak lehet tudni, hol a baj gyökere. De mindig úgy vélekednek, hogy még sem lesz belőle általános lázadás, és az a nemzeti szellem, és az a képzelődés, hogy a belőle származható aggodalom engem engedményekre birhat, minden magyar előtt, kivétel nélkűl kedves. Ez a dolog igazi állása. »*Nem tudok ennek hatásosabb gyógyszert, mint hogy Én, mert földi úgy sem ránt kardot*

[1]) Ez utóbbit illetőleg rosszúl volt értesítve a császár.

földi ellen, német vagy más idegen főnököket, királyi biztosokat és főispánokat helyezek Magyarországba, az ügyesebb és jobban gondolkodó magyar hivatalnokokat pedig a német tartományokba, vagy Belgiumba nevezem ki.« [1])

Alig van József császárnak oly nyilatkozata, mely tisztábban mutatná elméjének és akaratának erejét, de egyúttal mind kettőnek határait is. Világosan áll előtte a helyzet képe: a legkitünőbb orvos sem állított fel soha találóbb diagnosist. Csak azt nem látja, hogy a bajt legnagyobb részben maga a gyógyítás módja okozta. A helyett, hogy ezt megváltoztatná, túlhajtja még az eddigi szereket, a legerősebbnek alkalmazásával. Eddig Magyarország 1785. óta tényleg korlátlanúl, idegen szempontok szerint kormányzott ország volt. De mig magyarok vitték a kormányt, alávetettnek nem látszott. Most József egy római császár módjára lehetőnek tartja proconsulait az egyik tartományból áttenni a másikba, ha ezt a közigazgatás érdeke úgy követeli. Oda jutott, a honnét a Réveries-ben kiindúlt: hivatalnokaiban, a legelsőket sem véve ki, akaratlan eszközöket látott, kik fizetésért szolgálnak. Annyira még a Pálffyak és Esterházyak nem jutottak.

Igy lett volna megoldva az alkotmányos kérdés. Magyarország idegen kormányzók alatt áll, megszünik külön politikai test lenni. A mi már a német nyelv behozása óta önczél lett: a külön nemzeti élet elfojtása, így végkép diadalmaskodik.

De Magyarország administrativ önállóságával együtt megszünik a nemesi privilegium is. Soha nem érezte jobban a császár annak nyügét, mint a háború idejében. Ő védi a magyar földet seregével, és a magyar nemesség ennek feltartásához nem járúl semmivel, csak jó pénzért. »Pedig a szántóföld nem nemes.« [2]) Adót nem lehet reá kiróni, mert azt csak az annyira rettegett országgyűlés szavazhatja meg. Insurrectiót hirdetni, mihez kétségtelen joga volt, nem akart, részint mert nem sokra becsülte e segítséget, részint mert mégis veszélyesnek látszott fölfegyverezni a nemességet. Tulajdonkép az volt a

---

[1]) Kanczelláriai elnöki iratok 1789. június. Lásd *Függelék.*

[2]) Da der Acker nicht adelich ist. Eln. akta 104. 1789.

nemesség egyedüli terhe, hogy szállításaiért nem kapott készpénzt, hanem csak a háború után beváltandó, de addig nem kamatozó jegyeket. És mi e teher, melyet alig számított többre 60—70,000 frtnál, a haszonhoz képest, melyet a háború által okozott drágaság a földesúrnak hoz? »Soha sem volt ehhez hasonló helyzet. Vagy hazai területnek tekintette a sereg a földet és kimélte, de akkor az járúlt legerősebben a had költségeihez; vagy ellenségesnek és akkor sarczolhatta. De Magyarország jelenleg sem egyik, sem másik.« A sereget pedig fenn kell tartani.

Ennek a bajnak csakis a közigazgatás az oka. Mily könnyű volna a dicák és a contributio alapján az egész, a sereg részére szükséges mennyiségnek $^2/_3$-át kiróni Magyarország megyéire! Alapúl szolgálhat a nemesség birtokaira nézve a már vége felé járó földmérés és a vallomás. Ha a nemesség oly nagy sérelemnek tekinti, hogy valaki nemesi csűrjeihez nyúljon, engedje át az alattvalóitól neki járó kilenczedet vagy tizedet az államnak. De akárhonnét veszik is, szedjék be a megyei hatóságok kimélet és tekintet nélkűl, ha szükséges, a támogatásukra rendelt katonai őrségek (Assistenz Commandi) igénybe vételével. »Testemet kínzó és veszélyes betegség emészti, de elmém tud gondolkozni és következtetéseket levonni, és lelkem ruganyossága végrehajtat mindent, a mit az állam javára szükségesnek tart.« [1])

József császár e két kézirata a titkos iratok közt őriztetett, soha sem jutott köztudomásra, és soha sem gyakorolt ennélfogva bárminő hatást közéletünkre. Mindazonáltal rendkívüli fontosságúaknak kell őket mondani. Megmutatják a császár politikájának végső conclusióit. Alig lehet kételkedni abban, hogy ha a háború, a külső bonyodalmak és saját betegsége meg nem gátolják, kisérletet tesz Magyarországot német hivatalnokok által igazgatni, és a magyar nemesség adómentességét országgyűlés és törvényes alku nélkűl megszüntetni. A hivatalos kormány tehát, melynek eddig oly kevés hasznát vette, nemcsak megmarad, hanem egyedűl uralkodóvá lesz. Magyarország pedig önállóság nélkűl gyarmat.

---

[1]) Lásd Függelék.

Egész világrészünk történetére nézve forduló pontot jelölnek azok a júniusi és júliusi napok, melyeken a császár e kéziratait fogalmazta. Akkor dől meg Európa legjobban szervezett hivatalos állama, a franczia királyság. Ott már elhatott a legfelső akarat minden kunyhóig, ott már semmivé volt téve minden testületi és vidéki autoritás, és egységes, egynyelvű, egyformán gondolkodó volt a nemzet. Hanem az ilyen nemzet, ha a műveltség bizonyos fokát elérte, már nem lehet eszköz, saját czéljai vannak, melyek után törve, a saját útjain akar haladni. Maga az erős közigazgatás ellenben nem lehet czél, csak eszköz, és az a nép, mely maga nem vesz részt intézésében, mindig csak elnyomását fogja érezni. És ezen elnyomás ellen dörgött Mirabeau lángszava, és ez elnyomás lehetősége miatt tagadtak meg Józseftől minden segítséget hazánk nemesei, és törtek kormánya megbuktatására még az ország kárával is.

Mert igaz ugyan, a mit József annyira szemére vetett a magyar nemeseknek, hogy mit sem áldoztak a török háborúra, hogy nem járúltak sem vérrel, sem vagyonnal országuk védelméhez. De még igazabb, hogy e háború nem az országnak volt háborúja, csak magáé a császáré, és hogy győzelme egyértelmű lett volna a nemzeti szabadság és önállóság teljes megsemmisítésével. E felől a most idézett nyilatkozatok nem engednek kétséget. Ellenállásuk megdöntötte a rendszeres közigazgatást, mielőtt még az voltakép működött volna. Culturalis, humanus czélból állították fel, és végre is nem lett volna belőle más, mint elnyomás, arra szolgáló, hogy mennél több pénzt, gabonát és ujonczot sajtoljon ki egy szerencsétlen országból.

A kényuralom igazi Saturnus, maga emészti meg fiait. Előbb mennyi gyönyörű eszme, a nemzetek boldogítására czélzó születik meg, aztán valamennyit elnyeli az önkény azon tette, hogy háborút visel egy szomszéd, békés állammal, nemzeti impulsus nélkűl, egy hatalmas vetélytárs támogatására.

A magyar nemesség ellenállása magában képtelen lett volna semmivé tenni a rendszert. A háború rövid idő alatt teljesen megbénította azt. A királyi biztosnak, az alispánnak,

a szolgabírónak és falusi jegyzőnek elég munkát adott a háborúhoz szükséges tárgyak és emberek előteremtése. Nem lehet többé szentelni sem időt, sem pénzt iskolára, útra, inségesek segítségére, börtönök építésére. Valóban már anarchia van, mielőtt még megtagadták volna az engedelmességet. Az absolutismus úgy jár, mint a franczia forradalom, melynek első tisztviselői és hatóságai szintén a reájok rótt feladatok sokfélesége alatt roskadtak össze.

A mit tehát e közigazgatás, ez új alkotmány alkotott, csak rövid két év műve: a kir. biztosok installatiójától egész a török háború kitöréséig. Igy is bámulatos nemcsak sokfélesége, hanem gyakran mélyre ható következéseiért.

IV. FEJEZET.

Az igazságügy és törvénykezés reformja.

Ha valaki tagadni akarná az eszmék hatását a történelemben, alig lehetne őt jobban meggyőzni tévedéséről, mint azon hatás kimutatása által, melyet a római jog gyakorolt az európai modern népek társadalmára. Az eltünt és lábbal taposott ókori civilisatiónak e teljesen megérett gyümölcse csak mint *könyv* szállott át a középkori Európára. El volt itt foglalva a tudományos talaj az egyház, a praktikus a hűbér által. És e két egyedül uralkodó és uralmát féltékenyen megőrző tényező ellenében lassankint érvényre jut a könyv a tudományban, és megtalálja az útat a közéletbe is. Előbb a kis olasz respublicák statutumaiba önt lelket, majd a nagy feudalis monarchiákat, elől Francziaországot segíti átalakítani. A középkori góth állami épület minden apró hasadékán át befurakodik világossága. Még a Verbőczy hármaskönyvéből sem lehetett kizárni. És a hova elhat, új fogalmak kelnek nyomában, nevek, melyek megtestesülésre törekszenek. Ismét beköszönt a polgár neve, általános értelemben, nem helyhez, vagy foglalkozáshoz kötve. Ismét szó van államról, és annak joga fölötte áll a területén divó sajátos, sokféle törvényeknek. Egyedűl logikusan, a jogi élet minden viszonyára kiterjeszkedve akarja megoldani a rómaitól egészen elütő társadalomnak sokféle bonyodalmát. A hatalmasok megvetik és felhasználják. És a hova egyszer betette lábát, leront mindent, mi tételeibe ütközik. Nem ismer más közjogi fogalmat, mint királyt, uralkodót és államot, a mi azon kívül van, azt hallgatása által halálra itéli. Nem ismer sem hűbérest, sem vasallust, sem

mestert, sem czéhet, sem pápai decretumot, sem vidéki szokást, csak polgárt. És mert épen az nincs meg, a mire fogalmai és meghatározásai illenek, formulái által hozzá fog annak megteremtéséhez.

És e könyvnek, mely soha el nem ért praecisióval fogalmazta egy bámulatos műveltségi fokra jutott világnak jogi felfogását, hatalmas szövetségese akadt az újkor küszöbén, egy eszmében, mely még csak könyv sem volt. A római jog nem látott mást, mint *polgárt*, az észjog *embert* látott. Embert, tisztán saját létének törvényei szerint: örök és meg nem másítható viszonyban teremtőjéhez és embertársaihoz. A mi e viszonynak meg nem felel, az csak sötét századoknak kárhozatra szánt műve, mely csak nyüg gyanánt száll, nemzedékről nemzedékre.

A törvény s jog öröksége,
Mint ős nyavalya örökűl
Száll nemzedékről nemzedékre
S lassan kimozdúl helyiből
A hasznos kárra, bölcs visszára fordúl,
Szenvedj, miért vagy unoka,
Mely véled született a jogrúl,
Nincs, fájdalom! szó sem soha.

Egyforma törvény, egy állam egy uralkodóval, egyenlő jogú és kötelességű polgárság — unus rex, una lex, una grex. És a mi a fejedelemnek tetszik, törvény erejével bir. Ime készen áll a XVIII. századi absolutismus közjogi programmja.

De az az absolutismus egyúttal felvilágosodott is. Már nem önczél, meg akarja valósítani hatalmi körében az állami ideálokkal együtt az emberieket is. Nemcsak hatalmi érdekében bánik el röviden a történeti alakulásokkal, hanem azért is, mert azok oly kevéssé felelnek meg a józan ész és a humanitás követeléseinek. Az a szövetség, mely a római jog összeállítása óta fennállott közte és az uralkodói hatalom közt, a középkoron át még szorosabbá fűződött. Közös volt az ellenség: a feudalitás, néha az egyház is. De mig a XVIII. századig jogi, politikai formulák nevében vívják a harczot, most inkább a természet- és észjogiak járnak elől.

A renaissance és a reformatio ideje óta a közjog úgy,

mint a magánjog terén a lehető legtarkább képet nyújtja Európa társadalma, törvénye és tudománya egyaránt. Már megalakúlt a fejedelmi hatalom összes igényeivel, már nagy az ingatlan vagyon értéke és becse, már tanítják a római jogot mindenütt és néhol alkalmazzák is. De a fejedelem mellett még fennáll a rendi szerkezet, a vagyonnal és tehetséggel szemben még túlnyomó a származás és a hozzá kötött földbirtok, a római vagy épen a természeti jognál sokkal hatalmasabb a testűletek kiváltsága, a vidékek szokása. És igy e két különböző világrend fennáll egymás mellett, egymással folytonos harczban, de egyúttal elismerve egymást. Ez a közjog, ez a tudomány és ez a társadalom lehetett minden más, de következetes, rationalis nem volt.

Ez átmeneti jelleméhez képest nem is volt határozott codificatiója. XIV. Lajosnak nagy ordonnance-ai lényegben meghagyják a hűbéres jogot, és bajos is lett volna általános polgári törvénykönyv alkotása mindaddig, mig a lakosságnak csak egy része volt polgár. A Codex Fridericianus általános elvekből indúl ki, emlegeti a polgárok jogait és természetes szabadságát, melyet csak a közjó érdekében lehet megszorítani. E jogok és szabadságok, a vagyon és élet biztosságának fenntartója az állam. Az állam feje — mert a király már csak ily néven szerepel — köteles előmozdítani a társaság egyedüli czélját, a közös jólétét, és fel van hatalmazva e czél felé irányozni az egyes polgárok tetteit. Ime az egyformaság és a királyi absolutismus, kezet fogva a természet-joggal.

»Hanem ez egészen modern fő alatt gothikus testet látunk. Fridrik csak attól fosztotta meg, a mi saját hatalmát korlátozhatta volna, és az egész egy szörnyszülött, mely átmenetnek látszik egyik teremtéstől a másikhoz. E furcsa műben Fridrik ép oly csekély gondot fordít a logikára, mint a mily nagyot hatalmára. Törekszik, hogy ne szerezzen magának szükségtelen bajt, megtámadván azt, a mi még jó erőben volt és megvédhette magát.« [1])

Igy meg van erősítve a jobbágyság; a helyi szokásnak még elsőséget ad összeütközés esetén az általános törvény-

---

[1]) Tocqueville, L'ancien régime 374. l.

hozás fölött. Szorosan elválasztja egymástól a nemességet, a polgárságot és a parasztságot. Minden ellentét meg van egymás mellett, de nem vonják le semminek a következését. A királyi hatalom, mint az állami eszme képviselője, kezdetben nem épen megrontására törekszik a középkori alkotásoknak, hanem csak az általa hagyott hézagokat foglalja le a maga részére gyorsan és ügyesen.

Hasonló szelleműnek és tartalmúnak kellett lenni az osztrák polgári törvénykönyvnek is. Mária Terézia 1753-ban egy u. n. compilaló bizottságot hí össze Brünnbe, hogy minden örökös tartományának biztos, egyenlő törvényt, és egyforma jogi eljárást adjon. A codex szerkesztésénél csak a magánjogra kellett szorítkozni, lehetőleg ragaszkodni kellett a már divó joghoz, a mennyire a viszonyok engedik, összhangzást létesíteni a különböző provincialis jogok közt, e mellett tekintetbe venni az általános jogot, annak legjobb fejtegetőit, valamint más államok törvényeit, és helyreigazitás és kiegészítés czéljából mindig visszamenni az általános észjoghoz. — Az egyes tagoknak azonfelül kötelességévé tétetett »a törvényhozás rendjének visszaéléseit és egész schlendriánját és halasztásait eltörölni, és az ártatlanságot a közönséges ügyvédi fogások ellen megvédeni.« [1]) Valóban nagy fontosságú feladat. Csakhogy mindjárt ott van az összeférhetetlenség a már divó jog közt, melyet fenn kell tartani, és az észjog követelései közt, mely az okadatolást szolgáltatja. Az egyedüli valósággal várható javítás ily viszonyok közt nem lehetett más, mint a perrendtartás javítása és a perek gyorsítása.

Sehol sem mondott ellen a szokás-jog erősebben az észjognak, és sehol nem volt hosszabb a per folyama és bizonytalanabb annak kimenetele, mint Magyarországban. Ezért már a hétéves háború idején első rangu szükségnek mondja Pálffy Miklós kanczellár az új törvénykönyv szerkesztését, és az ország előkészítését annak elfogadására. Meg kell szüntetni a visszaélést és az alattomosságot, minek a törvények homályossága az oka. A sok oppositio és allegatio miatt nem javulhat semmi, és a perlekedés által okozott zavar nagyobb

[1]) System des österr. allgem. Privatrechts von Dr. Unger. I.

bajt okoz, mint a külső bonyodalom. [1]) A codificatiónak titkon kell végbe menni, az ország főemberei aztán készítsék elő lassankint elfogadását. Mária Terézia idején nem igen haladt e munka, és csak a curiai döntvények összegyüjtése Niczky és Dőry által jelöl némi rendszeresebb törekvést. Ausztriában sem igen haladt a codificatio. Az államtanács 1772-ben nem hagyta jóvá a kiküldött bizottságnak roppant terjedelmes munkáját.

A »Theresiana Nemesis« pedig, az új büntető törvénykönyv, mely 1769-ben végre elkészült, és melynek az eljárás egyszerűsítése és egyformává tétele volt főczélja, oly kevéssé elégítette ki a reformra törekvőket, hogy Kaunitz már két nappal kibocsátása után kérte visszavonását. A tortura még teljesen uralkodik benne, és a műhöz szép rajza van mellékelve az alkalmazandó kínzó eszközöknek és módoknak. [2])

A nagy királynő büszkeséggel mondá fiáról, hogy az jogász és reá bízta annak eldöntést: eltöröltessék-e a tortura vagy nem. József császár elhatározása megmutatta, hogy minő irányban fog haladni alatta az igazságszolgáltatás. »A kínzó vallatás a több országban márnyújtott példa szerint minden fentartás nélkűl eltörlendő, és erről minden bíróság a német örökös tartományokban, a Bánságban és Galiciában mindjárt értesítendő.«

A mitől annyian visszariadtak, az igazságszolgáltatás Augias-istállójának tisztitásától, az ő vállainak nem látszott nehéz feladatnak. Nem gondolkodott úgy, mint D'Aguesseau a híres franczia kanczellár, ki, midőn Gramont herczeg kérdezte tőle, miért nem fordítja nagy tudományát és becsületességét a perek rövidítésére és az azokban előforduló csalások megakadályozására, azt felelte, hogy gondolt reá, és szerkesztett is arra vonatkozó javaslatot, de aztán eszébe jutott, hány ügyvédet, procuratort és irnokot tenne tönkre e javaslat. Ezeken megesett a szíve és a toll kiesett kezéből. [3]) József e gyáva könyörületet nem ismerte. Minél mélyebben belátott a magyar igazságszolgáltatás örvényeibe, annál határozottabb lett eltö-

---

[1]) Gr. Pálffy Miklós emlékiratai, írta Marczali Henrik 4—10. l.

[2]) Constitutio Criminalis Theresiana, 1769. fol.

[3]) Saint-Simon, Mémoires. XXVII. 125.

kélése, véget vetni a visszaéléseknek, és az emberi és polgári jogok alapján létesíteni az egyformaságot országainak jogi életében.

Mint országa főbirájának, mindjárt trónra lépése után nyilt alkalma nyilvánítani elveit. Még bírói hatóság volt a kanczellária és minden nevezetesebb polgári és criminalis pernek szine elé kellett jutnia. Valóban elszomorító, mily gyakori esetekben alkalmazzák akkor hazánkban a halálbüntetést az úriszékek, és gyakran a magasabb törvényszékek is. Halálos büntetést mondanak ki tolvajra, káromkodóra,[1] bigamiára, erőszaktételre. Addig mennyi emberéletet olthattak el igy, most a császár tudni akart mindenről.

Büntető perekben szigorúan ragaszkodik azon elvhez, hogy halálbüntetés helyett szabadságvesztésre és közmunkára itél.[2] Ha nagyon erős súlyosbító körülmények merűlnek fel, élethossziglan tartó tömlöcz és kényszermunka a büntetés.[3] Ép úgy arányos börtönbüntetésre változtatja a javasolt botbüntetést is.[4] Elvi jelentőségű az a határozata, hogy a halálra itélt bűnösöknek engedtessék meg, hogy a megyei fiscalis, vagy valami más törvényes közeg által késztíttethessék és nyújthassák be folyamodásukat kegyelemért.[5] A bűnösök élete tehát egyenesen hivatalból védendő meg, egészen a legfelső fokig. Nemsokára felhatalmazza a kanczelláriát a kegyelmezési jog gyakorlására az ő nevében.[6]

Embert lát a bűnösben is, embert, kinek vétkeért tán felelős részben a társadalom is. Midőn a nagyon elharapódzó gyermekgyilkosság büntetéséről van szó, a császár meghagyja

---

[1]) A hatvani úriszék 1246/81.

[2]) 591. és 592/1781. az utóbbi esetben *bigamia* miatt halálos büntetést javasolt a kanczellária, mit a császár 3 évi kényszermunkára változtatott.

[3]) 760/81. Egy nő, ki 9 hónapos gyermekét ölte meg. »Ob singularem criminis atrocitatem atque ad incutiendum magis quam poena mortis hoc fieret, terrorem, Delinquens ad perpetuos carceres et labores condemnanda est.

[4]) 1014/81.

[5]) 46/81. 1781. január 4.

[6]) 1767/81.

a régibb, 1769. rendelet újra kihirdetését, mely szerint a teherbe ejtett — férjnél nem levő — nők, ha állapotukat nem titkolják meg nem engedett módon, sem a magistratus által nem büntetendők, sem a lelkészek által nyilvánosan nem korholandók. Radicális orvoslásra is mutat: országos árvaház felállítására. [1])

Javítani akart vagy megelőzni, de nem sújtani. Midőn az igen gyakori rablások miatt a tortura visszaállítását kívánja Krassómegye, e kérelmét elutasítja, és az erdőknek és a gyanús helyeknek serény átkutatását hagyja meg. [2]) Azon bűnösöket, kiknek bűne be van bizonyítva, büntessék meg szigorúan, azokat pedig, kik ellen nagy a gyanú, arányos rendkívüli büntetéssel (extraordinaria poena) sujtsák.

Közbe jött a borzasztó hontmegyei eset, mely világosan kimutatta, mily olcsó Magyarországon a nem nemesnek élete, és mily tág a tere a bírói önkénynek. Az évszázados birtokperek e hazájában néhány nap alatt elitélnek és ki is végeznek 50 személyt, férfit, nőt, emberevés gyanúja miatt. [3]) És ez akkor történt, miután Beccaria már megírta halhatatlan művét, Beccaria, ki ép úgy József alattvalója volt, mint a hontmegyei birák. Beccaria szelleme lehell a kanczelláriának adott utasításból, hogy ezentúl ügyeljen fel a kellő arány megtartására a bün és büntetés közt. [4]) Valóban a kanczellária által eszközölt megkegyelmezések is rendkívüli aránytalanságot mutatnak. Emberölés miatt egyizben 2 évi fogságra itél, gyújtogatás miatt 5 évre, erőszaktétel miatt félévre, bestialitás miatt 8 évre. [5]) Csak néha jár el humanus módon, igy p. o. midőn egy, Abaujm. által, a fogságon kívül 200 botra itélt gyermekgyilkos nőnek e büntetését is fogságra változtatja. [6])

---

[1]) $1768/_{81}$.

[2]) $1538/_{82}$. Torturae tanquam abolito minusque securo ad emendam veritatem remedio, locus esse non potest.

[3]) Lásd II. k. 414—417.

[4]) Cum ex hac propositione luculenter constet inter delicta et poenas non justam proportionem observari, hinc Cancellariae Hung. cura erit eo invigilari ut in posterum poena magis delicto commensurata imponatur. $6216/_{1782}$. sept. 14.

[5]) $785/_{83}$.

[6]) $12,726/_{83}$.

Gyökeres változtatásról pedig oly kevéssé lehetett szó, hogy még a már eltörölt torturát is vissza akarták állítani a magyar, különösen a bánsági megyék, mert máskép nem vélték megzabolázhatni az oláh rablókat. Az igazságszolgáltatás a kanczellária szerint is elveszté visszarettentő hatalmát a nép fölött, mióta nincs kínpad és halálbüntetés. A császár azonban szilárd marad: az elfogott Tinka Kornya ellen, kit Torontál megye nyársra akar húzatni, elégnek tartja az örök fogságot és bélyegzést. [1])

Egyes intézkedések nem segíthettek ott, hol oly mélyen gyökerezett a hiba. Meg kellett változtatni az egész rendszert, gyorsítani a polgári perek menetét, a büntető perekben pedig gátat vetni a bírói önkénynek. Az igazságszolgáltatás oly elismert rákfenéje volt Magyarországnak, hogy még az ellenmondásra mindig kész kanczellária is elismerte a gyökeres javítás szükségét. Csakhogy a már előkészített javaslatokat csakis az annyira sürgetett országgyűlés iktathatja törvénybe. E felszólalásnak a császár ismert dispositiójánál fogva nem lehetett más eredménye, mint a reform halasztása. Különben sem lehetett volna e reform valami mélyreható. Legalább a kanczellária, az udvari hivatalok rendes optimismusával, igen csekélynek látja a bajt. Elismeri ugyan, hogy a megyei törvényszékeknél nagy a késedelem, mert az alispán és a szolgabíró el van foglalva, de ezen is segíteni lehet az által, ha minden harmadévben tartanak congregatiót az alispán, a szolgabírák és esküdtek részvételével, mely együtt marad, míg minden ügyet el nem intézett. Az eredményt aztán a főispán elé terjesztik. Alig szükséges ehhez más, mint a megyék már meglevő ide vonatkozó statutumainak megtartása és általánosítása. A városi törvénykezés ellen is sok a panasz, ott a personalis és a tárnok intézkedjék. [2]) Ennyivel a császár nem elégedhetett meg. Sőt még a mostani törvényszékek felülvizsgálását és ellenőrzését is haszontalannak tartja, mindaddig mig állandó itélőszékek nincsenek felállítva. A gyökeres javítás itt sem indúlhatott ki másból, mint a közigazgatás és igazságszolgáltatás

---

[1]) 6860/83.

[2]) 3707/84. április 3.

teljes elválasztásából. A megye szolgáltat igazságot patriarchalis módon ép úgy, mint a földesúr, de a kifejlettebb forgalom és a sokfelé ágazó gazdasági élet követeléseinek meg nem felelhetett. Nem hiában említette a kőszegi kerületi tábla fájó érzelemmel a régi időket, a midőn a természetes méltányosság rövideden bánt el a pörökkel. Hanem a polgárok subtilitása elrontott mindent. [1]) És ez a subtilitás nem engedheté, hogy bírói önkény döntsön ott, hol csak a törvénynek és tudománynak van szava, hogy földesúri önkény még a törvényben is csak eszközt birjon az alattvalók elnyomására, hol az egész perrendtartás csak arra látszott számítva lenni, hogy a pernek soha vége ne legyen. A magyar társadalmi fejlődés egyik legnehezebb kérdéséhez érkeztünk. A magyar nemes nem csak fegyverben és tanácsban, hanem a törvénytudományban is kizárólagos jogot követelt magának ép úgy, mint a patricius Rómában. A feudális berendezésnek ezen jellemző vonását akkor is meg akarta tartani, midőn már nem a szokásjog döntött, hanem, legalább névszerint, irott törvény. Meg akarta tartani akkor is, midőn már kifejlett állam lépett melléje, ha nem is föléje, mely főfelügyeletet követelt magának minden, a polgárok jólétét illető ügyben. Justiciariusnak lenni, középkori fogalmak szerint lehetett nagy és nemes feladat, valóságos nobile officium. Hanem egyrészt felhasználni a földesúri jogokat, másrészt pedig élvezni ugyanakkor azon előnyöket is, melyeket az állam nyújt hivatalnokainak, valósággal túlságos és a végletig menő kiaknázása a nemesi uralomnak. Épen a közigazgatás és igazságügy elválasztása volt az első és legbiztosabb lépés az állami hatalom megalapításához. Érthetjük azt a makacs ellenállást, melyet a régi magyar társadalom kifejtett ellene. Épen az igazságügy birtoklása takarta és takarhatta el a közigazgatás gyengéit és gyakran vétkes mulasztásait. Oly systema, mely a patriarchális rendszer hibáit birja, a nélkűl, hogy annak nagy előnyével, a kormányzó és a kormányzottak közti belső rokonszenvvel dicsekedhetnék, nem türhet maga mellett ellenőrzést, maga fölött felügyeletet. II. József nem gondolkodott úgy, mint D'Aguessau,

---

[1]) 14,956/86.

nem rémítette őt a visszaélésekből élődő ügyvédek, bírák és irnokok siránkozása. Nem az egyes bűnösön esett meg a szíve, az összesség nyomorát érezte, mely az igazságügy borzasztó állapotának volt kifolyása.

Nézzük a bíróságok működését és hatáskörét, a minőnek József találta és a minőnek még utána is nagyrészben megmaradt.

A magyar törvénytudósok büszkén mondták, hogy a magyar törvény minden személyre és ügyre megállapítja a forumot és appellatoriumot. Csakhogy a társadalom feloszlása egész a bíróságokig éreztette hatásait, és az a kor, mely legalább némileg ismerte már az egyenjogú polgárnak fogalmát, csak ámulattal nézhette a forumok és appellatoriumok e sokaságát.

A nem nemes első instancziája az úriszék, még akkor is, ha földesúr ellen folytatja a pört. Ez az az állapot, melyet József a Czukorszigeteken a fehérek és négerek közt fennállóhoz hasonlított. Az úriszék után a megyei sedria itél, innen az úrbéri ügyek a helytartótanácshoz mentek (Horvátországban a báni táblához) és végre a hétszemélyes táblához. Összesen tehát 3 illetőleg 4 instanczia.

A kiváltságos mezővárosok lakosai fölött először a magistratus itél, azután a megye, a királyi tábla, végre a hétszemélyes tábla.

A szab. kir. városok ügyei a magistratustól két különböző forumhoz juthattak. Vagy a tárnoki székhez, honnét a királyi és a hétszemélyes táblához lehetett felebbezni, vagy a personalis itélőszékéhez, mely véglegesen döntött. A tárnoki és személynöki székek nem voltak állandó ülnökökkel ellátva, hanem az illető városokból hívtak be tanácstagokat, kik a tárnok vagy personális elnöklete alatt revideálták az ügyeket.

Látjuk tehát, hogy a nem nemesek ügyei, itt pedig kivéve az úrbérieket, első sorban kereskedelmiekre kell gondolni, épen nem számíthattak valami gyors és biztos elintézésre. De legalább az az előnye volt a nem nemesnek, hogy mindenféle ügyében egyforma volt az instancziák menete.

A nemeseknél egyrészt az ügy fontossága, másrészt annak minősége döntött az illetékesség fölött.

A legfontosabb ügyeket elejétől fogva az octavalis törvényszékhez vitték, melyből a kuria fejlődött és a mely első és utolsó instancziában itélt. A kevésbbé fontosakat a megyei törvényszék végezte el, a csekélyeket (causae pedaneae) az alispáni bíróság vagy a szolgabíró esküdttársával. Oly városokban, hol számos nemes lakott, külön hadnagy itélt fölöttük.

Ha a pör tárgya több megyében terült el, a protonotariális szék volt illetékes, a melyből a kerületi táblák fejlődtek. Oda tétettek át idő folytán a megyei széktől is a legfontosabb ügyek.

Ismét más a privilegiált kerületek ügymenete. A jászkúnok felett első fokban saját bíróságuk, utolsóban a nádor itélt. A hajdúk ügyeit, a mennyiben otthon nem intézték el, a királyi és a hétszemélyes tábla tárgyalta. A turopolyaiak pedaneus és octavalis ügyeit kerületi biróságuk tárgyalta, onnét a csekély ügyek a megyéhez jutottak, a fontosabbak a báni táblához és a curiához. Épen igy külön forumaik és appellatoriumaik voltak a primási és zágrábi praediálistáknak és a 10 lándzsás községeknek. Fiume ügyeiben épen 5 instanczia bíráskodott, t. i. a városi magistratus, a kapitányi vagy guberniumi törvényszék, a báni, királyi és hétszemélyes táblák, különben ép ezen szerencsés helyzetben volt egész Horvátország is.

Egészen különállott a bányavárosok igazságszolgáltatása, mely semmi összeköttetésben sem volt a kuriával. Határpörökre volt külön nádori vagy báni bíróság, váltótörvényszék ellenben Magyarországon, sőt Fiumében sem létezett.

Azt hiszszük, ez összefoglalás elég világos képét nyújtja a száz év előtti törvénykezési rend szörnyű zűrzavarának. Nemcsak a sok instanczia hosszabbította meg a pereket, még inkább az a sok illetőségi kifogás, mely ily rend mellett alig volt elkerűlhető.

Hanem ez a rend a magyar alkotmánynak állott védelme alatt. Az akkoriak alig birták e kettőt egymástól elválasztva képzelni, és bár sokan érezték ez állapotok nyomorúságát, mégis kisebb bajnak tartották, mint a változást. A császár tehát e téren csak akkor foghatott újításhoz, midőn már leszámolt a magyar alkotmánynyal. Mihelyt 1785 nyarán a királyi biztosok kinevezése által megdöntötte a régi megyét,

hozzáfoghatott a már tőle elválasztott igazságügy újjáalkotásához. Annál biztosabban járhatott el, mert Kees udvari tanácsos, kit ő a polgári perrendtartás kidolgozásával bizott meg, ez időben befejezte munkálatát. Csak alkalmazni kellett azt Magyarországra. E czélból 1785. júliusban Bécsbe hívta Niczkyt és Skerlecz Miklós septemvirt. Alapelvekül a következőket tűzte ki, melyek szerint ki kellett dolgozniok az egész igazságügyi igazgatás tervezetét. [1])

»Nem lehet egy kormányban semmihez nyúlni, a nélkűl, hogy, mint egy láncznál, minden mozgásba ne jöjjön. Ezért elő akarom adni szándékomat.«

A kanczellária és a helytartótanács ezentúl csak politikai hatóságok lesznek. [2]) Kell tehát gondoskodni folytonos igazságügyi hatóságról. Még mielőtt megtörténik a gyökeres változás, a hétszemélyes és a kir. táblának terminusonkint folytonosan együtt kell maradniok, mint az itteni hatóságoknak.

Ha a kir. tábla nem vizsgált felűl elég pert, a hétszemélyes tábla időközben foglalkozzék az egész országos igazságügy felügyeletével, vizsgálja meg a gyámügyi és criminalis tabellákat, a fegyházat és a megyei börtönöket, végre, nézze át az összes alsóbb bíróságok Conduit-listáit.

A kir. tábla még legalább 7—8 évig el lesz foglalva a hátralékos ügyekkel. Két tanácsra kell osztani, hogy gyorsabban láthassa el revideált perekkel a hétszemélyes táblát.

A hétszemélyes tábla elnöke, az országbíró távollétében, a legidősebb tanácsos. Elegendő itt 8—10 bíró. A kir. tábla elnöke a personalis, a második tanácsnál pedig a legidősebb tanácsos elnököljön. Összesen álljon 14 ülnökből, minden tanácsnál legalább 6-ból. A protonotariatus eltöröltetik, csakis az ülnökök dolgozhatják ki és referálhatják a pereket. A két hatóságnak, mely különben is egy házban van elhelyezve, közös legyen a registraturája.

Üléseiket ezentúl zárt ajtók mögött tartják. A patvaristák és auscultansok ki vannak zárva.

Nem minden mostani bíró lesz hajlandó magát ez új

---

[1]) L. f. kézirat gr. Esterházyhoz 1785. júl. 28. *Függelék.*

[2]) L. I. fejezet.

formáknak alávetni, mások nem akarnak mindig helyben lakni, még mások nem is felelhetnek meg a most tőlök követelt munkának. Ezeket el lehet bocsátani és helyökbe egy új alapot rakni le, melyre az itélőmesterek és néhány becsületes fiscalis és ügyvéd lesz legalkalmasabb. A fizetés meg fog felelni az új munkának.[1])

Mind ez a császár véleménye szerint nem jár alkotmány változással, tehát mindjárt foganatosítható. Annyival is inkább, mert az új berendezést csak ideiglenesnek kell feltüntetni, mindaddig mig a legközelebbi országgyűlés meg nem erősíti.

Látjuk, hogy maga a minden újitásra annyira hajló császár is csak aggódva nyúl a magyar igazságszolgáltatás terebélyes fájához. Ez első reformja tisztán formalis. Gyorsítani akarja a pereket és jobb bírákról gondoskodni a felső forumoknál. A hétszemélyes táblát némileg az igazságügyminisztérium jogkörével ruházza fel. A ki az igazságügyet ismeri, belátja, hogy tulajdonképen ezzel a formalisnak látszó javítással a dolog lényegét érintette.

Törvényeinknek csak egy bűne nyomja oly erősen a császár lelkét, hogy arról akkor sem hallgathat, midőn különben oly tartózkodó eljárást követ. »A büntető igazság igen rossz karban van Magyarországban, különösen a parasztokra nézve. Nem lehetne-e megengedni minden vádlottnak a fellebbezést a megyei táblától a kir. táblákhoz, melyeknek úgyis kevés a dolguk?«

A császár könnyűnek tartja annak megváltoztatását, a mi csak személyes, vagy formalis a bíróságok működésében. Csakhamar meg kellett győződnie arról, hogy meghitt tanácsosai előtt is más szinben tünik fel a dolog. Hosszú időn át működő intézményeknél még az előbb csak parasiták gyanánt mutatkozó visszaélések is mély gyökeret vernek, és kiirtásukkal veszélyeztetettnek látszik maga az élőfa. József oly egyszerűnek találja a változást, hogy magokat a magyar urakat bizza meg javaslat készítésével. »Csakhogy ebben el kell tekinteni

---

[1]) A kir. táblai ülnökök 2000 forintot kapnak évenkint, a hétszemélyes tábla bírái 3000 forintot.

minden bonyolódott diaetalis czikkről szóló, minden diplomatikus tudománytól, csak helyes és a mostani helyzetre illő conclusiók vétessenek vezető fonalúl.« [1])

Ez a logikus következetesség: a »jó«, erről kész József értekezni bármikor, mert minden nap van kedve munkálni a jót. És állítsuk szembe e »jó«-val a bírósági szervezet tényleges állapotát, a minőnek feltüntettük, és a melyen a kanczellária csak annyiban akar változtatni, a mennyiben az a főalkotmányt nem érinti. Épen a szó értelme körül nyilatkozik az ellentét. A kanczellária még sok kinövést is szeretne elpalástolni e szent szóval, a császár ellenben csakis a törvényeket és az örökösödési rendet érti alatta, de nem a visszaéléseket, halasztásokat, a helytelenségeket a kivitelben, és a mostani időbe már épen nem illő módokat. Minő világításba jutottak az akkori magyar igazságszolgáltatás védői a császár előtt. Mire nem képesek azok, kik urokkal szemben olyan intézményeknek és személyeknek fogják pártját, melyeknek magok is jól tudták gyöngéjét! Más volt-e ez, mint egy nemzet uralkodó osztályának összeesküvése minden jónak megakadályozására? Arról megfeledkezett a császár, hogy ez ellenmondás alig mer nyilatkozni, ha a változás törvényes módon megy végbe, ha azt országgyűlés és király közösen léptetik életbe az ország javára, és ha a bíróságot nem tekintik a sajátos magyar állami élet utolsó oszlopának, mely ellen most készül a végső csapás. Ha csak az annyira szükséges igazságügyi reformról van szó, annak a diétán alig lett volna ellenese. Hanem a reform együtt jár a német nyelvvel, az osztrák tartományokkal való egyformasággal, a királyság korlátlanságával. Ily társaságban a legönzetlenebb hazafi sem örvendhetett rajta. A császár pedig igen jól érzi, hogy itt nem egyeseknek balvéleményét kell leküzdenie, hanem egy egész társadalomnak tudatos ellenállását. Ez teszi megjegyzéseit oly csípősekké. Tudva, hogy az sem kell újításaiból a magyaroknak, a mi jó, kétszeresen jól esik neki kimutatni, mily romladozó, czélszerűtlen, sőt nevetséges az, a

---

[1]) 15,236/85. Nur muss hiebei alle diplomatische Gelehrsamkeit über alle verworrene Diaetal-Articulus beseitiget und nur richtige, und auf die jetzige Lage passende Vernunftschlüsse zum Leitfaden genommen werden.

miért oly nagy szóárral, annyi tudományos apparatussal küzdenek. Minden egyes ellenvetésre, mely természetesen csakis a bonyolódott diaetalis czikkekre támaszkodott, válaszol.

Ilyen volt mindjárt az, hogy a juristitiumok idejében hozott itéletek ellen oppositiótól kell tartani, mert a terminusok törvénybe vannak iktatva.[1] Tehát a kir. tábla és a hétszemélyes tábla dolgozzanak ugyan juristitium idején is, de csak terminus idejében tegyék közzé végzéseiket, és csak akkor idézzék meg a feleket.

»Szégyenlenem kellene magamat, ha ily fontos és az igazságszolgáltatás javára czélzó változásnál ily nyomorúságos kifogásokra hallgatnék, melyek a csak látszatnak megtartható, már elrozsdásodott törvényekre és szokásokra vonatkoznak, és már nem is alkalmazhatók azon értelemben, melyben hozattak. Ez által az egész berendezés gyengének és nevetségesnek tünne fel. A juristitiumok alatt hozott végzéseket eddig azért tartották érvényteleneknek, mert az ülnök urak alig birták megvárni az elutazhatás napját és óráját. A felek kezében elég bizonyíték van, hogy protectióval és corruptióval e hatóságoknál mindent ki lehetett eszközölni. Publikálni kell egyszerűen, hogy a juristitiumnak vége, többé ez okból oppositiót nem fogadnak el, a meg nem jelenőt pedig makacsságban elmarasztalják.«

Meg kell tartani a törvényes számot és a rendes bírákon kívül a kir. tábla báróit, kik az elnök távolléte esetében elnökölnek. — Ez a szokás és a jó praxis.

»Elég a hétszemélyes táblánál az elnökön kívül 12 votans, legfölebb szükség esetén vegyen kölcsön a kir. tábla azon tanácsától, mely az illető ügygyel nem foglalkozott.«

»Az országzászlósok kinevezése első tanácsosul, midőn egy részök sokkal fontosabb hivataloknak van szánva, a többi pedig nem való másnak, mint étekfogónak, ajtónállónak és pohárnoknak, teljesen lehetetlen.« Valóban gyilkos irónia azon rend ellen, mely még legőszintébben ragaszkodott József kormányához.

»Az a jeles mondás: quod continua praxis et consue-

---

[1]) 1723. 29. pont.

tudo legem suppleant, annyit tesz: maradjunk a régi hínárban, és ne is vesződjünk azzal, hogy kihozzuk magunkat belőle. Én tehát azt nem fogadhatom el.« [1])

A curiánál helye van a rendes tanácsosokon kivűl a nádor és országbíró helyetteseinek és a primás ülnökeinek. Ezeknek meg kell maradniok, csakhogy referálniok is kell ezután. Ily módon akarják fentartani a magyar tanácsosok a főtörvényszék rendi jellemét, mely abban nyeri kifejezését, hogy nemcsak a király nevében itélnek ott, hanem úgyszólva az egyházi és világi nagyok nevében is.

»A kir. tábla bíráit mind Én nevezem ki. Ha a nádor, az országbíró vagy a primás fenn akarja tartani saját ülnökeit, fizesse őket. Én csak azt fizethetem, kit kinevezek. Papok csak papi hivatalokba valók és azoknak a biróságoknál többé semmi dolguk. Háromszáz év előtt (1559. 38. §.) másképp gondolkoztak, de akkor ők egyedűl tudtak olvasni és írni. Elmarad a kir. táblától a causarum regalium director is, a ki csak ügyvéd. A fiscus érdekeinek előmozdítására elég maga a biróság.« József nem rendi, különjogú király akar lenni, hanem az állam egyedűli feje. [2])

Megszünik a protonotariusoknak még neve is. Helyettök az egész curia expediál.

Nagy ellenzést keltett az ifjúság kizárása, mert az által elvész a legjobb alkalom a fiatal generatio képzésére. Még Izdenczy is elégnek tartja, ha csak az ifjak principálisai állanak jót hallgatásukért.

»Minden fogalmamat felülmúlja, hogyan lehet annyi tekintettel lenni oly jelentéktelen, féket nem ismerő ifjakra, minő a legtöbb juratus; hisz csak az útczákon és a korcsmákban teremtettéznek, és hogyan lehet az egész ország keserű fájdalmától tartani, ha ezeket gyakorlatra a megyei székekhez utasítják, hol a pereket felszerelik és kizárják onnét, hol csak revideálnak. A kizárás tehát megmarad. A javaslat sem fogadható el, mert hogyan lehetne megkülönböztetni a hall-

[1]) Was die Benennung eines Baronis regni zum ersten Rath betrifft. Teljesen a *Függelék*-ben.

[2]) 15,244/₈₅.

gatót a nemhallgatótól? A curia tovább is birka-akolhoz hasonlítana, hol a tanteremből jövő szakálltalan emberek a legjobb és legtapasztaltabb bírákon gyakorolják élczöket, mi által a szavazásban is akadályozzák őket, a fiatal emberek pedig egyenesen vakmerőségre és dölyfre vezettetnek.«

A Felség kegyes tekintetébe ajánlják a bírák közűl az öregeket és érdemeseket:

»Javítások és változások már nem jók, mihelyt egyes személyek iránti tekintetből, vagy gyűlöletből hozzák be azokat, vagy módosítanak rajtok. Én bennem ezek közűl egyik sincs meg. Én meg vagyok győződve ez újítás jóságáról és égbekiáltó szükségéről. A ki tehát a Judex Curiaen kezdve részt vesz annak behozásában és folytatásában — én előttem kedves. A ki pedig elismeri, hogy nem oda való, az eddig is ártott. Roppant sérelem volna ezeket fizetni, és arról nem felelhetne az, a kire egyedűl van bízva az állami jövedelmek igazgatása.«

Kijelenti a császár, hogy feliratot ez ellen nem fogad el. Az egész organisatiónak már 1786. jan. 1-én életbe kell lépni.

Ime a rendes eljárás. A császár előbb *tanácsosaihoz* fordúl, mivel pedig azok más alapon állanak, mint ő, vak engedelmességet követel.

Az új törvénykezési rend csakugyan egyszerű és világos. Hogy minden félremagyarázásnak elejét vegye, a császár még az év vége előtt Budára küldte Kéler Zsigmond ügyvédet, hogy a bírákat és ügyvédeket bevezesse.

Főelv az, hogy ezentúl egy perben se legyen több instantia háromnál. Az úriszék itél ugyan tovább is, ha a nemnemeseknek egymás közt van pörük, költség kimélése czéljából, de ez a császár meghatározása szerint nem bíróság, hanem csak arbitrium. A polgárok ügyei a sz. kir. városok magistratusától a kir. táblához, onnét a hétszemélyes táblához mennek. Nemesek pereiben megszünik az alispán vagy szolgabiró biráskodása, itt a megye, a kir. tábla, és a hétszemélyes tábla a forumok. Octavalis perekben a ker. tábla, a kir. és a hétszemélyes táblák. Horvátországban a báni és ker. táblák összeolvasztatnak. Egyszóval minden nemnemesnek helyi hatósága az első, a kir. tábla második, a hétszemélyes az utolsó instantiája, és ily érte-

lemben módosúl a kiváltságos kerületeknek és Fiumének törvénykezési rendje is. Nemeseknek csak kisebb ügyei kerülnek a megyei sedria elé, nagyobbaknál a kerületi tábla az elsőfokú bíróság. Még az eddig egészen különálló bányatörvénykezés is beillesztetett némileg az általános rendszer körébe, a mennyiben a bányaügyek is a hétszemélyes tábla elé jutottak. [1]) Nagy előnynek tekintették azt is, hogy most már egy bíróság sem lehetett első instantia és egyszersmind appellatorium. A Felség csak a nemesek megkegyelmezésének jogát tartotta fenn magának.

Ezen egyszerű és könnyen áttekinthető berendezéssel megszünik a régi pörhalasztások egyik legbővebben fakadó forrása: az exceptio fori, és az illetékesség miatti oppositiók. Megszünik egyúttal minden kivételes törvényszék, és a különböző rendűek közti perekben szigorúan keresztülvitetik az az elv, hogy a felperes az alperes bírósága elé viszi az ügyet.

Mennyire szükség volt ily változásra, arra nézve legyen elég néhány példát felhozni. Keve Mária pere egy gróf Csáky ellen huszonhét évig hever a Tiszántúli kerületi táblánál. [2]) Gr. Jankovics Antalné panaszkodik, hogy egy pere 38 éve vár eldöntésre a királyi táblánál. [3]) Kende Erzsébet engedelmet kér, hogy folytathassa tovább is a kir. táblánál a Vay család elleni perét, mely még 1680-ból származik és 1760. óta egyre folyik, de véget érni nem bir az ellenfél sok replikája miatt. Pedig a perköltség már többre megy, mint az egész érték. [4]) A báni tábla pedig az 1785. évi márton-napi terminus után panaszkodik, hogy bár a terminust még meg is hosszabbította — *nem birt elvégezni egyetlen egy pert sem.*

József az őt annyira jellemző egész türelmetlenséggel sietett levonni ezen intézkedéseinek következéseit. Most már az igazságügy terén is érvényre emeli a királyi hatalom korlátlan rendelkezési jogát, és nem lehetett kétség a felől, hogy e hatalom igen szűk körre fogja szabni azon alaptörvényeket,

---

[1]) Kabinet-levéltár 1786.

[2]) 11,637/85.

[3]) 13,439/85.

[4]) 9788/86.

melyeket maga is sérthetetleneknek jelentett ki. Eltörli a rendkívüli bíróságokkal együtt a consistoriumok és az akadémiai magistratusok biráskodását is.[1]) Elrendeli váltótörvényszékek felállítását Budán és Fiuméban.[2]) Meghagyja Brunszvik udvari tanácsosnak, a ki parancsából részt vett az udvari compiláló bizottság üléseiben, dolgozzon ki egy ügyvédi rendtartást, s egy váltótörvényszéki szabályzatot. Csak ez úton gyarapodhatik a kereskedés és a hitel. Mintául az örökös tartományok vehetők, mert a váltó az egész világon csak egy lehet.[3]) Nem látja, vagy nem akarja látni, hogy mind ez nemcsak formai változtatás, hanem az alkotmány legmélyebb lényegéig nyúló, mert vajjon lehetett-e a magyar törvényhozás szellemével ellenkezőbb valami, mint a váltó fogalmával együtt járó gyorsaság és biztosság a végrehajtásban, mi a földbirtokot is mintegy forgalmi tőkévé teszi? Együtt jár ezzel a *telekkönyv* berendezése az annyira bonyolódott birtokviszonyok végleges tisztázására.[4]) Csak említeni kell mindezt, hogy lássuk, milyen mélyre nyúlók, valósággal a mostani vagyoni állapot sarkait érintők e javítások.

Valamint a közigazgatás elválasztása az igazságügytől tette csak lehetővé mind e reformok megkezdését, úgy az ezekben követett eljárás is teljesen azonos azzal, melyet az administratio terén észleltünk. Először is nagyobb lesz az elnököknek személyes tevékenysége és felelőssége. A régi Magyarországhoz tartozó országbíró, gr. Csáky János helyébe gr. Niczky Kristóf lép, a hétszemélyes táblának a kipróbált Jankovics lesz elnöke, mint tárnokmester. Másodszor a manipulatio — itt a rendtartás — változik át a józan ész és czélszerűség szempontjai szerint. Végre azonban csak úgy lehetett e téren is biztosítani az eredményt, ha a királyi kormány kezébe keríti a végrehajtás igazi közegét, a megyét is. A kanczellária és helytartótanács reformjának, a kir. biztosok kiküldésének megfelel a hétszemélyes és királyi táblák-, sőt a kerületi tábláknak is javítása. Mindeddig saját területén

1) 12,981/85.
2) 13,445/85.
3) 15,242/85.
4) 15,246/85. szept. 20.

belől újít az uralkodó. De valamint utoljára is meg kellett szüntetni a megyét, mint rendi egységet, és helyébe kir. tisztviselőkre bízni az administratiót, úgy természetesen a bírói hatalom sem maradhatott meg a független és nem felelős congregatiók és sedriák kezében.

Ismét tanácskérés előzte meg a határozatot. A hétszemélyes táblának kellett nyilatkoznia e kérdések felől, és munkálata mutatja, mit tartott a magyar törvényesség ezen legfelső foruma a régi berendezésből megtartandónak, és hol látta az is szükségesnek vagy célszerűnek az újítást. Különösen az nevezetes e véleményben, hogy mindjárt eleve azon alapra helyezkedik, hogy a sedria tisztán bíróság legyen, politikai hatáskör nélkűl. Hazai viszonyaink szerint ez nem más, mint a közigazgatás teljes elválasztása a törvénykezéstől.

Folytonos vagy terminusokhoz kötött legyen-e a megyei bíróságok működése? Ez alapvető kérdésnél a curia már nem áll oly kétségtelenűl a haladás részén. Egyrészt kivánatosnak tartja a folytonosságot, mert az ügyek száma nagyon felszaporodott. Nemeseknél első instantia, nemnemesek ügyei is ide jönnek az úriszékektől. Ide hozzák az úrbéri és árvaügyeket, itt végezik a tanúk kihallgatását, a bírói szemléket és az executiókat: mi mind sok időbe kerül. De a bírói szék megszakítása mellett is szólanak fontos érvek. Először jobb személyzet kapható, mert a bírák időközben láthatnak gazdaságuk után, és így a földbirtokosok szívesen vállalnak hivatalt, kevesebb fizetéssel is megelégszenek. Legjobb volna tehát, ha minden hó elsején megkezdődnék az ülés, és tartana mindaddig, míg az ügyeket mind el nem intézte. Az elnök és egy ülnök pedig legyen állandóan helyben a panaszok felvétele és a terminusok kitüzése végett. Az egész törvényszék élén a második alispán álljon mint elnök, mellette a megyék nagysága szerint 3—4 vagy öt ülnök legyen alkalmazva és kellő számú segédhivatalnok. Némely privilegiált kerületnek, p. o. Turopolyának törvényszékét, meghagyhatónak véli a curia. [1])

Mi volna az új megyei törvényszék e javaslatok szerint? Megújítása a réginek, patriarchalis kényelemmel, csak annyi-

---

[1]) 4192/86.

ban különbözve tőle, a mennyiben a bíróság tagjai most már sokkal nagyobb fizetést élveznének, és sok reászorúlt kis nemest lehetne eltartani a segédhivatalokban. Ebben József láthatott minden mást, csak javítást nem. Az új költséget, melyet 374,000 frtra számították, takarékossága nem tartotta arányosnak a várható haszonnal. Mindig a munka, az irkafirka, és ennélfogva a költség csökkentésére gondol reformjaiban, és ime hatóságai mindig csak új eszközt látnak ezekben újabb hivatalok felállítására és a régiek javadalmazására. Nem csuda, ha legott a végletig megy a takarékosságban és egyszerűsítésben. Ha az új törvényszék oly kevésben különbözik a régitől, nem lehet-e el egészen nélküle az ország? Nem elég-e csak azt rendezni be elvei szerint, és javadalmazni, mi keze ügyébe esik, és megsemmisíteni azt, mi úgyis csak a régi routine és visszaélés volna újabb, drága köntösben?

»Érett megfontolás után a következőt határoztam megmásítatlanúl ezen fontos tárgy felől: hogy t. i. minden megyei sedria és minden kiváltságos kerület törvényszéke megszünjön. A megye szó tehát ezentúl tisztán a magyar királyság politikai beosztását jelöli. Az igazságszolgáltatás, minden tekintet nélkűl a megyei felosztásra, felöleli az egész országot.«

»Csehországban és Galicziában elég egy-egy nemesi első folyamodású törvényszék. Mivel Magyarország mégis nagyobb, és különösen az örökösödési rend miatt számos bonyolódott per fordul elő, a már fennálló öt ker. táblát jelölöm ki első folyamodású törvényszéknek.« Egy későbbi resolutio szerint még az árva és gyámügy is a kerületi táblákhoz tétetett volna át. [1]) Velök lett volna közvetetlen kapcsolatban a telekkönyv.

A parasztok ügyeiben az első bíróság a földesúr, a polgárokéban a városi tanács. Az úrbéri ügy úgy is politicum, ép úgy, ha egyes polgárnak peres ügye van a város ellen. A büntető törvénykezést pedig az egyes vidékekre nézve a városokra kell bizni, úgy, mint Csehországban.

És ezt az egész roppant változtatást a császár november 1-ig életbe kivánja léptettetni, épen öt hónap alatt. [2])

[1]) 6605/86.

[2]) 6146/86. *Függelék.*

Véleményünk szerint ez elhatározás, mely első pillanatra annyira önkényesnek látszik, egyike József legtermékenyebb eszméinek.

A bíróságok számának csökkentése azok niveaujának és munkaképességének roppant emelkedésével járt volna karöltve. A ker. tábla képezi körülbelül a határt, a melyig leér a császár karja. A magyar törvények megállapításai szerint úgyis oda kellett eljutni minden fontosabb pernek. Igy, ha a kerületi táblák és a curia kellő irányban működő, válogatott bírói testülettel vannak ellátva, az igazságügyi reform Magyarországban minden nagyobb rázkódás nélkűl meg van valósítva.

Hanem ez a kérdésnek csak egyik, és tán nem is leglényegesebb oldala. Socialis tekintetben beláthatatlan lett volna a változás. A törvénylátás kivétetik a megyei nemesség kezéből. Mentül magasabb és jobban fizetett a bíróság, átlag mégis annál nehezebben közeledhetik kapujához a protectio, és az aranyok csengésével szóló informatio. Megszünik továbbá nagyrészt a törvényszékekhez kötött proletariatus, mely nemesi jogának tekinti megélhetni Verbőczyből. A megyei érdekközösség gyógyíthatatlan sebet kap e rendelkezés által.

És hogy a császárnak csakugyan nemcsak törvénykezési, hanem ily politikai és socialis czél is lebegett szeme előtt, világosan kitünik a másik czélba vett újításból. A büntető hatalom kivétetik a megye kezéből és a városokéba adatik. Más szóval, már nem a megyei nemesség összejövetele lát törvényt, hanem a polgárság. Minő beláthatatlan következéseket von maga után e változás? A városi cultura, mely századokon át csak tengett a nemesi hegemonia mellett, most egy igen lényeges pontban túlnyomóvá, döntövé válik. Az intelligentia, mely hivatalt keres, inkább a városi elemből egészíti ki sorait, mint a megyeiből. Röviden: Magyarország nagy lépést tesz előre a polgári állam felé.

Következik a petitio principii. Hol a város, mely képes volna megfelelni e nagy igazságszolgáltatási feladatnak? Található még a felföldön, Erdélyben és az osztrák határon, de hol van Dunántúl és az egész széles alföldön? A terv halálra

van itélve, mielőtt még komolyan gondolni lehetett végrehajtására. A város Magyarországon még nem volt képes átvenni a vármegye örökségét: az igazság kardját is még a nemesnek kellett forgatnia, nem a polgárnak, és megmaradt az a sajátos, a cultura központjaitól majdnem független aviticus törvénytudomány, melyet hazánk egyik specialis jellemvonásának néztek a külföldiek.

A magyar főhatóságok, melyek igen jól átértették ez elhatározást, minden lehetőt megtettek visszavonására. Felhozták ellene a kényelem, a biztosság, a túlságos költség elkerülésének szempontjait. A megyénél készen áll minden, a kerületi táblánál még teremteni kell. Kenyeret kell adni a sok érdemes hazafinak, ki az új politikai berendezés által elvesztette hivatalát. A megyei törvényszék lehet csak nevelő iskolája a magasabb bírói karnak. [1])

József engedett ez okoknak. A már halálra itélt megyei törvényszék új életre ocsúdhatott. Magyarországon az öt ker. táblán kívül még 38 megyei altörvényszék állíttatott fel. Erdélyben a kolozsvári és m.-vásárhelyi ker. táblákon kívül 11, annyi, a hány megye volt. Ezek egyaránt itélnek polgári és bűnügyekben. Hatáskörüket már nem a per tárgyának értéke határolja, mint a magyar törvény szerint, hanem a per bonyolódott volta, úgy hogy világos adós-ügyekben bármily összeg fölött itélhetnek. Tőlök a nemnemesek bűnügyeiben a districtualis táblához, a polgári ügyekben a kir. táblához megy a fellebezés. A megrovás jogát azonban soha sem gyakorolhatja a kerületi tábla. Különösen sürgőseknek kell tartani a criminalis ügyek tárgyalását.

E bíróságoknál lehet több gyakornokot is alkalmazni, alaposan képzett hivatalnokok nevelése céljából. Csakis közűlök nevezhetők ki később az ülnökök. Ily gyakornoknak azonban, mielőtt alkalmazható, ki kell mutatnia, hogy szabály szerint befejezte tanulmányait. — Ime a qualificatio bevonulása a megyébe. Mert a ketté vált megye is az marad: a politicum és juridicum lehetőleg egy székhelyen működjék.

[1]) 9762/86. Erdélyi kormányszék felirata. 12,625/86. hétszemélyes tábla felirata.

A megye magába olvasztja a várost és nem megfordítva. Az uniformitás érdeke magasabban áll a császár szemében, mint a polgári elem kifejtése a nemesivel szemben. A városoknak arányos összeggel kell járúlniok a tőlük elvett büntető törvénykezés költségeihez, ép úgy a pallosjoggal felruházott uradalmaknak.

Egyúttal Magyarországban is életbe lép a büntető eljárás azon módja, mely az örökös tartományokra nézve már meg volt állapítva. Egy tény bizonyítja, mennyivel más lesz az, mint a régi. Régente a pallosjoggal felruházott uradalom, a megye, s a város rendelkezett bakóval. Ez nem húzta fizetését hiában. »Bármelyik úton megy ki az ember Szegedből, akár Kanizsa, akár Sz.-Miklós felé, telt bitófákat lát, írja egy utazó 1785-ben.« [1]) Most pedig egész Magyarországra elegendő öt bakó, mindegyik kerületi tábla mellett egy, a ki a bélyegzést foganatosítja.

Felállíttatik Fiumében a kereskedelmi és váltótörvényszék a triesztinek mintájára, továbbá a tengeri bíróság. [2])

Mind ez a sok bíróság egész személyzetével együtt a hétszemélyes tábla alá van rendelve, mely felelősség alatt ajánlja a bírákat kinevezésre. Ily módon, igaz, hogy a helyi nexus meggyöngül, de helyébe még sem az állami, hanem a rendi befolyás lép. És így a reform, bárminő alaposnak látszott is, mégis félbenmaradt. A császár mindvégig soha sem birt meggyőződni arról, hogy csakugyan az ő elvei és az állami szempontok szerint szolgáltatnak igazságot Magyarországon. A hatalmasok privát-befolyását kizárni még a hétszemélyes tábláról sem birta. Érezteti ezt vele, azon nevezetes per alkalmával, melyet a Nicolai-féle görög kereskedő társaság az egri püspök ellen viselt, kit azzal vádolt, hogy vallásos fanatismusból megrontotta üzletét. A több mint húsz év óta húzódó per végre a hétszemélyes tábla elé jut döntés végett, és a császár sürgeti az itéletet, de meghagyja egyúttal, hogy azt publicatio előtt küldje be hozzá. [3]) Az itélet az alperest minden fizetés

[1]) Lehmann Reisen 128.

[2]) 13,498/86.

[3]) 2859/1789.

alól felmentette. »Ha így áll a dolog, közölni kell a hétszemélyes táblával, hogy végezze tisztjét, mivel azonban előre látható, hogy a társaság semmiségi panaszszal fog fellépni, elvárom, hogy ez alkalommal a dolgot szabatosabban fogják megfontolni és helyesebb végzést fognak hozni.« Ez eljárás nem más, mint a legfelső akaratnak az igazságszolgáltatás menetébe való avatkozása. Lényegileg nem áll magasabban, mint a kis német udvarok »Kabinets-Justiz«-a. De minő más erkölcsi kútfőből fakad.[1]) Az uralkodó még e legvégső jogával is él, csak hogy távol tartsa az igazságügytől mindazon idegen befolyást, mely zavarhatja tisztaságát. Mint Ligne herczeg mondta: magának akarta a legnagyobb tekintélyt, hogy senkinek ne legyen joga rosszat tenni. A magyar rendi élet pedig annyira könnyűvé tette még a bírónak is a rossznak elkövetését.

Királyi főfelügyelői jogát igénybe véve meg akarta vizsgáltatni a magyar törvényszékeket, szorosan tartják-e magokat az 1787. november 1-jén végre életbelépett új törvénykezési rendszer szabályaihoz és szelleméhez. A personalis és a kir. táblai alelnök egyszerre szabadságot kérnek, mihelyt a visitatio kerül szóba. Jankovics, a hétszemélyes tábla elnöke, csakhamar követi példájokat. A császár oly kevés[2]) bizalommal viseltetett a magyar bíróságok iránt, hogy német commissariust akart megbizni a visitatióval, minek az államtanácsban még Izdenczy is ellenmondott. Igazán csak Kélerbe bizott, kit a királyi tábla és a kanczellária ajánlása ellenére ily megokolással nevezett ki táblai bírónak: mégis ő az első, ki komolyan foglalkozott az új törvénykezési renddel és tanította a többieket is, úgy hogy, ha kellő támogatásban részesűl, ez üdvös intézkedés bizonyosan jobban haladt volna előre.[3]) Kéler előadásaira nagy számmal tódúlt előbb a hivatalsóvár ifjúság, most erősen éreztették vele, hogy ide-

---

[1]) 5360/89. A per. a régi magyar törvénykezés egyik monstruma, még soká húzódott. A vesztes társaság 1797-ben egy meglehetős ritka könyvben, melyet Danielik püspök úr volt szíves velem közölni, közzé tette annak actáit.

[2]) Elnöki acták 1788.

[3]) 10.637/88. júl. 28.

gennek, hazaárulónak tekintik. Mert a nemzeti alkotmányt és törvénylátást a haza fogalmától elkülöníteni nem birták. Még egyik legszelídebb ellene szóló vers is így hangzik:

Kecs, Niczky és Kéler,
Irtassanak ki hóhéri kézzel.

Maga Kéler pedig a császár barometrumának szokta magát nevezni, mert ha a beteg császár állapotáról rossz hírek érkeztek, mindjárt erősebben éreztették vele a haragot, míg ha azt hitték, hogy a császár fölépűl, inkább kedvében jártak. [1])

Igazságtalanok volnánk azonban, ha ez üdvös és czélszerű rendszabály elleni oppositiót tisztán rendi vagy személyes okokra vezetnők vissza. Ha magában állott volna, alig lehetett volna ellene más alapos kifogást tenni, mint azt, hogy országgyűlés megkérdezése nélkűl hozatott be. Igy azonban csak első ténye volt azon rendszernek, mely igazságügyünket, tehát az egész magánjogot és büntetőjogot, egyformává akarta tenni az örökös tartományokéval, és ép úgy németté tenni a bíráskodást, mint a közigazgatást és az egyetemet. Minden perczczel, melylyel ez újítás későbben lép életbe, elhalasztatik az utána jövőknek is életbeléptetése. Halasztás pedig nagy nyereség volt azon időben, midőn már jól látták, hogy a magyar alkotmány visszaállítása csak időnek — József életének — kérdése. Ebből következik, hogy a hétszemélyes tábla mindig oly nehezen járúlt a magánjogi és büntetőjogi codexek átvételéhez, annyi repraesentatióval késleltette azok életbeléptetését, és újított felszólalásaival csakugyan keresztülvitte a törvényszékek elnémetesítése terminusának elhalasztását — 1790. november elsejéig. Ez által nemcsak a hivatalvesztéstől félő bírói tisztviselőket mentette meg, hanem az ügyvédeket is, kiknek alig huszad része tudott németűl. [2])

A telekkönyv.

Különösen soká tartó és nevezetes volt a telekkönyvek behozása ellen kifejtett törvényes oppositio.

[1]) Szirmay, Historia Arcana.
[2]) Omnis mutatio tam regnanti quam populo periculosa. 1789.

A »nélkülözhetetlen« telekkönyvek behozását az új törvénykezési renddel együtt parancsolta meg a császár »az itteni kipróbált, üdvös mód szerint.« [1]) Később fölveti a kérdést, hogy csak egy »Landtafel«-t állítson-e fel az országban, vagy pedig minden kerületi tábla mellé külön egyet. [2]) Midőn a kanczellária legalább a hétszemélyes tábla és a királyi tábla meghallgatását sürgeti a végleges megállapítás előtt, József ezt megengedi ugyan, de egyúttal 4 heti terminus alatt kíván jelentést, és kinyilatkoztatja, hogy a »Landtafel« oly szükséges és fontos az ország javára, valamint az igazságügy administrálására és a birtokosok hitelére nézve, mely csak a kölcsönök biztosságában állhat, hogy teljesen eltökélt szándéka, azt Magyarországban és Erdélyben berendezni. [3]) Egyúttal főelvekűl tűzi ki, hogy minden kerületi tábla, mint első instantia mellett kell egy ily instantia; hogy a compossessoratusokat és az osztatlan birtokokat mindig egynek kell tekinteni és csak azt bejegyezni, a ki, mint a jószág feje, a patronatusi jogokat gyakorolja; végre, hogy a megye negyedévenkint jelentse be a történt birtokváltozásokat. Az egész intézmény pedig már 1786. május 1-én kezdje meg működését. Ezt kiegészíti a káptalanok, conventek és megyéknél levő levéltárak fölvételének elrendelése. [4]) A hétszemélyes tábla a királyi táblával együtt közös gyűlésben tárgyalta e nagyfontosságú ügyet. Az egész rendelkezést részben fölöslegesnek, részben a törvényekbe ütközőnek mondja. Fölösleges, mert a régibb törvények is eléggé gondoskodnak a kölcsönök biztosságáról, a megyéknél be szokták táblázni nemcsak a kötelezvényeket, hanem a szerződéseket, sőt a hozományokat is. Igy csak a nem óvatos hitelező vallhat kárt. Fölösleges továbbá, mert a magyar jószág fidei commissum, mely csak igen ritkán adható el. A betáblázás csak zálogjogot ád és a birtokosnak mindig jogában áll azt ugyanazon pénzen, a javítások megtérítésével, visszaváltani. A magyar törvény tehát teljesen gondoskodik a régi családok fennmaradásáról.

---

[1]) 15,246/85. sept. 20.

[2]) 15,998/85. B. M. Bánffyhoz nov. 3.

[3]) 16,001/85. nov. 16.

[4]) 169/86. jan. 6.

Sőt magáról az adósról is jobban gondoskodik, mint az osztrák. A tripartitum megengedi, hogy még a nemes személyét is le lehet tartóztatni csak úgy, mint a parasztot, ha ingó és ingatlan vagyona adóssága kifizetésére nem elegendő. [1]) Csak arról feledkezik meg a curia, hogy a jóhiszemű hitelező nem igen veszi hasznát a nem fizető nemes személyének, mert alig tehető fel, hogy az a tripartitum által jelzett módon munka vagy koldulás által szerezzen pénzt, melynek harmada aztán a hitelezőt illeti. — A magyar törvényekbe ütközik különösen az archivumok összevonása egy helyre. Az egész hazai rendszert pedig megdönti az idegen birtokjogi viszonyoknak átültetése. A compossessoratusok beiktatása rendkívül bajos. Mindamellett felállítható egy fötelekkönyv Budán a hétszemélyes tábla mellett, az intabulatiónak azonban továbbra is kizárólag a megyéknél kell megtörténnie. Igy össze lehet egyeztetni a Felség czéljait az országos systemával. »Különben ezen királyi rescriptum által követelt véleményünket oly módon terjesztjük elő, hogy mivel ezen egész ügy a törvényhozó hatalmat illeti, és így természeténél fogva az országgyűlés elé való, mi, kik nem vagyunk a KK. és RR. képviselői, ebben nem dönthetünk. Ha Felséged e táblai intézményt Magyarországba behozni szándékoznék, adassa elő kegyesen ezen általunk javasolt módot az ország gyűlésének, a hol kellő megvitatás után a maga módja szerint az ország törvényei által előirt alakban fel lehet állítani.« [2])

A curia részben magára a császárra is hivatkozhatott, a ki kijelentette, hogy a magyar birtokszerző-, örökösödési- és osztályjogon nem szándéka változtatni. Igy tehát a hiteles helyek megszüntetése csak a törvényhozás útján mehet végbe, mert azok igen szoros kapcsolatban vannak az említett jogokkal. A bírák helyzete ez újítás által igen megnehezíttetnék: »mint a kik egyrészt a törvények megtartásának eskü alatti kötelessége, másrészt a legfelsőbb parancsok teljesítésének jobbágyi készsége által zaklattatnának.« [3])

---

[1]) Trip. III. Tit. 28. §. 3.

[2]) 3582/86.

[3]) Utpote, qui parte ex una iurata legis observandi obligatione parte ex alia homagiali altissima jussa explendi promptitudine urgerentur.

Mindamellett a császár megmaradt elhatározásánál. Ugyanakkor, midőn a kerületi táblákat akarja az egész magyar igazságszolgáltatás legfontosabb közegeivé tenni, a telekkönyveket is hozzájok kivánja csatolni. Minden ilyen telekkönyvbe be kell iktatni az illető területen lévő összes jószágokat. A hiteles helyek megszünnek. Okleveleik e telekkönyvekhez tétetnek át. Külön telekkönyveket kell berendezni a szabad királyi és bányavárosokban, még másokat a parasztbirtokokra nézve. »Ilyen változtatásokkal tehát a német örökös tartományok módjára berendezett telekkönyvek azonnal behozandók, mivel e tárgy semmiképen sem illeti az országgyűlést.« [1])

Újabb meg újabb nehézségek merülnek föl. Az erdélyi gubernium és a királyi tábla alaptörvénynek tekintik a revindicatio jogát, ha az ős jogtalanúl idegenítette el a jószágot. Ezen csak országgyűlési határozat segíthet. Maga a császár is, mint tudjuk, megváltoztatja szándékát, az *öt* kerületi helyett *egy* országos táblát és levéltárt állít fel Budán. Még 1787. tavaszán is azzal kell megelégednie a császárnak, hogy igen szorgalmasan összeirják a hiteles helyeken levő actákat.[2]) Csak április 2-án kelt a behozást meghagyó rendelet. Csak az év végén tűzték ki az országos telekkönyv helyéül a ferencziek budai klastromát. Időközben a reformok elleni forrongás már a megyékben is nyilatkozott. Alig van repraesentatio, a melyben a legkeserűbb hangon ne szólnának a birtokjogot biztosító oklevelek elviteléről. Az egész 1788-dik éven át így nem történik semmi. A következő év elején a császár újra sürget, mert szilárdúl el van határozva ez intézkedés keresztülvitelére. November elsejéig az egésznek rendben kell lennie. Már ki is nevezi az elnököt, Kélert, kitől egyedűl várja a gyors és helyes foganatosítást. Lassankint mégis gyűlnek az acták. Újra és újra sürget a császár, kijelentve, hogy nem fogad el sem mentséget, sem előterjesztést. Annyira megy, hogy a szegénysége miatt panaszkodó csázmai káptalannak még pénzt is előlegez, csak hogy Budára küldhesse a birtoká-

---

[1]) $6145/_{86}$. jún. 2.

[2]) $6935/_{87}$.

ban levő okmányokat. Hanem ezalatt mind erősebb a megyék ellenállása. Biharmegye egyenesen megtiltotta a váradi archivum elszállítását.[1]) Mire az országos archivum és telekkönyv létre jött volna, már megszünt azon társadalmi és jogi viszonyoknak lehetősége is, a melyek között az egyedül felelhet meg feladatának. Az ősi jog győzött. A hétszemélyes táblának és a többi hatóságnak halasztó politikája elérte czélját.

Széchenyi Istvánnak 1830-ban, tehát majdnem egy félszázad után, újra munkába kellett venni a magyar föld felszabadítását a hűbéri nyűg alól, a hitel előmozdítására. Első munkájában ugyanazon érveket czáfolja, melyekkel a curia 1786-ban útját akarja állani a reformnak.[2])

A házassági patens.[3])

József császár szemei előtt egy, állami törvények által szabályozott polgári társadalom lebeg, mely legfölebb csak gazdasági kapcsolatban áll a régi hűbériséggel és csak szellemiben az egyházzal. Valamint beláthatatlan idők óta az egyház szentesítette az emberi élet legfontosabb mozzanatait, a születést, a házasságot, a halált a vallás nevében, úgy most az állam különösen azon szempontok és érdekek szerint követelte e tények szabályozását, melyek oly fontosakká teszik őket a társadalomban, jogi következéseiknél fogva. Az állam mintegy inventariumát veszi fel a születéseknek: a matricula által, melyet a papok vezetnek. A házasságot is első sorban már nem sacramentumnak tekinti, hanem a legfontosabb polgári ügyletek egyikének, a család és örökösödés szempontjából. Annál is inkább tekinti annak, mert birodalmában több felekezet él, melyek mind különböznek egymástól a házasságkötés és feloldás körüli eljárásban. Az állam pedig csak egy házasságot ismer: a házasfelek viszonyát és a gyermekek jogait megállapítót.

Az egyházjog egyik poetikus és egyúttal mély erkölcsi alappal biró szabálya volt, hogy már az eljegyzést (sponsalia)

---

[1]) 13,950/89.

[2]) Hitel I. 188., 189. l.

[3]) A patens ki van adva dr. Kovács Gyula; A magyar házassági jog czímű művében.

is kötelező erejűnek tartja. Az államnak ellenben világos, kötelező *szerződésre* volt szüksége, milyennek az eljegyzést nem tekinthette. Ezért már 1783. nyarán megszüntette az eljegyzéseknek kényszerítő erejét, és szabadságot adott a feleknek más házasságra lépni. Eltiltja egyúttal az egyházi székeknek az eljegyzési ügyekben való itélést, vagy a házasságra való kényszerítést. Még a házasság előtti teherbeejtést sem veszi tekintetbe. Nem szabad a kánoni jogra hivatkozni oly ügyekben, melyekben a fejedelmi hatalom megszorítása forog szóban. Még tovább megy; kijelenti, hogy »jövőben a házasság sem fog tartozni az egyházi ügyekhez.« [1])

Az örökös tartományokra nézve már ki volt bocsátva akkor a házassági patens, mely a házasságot, eltekintve annak sacramentalis jellegétől, tisztán mint *polgári szerződést* fogja fel. Ezért Migazzi bécsi érsek fel is szólalt ellene, csak úgy vállalva el kihirdetését, ha kimondatik, hogy a patens csak a külső jogi viszonyokat rendezi, nem bocsátkozva a lelkiismereti kérdés fejtegetésébe. Nem akarjuk bőven ismertetni az e miatt az állami mindenhatóság szószólói közt a statustanácsban és az egyházi fők közt kiütött nagyon érdekes vitát. A fődolog az, hogy mindkét rész a szélsőségig ment, és igy megmutatta, minő ellentétek állanak tulajdonkép egymással szemben. Az érsek meghagyta papságának, hogy a házassági ügyekben tisztán az egyház törvényeihez tartsa magát; az alsó-ausztriai kormány és az egyházi commissio több befolyásos tagja ellenben a kötelező polgári házasságot akarta behozni, úgy hogy meg legyen engedve utólagosan a házasság papi beszentelése. [2]) Hanem oly szerződésnél, mely annyira appellál a felek erkölcsi erejére és szilárdságára, mint a házasság, államférfiú nehezen fogja nélkülözni a lehető legteljesebb garantiát. Ezért József nem is hajlott a polgári házasság kötelezővé tételére, másrészt azonban minden módon, még kényszerítés által is, reá akarta birni a püspököket rendeleteinek teljes végrehajtására. Az ő felfogása szerint a házasság lényegesen polgári actus ugyan, melynél a pap mintegy állami

---

[1]) 9112/83.

[2]) Hock 247—8. l.

hivatalnok gyanánt fungál, de azért még se menjen végbe egyházi szertartások nélkűl.

A család alapításának, az egész állami rend oszlopának auspiciumairól van szó. Eddig az egyház áldott, kötött és oldott. Most az állam a maga részére foglalja le az elsőséget, a polgári köteléket előbbrevalónak mondva minden másnál. Igy az összeütközés nem maradhatott el. Az egyház teljes, hagyományossá vált szilárdságával védte birtokát, melyet kizárólagos jogának tartott. Itt már nem meggyőződése szerint, változható disciplina, hanem meg nem másítható dogma forgott szóban. Szemben állott a szentség a törvénynyel.

Ha már az örökös tartományokban oly nagy küzdelmekre adott alkalmat a házassági patens, a hol legfölebb az a körülmény okozott nehézséget, hogy az addig tiltott rokonsági fokokban is dispensálhattak a püspökök, vagy pedig, hogy a császár feloldhatóknak jelentette ki a házasságokat oly okokból is, melyeket az egyház nem ismer el (p. o. ha az egyik fél jellemét illetőleg tévútra vezette a másikat), mennyivel nagyobbnak kellett lenni a zavarnak Magyarországon, hol a házasság újabb szabályozása nem volt belső ügye a katholikus egyháznak, hanem erősen kihatott annak viszonyára a protestáns egyházakhoz.

Az egri püspöknek egy a patens publicatiója után kelt levele a primáshoz [1]) mutatja, hogyan fogták fel a magyar egyházférfiak a változást. Nem csak az egyházi jogok felforgatása és a házasság érvénye vagy semmisége függ e fontos ügytől, nem csak annyi léleknek üdve, hanem a püspököké és lelkészeké is. »Legjobbnak tartja egy a primás által Esztergomban tartandó püspöki gyűlés által oldani meg a császári akarat és a lelkiismeret közti összeütközés lehetőségét. A csomót az képezte, hogy a püspököknek dispensálniok kellett a 3-dik és 4-dik rokonsági fokban, még akkor is, ha e rokonság katholikus és nem katholikus közt forgott fenn.« [2])
Másrészt a házassági ügyeknek a szent-székektől való elvonása és tisztán a polgári törvényszékek elé utasítása szintén

---

[1]) 1786. júl. 16. Lásd II. k. Függelék 502. l.

[2]) Katona, ki egy ülésen jelen is volt. XL. 506. l.

sértette az egyház kiváltságait. A primás ezen, vegyes egyházi és világi törvényszékek felállítása által vélt segíthetni, mi azonban a buzgó egri püspököt nem elégítette ki: »mert hogyan lehet világi magistratusnak befolyása arra, a mi tisztán a szentséget illeti, vagy hogyan illik nekünk olyat követelnünk, mit még ő Felsége sem akar?« [1]) A magyar püspökök mindannyian felszólaltak a patens ellen és lehetőleg késleltették annak publicatióját.

A házassági patens igen nevezetes mozzanatot jelöl a császár és az egyház közti viszony kifejlésében. Azon nagy küzdelmek után, melyek a pápa bécsi útját megelőzték, mindegyik fél lehetőleg hajlik a compromissum felé. A püspökök el kezdik ismerni a császárénak a mi a császáré: az uralkodó óvakodik attól, hogy sértse a katholikus klerus lelkiismeretét. A dispensatióknak a püspökökre való delegálása által nagyrészt segítve volt a nehézségen. [2]) Hanem magában a kivitelben csakhamar kitünt, mily nehéz egy oly ügynek elintézése, mely egyaránt illeti a lelkiismeretet és a polgári törvény iránti kötelességet. Nyilatkozott egyúttal azon helyzet egész tragikuma, ha emberek, bárminő magasztos szempontból, szétválasztják azokat, kiket kölcsönös vonzalom egymáshoz kötött.

Még a patens publicálása előtt megtagadta az esztergomi érsek gen. vicariusa a szükséges dispensatiót egy kath. férfiú és egy protestáns nő közötti házassághoz. A császári elhatározás szerint sem a fenforgó 3-ik fokú rokonság, sem a valláskülönbség nem képezhet akadályt. El is rendeltetik tehát a dispensatio kiadása minden ehhez hasonló esetben. [3]) A primás azonban, és vicariusa Ordódy, mind tovább halasztják a dispensatio kiadását. A nő elmebeteg lesz és meghal. [4])

A primás elismeri halasztását, késedelmezését. Félt, hogy e házasság által a nő, férje iránti szeretetből, megszünik

---

[1]) 1786. szept. 15. levél. I. k. 508. V. ö. Fux Ferencz véleményét: De Dispensationibus matrimonialibus in utramque partem ventilata, an Episcopi Hung. vetito Romam recursu illam impertiri possint?

[2]) Lásd 9020/86. kancz. lev. a váczi gen. vicarius ügye.

[3]) 14,481/85. nov. 29. Csermák Pál és Malonyay Krisztina.

[4]) 6685/86.

katholikus lenni, meg akarta akadályozni e megosztást »menny és pokol« közt. [1]) Lelkiismerete tiszta, nem keményszívűségből járt el így, hanem kötelességből. — A primás pedig kétségtelenűl a leghajlékonyabb volt Magyarország akkori püspökei között.

Az ily események mintegy magokban foglalják a históriai ellentéteket, megvilágítják, mindenkire nézve hozzáférhetőkké teszik őket, megnehezitik a kimagyarázást, a mentegetődzést. Az érzelem szól már és nem a higgadt egybevetés. Az egyházi bizottság kedvező alkalmat talált álláspontjának érvényrejuttatására. Egészen hivatalnoknak tekinti a püspököt, kinek végre kell hajtania a l. f. rendeleteket, bárhogy gondolkozzék is felőlök mint magánember. A mig ez elérve nincs, a sok kibocsátott üdvös rendelet nem vezethet eredményhez. Meg fog maradni az Európa minden katholikus részében, hol Isten engedelméből már szabad úgy beszélni e tárgyról, a hogy gondolkoznak, meztelenségében fölfedett elavult előitéletnek. »Mert a papság a püspöktől függ, a nép a papságtól, és ha egy püspök lelkiismereti kényszer miatt panaszkodik, oly kifogást talált, mely ellen a kevés világosan látó nem tehet semmit.« Nem akarja a primást büntetni. »Oly főpapról van szó, ki fejedelme iránti hűsége és odaadása, továbbá a legfelsőbb rendeletek pontos teljesítésében ép úgy kitünik tiszttársai közűl, mint fenséges méltósága által, és a kinek becsületes jelleme legszilárdabb biztosítéka annak, hogy őt valóban a lelkiismeret és nem valami külső besúgás tartotta vissza.« [2]) Tévedett, midőn a felség rendeletét birálta. Ezért meg kell őt inteni, hogy azt hajtsa végre, privát érzelmeit pedig, mindaddig, mig hivatalban van, alkalmazza a rendszerhez. A császár egészen magáévá teszi ez álláspontot, és a primást e »puszta kifogás«

[1]) Theilung zwischen Himmel und Hölle. Aug. 18. 86. 9616. sz.

[2]) 10,346/86. Da es um einen Prälaten zu thun ist, der sich durch seine Treue und Ergebenheit gegen seinen Landesfürsten und durch seinen Eifer die höchsten Befehle auf das pünktlichste zu befolgen, unter seinen Amtskollegen ebenso wie durch seine erhabene Würde auszeichnet, und dessen redlicher Charakter die sicherste Gewehr bietet, dass es wahre Gewissenhaftigkeit, nicht auswärtige Einflössung sei, die ihn abhielt.

miatt határozottan megrovatja. [1]) Ez eljárás eredményre vezetett, a szepesi gen. vicarius megengedte a házasságot rokonságban levő protestáns férfi és kath. nő közt. [2]) A házassági patens pedig újolag kihirdettetett Magyarország egyházaiban.

Nem az elvek legélesebb előharczosai szokták elfoglalni a legkiválóbb polczokat az egyházban. A primás concilians magaviselete nem tetszett a magyar püspöki kar több tagjának. Egyik legszegényebb suffraganeusa, a rozsnyói püspök b. Andrássy Károly, tovább ment a patens elleni oppositióban. Nem akarta megadni a dispensatiót egy az előbbiekhez hasonló esetben, és hogy mégis némileg okát adja eljárásának, az »impedimentum criminis« gyanujával állott elő. [3]) A császár, miután az egyházi commissio őt már előbb megrótta, keményen meghagyta neki, hogy a dispensatiót 8 nap alatt adja meg, vagy pedig bizonyítsa a törvényszék előtt gyanúját, ha nem akarja, hogy rágalmazónak tartsák. [4]) A püspök kijelenti, hogy hatalma korlátolt. Lelkiismerete eltiltja attól, hogy mást tegyen, mint a mit tett. Szemeit Istenre és a közeledő utolsóitéletre fordítja. [5])

Az egész házassági patens a püspökök hallgatag beleegyezését feltételezi. Mi eszköze van az állami hatalomnak, ha a megegyezés nincs meg, és ha a püspök azon belső meggyőződésben áll ellen a törvénynek, hogy Isten akaratát követi?

Először is be kell bizonyítani, hogy e meggyőződés hibás. Az egyházi bizottság magára vállalja e munkát és bizonyítja a császárnak, hogy az egyház tanitói, élükön Sz.-Tamással, mind elismerték, hogy a házasság csak úgy világi, mint egyházi intézmény. A sacramentumnak anyaga a polgári szerződés, melynek megsemmisítése maga után vonja a sacramentumnak is érvénytelenségét. A házassági akadályokat az első keresztyén császárok állapították meg, nem az egyház.

---

[1]) »Kahle Ausflucht« szept. 12.

[2]) 12,636/$_{86}$. A Zmeskál-családban.

[3]) 10,421/$_{86}$. A patens 18. pontja szerint tiltott a házasság azok közt, kik előbb házasságtörésben éltek. Csakhogy ezt törvényszék előtt kell bizonyítani.

[4]) 11,412/$_{86}$. okt. 9.

[5]) 12,631/$_{86}$.

Ide kell tehát hivni a püspököt, a mi egyúttal intő példáúl szolgálna, és őt e tévedéséről felvilágosítani. Ha azonban, mint a püspök ismeretes jelleménél fogva előre látható, ez oktatás nem vezetne czélhoz, a második eszközhöz kell nyúlni. Ez eszköz nem más, mint a mihez a legbuzgóbb fejedelmek is nyúltak, melyet még Sz. Lajos is foganatosított: a *temporaliák lefoglalása.* Igy akarta a josefinus irány leküzdeni az egyháznak az állami hatalom elleni visszahatását. A mit az az iskola, melyhez b. Andrássy is tartozott, legfőbb erénynek tartott, a meg nem hajlást emberi parancs előtt, ha az istenivel ellenkezik, abban ők a legnagyobb, a szentirás által is kárhoztatott bűnt, az Istentől rendelt hatalom elleni engedetlenségét bélyegzik meg. Elismerik, hogy a püspök jámbor, buzgó, erkölcsös életü. Hanem a hol a jó ügy forog szóban, ott nem tartja megengedhetőnek személyre lenni tekintettel. Ha a jövedelmek lefoglalása sem vezet eredményhez, nem marad más hátra, mint őt püspökségéről való lemondásra kényszeríteni.

Oly világos a helyzet, hogy még a kanczellária sem veheti védelmébe a püspököt. Az engedetlenség ténye világos, csakhogy Pálffy gr. azt tisztán és kizárólag lelkiismereti furdalásnak tulajdonítja. Maga a császár mást lát benne. Nem a belső mozgató erőt, a jellemet tekinti, hanem a külső következéseket. És szerinte a püspök eljárásának épen ellenkező lesz az eredménye, mint a melyet makacsságával el akart érni. Meg akar menteni egy lelket, tán egy családot a catholicismusnak. Ám, ha a felek valóban szeretik egymást, a férfi igen egyszerűen legyőzheti a püspök minden rendelkezését azon egyszerű tény által, hogy protestáns hitre tér. E gondolatmenetből kiindulva nem győzi eléggé megvető szavakkal jellemezni a püspököt. »Éghez emeli szemeit, mint mondja, és örökkévalóságra s az utolsóitéletre tekint; szép és épületes, a mi lelkiismeretét illeti, de ostoba (erzdumm) a körülmények egybevetését tekintve.« [1]) A harag kitörése nem vezet czélhoz. Azt is belátja a császár, hogy az ily makacsság ellen a temporaliák lefoglalása stb. nem biztosítja a sikert, »mert ő ostobaságában és hajthatatlanságában azt véli, hogy az eget nyitja meg maga előtt.«

---

[1]) 13,782/86. decz. 3. L. az egész resolutiót a Függelékben.

Nem marad más hátra, mint hogy az ily egyházi elöljáró, ki az egyháznak csak kárt okozhat, lemondjon hivataláról. A dispensatiót, ha az ő lelkiismeretébe vág, majd megadja utódja.

A rozsnyói püspök végre is meghajlott a császár akarata előtt, miután a pápai nuntius is rábeszélte őt az engedésre. Igy megtarthatta méltóságát és csak jelentékeny birsággal lakolt (500 arany), melyet a várakozó jegyesek kaptak, mint a császár egyenesen meghagyta, jutalmul állhatatosságukért. [1])

Mind két részről a legszélsőbb, legveszélyesebb fegyvereket mutatták a küzdelemben, de használni nem merték. A magyar püspök visszariadt a nyilt ellenállástól, a császár még sem fosztja meg püspöki székétől azt, ki ellenkezni akart parancsával. Az állami hatalom mint győztes került ugyan ki a küzdelemből, de csak úgy, hogy a valóságos ellenség: a magán-lelkiismeret ellen nem is kezdte meg a harczot. Már dióhéjban megvan e nevezetes és akkor sokat vitatott esetben mind azon összeütközés, mely létrejöhet, ha az állam nem eléggé következetesen jár el jogai védelmében.

József császár, bármily mélyen látott és bármily magas volt érzése, tán maga sem tudta világosan, mit akar és mi lesz küzdelmének eredménye. Ausztriában, egyvallású nép között, az egyház hatalmának megszorítása az uralkodói hatalom műve, korlátlanságának kifejezése. Ott újat nem alkot, kezeibe veszi az előbb másnál volt befolyást. Nálunk az egyházi hatalom megszorítása az adott viszonyok közt más volt. Itt az állam egyúttal felszabadítja az addig elnyomott felekezeteket. A megtagadott és kierőszakolt dispensatiók mögött egy nagy eszme lappang: a magyar társadalom *connubiumának* eszméje. Jól tudta az egyház, mi forog szóban: a protestánsok teljes egyenjogúsága. Innét származik az a makacs ellenállás, minővel József egyéb, bármily mélyre ható egyházi reformjainál nem találkozott. Kifejezést nyer e világtörténeti tény abban, hogy József házassági patense, melyet tulajdonkép polgári törvényül adott monarchiája minden népének, mai napig is törvényül szolgál a magyar protestánsoknak.

Nem maradt nyom nélkül ez elkeseredett küzdelem, bár,

[1]) 485, 486, 779, 860/87.

mint láttuk, a végletekig nem ment soha. Ismét föléleszette azt a téves véleményt, mintha a császár kész volna gyökeresen szakítani a római egyházzal. Bécsben egy röpirat hosszasan fejtegette a polgári házasság behozásának és a coelibatus eltörlésének helyességét.[1]) A papság körében is visszhangra talál egyeseknél az eszme. Egy beszterczebányai plébános egyenesen folyamodik a papi házasság mengengedéseért.[2]) Már régibb idő óta várt elintézésre egy a monarchia összes papságának nevében beadott névtelen folyamodvány. Az egyházi commissio egész tüzetesen foglalkozik az ügygyel. A többség ellene van ugyan a papi nőtlenség eltörlésének, de csak disciplinarisnak tekinti a kérdést, melyen az állam, saját javát véve kiindúló pontúl, mindig változtathat. Egy külön vélemény, Zippe tanácsosé, lelkes szavakkal ajánlja a papok házasságát. Ő is pap, de nem magáért szólal fel, »hanem az emberiség jogaiért, a jó erkölcsök előmozdításáért, az állam és a vallás javáért.« Oly erős a felforgató áramlat, hogy még a conservativ, megfontolt kanczellária sem ellenzi elvi szempontból. Csak azt vitatja, hogy a papok erkölcse nem áll oly szoros kapcsolatban a házassággal, mint hiszik. Igaz, hogy a nős protestáns papok erkölcsösek, de az ugyancsak nős görög nem egyesűlt és uniált papokról az nem állítható. Maradjon tehát a mostani berendezés mindaddig, míg több pap nem kivánja, és más fejedelmek nem fognak a változtatáshoz. Természetes, hogy ily értelemben dönt a császár.[3]) Közzé is teszik, hogy ilynemű változtatásra gondolni sem lehet. A házassági patens is házassági akadálynak ismeri el a kath. egyházi rendhez tartozást és a szerzetesi fogadalmat.[4])

Ismét az emberi élet egyik legjelentékenyebb ténye vonatott be az állami hatalom körébe. A házassági ügyeket világi törvényszékek előtt kellett tárgyalni, kötelesség lett a háromszoros kihirdetés, a mely alól azonban a polgári hatóság dispensált.[5]) Mindenesetre egy, bár jelentékeny hibákban

---

[1]) Von der Zulässlichkeit der bürgerlichen Ehe und von der Aufhebung des Coelibats der Geistlichen. 1786. Von Fromberger.

[2]) Urbányi Imre, Sz.-Ilonán. 6350/86.

[3]) 8395/86.

[4]) XXI. pont.

[5]) Vasmegyei levéltár 1789-ki jegyzőkönyv, febr. 14. Egy hajadon

szenvedő, de azért igen komoly és érdekes kisérlet történt azon nehézség legyőzésére, mely a házasság duális természetéből ered. Egy állam sem térhet ki előle, mihelyt lakosaiban első sorban polgárokat lát.

A büntető törvény.

Ha a magyar törvénykezés egyáltalában véve elmaradottnak látszott, egy téren sem volt a humanitás uralomra jutó eszméjével oly határozott ellentétben, mint a büntető jog terén. Még alig birják nélkülözni a torturát, és a néha borzasztó elvetemedettségre mutató büntettek ellen valóban hajmeresztő büntetési módokban keresnek orvosságot. Hórát és társait még kerékbe törték és a császár is hozzájárult az itélethez. Pozsony városa egy gyilkost arra itélt, hogy előbb a városháza előtt izzó harapófogókkal csipdessék, azután keréken fölülről lefelé kivégeztessék és a kerékre fonassék. Ez itéletet helybenhagyta a nagyszombati kerületi tábla, sőt a kanczellária is, és csak a császár változtatta örökös fogságra, melyet azonban bélyegzés és három nap egymás után 50—50 bot előzött meg. [1]) Máramarosmegye egy négyszeres gyilkost szintén kerékre itélt, de alulról fölfelé. [2]) A bírói önkénynek igen tág tere nyilt. Tulajdonkép csak a pallosjog elvétele az uradalmaktól és a kegyelmezési jognak a királyi biztosokra való ruházása jelöli az első lépést az emberi életnek nagyobb tiszteletben tartása és a bűnök és büntetések helyesebb aránya felé.

József császár elvben ellensége a halálos büntetésnek, és a hozzá terjesztett halálos itéleteket majdnem kivétel nélkűl rövidebb vagy hosszabb, kényszermunkával összekötött, fogságra változtatta. Egyedűl az 1786-ik év első felében 28 bűnösnek kegyelmezett meg. Tévednénk azonban, ha e meggyőződését valami gyönge sentimentalitásra vezetnők vissza. Az igazságszolgáltatásban még rettenteni akart, és sokkal

---

az alispántól kéri a kihirdetés elengedését, mert, úgymond, már két vőlegénye a faképnél hagyta, és így halasztás esetén attól kell tartania, hogy most is úgy jár.

[1]) 5948/86.

[2]) 8882/86.

borzasztóbbnak vélte a hosszas szabadságvesztést az egy pillanatban végződő halálos kínnál. Ez érvvel szokott megfelelni azoknak, kik a minduntalan, különösen a dél-keleti vidéken fölmerülő rablás, gyilkolás és gyujtogatás ellen csak lehető tömeges kivégzésekben láttak gyógyszert.[1] Még akkor sem tágított, midőn csupán Aradmegyében két hét alatt 19 rablás fordult elő, mely a kárvallottak kínzásával volt összekötve. Úgy látszik, hogy a császár némileg doctrinair volt e téren, és nem ismerte eléggé a nép kedélyét és felfogását, melyre az igazság nem hathat máskép, mint sujtóan és gyorsan. Nem lehet megtagadni a megyéknek a halálos büntetés visszaállításáért, valamint a testi büntetés meghagyásáért könyörgő felterjesztéseitől bizonyos practikus belátást. Nógrád megye teljesen czéltévesztettnek tartja a börtönbüntetést, mert sokan olyan jól érzik magokat ott, hogy ki sem kivánkoznak belőle. Jó az tán más országban, »hanem a mi köznépünk valóságos állapota még roppant távol áll a kivánt civilisatiótól.«[2] A bebörtönzötteket is csak veréssel lehet féken tartani. Legjobb röviden végezni, mert különben kevés lesz a fogház és túlságos költsége támad az aerariumnak. Ha már az úriszékektől megvonták a botoztatás jogát, hagyják azt meg legalább a megyének. A kanczellária csakugyan ily értelemben határoz. Különben a botozás akkor épen nem volt valami magyar specialitás. Nógrád megye joggal hivatkozott arra, mily nagy a szerepe a katonaságnál. Bármennyire szerették volna a császári sereg dicsőítői bizonyítani, hogy ott a veretés a ritkaságokhoz tartozik, és csak a legrosszabbak részesülnek benne, az általános vélemény az maradt, hogy az armadiát a káplár botja tartja össze.[3] És a későbbi josephinus büntető törvénykönyv is igen gyakran alkalmazza a testi fenyitéket.

Mivel csakugyan úgy látszott, mintha a halálos büntetés eltörlésétől vagy legalább felfüggesztésétől vérszemet kaptak volna a gonosztevők, kiknek merészsége nőttön-nőtt, a csá-

[1]) 11,422/86. gr. Telekinek.

[2]) Ast cum effectivus status communis nostrae plebis nimium quantum adhuc a desiderata civilisatione distet. 11,368/86.

[3]) Az apologia Ligne herczegtől való. Az ellenkezőt Risbeck vitatja. Briefe eines reisenden Franzosen.

szár kihirdetteti, hogy a hajóvontatás ép oly súlyos büntetés, és csak a legsúlyosabb esetekben alkalmazható. A királyi biztosok szerint erre szükség volt, mert a nép már szinte nevette, nem tudván mi az. Szabályúl tüzték ki, hogy a hajóvontatásra csak oly bűnösöket itélnek, kik különben a régi eljárás szerint életöket játszották volna el. [1]) Nem látjuk azonban, hogy sokat használt volna az intézkedés. A rablók szünet nélkűl rettegtették Erdélyt és a szomszéd magyar megyéket. Különös, hogy mig az örökös tartományokban semmi sem ártott annyira József hirnevének, mint a hajóvontatás, melyet embertelen büntetésmódnak tartottak, nálunk épen azért nem volt foganatja, mert igen enyhének látszott. A régi magyar törvénylátás ellen ugyan nem lehetett emelni e vádat. Még 1787-ben is kizárja a császár a további candidatióból azon birákat, kik az előbbi évben igen könnyelműen itéltek halálra. [2]) Erdélyben halálra itélnek három nem nemest egy nemesen az országúton elkövetett gyilkosság miatt. A királyi tábla örök fogságra és kényszermunkára vasban változtatja az itéletet, azért kegyelmezvén nekik, mert a tettet nem látta senki, és csak súlyos gyanú forgott fenn. A dolog a császár elé kerül. »Mivel a per actái, valamint a biróság tulajdon vallomása is bizonyítja, hogy e vádlottak ellen csak azért nem hoztak halálos itéletet, mert nem birtak szemtanúkat szerezni a bűntett behizonyítására, igen feltűnő, hogyan lehetett egy, a közönséges halálos büntetésnél sokkal súlyosabb büntetést alkalmazni.« A vádlottakat szabad lábra helyezteti, a törvényszékeket pedig szigorúan megrovatja. [3])

Egészen más volt az eljárás, ha véletlenűl nem az alsó osztályokhoz tartozók voltak a bűnösök. F. grófnét és L. grófot Erdélyben elfogták azon súlyos gyanú miatt, hogy együtt megmérgezték a grófné férjét. A szász-régeni börtönben tartják őket, de oly nagy szabadságban, hogy egyre viszik hozzájok a leveleket, a bírák mulatni járnak hozzájok, a grófné szabadon érintkezik gyermekeivel, sőt még szolgákat is tart-

---

[1]) 2763/$_{87}$.

[2]) 10,619/$_{86}$ és 3024/$_{87}$.

[3]) 8860/$_{86}$. Erd. kancz.

hat. Épen oda viszi útja a császárt. »Nem hiszem, hogy két ily súlyos criminalis vád alatt álló személylyel, a kik ellen még folyik a vizsgálat, és a kik mindketten tagadnak, ha oly sok gyanúok van ellenök, még a magelláni szigeteken is így bánnának. »Saját itéletére bizom«, írja B. Bruckenthal erdélyi kormányzónak, »minő fogalmam lehet oly emberek gondolkodásmódjáról, kik ily súlyos vád alatt levő személyekkel, bár azok egyáltalában nem tisztázták magokat, folytatják a barátságos társalgást. Nem is rejtettem a fölötti csodálkozásomat a szász-régeni tábla tagjai előtt. Minden becsületes ember kivánságának, és bírái törekvésének oda kell irányúlni, hogy vagy mutattassék ki ezen nő ártatlansága, vagy pedig itéltessék bűnösnek.« [1])

Mindezen gyökeresen vélt segíthetni a császár az új criminalis codexnek Magyarországba való behozása által. Már trónralépése óta foglalkoztatta őt a büntető ügy reformja. Legkiválóbb tanácsosai: Kresel, Kees, Martini dolgoztak rajta. Maga a császár, a ki, mint tudjuk, igen bőven és behatóan foglalkozott a jogi kérdésekkel, írta elő a szerkesztésben követendő alapelveket. Ezek szerint halálos büntetés végrehajtása előtt mindig kérdést kell intézni az udvarhoz. A halálos büntetésnek egyetlen egy módja legyen: az akasztás. Pótolja némileg a bélyegzés, melyet a bűnös arczára alkalmaztak. A börtönben csak kenyéren és vizen tartja az állam a rabokat. — Istenkáromlókkal és felségsértőkkel úgy kell bánni, mintha őrültek volnának. Szándékos gyilkosságra örökös fogság a büntetés, hol úgy bánnak a rabbal, hogy nyomorúságosan pusztúljon el. Ez jobban rettent, mint a halálos büntetés. A párbaj bűne hasonló a gyilkosságéhoz. [2]) Látjuk, hogy ez elvek épen nem mondhatók túlságos szelídeknek. Martini és Kaunitz felszólalására sokban szelidűltek is e megállapítások. Az első azt kivánta, itéljék a párbajozókat becsületvesztésre, az államkanczellár pedig czélvesztettnek állította a rab túlságos gyötrését, mert az szánalommá változtatja az utálatot. Fontos kérdés volt még, befoglaltassanak-e az úgy-

[1]) Erd. kancz. acta. 11,589/86. Császz. kézirat júl. 25. Szucsava.

[2]) Hock, i. m. 312.

nevezett politikai bűnök, melyek inkább rendőri kihágások a büntető codexbe. Igy majdnem hat évig tartott, míg a törvény létrejött. Maga a császár, úgy szólván, az utolsó perczig javított és igazított rajta.

Az új törvénynek, mely az annyira a bíró önkényére bizó, kínpaddal dolgozó »Nemesis Theresiana« helyébe lép ett nemcsak jogi a jelentősége, hanem politikai is.[1]) Ha már egyáltalában egyenlő a törvény előtt a polgár, úgy még inkább az a bűnös. A bűn, az emberi társadalom örök oszlopai ellen intézett támadás, leront minden válaszfalat. József császár, mint sokszor mondták róla, csak két nemzetet ismert, egy jót és egy rosszat. — Igy a büntetésben csak a szabad akarat és a beszámíthatóság tehet különbséget, de nem a bűnös rangja és rendje. Sőt tán nem tévedünk, ha bizonyos tendentiát látunk a törvénykönyvben. Épen azon bűntettek ellen irányúl aránylag igen szigorú megtorlás, melyeket egész természetöknél fogva, inkább csak a társadalom előbbkelő tagjai követhetnek el. A hazaárulás ellen hosszas (30—100 év) másodfokú (bélyegzéssel) súlyos fogság a büntetés. A hatósági hatalommal való visszaélés elkövetője súlyos fogsággal és kényszermunkával lakol. Lázadás vagy zendülés főczinkosai akasztófára jutnak. A párbajban elkövetett emberölésnek ugyanaz a büntetése, mint a gyilkosságnak (15—30 év), ha senki se esett el, ugyanaz, mint a sebesítésre (5—8 év). A nem bűnbánó öngyilkos nem részesült tisztességes temetésben; azt, ki öngyilkossági kisérletet követett el, fogságban tartották, míg bűnös voltáról meg nem győződött. Politikai kihágása gyors lovaglás és kocsizás, tiltott játék stb. A súlyosabb bűntények miatt elitéltek nemcsak magok vesztik el a nemességet, hanem az elitélés után született gyermekeik is. Bizonyos, hogy legkevesebb tekintet sincs az előitéletekre, de az is, hogy a bűnösnél már nem tételeztetik fel semmi becsület vagy jó indulat. Az állam, midőn igy síkra száll egy régi társadalom bűnei ellen, nem a humanitás csillagos ruháját ölti, hanem vasban, pánczélban jár, szigorú ábrázattal. József alatt nem lehetett szó arról, hogy a Felség kegyelme enyhítse a

[1]) Publikáltatott Ausztriában 1787. jan. 15.

szigort. A súlyos börtönnel együtt járt a hajóvontatás vagy kényszermunka. Bécs csőcseléke legeltethette szemeit azon látványon, mint seprik az útczát a nemesi és grófi családok ivadékai. Valami Harun-al Rasid-féle van az ily igazságszolgáltatásban, mely az által kiván hatni, hogy az előkelőket lealacsonyítja, a helyett, hogy a lent-állókat fölemelné. Nem lehet tagadni az ily eljárás igazságosságát, sem a végrehajtató fejedelemnek erélyét és tiszta meggyőződését. De az bizonyos, hogy a bűnös előkelőnek porba sujtása nem nevelhet szabadságot, sem becsületet, hanem csak kárörömöt és meghunyászkodást.

Az ily törvénykönyvek átültetésének Magyarországba, lényeges nehézségekbe kellett ütköznie.

Mihelyt a német codex elkészült, a császár meghagyja annak lefordítását latinra, és beküldését a septemviralis táblához és az erdélyi kormányszékhez. Azon naptól fogva, melyen minden büntető törvényszék megkapta a könyvet, érvénybe is lép, a mennyiben az ezután beérkező vádlottak ellen a szerint kell eljárni.[1]) A kanczellária előbb némi adoptálást tart szükségesnek, annál is inkább, mert Jankovics szerint több észrevétel merül fel. Ezt a császár megengedi, de egyúttal kijelenti, hogy »a magyar alaptörvények itt nem okozhatnak aggodalmat, mert a bűnösöket és bűntetteket mindenütt egyenlően kell sujtani, egyenlő elvek szerint. Csak az inquisitio tekintetében lehet némi kivétel a magyar nemesekre nézve. Erről azonban a törvénykönyv úgy sem állapít meg semmit, tehát az mindjárt életbe is léphet.«[2]) A hétszemélyes tábla I. 9-re hivatkozva ellenezte a nemesek elfogatását, hacsak az nem történik in flagranti delicto. A császár, mivel itt valósággal alaptörvényről van szó, megengedi a kivételt, de mintegy rendőri felügyelet alá helyezi az illetőket.[3]) Tulajdonkép az egész codex adoptálása nem történt meg, bár már 1787. óta a szerint itéltek biróságaink.

Nem valami túlságos humanitás az, a mi a josefinus

---

1) B. M. jan. 14. 530/87.

2) 857/87.

3) 9030/87.

törvénykönyv érdemét képezi. Az általunk ismertetett büntetések mutatják, hogy az bár kétségtelenül nagy haladást jelzett a Nemesis Theresianához képest, az újabb büntető jogi elméleteknek épen nem felelt meg. A haladás inkább abban áll, hogy az ország összes lakosságára nézve existált egy és azonos törvény, mely nem ismert kivételt és egyformán sujtott pórt és nemest. Önkénytelenül is Sz. Lászlónak vérrel írt czikkelyeit juttatja eszünkbe. A büntető hatalom még nem javít és nevel, nem is törekszik arra, elég ha sújt és még a fegyenczet is felhasználja az állam czéljaira. Még meg volt engedve a vallatás, bottal. Józsefnek bélyegzett hajóvontatói csak névben különböznek Toulon és Brest bagnoinak lakosságától. Hanem legalább eleje volt véve annak, hogy más büntessen, mint az állam. A patriarchalis igazságszolgáltatás legfőbb eszköze, a deres, a császár egy kézirata értelmében, megszüntette működését. [1]) Csakis a kanczellária felszólalása mentette meg az ünnepélyes elégetéstől.

Az annyi századon át gyakorolt fegyelmi hatalom elvesztése, kiváltságainak megszünése, a nemesi szabadságnak lealázó formák alá vetése méltán tették a magyar nemzetet e törvénykönyv ellenségeivé. Pestmegye még a trón előtt is panaszkodott, hogy egy megyebéli 18 éves nemes (Géczy Mihály) három itcze bor lopása miatt nemességének elvesztésére itéltetett. [2]) Hasonló eset fordúlt elő Szatmárban. A nemesség szempontjából kétségtelenűl hanyatlás, a szolgaságba visszaesés volt ez a törvény, mely legalább a nemességre nézve fennálló, a habeas corpusnak némileg megfelelő biztosítékokat meggyengítette. Mihelyt a *rendszer* megdőlt, a földfelmérésén kivűl a codex criminalis volt az első, mit a megyék megszüntettek. [3])

Nevezetes probléma, hogy míg József császár személyében magát a testté vált osztó igazságot tiszteli a hagyomány, kormányrendszere egyáltalában nem felelt meg ez

[1]) 8680/87. júl. 14. Zur Bestrafung der Unterthanen verschiedene Maschinen unter dem Namen Derres bei den Obrigkeiten noch vorfindig und in Übung sein sollen.

[2]) Pestmegyei levéltár.

[3]) Keresztesi.

ideálnak, sőt még elégedettséget sem kelthetett. »Eximam regem Mathiam ex ore Hungarorum«, ez volt Józsefnek törekvése, és bizonyára jóakarata, igazságszeretete, érdeklődése minden alattvalója iránt nem volt kisebb, mint Hunyady nagy fiáé. Mégis ezt illeti csak az »igazságos« neve, József pedig idegen maradt, kinek még igazságszeretetében is kényszert, elnyomást láttak. Sőt megtörtént rendszerével a legvégső, a mi komoly munkával megtörténhetik: nevetségessé vált. »A Heves vármegyei subalternum judicium előlülője leülvén az ebédhez, azon kezdé a conversatiót, hogy ők az nap száz esztendei fogságra kárhoztattak egy gonosztevőt. — Eliszonyodtam e szóra. Hány esztendős a szerencsétlen? kérdém, s tekintete, mikor előtte felolvastatott az itélet, mit mutata bíráinak?« [1]) Ez eset nem állt egyedűl, az Esztergom-Komárom megyei törvényszék 1789. júl. 11-én száz évi nehéz börtönre, azonfölül 3 napon át 2 óra hosszat pellengérre és a hóhér által nyilvánosan végrehajtandó botoztatásra itélt egy nőt. Igaz, hogy e szörnyeteg megölte négy mostoha-gyermekét egy éjjel, azután pedig a zsidókra fogta a bűnt. Nem is változtatták meg az itéletet sem a kerületi tábla, sem Győry kir. biztos, sem a császár. Csak Leopold szállította alá a büntetést 30 évre. [2]) A 100 évi börtönbüntetés és a 200 bot szinte közmondásos tréfává lett. [3])

Szirmay Antal, maga is kir. táblai bíró, a következőkben jellemzi az új büntető törvénykönyvet, és szavaiban az egész bírói kar véleményének láthatjuk tükrét. »Minden vétségre börtönbüntetés volt szabva. A börtönök oly gyorsan megteltek, hogy nem volt elegendő az őrök száma. A bűnös családja otthon éhen veszett; a népet súlyos adóval nyomta a rabok tartása; a foglyok sokasága feltörte a börtönöket és tovább vitte a rablást. Ezenkivűl megszünt a halálbüntetés, helyébe a hajóvontatás, vagy 100 évi börtön egy helyre való bilincsezéssel lépett, mely meg sem ijesztette annyira a gonosztevőket. A hajóvontatásnál sokkal többet szenvedtek az égalj

---

[1]) Kazinczy F. »Pályám emlékezete« 110. l.

[2]) 15,548., 16,656/89., 7335/91.

[3]) A berczeli lakházat diszítő képek leirása. Nemz. múz. kézirat.

változásához nem szokott őrök, mint magok az edzett elitéltek. Ezen felűl egyenlő vétségért egyformán lakolt nemes és nemnemes. Főbenjáró bűnért a nemes elvesztette nemességét, a mi azt mutatja, hogy ez által csökkenteni akarták a nemesség számát. A szolgai büntetések által megszünt a becsület (point d'honneur).«[1])

Mindezen hibák mellett e műve csak úgy szívén feküdt a császárnak, mint bármely más alkotása. Nem szünt meg soha sürgetni. A supaneki táborból, annyi baj és veszély közt is, sürgeti teljes elfogadását a hétszemélyes táblánál, és hogy már a szerinte való itélésre utasítsa az alsó bíróságokat.[2]) Az ő személyében a büntetés megfelelt az ész minden követelésének. Sújtott. és a gonosztevő erejét az állam szolgálatába helyezte. Egy volt szökött katona, Nagy Ferencz, mint ál Rákóczy lépett fel, csalta a népet és szidta az uralkodót. Sopronmegye élethossziglan hajóvontatásra itélte, mi helyett a kanczellária a bűnösnek a szegedi fegyházba vitelét javasolta, csak azért, mert Magyarországban tébolyda nincs. A császár máskép itélt. Elég erős az az ember rosszat tenni, és már tett is, tehát a megye sententiája szerint 10 évig hajóvontatásra küldendő, hogy mégis szolgáljon le valamit a publikumnak. és ne hiában kapja az eledelt.[3]) Korántsem azért itélt ily szigorúan, mintha meg akarta volna büntetni személyének sérelmét. Elnézésének sok példáját adta egész kormányzása alatt és különösen annak vége felé, midőn ugyancsak elég alkalma lett volna, a törvény erejével sújtani az elégedetleneket és forrongókat. Midőn ismét egy pórt helyeztek vád alá, mert azt mondta, hogy a császár rosszat tesz, József azonnal, mihelyt színe elé került a per, elrendelte szabadon bocsáttatását. Részeg volt a vádlott, midőn e sértő szavakat mondta, tehát criminális pert ellene indítani nem lehet. Ezt tudták a bírák és mégis 8 hónapig tartották őt fogva. »Egyáltalában tehát a hatóság hagyja meg a bíróságoknak a vádlottak ügyének gyors elintézését, és pedig hat-

[1]) Historia Arcana 153. §.

[2]) 13,544/85.

[3]) 14,862/87.

hatós büntetés mellett, hogy ezek ne szenvedjenek hiában a börtönben, és a törvényszéki költségek ne szaporíttassanak ok nélkűl.« [1]) Látszik, hogy a császár maga is érezte a büntető rendszer gyengéit: a sok börtönbüntetést és a vele járó költségeket, hanem a bíróságok helyesebb eljárásától várta e bajok orvoslását.

A polgári törvénykönyv.

Ha már a büntető törvénykönyv elfogadása oly nagy nehézségekbe ütközött, még sokkal több akadálynak kellett a polgári törvénykönyv elfogadása elé gördülni. Amott mégis csak a társadalom ellenségeiről van szó, kiknek megfékezésében nem igen illett hangsúlyozni a különbséget nemes és nem nemes között. Itt ellenben az egész társadalom békés megállapításáról, újjáalkotásáról van szó. A modern magánjogok leglényegesebb részei: a család- és örökösödési jog annyira éles ellentétben állanak a magyar alkotmány alapjaival, hogy megegyezésre vagy elsimításra gondolni sem lehetett. A mig az ősiség fennállott, a mig a királyság legfőbb alaptörvénye az, hogy a nemesi birtok tulajdonkép a koronára idővel visszaszálló hűbér, addig birtokjogról, proprietas, a szó római vagy jelen értelmében nem igen lehetett szó. Ismét előttünk áll a közjog és magánjog szoros összeköttetése, mondhatni azonossága. Ha a császár meg akarja váltatni az insurrectiót, és az új nemesi adó fejében megszünteti a fiscus jogát a nemesi birtokokra, nemcsak alkotmányos tekintetben változtatja meg gyökeresen a királyságot, hanem új alapra helyezi annak birtokjogát is. De mig az meg nem történt, még II. József sem nyúlhatott az örökösödési rendhez, körülbelűl az egyetlenhez, melyet mindvégig ő is elismert Magyarország sarkalatos törvényéűl. Természetes, hogy a magyar hatóságok, különösen a curia nem szüntek meg élesen kiemelni az adaptatio vagy épen receptio lehetetlenségét, valahányszor a császár az ő türelmetlen modorában újra meg újra sürgette a központi compiláló bizottság munkálatainak elfogadását. Ezen az sem segített, hogy a császár magyar tanácsosokat is nevezett ki a

---

[1]) 12,877/₈₆.

törvényt előkészítő bizottságba. Mert bár az uralkodó erélyesen fentartotta azon tételét, hogy a törvényhozás kizárólag az ő jogköréhez tartozik, mégis engedni kellett a magyar álláspontnak, a mennyiben a tanácskozásban résztvevő magyarokat ő sem tekintette a magyar nemzet képviselőinek. [1]) Még a különben mindig centralizáló államtanács is a magyar részre hajolt e kérdésben. Hatzfeld gr. kijelenti: »hogy sokkal kevésbbé ismeri a magyar alkotmányt, semhogy megitélhetné, vajjon a király kizárólagos önkényétől függ-e az, vagy pedig szükséges-e hozzá a rendek beleegyezése. Azt azonban nem hagyhatom említetlenűl, hogy a mostani uralkodó kormányzásáig a magyar rendek mindig részt vettek a törvényhozásban«. [2])

Dicséretére válik a császár politikai érzékének, hogy ezen kérdésekben, melyek valóban az egész nemzetet érdekelték, s nem csak egyes kiváltságosokat, még az aránylag könynyebben foganatosítható változásoktól is visszariadt. Igy csak terv maradt az ausztriai parasztok örökösödési rendjének Magyarországba való átültetése. Néha még egyes kiváltságoknak is enged, különösen ha azok a nemzet szélesebb rétegeit érdeklik. Eltörli a praeemptio jogát, mely bizonyos kerületekben előjogot ad a szomszédoknak az uratlanná vált birtok megszerzésére. [3]) Magyarországon, hol ez különösen a hajdú városokban divott, keresztül is viszi e tilalmat. [4]) A székelyeknél ellenben, hol e jog egyik alapja volt a községi szervezetnek, azt teljesen fentartja. [5])

Ezek szerint tehát tulajdonkép csak a házassági törvény volt az, József magánjogi intézményei közűl, mely mélyebb nyomokat hagyott hazánk történetében. Nem látunk ebben véletlent. A régi magyar társadalom magán- és birtokjogi alapjait még a császári reformator sem birta megrendíteni. Az ősi épületnek aránylag leggyengébb része az volt, mely az egyház uralmát biztosította, tisztán világi, polgári ügyekben is.

[1]) Kabinet-lvtár. Császz. kéz. Zimony, jún. 21. 1788. l. Függelék.
[2]) Kabinet-levéltár 2092/88.
[3]) 3796/87.
[4]) 13,683/87.
[5]) 5438/87.

Míg a magyar birtokjog érvényben marad, míg szinte elszakíthatatlan kötelék fűzte a nemest a földhöz és viszont, addig a modern állami élettel járó azon törvények sem okozhattak változást hazánkban, melyek a vagyon forgalmát szabályozzák és biztosítják. Ipart és kereskedelmet űző tőkepénzes országokban első rangú fontosságú a váltó és kereskedelmi jog. Nemesi, szegény országokban, hol az ingatlan, e nehezen elidegeníthető vagyon még a nemzeti tőke legnagyobb része, csak aránylag csekély mértékben érdekli a lakosságot. A császárnak igaza volt, midőn azt írta, hogy a váltó minden országban egy, de megfeledkezett arról, hogy a földbirtok természete nem az. Midőn a hazai váltótörvényszék felállításáról van szó, a hétszemélyes tábla ez intézményt »nemzetünk és törvényeink előtt majdnem ismeretlennek« nevezi.[1]) A curia nem is terjesztette ki e törvényszék hatáskörét a nemesekre, mig a helytartótanács a nemesség váltóképessége érdekében szólal fel. Ennek consequentiáit levonni azonban az sem hajlandó; kiemeli, hogy a nemesi jószágot úgy sem lehet elárverezni. Szembetünő, hogy ily viszonyok közt az új berendezés csak Fiumében, Buccariban és néhány más kereskedő városban lehetett jelentékenyebb hatással.

Szorosan összefügg a váltótörvényszék felállításával az uzsoratörvények eltörlése. Ez egyik alapelve volt a physiokrata rendszernek. Turgot ily szavakkal fejezte ki meggyőződését: »Jogom van állítani, hogy mostanában a törvényhozásnak nem lehet alapos oka a kamat kárhoztatása által eltérni a természetes jog elveitől, melyek azt megengedik. Mert mindent meg kell engedni, minek eltiltása nem szorosan szükséges.«[2]) Ez elvek csakhamar elterjedtek az osztrák államférfiak közt is, és, mig József császár uralkodása elején általában büntetendő cselekvényt láttak az uzsorában, már 1786-ban teljesen érvényre jutottak. Már 1787-diki januáriusban eltörli egy császári pátens az uzsoratörvényeket a magánhitelnek és a pénzforgalomnak emelése céljából.[3])

[1]) 12,302/87. »Nomen hactenus et genti et legibus nostris paene ignotum.«

[2]) Turgot. Mém. s. l. prêt. d'argent. I. 141.

[3]) Hock, 297. l.

Az officiosus nemzetgazda, Sonnenfels mindjárt meg is irta e rendelet apologiáját.[1])

A központosításnak természetes következése volt, hogy e törvényt csakúgy kellett alkalmazni Magyarországban, mint az örökös tartományokban. Hazánkban az 1715-iki 51. törvényczikk 6%-ban állapította meg a törvényes kamatlábat. Ez oly szoros összeköttetésben áll az egész állami renddel, hogy a hétszemélyes tábla szerint csak országgyűlés változtathat rajta. Mindazonáltal kész publicálni a patenst, bizonyos módosításokkal. Hasonlóan nyilatkozik a kanczellária is. Csakhogy a törvényes kamatlábat tovább is fenn akarja tartani, zálogkölcsönöknél 5%-ban, másoknál pedig 6%-ban állapítván meg azt. A császár pedig, mint természetes, e tárgyat sem tartja »országgyűlési tárgyalásra alkalmasnak.«[2])

Nem is a váltó és a pénz-kamat volt a régi Magyarországnak legveszedelmesebb uzsorája. Az a borzasztó lelketlenség volt az, melylyel az előbbkelő, műveltebb körök kizsákmányolták az alsó néposztályok szellemi és gazdasági függését. Ismertettük e viszonyokat a jobbágyságról szóló fejezetben. Lehet-e veszedelmesebb uzsora, mint a midőn a földesurak a törvényes 6%-os kamaton felűl a községektől külön szolgálatot p. o. 50 aratót követelnek? Ez történt Trencsénmegyében, hol a községek adóssága 70,000 frtra, az egyeseké háromszor annyira ment.[3]) Vagy a midőn maga a tövisi pálos perjel szed 10—20—50%-nyi kamatot.[4]) Az ilyen uzsora ellen nem használ büntető törvény, hisz azok gyakorolják, kik büntetnek, sem megvetés, hisz a felső rétegekből indúl ki. Nem használ más, mint szigorú igazságszolgáltatás, pártatlan közigazgatás, népnevelés — az, a mit József császár keresztül akart vinni.

Mihelyt a nemesség és nemesi birtok fentartása már nem állami czél, szabad tér nyilt a nemzetgazdaságban a pénz szabad forgalmát elősegítő theoriának. Magát az uzsorát a

[1]) Über Wucher und Wuchergesetze. Eine Vorstellung von Sonnenfels. Bécs, 1789.

[2]) 90/1766.

[3]) 15,407/65. és 9757/67.

[4]) 2309/66. Erd. kancz. akták.

physiokraták megvetették ugyan, de nem tartották az állam által üldözendő bűnnek. »A legbiztosabb akadály a jó családból való fiatal emberek pazarlása ellen, mindig a jó nevelés lesz, melyet a szülők nekik adni kötelesek.« [1]) Ugyanazon kitünő államférfiú szerint »az uzsora megvetése a régi időkben inkább a kereskedés teljes hiányából, a régi társadalmak alkotmányából és különösen azon törvényekből folyt, melyek a hitelezőnek megengedték, hogy rabigába hajtsa adósát, mint magának a kamatnak természetéből.«

És csakugyan, mi az az egész jogállapot, mit József törvényhozása részben föltételezett, részben elő akart idézni? Nem más, mint az a polgári állam, mely Róma nagy császárjainak lebegett szeme előtt, melyet aztán a XIX. század igyekezett megállapítani. Az állam hajója a középkori intézmények kikötőjében állott biztosítva, de egyúttal lekötve az egyházi hagyomány és a nemesi birtok horgonyai által. Fel kellett oldozni e horgonyokat és a szabad áramlásra és a szelek játékára bizni a hajót. Ki tagadná, hogy e változás, a szabadabb mozgás sok veszélyt hozott, minők a kikötő biztos nyugalmában nem fenyegettek. Ott az elkorhadás lassú megőrlésétől kellett csak félni, itt a forradalom viharától. Európa nagy nyugoti nemzetei megmutatták a múlt század óta, hogy sok hányattatás daczára is bizton és gazdagon megrakodva törnek czéljok felé. Erős, ügyes a hajósnép, szilárd a hajó bordája, ruganyos a vitorla. Más hajót azonban nem szabad tengerre bocsátani.

Minő volt Magyarország a múlt század végén? Gazdasági, szellemi előkészültségétől függ, kárára válik-e a reform, vagy új korszak nyilik-e meg általa történetében. Magának a reformnak is attól függ sorsa, elő van-e már készítve munkája, vagy nyomtalanúl fog-e eltünni felszines alkotása.

József császár érdeme azonban, akár sikerűl szándéka, akár nem, ugyanegy marad. Végre akarta hajtani azt, a mit a philosophia, a mit az emberszeretet parancsolt. Csaknem

---

[1]) Turgot, i. m. 140. l.

szóról-szóra illik e viszonyra, a mit Marcus Aurelius irt testvéréről Severus-ról. »Általa lettem atyámfiainak, valamint az igazságnak és jognak barátja. Általa nyertem fogalmat oly államról, mely egyenlő törvények szerint, a polgári és jogi egyenlőség értelmében igazgat, oly birodalomról, melyben az alattvalók szabadságát magasabbra becsűlik minden másnál.« [1])

[1]) Marcus Aurelius I. 14.

VI. KÖNYV.

A CSÁSZÁR.

A XVIII. század nagy politikai alakjai közűl egyik sem áll oly közel korunk tudatához és törekvéseihez, mint József császár. Kortársainak, Nagy Fridriknek és Katalinnak, Pittnek és Turgotnak historiai munkáját vastag termőfölddel borította be egy századnak buzgó és eredményes fáradsága: az övé mint egy hatalmas eruptiv tető szakította át a régibb alakulásokat és dominálja most is a lejtőin lerakodó rétegeket. Rendkívüli nagy volt iránta az érdek nem csak tudósoknál és politikusoknál, hanem a nép minden osztályánál, de az írók nem igen mertek bepillantani kráterének mélységeibe.

Épen az a tény, hogy II. József alakja még annyira él a köztudatban, hogy még lépten nyomon találkozunk vele, nehezítette meg annyira belső lényének teljes fölismerését. Minden ellentét, mely bonyolódottá teszi az osztrák-magyar monarchia történetét és politikáját: az egységes állam küzdelme a dualismus és foederalismus ellen, a nemzetiségek harcza a német túlsúly ellen, az absolut monarchiáé az alkotmány, a hivatalos államé a feudalismus, a felvilágosodásé és vallásos türelemé az ultramontanismus ellen, mind az ő neve és emléke, részben az ő institutiói körül száll egymással szembe. Ámbár majdnem egy évszázad folyt le elhúnyta óta, neve mégis jelszó napjaink legélesebb tusáiban. Sírja fölött tovább foly az eszméknek és érdekeknek harcza, melyet hatalmas szava nem birt lecsendesíteni, melyet tragikus sorsa nem birt megengesztelni. Annyira előtérben áll még most is, hogy csak tartózkodással közelíthet hozzá a történetíró. Nyugalmat követel minden áhitat, a históriai pietás is.

Nem tetteiről akarunk szólani, hanem magáról, egyéniségéről, az emberről. Intézkedéseit ismertettük, legjelentősebb elveit kifejtettük. Bizalmas leveleit és azoknak nyilatkozatait, kik hozzá közel állottak, kiadták az osztrák kutatók, élükön Arneth-el. Majdnem teljesen rendelkezésünkre áll az anyag. És czélunk el van érve, ha csak kissé közelebb jutottunk e nagy lélek belső rejtélyeinek fölfedezéséhez. Nem keressük benne sem a világosság szellemét, kinek legendája mai napig él a hálás népek szívében, sem a rombolásét, ki ellen harczolni kell törvényczikkelyekkel és anathemákkal. Az embert keressük, ki szeretett és gyűlölt, tehetségeit kifejtve nagyra tört, küzdött és elbukott, ki egy ideig bálványa volt Európának és kinek aztán látnia kellett, mint hull szét mind az, a mit alkotott és mint kiséri őt sírba mind az, minek valósítására életét fordította.

II. József politikai egyéniségét legrövidebben úgy jellemezhetjük, hogy előtte is, mint elődjei előtt, a dynastiának és az ahhoz fűzött monarchiának hatalma volt a főczél, csakhogy ezt az örökölt, százados czélt nem a hagyományos eszközökkel akarta elérni, hanem azon fegyverekkel, melyeket a XVIII. század felvilágosító irodalma adott az uralkodók kezébe. Tudatos ellentétbe kellett lépnie anyjával, családjával. A helyett, hogy mint kortársai Európa trónjain, a régi fényes, de zegzugos és omladozó épület kitatarozására fordította volna gondját, újat akart alkotni, egyszerűt, de szilárdat és tágasat. Abban, hogy az újat választotta a hagyományos, az úttörést a kényelem helyett, millióknak jólétét, kik tőle távol estek és nem azon keveseknek tetszését, kikkel érintkezett: áll individualitása, dicsősége, végzete.

E választással tisztában van, mihelyt befejezte tanulmányait és először van hivatva részt venni az állam ügyeiben. Tizenkilencz éves korában teljes erővel fejezi ki azon elveket, melyeknek létesítésén élete végeig fáradott. A papság és nemesség megtörése, az érdemnek a születés elé helyezése, a rendi uralom megszüntetése, az absolut kormány, mely nem ismer más korlátot, mint a közjót — mind ott állanak első programmjában, melyet őmaga ábrándoknak (Rêveries) nevez.

Ha néhány év múlva kijelenti is, hogy ez ábrándokról lemondott, tévedett. Erősebbek voltak ez eszmék, mint minőknek ő maga hitte, soha sem birt menekűlni hatalmok alól. Apostoljokká vált, martyrjok lett.

Komoly, magába zárt ifjú volt. Legerősebb szenvedélyének az ambitio volt tekinthető. Épen a hétéves háború idejébe esnek fejlődésének kritikus évei, midőn Nagy Fridrik bámulatban tartja Európát és rettegésben a császári udvart. Lehet-e máskép kormányozni, hadat vezetni és győzni, mint ez a nagy ellenség? És mennél erősebben égett a büszkeség lángja a császárok utódjában, annál természetesebb volt, hogy a porosz király vált politikai és katonai tekintetben Mária Terézia fiának mintaképévé.

Nem-e az ifjúság adománya idealis czélért, ideálokat követve lángolni? Nem írt-e II. Fridrik, ez az igen prózai nagy ember, Rheinsbergben sentimentalis verseket, nem czáfolta-e meg ékes phrasisokkal Macchiavellinek tanait, nem is gondolva arra, mekkora hasznát veszi egykor azoknak? És minő erővel hathatnak ez ideálok oly ifjúra, kire a császári trón néz. Mindenképen mindenható. Akár ősei értelmében uralkodik, kik isten kegyelméből voltak azok, akár a philosophia értelmében, mely szerint a jó fejedelemnek: »szabad tennie bár mit akar, mert eltelve a vágytól alattvalóit boldogítani, egyedüli gondja ezen czél elérése.« És a mint József huszonnégy éves korában egyenesen kijelenti, vagy azt akarja, hogy őt ez eszmék helytelenségéről meggyőzzék, vagy mint lelkesült apostol érvényre akarja azokat juttatni. Ki győzte volna meg őt, kinek bámulatos emlékező tehetség és kiváló vitatkozó talentum állott rendelkezésére? Őt támogatta a korszellem, és a szomorú tapasztalat még nem mutatta volt meg, hogy a XVIII. században csak olyan elnyomást okoz a politikai fanatismus, mint kétszáz év előtt az egyházi.

Elgondolhatjuk, hogy II. József is, mint annyi más trónörökös, már csak népszerüség nyerése végett is más táborban foglal állást, mint az »öreg udvar.« Csakhogy az ilyen trónörökösök, ha egyszer magok uralkodnak, igen gyorsan meg szoktak feledkezni ez ifjú tévedéseikről, és a járt úton járnak. Még a franczia műveltségű II. Fridrik is mily nagyra

tartotta, mint király, félig barbár atyjának emlékét. József pedig, ki soha sem szűnt meg jó fiú lenni, és a ki teljesen ismerte Mária Terézia anyai szívének teljes kincses házát, mint uralkodó soha sem méltányolta kellően nagy elődjének érdemeit. Itt valóban nem személyes és esetleges, hanem elvi és szükséges volt az ellentét.

Hány más uralkodó volt, ki őszintén csüngött ifjúsága ideáljain. De a küzdelem letépi az illusiókat, a tapasztalás kimutatja azok kivihetetlenségét. És akkor milyen jól esik visszatérni a már rég tapodott ösvényre és mosolyogni az égbe törő vágyakon. Olvasóink tudják, hogy II. József ezektől mily távol áll. Az élet. a tapasztalás őt legyőzte, de meg nem győzte soha.

Egy szóval: II. József mint államférfiú, kezdő korában már készen áll rendszerével, égve az óhajtástól, hogy azt minden izében végrehajtsa. Azontúl fejlődés nála nincs. Folyton munkás lelke nem tér ki az új benyomások elől, de ezek csak arra szolgálnak, hogy alapelveit megerősítsék.

Ekkor, huszonnégy éves korában hal meg atyja I. Ferencz császár. Művelt, kedves, jóakaró férfiú, kit fia őszintén szeretett, de a ki inkább áhitozott a magán élet rózsáira, mint az uralkodás babérjaira. Rendes körülmények közt most József kezébe szállott volna a koronával együtt a hatalom. De a római szent birodalomban csak árnyékkirály, kivel minden előforduló alkalommal éreztették a fejedelmek, hogy csak rangja van, de tekintélye nincs. Az örökös tartományokban pedig anyja tartja erős, próbált kezében a kormánypálczát. Az elvi ellentétnél fogva, mely köztük fenforgott, szinte bűnnek tarthatta, ha azt fiának engedi át. Maga is kimondja mi választja el őket: a szabad vallásgyakorlat; a mostani nagyok tönkre tétele, — végre az a sokszor ismételt szabadság mindenben. Ott kellett ülnie a kormány rúdjánál, mindent látva, különösen a hiányokat, visszaéléseket és lassúságokat, és nem segíthetve semmin. Birtokában van az egyedűl czélhoz vivő eszközöknek és azokat nem alkalmazhatja. Meglehet, hogy ha ifjú korában jut uralomra, a tényleges előtt meghódolnak elvei. Épen ez a tizenötéves, kényszerű és majdnem tétlen nézése a régi kormánygépezet működésének tette annak en-

gesztelhetetlen gyűlölőjévé, azonosította egész politikai lényét azon magasztos eszmékkel, melyeknek így csak általános, el nem tagadható értékét ismerhette, de kivitelök nehézségét nem. Páratlan kritikussá lőn, kinek itélete annál élesebb és maróbb, mert nem a személyek, hanem intézmények és nagyrészt valóban elkorhadt intézmények ellen irányúlt.

És szeme, e hosszú időszak alatt mindig csak a kormányra volt fordítva. Erős, határozott jelleme nem engedte meg neki a szórakozást oly értelemben, mint azt más fejedelmek gyakorolták. Nem volt sem irodalmi, sem művészeti ambitiója, bár néhány levele határozott tehetségről tesz tanuságot, és bár a zenéhez elég jól értett. Nem gyűjtött, nem lelkesült képtárért, sem színházért. Ha utazott, az nem szórakozás volt, hanem folytonos utalás arra, mi reá vár. Ha gyönyörködött az emberi ész nagy műveiben, államára gondolt, ép úgy, mint midőn egyesek nyomorát látta és enyhítette.[8]

Hőn szerető szíve őt példás férjjé és atyává tette. Hanem imádott első neje alig három évi házasság után elhalt, második neje, kihez csak a politikai raison fűzte, soha sem birta hajlandóságát és nemsokára meghalt. Egyetlen gyermekét is elvesztette. Családtalan volt, keblének kincseit egész népére szerette volna szétárasztani. De mindig csak egyeseket boldogíthat, az egészet nem. Vesztegen marad a legnagyobb munkaerő, melyet meggyőződése szerint a végtelen hatalom illetne meg, mert nem szolgálna mást, mint a közjót.

Igaz, egy téren volt hatalma. Anyja reá hagyta a katonaság intézését. A hétéves háború drágán szerzett tapasztalatai után ott javában folyt az újjászervezés munkája. A rendesebb fizetés, a nagyobb létszám, a folytonos gyakorlás által épen akkor nyerte az osztrák hadsereg azt a vas organisatiót, melyet az 1848-diki nagy átalakulásig annyi katasztropha daczára majdnem változatlanul megtartott. Valóban bámúlatos institutio. A soknyelvű monarchia minden népe oda küldi fiait: a tiszti karban pedig Európa minden nemzete megtalálja képviselőit. És mégis egy akarat, egy szellem hatja át valamennyit. Különös, hogy vezetői épen

arra büszkék, hogy voltakép ez az egyetlen nemzeti hadsereg Európában.[1]) A kétszázezer ember begyakorlását, menetét, ruházását, élelmezését, a mi maga egész kormány, a haditanács végezi Bécsben teljes nyugalommal, ellenállás, felszólalás nélkül. Általános elvek döntenek, és nem a szokás, hanem az irodalom az irányadó. Lehet-e imponálóbb látványt képzelni, mint annyi különböző törzsű és nevelésű embernek *egy* czél felé törekvését? És ha a tömegek megrendülnek, ha a nagy hadigyakorlatok folynak Prágánál vagy a Rákoson, mily pontos keresztülvitele a szabályzatnak! Pedig itt nem hivatkozhatnak a régi rendre, itt minden új, és minden dicséri és javallja az újítást.

Igaz, hogy e hadsereg az említett nagy fontosságú tizenöt év alatt nem látott ellenséget.

Kétségtelen, hogy a hadi szervezetbe való mélyedés igen fontos fokot jelöl József császár fejlődésében. A philosophiai és politikai irodalom szolgáltatta szellemének az anyagot és irányt, a katonai kormányzás a methodust. És ha olyan szabadon gondolkodó és művelt férfiú, mint Ligne herczeg, szinte eszményi államnak festi ki azt, melyben minden katonásan van berendezve, hogy ne gondolt volna arra József, ki legjobban ismerte a polgári kormánynak gyarlóságait és legszebb színben látta az elvek szerint berendezett katonai igazgatást?

Szivéhez is az a férfiú állott most legközelebb, kinek legnagyobb volt az érdeme a hadsereg újjáalkotásában és különösen a katonai kormány egyszerűsítésében. Lacy tábornagy, a hadi tanács elnöke.

Lacy atyja azon angol-ir emigratiónak volt tagja, melyet hűsége a Stuartokhoz és a királyi korlátlan hatalomhoz fosztott meg hazájától. A jakobiták az utolsó lovagok, a középkori eszmék utolsó hajhatatlan bajnokai. Az osztrák hadi tanács elnöke Oroszországban született, hol atyja Nagy Péter szolgálatában szerzett hírt és állást. Maga fiatal korában lépett az osztrák hadseregbe, hol első hadjárataiban, olasz földön, ép úgy kitünt vitézsége, mint a későbbiekben, különösen a hétéves háborúban haditudománya, óvatossága és előrelátása által. A

[1]) Prince de Ligne mémoires. III. 80. L'armée autrichienne est la seule armée nationale, quoique composée de plusieurs nations.

vezetése alatt ütött táborhelyeket maga Nagy Fridrik is bevehetetleneknek találta. A hol pedig alkalom nyilt, tudott támadni és győzni. Berlinbe is bevonúlt diadalmasan. Az alig negyvenéves férfiúnak az osztrák haditörténetben majdnem páratlan volt a carriére-je. Tábornagy lett, majd az öreg Daun halála után a haditanács elnöke. Pedig nem volt belföldi, sem született herczeg, és minden érdeme daczára nem vetekedhetett Laudonnal, ki annyi véres és döntő ütközetben vezette diadalra Mária Terézia seregeit.

Egyéniségének összes benyomása sokkal hódítóbb lehetett, mint katonai tehetsége. Kimért, nyugodt, nagy műveltségű férfiú, a társaság lelke, hivatalában buzgó. Alig lehetett Bécs előkelő társaságában hozzá hasonló. Épen az a jellemvonása volt nagyon kifejlődve, minek József nagyon is érezte hiányát: az összhang a különböző tehetségek közt, mi különösen a finom világban gyakran inkább imponál, mint a magasabb röptü, de egyoldalú genie. Ne feledjük, hogy a XVIII. században délpontját érte el a társaság művészete a salonokban. Bécs nem mérkőzhetett sok tekintetben Párissal, nem volt Rousseau-ja, sem D'Alembertje, hanem egyben messze felülmúlta. Maga az uralkodó család leszállott az arenába, és József tán akkor érzé magát legjobban, midőn az »öt herczegné« megérdemlett hódolattal hallgatá szellemtől villogó, de mindig komoly társalgását Claryné vagy Liechtensteinné salonjában. A városon kívül pedig leggyakrabban Lacy Tusculuma Neu-Waldeggben Dornbach mellett, hol egy szobor most is hirdeti a császár barátságát a tábornagy iránt, vendégelte meg a nem számos, de annyira kiváló társaságot. Mennyi mély érzés nyilatkozott ott röpke szavakban, mennyi éles megfigyelés igénytelen csevegésben. Józsefnek regénye a szép Liechtenstein Eleonóra herczegnével, oly regény, mely annyira becsületére vált az érdekelt feleknek, és a mely szenvedélyes kezdetből a barátság idylljével végződött, ott szövődött és folyt le. A császár személye, egyénisége csak ott jutott érvényre: máshol uralkodó volt, itt csak az embert látták benne. Nem csuda, ha e kör és különösen annak legjobban kiváló tagja a marsall, mindvégig a legbensőbb viszonyban maradt vele. A magános férfiúnak, kit a sors megfosztott a családi

boldogságtól, ez lett otthona. És bármily magasra törő a császár, korának fia ő is. Nem közönyös előtte föllépése, diadala a társas életben. Még politikai számításaiban is fontos tényező a személyes hatalmába vetett bizalom. Nagy Fridrik politikáját legyőzendő személyes találkozást keres Katalinnal. A két hatalmas uralkodó egész lovagias módon keresi a czárnő kegyét, és ha Katalint első sorban a politikai haszon hajlította az osztrák szövetségéhez, nem lehet mégsem kétség abban, hogy a császár iránt belső barátsággal viseltetett. Ennyire összefolyt a század könnyelmű galantériája a legfontosabb politikai kérdésekkel.

Magában a végzetes orosz barátságban is Lacy művét ismerhetjük meg. Oroszországot el kellett vonni a porosz szövetségtől, hogy a veszedelmes versenytárs, ki a monarchia állását a német birodalomban megrendítette, elszigeteltessék. E czél elérésére mindig új meg új áldozatokat kellett hozni a muszka hódítási vágy molochjának. Még 1769-ben háborúra is kész Mária Terézia, hogy az oroszt kiszorítsa az occupált Moldvából és Oláhországból, de három év múlva már feláldozza neki Lengyelországot. Jól tudták, hogy e kérdésben Lacy és József akarata jutott érvényre a császárné lelkiismereti furdalásai ellenére. És ép azon évben, melyben József trónra lépett, 1780-ban, még nagyobb eredményt ért el Lacy: császárja Mohilovba és Sz.-Pétervárba ment, hogy találkozhassék a czárnővel. Akkor vetették meg azon szövetség alapjait, mely Ausztriát az örvény szélére sodorta, József politikájának minden eredményét megsemmisítette, Oroszországot ellenben ismét egy nagy lépéssel közelebb hozta a Kelet-Európa fölötti hegemoniához. És mint politikai tekintetben, úgy katonailag is Lacy volt a császár fatuma. Ő dolgozta ki az 1788. évi szerencsétlen hadjárat tervét.

A dolog természetéből folyik, hogy a tábornagy befolyása a császárra nem mutatható ki minden részletben. Oly hatalmas intelligentia minő a császáré volt, nem rendelheti magát alá kizárólag egy tanácsosnak, oly jellem, mint az övé, nem bízhatta kegyenczre a kormányt. De nem is kegyencz vagy tanácsosképen tekintendő Lacy, hanem mint az idősebb, nagyérdemű, mindig nyugodt, szellemének épségét és jellemé-

nek tisztaságát minden körülmények közt megóvó barát, ki mint a hadi tudomány mestere és a társaság hőse nagy mértékben befolyt lángeszű, de nyughatatlan urának gondolkodására és gyakran elhatározásaira is. Különösen a corregensség első éveiben volt szembetűnő Lacy hatalma. »József, irja felőle Liechtenstein herczegné 1766. februáriusban, egész lényében rejtélyes és túlságosan függ környezetétől, Lacy oda vezetheti, a hova akarja.« És ha később lényeges véleménykülönbségek merültek is fel, melyek miatt a tábornagy 1773-ban lemondott a hadi tanács elnökségéről, a bizalmas viszony alig változott. A methodikus, zárkózott katona mindig sokkal közelebb állott császári szivéhez, mint a geniális, de különczködő Kaunitz. Még a török háború katastrophája, melyért Lacyt vádolta az egész közvélemény, sem ingatta meg a császár hajlandóságát. Halálos ágyán, néhány órával elhúnyta előtt e sorokat intézi hozzá:

»Kedves Lacy tábornagy, csak is azért iratom e kevés sort idegen kézzel, mert remegő kezem teljesen képtelen az irásra. Gyors lépésekkel látom közeledni a pillanatot, mely minket elválaszt. Igen háládatlan volnék, ha e világból eltávoznék a nélkül, hogy Önnek, kedves barátom, ne ismételném a hála érzelmeit, melylyel annyi oknál fogva tartozom, és melyet nagy örömömre az egész világ ellenében érvényesítettem. Igen, ha lett valami belőlem, csak önnek köszönöm, mert ön képzett, ön világosított fel, ön vezetett az emberek ismeretére, és ezen felül a sereg önnek köszöni alakulását, hirét és tekintélyét.«

»Tanácsainak soha nem változó biztossága, az a személyes ragaszkodás, mely sem kicsiny sem nagy alkalmakkor nem hazudtolta meg magát; mind ezért nem ismételhetem elégszer hálámat. Láttam könyeit folyni értem: nincs szebb dicsbeszéd egy nagy embernek, egy bölcs könyeinél. Fogadja bucsúmat. Gyengéden ölelem. Nem sajnálok semmit itt hagyni e világon, csak azt a kevés barátot, kik közűl bizonyára ön az első. Ne feledje el legőszintébb szerető barátját.«

Hány archivalis bizonyítékkal ér fel ez a tanúbizonyság, melyet a legőszintébb ember irt azon órában, melyben minden ember igaz.

Az a »tranquilla potestas«, mely a József kezdő férfi

korában volt legerősebb, akkor midőn a lélek már nem enged minden külső behatásnak. de teljesen átalakúl *egy* szakadatlan nyomás alatt, nemcsak egyes tényekben érvényesült, hanem a császár egész tevékenységének adott új irányt. Az alaprendszerhez. a rationalismushoz, ez adta meg a methodust, a bureaukratiát. Mily csábító látvány volt a hadi igazgatás óriási gépezetének működése. Minden a legpontosabban körül van irva, minden a legpontosabban teljesíttetik. A »normale« előtt porba omlik minden más tekintet. Nem lehet sem nagy, sem apró tárgy, mi fölött a hadi tanács ne intézkednék. Egyenlő szeretettel szabja meg a hadtestek nagyságát, elosztását és élelmezését, a gyakorlatok tervét és viszont a ruházatot; a »czopfot«, a tisztek kalapjának és a legénység nadrágjának formáját. Normale határozza meg az előléptetést és a pensiót, elhallgattat minden ellenmondást, feleslegessé tesz minden utólagos okoskodást. Ha pedig valaki »raisonnálni« merészelne — ott van a tisztnek a kilépés. a közlegénynek a mindenható bot.

Milyen különbség a tartalom és a forma között! József uralkodói tevékenysége tartalmáúl a franczia állam philosophiai eszméinek érvényesítése tekinthető. Mindenki tudja, hogy azok vetették meg a modern politikai szabadságnak és humanitásnak alapjait. És az a császár, kiben Traján és Marc Aurél méltó utódját bámulta kora, mily methodussal valósítja ideáljait? A katonai bureaukratiáéval, mely végső instantiában szolgai élettelen formalismust teremt. Mert a politikában is áll az az evangéliumi szó, mely a vallásról mondatott: »az ember fia ura a szombatnak, nem a szombat az ember fiának.«

Ez a vegyes, de soha fel nem bontott, házasság a felvilágosodás és a normale között, teszi II. József politikáját oly rejtélyessé. Látszólag a legnagyobb ellentéteket foglalja magában. Egyikre nézve liberalis népbarát, a másikra nézve zsarnok.

Épen ez ellentétek együtt létezésében és működésében áll a sokat áldott és többet átkozott *systema* történeti egyediségе és jelentősége.

A mindenható normale nemcsak az összes kormányrend-

szert fűzi bilincsbe, magát azt is, a minek szabadnak kellett volna maradnia mindig: a császár tevékenységét, eljárását. Lehetetlenné tette neki is az eltérést a szabálytól. Egyforma igazság mindenki részére — mindenkit *egyaránt* kell boldogítani, tehát senkit sem szabad külön.

»Az 1788-iki háború idejében, midőn a császár a Bánságban időzött, egy csoport oláh paraszt fordult hozzá folyamodással. Számuk és kérésök tárgya nem felelt meg a szabálynak, és ezért József, ki előbb zsebébe nyúlt, miután egy pillantást vetett reájok és irásukra, elutasította őket e szavakkal: a systema ellen van. Poniatovszky József herczeg, a hires lengyel hős, ott volt a császár kiséretében s halkan odasúgott szomszédjának: az az átkozott systema. A császár meghallja és visszafordulva kérdezi mit mondott? Ismételt sürgetésére megadja a herczeg a választ: »Felséges uram, azt mondtam, az átkozott systema«. »Miért mondta.« »Azért, mert mióta szerencsém van Felséged kiséretében lenni, észrevettem, hogy első szándéka mindig tele van jósággal, és hogy aztán a systema lép közbe mint gát.«

Sok száz folyamodás fordult meg kezünkön, érdemes hivatalnokok vagy tisztek özvegyei és árvái kérnek könyöradományt. A stereotyp felelet ez: a systema ellen tenni nem lehet. Falkenstein gróf követhette szive hajlamát, pazar bőkezűséggel enyhítve a nyomort, a hol útjában találta: a császár nem volt ily szerencsés.

Mint államfő még magasztosabb feladat hárúl reá, mint a tisztán humanus kötelesség, melyet természetesen csekélyebb mértékkel és eszközökkel magános ember is gyakorolhat. Az őt megillető helyre kell állítani a tehetséget, akárhol találja, hogy szabadon fejlődhessék és érvényesűljön. Ebben lehetnek valódi földi istenek az uralkodók. Tudjuk, hogy kétkedést és ámulatot fog kelteni olvasóinknál a mit mondunk. József császár, az a monarkha, a ki egyre kiemelte, mennyivel fontosabb a rangnál és származásnál az érdem és a tehetség, egyetlen »novus homo«-t sem teremtett. Sem a katonai, sem a polgári hivatalokban nem talált senkit, kinek kedvéért valami lényegesen eltérőt tett volna a rendes előléptetéstől. Nála nagy carriére nincs. És ezt legkevésbbé sem okozta emberismeret vagy jó-

akarat hiánya, hanem a »normale«. Csak arra kell gondolni, hogy Mária Terézia minő szerencsés volt választásában, mint emelte fel Laudont, Lacyt, Sonnenfelset, nálunk Jankovicsot, Feketét, Hadikot, hogy megismerjük a különbséget a normale által lenyügözött philosophikus gondolkodás, és a jótékony gyakorlat által annyira enyhített conservatismus közt.

Mária Terézia maga is igen világosan látta ezt a különbséget. »A tartózkodás az Ön állásában« irta Lacynak a haditanács elnökének, 1770. deczemberben. »nincs helyén. Előre kell léptetnie és ajánlani azokat az egyéneket, kiket a többieknél képesebbeknek tart. Csak így jő létre a mesterség lelke a vetélkedés, mert úgy jutni előre, mint az iskolában, nem szerez sem örömet, sem becsületet.«

Nem a viszonyok, nem csak nemzeteinek állítólagos hátramaradottsága és hivatalnokainak és tisztjeinek valóságos hanyagsága és megbizhatatlansága okozta II. József nagy szándékainak kudarczát. Az ok részben ott volt a nyűgben, a mit magával hozott, midőn a kormányt tényleg kezeibe vette: a systemában.

Az akkori phrasis szerint országának első hivatalnoka volt. Senki sem érezte, mily nagy veszélyt rejt magában a királyság e metamorphosisa. Nem kötik őt le egy századος küzdelmes alkotmány-fejlődésnek czikkelyekbe foglalt eredményei, melyekhez nemzetek kötik véröket és jólétöket, hanem kisszerű szolgálati pragmatikák. A kormányzás, mihelyt a főelvek már meg vannak állapitva, tisztán a »manipulatio kérdése.«

Tudjuk, mily magasztos czélokra tört e kormány és mennyire kellett elejétől fogva transigálnia nem a jogokkal és törvényekkel, hanem a hivatalokkal. A meddig az administratio segíthette a felvilágosodást, boldogságot és megerősödést árasztott szét. A tolerantia keresztülvitele és a jobbágyság állapotának javítása mindenkorra az emberiség jóltevői közé fogja iktatni II. József nevét. Mihelyt önczél volt az administratio, azaz a normale, mely a bureaukratikus egyformaságot és katonai engedelmességet akarta a történeti fejlődés-szentesítette jogok és kiváltságok helyébe tenni, két-

ségessé lőn az eredmény. Magyarországra nézve különösen a conscriptio, a korona elvitele és a német nyelv behozatala voltak ily intézmények. Ez utóbbi intézkedés, mely hazánkra és az egész monarchiára nézve oly fontos következéseket rejtett méhében,[1]) II. József személyében nem volt más, mint a hivatalos eljárás megkönnyítése. Hisz maga megmondja, mily közönyös előtte a nemzeti érdek: ha a magyar nyelv volna általános nyelve Magyarországnak és Erdélynek, azt tenné meg hivatalos nyelvnek, és 1789-ben még mielőtt lemond a germanisatióról országaiban, szükségesnek látja a német nyelv elhagyását és a francziának felkarolását a diplomátiai közlekedésben.[2])

Oly nagy volt a Habsburgok monarchiájának összetartása és József nevének varázsa, hogy hat éven át, 1786-ig, mialatt egyházi politikája által maga ellen zúdítá a conservativokat, korlátlan uralkodása által a szabadságot szeretőket, germanisatiója által a magyarokat, adótervei által a földbirtokosokat, és a czéhek eltörlése által a polgárokat — az általános elégedetlenség daczára semmi közvetetlen veszély nem látszott fenyegetni hatalmát és rendszerét. Akkor érte el tetőpontját tevékenysége. Czéljait már nem borította homály. A földmérés a közteherviselésnek nyitotta meg útját, a büntető és polgári törvénykönyv a törvény előtti egyenlőtlenséget törölte el, a megyei rendszer megdöntése és a hivatalnokok kinevezése a közélet minden ágába beoltotta az állami közigazgatást, a házassági patens ép úgy gyökerében támadta meg a papi befolyást, mint az új állami tanrendszer.

Európai állása is rendíthetetlennek látszik. Nagy Fridrik kidől, és vele az az egy tényező, mely képessé tette Poroszországot a versenyre a nagyobb és hatalmasabb császárság ellen. A szövetség Oroszországgal szilárd: nem csak az uralkodók kölcsönös vonzalmán alapúl, hanem a közös nagy érdeken. Törökország felosztását már mi sem látszék késleltetni. Francziaországban a revolutio előjelei mutatkoznak, Anglia még ki van merűlve a nagy amerikai háborútól.

---

[1]) Ld. II. k. 385—400. l.

[2]) Lf. kézirat Kaunitzhoz 1789. jún. 12.

Testvére és utódja Leopold teljesnek látja belső politikája sikerét: igen örülök, így ír 1786. május 22-én, úgy az állam javának, mint az ön saját megelégedésének szempontjából, hogy munkássága Magyarországon, a kataster, a kereskedés, pénzügy és gyár dolgában ily szerencsésen halad előre. Csak az ön tevékenysége, szilárdsága, gondja és serénysége hozhatott mozgásba és vihetett keresztűl egyszerre annyi különböző és oly nehéz tárgyat, csak az győzhette le a végrehajtó közegek rossz akarata és járatlansága által elögördített akadályokat.

Ez időn túl Józsefnek már nincs nagy szabású politikai eszméje sem kifelé, sem befelé. Kimondta utolsó szavát mindenben. Megpendítette a belga-bajor cserét, formulázta Törökország felosztásának tervét. Németalföldön, Lombardiában és Magyarországban csak olyan korlátlanúl intézkedett, mint örökös tartományaiban.

A politikai ellenállás, mióta a magyar megyegyülések megszüntek — elhallgatott.

Nemcsak rendszerének, személyiségének is ez a zenitje. Negyvenöt éves; férfikorának delén áll. Egészségével teljesen meg van elégedve. Soká megszokta az özvegységet, és épen magához vette unokaöcscsét Ferenczet, hogy az uralkodásra formálja. Idejét e nagy feladatának szentelte majdnem teljesen, de azért különös alkalmakkor, mint p. o. midőn őt nővére Mária Krisztina meglátogatja, császári pompával rendez mulatságokat, és híven ragaszkodik az »öt hölgy« köréhez és más barátaihoz. Egy szóval úgy rendezte be életét, mint a ki már legfontosabb viszonyaira nézve nem óhajt és nem vár változást.

Munkásságát egész Európa bámulta, és szeretettel csüngött rajta legfőbb alattvalójának és az egész művelt közvéleménynek szeme.

József anyjától örökölte szépségét. Szabályos, arányos deli termete, izmos testalkata képessé tették a fáradalmak elviselésére. Arcza szépnek és megnyerőnek volt mondható. Legjobban a Belvedereben levő képe ábrázolja, különösen kék szemeinek csillogását bámulták. Ruházatában tán túlságosan egyszerű, fellépése katonás. Gyülölője minden üres pompá-

nak és formának. Még trónörökös korában keresztűlvitte, hogy az uniformisé legyen az elsőség a régi, nehézkes spanyol gala ruha fölött. Most megtiltja, hogy kezeit csókolják és előtte, bármily okból térdre boruljanak, »mert az csak az Istent illeti meg.«

Mennél nagyobb volt az űr, mely őt hatalom dolgában elválasztotta alattvalóitól, annál megközelíthetőbb volt személye. Egész délelőttön át fogadta titkáraival a kérelmezőket, tekintet nélkűl rangra és rendre. A »Controlorgang« a lakosztályához vezető folyosó, melyet naponkint elleptek az ügyes bajosok százai, örök emléke emberszeretetének és kötelességérzetének.

Megmaradt annak a mi volt: kizárólag az államot szolgálta minden gondolatával és tettével. Valóban bámulatos munkássága, ez a semmit soha el nem mulasztó, a legkisebb részletekig beható. Nem elégedett meg a tárgyak felületes ismeretével és átnézésével: a legtöbb fontos előadásra igen terjedelmes, gyakran beható tanulmányról tanúskodó marginaléval felel. Nevelése a kor szellemében a jezsuiták befolyása alatt inkább formalis volt, csak férfi éveiben gyüjtött úgy jogi, mint államgazdasági s katonai tekintetben valóban tiszteletet parancsoló ismereteket. Modern ember volt abban, hogy nem szünt meg tanulni soha. És a mit tanult és magáévá tett, azt azonnal fel is akarta használni államainak érdekében. Egymást érte az állami élet legkülönbözőbb ágaira vonatkozó, legsajátabb initiativájából eredő legfelső kézirat, melyekkel ujra meg ujra sarkantyúzza a válaszolást és feldolgozást alig győző kanczelláriáit.

Gyökeresen tévednek azok, kik Józsefben csak a theoria emberét látják, mint a ki a valóságos életet és annak követelményeit nem ismerte. Sőt egyenesen kimondhatjuk, hogy alig volt oly uralkodó, ki annyira töviről-hegyire be lett volna avatva országainak *valóságos* viszonyaiba. Azok a javítási intézkedések, melyeket biztosainak irt utasításúl, tisztább fényt árasztanak hazánk akkori viszonyaira, mint kötetes statisztikák.

És e munkássággal, ismerettel és belátással a legtisztább akarat párosult: jót tenni széles birodalmának minden lakójá-

val. Nem hatott el szivéhez a skepsis hidege: annyira meg volt győződve intézkedéseinek jó hatásáról, hogy lelkében bűnösnek érezte volna magát, ha bármelyiknek kivitelét elmulasztja vagy késlelteti. Nem ingatja meg őt semmi ellenállás, nem veszi el kedvét a kivitel nehézsége. Bármily kedvesen hangozhatott füleiben alattvalóinak lelkes örömzaja, még népszerűségéről is lemondott. Ennyiben volt nagyobb az absolut uralkodó, ki állandó eredményekre tört, a parlamentaris, egy napi diadalokkal megelégedő kormányzóknál. Szive vérzett, ha meggondolta, hogy mennyire egyedül áll, de elméje és keze szilárd maradt.

»Mindig az a sorsuk a közjó eszközlőinek és azoknak a kik magokat a többség javának szentelik, hogy hálátlanságra találjanak az őket gyülölettel néző kisebbségnél. Erre nincs jobb példa, mint az enyím. Mert lehetetlennek látszik nekem, hogy valaki jobban lelkesüljön a közjóért és nagyobb fáradsággal és önzetlenséggel viselje annak gondját, mint én. Ezzel szembe kell állítani a méltatlan megitélést és a hálátlanságot, melyet ezértnyerek. De ezen, a hazafinak (Patriot) a ki érzi becsületességét, felül kell emelkednie.«

Gróf Pálffy Károlyhoz, Magyarország kanczellárjához intézi a császár e sorokat, ki nemcsak egyik legmagasabb tisztviselője volt, hanem ifjúkori kedves barátja. Mennyi resignatio van kifejezve e sorokban! Mindenek fölött pedig belátunk József szivébe. Mennyire fájhatott neki az érzéketlenség és roszakarat, ha ő, a legbüszkébb emberek egyike ily szenvedélyes, egész belsejét feltáró szavakra ragadtatja magát akkor, mikor azt megvetni látszik. Azoknak, kik József nagy szivét tagadják, bő czáfolatúl szolgálhat e levél.

A császár hazafinak vallja magát. És valóban az volt. *Birodalmának,* melyet *állammá* akart tenni, ő volt önmagát legjobban feláldozó polgára. Patriotismusa teszi őt szigorúvá, hajthatatlanná, ha úgy szabad mondani, önzővé. Sajátságos fejlődési meneténél fogva, melyet vázoltunk, lelkében egészen azonosította magát államával. Ő, ki mint uralkodó, legnagyobb eszközökkel rendelkezik, hogy magának mind azt megszerezze, a mit általánosan élvezetnek és kényelemnek tartanak, lemond mindenről, hogy hazáját szolgálja. Hivatalnokai bármily magas

volt is állásuk, mégis csak kevesebbet áldoztak, mint ő. Nem követelhetett-e tőlök még teljesebb odaadást? Neki nemcsak hazája, hanem vallása volt az állam. Úgy a mint maga szolgálta, úgy követelte azt követőitől is, majdnem ugyanazon szavakkal, mint az evangélium a tanítványoktól. Midőn hivatalnokainak előadja elveit, hogy a hivatalnok ne csak bizonyos órákon át szolgálja az államot, hanem egész lényével és idejével, hogy nemcsak a corruptio büntetendő, hanem minden kötelességmulasztás és pártosság, hogy nem szabad nézni sem nemzeti, sem felekezeti, sem személyes érdeket, mert minden más alá van rendelve a közérdeknek. még a fejedelem is, így végzi: lényegben ezek elveim. Mint szavaim és tetteim bizonyítják, kötelességemből és meggyőződésemből folynak, és azért biztos mindenki a felől, hogy végre fogom őket hajtani. A ki ép úgy gondolkodik, s ki egészen az állam jólétének szenteli magát minden mellékes gondolat nélkűl, annak könnyű lesz érteni ez elveket, és ép oly szivesen és nehézség nélkűl fogja őket végrehajtani, mint énmagam.

A ki nem teszi, mondjon le hivataláról, melyre nem méltó és nem is alkalmas. Mert a hivatalok betöltésénél a közjóért lángoló lelkek kellenek, kik le tudnak mondani az élet kellemességeiről és minden különös érdekről.

És így áll ő az állam szentélye előtt, szent buzgalmának és haragjának ostorával sujtva azokat, kik ott kufárkodnak. Folytonos figyelme s utánjárása mind ujabb visszaéléseket hozott tudomására. Egész kedélye elmérgesedett. Alig tudta már kiben bizhatik. Tulajdonkép két egymással ellenkező dolgot követelt. Hivatalnokai vak eszközei legyenek, de egyúttal önállóan is munkálják a jót. Azok pedig véges emberek, kötve családhoz, nemzethez, hagyományhoz, előitélethez, élvezethez, kényelemhez. A normalék által csak az irás, kimutatás, tabella szaporodott. És az ő éles szemének látnia kell, mennyi szemfényvesztés fér össze a bureaukratia formáinak teljes megtartásával.

El is tekintve a képességtől és moralis erőtől, már maga a hivatalos osztály multja és nevelése sem engedte, hogy olyan eszméknek szegődjék eszközévé, melyek a társadalom addig uralkodó osztályainak megdöntésére czéloztak.

Midőn a francia revolutio azon kritikus pontig jutott, melyen belátták az új mozgalom diadala és a régi eszközök közötti összeférhetetlenséget. Párisban így szónokoltak és írtak: »Francziák, ki ellen csináltátok a forradalmat?« — »Az udvar, a nemesek és pártosaik ellen.« — »Kire biztátok e forradalom sorsát?« — »Az udvarra, a nemesekre és pártosokra.« — Ebből önként következett a természetes megoldás: egy revolutiónak a sorsát nem szabad azokra bízni, kiknek ellenében csinálták azt.

És itt azon ponthoz érkeztünk József politikai jellemében, mely véleményünk szerint legfontosabb annak megitélésében, és melyet leginkább értettek félre — szántszándékkal vagy tévedésből.

Ha csak nem akarunk elzárkózni a történeti igazság elől, lehetetlen kétségbevonnunk a múlt század nagy politikai és gazdasági reformmozgalmának jogosúltságát. És az európai élet solidaritásánál fogva, lehetetlen volt annak a mozgalomnak épen az osztrák vagy a magyar határon megállania. Nemcsak a politikai szükség javasolja a befogadást, mely azon államoknak igéri a hatalmat és túlsúlyt, melyek leginkább ki birják fejteni az új eszmékben rejlő erőket, kényszerítővé teszi azt a közös műveltség tudata. Homo sum, nihil humani a me alienum puto — igaz, nemcsak az emberekre, hanem az államokra nézve is.

Különös és meglepő, hogy ugyanazok, a kik Mária Terézia kormányzását oly méltán dicsőitik, nem győzik kárhoztatni nagy fiának politikáját. Pedig szorosan véve, a nagy királynő volt Ausztriának, és tán Magyarországnak is legnagyobb reformere. Még az ő hívő, a régihez ragaszkodó lelkülete sem zárhatá el magát annak tudata elől, mily nagy szüksége van a réginek a javításra, és kitünő uralkodói képességét majdnem kizárólagosan újításoknak szentelé.

Reform volt József országlása is, nem revolutio. Akár egyházi politikáját tekintjük, a melylyel a tolerantia kihirdetése és annyi szertartás eltörlése által változtatott az előbbi viszonyokon, akár a közgazdaságra vonatkozó törvényeket, a melyekkel annyit tett a jobbágyság felszabadítására és a czéhrendszer megdöntésére: sehol sem változtatta meg magát az alapot.

hanem csak azt, a mi abból a századok folyamában kifejlett. Még közjogi nézeteiben sem volt gyökeres újító. Anyja is tizenöt évig kormányzott nádor és országgyűlés nélkűl, teljes királyi hatalommal. Midőn a magyar alkotmányt kiforgatta sarkaiból, nemcsak általános helyességű elvekből indúlt ki, hanem királyi praerogativájából és régibb törvények magyarázatából is. Törvénymagyarázataiban, különösen Magyarországban, nem annyira revolutionarius volt, a ki tagadja a történeti fejlődés jogosultságát, mint legista, ki annak csak egyik oldalát ismeri el teljesen, azt, mely a királyi hatalomnak kedvez. Épen úgy járt el az egyházban, midőn a püspöki és fejedelmi hatalmat a pápai ellenében támogató kánonokat kereste elő, épen úgy az úrbér ügyében, midőn épen nem tagadta meg a földesúri járandóságok jogosultságát, csakhogy útat nyitott azok megváltására, és lehetetlenné akarta tenni az azokkal való visszaélést. Nem volt újítás a német nyelvnek hivatalossá-tétele, mert azt már Mária Terézia korában is mindenkép terjesztették felülről; nem a centralisatio, melynek főközege, az államtanács, már 1760. óta működött; nem az absolutismus, mely a Habsburgoknak mintegy örökségök volt, mióta oly szoros viszonyba léptek a spanyol világmonarchiával.

Egyenesen kimondhatjuk, hogy a mit népeinek a középkor szellemi, erkölcsi és gazdasági békók alól felszabadítására tett, alig volt több, mint minimuma annak, a mit akkor a korszellem követelt. És a monarchia alig állhatott volna meg a franczia revolutio rohama előtt, ha nagy része annak, a mi ott oly véres rombolás árán szereztetett, nem lépett volna már életbe itt, mint az uralkodó műve, ki elég erős volt szétrombolni azon akadályokat, melyeknek makacssága Francziaországban szükségessé tette a forradalmat.

Ha tehát József császárnak munkássága annyira nem forradalmi, hogy inkább annak volt köszönhető, hogy a forradalmi ár nem birta elseperni monarchiánkat, honnét van a conservativ elemeknek oly erős ellenhatása, mely szervezetét megtörte, és magát, és művét is annak leglényegesebb részeiben veszélyeztette?

József czélja nem volt revolutionarius, hanem az volt eljárása. Tetteiben tartott mértéket, szavaiban nem.

Már maga fáradhatatlan munkássága, szigorú ellenőrzése is gyanút és elkeseredést szült az ehhez nem szokott tisztviselőségnél. Kevésért csak nem tesz így a császár, csak nem követeli minisztereitől: »hogy azok egészen a közügyeknek szenteljék magokat, ne gondoljon, ne halljon, ne lásson mást, mint a mi rájok vonatkozik.« Mária Terézia ezt tőlök nem követelte.

Szempontjaik, érdekeik, a császár minden oktatása és utasítása daczára, nem váltak azonosokká. Előttök szent volt sok forma, miben József csak élettelen előitéletet látott, és viszont nem birtak lelkesedni sokért, a miért a császár élt és halt.

Nem birtak belenyugodni a császár azon nyilatkozatába, hogy az országlás minden tárgyában, egyedül az igazságszolgáltatást és a törvénykezést véve ki, minden az uralkodónak »meggyőződésből és alapos megitélésből folyó elhatározásától és vezetésétől függ.«

A Placetum Regiumot, mint fejedelmi jogot, már Mária Terézia léptette életbe. Most oly erősen hangzott minden parancs és tilalom, hogy ennyi erőfeszitéstől nem vártak mást, mint a pápai hatóság alól kivont papság javainak elvételét. Ezért elejétől fogva olyan nagy ellenállással találkozott minden ide czélzó rendelete, milyent csak a végczéltól való félelem magyaráz meg. És midőn az »Unigenitus« és a »Coena Domini« bullák miatt oly erős dogmatikus harczot vív, méltán azon gyanúba esik, hogy nemcsak a disciplina, hanem a tantételek dolgában is át akarja alakítani a róm. kath. egyházat: hogy Jansenista, vagy épen hitetlen.

Ép ez volt az eredménye politikai reformjainak is. Egyáltalában nem volt szándéka véget vetni a rendi és vagyonkülönbségeknek, de rendeleteinek hangja után méltán azt lehetett hinni, hogy minden egyes lépése csak étape eme végső czél felé. Innét az az elkeseredett ellenállás reformjai ellen a kormányszékeknél, még mielőtt magok az érdekeltek ellenállottak volna.

Revolutionarius eljárása abban állott, hogy nemcsak

magát az illető javítást akarta, hanem hogy az épen az általa előírt módon hajtassék végre. Ez a mód a lehető legegyszerűbb: a királyi parancs, melyet egyrészt az uralkodó praerogativája, másrészt a közjó érdeke tesz mindenhatóvá. El sem képzelhető, hogy reformjainak nagy részét magok az érdekelt felek nagy örömmel ne fogadják, ha előbb felőlök megkérdeztetnek. Csakhogy ez bizonyosan lassítja az eljárást, és nem is lehető, megvitatás nélkűl. E megvitatás alatt kitünt volna, mennyire távol áll a császártól a teljes felforgatás. Hanem a lassú eljárást nem birta volna el József türelmetlensége, a várható kritika és ellenmondás pedig véget vetett volna azon theoriának, hogy a császár akaratát más is korlátozhatja, mint tulajdon mérséklete és a közjó. E téren pedig hajthatatlan volt. Ha a kanczellária *rendeleteit* említette, készen volt mindjárt a válasz, hogy azok *törvények.*

Valóban theoretikusa ő az absolut királyi törvényhozási jognak. »Nekem van fentartva a törvények módosításának és újak alkotásának joga, és ebben, az alapjokban hamis Verbőczy-féle mondatok nem tántoríthatnak meg« — e szavakkal rendeli el a polgári törvénykönyvnek a magyar viszonyokhoz való adaptálását. És mit ér ez általános elvvel szemben, ha azért mégis országgyűlésre halasztja a sarkalatos örökösödési törvények megváltoztatását? A lényegben azért nem tűr ellenmondást, mert az philosophiai általános elveken alapúl; a formában azért nem, mert *normale.* Mindkettővel egyaránt azonosítja magát.

Akaratának kiviteléhez elegendőnek látja nemcsak hatalmát, hanem jogát is. Sokkal őszintébb, becsületesebb és büszkébb, semhogy akármilyen tekintet által visszatartatná magát e vélt jogának teljes mértékben való gyakorlásától. Ezért nem koronáztatja meg magát. A koronázás, az ő meggyőződése szerint, mit sem adhat jogához, csak korlátozhatja azt, a kiváltságosak javára, a nemzet kárára.

Igy fogja fel a dolgot Izdenczy is, a ki magyar közjogi tudományát kész szolgájává tette az absolutismus theoriájának. Ha pedig egy egész nemzet megnyerésére nem ismeri el, hogy az ő hatalmának is vannak határai, hogyan tenné azt egyesek javára? Mária Terézia többnyire a főurak, főpapok

és más tekintélyes férfiak személyes lekötelezése által akart czélhoz jutni ott, a hol a királyi hatalom és praerogativa nem látszott elegendőnek a jogos ellenállás megtörésére.

Midőn a vármegyének királyi hivatalnokok alá helyezését rendeli el a császár, teljes hangsúlylyal fejezi ki a különbséget az ő eljárása és a nép patriarchalismusa között. Monstruosus alkotmány, és annak is mutatkozott részben, hogy minden részt (megyét) külön tartománynak tekintettek, és az általános törvényhozástól érkező parancsok ellen repraesentatiókat, protestatiókat, véleményeket, javaslatokat és halasztást a kivitelben türtek és engedtek, ott a hol csak engedelmesség és kivitel volt a dolguk. Kettős volt e zürzavar oka. Az egyik a régi beosztás. A másik az, hogy a király és tanácsosai ezen beosztásban és a befolyás által, melyeket különböző módon, az u. n. aulicusok által magánúton gyakorolt gondolkodásukra és határozásukra, vagy pillanatnyi előnyöket, vagy külön megszavazásokat, vagy több szavazatot akart szerezni az országgyűlésen. *Mindenki és különösen a kanczellária jól megérti, és Én be is bizonyítom, hogy e nyomorult eszközök nem az enyéim, és hogy nekem lelki erőmön felül nem kell biztosíték, és hogy csak az általános jót tartom szemem előtt.*

Ki tagadná, hogy az őszinte és nyilt absolutismus, úgy mint itt formulázzák, inkább alkalmas a közerkölcs emelésére, mint a parlamentarismus azon megmételyezése a király személyes befolyása által, melyet épen József korában III. György gyakorolt Nagy-Britanniában.

Lehetetlennek tartotta a rendekkel együtt való uralkodást. Midőn Katalinnal utazott, és szóba jött XVI. Lajos eljárása, ki épen akkor hívta össze a Notableokat, így szólt: »Nem tudom, mit nem tettem volna inkább, mint sem hogy lemondjak, mint sógorom, ki összehívta a nemzetet, hogy visszaélésekről beszéljen.« [1]) És midőn katastrophája beállott és neki is alkura kellett lépnie, szíve megtört belé.

[1]) Prince de Ligne. I. 63.

Gyakran még is le kellett szállania a merész röptü elvek magaslatáról. Itt hanyagság, amott előitélet, gyakran rossz akarat, még gyakrabban törvényen alapuló ellenszegülés akadályozták meg vagy legalább késleltették a császári »törvény« végrehajtását. Másnál csak az állam által szenvedett kár, vagy a parancsa iránti engedetlenség jönne számba. Ónála ez személyes sértés. Kitör belőle a sebzett lelkek mérgezett fulánkja, a sarcasmus. Ha azok, a kikben ő eszközeit látja, bármiben elmulasztják teljes áhitattal szolgálni bálványait, méltók arra, hogy urok porba tiporja, a mit ők szentnek tartanak.

Már Mária Terézia szemére veti fiának a mérges gúnyt. Midőn Kaunitzot sértette, így ír hozzá anyja: »Érett megfontolás után, nem első indulatodban döfted a tőrt szívébe, hanem gúnyolóan és nagyon túlzott dorgálással oly emberek iránt, kiket magad is legérdemesebbeknek tartottál. — Mert ezek a metsző, gúnyos, gonosz vonások nem a császártól, sem a kormánytárstól indúlnak ki, hanem József szívéből, és ez ejt aggodalomba, és ez fogja okozni szerencsétlenségedet és a birodalomét, és mindannyiunkét. — Őrizkedj attól, hogy kedvedet találjad e gonoszságokban. Szíved még nem rossz, de az lesz. Idején van, hogy lemondj ez élczekről s szellemes mondásokról, mik csak a mások megszomorítása és nevetségessé tételére vezetnek, s elidegenitik a tisztességes embereket. Ez által azt hiszed, hogy az emberiség nem is érdemli meg, hogy tiszteljék és szeressék, mert magadviselete eltávolít tőled minden jót, és csak a csalók, és a hízelgők előtt tártál kaput. Az uralkodóban ez igen nagy baj volna, saját magának és minden alattvalójának boldogtalanságára vezetne.«

Azóta majdnem két évtized múlt el, de ez a jellemvonás megmaradt. Midőn a magyar főkormányszékek, hazafias bánatuk egész ékesszólásával léptek közbe a koronának Bécsbe hozatala ellen, a császár e szavakat írta a fölterjesztésre »Risum teneatis amici«, Horatius-ból. A szent koronát, melyen egy nemes nemzet áhitattal csüngött, mintegy válogatott cynismussal »bonum mobile«-jének, butordarabjának nevezte. Még midőn halálos ágyán engednie kellett a nemzet for-

rongásának. teljes kicsinyléssel szól Sz.-István koronájáról. Legjobban a püspököket szereti sújtani. Migazzi szerinte se nem »sublimis«, sem »literata persona.« Bechtold beszterczebányai püspök, a császár kifejezése szerint. »Zwanzigersucht«-ban szenved, önző és haszonleső farkas, ki báránybőrbe bujt. B. Andrássy rozsnyói püspök eljárását, ki nem akart egy protestánst megesketni egy katholika nővel, »erzdumm«-nak nevezi. [1])

Tudjuk, minő kegyelet veszi körűl mind a mai napig sz. István csudatevő jobb kezét. Mária Terézia alatt Magyarország szine java részt szokott venni a szent király ereklyéit dicsőítő körmenetben. Midőn József eltiltotta a processiókat, a kanczellária kivételt szeretett volna eszközölni Sz. István ünnepe részére. De a császár így válaszolt: processio csak az oltári szentséget illeti meg; áhítatosság lehet Sz. István napján, hogy oltalmáért könyörögjenek, de ott is csak örök üdvösségben levő lelkéhez szabad folyamodni, nem pedig, tudja Isten, milyen csontokból álló kezéhez. [2])

Más vallások pietásával sem bánt kiméletesebben, sőt a a g. n. e. részére sem tett kivételt, kiktől pedig mindent meg akart nyerni. Ismeretes, hogy József egészségügyi szempontból eltiltotta a kriptákat, és a holttesteket csak a vámokon kívűl eső sirkertekbe engedte eltakaríttatni. A határvidék lakói görcsösen ragaszkodtak a régi módhoz, és a hadítanács hajlandó lett volna a nép megnyerése érdekében kivételt tenni. legalább míg a báború tart és a kanczellária kérdést tesz a Felségnél. »A kanczellária megtakaríthatta volna e különös kérdést, így hangzik a válasz, ha egyszerűen megkérdezi Bácsmegyétől büdösek-e a g. n. e. hullák, ha rothadnak, vagy nem? Az első nem kétséges, ezért nem lehet megengedni a kriptákba temetést, mit csak a káros kigőzölgés miatt tiltottak el. [3])

Midőn a kanczellária mindenkép meg akarja gátolni fölterjesztései által a német nyelvnek hivatalossá tételét, a császár igy förmed reá: »A kanczellária ez előterjesztésétől,

[1]) 9028/85.

[2]) M. kancz. lev. 10968/85.

[3]) 529/1785.

melyben szükségesnek tartja országgyűlésre halasztani a latin nyelvről való intézkedést, megkimélhette volna magát, mert csak nyelvről, nem tárgyról van szó, és én legkevésbbé sem vagyok az az ember, a ki a szappanbuborékokat golyóknak nézi.« A ki nem enged, vagy nem nyúl a czélhoz vivő eszközökhez, annak nyitva az ajtó, még pedig a kanczelláriától le az utolsó megyei emberig.

A császárnak e semmi ellenmondást és akadályt nem tűrő lelkülete természetesen legerősebben akkor nyilvánúl, midőn a háború, mely különben is az eszközök és tehetségek teljes megfeszítését teszi szükségessé, a végletig hajtja vérének türelmetlenségét és igazolja a közjó érdekében tett szigorú intézkedéseit. Hogy seregét Magyarország által olcsón ellátassa, meghatározza a gabonaárak maximumát ép úgy, mint a franczia forradalom vezetői. Készpénz kimélése czéljából, és mert Magyarország úgy is aránytalanúl kevéssel járúl a közösterhekhez, csak nem-kamatozó jegyekkel fizeti ki a szállítókat. »Mivel a magyar nemesség semmivel sem járúl saját védelméhez és az állam rendkívüli költségeihez, a többi tartományok megkimélésére nincs más mód, mint a háborút lehető olcsón viselni. Ennek egyik eszköze a szállított terményekért adott papiros pénztől, ily viszonyok közt eltérni nem lehet.«

Ennél azonban megáll József erőszakossága. Csak a parancsolásban, a hol meggyőződése szerint az állam javának adott kifejezést, volt kényúr, a végrehajtásban nem. Soha uralkodó jobban nem irtózott alattvalói vérének ontásától, mint ő. Soha senki nem csillapított le annyi felkelést vérontás nélkűl. Hány helyen lobbant lángra a jobbágyság haragja az elnyomó földesúr ellen: ő mindig meg birta akadályozni a vérontást. Még a Hóra felkelésnél sem vesztette el lelkének egyensúlyát, és ha eleinte tán túl is ment a kellő mértéken a kiméletben, később megmutatta, hogy elég e veszélyes mozgalom elfojtására néhány főczinkosnak szigorú megbüntetése. Tudta, hogy egész Magyarország forrong, hanem azért egyetlen egy elégedetlent vagy összeesküvőt sem küldött a vérpadra. És midőn Belgiumban nyiltan megtámadják intézményeit és visszavonulásra kényszerítik hatóságait, csak a legvégső szükség esetére rendeli el a fegyveres föllépést. Igaz, hogy akkor

már nem csak ijeszteni akar, hanem szigorú eljárás által példásan büntetni. Tán Belgium nem veszett volna el, ha megbizottjai híven ragaszkodva utasításához, kellően alkalmazzák előbb a mérsékletet, aztán a szigort. Ez a visszarettenés a szélső eszközöktől annál tiszteletreméltóbb, mert ritka fejedelemnek volt oly magas fogalma méltósága és ennélfogva az ellenállás bűnössége felől, mint neki. Az olvasó ezekből maga is megitélheti, hogy csak tudatlanság vagy egyenes ferdítés hasonlíthatja II. Józsefet II. Fülöphöz, vagy Robespierre-hez. Épen úgy meg volt intézkedése helyességéről győződve, mint e zsarnokok, de e meggyőződés az ő nagy lelkében nem mentette a más véleményüeknek kegyetlen elnyomását, még akkor sem, ha azok nyilt törvénytelenségre vetemedtek.

Épen az emberszeretetben áll József legtisztább dicsősége. Azoknak ömlengéseit, kik a császárt a liberális eszmék hősévé szeretnék avatni, semmivé teszi a történeti tények világos tanusága. De a mi a humanitást illeti, minden újabb okirat újabb kő azon emlékhez, melyet magának József népei szívében emelt. Nem hiában nevezte magát az emberek becsülőjének. Mindenkiben, a legszerencsétlenebb és a legalacsonyabb rangú emberben is társát látta — csak a bűnös iránt volt kérlelhetetlen, tekintet nélkűl annak származására.

Nem csak egyes jótékony intézetek, melyek mai napig is a legnagyobbszerüekhez tartoznak e nemben, tanusítják József részvétét a szenvedés iránt. A nagy általános kórház, a lelenczház és a szegények háza Bécsben, a vakok, siketnémák és őrültekről való gondoskodás méltán helyezhető Titus és Marcus Aurelius művei mellé. A nagy katonai újépület Pesten eredetileg kórháznak és nevelőintézetnek volt szánva. Tulajdonkép ő az első modern uralkodó, ki jótékony volt nagy stilusban. Az egyházi adakozás bő folyamát ügyesen átvezette az állami világi területre, hogy ott valóban termékenyítőleg hasson. Hazánk északkeleti és délnyugoti hegyes vidékein éhség dúlt az ő kormánya alatt; ő a legtakarékosabb uralkodó, százezreket fordított annak enyhítésére és még a katonai raktárakat is megnyitotta a szűkölködők előtt — háború idején. Ezen a téren nem volt utánzó, nem követett sem philosophiát, sem normalét, és lelkének tüze itt nemcsak

világított, hanem melegített is. Oly gyengédség lakozott szívében a szenvedők iránt, minőt senki sem merne föltenni a rideg államférfiúban, ha azt tények nem igazolnák — oly tények, miknek egyedül ő birta titkát. Midőn Hontmegye gyors igazságszolgáltatása emberevés miatt kivégeztet egy egész csoport czigányt, gyermekeiket a tallósi fegyházba vitték. Ott látja őket a császár. »Mert semmit sem tudnak szüleik gonoszságáról, mert úgy is szűk ott a hely, és semmi alkalmok nincs a tanulásra, Magyarországban pedig igen nehéz őket elosztani a hirhedt esemény miatt, és ők könnyen értesülhetnének a folytonos szemrehányás által szüleik gonosztetteiről: jónak tartom, hogy mind Bécsbe jöjjön és itt nevelkedjék az állam derék földmívesévé vagy mesteremberévé. a nélkűl, hogy ők vagy mások tudnának a dologról.« [1])

Eltörli a »Leibeigenschaft«-ot, hogy véget érjen »az emberiségnek e rabszolgai lealázása.« [2])

Gondoskodik a bányamunkásokról, és nagy elővigyázatot rendel el, hogy csökkentse veszélyöket. [3])

A korhadó városi közigazgatást Budán, Pesten, Pozsonyban, Szebenben nem győzi dorgálni és büntetni, különösen a kórházak ügyében tett mulasztások és visszaélések miatt. Talált gyermekekről gondoskodni akar nemcsak Pesten, hanem Temesváron, Kassán, Zágrábban és Pozsonyban is.

Midőn a kanczellária takarékoskodni akart a máramarosmegyei inségesekkel szemben, így rójja meg: úgy látszik, hogy *ő hunn* elvek szerint az embereket fontszámra taksálja, mint a mészáros az ökröket.

Igy aztán nem phrázis, ha a háború kitörésekor, midőn a szegénység s a sereg eltartásának kettős súlya nehezedik vállaira, így ir Zichy grófnak, Magyarország helytartójának: Ön megitélheti, mily kellemetlen volt nekem a legtöbb magyar megye siralmas állapotának leírása. Nekem, a kinek annyira szívén fekszik minden egyes alattvalónak jóléte s megtartása. [4])

[1]) 6535/83.

[2]) 5395/83.

[3]) 8272/84.

[4]) 4474/1788.

Ez a személyes érdeklődés, úgy szólván, minden egyes alattvalónak sorsa iránt, ez a törekvés enyhíteni minden nyomort, mely tudomására jő s lehetetlenné tenni minden elnyomást, szaporította fel a végtelenig a császár teendőit. Mindent önmagának kellett végeznie, hogy más ne végezze rosszul.

József az utolsó a született királyok között, ki önmagának minisztere, kinek tevékenysége elhat az állami élet minden ágába. Egyaránt vezeti a külpolitikát, melynek terén Kaunitznak egyáltalában nem jutott az a túlyomó befolyás, mint akár előtte, akár utána; egyaránt a keze alatt mindinkább szétágazó belső ügyeket; ő szabta elő az egyházpolitikának s a gazdálkodásnak irányát; szintúgy ő intézkedett a hadügy és az igazságszolgáltatás körében.

Szorosan véve, két egész külön hatáskör egyesül az ő kezében, az egyik az államfőé, ki első sorban a külső viszonyokat és a hadügyet tartja szem előtt, a másik mintegy a földesúré, ki azon törekedik, hogy jószága mennél jobban felvirágozzék. Nagy Károly korában e kettőt még meg lehetett egyeztetni, de most, minő részletes beható ismeretet igényelt mindegyik külön. A felvirágzáshoz, már mint a XVIII. században értették, nem csak az anyagi megélés volt szükséges, hanem a jogi védelem, a szellemi és erkölcsi érdekek előmozdítása is. És a császárnak magának kell átnéznie az egész személyzetet, átvizsgálnia a számadásokat, csak az ő jóváhagyásával lehetett utalványozni 50 frtnál nagyobb összeget. A baranyamegyei lovászok a háború által előidézett drágaság miatt havi 6 forint helyett 8 frtot kérnek, a császárnak kell intézkednie.[1]) Ép úgy, mikor levélhordó kell Makóról Tóth-Komlósra,[2]) mikor a kis-szebeni hajdú évi 30 frt helyett 50 frtot kér,[3]) mikor a kassai kerületi diurnisták 24 krajczár helyett 30 krajczárt kérnek napi díjul,[4]) mikor a nagy-szebeni harminczados hivatalszolgája fűtésre és világításra szóló pausalét óhajt.[5]) mikor a nagy-bányai bába fizetés-emelésért

[1]) 6153/89.
[2]) 3330/89.
[3]) 9403/89.
[4]) 12035/89.
[5]) 14489/89.

esedezik,[1]) Libetbánya pedig városi bábát akar fogadni. Ezt csak olyan föltétel alatt engedi meg a császár, ha a szegényekhez ingyen jár.[2])

Ugyancsak erős lehetett a munka, ha még ő is megsokalta: könnyíteni akar dolgán, megengedi, hogy ezentúl a póstai vezetők kinevezését maga a kanczellária intézze el.[3]) Maga is érezte tehát a mindenhatóság átkát, de mint épen e nyilatkozata bizonyítja, nem is gondolt arra, hogy azt magáról lerázza.

Eljutottunk a kritikus pontig, kormányzása és politikai tehetsége megitélésében. Lehet-e nagy államférfiúnak tekinteni azt, a kire nézve nincs kicsiség? Lehet-e egy császár egy óriási és egy magas fejlettségű birodalomnak nemcsak első, hanem egyetlen hivatalnoka? Nem kellett-e a lényegnek szenvednie az ily apróságok miatt? A kérdésben megvan a válasz.

Az a politikus, ki nem értette meg a történeti fejlődés kényszerűségét, azt sem látta be, hogy az állami élet minden mozzanata bármily sokféle és változatos is, aránylag kevés forrásra vezethető vissza. Őszinte és mély gondolkodásánál fogva neki le kellett hatolnia a forrásokhoz, más mederbe kellett vezetnie népeinek egész gondolkodási módját, erkölcsi felfogását. De nem elég munka-e a törvényhozónak a főelvek kitűzése, a kormányzónak, az *egész államnak* ellenőrzése? A részletekbe merűlés becsületére vált József szivének, de a császárt az államférfiak közt második sorba helyezi. Politikája olyan, mint Lacynak és magának haditerve a török háborúban. A hadsereg az egész hosszú vonalon van egyenletesen elosztva, a fontos pontokon nincs megfelelő őrség és az ellenség könnyű szerrel tör át azokon. Nem azt tartjuk, a mivel Nagy Fridrik oly élczesen itélte el kortársának eljárását, hogy József előbb tette meg a második lépést, mint az elsőt, hanem azt, hogy minden lépést egyszerre akart megtenni. Egyszerre

[1]) 14308/89.

[2]) 15934/89.

[3]) 7633/86. Ich beangenehme das Einrathen der Kanzley und will Ich derselben die Befugniss einräumen künftig derley Dienststellen von selbsten ohne Einholung eines Vortrags zu vergeben.

akart rügyet, virágot és gyümölcsöt. Jellemző ténye, hogy a bécsi Augartenbe csupa nagy, megtermett fát ültetett.

Türelmetlensége, jellemének annyira egyéni vonása, idevezethető vissza. Nem volt meg benne a kellő mérték az idő és tér követelései iránt. Intézményeinek ép olyan gyorsan kellett volna végbemenniök, mint utazásainak, melyek alatt egész kisérete ki szokott mellőle dőlni. Physiologiai okok járultak ahhoz, és hosszú kényszerű tétlensége még sovárabbá tette gyors siker után. Mintha csak érezte volna, minő rövid lesz élete, és mily kevéssé lesz más képes és hajlandó tovább vinni az ő munkáját.

Mária Terézia igen jól belátta, minő lényeges része az uralkodásnak a türelem és az elnézés. Együtt jár ezzel a nyugalom bizonyos méltósága, mely Józsefben teljesen hiányzott. »Igen is gyorsan jársz el«, irja a nagy királyné fiának. »A tevékenység bámulatos tulajdonság egy magánemberben, de az uralkodónak meg kell gondolnia mindent és szemmel kell tartania országainak elveit és szabályait, csak akkor térve el azoktól, ha valami jobbat tesz helyökbe, nem saját hite, hanem a mások véleménye szerint is. Mi senkinek sem tartozunk számadással, csak annak, ki minket e helyre tett, hogy szent törvényei szerint kormányozzunk.« [1]) A túlságos ellenőrzést sem tartja uralkodóhoz méltónak: »jobb ha minket csalnak meg, mintha mi csalunk vagy folytonos nyugtalanságban élünk.« [2])

Tudjuk, hogy József erős tettvágya nem ismerte el a saját országainak statutumai és törvényei által szabott határt. Minden meglevő törvényt csak addig tartott és tartatott meg, míg nem tapasztalta a közjóval, azaz elveivel ellenkezőnek. Belső politikája röviden ebben állott. De egészen máskép áll a dolog a külső politika terén, hol nem csak szerződések biztosítják az egyes államok jogait, hanem készen áll azok védelmére a megfelelő erő is.

József az európai közjog terén majdnem ép oly nyugtalanságot és forrongást idézett elő, mint országainak belsejé-

---

[1]) 1777. szept. 21. Arneth II. 162.

[2]) Ferdinándhoz 1774. jún. 30.

ben. Külföldi politikája épen ellenkező azzal, melyet otthon követ. Nem újítást, nem reformot akar, hanem régi ideálok megvalósítására tör. A római császárság hagyományai képezték kiindulási alapját nyugaton, keleten pedig a régi magyar nemzeti királyság. Az új Európa azonban ép oly kevéssé ismerte el az egyiket, mint a másikat, és e történeti igényekhez ép oly negative foglalt állást, mint ő országainak régi, általa annyira megvetett kiváltságaival és szabadalomleveleivel szemben. Mihelyt a német birodalomban kissé erélyesebb actiót kezdett, a fejedelmeknek Poroszországra támaszkodó törhetetlen oppositiójára talált. Ha Olaszországban akart terjeszkedni, hol különösen Velencze birtoka ingerelte, Francziaország ellenhatásával kellett számolnia. Törökországgal könnyen vélt elbánhatni, de ott sem az övé lett volna a zsákmány java-része, hanem Oroszországé.

Ily viszonyok közt a legtermészetesebb összetartani és fejleszteni a monarchia hatalmi eszközeit és bevárni a kedvező alkalmat, melyet előbb-utóbb mindig meghoz az európai politika változó constellatiója. Védelmi positiója rendkivűl erős, és tudhatta, hogy a nyugalmat részéről senkisem magyarázza gyöngeségnek. A legveszélyesebb ellenség, Nagy Fridrik, öreg korában csak megtartásra gondol, nem hódításra. Francziaországot és Oroszországot, a két más aggressiv hatalmat szövetség és félelem tartja lekötve. Soha sem volt jobb alkalma a monarchiának minden külső zavar nélkűl és mégis teljes imponáló tekintélylyel lépni fel Európában, mint akkor.

József először a lengyel felosztáskor juttatta érvényre befolyását a külső politika terén, midőn anyja ellenére részt követelt a monarchiának is a zsákmányból. E tény a Habsburgok birodalmát a jog és szerződés teréről a hódítására szorította, mert ha nincs jog, csak annak állása biztos, kinek legtöbb a hatalma. Ép így jogtalannak itélte maga Mária Terézia, fiának a bajor örökösödés miatt kezdett háborúját, hol Poroszország állotta útját. Trónra lépése után nem a félelmes Poroszországgal kötött ki, hanem kisebb, gyengébb szomszédjaival. Hollandiával szemben megszüntette a régi, igaz, hogy már egyáltalában nem időszerű szerződéseket.

Elegendőnek tartotta kimondani, »hogy a barrière már nem létezik, a császár nem akar hallani felőle.« A Selda torkolatát is meg akarta nyitni a fennálló szerződések ellenére. Közben alkudozásokat folytat a czárnővel és megegyez Törökország fölosztása iránt. Azt hiszi, hogy háború nélkűl tisztán diplomatiai uton megszerzi Bosznia egy részét. A bajor-belga csere által teljesen új alakot készűl adni Európa térképének. Mindenütt oly ellenállásra talál, melyet csak nagy háború által győzhetett volna le, a mitől mégis visszariadt. Megmutatta czéljait, gyanút keltett mindenfelé és mindenhol csak kudarczot vallott. A diplomatiában sincs másképp, mint a háborúban, egy positio sikertelen megtámadása egyenlő egy vesztes csatával.

Végre reá nézve is elérkezett az alkalom, a melyben kardot ránthat. Az orosz-török háború 1787-ben a czárné segítésére kötelezte őt. Saját elhatározása volt, hogy ne csak a kikötött hadtesttel, hanem egész hatalmával vegyen részt a háborúban. És itt ismét szembetünő türelmetlensége. Igen jól érezte, hogy a háború bére, néhány elpusztult, szegény tartomány legjobb esetben sem áll arányban a ráfordított vérrel és költséggel. Jellemző, hogy Nagy Fridrik a maga szempontjából előnyösnek tartotta, ha a monarchia mennél mélyebben keveredik a keleti ügyekbe, a hol úgy sem szerezhet egyebet adósságnál.[1]) Még nem veszett el a remény Németországban vagy Olaszországban hódíthatni, de ehhez várakozásra volt szükség. Azon felül a belga zavar épen nem volt lecsendesítve. Az a politikai indító indok sem lehet elegendő, hogy az önzetlen részvét által teljesen lekötelezi Oroszországot. Elég alkalma volt tapasztalhatnia előbb is, utóbb is az orosz hálátlanságot, és senkisem adott erősebb kifejezést az oroszok iránti bizalmatlanságnak, mint ő.[2]) Ha mégis mindezen akadály daczára.

---

[1]) Levele a braunschveigi herczeghez 1782. jan. 7. (eredeti orthographiával). En atendant l'empereur comansera la guerre en faisant de noveaux emprunts, et si elle dure seulement quelques campagnes il s' épuisera pour une longue suite d'années ce qui est trés avantageux pour ce paist ci.

[2]) Kaunitz 1788. jún. 18. előadására adott l. f. elhatározás : Dieses dient einstweilen zur Nachricht, und hat man sich von den Russen nie

a mihez még financziáinak épen nem kedvező állása járult, teljes erőfeszítéssel fordúl Törökország ellen, ennek inkább psychologiai, mint politikai az oka. Sikert akart, gyors és nagy sikert, minőt a belső politikában szokott meg, hol senki nem mondhatott és semmi sem állott ellen.

A felületes észlelő is észreveszi, mennyivel előnyösebb lett volna a béke a belső reformok életbeléptetése czéljából. Ha már béke idején, midőn tekintélye érintetlen, egyre teljes egyéniségének latbavetésére volt szüksége az elégedetlenség elnémítására, mennyivel inkább kellett háború idején attól tartani, midőn a legkisebb kudarcz is lehetőnek mutatja az ellenállás diadalát. És mily borzasztó súlyt vesz vállaira a már beteges császár, a ki a táborból, hol közvitéz és fővezér egy személyben, egyúttal birodalmát is igazgatja, oly részletességgel, mint előbb. Vagy tán azt hitte, hogy a külső háború lecsendesíti a belső forrongást?

Több nagy államférfiú gondolkodott így, és a siker megfelelt számításának. Elég Richelieure, Cromwellre, Orániai Vilmosra mutatni.

Külső háború mindig próbaköve egy állam szilárdságának; az összetartás elemei túlnyomók benne, a közös veszély vagy a közös dicsőség előbb háttérbe szorúl, mint az, a mi a polgárokat különben elválasztja. Ha ellenben a jegeczedés még nem teljes, az erős nyomás nem idézhet elő mást, mint szétbomlást. Az emlitett államférfiak előtt kifelé nagy nemzeti czélok lebegtek. Minden, magában egységes nemzet magáévá akarja tenni, nemcsak külsőleg, hanem szellemben is azt a hatalma körébe eső lakosságot, melyben hasonló erejű szellemet nem talál. József nem volt ily szerencsés. Bajor tervét, valamennyi közt kétségtelenűl a legnagyobb fontosságut, közönynyel nézte még német népe is. Keleten pedig épen mint azon régi magyar királyok örököse akart hódítani, a kiknek hagyományait és intézményeit nemcsak hogy ledöntötte, hanem le is alázta. Vajjon mit jelenthetett az, ha a nem koronás király megiratja

was aufrichtiges und gutes zu versprechen. Es erfordert also die Klugheit, dass wir nur auf unser eigenes Interesse bedacht seyn, und dieses allein nach Zeit und Umständen besorgen, ohne schöne Wörter zu sparen, mit denen sie so freigebig sind.

a magyar szent koronának jussait Boszniára, Szerbiára és Bulgáriára; ha a magyar nemesi jogok lerontója magyar nemességök megújítását igéri a szerbeknek, bosnyákoknak és oláhoknak, hogy őket csatlakozásra bírja?

Más, ha a nemzetben magában él a hódítás, a kifelé hatás szelleme, melynek a király csak irányt és vezetést ád, és ismét más, ha csak a dynastia maga annak képviselője. Az utóbbi esetben csak az erők szigorú latolgatása biztosíthatja a czél elérését. Külső siker csak a belső erők teljes kifejtésének és egyesítésének lehet eredménye. A Habsburgok birodalma kiválóan ilyen hatalom. József ismét két lépést tett egyszerre: külső sikert akar, mielőtt be volt fejezve a belső szilárdulás műve.

Az 1788-iki sikertelen hadjárat sirba döntötte őt és politikáját. E kettő nem volt elválasztható. Miután mindent megtett, haditervet készített és személyesen részt vett a Sabácz elleni rohamban, miután cserben hagyta őt az orosz szövetség s a magyar nemzeti ellenállás minden nap fenyegetőbben ütötte fel fejét, Józsefnek, a császárnak, le kellett mondania, az embernek meg kellett halnia. Mióta a török határról visszatért, léte egy folytonos martyrium, melyben a lélek szenvedései még tűrhetetlenebbé tették a test kínjait.

Ki ne ismerné betegségének, a tüdővésznek hosszú, borzasztó agoniáit és pillanatnyi reménysugarait? Miután 1789. áprilisben fölvette a halotti szentséget, még majdnem egy éven át kellett szenvednie, néznie feloszlását, tudva, hogy bajának nincs más megoldása, mint a halál. Hányszor irja ezt testvérének, Leopoldnak. De lelke megtörve nincs, egész betegsége alatt csak úgy végzi teendőit, mint máskor: csak olyan körültekintő és jóakaró: csak oly határozott uralkodói tekintélyének védelmében. Férfi, jellem volt mind végig. A kategorikus imperativus benne volt megtestesűlve. Mikor le kellett mondania élete művéről, megsemmisítve egy tollvonással, a mit alkotott, teljesen őszintén tette, hátsó gondolat nélkül, úgy a mint uralkodott. »Szivemből kivánom«, ez politikai testamentoma, »hogy Magyarország saját intézkedései által annyit nyerjen boldogságban és jó rendben, mint a mennyit én akartam megszerezni részére rendeleteim által.«

Halálos ágyán nem hiányzott a vallás vigasztalása. Lelke üdvéről ép oly methodikusan gondoskodott, mint minden egyébről. De mondhatatlan fájdalmait egyházi, istenbe vetett hit alig enyhítette. Bizalmas leveleiben testvéréhez, midőn annyit szól nyomorúságáról és kétségbeeséséről, a vallásról nem emlékezik meg.

És mégis hivő volt, a szó legnemesebb értelmében. Hitt az emberiségben, annyi csalódás daczára, hitt önmagában, ki a közjónak élt, nem sokáig, de egészen. A német nemzet nagy költője nemes pathossal szolgáltat igazságot azoknak, kik eszméért küzdenek és elbuknak.

Államférfiút nem jellemének kedves vagy visszataszító vonásai, hanem működésének eredményei után szoktak megitélni és méltányolni. Ott, hol hatás a czél, nem az azt előidéző szándék jő számításba, hanem a hatás. E szempontból tekintve, úgy ellenségei, mint tisztelői megegyeznek abban, hogy József czélját el nem érte. Halálakor a végveszély örvényén forog, még pedig általa, a monarchia, melyet oly jó állapotban örökölt. Intézkedéseit visszavonta, hódításairól utódjának le kellett mondania. Végső óhajtása volt: béke minden áron fellázadt alattvalóival és külső ellenségeivel egyaránt. Ha tehát a monarchia, melynek nagysága és hatalma annyira egy az övével, inkább vesztett, mint nyert tevékenysége által: azok a magasztos eszmék, melyeknek életét szentelte, szintén romba látszottak dőlni vele együtt. A királyi mindenhatóság helyébe rendi anarchia lépett. A nemzetek és felekezetek a régi elkeseredéssel rontottak egymásra, s a nemzeti és egyházi kiváltságosok soha sem emelték fel hangosabban szavokat, mint akkor. Meglátták a veszélyt, melyben forogtak és ezentúl kettős erővel állottak ellen a jogegyenlőségre, a rendes közigazgatásra, a közteherviselésre czélzó törekvéseknek. Az ő túlzásai igazoltak minden bekövetkező reakcziót, és bukása új bizalmat öntött a régi állapot védőinek soraiba, kik már magok is elveszettnek tartották ügyöket. Ily értelemben József működése egy szerencsétlen revolutio, mely kudarcza által még a reformnak is útját szegi. Ez a pillanatnyi eredmény.

Egészen más képet nyerünk, ha a valódi históriai hatást veszszük szemügyre. József óta lehetett visszaélés, elnyomás,

vallásos gyűlölség és kegyetlenség, de biztosnak többé nem érezhette magát. Meg volt mutatva az út, melyen Európa legrégibb dynastiája, kezet fogva Európa modern gondolkodásával, ismét első rangot foglalhat el Európa fejedelmei sorában. A Habsburgok hatalma új, széles bazist nyert: már nem csak a régi egyházi, katonai és feudális hagyomány állott szolgálatában, hanem egy új is, a korszellemnek megfelelő. És ez más eszközöket is találhatott érvényesülésére, mint a József által választottat, a bureaukratiát.

Sorsa nagy tanúlság az uralkodókra. Megmutatta, hogy a látszólag legkedvezőbb külső körűlmények közt sem nyílik a monarchia részére babér, ha Magyarország szívvel-lélekkel nem csatlakozik uralkodója köré. E csatlakozást pedig a legjótékonyabb intézkedések sem képesek létrehozni, ha azokhoz a nemzet nem járul.

Még nagyobb és becsesebb a tanulság hazánkra nézve. József rövid uralkodása is megmutatta, minő veszélyben forog a magyar nemzet és állam egyaránt, ha nem támogatja más, mint irott szerződés. Megmutatta, hogy ez ország nem egyes kiváltságosok boldogulására, hanem sok millió lakos együttélésére van hivatva. Megmutatta végre, hogy nem lehető az elzárkózás az európai nagy eszmék hatása elől, magának a nemzeti létnek koczkáztatása nélkűl. Hazánk nem volt vak e tanulság iránt. II. József művének, nemzeti szellemben, Széchenyi István a folytatója.

II. József és a régi magyar alkotmány közt nem volt lehető megegyezés. II. József eszméi és a magyar nemzet közt az csakhamar létrejött. Maga a nagy császár nem ellenségeire hagyta örökét, hanem utódjaira, kik magyar szellemben valósították meg eszméit.

Józsefnek az a rendelete, melylyel országgyülést és alkotmányos kormányt igér, nem latinul kelt, hanem magyarul.

VII. KÖNYV.

EREDMÉNYEK.

I. FEJEZET.

Kulturalis mozgalmak és eredmények.

Hazánk anyagi és szellemi állapota az utolsó emberőltő alatt az európai forgalom behatása, az európai demokratikus és szabadelvű mozgalmak beözönlése korában oly rohamosan alakult át, minőre egész elmúlt története alig mutathat példát. Idegen törekvések és eredmények beültetéséről, a honi földben sarjadztatásáról van szó, és minden szemlélő látja, hogy az anyagi és szellemi élet minden terén haladó munka még koránt sincs befejezve. Sürgés-forgás mindenütt, de még aránylag kevés az aratás, mi a néplélek gazdagítására bevihető a nemzeti történet tárházába.

Hasonló törekvések és mozgalmak színhelye volt Magyarország épen egy század előtt. Az akkori átalakulás menetéről, eredményeiről már számot adhatunk magunknak. A később föléje rohanó hatalmas ár elborította ugyan, néhol termő földdel, másutt görgeteggel, de csak csekély mélységben, és a kutató kevés fáradsággal mindenütt feltalálja nyomait. Épen egy negyedszázadig — 1765—90-ig tartó korszak, és minő sajátos, minő gazdag tartalmú az alkotása! Egyike azon szerencsés nemzedékeknek, melyek korszakok határán működvén, századok munkájának véve hasznát, más századok fejlődésének adtak irányt és anyagot. Előtte csak kevés hasonlóan termékeny, történeti munkájának tudatában levő epochát nyújtott hazánknak a gondviselés. Szent-István a keresztyénséget, az Anjouk a rendi életet, a XVI. század a nagy vallásos, hazafias és alkotmányos eszméket teszik a

nemzeti élet alapjaivá. Mindegyik egy-egy új réteggel járúlt nemzetünk szinvonalának emeléséhez, mindegyik teljes meggyőződéssel alkot, nem féltve művét az idők mohától. És a magyar nemzet nevelésének negyedik nagy kora az, midőn *az európai felvilágosodás, világi műveltség és anyagi jólét* eszméi követelnek megvalósítást a Duna és Tisza mellékein is. Ez a korszak van kötve József nevéhez. Mint valamennyi előzője, mint megannyi átalakulás, mely előbbre vitte nemzetünk fejlődését, ez is nagy európai eszméknek volt reflectálása. Módosulniok, változniok kellett ezeknek az adott viszonyok közt, nem mindenütt birták legyőzni a régit, gyakran ellenkezni látszottak magának a nemzeti létnek alapjaival. De hatottak, és művök ismertetést követel, és méltó helyet hazánk történetében.

Mit talál ez a munkás, boldog kor e földön? min fárad? mit hagy az utódokra?

Talált az alföldön néptelen pusztaságot vagy legelőt, félvad pásztorokkal: talált a falvakban örökké inséggel vesződő, az úri kény által minden emberi jogból kivetkőztetett jobbágyokat, kiket csak igen gyenge kapocs fűz a hazához, valláshoz: talált a felföld városaiban az ipar általános emelkedésében részt nem vevő és a forgalom élénkülése által megélhetésében fenyegetett, czéheinek korlátáin, városának falain túl nem látó, idegen nyelvű, szegény és gyér polgárságot. Talált a nemesi curiákban alattvalóik iránt gőgös és kegyetlen, egymás közt pajtáskodó, a hivatalokat biztos örökségnek néző urakat, kik érzéki, gyakran durva gyönyöröknek élve, a henyélésben látták a privilegiumot és az idegen műveltség megvetésében a hazafiságot. Talált művelt, gazdag főurakat — Bécsben. Talált végre a főpapi székekben egyházi lordokat, kik még tovább szerették volna folytatni a vallásos üldözéseket, és tudni sem akartak oly államról, melynek nem az egyedűl üdvözítő vallás istápolása és szolgáinak jóléte az első feladata. Egy szóval: el van választva, különítve minden. Külön áll, ellenségesen egymással szemben város és vidék, nemes, polgár és pór, protestáns és katholikus. Az egyes vidékeknek, az egyes személyeknek érintkezése a lehető legcsekélyebb.

Olvasóink tudják, hogy e kép korántsem túlzott. Egy oly országnak nyújtja rajzát, mely új, alkotó ideák nélkűl a régi dicsőség sugáraiban sütkérezik, és melyben a tehetetlenség és a haladás hiánya ősi virtus színében tündöklik. Igaz hogy e tulajdonságokkal nagy erények is állottak kapcsolatban. De azok az egyeseket díszitették, az egésznek fennállását, jövőjét a nemzetek versenyében nem biztosíthatták.

Egy bölcs és jóságos akarat által igazgatott országnak kellett volna e régi, tarthatatlan zűrzavarnak helyébe lépni. A legnagyobb szám jóléte a jelszó. A paraszt már személyére szabad, tartozásai megszabvák, és ha az állam többet követel is tőle, mint előbb, ennek fejében megvédi őt, és a hol csak lehet, könnyít úrbéri terhein. A falvakban iskolák, templomok emelkednek, az ország utolsó zuga is érzi, hogy egy nagy egészhez tartozik, mely gondoskodik anyagi és szellemi szükségeiről. Az ország terményeinek gazdag vásár nyilik Ausztriában és a belföldi egyre gyarapodó városokban. Most a polgárságot sem fogja többé elnyomni az örökös tartományok versenye. A számos hivatalnok, a katonaság mind gyarapítják a városok keresetét. Ez azonban attól függ, hogy a nemes is lemondjon az immunitás kiváltságáról. A közteherviselés által vállalt áldozatért bő kárpótlást talál abban, hogy megszünik jogilag is katona lenni, lefegyverezhet. Már most békén és nyugton birja az ősei által szerzett gazdag földet. Gazdasági felvirágzása már az összes állam érdeke. Szellemi tekintetben is új világ nyilik előtte. Fiai népesítik meg a kor szellemének megfelelőleg berendezett, a közös európai műveltségből erejöket nyerő közép- és főiskolákat. Az ő osztályrészök marad a sok hivatal — föltéve, hogy megtanúlnak az uralkodó nyelven beszélni. Az ősi erényeket is gyakorolhatják a seregnél, hol oly nevek, mint Hadik és Nádasdy megmutatják, mennyire kitünteti a fejedelmi kegy a magyar vitézséget. Végre az egyház a külső missió helyett a belsőt nyeri. Nem téríthet, még kevésbbé üldözhet, hanem a fejedelem utasítása szerint még mindig igen bő segédeszközeivel nevelheti híveit. Békén él meg annyi különböző nemzet, vallás és rend, mindegyik fentartva individualitását, de egy nagy egésznek rendelve magát alá. Megvan az összeköttetés a haza fiai közt.

országútak, szabályozott folyók gondoskodnak a termelő és fogyasztó közti forgalom élénkítéséről. És ha az ország politikai tekintetben már végkép egyesült az örökös tartományokkal, ezért értékes kárpótlást nyújt az európai műveltség színvonalára jutása.

Röviden kifejezve, Magyarországnak le kellett mondani sajátos történeti alakulásáról, mert az elválaszthatatlanúl odakapcsoltnak látszott az anyagi és szellemi tespedés ezerszeres okozataihoz. Meglakolt azért, mert addig állammá alakulni nem birt. Az válik belőle, virágzó, egységes, haladó — de idegenek által. A történelmi fatum, a mely szerint minden mulasztás megtalálja büntetését a földön, beteljesedettnek látszott.

Mégsem teljesedett be. A mit e munkás korszak nagyot, dicsőt alkotni akart, nagy részt létrejött idők folytán. Ellenséges zászló alatt jöttek be országunkba a haladás, a felvilágosodás, a nép jólétének eszméi, de diadalra akkor jutottak, midőn magyar kéz ragadta meg azt a zászlót. És vajjon lehető-e a küzdelem, a győzelem Józsefnek, korának eszméi törekvése, czélkitűzése nélkűl?

Komoly és mély jelentőségű az első monda, mely a magyar honfoglalást jelképezi. Az ellenséges király el akarja rejteni a kincseket földben, vízben, réten. De a magyar megtalálja azokat, hasznára fordítja, a mit ellene kovácsoltak. A mi kincs jött ez országba azóta, anyagi és szellemi kincs, előbb-utóbb mind nemzetünk emelkedésének lett eszköze. Csakhogy magának kellett halásznia a vízen, kaszálnia a réten, szántania a földön.

Az átalakulás anyagi téren.

Egy tényező van, mely a cultivált, népes, jólétnek örvendő országokat mindig megkülönböztette az elmaradottaktól, barbaroktól és szegényektől: a közlekedés könnyűsége és gyakorisága. Nem is az idegen országokkal és nemzetekkel való békés érintkezésre kell első sorban gondolni, pedig a felületesen vizsgálónak az tünik inkább szemébe, hanem arra, mely egymáshoz fűzi egyazon országnak, vidéknek, sőt helységnek lakóit. És bár épen a XVIII. század volt az, mely

szinte mesés arányokban látta a külföldi, leginkább a tengerentúli közlekedés mértékeit és arányait, már akkor igen jól tudták, hogy nagy államban a külföldi forgalom aránylag csak csekély részét képezi a nemzet gazdasági tevékenységének. [1]) Ki ne tudná, hogy a szellemi érintkezés nemzetek és vidékek közt mindig nyomában jár az árúk forgalmának?

A külföldi forgalommal igen röviden végezhetünk. Annak központja már Bécs. Onnét kapja hazánk a külföldi árúczikkek legeslegnagyobb részét. A vámkimutatások ez iránt nem engednek kétséget. A régi kereskedés Lengyelországgal a köztársaság felosztása óta napról napra csökken. Zimonyon át igen jelentékeny még a forgalom Törökországgal és a Levantéval, de az csak igen csekély részében magyar, nagyjában szintén bécsi vagy internationalis. Hanyatlóban van Brassónak és Nagy-Szebennek régi, annyira gyümölcsöző összeköttetése is a török melléktartományokkal. Egy új útat nyert ennyi elhagyottért és kevéssé jártért cserében a nemzet: Fiumét. Feléje is fordúlt minden szem, tőle várták az egész nemzet gazdasági föltételeinek megváltozását, a nyers termények gyors és biztos kivitelét, a készpénznek töméntelen megszaporodását. Mint mindig, ha ily új fontos szempont lép előtérbe, ahhoz hozták viszonyba a többit, és minden útnak és ösvénynek széles Magyarországban csak arra kellett szolgálni, hogy az összeköttetést a tengerrel közvetítse. Mária Terézia utolsó éveiben egymást érték az erre vonatkozó tervezetek és javaslatok, melyeknek közös vonása egy kizárólagos privilegiummal felruházott kereskedő-társaság alapítása az állam támogatása mellett. [2]) Benyovszky gróf, az európai hódító kereskedés egyik nagy alakja, meg is valósította e tervet. Az angol-amerikai háború, mely a francziák és spanyolok beavatkozása által a tengeri hatalmak világháborújává növekedett, szabadabb fejlődést engedett a kisebb erejű parti államoknak, a semlegeseknek kereskedelmi flottájok szerve-

---

[1]) Turgot. Dans un grand état le commerce extérieur forme un objet très modique en comparaison du commerce intérieur des productions nationales. Oeuvres. I. 187.

[2]) Gr. Apponyi Sándor levéltárában több ily emlékirat, többek közt egy gr. Batthyányi Tódortól.

zésére. Már fölmerűlt a terv, egy hajóhad felállítása által megdönteni Velenczének annyi századon át az Ádrián gyakorolt hatalmát és határozó részt venni egy várható török-orosz háborúban.[1]) Az ehhez szükséges pénzösszegek előteremtése könnyű: csak a papokat kell megadóztatni. Még nagyobb súlyt helyez a kereskedés élénkítésére egy más főúr, ki épen a fiumei kormányzóságnál kezdte meg pályáját: gr. Szápáry János. Mintán kifejtette, minő szüksége van Magyarországnak e kikötőjére, és mintán előadta, minő módon lehetne azt biztosabbá és látogatottabbá tenni, a pénz előteremtésére igen egyszerű eszközt talál: »Mivel a magyar birodalomban a rendeknek is hozzá kell járulniok a törvényhozáshoz, azt is illőnek találom, hogy a rendek, papok, urak, nemesek és városok járuljanak az ország emelkedéséhez.« Megszabja minden püspöknek és káptalannak, minden apátságnak, minden megyének és városnak hányadát, és 2.380,000 frtnyi összeget remél ez úton nyerhetni a kereskedelem előmozdítására.[2])

E két főúr tervét emeljük ki a sok közűl, melyek akkor a kormányszékeknél és az udvarnál összehalmozódtak. Egyetértenek abban, hogy a régi társadalmat, a papságot és nemességet kivánják megadóztatni egy újabb társadalmi factornak a nagy kereskedésnek létrehozása érdekében. Csekély kezdetben, a melyben alig lehet megvonni a határvonalat az újonnan fölfedezett gazdasági igazságoknak hivatásos és hazafias alkalmazása és a könnyelmű tervkovácsolás közt, a történeti fejlődés egyik legjelentékenyebb törvénye nyer kifejezést. A régi társadalmi osztályok kötelessége egy oly tényezőnek megalkotása és istápolása, mely nem felel meg sem czéljoknak, sem érdeköknek. Mit várhat a nemes, a pap a nagyobb forgalomtól, az élénkebb kereskedéstől mást, mint a mozgó tőkének érvényre jutását a földbirtok ellenében és egy új materiálisabb irányú műveltségnek a traditionalisnak helyébe lépését? Mégis elő kell mozdítaniok, nemcsak azért, mert ők is

[1]) Bécsi cs. k. állami levéltár 1781. jan. 19. Kaunitz előterjesztése.

[2]) Der unthätige Reichthum Ungarns nie zu gebrauchen. Nürnberg. 1784.

dús részt vesznek az új lendületben, hanem, mert az javára válik az államnak, a nemzetnek.

Általános a meggyőződés, hogy a nemzet addigi szellemi és különösen gazdasági állapotában nem léptheti át az újkor küszöbét. Ép oly általános a meggyőződés, hogy az addig a nemzet élén álló elemek ez új feladatoknak csak úgy birnak majd megfelelni, ha előbb igen gyökeres átalakuláson mennek keresztűl. A siralmas állapot oka: 1. az inség és szegénység, 2. az elnyomás, 3. a lustaság és henyélés, mondja egy az 1765-diki országgyűlés idejében benyújtott emlékirat. Mind a három baj a jelenlegi rendi állapotban leli okát. Orvoslásukra két eszköz áll az állami hatalom rendelkezésére: a kereskedés és a népesség emelése.

Az államtól, a királytól várja Magyarország azon reformok megvalósítását, melyekre maga képtelen. És nem-e az az államnak legmagasztosabb feladata, közös, egységes czélra fordítani az egyes rendeknek és osztályoknak egymásba ütköző, egymást paralysáló törekvéseit? Nem épen azon korszakhoz jutottunk-e el, melyben az állam új czélokat tűzve maga elé, azoknak szolgálatára fordítja a társadalomnak meglevő, de szervezetlen, vagy, a mi majdnem egyre megy, más czélok elérésére szervezett erejét? És nem József-e az állami hatalom birtokosa, az a férfiú, ki erőt és hivatást érez magában többet gondolkodni államáért, mint Turgot, és többet tenni, mint Nagy Fridrik.

Közlekedés.

Kereskedés és ipar által a boldogság azon fokára juttatni Magyarországot, melyet Anglia, Francziaország, Itália és az örökös tartományok már régebben elértek: ez volt már az 1728-iki országgyűlés egy e czélra kiküldött bizottságának kimondott és erősen hangsúlyozott törekvése. Mi módon érhető el az a boldogság? sűrű tanácskozások folytak arról Bécsben és Pozsonyban, és Mária Terézia alatt történt is sok oda czélzó. A gazdagodás maga nem fejezi ki az attól várt haladás összeségét. Az ország lakosainak intensivebb és jövedelmezőbb, a papság és nemesség túlkapásaitól jobban megvédett munkássága és ebből folyó bővebb keresete, mely egyrészt

állami czélokra, másrészt az illető termelőknek a cultura által fokozott szükségleteire fordíttatik: ez körülbelül a gazdasági élet ama fejlődése, melyet a XVIII. század nemzetgazdái előirtak, és melynek foganatosítását az egyes államok elvállalták.

Meg kell tehát semmisíteni az akadályokat, melyeket egy régibb társadalom rakott egy újnak alakulása és felvirágozása elé. Meg kell védeni a polgárok életét, mert csak a nép, és az egészséges, munkabíró nép termel; meg kell védeni vagyonát, mert feleslegről, jövőről csak az az ember gondoskodik, ki maga látja fáradságának hasznát. A gazdasági átalakulás tehát nem mehet végbe igen mélyreható politikai és magánjogi reformok nélkűl. Az úrbér szabályozása, az uradalmak fegyelmi jogának korlátozása a gazdasági átalakulás leghathatósabb momentumaihoz számítandó. Hátra volt még a népet felvilágosítani a munka szükségéről és hasznáról, és arról, hogy szorgalma és jóléte által nemcsak a maga és családja iránti kötelességeknek felelhet meg jobban, hanem azoknak is, melyeket fejedelme, nemzete, vallása ró reá. Ime a köznevelésnek, a vallásos türelemnek és a lelkészség rendezésének számokban ki nem fejezhető, de azért végtelen nagy gazdasági haszna.

De a gazdasági élet első sorban tisztán anyagi javak körűl forog. Még a szabad, jogában és vagyonában megvédett, iskolázott nép is megmaradhat előbbi culturalis fokán, ha nem áll módjában vagy akaratában, az eddiginél fokozottabb és intensivebb munkájáért addig ismeretlen élvezeti vagy kényelmi czikkeket szerezni meg. Mig a magyar földműves ruhát, fehérneműt alig vált, mig a saját földjén termelt kenyér, saját jószágától nyert szalonna és hús képezi kizárólagos táplálékát, addig, mig más czikkek után nem vágyódik, mert ismeretlenek előtte, addig ösztöne sem lesz másoknak, finomabbaknak megszerzésére.[1]) Igy a közlekedés könnyítése lép fel mint új gazdasági és culturalis tényező. Több szükséglet, nagyobb cultura, nagyobb erőkifejtés — ez általános gazdasági törvény alól Magyarország nem képezhet kivételt. A régi állapot helyébe, melyet közlekedés hián méltán lehetett önzsirjába fulladásnak nevezni, újnak kellett lépni, melyben

[1]) Manch Hermaeon 214. l. jegyzet.

a külföldről vagy más hazai vidékekről hozott czikkekért részt ad azoknak a maga feleslegéből. Mennél nagyobb lesz a feleslege munkája által, annál több lesz a beszerezhető is. A magyar állam és kormány már a szatmári béke óta állandóan igyekezett az ország összeköttetéseinek javításán. Az 1723 : 122. §. elrendeli a csatornák ásását az egyes hajózható folyamok közt. Az 1728—9-iki országgyűlés által gazdasági ügyben kiküldött bizottság első sorban kivánatosnak tart ily csatornát Ároktő-től, Borsodmegyében Hevesmegyén át Pesten, vagy Szolnoktól szintén a Dunához Pest és Vácz közt a sószállítás könnyítésére, továbbá a Balaton és Fertő összeköttetését a Dunával, azonkívül pedig a Balatonét a Drávával, a Fertőét a Rábczával.[1]) Mindenki tudja, mily kevés valósúlt e messzelátó tervek közűl. Szóba jött már a Tiszaszabályozás is, szóba az áradások megakadályozása, a nagy folyók hajózhatóvá-tételéhez pedig hozzá is fogtak. Nem lehet kétségünk a felől, hogy e tervek nagy részének a magyar társadalomnak nem közönye, hanem egyenesen ellenállása szegte szárnyát. A nemes haza a lét ösztönével védekezett oly irányok ellen, melyek megváltoztatják addigi életének alapjait. A kereskedésnek, forgalomnak csak az idegen látja hasznát — a nemes csak szükségleteinek, fényüzésének emelkedését várhatta a külföldi czikkek könnyebb beözönlésétől.

Megengedem Anglus száll Tokaj tájára.
Az édes italból felrak gályájára,
De ő majd tsipkét hoz asszonyink búbjára.
Drága árt fog vetni csecsés portékára.[2])

Legfölebb a mocsarak lecsapolása iránt érdeklődött a szomszéd birtokos, mert az latifundiumait nagyobbította. Hanem még itt sem birta legyőzni a haszon reménye az indolentiát, mint azt a Sárvízcsatorna példája bizonyítja, melyhez az érdekelt megyék hosszú éveken át egyáltalában nem akartak járúlni, úgy hogy több izben közel állott a mű a megfeneklésher. Egyáltalában jellemző tény, hogy az egész hosszú

---

[1]) Acta Diaetalia 1728. Kézirat gr. Apponyi Sándor levéltárában.
[2]) B. Orczi Lőrincz. Érkezés Tokajba télen.

termékeny korszak alatt 1723—1780 közt, sokkal kevesebb történt a forgalom emelésére és a természeti akadályok legyőzésére Magyarországban, mint a Bánságban és a Határőrvidéken. Akkor szabályozták a Temes és Béga vízrendszerét, akkor vezettek a római kezekhez méltó útakat a Karston és Vellebiten át. De ott csak a természet emelte a gátakat, nem a társadalom privilegiumai.

Még más gát is volt, mely épen ellenkező oldalról szorította szűk mederbe a magyar kereskedésnek amúgy is igen gyenge folyócskáját. Az osztrák, első sorban a bécsi kereskedésnek érdeke volt ez, melynek a vámokban nyilatkozó befolyását már tüzetesen ismertettük. És mennél erősebb lett a fiscalitás szelleme a kormány körében, annál jobban meg kellett fontolni, nem fog-e a magyar közlekedés emelésére fordított munka és tőke csak Magyarországnak, azaz az adót nem fizető magyar földbirtokosnak válni hasznára. És ha mégis épen II. József korában, midőn ez irányzat legélénkebben nyilatkozott, történt e tekintetben legtöbb, azt két, a szorosan vett közlekedéstől meglehetős távol eső szempont magyarázza. Az első a katonai, mely azt követelte, hogy biztosak és járhatók legyenek a török határhoz vezető nagy folyamok és útvonalok. A másik az administratio, a központi kormány érdeke. Csakis úgy lehet teljesíteni annak parancsát mindenütt széles ez országban, ha a részek biztos és szoros érintkezésben állanak a központtal. Postának kellett menni minden megyébe, lehetőleg minden városba és járásba. A közlekedés fejlődésének kezdő stadiuma ez, hasonló ahhoz, midőn Perzsia nagy királya póstákat állít fel, hogy jobban függésbe tartsa satrapiáit, vagy ahhoz, midőn Róma legiói számára építi hatalmas útrendszerét. Csak mellesleg szolgálják az ily czélból berendezett közlekedési eszközök a polgári magán forgalmat is.

Kitünően épített, jó karban tartott országútak, a hajózás főakadályaitól felszabadított folyók, aránylag sűrű postahálózat: ezek voltak a josephinus rendszer eredményei. Nem olyanok, melyek hirtelen egy csapással változtatják meg egy országnak gazdasági és némileg földrajzi képét, hanem a mindennapi szükséget szolgálók, a gyökeres változást előkészítők.

Egy hivatalos tabella, mely az 1780—82-iki munkásság eredményeit öleli fel, a következő számokban tükrözteti vissza a magyar országútak akkori állapotát: összesen körülbelől 600 mérföldnyi országút készűl, legtöbb Szabolcs és Beregben, tehát a keleti határszélnek, továbbá Pozsega és Vasmegyékben, tehát délnek, de ezeknek nagyobb fele javítandó. [1]) E javítás alatt pedig meglehetős gyökeres átalakítást kell értenünk. Az ország legfőbb útvonalát, azt, mely Bécscsel összeköti Pozsonyt, Pestet, Szegedet, Temesvárt és Szebent, még 1785-ben így írja le egy utazó: »Az út legtöbbnyire olyan, milyennek a természet adta, és a kerék megerősítette. Pozsonytól Budáig nagy területen árkok szegélyezik, de annál rosszabb. Imitt-amott kavicscsal van behintve, de nem elég tartósan. Pesten alól a természet vezet Szeged közeléig. Ott körülbelül egy mérföldnyi hosszaságban emberi kéz hányta fel: ezt jó elkerülni. [2]) Innen Temesvárig és az erdélyi határőrségig ismét természetes út. *Ott jó az út* a Haller-féle birtokokig. Magyarországban jobb karban vannak a hidak mint Erdélyben, de azért nem állhatnak ellen az időjárásnak és a vizeknek.« [3]) Nem csuda, ha az akkori útleírásokban és jelentésekben oly nagy szerep jut a feldőléseknek és késéseknek. [4]) Az 1788—9-iki hadjáratra pedig egyenesen vészes befolyással volt a magyar közlekedési rendszer befejezetlensége.

Az útak rosszaságán úgy, mint minden más bajon, első sorban a hivatalok szervezése és instructiója van hivatva segíteni. Az egész postaügy 1783. elején a Helytartótanács alá rendeltetik, a jövedelem a kamara alá. Csak Zimony, mint a levantei forgalom központja, áll külön a kanczellária alatt.

[1]) 1783/$_{12644}$. Landgraf terve szerint.

[2]) Magánember nem igen vette igénybe ez úton a postakocsit. 1779-ben 230 utas használta, 1782-ben csak 102. 7876/$_{84}$.

[3]) Seypp Lehmann 40—41. l.

[4]) P. o. Gr. Apponyi György utazása Pozsonyból Tolnába főispáni installatiójához »Berolin« nevű hintón. Okt. 2-án indúl, 3-án Eörsnél feldől a kocsi, a gróf megsérűl. Tolnában készítik előtte az útat a Dunáig. Visszafelé Köpcsénytől nem birnak átkelni Pozsonyba és az országúton életveszélybe jutnak a víz által. Ld. továbbá a Peleskei nótárius budai utazását.

Gondoskodni kell minden állomásnál arról, hogy a postamestert valaki helyettesítse. Mindenkép törekedni kell az összeköttetések rövidítésén, a közlekedések gyorsításán.[1]) Postamesterekül első sorban kiszolgált tiszteket alkalmaznak.[2]) Mivel a posta mindaddig inkább magánintézmény volt, Paar herczeg birtokában, azt át kellett alakítani az állami czélok szolgálatára.[3]) A franczia rendszernek, melyet Turgot alapított meg, átvétele azonban legyőzhetetlen akadályokba ütközött. Nem sokára az új kerületi beosztás új lendületet ad a közlekedésnek. Egyenes összeköttetésbe lép Pesttel Debreczen, Gyöngyösön és Szolnokon át; Erdély pedig Beszterczén és a borgói szoroson át érintkezik Bukovinával.[4]) Hetenként kétszer indúlt már a posta Budáról Kassa, Tokaj, Debreczen, Temesvár, Eszék, Baranyavár, Pécs és Körmend felé. Külön császári kézirat rendeli el egy új postavonalnak alapítását, mely Budát, Szentesen át, köti össze a Tiszántúllal és Váradot, Feketetón át, Kolozsvárral.[5]) Ugyanakkor Stájerország felé is készűl út a varasdi hídtól Pettauig. Kassától Munkácsig is elkészűl az országút,[6]) de strategiai szempontból csak a duklai és vereczkei szorosokon át engedtetik meg a forgalom Galicziával. Az 1786. évi inség, midőn a lakosság fentartására munkát akart adni a kormány, alkalmat szolgáltatott az észak-keleti útrendszer kibővítésére.[7]) Akkor vették munkába a máramarosi, ugocsai, szolnok-doboka megyei útakat.

Országos alapróliskellett gondoskodni az útépítésre fordított igen tetemes költségnek fedezésére, mely csak a munkácsi kerületben 64,000 frtra hágott 1786-ban. E fedezetet a sóár emelése, mázsánként 8 krral, adta meg. Némileg igazságos volt ez, mert az országútakon alig volt akkor jelentékenyebb szállítási czikk a sónál. Most már jól kikavicsozott műútakat

---

1) 2684/83.

2) 5743/83.

3) 11.646/83.

4) 14.462/85.

5) 9453/86. aug. 15.

6) 8263/86.

7) 7867/1787. Rosenfeld kir. biztos jelentése.

készítenek. A közmunka helyett, mely a physiokrata rendszerbe ütközött, fizetett napszámosokat kellett alkalmazni. A szükséges területet expropriálták a birtokosoktól. Mindenütt fákkal szegélyezték az országútakat és nagy büntetést szabtak azok pusztítóira. Valódi »chaussée« jött létre 1787-ben, ugyanakkor, midőn az elsőket építették Poroszországban. És mivel akkor semmit sem végezhetett a császár, minek határozott támadó tendentiája ne lett volna a nemesi privilegium ellen, az új országút hivatva volt rést törni a nemesi nem-adózás bástyájába. »Az ilynémű útakat el kell látni rendes korlátvámokkal, arányos távolságban egymástól, *úgy mint az örökös tartományokban*, és mindenki kivétel nélkűl, ki hasznát veszi az országútnak, legyen bár *nemes vagy nem-nemes*, fizesse meg a vámpénzt.« [1]) Ez normale lett, és így tényleg a josephinus országút megelőzte egy félszázaddal a budapesti lánczhid nivelláló hatását. E »normale« nagy feltünést és elégedetlenséget keltett. A »Magyarországba visszatérő magyar« mindjárt meglátja a jó útat készítő »viarum directort« két némettel. [2])

A török háború, mint sok más reformnak, véget vetett e rendkívül hasznos munkálatoknak is, melyek sok helyütt még napjainkig is fentartják a josephinus aera emlékét. Kitörése óta a császár megszüntette az országút-építést oly vidékeken, melyek a központokból nem egyenesen a harcz szinhelyéhez vezettek. Annál nagyobb buzgósággal folyt a strategiai vonalok készítése és azokon a posták berendezése. Az 1787. év elején új postamenetet állítottak fel Pancsovától, Mehádián át, Karánsebesre, és Károlyvárosból Zengbe. [3]) A sziszek-sztruzseczi útat sürgették. Mihelyt a háború kitört, minden nap kellett levélpostát indítani Péterváradról Budára, és később onnét Bécsig diligence-okat állítottak fel, mindig készen álló lovakkal. [4]) A háború további folyamában a központból Nagy-Szebenbe is indítottak minden nap postát.

[1]) 4363/87. április 8.

[2]) Hungarus in patriam redux 1788. Nemzeti Múzeum kézirata.

[3]) 2318/87.

[4]) 14,531/87. B. M. és 15,402/87.

továbbá Triestből Fiuméba,[1]) és Bécsből, Budán át, Zágrábba és Károlyvárosba.[2]) A forgalom ez emelkedésével együtt járt a hivatalok teljesebb felszerelése, számos új állomás szervezése és új hivatalnokok kinevezése.

Minden esetre minimalis volt az akkori forgalom, ha a katonai és közigazgatási levelezésektől eltekintünk. Úr még többnyire a maga alkalmatosságán utazott, még a leveleket is többnyire magánküldöttek vitték, részint mert aránylag drága volt a vitelbér, részint mert titkot, különösen politikait, nem volt jó a postára bizni. A kereskedők többnyire karavánként jártak a nagy vásárokra gyékényes kocsikon, útközben magok gondoskodva élelemről. Különben is, hogy csak a legfontosabb útvonalat említsük, hónaponkint csak egyszer járt a diligence Pozsony és Nagy-Szeben közt és két-hetenkint egyszer Pozsonyból Temesvárra. Az út igen drága, minden statiótól minden egyes lóért egy forint járt.[3]) Nem csuda, ha a posta-igazgatás jövedelmei és kiadásai a mai viszonyokhoz képest elenyészőleg csekélyek.[4]) Csak a budai és pozsonyi hivatalokban van 3—3 tisztviselő alkalmazva, Pesten, Kassán, Temesváron, Zimonyban, Péterváradon, Eszéken, Kőszegen, Fiuméban, Varasdon és Nagy-Szebenben csak 2—2.[5])

Hanem a kezdet meg volt téve, a posta, a modern életnek e nélkülözhetetlen vehiculuma hazánkban már állami felügyelet alatt functionált. Már rendelkezik a császár, hogy a szállítások megérkezésekor és elküldésekor senki se menjen

---

[1]) 1657/88 és 4193/88.

[2]) 6443/89.

[3]) Körülbelől 4-szer annyi mint most gyorsvonaton első osztályon.

[4]) Postajövedelem és kiadás Magyarországban és Erdélyben :

év	jövedelem	kiadás	fölösleg
1765.	78.224 frt.	33.995 frt.	44.224 frt.
1775.	146,466 »	96.167 »	60,299 »
1780.	177,360 »	108,389 »	68,981 »
1786.	227,834 »	125.583 »	102,251 »

Ehhez járúlt még a konstantinápolyi forgalomból származó jövedelem, mely egyre növekedett és az egésznek körülbelől 1/12-ét tette ki. 6207/87.

[5]) 9502/89.

be a hivatalokba.[1]) Pesten és Budán kis postát (Klepper-Post) rendeznek be a belső forgalom előmozdítására.[2]) Már megvannak a postarendszer kinövései is: a sikkasztások. Épen száz éve, hogy az első ilyes előfordúl: Kanizsán elvész egy 2000 frtos levél.[3]) A dolog feltünést okoz, és egy buzgó hivatalnok ki is fejti az egyre ismétlődő bűnök okát. Kevés a fizetés: a tisztviselő nem állhat ellen a kisértésnek, hozzányúl a más pénzéhez, gyakran azon szándékkal, hogy megtéríti, de többé nem képes reá. A javaslatot: a hivatalnokok fizetésének emelését, »ad acta« tették.[4])

A közlekedés előmozdítására szolgáló másik nagy eszköz a folyamrendszer kellő felhasználása volt. Egész Európában méltó feltünést keltett, midőn a Willeshoven czég hajója 1783-ban végig hajózott a Dunán Bécsből a Fekete tengerbe, új útját jelölve a Nyugot és Kelet közti összeköttetésnek. Példáját nem sokára mások is követték és a trieszti Della Zia és Brighenti czég nagy állami kiváltságokat nyert azon feltétel alatt, hogy évenként legalább ötször küldjön személy- és árúszállító hajót Bécsből Galaczig.[5]) Hanem mig a Vaskapu szabályozva nem volt, az ily vállalatoknak nem lehetett biztos jövőjök. A nagy várakozások, melyekkel a Tatár- és Törökországgal igy megnyitott közlekedésnek elébe néztek, nem valósúltak. A levantei forgalom útja még a régi maradt — a Belgrádon, Zsófián át Konstantinápolyba vezető. Különben is leginkább a bécsi, és nem a magyar kereskedés vette ez útnak hasznát, mert a Balkán-félsziget csak a gyártmányoknak nyújtott piaczot, de nem a magyar nyersterményeknek. Ezen az 1784-ki hires Sined (török vámszerződés) sem változtatott, mely igen nevezetes előnyöket biztosított a török birodalomban a monarchia kereskedőinek. Magyar szempontból sokkal fontosabb volt a nyugotra vezető folyók hajózhatóvá tétele. A felső Dunának, az érsek-újvári ágnak és az u. n. Wartlingnak

[1]) 4492/87. Császári kézirat április 9-én.

[2]) 5727/87.

[3]) Mager Florian irnok volt a bűnös. 1786. 8142. sz. a.

[4]) 3260/87.

[5]) I. M. Schweighofer. Abhandlung von dem Commerz der Oesterr. Staaten. 1785.

tisztitása éveken át folyamatban volt, de eredményével még 1789-ben sem volt megelégedve a császár. Gr. Erdődy László saját hajóján lefelé hajózott Laurichtól a Drávánál Zimonyig, és tervet dolgozott ki a folyó hajózhatóvá tételére.[1] Még nagyobb érdemeket szerzett gróf Batthyányi Tivadar a Kulpán. E folyón, mely legolcsóbb közlekedési vonalunk Fiume felé, fölfelé hajózott Ozalyig tulajdon hajóján. Egyáltalában ez a főúr igen behatóan foglalkozott a hajózással, és a bécsiek nagyon megbámulták a tervei szerint épített hajókat. Hazafias kereskedő-társaságot akart alapítani a Fiumébe való szállításnak vizen való eszközlésére. Addig 1 frtba került egy mázsa szállítása Károlyvárosból a tengerparthoz; e magas ár tervei szerint felére lett volna leszállítható, mi nagyot lendít a hazai kivitelen. Saját jószágai a legjobban érdekelt vidéken terültek el: a magánérdek teljesen megfelelt a közérdeknek. Jellemző, hogy terve ajánlására leghatásosabbnak tartja annak fölemlítését, hogy annak keresztűlvitele nagy kárt okozna Poroszországnak, mert az addig Danzig felé menő galicziai és lengyel kereskedés nagy részét hazánkon át terelné.[2]

Sokat igérő kezdetek minden téren. Magyarország elzárkozottsága a szomszéd termelő és fogyasztó területektől szünőfélben: az ország egyes részei is szabadon közlekedhetnek. Erdély és a Bánság felé ledőltek a vámsorompók és tudjuk, hogy nem a császáron múlt az egész monarchiának *egy* vámterületté egyesítése, ha t. i. a magyar nemesség lemond adómentességéről. Mivel pedig az állam tett legtöbbet a forgalom előidézésére és emelésére, és a forgalomban módot látott saját financziális erejének kifejtésére, természetes, hogy döntő befolyást kivánt gyakorolni arra is, mit fog a forgalom közvetíteni. Mert ha Magyarország termelésétől függ lakosságának jóléte és gazdagodása, tehát adóképessége, fogyasztása ismét egyik alapfeltétele az örökös tartományok ipara és kereskedése virágzásának. A financiális szemponthoz járúl még az államnak, mely humanus elveket vall, gyámkodása alattvalói fölött, kiket a kormány nem is bir másként elképzelni, mint a gaz-

[1] 8244. és 12,132/85.

[2] 15,744/85.

dasági élet minden terén magasabb vezetésre és néhol kényszerre szorúlva.

Magyarország gazdasági feladata, a josephinus kormány conceptiói szerint, tisztán a földmívelés, baromtenyésztés és bányászat. Ezen kereten belől azonban az állam mindent megtesz a productio bátorítására és javítására.

Gyarmatosítás.

A föld mélyében rejlő kincsek kiaknázására sűrű népesség kell: ez előföltétele a nagyobb munkásságnak, jólétnek, pénzforgalomnak, azaz »élő kincstár.« A XVIII. század, mely az állam mechanikus erejére oly nagy súlyt helyezett, nem látott biztosabb és csalhatatlanabb mértéket az államok hatalmának összehasonlítására, mint a népesség számát. Angliában, Francziaországban és Németországban egyaránt a népesség szaporítása képezte az államférfiak és tudósok egyik legfőbb gondját. Hódításnál is első sorban azt tekintették, mennyi »lelket« nyer az illető uralkodó általa. És minő szerencsés helyzetben van a többi európai országhoz képest hazánk, mely saját határai közt még sok százezernyi lakosságnak képes biztosítani munkát és kenyeret. [1]) Minden akkori útleirás, számos gazdasági értekezés és javaslat hangsúlyozza a népesség gyér voltát, mint a művelés és műveltség legfőbb akadályát.

Egyik legrégibb hazai nemzetgazdasági értekezés következőleg itél a népesítés szükségességéről, várható hasznáról és lehető káráról:

»A jó rend szerint, mely mint anima rerum mindenben szükséges, az impopulatio és a commercium a két fő requisitum, mely maga után vonja a többi segítő eszközt. Az első kérdés abban áll, miért fő requisitum az impopulatio? Könnyen megadja erre a választ a latin axioma: *ubi populus, ibi obulus.* Mivel pedig Magyarországban »onus non inhaeret fundo«, világos, hogy a népesség megszaporodásával könnyebb lesz a teher, ép úgy, a mint 6 ló több terhet bir el, mint kettő. De ha aztán kérdem, hogyan menjen végbe ez az impo-

[1]) Observationes super Statu Publico. 1765.

pulatio? »a legnagyobb difficultásokra találok.« Kifejti, hogy a vallásküllönbség nagy veszélyeket hozhat. A népesség szaporodása pedig hogyan volna kivánatos, ha még a mostani lakosság sem tud becsületesen megélni. Külföldről sokan jönnek be, különösen svábok, de ezek csak a számot szaporítják, de a jólétet nem. Nem használ tehát az impopulatio semmit a commercium nélkűl, mely piaczot szerez a beköltözők munkájának. Mivel pedig a physiokrata iskola fogalmai szerint a termelő egészen külön van választva a fogyasztótól, az utóbbi nem lehet más, mint a városi népesség. Ezt kell tehát mindenkép szaporítani szabad kir. városok alapítása által, különösen az ország déli részén. Az ide települő kézmívesek volnának első sorban hivatva fogyasztásuk által az őstermelést előmozdítani.

A Mária Terézia és József által nagy buzgalommal és eredménynyel folytatott gyarmatosítás kettős irányban mozog. A király, mint földesúr, parlagon heverő dominiumait csak most teszi népesekké és műveltekké. Ez a munka nem csak az ország déli részeiben folyik, hol a Bánság és a Bácska nagy része valódi ager publicus, hanem az országban szerteszéjjel, a hol csak koronai vagy királyi uradalom terül el. Másodszor pedig, mint a szabad kir. városok földesura, előmozdítja a külföldi iparosoknak letelepedését, mindig tekintettel a helyi viszonyokra, hogy az ujonnan érkezők valóban hiányt pótoljanak és megélhessenek.

Hazánk, fennállása óta, mindig követte Sz.-István atyai intelmét, vendégszerető jobbot nyújtott az idegeneknek, bevezetve őket családi tüzhelyéhez. Geographiai helyzeténél és a politikai viszonyoknál fogva, a legkülönbözőbb eredetű és műveltségű népek kopogtattak ajtaján. A nemzetek országútján fekszik, kelet és nyugot, barbarság és civilisatio közt. Királyaink egyaránt telepítettek le iparos németeket, kereskedő saracenokat, hadakozó kunokat. Hanem az ország sorsára nézve nem lehet közömbös, minő műveltségű törzseket fogad be, mert mindegyik saját hazai történetét kivánja folytatni az új földön. Az olasz és német itt is várost alapít és földet művel, a szerb és oláh folytatja kóbor, tunya életmódját. Épen a szerb telepedés a XVII. század végén jelöli a

keleti elemek utolsó nagy beözönlését, mely a déli részek culturalis fejlődésére nem hathatott máskép, mint károsan. A múlt században czéltudatosan kezdtek különbséget tenni nép és nép közt. Nemcsak a nép számát akarták szaporítani, hanem a culturát, a művelést is emelni. Mint Szirmay mondja. József egyenesen kijelentette, hogy a svábokat azért telepíti le, hogy a magyarokat földművelésre és jobb szokásokra oktassák. [1])

Bácsnak, Baranyának és a Bánságnak terjedelmes, tiszta, kertekkel körülvett, virágzó és népes német falvai és mezővárosai a császár ezen elhatározásának köszönik létrejöttöket. Gazdasági tekintetben teljesen megfeleltek várakozásának: gyorsan kiheverték a kezdet betegségeit, még az 1788-dik évi nagy török pusztítás sem akadályozhatta meg lendületöket. Politikai tekintetben, mint 1848-ban kitünt, ép oly megbizható és tántoríthatatlan támaszai lettek a magyar állami eszmének, mint a közöttük elhelyezett magyar községek. Mint annyi más téren, itt is egy jövő magyar állam részére épített II. József, bár öntudatlan és akaratlan.

Egy igen részletes kimutatás szerint 1765—85 közt 80 egészen új helységet alapítottak, és 172 réginek népességét szaporították új elemekkel. A telepedő családok közt egyenlő számmal volt körülbelől a külföldi és belföldi (mindegyik 10,000), csakhogy amazokat mind kedvezményekben részesítette a kormány, emezeknek pedig alig $^1/_4$ részét. Minden külföldi család külön házat kapott, ezek közűl már 7300 készen állott. A külföldi telepítés összes költsége 6.400,000 forintot tett ki, a belföldié csak 40,000 forintra ment. E költséghez járult azonban az igen jelentékeny bérveszteség, évi 111,000 forint, mert a kincstár nagyrészt oly pusztákat telepített be, melyeket előbb örményeknek vagy bécsi mészárosoknak szokott bérbe adni. [2]) Költséges investitio volt ez, a legelőnek szántóföldre változtatása czéljából, mely csak jóval később hozta meg financialis tekintetben a gyümölcsöt.

Mint a legtöbb belügyi reform terén, itt is Mária Teré-

---

[1]) Historia Arcana 137. §.

[2]) Tabellák $8447/_{87}$. és $9495/_{87}$.

zia kormánya jelölte az útat, csakhogy most minden lázas sietséggel hajtatott végre, a mi előbb a patriarchalis eljárás késlekedésére és halasztására volt bizva. Az 1783. júl. 25-ki és 1785. április 11-ki császári rendeletek új meg új előnyök biztosítása által csődítették be a német birodalmi bevándorlókat. Frankfurtban tartózkodott a császári főágens, ki minden dél-német fejedelemnél és városnál tartott toborzó ügyvivőket. Valódi népvándorlás indult meg a Svábföld, Franconia és a Rajnamellék túlnépes kerületeiből.[1]) A beköltözők nemcsak házat és telket kaptak, hanem háziállatokat és szerszámokat is, összesen 105 forint értékben. Még evvel sem voltak megelégedve, házibutort is követeltek, és igen gyakori az eset, hogy letelepedésök után nem sokára ismét más helyre való áttételöket sürgették.[2]) Úgy garázdálkodtak sokszor, mintha ellenséges földön volnának. Különösen a fát nem kimélték, annyira, hogy a temesvári kam. igazgatóság, midőn semmikép sem birt velök, testi fenyiték alkalmazására kért a császártól engedelmet. Ha már a kamarai igazgatásnak is annyi baja volt velök, pedig az egyenesen a kormánynak állott felügyelete alatt, természetes, hogy még sokkal sűrűbb panaszok érkeztek azon telepítők részéről, kiket egyes földesurak hozattak birtokukra. Pejacsevics gróf 569 német családot hivott Rumába, de ezek nem voltak megelégedve a viszonyokkal és sokan inkább zselléreknek mentek a bácsi koronai birtokokba.[3]) Ép úgy a császár közbenjárására volt szükség a Mocsonokra (Nyitra megyébe) Fürstenberg őrgróf által telepített 185 család sorsának biztosítására.[4]) A közigazgatás sem volt képes megfelelni a gyarmatosok ellátásából és elhelyezéséből folyó kötelességeinek. Igen nagy részök elszéledt, mielőtt új lakhelyére ért, a többi a kórházakat töltötte meg, hol alig gondoskodott valaki felőlök.[5]) Az 1785-ben érkezett hospesek közűl még csak 3000-nek van háza, a többi be van szállá-

---

[1]) Jött 1784-ben 1780 család 8321 fő, 1785-ben 4630 család 21,836 fő. 1786. 341. sz.

[2]) 7923/86., 5654/86.

[3]) 7862., 9022. és 12,204/86.

[4]) 13,200/86.

[5]) Kamarai levéltár 1786. márczius 23. 101. sz.

solva. Egy év alatt 29,063 bevándorló közűl meghalt 3447, beteg még 9034, úgy, hogy – tisztán kamarai szempontból — óriási összegek vesztek kárba. Zomborban 1786. tavaszán 1500 colonista várt hiában elhelyezésre.[1]) Úgy látszott, hogy az egész kiadás hiában való lesz, és a birodalom erejét, a föld culturáját csak igen kevéssel gyarapítja. A sok kedvezmény dologtalanságra, törvényes terheiről való megfeledkezésre szoktatta az új telepedőt. Midőn már letelt a nekik engedélyezett adómentesség ideje, csak nagyon bajosan fanyalodtak az adófizetésre. Jankovics, királyi biztos, már 1784-ben 100,000 forintra becsülte a bánsági megyékben a be nem hajtható hátralékot (a kanczellária 800,000 forintra).[2]) Nem csuda, ha a császár, ki eleinte tisztán németekkel akarta megtölteni a temesi vidéket, annyira, hogy a szerbeket onnét a katonai határvidékre akarta áttelepíteni, a németeket pedig a határtól a megyékbe, maga is eltért ezen szándékától. Régibb és újabb tanácsokat, különösen pedig a tapasztalást követve, belföldi telepedőknek is megnyitotta az útat az új Kánaánba.

Épen a szabad költözés elrendelésének volt az ideje. Igen érthető a magyar hatóságok és földesurak félelme, hogy a kedvezményes telepítés néptelenné fogja tenni a terméketlenebb vagy jobban sanyargatott vidékeket. Mindenféle bureaukratikus eszközzel akarták e veszélynek útját állani, a császárra pedig különösen az adócsökkentés rémével reméltek hatni. A kanczellária javaslata szerint oly jobbágyokat, kik földesuroktól mentek el, csakis más földesúr telepíthessen le, de a kamara semmi esetre. A császár az ügyet mindezen tényezők latba vetése után következőleg szabályozta:

1. A kézimunkából élő zsellérek és azok egyetlen fiai letelepedhetnek a kamarai uradalmakban, de a telken felül más kedvezményt nem nyernek.

2. Nem szabad befogadni telepedőt, ha az bizonyítványt nem hoz, hogy sem állami, sem úrbéri tartozásaival nem maradt hátralékban, sem pedig magánadóssága nincs.

---

[1]) 4185/86.

[2]) 10,144/84.

3. Ellenben az ily bizonyítványt ok nélkűl megtagadó uraság a megye által méltó büntetésre vonandó. [1])

Különben nem is annyira telkes jobbágyok vándoroltak ki, mint inkább a Jászság és Kunság nagy községeinek zsellérei. Bár a császár új elhatározása szerint 1786. nyarától kezdve csak belföldi telepedőknek osztottak telket, aránylag csekély volt az így nyert gyarmatosok száma, mert az 1787-ben kitört háború elriasztotta még a már letelepültek nagy részét is a végvidéktől.

Magában az országban is bolyongott még tekintélyes számban nomád elem: a czigányság. Mária Terézia kormánya erélyesen munkába vette polgárosításukat és József korában nagyjában le is telepítették őket. A bureaukratiának szálka volt szemében az ő rendellenes, annyi kihágásra alkalmat nyujtó életök. Az igen részletes kimutatások szerint 1782-ben már 12,300 család 26,000 gyermekkel folytatott polgári életmódot. Már 1100 iskolába jár ezek közűl. A családapák közt 600 jobbágy, 10,000 zsellér, 2200 napszámos. Ruhára nézve a többivel már egyenlő 12,300, nem egyenlő 85. A zene 1400-nak nyujt élelmet, az ipar, különösen a kovácsmesterség 5800-nak, napszámból 4900 él, koldus 238, lókupecz 500. Van még 81, a ki pogány módon dögöt is eszik. [2]) Látjuk, mily jelentékeny szaporítása volt ez a falusi és külvárosi népességnek. Az »új magyarok« sokféle zaklatásnak voltak kitéve a régibb lakosok részéről, pedig, mint a lévaiak mondják, »most már verejtékes mindennapi munkából, hiában való csélcsap élet nélkűl élnek.« [3]) Erdélyben a városok megtagadták tőlök a polgári jogot, és a császár intentiói ellenére külön utczákba szorították őket, »mintha valami alacsonyabb fajhoz tartoznának.« Letelepedésök tehát nem ment bizonyos kényszer és szenvedés nélkűl. A megyék által megfékezésökre ajánlott és alkalmazott eszközök még sokkal emberségesebbek voltak, mint azok, melyeket a külföldön ellenök foganatosítottak. [4]) Hessenben egy 1722-ki rendelet halálra itéli a férfi-czigányokat, fegyházra a nőket és

[1]) 341/1786. jan. 16.

[2]) 9870/83.

[3]) 10.429/83. Folyamodásuk a császárhoz.

[4]) Nyitramegye 1782. 3359.

gyermekeket. Csehországban és Morvában pedig 1776-ig a férfi-czigányokat felakasztották, a többinek levágták a fülét. [1]) Ezen általános bizalmatlanság vonta reájok a honti kegyetlenkedést és más hasonlókat.

Nem csak helyet adott tehát Magyarország egy, az eddiginél számosabb lakosságnak, hanem egy addig elzüllött, az emberiségből kizárt népességet fel birt emelni, hálás lakosává birt tenni. Czigányságnak sehol sem volt híja: legtöbben Gömörmegyében és Erdélyben szállottak meg. Hasonló telepítés, melynek egyúttal javítás is volt a czélja, volt a Hóra-fölkelésben compromitált oláhoké a Bánságba. Ez a nagy néptelen terület valami Botany-Bay-félének volt kiszemelve, és az állam az ilyenféle kisérletekkel, ha azokat kellő rendőri és katonai felügyelet alatt tartja, bizonyára inkább ér czélt, mint az oly búsásan alkalmazott börtönbüntetéssel.

Idegen elnyomás alatt sinylődő népfajok is ide irányozzák lépteiket, új hazát keresni. A bánsági kamarai birtok elég terjedelmes befogadni valamennyit. A Fekete tengernél a Duna kifolyásánál lakó g. n. e. vallású nép ide akar menekülni a török iga alól. Vallásuk szabad gyakorlatát kérik és felmentést a katonai szolgálat alól. [2]) Egy Popovics nevű győri kereskedő 300 albán családot akar ide telepíteni. Ezeket azonban a császár, hogy a törökök figyelmét fel ne keltsék, csak egyenkint bocsátja be, nem csapatosan. [3]) A földművesek kész szállást kapnak, a kereskedőknek magoknak kell gondoskodniok magukról. [4]) Két évvel később több ezer zaporog kozák készül ide, és egy részök meg is érkezik Zenta vidékére, hol az alkalmasokat az ulánusok közé sorozzák. [5]) Nevezetes, hogy akkor nem kevesebb, mint az egész montenegrói népnek áttelepítése forgott komolyan szóba.

Csernagora lakói 1781-ben megbizottakat küldtek Bécsbe, kik az udvarnak népök segítségét ajánlották fel a török ellen

---

[1]) Biedermann i. m. I. 398. l.

[2]) 9662. és 9781/$_{83}$.

[3]) 846/$_{1783}$.

[4]) 11,516/$_{83}$.

[5]) 6725., 7101/$_{1785}$. és 8003/$_{86}$.

vívandó harczban. Kaunitz megbizhatatlanoknak tartotta az alkudozókat, mert szavok nem köti a nemzetet. Nem kivánt velök szerződésre lépni, hanem csak tisztek odaküldése által vezetni a népet, és montenegrói előkelő ifjaknak a tiszti iskolákba felvétele, továbbá kegydijak által biztosítani a császári befolyást. Nevezetes példája a politikusok rövidlátásának, hogy a kanczellár szerint Oroszország soha sem várhat semmi hasznot Montenegrótól, és nem is sokat törődik vele. [1]) Nemsokára éhség tört ki a fekete hegyek közt, melyeknek lakói a hatalmas szomszéd, a skodrai basa miatt, nem folytathatták a a rendes portyázásokat. A császár 800 staro gabonát küldött oda. Úgy látszik e segítség nem volt elegendő, mert a montenegróiak mindenestől át akarnak költözni a császári birtokokba. [2]) A császár már utasítja is a kamarát, hogy gondoskodjék alkalmas területről. [3]) A harczos nép beköltözése bizonyára új ösztönt ad a különben is fenyegető török háborúra, és tán döntő befolyást gyakorolt volna az 1787-ben kitörtre. Tán nem tévedünk, ha az épen azon válságos időben Montenegróban meggyökerező orosz befolyásban látjuk azt a tényezőt, mely e népet ősi lakhelyében visszatartotta. El volt vetve reájok nézve a koczka: a Balkán-félsziget egyetlen független keresztyén népe azóta a czár és nem a császár felé tekintett.

Említést érdemel még a törekvés, az épen azon időben, különösen a Galicziából való bevándorlás által megszaporodó zsidóság egy részét földművelővé tenni. Egy aszódi zsidó, Ilovszky Pinkás, több hitsorsosával együtt földművelést akart üzni, ha őket ugyanazon kedvezményekben részesítik, mint a külföldi telepedőket. Nem akartak külön falut alkotni, hanem keresztyének közé menni, hogy tőlük tanuljanak. Vallásgyakorlatukat illetőleg, a hol 10—12 család lakik együtt, engedjenek nekik magán istenitiszteletet, 30 családnak pedig imaházat és papot. Szombaton legyenek felmentve robot- és forspont-kötelesség alól. Különben is igyekezni fognak a robot

[1]) Vortrag, bécsi állami levéltár. 1781. aug. 13.

[2]) Császári kézirat 1783. aug. 23. 8243. sz. a.

[3]) 8792/83. sz.

és kilenczed pénzben való megváltására. A kamarai administratio kész volt megtenni a kisérletet 1—2 családdal, a Helytartótanács ellenben reájuk nézve is elegendőnek tartotta a többi belföldi telepedőnek nyújtott előnyöket. Magasabb szempontból fogja fel a dolgot a kanczellária, mert ez ajánlatban módot lát egy uzsorából és házalásból élő vándor népnek a földhöz kötésére és így azt mindenkép elő óhajtja mozdítani. Ingyen épületi anyagot és 3 évi adómentességet javasol a földmíves zsidók részére. A tolerantia-taksa alól ellenben csak azon esetben menti fel őket, ha három év múlva kitünik, hogy alkalmasak. Akkor parasztok lesznek, mint a többi, úrbéri tartozással, de tolerantia-taksa nélkűl. Elmulaszthatatlan feltétel azonban, hogy magok kezével műveljék a földet, különben minduntalan visszatérnek a régi életmódhoz. [1]) A császár ez értelemben intézkedett, csakhogy megengedte nekik az első három évben keresztyén cselédek tartását, mig meg nem tanulták a földművelést. [2]) Kár, hogy a bekövetkező reactio ezen fontos kisérletnek is, mint annyi másnak, útját szegte.

A vidék.

Azok a nagy mértékű változások, melyek a gőz és villám alkalmazása által szemünk előtt lefolynak, a városok hirtelenűl emelkedő palota-sorai, egész nagy területeknek új termelési vagy iparágak által való átalakulása, egyszóval a tőke által sokasodó emberi munka gyors győzelme a természet fölött, mintegy csökkentik képességünket azon kisebb mértékű, de szintén nagy fontosságú változások észlelésére, melyeknek szinhelye régebben volt hazánk. Pedig, ha az eredmény a modern segédeszközök miatt fénylőbb és csillogóbb most, intensivitásra nézve a régihez nem hasonlítható.

Még inkább volt fia a földnek az ember, és maga is részt vett az őt környező viszonyok átalakításában, mig most ez átalakítást idegen erők végezik, melyek kezéből az egyes szinte akaratlan veszi az áldást vagy csapást. Nagyobb változást, mint azt, hogy kopárból vagy legelőből szántóföldde

---

[1]) 1786. decz. 27. Gróf Esterházy.

[2]) 582/87.

legyen, még nem ért a magyar föld; nagyobbat, mint hogy pásztorból földműves, vagy jogtalan jobbágyból állampolgár legyen, még nem ért a magyar nemzet többsége. És mind e változás, az ország szinét, és a lakók helyzetét annyira módosító, tán József korában ment végbe leggyorsabban és legtudatosabban. Valóban sok történt, és a mi gyakran több az elért eredménynél, ki volt jelölve az út a tovább haladásra. És a jónak kitüzése, habár csak elméletben, habár a kivitel annyi más tényezőtől függ is, mint itt, soha sem megy veszendőbe. Kincs az, melyhez nem nyúl az értékét nem ismerő nemzedék, de mely gazdagítja azt, ki ismét világosságra hozza. Ha József császár uralmát azzal jellemezte, hogy ő csak *akart*, e téren *tett* is.

Nagy- és kisbirtok.

Magyarország a törökfoglalás után latifundiumok országa maradt. Keveset számítva, egy harmada volt az államnak, másika igen csekély számú egyházi és világi uraknak kezében. A latifundiumokat a XVIII. század nemzetgazdasága sok okból tartja károsoknak és veszélyeseknek. Egy részt az antik felfogás hatása alatt áll, mely szerint a latifundium idézte elő a legnagyobb respublicának romlását a szabad középosztály gazdasági megsemmisítése által. Másrészt a nivellálás szempontjából itéli el a nagy földbirtokot, mely még az államra, a koronára nézve is veszélyessé válható hatalmat biztosít tulajdonosának, mint azt a feudalismus, és az általa szított polgárháborúk bizonyítják. Végre azon megdönthetetlen gazdasági elvre támaszkodott, hogy a föld egész gazdagságát sokkal jobban használja fel a saját birtokát munkáló kisbirtokos, mint az idegen jószágot kényszerből vagy napszámból művelő robotos vagy béres. »A földművelés javításának egyik legkiválóbb módja, a nagy uradalmak átváltoztatása kis parasztbirtokokká«. »A robotok erős akadályát képezik a mezei gazdaság tökéletesedének« — és más ilynemű elveket találunk azon thesisek közt, melyeket gróf Apponyi Antal 1771-ben a Theresianum főiskolájában nyilvánosan

defendált.[1]) Midőn aztán a josephinus kor levonta ezen elvek következéseit, megfeledkezett arról, hogy nálunk a latifundium nem az elnyelt kisbirtokokból emelkedett fel, hanem sok helyütt mintegy első megszállás volt, — a chaosnak lépett helyébe.

A mi tehát a jobbágy sorsa könnyítésének, személye és vagyona biztosításának érdekében történt, a mit a robot megváltásáról terveztek, az mind, a jogi és politikai szempontok mellett, erős gazdasági szinezettel birt. Az állami hatalom a kisbirtokos osztály gyarapítása és emelése érdekében száll le a sorompóba.

A legnagyobb birtok magáé az államé. Már ismeretes elv, hogy az állam maga a legrosszabb gazda, hogy helyébe, a hol csak lehet, a magánosok igyekvésének kell lépnie. E szempont, karöltve a kinálkozó financialis előnyökkel, okozta a bánsági birtokok nagy részének elárverezését. A kincstár pénzt nyer: a föld értéke a magános birtokosok által jobban fructificáltatik. Az egyes árverés alá kerülő részek uradalmakat képeznek ugyan, de nem a magyar egyházi és világi nemesség kezébe jutnak, hanem a meggazdagodó örmény és görög kereskedők birtokába mennek át. Ilyenek voltak a Nákó-, Mocsonyi- Popovics-családok. A tőke ott mint egyenlő rangú és jogú hatalom lép az ősi földbirtok mellé. Valamint politikai tekintetben ott szüntette meg József leghamarabb az alig életbe lépett megyei szerkezetet, királyi biztos alá rendelvén a temesi megyéket már 1783-ban, úgy tekintette gazdasági tekintetben is a Bánságot azon archimedesi pontnak, melylyel kifordíthatja sarkaiból a nemesség kizárólagos birtokjogát. Eredetileg tervben volt, külföldi vevőknek, tehát idegen tőkének az országba csődítése. Hanem a frankfurti és danzigi capitalis — erre számítottak különösen — még nem tartotta elég szilárdaknak a délmagyarországi viszonyokat arra, hogy oda nagyobb összegeket fektessen be. A néptelen és szegény tartományt meg kellett nyerni a cultu-

[1]) 4. pont. Eines der vorzüglichsten Mittel die Landwirthschaft zu verbessern, ist die Umänderung grosser Herrengüter in kleine Bauerngüter.

rának, és mivel az máskép lehető nem volt, idegen tőkével és munkával.

A holt kéz birtokának, a szerzetes rendek és alapítványok vagyonának lefoglalása jelentékenyen nagyobbította az állam rendelkezésére álló földterületet. A vallás- és tanulmányalapoknak pénzre volt szükségök, nem birtokokra: a földet pedig magánosok sokkal intensivebben művelik, mint a lanyha gazdálkodáshoz szokott holt kéz. Ezért a császár minden módon azon igyekezett, hogy az ujonnan lefoglalt jószágokat, úgy mint a régi államjavakat — mert ő e kettő közt nem látott különbséget — mennél hamarabb magánosok kezére juttassa örök bérben, vagy készpénzért. A bér alapjáúl nem vettek többet, mint az értéknek 5%-os kamatját. Árverezni csak akkor kell, ha vevő már titokban jelentkezett. Ily föltétel alatt a császár a hatóságoknak kötelességökké teszi az *összes* államjavak eladását. »Egyszer és mindenkorra el vagyok határozva mennél előbb túladni ezen ingatlanokon és minden elképzelhető módon. Elvárom a doména-bizottságtól, hogy ebben nem ad helyet az administratiók és könyvvivőségek semminemű kifogásainak, mert azok túlzott árak szabása és egyéb akadékoskodások által csak folytatni akarják létöket. Mindig előnyösebb lesz ez ingatlanokat igazi értékökön alul eladni, mint annyi jószágot tovább is kívül tartani a forgalmon, és megfosztani őket továbbra is a lehető legjobb műveléstől, melynek csak magánosoknál van helye.« [1]) Nem csuda, ha e nyilatkozat alapján százával érkeztek a földesuraknak, de különösen a hivatalnokoknak ajánlkozásai egyik vagy másik birtokra. A magyar uralkodó osztály, a császár vezetése alatt, mintegy új saecularisatiót indított meg. És midőn az egyházi bizottság kifejezést adott aggodalmának, hogy az alapítványok vagyona így nagyon megcsappan, a császár ismét kijelenté, hogy »az egyházi és kamarai birtokok eladásának főoka azoknak több, iparra és culturára alkalmas egyének közt való felosztása, azután pedig érdemes hivatalnokok megjutalmazása.« [2]) Csak halála vetett véget a közvagyon ezen elprédálásának.

[1]) 5540/89. márcz. 20.
[2]) 1789. okt. 10. Hock 433. l.

Igy nevezhetjük ez eljárást, mert az egyáltalában nem hozta és nem hozhatta meg a császár által várt gyümölcsöket. Egészen máskép állott a dolog az örökös tartományokban. Ott az alpesi vidéken a paraszt, Morvában és Csehországban az iparos veszi át a holt kéz örökségét, és tulajdonkép e saecularisatióból indúl ki azon országok általános gazdasági felvirágzása. De nálunk ritka eset, hogy a község bérelje ki a volt allodiumot.[1]) Az új földesúr csak a legritkább esetben rendelkezett az investitióhoz szükséges tőkével, és a régi gazdálkodás továbbra is megmaradt. Az állam pedig kiadta kezéből hatalmának egy jelentékeny eszközét.

József császár ragaszkodása az állami ingatlanoknak forgalomba bocsátásához annál meglepőbb, mert már uralkodása elején meggyőződött a bánsági javak eladásának káros következéseiről. Az új birtokosok ugyanis első sorban a befektetett, bár aránylag igen csekély tőke [2]) gyümölcsözését tartották szem előtt. A jobbágyokat sokkal jobban sanyargatták, mint az enyhe kamara. Sokan távozásra kényszerítették jobbágyaikat, csakhogy legelőjöket nagyobbíthassák, mert a marhatenyésztés sokkal jobban jövedelmezett, mint az úrbéri földön űzött földmivelés.[3]) Nem is maradt el az ellenhatás e gazdálkodás ellen, mely a római latifundiumokénak újítja meg emlékét. Soha sem szűnt meg a lázongás. Ittebén a nép a pópa vezetése alatt el sem akarta fogadni az új földesurakat.[4]) Foenben Mocsonyit, Popovicsot tiszttartójával együtt megölték.[5]) A császár e tapasztalatok alapján 1783-ban fel is függesztette a kamarai birtokok eladását. Helyesen járt el tehát a kanczellária, midőn hat évvel később épen a Bánságra hivatkozva, tiltakozott az állami javaknak tömeges eladása ellen. Az új földesúr komoly veszélyt jelent ennyi sok népű, erkölcsű és vallású földön. Az árverezőkön nem veheti meg az állam a vételárt máskép, mint executio által, és a legtöbb

[1]) Ezt tette p. o. Duna-Földvár.

[2]) A csókai uradalmat p. o. 82,000 frtért vette meg Puchói Marczibányi István.

[3]) 5257/83. Császári kézirat, Temesvár május 26.

[4]) 5312/82.

[5]) 7178/82.

esetben a dolog vége nem más, mint az illető jószágnak ismét az államra visszaszállása, csakhogy teljesen elromlott állapotban. Azonban az orvoslásban vét a kormányszék, még pedig — úgy látszik — személyes, vagy osztályérdek hajhászásából. Az árverés helyébe concursust ajánl, melyen csak alkalmas vevők vegyenek részt.[1]) Nem más ez, mint a polgári elem kizárása a zsákmányból. A császár éles szeme átlátta a titkos indító okot és az árverés sorsát az által akarta lehetőleg biztosítani, hogy mindenki előtt megnyitotta azt, még a zsidók előtt is. A zsidóknak meg kell engedni az államjavaknak és a városi házaknak megszerzését vagy kibérlését árverés útján, nem bocsátkozva annak vizsgálatába, vajjon vagyonosak-e vagy nem.[2])

Összefoglalván tehát az állam összes nagy mértékű tevékenységét a földbirtok felaprítása érdekében, annak csak egy jelentékeny tényleges és egy igen fontos, de csak elvben keresztűlvitt, eredményét constatálhatjuk. Az első a nagy mértékű gyarmatosítás, mely úgy az állam, mint a többi nagybirtokos puszta földjeit cultura alá vonta, és egy aránylag szabad és jómódú parasztosztálynak adott létet. A másik a nemesi birtok megszerezhetése polgárok által, kik a vétel alapján nyertek nemességet, hogy mégis megfeleljenek a törvény betűjének. Ez a tőkének nagyobb érvényre-jutását készítette elő.

Baromtenyésztés és földművelés.

»Négy, vályogból vetett, vagy vesszővel átfont fal szalma vagy nádfödél alatt, besározva, két keresztfal által szobára, konyhára, melynek kéménye nincs, és éléstárra osztva, ez a magyar parasztkunyhóknak ősi időtől fogva szokásos architekturája.[3]) E kunyhók gyakran minden rend nélkűl állanak egymással szemben, majd háttal, vagy féloldalt fordulnak egymásnak.« Kivételt leginkább csak a Bánság és a határvidék új telepítvényei képeztek. Ott sem az a jó akaratú és becses

[1]) 7755/89. jun. 12.

[2]) Den Juden ist sowohl die Ansichbringung und Pachtung der Staatsgüter als auch der Häuserankauf in den Städten zu gestatten, ohne sich in Untersuchung ob sie bemittelt oder unbemittelt sind, einzulassen. 13194/89.

[3]) Schwartner. Statisztika. 592. l.

könyv idézte elő a jó hatást, melyet Tessedik Sámuel, a derék szarvasi prédikátor a magyar parasztság sorsának emelésére írt, sem a könyvhöz mellékelt rajz, hogyan kellene egy szabályozott falut felépíteni.[1]) Részben a gyarmatosok érdeme volt az, kik hazájok szokásait ültették át, részben a rendszerető katonai vagy polgári administratióé, melynek felügyelete alatt ment végbe a telepedés.

Magának a nép millióinak átalakulása, lakásban, életmódban magasabb fokra jutása, a legnagyobb képzelhető történeti munka. Nem lehet az egyes jóakaratú philantropok működésének eredménye, és erős kezű kormányok is csak keveset tehetnek hozzá. Gyökeresen meg kell változni az élet föltételeinek, az egész szellemi és erkölcsi légkörnek, hogy azt a nép zöme is észrevegye. A magasabb osztályoknál nem volt szó többről, mint a tudás bővítéséről vagy más irányba tereléséről. A parasztosztálynál azonban új volt, úgyszólván, minden szükséglet, s az még nem élvezte a tudás fájának gyümölcsét. Szükségleteket kellett kelteni és egyúttal lehetővé tenni azok megszerzését munka, igyekvés által. A cultivált népet anyagi tekintetben alig választja el valami pontosabban a barbartól, mint az, hogy amannak gyönyörűsége telik a *szerzés*ben. A szerző népnek pedig módjában áll jobban berendeznie életét, jobban gondoznia egészségét, a mellett, hogy könnyebben megfelelhet az állam iránti tartozásainak.

Mi más az eredeti parasztélet? mint a természet fiának szokássá vált, hagyomány által megszentelt ragaszkodása az ősei által empirikus módon megállapított életföltételekhez. Bölcseség, a mennyiben a közvetetlen viszonyok igen beható észlelésén alapúl; babona, a mennyiben azokon fölűl és azok mellett, nem ismer el semmit. Az a pór, ki mint ősei szokták, panasz, követelés nélkül végezi nehéz munkáját, melynek gyümölcsében osztozik vele pap, földesúr és király; az, ki azt se tudja, milyen gyönge a civilizált világ minden institutiója, ha ő mint Atlas nem hordozza vállán; az, ki munkája által alapja minden jólétnek, haladásnak és hatalomnak, és a maga részére

[1]) Der Landmann in Ungarn was er ist, und was er sein könnte, nebst einem Plane von einem reputirten Dorfe 1784. Magyarúl is megjelent Kónyi János fordításában.

megelégszik a legcsekélyebb részszel, feltéve, hogy őt életében nem háborgatják: az a pór ideálja nem csak az elnyomáson nyugvó feudalis rendszernek, hanem a XVIII. század nagy katonai monarchiáinak is. Nem más itt az ideál, mint Sparta, erős, edzett faj, mely az állam oltárára teszi le vagyonát és vérét, és megelégszik a maga részére a honi termeléssel, nem törődve idegen országok nélkülözhető csecse-becséivel és torkosságaival. E szempontból, mennyivel hasznosabb a porosz, még inkább az orosz jobbágy az angol vagy franczia városi lakónál, ki igaz, hogy több pénzt teremt elő, de magának veszi az oroszlánrészt, sőt még az állami igazgatástól is számon kéri pénzét.

Ha azonban az absolutismus, mely csak hatalmi eszközt lát az emberben, a régi gazdasági állapotok fentartásában látta legerősebb alapját, úgy más részt a vele szövetséges felvilágosodás lehető nagy részt is kivánt adni az állam javaiból annak, a ki terheit viseli. A parasztban nem csak az adófizetőt és a katonát látja, hanem az embert is, ki megérdemli a jólétet. Ebben az értelemben szükségkép demokratikus minden culturai törekvés.

A föld népe maga nem tudja a jóhoz vezető útat. Meg kell azt mutatni, reá kell kényszeríteni az ellenszegülőt, ki nem látja a maga javát. És ha előbb az egyház volt az egyedüli kalaúz, most az állam lép annak helyébe, sőt még az egyházi férfiaknak kipróbált, a conservativ lelkületű parasztságra nézve egyedűl irányt adó befolyását is a saját szempontjai szerint használja fel. Oly fönkelt gondolkodású államférfiú, mint Turgot, a lelkészekhez intézett leveleiben egyenesen a kormány agenseivé avatja őket.[1]) Tessedik pedig, ki maga is pap volt, megkövetelné, hogy a papok minden nagy ünnepen igen popularis és praktikus előadásokat tartsanak a falusi életről, hivatkozván arra, hogy a jó példával már elől jártak — a kinaiak.[2])

Tessedik javaslatai tanúlságos példáját nyujtják a rationális, jóakaró, de az emberi természetet nem ismerő felvilágosító iránynak, a mely akkor Németország protestáns

[1]) Lettres circulaires aux curés. Oeuvres I. 633–59.

[2]) I. m. 131. l. Die Chineser sind uns hierin schon längst mit gutem Exempel vorgegangen.

papjai közt is dívott, és minden félszegsége daczára sok jót is szűlt. Mindjárt első javaslata, a mely a szabályozott falu berendezését illeti, igen jellemző: »A falu minden lakosa igyekezzék a közjónak minden alkalommal való előmozdítására, a kárnak pedig elhárítására; ha pedig maga erre nem képes, elvárható, hogy mennél előbb jelentse elöljárójának, p. o. marhavészt, útnak, gátnak, hidnak, ároknak elromlását, vagy ha rossz ember tartózkodik a faluban.« Nagy súlyt helyez a vasárnapi nyugalomra, a templom látogatására, különösen azért mert ott világosítják fel a népet. A holtakat minden szertartás és felesleges pompa nélkűl temetik, a költség kiméléseért. Összeirnak minden személyt és vagyont.

Az elöljárók mindig szemmel tartják az előírt rendet. Senki se nyerjen hivatalt, ki rossz viselkedés, iszákosság stb. miatt hirbe jött. »Szóval és tettel tiszteletet és engedelmességet kell mutatni Isten, az elöljárók és a szülők iránt. Senki se merje megszólani, félremagyarázni vagy kinevetni azt, mit vasárnap a jegyző kihirdet a templom előtt, vagy a pap a szószékről, még kevésbbé azt szitkokkal és káromkodásokkal illetni.«

Minden községbe-érkezőt be kell jelenteni mindjárt megérkezése után, rendben van-e útlevele? A cselédnek nem szabad magasabb bért fizetni az előirtnál. Beszegődésnél át kell nézni a gazdának az útlevelet és a bizonyítványokat, elbocsátásnál bizonyítványt kell kiállítani a cseléd viseletéről. Az ily alkalommal dívó mulatságok szűnjenek meg. A napszámot ne a régi szokás szerint fizessék, hanem arányban a nap hosszához és a munka nehézségéhez. Minden házi gazdának kötelessége nem csak a saját házát tartani jó rendbén, hanem felügyelni a szomszéd háza népére is, »milyen egész viseletök, hogyan keresik élelmöket, mivel foglalkoznak, kivel társalognak, otthon vannak-e éjjel, nincsenek-e valami gyanús járatban?«[1]) Képzeljünk el ily rendőri kezelést, melyben északamerikai bigottéria fog kezet német policziával, az alföld valamelyik falujában!

Nevelésen alapúl minden új rendszer; itt sincs máskép.

---

[1]) I. m. 137—342.

A gyermekeket 6 éves koruktól fogva iskolába kell küldeni. büntetés terhe alatt. »mert sok szülő olyan, mint a ló és öszvér; kötőféket kell reájok tenni, ha máskép nem akarnak«. A pap időről-időre meginti a gyermekeket. Nem szabad felfogadni sem bérest, sem inast, kinek nincs iskolai bizonyítványa.

A családi élet sem maradhat ment a közjó érdekében működő rendőri beavatkozástól. El kell tiltani a sokáig tartó keresztelőket, lakodalmakat és torokat. »Az esküvő után való napon az urasági hadnagy nézzen el több izben a lakodalmas házhoz, nem csavarognak-e ott még vendégek? Ha talál, kényszerítse őket háromnapi munkára a község házánál, tekintet nélkűl korra és vagyonra.«

»Ha egy fiatal pár meg akar házasodni. köteles az eljegyzés előtt felmutatni a lelkésznek az iskolai bizonyítványt. és az uraságnak egy bizonyítványát. A legénynek ki kell mutatnia, hogy az iskolát végig járta, hogy 6 vad és 6 gyümölcsfát ültetett saját kezével, hogy e fák már magasabbak, mint ő; hogy egy hold földet rendesen felszántott és bevetett; 6 kévét rendesen megkötött, egy szénaboglyát rakott és egy öl fát felhasított. A leány három napig tartózkodjék az uraságnál vagy a községnél, és ez alatt fonjon le egy orsót, szőjjön egy rőf vásznat, varrjon egy inget, főzzön háromféle ételt, süssön 6 kenyeret. Ha e munkához nem értenek, dolgozzanak ingyen. míg meg nem tanulták, azután egybekelhetnek.«[1])

Minden egyes háztartás gazdálkodása a község felügyelete alá helyeztetik. Megbizott gazdák vigyáznak még a pásztorokra is. Házat építeni nem lehet, míg annak tervét be nem mutatták. — Senkit sem irnak be a lakosok közé, míg mind e (47) rendelet hű megtartását nem fogadta keze adásával és aláirásával.

Tán feleslegesnek látszik e keresztyén-socialis theoriának ily bő ismertetése. Hanem e tanoknak, bár azokat ily alakban egyszerű vidéki lelki pásztor adta elő, tényleg igen nagy volt a jelentőségök.

Senki sem akarta magát kivonni a népboldogítás mun-

---

[1]) 146—147. l.

kája alól, mely igen egyszerűnek és könnyűnek látszott, annál is inkább, mert a hivatalnokokra nézve csak parancsolásban állott. Néhány példa meg fogja mutatni, hogyan fogták fel akkor a korszellem missionariusai, — a császár biztosai feladatukat, és mint akarták beilleszteni a magyar parasztot a nagy állami gépezetbe.

Gróf Balassa, a horvát bán, járt itt elől. Gyülölték őt szabályozásáért, mint Kemény Zsigmondnak Jenő grófját, bár nála az erőszakos boldogítás nem emberszeretetből, hanem konokságból és bureaukratikus önkényből fakadt.[1]) A marhatenyésztés és fuvar emelésére *rendeletet* adott ki, hogy *a fuvaros ne merjen korcsmába menni, mielőtt barmát meg nem etette, meg nem itatta.* Az erdőpusztítás gátlása végett eltiltotta a fáknak más eszközökkel, mint fűrészszel való ledöntését.[2]) A parasztoknak, kik eddig egy födél alatt tanyáztak barmaikkal, meghagyta külön istálló építését. Házaikon pedig kéményt kellett alkalmazniok. Új háznak tervét falun, úgy mint városban, be kellett mutatni a hatóságnál. A földmívelés emelésére szélesebb nyomásokra kellett osztani a földet, és be kellett hozni a burgonya-ültetést. Csépelni kellett a gabonát külön pajtában, nem mint előbb nyomtatni. De mind ezen rendelkezéseknek, melyekkel a bán hivatalos jelentésében eldicsekszik, koronája a következő: *Reggel felkelteti a népet harangszóval; ki fel nem kel és nem megy munkára, azt feljelenti a biró.* »Mert az ilyen nép tunyasága ellen nem használ semmiféle hivatalos buzgóság, csak erős fegyelem.«[3]) A központi kormány mégis valamivel élesebben lát, mint eszköze. Jónak tart ugyan minden rendeletet, de úgy a kanczellária, mint a császár kiemelik, hogy mind ezen javításokat kényszer alkalmazása nélkűl igyekezzék elérni a királyi biztos.

Az ország északkeleti részeiben dúló inség bő alkalmat nyújtott az ottani kir. biztosnak, B. Rosenfeld Andrásnak, a szegény ruthén és oláh nép boldogítására czélzó intézkedések megtételére.

Ha Horvátországban a szőlő túlságos termelése miatt

[1]) Szirmay Historia Secreta.

[2]) $10241/_{87}$. 2. pont.

[3]) $16777/_{87}$.

panaszkodott Balassa, melynek helyét erdőnek és legelőnek kellene elfoglalnia, úgy itt a kukoriczatermelés szálka a főispán szemében. Nem jó terem, gyakran elfagy, még is azt ültetik a hasznosabb hajdina és burgonya helyett. Itt sem csépelnek, a csűrt hiréről sem ismerik.[1]) A görög egyesült papságnak a szószékről kell reábirni a népet kémények építésére vagy arra, hogy ne lakjon együtt házi állataival, vagy arra, hogy bevegye az orvos által rendelt orvosságokat. Mivel azonban senki sem hallgat a javításra, legegyszerűbb volna idegen, különösen tót gyarmatosoknak oda telepítése.

Úgy a horvátot, mint a ruthént egyrészt szellemi elmaradottsága, másrészt földjének terméketlensége akadályozta polgári feladatai teljesítésében, valamint saját jóléte megalapításában. De mindakét népelem a saját szerény körében nem állott egyenes ellentétben minden állam szükséges alapfeltételével: a polgári munkával és békével. Másképp állott a dolog az oláh nemzetiséggel. Ez nemcsak mind azon hibákban leledzett, melyekben az előbb említettek, nemcsak fölűlmúlta őket tunyaságban, hanem erkölcseinek vadságánál fogva egyenes veszélyt képezett a fennálló socialis rendre nézve. A Hóra-felkelés megmutatta, milyen borzasztó akút jelleget ölthet hazánk délkeleti vidékeinek állandó chronikus baja: a közbiztosság hiánya. A fékentartás régi próbált eszköze: a hatóságok és földesurak kegyetlen visszatorlása megszünt; az új emberségesebb és biztosabb: a nép nevelése még nem volt eléggé hatékony. Nevelni kell a pásztor és rabló népet — nevelni papjai által, kikre egyedűl hallgat. De mennyi időbe, mennyi költségbe kerűl, míg ennek foganata lesz: mennyi erőszak, rablás és vérontás lesz addig!

Jankovics kir. biztos már 1784-ben, tehát a Hóra zendülése előtt a katonai hatóság és a megyék megkérdezése után terjedelmes emlékiratot dolgozott ki arról, hogyan lehetne a Bánságban helyreállítani a közbiztosságot. A palliativ eszközökön: a katonaság és csendőrség szaporításán felűl a következő eszközöket ajánlja a helyi viszonyokat teljesen ismerő államférfiú: 1. A nép erkölcsi javítását a pópák által.

[1]) 6019. sz.

kikhez az vakon ragaszkodik. Ez czélhoz vezet, de igen lassan. 2. A bírák és esküdtek kellő kiválasztása és fölfegyverezése, úgy hogy minden helységben egy pár lovas és 12—24 gyalog álljon mindig fegyverben. 3. Mivel az erdőkben való tartózkodás igen káros hatásu a nép erkölcsére, csak német és tót lehessen szénégető, oláh nem. 4. A hazai rablók féken-tartására be kell hozni a passus-rendszert. Senki se hagyhassa el passus nélkűl lakhelyét. Megbizott emberek éjjente visitálják a gyanús házakat. 5. A hegységekben elszórt házakat, a bűnösök tanyáit és rejtekhelyeit össze kell vonni és a népességet falvakba egyesíteni. Ezt az eljárást sikerrel követték Biharban.[1]) Ne legyen szabad többé fából építeni házat, csak vályogból. Az elköltöztetéssel az oláhra nézve nem jár más kár, mint a házát körűlvevő szilváskert elhagyása. Ezért az átköltözés csak akkorra legyen kötelező, ha az új ültetés már gyümölcsözik. 6. Az országúti rablók kipusztitására szükséges egy szigorú koldus-szabályzat, a mezei kunyhók lebontása, külön pásztorok alkalmazása, úgy hogy a többi teljesen a mezei munkának szentelhesse magát; a korcsmáknak felügyelet alatt tartása, végre az útszéli erdők kivágása. 7. A bűnösöket nemcsak magokat kell büntetni halál vagy hajóvontatás által, hanem rokonaikat is a szülőföldjökről való áttelepítés által. A Helytartótanács egy megjegyzése szerint, nincs borzasztóbb az oláhra nézve, mint a hazájából való eltávolítás.[2]) Az orgazda ép úgy lakol, mint a rabló. — Ha mind e rendszabályokat: felfegyverezést, elköltöztetést, házak összevonását, passus-kényszert, visitatiót, koldus-rendet, büntetést tekintjük, — részben egy Botany Baybe, részben pedig egy megszállott ellenséges tartományba illő rendszert látunk, a mint hogy részben ily eszközökkel pacificálták is legújabban Boszniát. Egy mindenesetre csekély kisebbségnek bűne miatt egy egész, számos nép kilódíttatik életének rendes köréből. Igaz, hogy ez kulturmunka, de azt ilynemű kényszerítéssel és rendőri felügyelettel tán elvégezheti a katonai hatóság, de semmi esetre a pillanatnyi kegyetlenség és százados megszokott hanyagság közt

[1]) Gróf Teleky S. jelentése 1787. 14310.

[2]) Die empfindlichste Strafe für den Walachen ist Entfernung aus seinem Vaterlande. 7084/87.

ingadozó megye. Ezért a császár helyes úton jár, ha e javaslatokban első sorban az életökért és vagyonukért rettegő földesurak szavára ismer, kik a népet még militiával is sanyargatják, csakhogy néhány lakatot megtakarítsanak ajtóikon és néhány nyugtalan éjtől megmenekűljenek. A passus »Steckerei« oktalan, a házak összevonása lehetetlen.[1])

Figyelemre méltó, hogy épen a legelhagyottabb, legszegényebb és legműveletlenebb vidékek kormányzói viszik végletekig a népnek addigi szokásaitól való eltérítését és új életrendhez kényszerítését. Ezt nem csak annak kell tulajdonítani, hogy az ily helyeken a minduntalan jelentkező nyomor és inség vagy a rablás igen érezhetően megmutatta az ősi hagyományok félszegségeit, hanem annak is, hogy az a tudatlan és elnyomott nép teljes tabula rasa, melyet az annyira fölötte álló főispán minden akadály nélkűl vélt hajlíthatni a saját akarata szerint. Épen Horvátországban Balassa oly élet- és munkarendet akar behozni, minőt a jezsuiták léptettek életbe Paraguayban, Máramarosban és Beregben pedig földművelő társaság alapítását, vagy legalább gazdaképző intézet felállítását ajánlja Rosenfeld. Annyira megfeledkeztek arról, a mit még Tessedik is tudott, hogy t. i. minden gyökeres javításnak a paraszt gazdagodása és felvilágosodása az előfeltétele, nem csak a következése.

Ehhez két nagy eszközzel járúlt a kormány. Először biztosította a földmíves birtokát, a jobbágyság eltörlése és a földesúri jogok korlátozása által. Másodszor gondját viselte a paraszt életének, nemcsak a büntető törvénykezés reformja, hanem a közegészségügy felkarolása által is. Mert tán a legnagyobb különbség az európai és az ázsiai viszonyok közt az, hogy itt a hygienia is politicum, a mi amott csak a vallásra van hagyva. És Magyarország e téren akkor lépett az európai országok sorába. Az országos főorvos alatt (protomedicus) megyei orvosok és sebészek működtek, gyógyszertárak alakultak. Minden községnek kötelességévé tétetett alkalmas női személyeknek a budai bábaiskolába való küldése.[2])

[1]) 9158/$_{1784}$., 4491/$_{85}$. és 8240/$_{85}$.

[2]) Minő fontosságot tulajdonítottak a bábáknak a népesség szaporaságára nézve, azt érdekesen bizonyítja Kaunitz herczegnek egy emlék-

Hazánk cultiváltabb és termékenyebb vidékein nem oly éles az ellentét a fennálló viszonyok és a theoria közt. Ott a királyi biztosok nem felforgatásra törnek, hanem valóban a paraszt helyzetének javítására. A nagyváradi biztos, gróf Teleki, különösen az e kerületben annyira fontos állattenyésztés emelésére központosítja figyelmét. Intézkedik, hogy magánosok ne tartsanak pásztort, csak a község, de a különböző fajta külön legeljen; utasítja a tenyésztőket, hogy inkább az állatok minőségére, mint számára legyenek tekintettel, hogy az igás barmot ne fogják be túlságos fiatal korában, hogy kútakat ássanak és finom gyapjas paduai kosokat szerezzenek. Kevés az erdő: ezen fűzfák ültetése által segítenek; magában Békésmegyében 270,000 fűzfa virúl. Összesen egy év alatt 1 milliónál több fát ültettek.[1] A dohánytermelés emelésére kivánatos az Ausztriában monopoliummal biró Abaldo társasággal versenyző vevőknek az országba vonása.[2] A kassai biztos Szentiványi, cseh takácsok által akarja a föld népét a jobb és szebb szövés módjában oktattatni, és tőle telhetőleg istápolja a len- és kendertermelést.[3] A beszterczebányai b. Prónay az erdőpusztításnak vet gátat, az útakat javíttatja és kivágatja az útszéli erdőket. Ő már szabályozóan avatkozik be a pálinkaégetésbe is, melyet korlátoz; és eltiltja, Tessedik szellemében, a vendégeskedést és a sok bucsújárást, bár őszintén bevallja, hogy ebbéli törekvéseinek eddig kevés az eredménye.[4] Ürményi kivált az adófizetés terminusainak olynemű megállapításával foglalkozik, hogy az lehető legkevésbbé legyen a nép terhére.[5] Bachó, a már gyarmatosított Bánságban a folyókat és csatornákat szabályozza, lóvásárokat rendez be, a rizsültetvények bérlőinek és azok munkásainak pereit eligazítja és iskolába szoktatja a görög nem egyesültek

---

irata. Midőn szó van a bajor-belga cseréről, az államkanczellár Bajorországnak aránylag annyival csekélyebb népességét a bábahiánynak tulajdonítja. Vorträge 1784. a bécsi cs. levéltárban.

[1]) Htt. levéltár. 4259/87.

[2]) 2405/87.

[3]) 14312/87.

[4]) 14386/87. és 5885/88.

[5]) 13695/87.

gyermekeit.[1]) *Hajnóczi* József, a polgári eredetű alispán, Szerém megyében nagy igyekezettel terjeszti a felvilágosítást. Figyel mindenre, kútra, selyemszövésre, cséplésre. Megköveteli, hogy minden háznál legalább egy kereszt gabonát csépeljenek ki. Megszüntette az ott divó gazdaságilag káros szokást, hogy a vőlegény igen drága ajándékokat vegyen arájának (Jabuka), és maximumul az egy forintnyi értéket tűzi ki. Lerontatja a rút és az egészségre ártalmas putrikat. Rendes kanászok alkalmazására kényszeríti a községeket, mert addig gyermekek őrizték a disznókat.[2])

Gróf Győry a Dunántúli megyékben, hol az ausztriai szomszédság már legjobban előkészítette a talajt, csak aránylag kevés változásokat eszközölt, de olyanokat, melyek egytől-egyig mind valósággal szolgálatot tettek a népnek. Eltiltotta a gyermekek koldulását és a kocsik után futását, elhordatta a düledező kőszobrokat, útjelzőket állított, kútakat vizsgáltatott, egészségügyi bizottságot nevezett ki, mely különösen a kenderáztatás rossz következéseinek elhárítását tűzte ki czélul, intézkedett, hogy az éjjeli őrök pontosan kikiáltsanak minden egyes órát, és keményen elrendelte a házaknak kéménynyel való ellátását. Mosony megyében, melyet a bécsi országút szel át, a lakosoknak sorban, házszám szerint, kellett kiállítani a lovakat. A legjobban igénybevett helyeknek községi fogatot kellett tartaniok. Az adóhátralékok megszüntetése végett, felszólította a bírákat, gondoskodjanak arról, hogy az illetők többet keressenek. Jobb gazdálkodásra, a sok lakomázás és ajándékozás beszüntetésére, az adósságok törlesztésére bírja a helységeket.[3]) Veszprém megyében a czigányokat, kik a rendelet ellenére a falvakon *kívül* építettek házakat, a falvakba szorítja. Betölteti az útczák közepén ásott gabonavermeket. Esztergom és Komárom megyékben a falvak által beszerezteti a szükséges és előirt tűzoltó szerszámokat. A hanyag, mulatozó legényeket összeiratja és meginteti, a mi szerinte már is jó eredményt idézett elő. Gondoskodik arról, hogy a községi birákat, jegyzőket és

[1]) 14309/87.

[2]) 33914/87 helytartót.

[3]) 4531/1788.

az éjjeli őröket rendesen fizessék.[1]) Rendes adókönyveket hoz be, úgy hogy mindenki maga láthassa, mi a tartozása.[2])

Sopron megyében eltiltja a még divó sok körmenetet, újra publicáltatja a császári parancsot, mely csak egy búcsút enged meg egy esztendőben — október harmadik vasárnapján; előmozdítja a gyapjúszövést, a Rábaköz rossz útjait fákkal szegélyezi és büntetést ró a fák csonkítóira.[3]) Valóban megkezdődött Magyarországra nézve a rendőri állam epochája még akkor is, ha e sok rendelet legeslegnagyobb része, mint nem lehetett máskép, a papiron maradt. Mert a kir. biztosok tulajdonkép csak rövid 1½ éven át élhettek cultiváló feladatuknak.

Legtanulságosabb az a jelentés, melyet Almássy Pál a pesti kerület biztosa nyújt be az ország zömének állapotáról, és az ott eszközlött, vagy eszközlendő javításokról. Büszkeséggel említi, hogy kerületének lakossága egy év alatt 24.000-el szaporodott, úgy hogy már majdnem egy millióra megy.[4]) Ha a paraszt még sem él még mindenütt jól, annak nem a birtok csekély volta, hanem a rossz cultura az okozója. Az intensivebb művelés céljából nem volna szabad félteleknél többet birni egy gazdának. A gazdaember különben sokkal eszesebb és erkölcsösebb, mint a minőnek ruhája mutatja. Olvasási kedvét jó irányba kell terelni, alkalmas parasztkáté szerkesztése és szétosztása által. A civilisatio emelkedése különben csak az industria emelkedésének és az időnek lehet műve. Mihelyt többet szerez, több szükséglete is lesz. Az administratio nem előzheti meg a dolgok természetes menetét.[5]) Csak egyet tehet: javíthatja az iskolákat, és némi kényszert gyakorolhat arra nézve, hogy azokat látogassák is. Különben még Almássy sem bír teljesen menekülni azon véleménytől, hogy a közigazgatásnak kell mindenütt elöljárnia. Tüzelő anyagúl a sík vidéken előforduló tőzeget ajánlja és a német

[1]) 14375/88.

[2]) Egy jászberényi adókönyvnek (nyomtatott) felirása ez időből: Adjátok a császárnak, mi a császáré és az Istennek, mi az Istené.

[3]) 14388/88.

[4]) Htt. levéltár 33, 668.

[5]) 10876/88. kancz. lev.

gyarmatosok közül tőzegfejtéshez értőket kér odaküldetni. Igen találó erre a Helytartótanácsnak az a megjegyzése, hogy még az sem bizonyos, használható-e valóban az a tőzeg?

Almássy véleménye, mely a »laissez faire«-re vihető vissza és igen érthető felszólalás a divatos »Zuvielregiererei« ellen, igen közel áll magának a császárnak felfogásához. Mert bármennyire szivéhez volt nőve a császárnak a cultura, bármennyire törekedett is a policziának, a rendezett polgári életnek meghonosítására hazánkban, hol az annyira idegen volt, bármily könnyen bánt is el egész nagy néposztályok hitével és hagyományával, ha meggyőződése szerint állami érdek forgott szóban: a parasztsághoz mindig csak a legnagyobb kimélettel nyúlt. »Ha a paraszt nem akar, mind oda vagyunk«[1]) irta a cseh-osztrák főkanczellárnak, Chotek grófnak. A physiokrata elv, mely a gazdasági forgalom lehető szabadságát vallotta, kezet fogott az uralkodói érdekkel, mely midőn a trón előtt nivellálta a kiváltságosokat, legalább a sokaság, a nép igazi erejének támogatására akart számítani. Innét van, hogy József biztosainak számtalan előterjesztésére, hogyan és mily módon lehetne »javítás«, állandóan mindig azt válaszolta, hogy a javítás kivánatos ugyan, hanem annak minden kényszer nélkűl kell megtörténnie. Hivatalnokai túllépték utasítását, midőn bárminő jó czél elérésére elégedetlenséget idéztek elő a parasztok között. Igy történt ez p. o. a selyemtenyésztésnél. Mindenütt eperfákat kellett ültetni, és néhol a birtokosoknak, hogy e királyi parancs teljesüljön, régibb gyümölcsös fáikat kellett kivágniok, hogy helyet nyerjenek. Megtörtént továbbá, hogy minden egyes helységből bizonyos számu leányt küldtek egy bizonyos városba a gyapjú- és selyemszövés és fonás megtanulása végett.[2]) »Nem nézték ezt másnak, mint ujonczozásnak, a fonókat pedig kaszárnyáknak. A fonónők számának kiegészítésére kényszerhez kellett fordulni, pedig mindenkinek megfizették munkáját.«[3])

Csak egy tekintetben tett kivételt a császár. Nem kény-

[1]) Wenn der Bauer nicht will, sind wir alle Pritsch.

[2]) A nagyváradi kerületből Teleky Ó-Budára küldte öket. 14310/87.

[3]) Freimüthige Bemerkungen eines Ungars über sein Vaterland. Deutschland 1798.

szerítette a parasztot sem burgonya-ültetésre, sem cséplésre, sem csűrök építésére. Gazdasági tekintetben elégnek tartotta a felvilágosítást, a jó példa megmutatását, melynek követésére elegendő ösztön mindenkinek saját érdeke. De iskola-alapításra, és az iskolák látogatására megengedhetőnek tartá a kényszert is. Az általános kényszerű iskolakötelezettség is helyet foglal a császár rendeletei közt.[1]) Itt a legnagyobb nehézségtől sem riad vissza. Mindenben pártját fogja az oláh népnek, melyet inkább szerencsétlennek tart, mint bűnösnek. Hanem az iskola látogatása alól az oláh gyermekeket sem menti fel.[2]) Épen ebből tűnik ki, mily őszintén szívén viselte a nép felvilágosodását és jólétét. Az öregek már nem javulhatnak, el kell veszniök a hagyományos előítéletek sivatagában, de a fiatalságot az istentől fölkent törvényhozó át fogja vezetni a jólét és műveltség Kánaánjába.

Ki szemlélhetné e tevékenységet máskép, mint őszinte bámulattal, melybe csak a sajnálat érzése vegyűl. Mert mindezen humanus és politikai tekintetben oly üdvös intézkedéseknek, milyen kevés volt aránylag a foganatjok! Ha a császárnak tervei teljesedésbe mennek, hazánkban a legszélesebb alapon nyugszik a nép jóléte és felvilágosodása. Maga a föld népe tartja fenn azt, annak gazdagsága, boldogulása az államnak nemcsak kimondott czélja, hanem valóban az, a miért a kormányzók fáradnak. Könnyű azt mondani, hogy mind ez nem léphetett életbe, mert nem volt életrevaló. De akkor miért boldogulhatott a cseh, a német paraszt aránylag sokkal mostohább viszonyok közt? A kik a reform lehetőségét, a nép nevelését, öntudatos javítását pharisaeus sajnálattal lehetetlennek hirdetik, nemcsak a haladást tagadják, hanem az emberi elmét legszebb jutalmától fosztanák meg: attól, hogy jót tegyen. Nem velök született gyengeségben pusztultak el Józsefnek és más emberbarátoknak intézményei. Elpusztultak, mert még zsönge korukban, mielőtt még bebizonyíthatták volna hasznukat és életrevalóságukat, nem birták őket megóvni az ellentétes törekvések megtámadásától és az indolentia

---

[1]) Helytartót. 1786.

[2]) 14,309/87.

fagyától. Mert nevelni lehet és kell a népet, de a neveléshez mindenekfölött idő és kitartás kell. A mely közigazgatás e kettővel nem rendelkezik, az szolgálhat pillanatnyi érdekeket, de a nemzetet magasabb fokra emelni nem fogja.

József közigazgatása alig szentelhetett e valóban állami feladatoknak többet, mint másfél évet. Azután közbe jött a háború.

És mégis mennyi történt ezalatt, a mit a reákövetkező reactio sem birt megölni. A paraszt jobban élhetett, mint előbb, mert több terményt nyert, és a jobb közlekedési eszközök által azt jobban értékesíthette. Élete, egészsége már nem volt annyira, mint előbb, a kuruzslás és tudatlanság kész martaléka. Gyermekei láttak iskolát; kinőhettek az eddigi fél-barbár pásztoréletből. Faluja szebb volt, határa rendesebb, útja árnyékos, kútja tiszta. És ha mind ebből nem maradt volna meg más, mint az a köztudat, hogy e téren történt valami, ez is elegendő a josephinus-kornak hálás emléket biztosítani.

Megmaradt minden faluban a templom, mellette plébánia, megmaradt az iskola. És midőn ez a terméketlennek csúfolt kor a nép neveléséről gondoskodott, oly magvakat hintett el, melyek az első sarjak tönkremenése után is megtartották vitalis erejöket. És ne kicsinyeljük a lelkésznek, az iskolamesternek gazdasági hatását. Nem áll oly távol a parasztól, hogy háza, gazdasága, kertje mintául ne szolgáljon. Ő közvetíti legjobban az idegen művelési módoknak a nép közé hatolását akkor, midőn a közigazgatás ellankad.

De nemcsak a falu alakúl át, hanem a puszta, a major, az erdő is. József gazdasági rendszere első sorban a parasztnak kedvezne, de a dolgok természete hozta magával, hogy abból a nagybirtokos húzott legtöbb hasznot.

A magyar nagybirtokost régi életmódjának változásával gazdasági válság fenyegette. Otthon eltartotta őt jószága, de a bécsi, pozsonyi vagy budai tartozkodás nem volt lehető pénzgazdaság nélkűl. Ha tehát jószágainak jövedelme nem emelkedik, költségei pedig napról napra nőnek, ki nem kerülhető a bukás.

Mi más a közlekedés emelése, az igények növekedésével az árúk cseréjének előmozdítása, mint a pénzgazdaságnak a terménygazdaság helyébe lépése? Mihelyt a magyar gabona olcsóbban és biztosabban jut a felföldre és Ausztriába, mihelyt a szarvasmarha-, a juh- és a gyapjú-szállítás olcsóbban eszközölhető, a termelőnek nagyobb lesz a nyeresége. Mert a piaczi ár csökken ugyan valamivel, de sokkal nagyobb mértékben emelkedik a fogyasztás.

A dolog természetéből folyó, hogy a forgalom e lendülete nemcsak absolute, hanem aránylag is többet jövedelmez a földbirtokosnak, mint a pórnak. Az utóbbi, termésének és házi állatjainak nagy részét maga fogyasztja el. Az előbbi ellenben nemcsak saját termését hozhatja csekély levonással a vásárra, hanem a kilenczedet is.

Nemcsak a közlekedésnek, hanem a gazdasági élet többi tényezőjének emelkedése is első sorban a latifundiumoknak kedvez. A művelés javított módjai ott honosúlnak meg először, az istállógazdaság, a nemesebb ló és juhfajok tenyésztése, mind nagyobb tőkét és intelligentiát igényelnek. Különösen a gyapjúnak kezdődik akkor igen jelentékeny gazdasági szerepe, az pedig finomabb minőségben csak a főurak mintagazdaságaiból kerül Brünn és Reichenberg gyáraiba. A latifundiumok jövedelmét gyarapítják a telepítvényesek s a felkapó dohánytermelés. Főuraink tehát könnyen kiheverhetik azt a különben sem igen jelentékeny veszteséget, melyet nekik a jobbágyság szabad költözése és a földesúri jogok egyéb csorbításai okoztak.

Ha Mária Terézia korában Magyarországon a kastélyok épültek, úgy e tíz év a majorságok létrejöttének kora. A pusztákat azok kezdik megszakítani, azok foglalják el a Dunántúli erdőségek termékeny irtásait. Mutatják, hogy már valóban birtokba van véve a föld, hogy az eke új birodalmat hódított magának. Nagy magtárak és górék, szilárd, minden disznélküli épületek mutatják mai napig is, minő dús volt akkor a magyar föld jövedéke.

Nemcsak a pusztát hódítja meg az eke, mihelyt elég jövedelmező a földművelés, hanem az erdőt is. Az agricultura

e határtalannak látszó győzelmétől meg kellett óvni az erdőt, annál is inkább, mert a kőszén nélküli világban egyedűl az szolgáltatta a fűtő anyagot. Már Mária Terézia korában adoptálták hazánkban is az örökös tartományok erdőrendjét. Most egész hivatalnok-hierarchia őrködött a kamarának, majd a többi uradalmaknak is erdőségei felett. Az erdő is szabályozva beillesztetett az új gazdasági élet keretébe.

II. FEJEZET.

A város.

Semmiben sem tűnik annyira elő az úgynevezett felvilágosodott absolutismus belső ellenmondása, mint a városok iránt követett eljárásban.

Fridrik, József, Katalin előszeretetének kiváltkép a parasztosztály a tárgya, az, mely ad katonát és pénzt, a nélkűl, hogy a maga részére sokkal többet követelne a puszta megélhetésnél. Más osztály, mint az annyi századon át lenyűgözött pórnép, nem is szolgáltathatta volna az egész politikai rendszernek egyedűli biztos alapját: a nagyszámú és kevésigényű zsoldos katonaságot. Minden másra, mint a jogtalan jobbágy fiára, vagy az éhenhaló városi proletárra nézve, elviselhetetlen lett volna a majdnem élethossziglan való sinylődés a káplár vas vesszeje alatt. Az ellenben emelkedett ott, társadalmilag positiót nyert, erkölcsileg szilárd támaszt, a királyhoz és zászlóhoz való hűséget.

Hanem a katonaság és az állam egyéb hatalmi eszközeinek kifejtése és fentartása nagyobb összegeket követelt, mint a minőt a mezőgazdaság elő birt teremteni, mint a minők az annyira dicsőitett spartai életmódtól kitelnek. Az állam is pénzgazdaságot folytat, és ily végből reászorúl a nagyiparra és a nagykereskedésre, egy szóval, a nagy tőkére. Az pedig nem képzelhető el oly embereknek együttműködése nélkűl, kik úgy értelmi, mint anyagi tekintetben többet is igényelnek az élettől, mint a mindennapi kenyeret. Egy szóval, az egész újkori államrendnek, mint már gyakran volt alkal-

munk érinteni, a polgárság az igazi éltető lelke. Ez teszi gazdasági és értelmi túlsúlya által lehetővé a modern államot megalkotó fejedelmi hatalomnak a rendi társadalom fölé emelkedését.

Az absolut, katonai hatalom a régi rendi felosztásra támaszkodik, a nemesre, a ki mint tiszt; a jobbágyra, a ki mint közlegény szolgálja. E szolgálatokért elegendő azoknak bizonyos. felfogásuknak megfelelő, előnyöket biztosítani. A nemes az udvar napjánál ragyogtathatja kiváltságait, a paraszt a királyi kegyelemnek köszönje, »hogy minden vasárnap csirke van fazekában.« Meg kell vallani, hogy egyiknek kielégitése sem járt nagy költséggel.

De a felvilágosodásnak, mely akkor karöltve jelenik meg az absolutismussal, úgy, mint Pallas személyében az értelmiség sisakosan és pánczélosan lép fel — más az ideálja.

Ellenségét látja a nemesben, a kiváltságban, a jobbágyban pedig az akaratlan tömeget, melyet boldogítani kell vezetés, a százados előítéletekből való kivetkőztetés által. A poeták megénekelhetik a pásztorok és földmívesek igénytelen Arkadiáját, de ez a lelkesedés nem más, mint a romantika visszahatása. A közélet, a politika és a tudomány a civilisatio diadalában látja czélját. Rendes, biztos, zavartalan, gazdasági és erkölcsi egyensúlyon nyugvó állapot, melyet az elme tevékenysége díszit, melyben egyaránt van gondoskodva a lélek és szív táplálékáról, mint a test kényelméről és jól érzéséről: ez a XVIII. század művelt társadalmának törekvése. Alig ismer el már más hatalmat, mint azt, mely szellemi élvezetet szerez: az intelligentiát; és azt, mely az anyagi gyönyöröket közvetítheti: a vagyont.

Nem Spárta, nem is a középkor megvalósítója ez ideálnak. Perikles Athenéje, a császári Róma, a Mediciek korabeli Firenze és az újabb államok közt Hollandia szabad és gazdag respublicái közelítették azt meg leginkább. És midőn a jogállam eszméje megszületik, részesét nem jelölhetik más névvel, mint a régi Róma polgárát. Mint általában a civilisatio fogalma, úgy különösen a demokratikus eszmék renaissance-a a XVIII. században a »citoyen« a »polgár« nevéhez van kötve. Csak szó ez, de mennyit rejt magában! Annak

kijelentését, hogy az újkori állami rend megtagadja középkori feudalis eredetét, és a classicus államok intézményeit ismeri el legitim szülőinek.

József császár, midőn a nemzet nagy tömegét szembe állítja a kiváltságosokkal, a jobbágyra gondol, ki csakis az ő atyai gondoskodásának köszöni emberi méltóságának tiszteletben tartását. Ezt nevezi ő az állam polgárának. Ennek emeli gazdaságát, ezt neveli lelkész és iskolamester által, ezt helyezi sceptrumának védelme alá.

De a »polgár« nemcsak hasznos tagja az államnak, hanem részese is, ki nem védelemért könyörög, hanem jogokat követel. Egész lényegében összeférhetetlen az absolutismussal.

Oly polgárra volt tehát szükség, ki gazdasági tekintetben megfeleljen feladatának: teremtsen tőkét; politikai tekintetben azonban ne éljen a polgár legfőbb jogával: a kormánynak ellenőrzésével a közügyekben való részvétel által. Hisz épen az különbözteti meg alkotmányos tekintetben a modern liberalismust a múlt századi hasonló irányú elméletektől. hogy amaz nem is gondolható el a nemzet politikai activitása nélkűl, míg emez »popularis előitéletnek« nyilvánít minden, a fejedelmi hatalom korlátozására irányuló törekvést.

Az adózó és nem politizáló polgárnak eszményképe a bécsi, általában az örökös tartományokbeli iparos és kereskedő. Nem származott egyenes ágon a szabadságát és vagyonát rendi kiváltságával együtt féltékenyen megőrző középkori polgárságtól. Ez a reformatióval együtt legyőzetett, és az új polgárság, különösen a székvárosban, egészen az udvarhoz maradt kötve. [1]) Jellemző tény e függésre nézve, hogy az udvar cselédjei részére tartotta fenn a másodemeleti lakásokat, Bécs belvárosában. Az udvarnak köszöni a bécsi ipar létrejöttét, az udvar által behozott védvámoknak felvirágzását, az udvar által Magyarországgal szemben követett politikának, legbiztosabb és legnagyobb piaczát. E viszonyból eredt a nemcsak politikai, hanem társadalmi téren is annyira érezhető túlsúly, melyet a kormány és az abban részes osztály ott a polgárság fölött birt, még akkor is, midőn ez gazdasági

[1]) Briefe eines in Deutschland reisenden Franzosen. I. 194.

tekintetben már nagyon megizmosodott. A nagyipar és a nagykereskedés, financialis tekintetben a monarchia főoszlopa, de sem az állami, sem a moralis és intellectualis problemák megoldásában nem vesz önálló részt, és ennélfogva az újkori jogállam alakulására alig gyakorol befolyást. A polgári eredetű intelligentia pedig a hivatalokba tódult és akaratlan eszköze lett a hatalomnak. Nem volt irodalom, sem közélet. egyáltalában semmi mód kitűnni, kivéve az állam, vagy az egyház szolgálatában.

Ez volt körülbelül a fejlődés folyama Német-, Franczia- és Olaszországban is, csakhogy mind ez országokban a közönség nagyobb értelmiségénél fogva már önállóan fejlődhetett az irodalom. Mindenütt nagyobb tért nyer a harmadik rend. munkája és intelligentiája által, mialatt a fejedelmek lassankint confiscálják politikai jogait. Igy alakúl át a kiváltságos »tiers état« az állam által nivellált »citoyen«-né.

Nálunk a polgári rendnek majdnem teljes hiányzása képezi gazdasági és politikai életünk fatumát. Régi királyaink e hiányon, idegen bevándorlók bevonása által akartak segíteni. József ellenben a polgári jogoknak a paraszt osztályra való ruházása által. Az állam által oly nagy eszközökkel vezetett gyarmatosítás kizárólag a paraszt elemnek erősbítését és fejlesztését czélozta. Ez legjobban mutatja, mennyire idegenkedett a városi népességnek, a városi foglalkozásnak istápolásától. Mert azon korban, midőn az állam kötelességének vallja a népesség egyes tényezőinek elősegítését, a mellőzés egyértelmű az elhanyagolással.

A kormány tehát polgári Magyarországot óhajt a régi nemesinek helyébe, de polgárit városok nélkűl. Saját magával jut ellenkezésbe, midőn civilisatiót hirdet, a városi életet pedig, annak legfőbb hordozóját, nemcsak mellőzi, hanem mint látni fogjuk, lépten nyomon elnyomja.

Ismét azon ponthoz érkeztünk, mely nemcsak az ország és a dynastia közötti viszonyban, hanem magának az országnak belső fejlődésében is döntő jelentőséggel bir: a nemesség adómentességéhez. Valamint ez akadályozza meg Magyarországot abban, hogy az őt megillető helyet elfoglalja a monarchiában. úgy ez képezi otthon is a polgári elem kifejlésének

legfőbb akadályát. Kétféle módon akadály. Először az által, hogy minden financialis előjog magában véve sújtó mindenkire nézve, a ki abból ki van zárva. Másodszor pedig ez a nemesi adómentesség volt legfőbb oka a dynastia gazdasági politikájának, mely az adófizető örökös tartományoknak kedvezett a kiváltságos Magyarország rovására.

Mind két fél vétett e tragikus harczban, és mindegyik meglakolt érte. Midőn Magyarország egyik kezével már elavult privilegiumait védte, a másikkal bezárta maga előtt az állami és nemzeti haladás kapuját. Midőn a dynastia a magyar ipart és kereskedést sújtotta mások hibája miatt, maga itélte elcsenevészésre azt az elemet, mely mindig legbiztosabb támasza volt a nyugodt haladásnak és az állami rendnek.

Az ipar és kereskedés.

A polgári foglalkozás fölött az Ausztriához való gazdasági viszony fatuma uralkodott. És épen mivel az állam erősebb és öntudatosabb volt mint azelőtt, e viszonynak sokszorosan nyomasztónak kellett lennie.

Magyarországon, bár azt az osztrák gazdasági rendszer tisztán földművelő, baromtenyésztő és bányászó gyarmatnak praedestinálta, még mindig vannak városok, mint egy régi korszak romjai. És a régi iparos és kereskedő központok mellé újaknak kellett sorakozniok, mihelyt az előbb puszta alföldön megszaporodott a népesség, különösen pedig annak az élethez magasabb igényeket kötő része. Csakhogy ez az ipar és ez a kereskedés, mintegy a házi, az alacsonyabb rendű volt, azon néposztályok szükségleteit szolgáló, melyek még nem tartoztak Európához. A mi a magasabb igényeknek felelt meg, a mi a civilisáltabb és költségesebb izlésnek szolgált, azzal az örökös tartományoknak, első sorban Bécsnek kellett ellátni hazánkat. A kir. biztosoknak adott utasításban, egyenesen ki volt fejezve e törekvés. Szó sem lehet a szerint oly iparról, mely a fényűzésnek szolgál, az állam csak azon czikkek előállításával törődik, melyek a paraszt részére szükségesek. [1]

---

[1]) 15.897/1787.

Az 1782. évi népösszeirás szerint Magyarország összes szabad királyi városaiban 38,000 ember foglalkozott iparral, közöttük 17,000 mester.[1]) Az 1787-iki hivatalos népszámlálás szerint az egész országban nem volt több, mint 79,000 mesterember és polgár. Alig képezték tehát az egész lakosságnak 1 százalékát. És e számba már be volt foglalva az a sok földmíves mesterember, a ki csak télen folytatta mesterségét.

Gyára, egy hivatalos összeállítás szerint, aránylag meglehetős számmal van az országnak, csakhogy ezek igen csekély erővel és tőkével dolgoznak. Pozsonyban 150 munkást foglalkoztat a posztógyár — fel is virágozhatnék, ha 3%-ra kapna kölcsön pénzt, és ha gyártmányait szabad volna az örökös tartományokba kivinni. Sopronban 35 posztós dolgozik, de mindössze csak 42,000 rőföt készítenek, és többnyire csak 1—2 munkást foglalkoztatnak. Pesten a Valero-féle félselyemszövet-gyár a legnagyobb, 217,000 rőföt állít elő, a gyári haszon 24,000 frt. Budán keleti disztárgyakat gyártanak és ezeket ki is viszik Törökországba, de a gyár mindössze csak 8 legénynek ad munkát. Nevezetes még a gácsi posztógyár 39 munkással, a tatai és a holicsi majolicagyárak, melyeknek külföldön is van piaczuk ép úgy, mint a marczelházai liqueurgyárnak. Legnagyobbszerű a sassini gyapotgyár, mely 5460 embert foglalkoztat, köztük 5000 szövőnőt, és 70,000 frt árú pamutkelmét visz az országos vásárokra. Nevezetes gyártelep a kis Radvány Zólyom megyében. Ott egyaránt dívik a posztógyártás,[2]) a fésűs,[3]) a kalapos[4]) és a késes mesterség. Nagyjában ezek azon iparágak, melyek vagy tárgyuknál vagy a feldolgozás módjánál fogva még mintegy az internationalis iparnak képezik egy részét.

A szorosan vett hazai iparnak Debreczen a főhelye. Itt 90[5]) gubacsapó, ugyanannyi szappanos, 309 hálószövő asszony látta el a vásárokat. Tömeges az agyagpipakészítés, melynek eredményét évenkint 2.334,200 darabra tették. Százával volt

[1]) 5841/1784.

[2]) 9000 rőf, 16 munkás.

[3]) 39,000 tuczat fésű 17 kr.-jával. 8 munkás.

[4]) 6000 frt. értékben 9 munkás.

[5]) 1795-ben már 144.

itt a fazekas, a mészáros, a hentes, a szűrszabó, a szűcs. Kétszázra ment a vargák száma, a csizmadiák czéhéhez pedig 562 mester, 256 legény és 186 inas tartozott.[1]) Látnivaló, hogy ez a házi kis iparnak dominiuma, melyet egyrészt a monopolium tart fenn, melyet a fogyasztók szokása által élvez, másrészt az élelmi szerek és a nyersárúk olcsósága és igénytelensége. Ennek külföldi versenytől csak akkor kellett tartani, ha clientelájának izlése megváltozott.

Állítsunk e viszonyokkal szembe néhány, az örökös tartományok iparát megvilágító adatot.

Csehországban 1780-ban csak 50 gyár volt, 1786-ban már 172 volt 400,000 férfi munkással. Három év alatt, 1785—88-ban 14,500 új szövőszék kezdett működni, mely 127,000 munkást foglalkoztatott. A cseh szövőgyárakban alkalmazott munkások évi bérét 11 millióra becsülték, a fonókéval együtt 17 millióra. A cseh kivitelt 12 millióra tették, miből magok a vászonárúk 3 millióra mentek. Ezeknek előállítását 37,000 szövőszék végezte, az összes productum értéke 11 millió volt.

Bécsben a selyem-ipar állott elől. Ez 3100 széken 20,000 embert foglalkoztatott. Nem sokkal jelentéktelenebb volt a gyapot-ipar, mely Alsó-Ausztriában 135,000 embert táplált. Bécsben magában 1784-ben 117 volt a gyáraknak, 12,600 a gyárosok és kereskedők, 50,000 a munkásoknak száma. Ebben az egy városban tehát csaknem annyi ember élt iparból és kereskedésből, mint egész Magyarországban.[2]) A posztógyártásnak Reichenbergen kívül Linz volt a főhelye; ott és a környéken 30,000 embert foglalkoztatott ez az ipar, és még távol, Erdélyországban is, szőttek a linzi gyár részére. A rumburgi nagy vászongyárak megalapítása ebbe az időbe esik. A József császár uralkodását megelőző 15 év alatt jött létre a fennálló gyárak fele, és a szám, a belé fektetett tőke és a munkások tömege József alatt is rohamosan emelkedett. Az állam évenkint körülbelül 100,000 frttal segítette az ipa-

[1]) A Helytartótanács kimutatása 11,328/86.

[2]) Biedermann I. 301.

rosokat, különösen hogy oly iparczikkeket honosítson meg, melyeket addig a külföldről hoztak be.[1])

Triestbe 1788-ban 4288, 1700-ben 7280 hajó érkezett.[2]) A kivitel értékét 1782-ben 13½ millióra, a behozatalét 8½ millióra tették.[3]) Ugyanakkor az összes magyar tengerparton 4804 hajó fordúlt meg, de köztük csak kevés első rendű. Az összes forgalom értéke 2.300,000 forint; a bevitel valamivel felűlmúlja a kivitelt. Legjelentékenyebb a Triesttel való közlekedés, mert a hajókat ritkán rakják tele Fiuméban és Buccariban, többnyire még Triestbe is el kell menniök.[4])

A monarchia, mint tudjuk, vám tekintetében még nem képez egységet. Az örökös tartományok zömét, Csehországot, az osztrák főherczegséget és belső Ausztriát (Stajer, Karintia és Krajna) vámvonalak választották el nem csak Magyarországtól, hanem Galicziától és Tiroltól is. A magyar korona országai ellenben József uralkodásának első évei óta, mióta a sorompók Erdély és a Bánság felé ledöltek, egy vámkerületet alkottak. Igy a vámtabellák nemcsak az egész monarchia külső forgalmára vetnek világot, hanem feltüntetik az egyes részek viszonyát egymáshoz, különösen pedig az örökös tartományokét Magyarországhoz.

Az összes kivitel értéke az örökös tartományokból a külföldre 1782-ben 15½ millióra ment. Ebből több mint 4 milliót tettek ki a bányatermékek, 3⅓ milliót a vászon, 750,000 forintot az üvegárúk, körülbelül ugyanannyit a gyapjú és a posztó együttvéve.[5]) Ezek maradtak a főczikkek 1787-ben is, csakhogy mig a bányatermékek kivitele valamivel csökkent, a gyolcsé 6 millió frtra, az üvegé 1 millióra, a gyapjúé és posztóé 1½ millióra emelkedett. — A behozatalban a nyersárúk: a gyapot (2 millió) és a selyem (1 millió) állanak elől, azután következnek a gyarmatárúk (czukor-kávé), a gabona és a marha. Nevezetes, hogy mind ezen czikkekben

---

[1]) Hermann, Abriss der physikalischen Beschreibung der Österr. Staaten. 21., 85., 224., 236. l.

[2]) Biedermann 302. l.

[3]) Schlözer. Staatsanzeigen. 1784.

[4]) A magyar tengeri kereskedelem tabellája 5783/85. és 9657/87.

[5]) Zinzendorf gróf előterjesztése 5324/84.

rendkívül nagy az emelkedés a zemlített 5 év alatt, a mi nem csak az ország fogyasztási képességének emelkedését bizonyitja, hanem az ipar megerősödését is. A *bilanx,* mely még 1782-ben activ volt, 1787-ben passivvá változott. [1]) Ez azonban azon kor nemzetgazdáit már nem aggasztotta. Túl voltak már a mercantil rendszer kicsinyeskedésén, tudták, hogy a számbeli bilanx az állam ellen szólhat akkor is, midőn a nyereség bilanxa tényleg az ő részén van. [2])

Egészen más képet nyújt a Magyarországgal, Galicziával és Tyrollal folytatott kereskedés. A kivitel e tartományokba 10 millió értékű, miből magára Magyarországra 9-nél több esik. Ebből a vászon, a posztó és a bányatermékek egyenkint több, mint egy milliót tesznek ki, a gyapot- és selyemárúk összesen szintannyit, azután következnek a szalagok, a rövidárúk, a czérna és flanell. A nyers termények közt csak az osztrák bor, az alpesi tartományok szarvasmarhája és építőfája érdemel említést. A behozatal ez országokból ellenben csaknem egészen a nyerstermény ekre szorítkozik. Magyarországból csaknem 5 millió értékű állatot hajtanak át, több mint 2 millió értékű gabonát és 1 1/2 m. értékű gyapjút visznek oda. Aránylag csekélyebb a magyar bor-, dohány- és lisztkivitel. Ez a kereskedés passiv, mert összesen ez országokból 14.000,000 frt. árúczikkeket vesznek az örökös tartományok, magában Magyarországban 11.800,000 frt. árút.

Ez adatok nem mutatnak mást, mint a mit Zinzendorf gróf, a számvevőszék elnöke, József legkitünőbb financier-je levon belőlök, hogy t. i. az örökös tartományok ipara már magas fejlettségnek örvendett. Zinzendorf több ízben is visszatér ez eredményre: látszik, hogy e fejlettség még nem vált köztudatúvá. És a mennyiben az ipar lendületéhez kétségtelenűl hozzájárúlt a kormány következetes védvámpolitikája, önkénytelenűl felmerűlt a kérdés, nem érhetne-e el a cseh-osztrák ipar még magasabb polczot, ha tovább haladnak a már megtalált pályán, és a gyári termelésnek mind több ágát szabadítják fel a külföldi concurrentia alól.

---

[1]) Hock i. m. 557.

[2]) Apponyi Antal. Sätze aus der Handlungswissenschaft. 25.

A cseh-osztrák ipar több lényeges pontban igen kiváltságos és kedvező helyzetnek örvendett. Egyik előnye az, hogy Mária Teréziának és Józsefnek uralma, midőn a politikai viszonyok annyira elősegítették megizmosodását, épen azon időszakba esik, melyben a gőzgép és a szövőszék feltalálása által különben is megsokszoroztatik az emberi erő, és a munka eredménye. A másik abban áll, hogy a császári kormány nem csak a külföld versenyétől óvhatá meg védvámok által, a miben minden más kormány is követhette példáját, hanem egy nagy fogyasztó piaczon is biztosíthatta részére a monopoliumot: Magyarországon. Csak Anglia és Hollandia élveztek hasonló hasznot gyarmatosaik által.

Igy József intézkedései az osztrák-cseh ipar érdekében minket különösen két szempontból érdekelnek. Az egyik abban áll, hogyan zárja el monarchiája területét a külföldi verseny elől, a másik abban, hogyan nyitja meg Magyarországot még jobban, mint addig, az örökös tartományok gyári ipara előtt. Minduntalan felmerűl a gondolat, hogy Magyarország iparával szemben ne foglaljon oly ellenséges állást a központi igazgatás, de csak azért, hogy ez örökös és mélyen gyökerező ellenmondásba ütközzék: egyenlő bánásmódra a magyar ipar mindaddig nem számíthat, míg Magyarország egyáltalában, különösen pedig alkotmány és pénzügy dolgában nem tétetik egyenlővé az örökös tartományokkal.[1])

A védvámoknak, és részben a tiltásnak, nemcsak nemzetgazdasági volt a czélja, hanem hogy úgy mondjuk, némileg erkölcsi is. A belföldi fogyasztó közönséget némileg emancipálni akarták a külföldi luxus károsnak ismert hatása alól. Az osztrák-magyar monarchia mai helyzetében bizonyára közel áll ahhoz, hogy megvalósíthassa Fichte zárt államának ideálját. Úgy ipar, mint termelés tekintetében függetlenné tehető, ha nem is a világforgalomtól, de legalább nagy részben a többi európai államoktól, a mennyiben alig szorúl másra, mint néhány nyersterményre gyárai részére, és az u. n. gyarmatárúkra. Akkor, midőn egyrészt a magyar termelés, másrészt a gyártás az örökös tartományokban napról-napra emel-

[1]) 6782/84. Kabinet levéltár 1591/86. stb.

kedett, azonfelűl pedig az állam teljes erővel beavatkozott alattvalóinak gazdálkodásába, az ilynemű törekvés nagyon megfelelt a közvéleménynek. Ebből igen természetesen következett, hogy egyrészt a belföldi ipar támogatására, másrészt a rettegett luxus megakadályozására az állam lépten-nyomon békóba verte a kereskedést.

Az 1784 elején kiadott patens az érték 60%-át követeli meg vám gyanánt az idegen, fölösleges árúk behozatalánál. Ezeket ezentúl csak magánember rendelheti meg: eladni őket többé nem szabad. A mi belölük a kereskedőknél még megmaradt, az a fővárosokban (Hauptlegstädte) raktározandó. Ha máshol találják őket, elkoboztatnak. A raktárakból való eladás iránt külön szabályzat intézkedett. A csempészet elnyomására igen szigorú intézkedések történtek. Maga a császár jó példával járt elől: csak belföldi ruhában járt, pinczéiből a kórházaknak ajándékozta a külföldi borokat, asztaláról száműzte a külföldi csemegéket.[1])

Az ilynemű megszorítás igen kényelmetlen volt a fogyasztó közönségre nézve, annál is inkább, mert az ily árúk denunciálóinak nagy jutalmat biztosított a patens. De a császár mindamellett ragaszkodott ez intézkedésekhez, mert azok súlyát csak a gazdagok és fényűzők érezték. Valódi luxus-adó volt ez, a szó legteljesebb értelmében. És a vámrendszer ezen demokratikus irányát nagyon kiemelte maga a császár, midőn kijelenté, hogy e tilalom által népének *leghasznosabb munkás részét* akarja támogatni.[2]) Mert a tilalom, nem egyáltalában a felsorolt árúk ellen irányúlt, hanem csak azoknak a külföldről való behozása ellen. A belföldi munkásoknak, kik azokat előállították, mintegy monopoliumot szerzett a magas vám. Igy új lendületet vett az industria, mely különben is annyi

[1]) A kereskedésből kizárt árúk ezek voltak: Pirosító, selyemszövetek, gyapot és barchent, bádog, ólom, csipkék, betük, befőtt gyümölcs, vas- és vasszerek (a mathem. és sebészi eszközökön kívűl), sózott hal (hering), diszárúk, zsinórok, üveg, hajpor, kalapok, sajt, fésű, kártya, kész ruha, kardpengék, gombok, réz, álarczok, vászon, liqueur, macaroni, majolika, kések, sárga réz, tűk, finom olajok, parfum, hamis gyöngy, porczellán, paszománt, selyemszövet, lőpor, tapéta, tükör, himzés, aczélárúk, harisnyák, ékszerek, posztó, kendők, borok. 6987/87.

[2]) Gesetze und Verordnungen. XI. kötet 104. l.

támogatásban részesült. A rendszerből önként következett, hogy a belföldi ilyetén árúknak a confiscatió alá eső hasonló külföldiektől való megkülönböztetésére, amazokat az állami hatóságoknak meg kellett bélyegezniök.[1])

Mihelyt e rendszer működni kezdett, oly határozott előnyöket nyujtott az örökös tartományok iparának, hogy a császár attól a szabad kereskedést követelő Zinzendorf több felszólalása daczára sem tért többé el. »Annyira meg vagyok győződve a jelen tiltó törvények jóságáról, az állam javára szolgáló több évi tapasztalás által«, irja e miniszternek 1788-ban, »hogy attól semminemű csak szavakon alapuló okoskodás nem fog eltériteni.« Még ki is egészítette később, a mennyiben több más czikknek p. o. a czukornak behozatalát is eltiltotta. Az idegen czukort ki akarta tiltani, és ha a belföldi gyárak nem pótolhatják a szükséget, nem bánta, ha helyette mézet fogyasztanak, mi javára válik a belföldi méhtenyésztésnek. Egyáltalában a múlt század absolut uralkodásai, Fridrik »Regie«-je és József rendszere igen közel jutottak a continentalis zárrendszerhez, melyet századunk annyira szemére vetett Napoleonnak.

A belső piacz biztosításán kívűl, megtörtént minden a külső kereskedés előmozdítására. A múlt század jellemző vonása, hogy a kereskedelmi és vámpolitika mindig karöltve jár az illető államok egész politikai rendszerével. A Poroszországgal való ellentét teljes kifejezést nyert az illető államok tarifájában, mely lehetőleg kizárta a vetélytárs gyártmányait és nélkülözhető terményeit a tulajdon területről. A két német nagyhatalom pedig egyaránt versenyzett Oroszország barátságáért, és az orosz piaczért. Ennek akkor annál nagyobb volt a jelentősége, mert orosz ipar még alig létezett. E versenyben, mint tudjuk, József lett a győztes. Az 1782-ik szövetséget csakhamar követte az osztrák-orosz kereskedelmi szerződés 1784-ben. Mivel Krimia épen akkor jutott orosz kézre, ez a szerződés egy addig el nem foglalt területet, melynek fogyasztását igen nagynak vélték, a régi Tatárországot nyitotta meg az osztrák árúk előtt. Nem is hiányzott sem a

---

[1]) 11446. 11687. és 12557/84.

kormány patenseiben, sem az akkor megjelenő gazdasági irodalomban soha az utalás arra, minő nagy terület vár ott kereskedelmi megszállásra »Nagy Tatárországban és Chersonban«. Épen e kereskedelem élénkítésére jött létre a Villeshoven-féle társaság és történtek kisérletek az Alduna hajózhatóvá tételére. Szembetünő, mennyivel máskép állottak a viszonyok akkor, mint most, és mennyivel nagyobb reményeket fűzhettek akkor a keleti kivitelhez.

Ugyancsak az orosz szövetségnek volt köszönhető a Törökországgal való igen előnyös szinednek (kereskedelmi szerződés), mely némileg megújítása ugyan a régibb belgrádi és passaroviczi kötéseknek, hanem azoknál sokkal nagyobb jelentőségű, a mennyiben a török birodalom egész területére szóló, és egy külön záradékkal is el van látva, mely különösen a Fekete tengeren való hajózás előmozdítását igéri a porta részéről. A Törökországba vitt árúk csak 3%-ot, az onnét behozottak 5%-ot fizettek értékükből. A Levantéval való kereskedés nagy lendületet vett, és a császári zászlót már a barbareszkek is kénytelenek voltak respectálni.

Mai szóval élve: a monarchia, autonom vámtarifa által zárta el magát a nyugoti államoktól, és azokkal kereskedelmi szerződésre nem lépett. Kelet felé ellenben a szabad kereskedés elvét fogadja el. Onnét jobbára ugyis csak nyers terményeket hozhatnak be. Igy a vámpolitika az osztrák ipartól lehetőleg teljesen elhárítja a concurrentiát.

A nyerstermények szabad forgalma nem lett volna sérelmes Magyarországra nézve, ha ipara ugyanazon védelemben részesűl, mint az osztrák, más szóval, ha az állam saját határain belül a szabad forgalomnak és a kölcsönösségnek elvét követi. Az igazságtalanság abban állott, hogy ugyanakkor, midőn Magyarországot teljesen megnyitják az osztrák ipar előtt, az itt már kifejlett ipar, melynek a fölöttébb hatalmas concurrentia életgyökereit támadja meg, épen semmi oltalomban nem részesűl az állam részéről.

Mind addig a magyar' vám- és harminczadigazgatás teljesen el volt különítve az osztrák tartományokétól. Most a magyar harminczadügyet a közös igazgatás alá

rendelték.[1]) A császár szándékai szerint ez előkészítése lett volna az egységes vámterületnek. Mivel azonban ennek szükséges előföltétele, a magyar nemesség megadóztatása, nem valósult meg, lényeges változást ez intézkedés alig idézett elő. Csak az eljárást gyorsította, a mennyiben most a vámügyekben már nem kérdezték meg a magyar udv. kanczelláriát és a vámbizottság egész önállóan járhatott el. Tehát a vámügyben ép olyan eljárást követtek, mint az egyházi vagy tanulmányi ügyekben.

Most az utolsó akadályok is ledőltek, melyek eddig az osztrák gyártmányok Magyarországba tódulásának utját állották. A császár előbb eltörölte ezekre nézve az addig fizetett kiviteli vámot, ezután pedig a magyar harminczad alól is felmentette őket: »a testvéresült országok közös javának előmozdítására«.[2]) Épen azon időbe esik ez intézkedés, midőn a császár választást engedett Magyarországnak: egyenlő jogú és terhű része kiván-e lenni a monarchiának vagy pedig nemesi kiváltságait megtartó gyarmat. Most az utóbbi szentesíttetett, mert míg a bevitelt Magyarországba annyira megkönnyítették, a magyar árúk kivitele az örökös tartományokba továbbra is a régi békók alatt sinylődött. Ki kell azonban emelnünk, hogy e tekintetben nem volt különbség hazánk és Tyrol közt. Volt azonban még arra is eset, hogy külföldi árútól kisebb vámot szedtek, mint ha azt Magyarországból hozták.[3])

Jellemző a cs. kanczellária és fináneczigazgatóság politikájára nézve, hogy a kincstári jövedelemnek e változás által előidézett apadását Magyarország által kivánták megtéríttetni.[4]) Még Izdenczy is magyar részre állott ez esetben, hisz a harminczad eltörlése kizárólag az örökös tartományok érdekében történt, és a császár e szerint határozott.

[1]) 6782/$_{84}$.

[2]) 4841/$_{86}$. ápr. 30. Zur Beförderung des gemeinschaftlichen Besten der unter sich verbrüderten Landen.

[3]) 223/$_{1788}$. Általános vámtarifa az örökös tartományok részére :

Magyar timsó	mázsájának	vámja	55 kr.
Török	»	»	33 »
Magyar vaj	»	»	40 »
Lengyel »	»	»	32 »

[4]) Kabinet-levéltár 1591—1734/$_{86}$.

Az 1780—87-ik évi vámtabellák összehasonlítása nem enged kétséget a felől, minő következései voltak a kormány gazdasági rendszerének. Az minden irányban nagy eredményeket mutathatott fel. Az osztrák gyártmányok behozatala ép oly rohamosan emelkedik, mint a magyar nyerstermények kivitele Ausztriába.[1]) A külföldi árúk is többnyire az ausztriai kereskedők közvetítésével jönnek Magyarországba.

A legfőbb behozatali czikkek értéke volt:

	1780.	1787.
Gyapotárúk	612,000 frt	779,000 frt
Rövidárúk	231,000 »	487,300 »
Vas- és vasszerek	343,000 »	442,000 »
Diszárúk	50,000 »	119,000 »
Arany és ezüst szalag	61,000 »	120,000 »
Czérna és fonál	109,000 »	165,000 »
Faárúk	300,000 »	325,000 »
Ruha	207,000 »	178,000 » [2])
Selyem- és selyemárúk	593,000 »	1.072,000 »
Posztó	1.076.000 »	1.146,000 »
Bor	448,000 »	324,000 »
Gyapjú-szövet	807,000 »	1.050,000 »
Vászon	1.334,000 »	1.640,000 »
Selyem-szövetek	190,000 »	449,000 »
	6.361,000 frt	8.296,000 frt.

Nem csak, hogy majdnem két milliónyival emelkedett a behozatal értéke, hanem az minden czikkre kiterjed, kivéve a kész ruhát és a bort.

Legfontosabb kiviteli czikkeinknél ugyanoly arányú emelkedés észlelhető:

	1780.	1787.
Árpa	200,000 frt	313,000 frt
Zab	200,000 »	325,000 »
Rozs és félszeres	428,000 »	849,000 »
Buza	765,000 »	1.193,000 »
Bor	1.318,000 »	1.029,000 » [3])
Liszt	51.000 »	68.000 »
Dohány	897.000 »	884.000 »

[1]) E név nem anachronismus, a hivatalos iratok is gyakran használják.

[2]) E czikkből kivitelünk is volt Morvába és Galicziába.

[3]) Ausztriából több bort hoztak be, mint a mennyit oda kivittek.

Ökrök	2.591,000 frt	3.479,000 frt
Juhok	416,000 »	472,000 »
Sertések	902,000 »	1.244,000 » [1]
Gyapjú	1.976,000 »	2.463,000 »
	9.744,000 frt	12.319,000 frt.

A külföldi forgalom legnagyobb részét szintén Ausztria, nevezetesen Bécs közvetítette. Mindössze 1787-ben 4.260,000 frt árú külföldi czikk jött be, ezekből 1.846,000 az alsó-ausztriai határon. Egyenesen a külfölddel csak a török határon érintkezett az ország, hol 1.600,000 ftot érő czikkeket hoztak be. De ez a kereskedés is vagy az országban letelepedett török alattvalóknak, vagy néhány bécsi nagykereskedőnek volt monopoliuma.

Érdekes kiemelni, minő csekély volt még akkor azon czikkek fogyasztása, melyeket mai napság szinte nélkülözhetetleneknek tartunk. Kávét 1780-ban csak 250.000 frt árút hoztak be, 1787-ben már 393.000 frt értéküt, sokkal kevesebbet, mint a mennyit most a vám jövedelmez. Az összes czukorbehozatal alig haladta meg a félmillió értékét; ennek egy harmadát Fiuméban finomították, $^2/_3$-át pedig Bécsen át hozták be a külföldről. A kakao, syrup, tea és vanilia összes behozatala 1787-ben nem ment többre 19,000 frtnál. Ezen a réven tehát Magyarország még nem volt adófizetője a külföldnek, és ezek a czikkek csak akkor váltak a jobb módú városi népesség mindennapi szükségletévé. »Körülbelül 1780-ig nem is tudtak a Szepességben a kávénak, mint italnak, létezéséről. Most azonban már itt is ismeretes, mint bárhol másutt. Csakhogy igen mértékletesen élvezik. A szegényebbek házában nem is található. Ezek megvénülnek, a nélkűl, hogy tudnák, milyen szinű és izű. De még jobbmóduaknál is ez az eset, kiknek nem ártana a költség. A gazdagabb családok, de nem sokan iszszák, de csak sátoros ünnepeken vagy legfölebb vasárnap, akkor is csak 1—2 csészével. Azon házak száma, hol naponkint élnek vele, igen csekély és csak kevés nagyobb városra szoritkozik. Naponkint kétszer inni kávét, épen hallatlan és

[1] Különösen a hizott sertések kivitele emelkedett, mig a soványoké és a malaczoké inkább fogyott.

szokatlan dolog — kivéve néhány kávéházat.«[1]) Bizonyos, hogy első sorban a nagyobb hivatalok és főiskolák székvárosaiban kapott lábra ez az élvezet.[2])

Az az államtudomány, mely rendeletekkel remélte szabályozhatni alattvalóinak nem csak gazdasági viszonyait, hanem moralis magaviseletét is, csak egy lépésnyire állott a középkori ruha- és ebédszabályzatoktól. Nem kivánta már rendek szerint szabályozni a fényüzést, hanem azért némely czikkek élvezetét bizonyos ranghoz, vagy inkább lakhelyhez kötötte. Ez azonban már nem kiváltság, hanem inkább teher. A paraszt, hogy »spartai« maradjon, megérdemli az állam gondviselését; a polgár, ki annyival könnyebben szerez, és a ki a physiokraták tana szerint, nem termel, csak fogyaszt, már nem méltó erre. Nem baj, ha fogyasztás által tönkre teszi is magát, abból csak haszna van a termelőnek és a fogyasztási adót szedő államnak. Ha tehát valaki kiván külföldi árút, olyant, melynek előállításából semmi haszna az államnak, fizesse meg azt busásan. Ezen alapúl József 60%-os vámja, ép úgy, mint Fridrich kérlelhetetlen Régie-je. A parasztot ellenben meg kell óvni attól, hogy ily fényűzési czikkekre költse nehezen szerzett garasait.

Ilyen óvó rendszabály már magában véve az is, hogy a védvám alá vetett czikkeket csak a fővárosokban árúlják, még pedig kizárólagosan csak a fogyasztóknak, nem pedig kereskedőknek. Az új vámszabályzat és kereskedelmi rendszer szerkesztésénél 1784-ben felmerült az a kérdés, e czikkekhez sorolandók-e a czukor és a fűszerek is? A császár maga döntötte el, még pedig a szabad forgalom érdekében, kijelentve, hogy ezek már szükségletet képeznek. és így mindenütt eladhatók, nem csak a fővárosokban. Falusi zsidónak azonban nem volt szabad külföldi árúkkal kereskednie.[3]) Az 1788. évi általános vámszabályzat szerint.[4]) kakao, kávé, prémek, szegfűszeg, gyömbér, tea, bors, vanilia és czukor nem képezik a szabad kereskedés tárgyait. Kereskedhetnek velök a kereskedők

[1]) Freimüthige Bemerkungen. 263. l.

[2]) Ld. Kazinczy Ferencz. Magyarországi utak Kassáról.

[3]) 6782/84.

[4]) Allgemeine Zollordnung 1788. 4°. Wien.

a városokban és mezővárosokban, a cseh fuvarosok, de csak nagyban, a zsidók városokban és mezővárosokban, de csak külön engedelemmel. A falusi szatócsok most is ki vannak zárva e kereskedésből. [1])

A polgár tehát egészen szabadon fért e czikkekhez, mikben azon kor alig látott jobbat méregnél. [2]) »A polgárt részben a vallásos elnyomás verte le, részben az elharapódzó fényüzés rontotta el«, írja sokszor idézett franczia utazónk. [3]) A paraszt pedig, ki bár ritkán jutott is a városba, a házalók által alkalmat nyert, pénzét ilyen hiábavaló dolgokra költeni. »A policzia hanyagsága a fényüzés korlátozásában megfoghatatlan. Csak egyet akarok fölemlíteni a hanyagságnak általam észrevett sok vonása közűl. A föld népének nagy szegénysége daczára megengedik, hogy a zsidók és ráczok nyilvánosan bejárják az egész országot faluról falura czukorral és kávéval. Árújok annál csábítóbb és annak eladása annál károsabb, mert e nélkülözhető fényüzési czikkeket nem is mérik rendesen, hanem csak kis papirosokban árúlják 2—3—4 krajczárjával. Nem ütnek fel sátrakat, hanem házról házra járnak és egész eszöket és ravaszságukat megfeszítik, hogy a paraszt nyakába akaszszanak 1—2 csomót. A paraszt pedig annál könnyebben csábíttatik el, mert az eladó elfogad helyettök kenyeret, bort, tojást, vajat stb., a mivel a paraszt búsásan el van látva. E becserélt czikkekkel ismét külön kereskedést űz a zsidó, úgy, hogy kétszeresen is nyer. Ép ily módon látják el a föld népét dohánynyal, olajjal, gyömbérrel, borssal és más czikkekkel is, még pedig többnyire mindenféle piszokkal keverve.« [4])

Egyrészt a magyar városi népesség csekély üzleti szelleme, másrészt a vidéki lakosság nagyobb fogyasztó képessége, melylyel karöltve járt szükségleteinek szaporodása, okozta a házaló-kereskedés óriási lendületét. »Minden valamirevaló faluban, különösen ha országút visz rajta keresztűl, egész nap hallatszik a legkülönbözőbb kiáltás. Nyúlt hangokban szól az

[1]) U. o. 50., 51. l.
[2]) M. Hirmondó 1781. 38. sz.
[3]) Briefe eines reisenden Franzosen. I. 350.
[4]) Ugyanott 351. l.

olajos leány finom hangja, mögötte mély bassussal szólítja fel a vállas hornyák a lakókat, javíttassák ki ablakaikat. Nyomon követi az üveges és tányéros tótot földije a drótos. Még el sem hangzott ennek kiáltása, már hallatszik egy erős női hang, mely fakanalat, orsót, tálat kinál. Ezt rikácsolva kiséri egy anyóka, ki egy rakás cserépedényt hord hajlott hátán. Közbeszól a péklegény szarusípja, és nem ritkán a házaló zsidó orrhangja teszi tökéletessé a terzettet, ki csipkét, selyem- és posztó-szalagot, tafotafoltokat, üveggombokat kinál a háziasszonyoknak. Ezt sáfrányos követi, azt csipkés, aztán nehéz léptekkel egy hegyi paraszt, hordócskával hátán, ki borovicskáját félhangon ajánlja, egyre gyanúsan körülnézve, nem leselkedik-e reá valami urasági csapláros. Annál könnyebben szól a rongyszedőnek kis sípja, ki tűkkel, sárgaréz-gyűrűkkel stb. egész csapat asszonyt és leányt csal ki a házakból. Komolyan lépked, kutyáitól kisérve, a mészáros, csak azt az egy szót hajtva: borjút! míg a városi libavásárló nő egész szónoklatot mond el, hogy a háziasszonyokat reábeszélje, kedvenczeik eladására.« [1])

Ez a kiszínezett kép nagyjában mégis híven festi azon korszakot, midőn a közlekedés nehézsége miatt még a kevés málhával járó eladó maga keresi fel vevőjét, és midőn még alig foglalja el a pénz forgalma a cserekereskedés helyét. Nagyjában ugyanazon képet nyujtja a vásár. A pestinek forgalmáról fogalmat nyujthat az az adat, hogy az 1789-dik évi augusztusi vásárkor 12,735 szekér fizetett vámot, pedig a marhakereskedők kivűl maradtak a sorompón, igen sok jószág meg a Dunán úszott lefelé. [2]) A kereskedés itt oly nagy önállósággal lép fel, hogy maga szabja meg saját törvényeit. Midőn még az országban nincs váltó- és kereskedelmi törvényszék és a perek hosszadalmassága illusoriussá teszi vala a követelések biztosságát, a pesti vásárokon sommás eljárás dívott. [3]) A josephinus-reform, mely minden rendkivűli törvényszéket megszüntetett, véget vetett ennek is, az összes

---

[1]) Csaplovics, Gemälde von Ungarn. II. 102—3. l.

[2]) Schwandtner. I. k. 264. l. a) jegyzet.

[3]) Helytartótanács 33,668/$_{87}$.

zsidóság nagy kárára, mely e miatt panaszt emelt a Helytartótanácsnál. [1]) Tulajdonkép a vásári törvényszék eltörlése azon reményben történt, hogy a váltótörvényszék csakhamar életbe lép, de ez nem történt meg, és így a reform e téren nem haladást, hanem anarchiát okozott.

Szembetünő, hogy mind a vásár, mind a házalás útját állotta egy hazai erős kereskedő-osztály felnövekvésének. Amaz az ausztriai, különösen a bécsi üzletnek szolgáltatta át a hazai piaczot, melynek tőkéjével és forgalmi eszközeivel a belföldi kereskedő nem állotta ki a versenyt, [2]) emez némileg nomáddá tette azt. Ebből következett leginkább, hogy az országban azok az elemek ragadták magokhoz a kereskedést, melyek még nem voltak szorosan a röghöz kötve, és különösen nem mondtak le a keleti honfitársaikkal vagy hitsorsosaikkal való összeköttetésről, mint a görögök, örmények vagy ráczok. Ezek akkor az igazi nagykereskedők Magyarországban, életök módja, fényüzésök, könnyű keresetök következése megmutatja, hogy nem a régi, egyszerű polgárságból nőttek ki. A zsidók is József császár türelmességének köszönhették, ha inkább foglalkozhattak nagykereskedéssel, mint addig. Akkor nyiltak meg előttök a szabad királyi városoknak addig a polgári előitéletek által minden verseny elől elzárt kapui. Mihelyt egyszer lemondott az állam az addigi kiváltságok fentartásáról, mihelyt másrészt magánvállalkozástól várta és remélte a kereskedés felvirágzását, ki volt mondva a zsidók elsősége, kik — mint hivatalosan elismerték — jobban tudtak nélkülözni, és többet birtak dolgozni a többieknél. Ily viszonyok közt, midőn megnyilt előttök a polgári foglalkozás és a vagyonszerzés minden módja, csakis káros lehetett megvonni tőlök a polgárjogot. Mert így a polgár, a kinek mégis sokféle védelmet és előjogot nyujtott a törvény, nem használta azt, mert nem volt kereskedő, a ki pedig az volt, nem állott a törvény oltalma alatt. És így a régi polgárosztály elhanyatlott, a nélkűl, hogy új lépett volna mindjárt helyébe.

[1]) 10.876/88.

[2]) Freimüthige Bemerkungen. A pesti vásáron bécsi prémkereskedők uralkodnak.

Akkor dőlt el a küzdelem a czéhhez kötött kereskedés közt, mely a nyerészkedést privilegiumának tekinthette, és a nagyobb szabadságot igénylő, versenytől nem félő szabadabb forgalom közt, a fogyasztó közönség javára. Bécsben a protestáns »raktárosok« (Niederleger) voltak a XVIII. század kezdete óta a nagykereskedés képviselői. A Habsburgok fővárosában is győzött a forgalom érdeke a kisszerű nyárspolgári haszonlesés fölött, mely vallásos köpenybe burkolódzott. Pesten, a város ujjászületése óta, a görögök kereskedése volt túlnyomó, az tette e helyet már akkor az alföld emporiumává, diadalmasan leküzdve a czéhes polgárság akadékoskodását. Most már nem a görögök, hanem az új jogot nyerő zsidók ellen folyt itt a harcz.

A pesti kereskedők testülete még 1786-ban is folyamodott, hogy a privilegiált kereskedők száma ne haladhassa meg a 60-at, ezek mind mutassák ki bizonyos pénzösszeg birtokát, zsidót pedig egyáltalában ne fogadjanak be.[1]) A Helytartótanács ezzel szemben kifejti, mennyire nincs helyén e megszorítás épen Budán és Pesten, hol most a forgalom nagyobbítása a legfőbb czél. A monopoliumnak véget kell vetni. Fontosabb a jó tulajdonság, az üzleti szellem a pénznél, mert annak hiányát pótolja a hitel. Fontosabb a mesterlevélnél is, melyet tán valami kis helyen állítottak ki. Nem kell elutasítani mást, mint a ki valami haszontalan speculatióra adja magát. »A zsidóság kizárásáról pedig nem lehet szó, mert azok a tolerantia-patens értelmében úgy tekintendők, mint az állam más hasznos polgárai.«[2]) E szempontok érvényre jutásának köszönheté nagy részben fővárosunk kereskedelmi lendületét.[3]) A kiváltságos testület megújította támadását a háború kitörésekor, a midőn 60,000 forintot ajánlott fel hadi

---

[1]) 10,469/$_{87}$.

[2]) 11,406/$_{87}$.

[3]) Említést érdemel, hogy néhol a zsidók is élveztek bizonyos monopoliumot. Igy Ó-Budán, hol bizonyos adóért, melyet az uradalomnak fizettek, kizárták a keresztyéneket a kereskedésből. Az uradalom fenn akarta tartani e kiváltságot, mert a keresztyén az üzlet miatt elhanyagolná a földművelést, de a császár itt is a szabad forgalom érdekében határozott. 10,367/$_{89}$.

czélokra, ha a kormány eltiltja a zsidókat a házalástól. Ismét az volt a válasz, hogy ez ellenkeznék a Felség azon elvével, mely szerint minden alattvalónak szabadságában áll bármi módon keresni kenyerét.[1])

E kisérletek is mutatják, hogy a városi kereskedő-osztály legkésőbb nyult a védelem leghathatósabb módjához: ereje megfeszítéséhez a verseny legyőzésére. Erre pedig most kétszeresen szükség volt, mert nemcsak bent nyilt meg a verseny a vallásos korlátok lehullása után, hanem kivűlről is mind erősebben érezték a bécsi nagykereskedők concurrentiáját. Ha József császár a bécsi kereskedőknek, kik rövidlátóan felszólaltak intézkedései ellen, azt válaszolta: csak én teszlek kereskedőkké, mert eddig csak szatócsok voltatok a francziákhoz és angolokhoz képest, úgy viszont a magyar kereskedés, mely akkor kétségtelenűl emelkedőben volt, épen ez intézkedések által függésbe jutott az osztráktól. Felszabadulására nem gondolhatott az az osztály, mely még mindig csak a czéhrendszerben kereste védelmét. Volt ugyan észlelhető némi emelkedés az üzleti szellemben a keresztyéneknél is,[2]) hanem a czéhek által elkényeztetett organismus mégsem virult fel a szabadság éltető szellője alatt.

Magyarország történetében mind addig oly csekély rész jutott a kereskedésnek, hogy ama változások, melyeknek végbemenését itt előadni igyekeztünk, inkább financialis és gazdasági tekintetben fontosak, mint a nemzet lelkére való viszszahatás által. A mi előmenetel történt, az nagyrészt tiszta nyereség volt a semmihez képest, és az ország nagyobb termelő- és fogyasztó-képességéből következett. Az pedig szinte közönyösnek látszott, melyik idegen elem ragadja magához e téren a hatalmat. Mindenesetre előnyös volt a termelőre nézve a vevők concurrentiája, és ezért a kormány épen a parasztságra nézve tartotta egyenesen nélkülözhetetlennek a zsidók kereskedését.

---

[1]) Als eine genauere Einschränkung des Hausirens dem von Sr. M. angenommenen Grundsatz, dass es jeglichem Unterthan freistehen müsse seine Nahrung auf ein oder anderm Wege zu suchen, entgegen wäre. 4760/88.

[2]) 1139/86.

Egészen máskép áll hazánk az ipar dolgában. Itt is meghonosultak a városokban a mesterségek, itt is kiterjesztette fölöttük védőszárnyát a czéhrendszer. És ha középkori iparunknak majdnem minden egyes ága magán hordja is a külföldi eredetnek, a külföld utánzásának bélyegét, azért mégis meghonosúlt, és igen fontos alkotó eleme volt hazánk gazdasági állapotának. Mint alkotmányunk, úgy termelésünk és mesterségünk is megkövesedett a török hódolás és a német elnyomás idejében. Nem hatott ki reá sem az a hatalmas nemzeti mozgalom, mely Hollandiából és Angliából gyáros telepeket alkotott, sem pedig az a kormányrendszer, mely Francziaországban, Brandenburgban és Ausztriában megalkotta a nagyipart. És ezen elmaradottságában még hódít is. Az alföld ujonnan betelepítésekor az ottani gazdasági viszonyokhoz képest még nagy haladás volt, ha oda egyáltalában jött lakni kézmíves, ha ott létre jöhetett a czéh. Bácsban, Szlavoniában vagy Somogyban nem Watt és Bolton korát élték, hanem a tatárjárást követőt. Soha sem jött létre annyi czéh, mint Mária Terézia korában, ugyanakkor, midőn külföldön egyrészt a nemzetgazdaság tudománynyá válása tette tönkre a czéhrendszert elméletileg, másrészt pedig az angol gyáripar lendülete bénította meg gyakorlatilag.

Bármennyire a történeti alakulásban leli is magyarázatát a magyarországi ipar középkorinak maradása, a történeti fejlődés ép oly kevéssé viselkedhetett iránta pietással, mint a tiszteletre még méltóbbnak látszó nemesi jussok iránt. Erősebb szervezetek emelkedtek mindkettőjök mellett, nem kérdezve okleveleken alapuló létjogukat, hanem megtámadva őket a küzdelem, a verseny által élesített fegyverekkel.

A magyar nemességnek az absolut monarchia, a magyar iparnak az örökös tartományok ipara volt az ellensége. Ez ellenség egy: az osztrák ipar el sem gondolható az állam istápolása nélkűl, de a magyar nemesség védelem nélkűl szolgáltatja át az ipart, csakhogy maga megmaradhasson adómentességének élvezetében.

A physiokrata tan egyik legfőbb érdeme a munka felszabadítása. »Oly czéhek, melyek tagjainak száma meg van határozva, megkönnyítik a csekély számú tagoknak titkos

megegyezésre lépését, és mesterségöknek némi monopoliummá tételét, a mi a közügyet károsítja és a mi által czikkeik mértéktelen ár mellett tökéletlenek maradnak. Ez által nem akarjuk ellenezni a művészek vagy kézmívesek egyesűlését egy testületbe. Az ilyen egyesűlet sok okból szükséges. Csak azon visszaélések eltörlését kivánjuk, melyek a képes, de nem vagyonos embereknek útját állják a mesterségbe való belépésnél, vagy annak üzésében. Ilyen visszaélések a szegődési pénz, a tanpénz, a felszabadítás taksája, a mesterré avatás költségei, a drága és haszontalan remekek, a vendégségek, a mesterek számának megszabása, a mesteri állomás örökösödése.« [1]) Önként felmerűl az a kérdés, mi marad meg ezek eltörlése után a régi czéhből, melynek annyi megmaradt alapszabálya mind épen e czikkelyeket tárgyalja legtüzetesebben.

E szempontból fogta fel a czéheket József is, midőn uralkodása elején bekövetelte privilegiumaikat, hogy királyi megerősítési jogánál fogva megsemmisítse azoknak a közjóval ellenkező pontjait. [2]) A kereskedelem és ipar szabadsága érdekében történt a legfontosabb czikkek ára hivatalos megszabásának eltörlése is. »Az ilyen taksa nagy ártalmára van az iparnak, minden iga káros, a mértéket csakis a concurrentia adja meg. A megye úgy is csak nehezen találja meg a módot a vevő és eladó kölcsönös érdekeinek kielégítésére.« [3]) Az iparosok néhol fel is használják már a szabadabb mozgás engedelmét. Igy a sz.-fehérvári *magyar* kalaposok folyamodnak, hogy csinálhassanak *német* kalapokat is, mert a parasztság azokban kezd járni. Ezt a kanczellária helyesli,

---

[1]) Gr. Ant. Apponyi i. m. 27—28. l.

[2]) Quoad privilegia Cehalia attinet, eam quam pro ditionibus meis Germanicis praescripti ordinationem etiam in Hungaria ac ditionibus annexis executioni dari. Mens mea est, ut nempe absque ulla horum privilegiorum libertati commerciali ac industriae maximam partem noxiorum confirmatione, solum articuli quidam Cehales, eorum internam directionem ac boni ordinationis spectantes, omissis omnibus, quae stabilitae Tolerantiae ac legibus civilibus politicisque aliis constitutionibus contraria forent, praescribantur. 6099/83.

[3]) 8435 és 9290/83.

mert ő Felsége szándéka mindenben előmozdítani a szabad kereskedést. [1])

Általában azonban a hazai iparosok nem javukat, hanem megkárosodásukat látták az iparszabadság kezdeteiben. A kontárok és a szegényebb iparosok versenye ép oly visszahatást idézett elő a czéhbeliek aristokratiájánál, minőt a házalás szabadsága a kereskedő testületeknél. Az igen számos felszólalást, mely mind az iparszabadság ellen irányúlt a régibb kiváltságok védelmére, mind azzal a válaszszal ütötte el a császár, hogy a forgalom szabályozása csak káros, hogy az állam beavatkozása nem dönthet a kereslet és kinálat általános törvényei fölött. Legfölebb a helyi, városi hatóságoknak engedte meg, hogy a helyi viszonyok szemmel tartásával felügyeljenek az egyes iparágak művelőinek szaporodására, vagy fogyására. És azon kor nemzetgazdasági tudománya annyira meg volt győződve a czéhrendszer káros hatásáról, hogy a vámrendszer által károsuló fogyasztók teljes kárpótlását látta a czéhkényszer eltörlésében. [2]) Midőn a megyékhez kérdést intéznek a czéhek megtartása vagy eltörlése iránt, csak öt szól mellettök, mig 32 jónak tartja eltörlésöket, mert nincs más czéljok, mint eszem-iszom és a czikkek drágítása. [3])

Voltakép két monopolium és két prohibitiv-rendszer állott egymással szemben. Az egyik az örökös tartományok gyáriparáé, melynek az új gazdasági rendszer szerint az egész monarchiára ki kellett terjeszkednie, a másik a magyar czéhé, melyet az a limitatióval együtt saját fogyasztói körében élvezett. Mihelyt az utóbbinak mesterséges korlátait ledöntötték, és egyenlő fegyverrel kellett szembeszállania sokkal jobban felfegyverzett versenybíró vetélytársával, nem lehetett kétség a harcz kimenetele felől. Minden újabb közlekedési út, minden újabb vásár szaporította a bécsi árúk keletének körét, és csökkentette a honi ipar piaczát. Ki kételkednék az olyan állapot tarthatatlanságában, melyben oly csekély volt a for-

---

[1]) 6789. és 12,917/85.

[2]) Hock i. m. 558 l.

[3]) 1803/83.

galom, hogy p. o. egész Somogymegyében még 1787-ben nem volt egyetlen egy hetivásár sem? A régi iparos rend nem volt fentartható, mihelyt hazánk az európai forgalom körébe lépett. Gyáriparnak, a kereslet és kinálat nagyobb szabadságának kellett helyébe lépnie. Hogy pedig nem hazai, hanem idegen nagy ipar vette hasznát ez alakulásnak, abban áll Magyarország gazdasági fatuma, melyet első sorban a nemesi adómentesség, másod sorban pedig a nemzet függetlenségének elvesztése idézett elő.

Oly világos volt az egész vámrendszer működése, hogy mindjárt akkor észrevették a magyar hivatalos körök is annak következéseit. B. Podmaniczky József helytartótanácsos így foglalta azokat össze: »Megakadályozta a vám a gyárak felállítását Magyarországban. A magyarokat német gyártmányok használatára szorította. A magyar kereskedők csak második kézből kaphatták a külföldi árúkat. Megakadályozta azon magyar termények kivitelét külföldre, melyekre szüksége volt a német gyáraknak. Megrontotta a már létező magyar gyárakat is.« Nagy belátásról tanúskodik az a véleménye, hogy a közbenső vámok eltörlése az osztrák gyáripart nem károsítaná.

Mint már kiemeltük, nem az egész magyar ipar érezte meg mindjárt a hatalmas concurrentia súlyát, hanem leginkább csak a felföldi, mely addig a magyar piaczon uralkodott vásznával és posztójával. A felvidéki iparosnak, ki addig vetélytárs nélkűl állott, kinek nem is volt szüksége üzleti szellemre, mert Debreczenben és Pesten egyedűl uralkodott, látnia kellett, mint fogy napról napra munkája, keresete. [1])

Lőcse városának, a felvidék egyik legrokonszenvesebb és legértelmesebb főhelyének polgársága már 1786. elején szomorúan látja az ipar hanyatlását. [2]) A legszebb házak üresen állanak, az előkelőbbek, kik vásárolnak, csak megyei gyűléskor jönnek oda, minek most vége szakadt; az országos vásár jelentéktelen. A kézmíves a földet kénytelen művelni, hogy megélhessen. Pedig mily előnyös a helye, a Galicziával való kereskedésre nézve! Minő szép a vidéke! A lakosság

[1]) Freimüthige Bemerkungen. 370—71. l.

[2]) 5235/86.

pedig igen erkölcsös, tiszta német, és kiváló művészek találkoznak közte.

Jellemző, minő módon kivánnak e bajból kilábolni. Egyrészt kivánják a szabad forgalom megnyitását Galicziával, vagy pedig munkát vállalnának a katonaság részére. Másrészt azonban abban látnák emelkedésöket, ha az állam valamely hatóság főhelyéűl jelölné ki a várost, hogy számos fogyasztó hivatalnok szaporítaná a lakosságot. Ha pedig az lehetetlen volna, beéri a város egy katholikus főgymnasium alapításával is, mely sok nemesi tanítványt és azok rokonságát csábítaná oda. A császár tudni sem akar ilynemű állami beavatkozásról. Elég, ha a városi igazgatás javúl és a városi jövedelmeket jobban kezelik. [1])

Hasonló panaszok az egész városnak, vagy egyes ipartestületeknek hanyatlása miatt, merülnek fel Selmeczen, hol a császár gyolcs- és csipkeszövés meghonosítása által kivánna segíteni. Pécsett, hol a posztósoktól megtagadja a várostól kért előleget, a privát hitelre utasítva őket, és Brassóban, melynek posztósai nem állhatják ki a concurrentiát, mert csak egyféle szövet előállításához értenek. Mindenütt feltünik a pauperismus ijesztő réme az addig igénytelenűl élő és nagy megerőltetés nélkűl kenyerét megkereső városi polgárság előtt. Mert a segédekre nézve, kik nem örököltek műhelyet és vele együtt úgyszólva jogot a megélhetésre, máskép áll a dolog. Előttök megnyilik a nagy alföld és a Bánság, hol nagy szükség van iparosokban, és a hol az új telepedők gyorsan tesznek szert jólétre.

Legrosszabb volt a sorsuk a bányavárosoknak, mihelyt fogytán volt az aknák gazdagsága. Selmecz és Körmöcz elszegényedik. [2]) Korponát a magistratus rossz gazdálkodása juttatja szegénységre. [3]) Felsőbányán a bányamunkások folytonos pörben éltek a kamarával, mely jogaikat egyre csorbította. [4]) Az erdélyi bányavidéknek, Zalatnának és Abrudbá-

[1]) 13,639/86. Lőcse város activ vagyona 1787-ben csak 18,000 frtot tett ki, a passivum 35,000 frtot.

[2]) 2693/84.

[3]) 11,105/86.

[4]) 2108/81.

nyának szegénysége volt fő és közvetetlen oka a Hóra-lázadás kitörésének.

Ismét más volt az oka Pozsony hanyatlásának. E város a viszonyok kedvező alakulása által oly jelentőségre jutott, mely magasan fölűlmúlta a természettől kijelölt igényeit. Nemcsak iparos és kereskedő hely maradt, hanem a török idő alatt, határszéli helyzete daczára, székhelye lett a kormányszékeknek és a primásnak. Csak József elhatározása, hogy a kamarával egyesült Helytartótanács tétessék át az ország központjába, vetett véget Pozsony e kiváltságos helyzetének. Olynemű helyzetbe jutott, mint a kis német residentiák, ha elvesztik a fejedelem kegyét, vagy ha dynastiájokat megfosztják birtokától. A számos nagyúri udvartartás elmaradását nem pótolta az iparnak spontaneus lendülete. A kultura, mely a hivatalos aristokratia igényei által itt létre jött, és melyet a polgárság már érdekből is magáévá tett, ép úgy veszélyben forgott, mint a város jóléte, melyet a fogyasztó közönség eltávozása fenyeget. Magok a pozsonyiak bevallották, és ez jellemző a városi viszonyok fejlődésére nézve hazánkban, hogy csak a hatóságok kedvéért világították és követték a várost. [1]) Szó volt arról, hogy Pozsony *egyetem* által kárpótoltassék, [2]) de a császár, helyes ösztönnel, Pestet jelölte ki művelődési központúl. Igy csak az ösztöndíjasok és a kispapok küldettek a lakóikat vesztett szállásadók vigasztalására, kiket számos nyugdíjas is követett. A városnak ismételt jajkiáltásai [3]) megmutatták a polgárság ügyefogyottságát és önzését, mely nem birva belátni a viszonyok változásának következéseit, szerette volna fentartani monopoliumait, de a lényegen nem változtattak.

Egészen más képet nyújtanak az alföldi városok. Ezek mindaddig inkább nagy földmíves községeknek voltak mondhatók, iparuk csak a legkezdetlegesebb igényeknek felelt meg. Debreczenben még 1795-ben is csak 1 esztergályos, 1 puskás, 1 szitakötő és egy keztyűs találtatott. [4]) Kéményseprő még

[1]) 12,495/$_{84}$,
[2]) 10,231/$_{83}$.
[3]) 10.173/$_{83}$.
[4]) Schwartner I. kiadás 225. l.

1805-ben sem volt. [1]) A legegyszerűbb volt tehát oda hozatni az ilynemű iparosokat Pozsonyból és a többi hanyatló felvidéki városból, s a kormány valóban elvállalta ez átköltöztetést. Szabadka esztergályost, kalapost, fésűst, késest, nyergest és két bognárt kiván, Zombor pedig lehetőleg minden iparost. [2]) A kormány által eszközölt betelepítésnél külön rubricát képeznek az állami költségen átszállított iparosok. Zomborba 28-at hoztak 9548 frtnyi költséggel, Pécsre 4-et, Temesvárra 8-at. [3]) Az utóbbi város még ezzel sem elégszik meg. Mihelyt szabad kir. várossá emeltetik, kér több katonaságot, latin iskolát, adóleszállítást, sörház-bérlést, ingyen követ a kövezéshez, több helyet a szaporodó népességnek, pallosjogot és bor-octroit. [4])

Mind ebből, akár a hanyatló felföldet, akár az alföld emelkedő vagy keletkező emporiumait tekintjük, teljes világossággal tünik ki egy tény. Valamennyi: Selmecz, Lőcse és Pozsony csak úgy, mint Zombor, Szabadka és Temesvár a kormánytól várja üdvét. Még a központosítás által annyit nyerő Buda-Pest sem képez e szabály alól kivételt. Mivel a hivatalok odavonása miatt sok új épületre van szükség, a kormánynak kell gondoskodnia a munkásoknak, téglavetőknek, ácsoknak és kőműveseknek odaszállításáról. [5]) És jellemző, hogy az új főváros tanácsosai és polgársága a köztől élvezett annyi jótétemény daczára még a régi kizárólagos monopoliumokat is fenn akarják tartani.

A magyar városi élet képe akkorában valóban elszomorító. Igazi, virágzó, önálló polgárság nem fejlődhetik ki, mert annak egyedüli biztos alapját, az ipart, az osztrák tartományok részére foglalta le az állam. A mi addig fennállott, elhanyatlik, a keletkezőre már a bölcsőnél kimondják az itéletet, hogy csak kezdetleges, gyarmati maradhat. A város fennáll, művelődik, terjed és gazdagodhatik, de nem saját erejéből, hanem a mindenható kormány kegyelméből, mely székhelyévé

---

[1]) Szücs, Debreczen város története. III. 992.

[2]) 10,213/$_{1785}$. Ld. I. k. 110. l.

[3]) 8449/$_{87}$. Összesen 439 iparost telepített be az állam.

[4]) Kancz. lev. 6529/$_{83}$.

[5]) 11,984/$_{83}$.

teheti a hatóságoknak, főiskoláknak vagy püspökségeknek, mely utat vezet oda, sőt még iparosokkal is ellátja.

Fejlődhetik, vagy csak fennmaradhat-e büszke, önálló municipális élet, ha annak minden lényeges functióját az állam veszi kezébe?

A városi igazgatás.

A magyar városok története nem fordúl meg sem a polgárok és nemesek küzdelmén, mint Olaszországban, sem a tanács és a czéhek versengésén, mint Svájczban. A nemes mindig idegen, külön törvényű marad, ha a viszonyok [1]) vagy foglalkozása a városi kőfalak közé száműzték is. Legfölebb néhány magyar városban vált civissé. Városi patriciatus nem keletkezhetett ott, a hol a városi politika soha sem birt a localis jelentőségen fölülemelkedni. Legfölebb Budán lett volna erre kilátás Mátyás és a Jagellók korában. Igy tehát a község, a municipalis alkotmánytörténet legdemokratikusabb tényezője, maradna mint szabad királyi városaink uralkodó eleme. A magistratussal és tanácscsal szemben ott is találjuk mindig a Fürmendert (tribunust), mint a nép képviselőjét; a belső tanácscsal szemben a sokkal számosabb, és már ennél fogva popularisabb külső tanácsot.

Voltakép ez mind csak külső forma. A török kiűzése óta a városi municipalis autonomia hazánkban nem birt soha valódi életerővel. A sovár, minden igényét felölelő, tekintélyére féltékeny kamara ott állott, mint a fiscus jogainak kérlelhetetlen őre. Felügyeleti jogát kétségbe vonni nem lehetett: a város soha sem szünt meg nálunk »peculium regium« lenni. Budapest főváros actái újjáalapításának első éveiből (1686–1710), melyeket átnéztünk, világosan mutatják, [2]) minő részletbe menő és minden pillanatban érezhető uralmat gyakorolt itt a kamara és annak mindenféle bizottsága. A dolog természetéből folyik, hogy ez a beavatkozás mégis első sorban a gazdasági viszonyokat illette. De nem maradt ment tőle sem a biráskodás, sem a czéhrendszer, sem az egyházak-

---

[1]) Ld. 1563. törv.

[2]) Budapest főváros levéltárából.

nak viszonya, úgy hogy a városokat, még a legfüggetlenebbeket, mint Debreczent, sem véve ki, alig lehet másnak tekinteni, mint nagy falvaknak, melyek a földesúri önkény elől a királyi önkénynél kerestek menedéket. Ez Mária Terézia alatt is csak árnyékéletet engedett a városnak, midőn még csak a pénz- és legfölebb még a vallásos kérdés látszott elég fontosnak arra, hogy a királyi hatóságok felőle rendelkezzenek. Mivé kellett válni e beavatkozásnak, mihelyt a királyi hatalom kötelességének tartja az alattvalók egész létének megszabni irányát, mint II. József korában? Itt nem képezett akadályt sem a megyei nemesség független hagyománya, sem a távolság és elhagyottság, a mi tulajdonkép a megyékben legfőbb akadálya volt minden rendelet végrehajtásának. Ha valami, úgy bizonyára a városi élet készítette elő a modern kormányrendszerek központosítását és nivellálását, épen mint Görögország és Itália számtalan városi köztársaságai a római imperium egységét. És mig a városi municipiumok gyöngesége kihivta a hatalmának teljes tudatában levő állami hatalom beavatkozását, a városi életben elharapódzott számtalan visszaélés egyenesen szükségessé tette azt a humanitás és a józan gazdasági és politikai elvek szempontjából. [1])

Magyarország összes városi lakossága nem tett ki többet 1782-ben 352,000 léleknél, tehát alig annyit, mint 100 évvel később maga Budapest népessége. E számból csak 17,000 volt a kézmívesmester és 2200 a kereskedő, tehát a polgárok száma összesen nem érte el a 20,000-et. [2]) A többinek legnagyobb része napszámos (41,000) és szolga (30,000). A polgárok száma a lakosságéhoz képest alig volt tehát nagyobb, mint a nemességé a jobbágyokéhoz képest a legtöbb megyében. És magok a polgárok is igen távol állottak attól, hogy valóban egy rendet képezzenek. Körülbelül 1/4 részök protestáns volt, tehát a legtöbb városban kizárva nemcsak a hivatalból, hanem a legtöbb keresetből is, a hol pedig túlnyomó számuk ezt nem engedte, alternálni kellett a főhivatalokban a katholikusoknak a protestánsokkal és schismatikusokkal;

---

[1]) Ld. I. k. 179—180. l.

[2]) 5841/1787.

a mi természetesen mindig ébren tartotta a confessionalis ellentétet.[1]) Ha e viszonyok a németországiakra emlékeztetnek a harmincz éves háború után, úgy a nemzetiségi ellentétek előtérbe lépése tisztán hazai elem. Ez oly nagy volt, hogy p. o. Pécs sz. k. várossá emeltetésekor nem engedtek külső tanácsot választani, nehogy az a nemzetiségi gyűlöletnek adjon táplálékot.[2]) Végre még az egyvallású és egynyelvű polgárok közt is folytonos irigységet és visszavonást tartott fenn nemcsak a vagyon különbsége, hanem a bizonyos lakhelyhez vagy foglalkozáshoz kötött előjog. Igy Beszterczebányán a »Ring« házainak birtokosai, Selmeczbányán az úgynevezett »Waldbürger«-ek testülete élvezett igen nagy kiváltságokat.[3]) Mondhatni tehát, hogy Magyarországban *polgárság*-ról, a menynyiben e szó műveltségi, gazdasági és értelmi közösséget jelöl, József ideje előtt csak igen nagy euphemismussal lehet szólni.

A tolerantia kihirdetése és végrehajtása volt az első lépés a magyar polgárság egyesítésére. A hol a városban úgy is többségben volt az akath. elem, most törvényesen magához ragadta a suprematiát; a hol a kath. majoritás kimélet nélkűl érvényesítette túlsúlyát, mint p. o. Kassán, ott a fejedelem rendelte el protestánsoknak a tanácsba való felvételét. Mihelyt a régi valláshoz kötött igazgatási formában a tehetségnek szabadabb tér nyilt, szükségkép emelkednie kellett a polgárság érdeklődésének a közügyek iránt. Addig az azokban való részvétel egyrészt kiváltság volt, másrészt a kormányzásban felburjánzott visszaéléseknél fogva nagy és kézzelfogható haszonnal járt a »belső emberekre« nézve. Semmi sem bizonyítja jobban a Mária Terézia korabeli városi polgárságnak teljes politikai tehetetlenségét, mondhatni gyávaságát, mint az a tény, hogy a tolerantia ellen, midőn ellene mennydörgött püspök, megye, helytartótanács és kanczellária, csak a városok nem mertek felszólalni, Pest, Eger és Varasd kivételével.[4]) Pedig szembetünő, hogy a hol addig csak a

---

[1]) Igy Debreczenben, Sz.-Németiben és Sopronban, továbbá Újvidéken és Temesvárott.

[2]) Kanczell. levéltár 1781. Acclusa 1438.

[3]) Korabinsky Lexikon.

[4]) $1521/_{82}$. Acclusa.

vallásos elnyomás rendszere biztosította a katholikusoknak az egyeduralmat vagy a paritást, az új rendszer az addig megvédett osztályra nézve károsabb, mint akár a megyében, akár a hatóságoknál. A protestánsok előtt nemcsak a hivatal nyilt meg, hanem a kereset is, a czéh. »Norma« lett, hogy jövőre a polgárjog megadásánál ne legyenek tekintettel sem vallásra, sem meghatározott számra, csak jó erkölcsre és képességre.[1]) És a városi elem csekély ellenállási képességének és hajlékonyságának újabb jele az, hogy még a czéhek megszüntetésének, privilegiumaik megdöntésének kérdésében, legsajátosabb érdekökben, sem foglaltak elhatározottan ellenmondó állást.

Nem csuda, ha a polgári szellem nem ébredt még öntudatra. Túlságosan árnyékolta be addig az egyházaknak patriarchalis hatalma. A polgár még sokkal több és erősebb lánczczal volt hozzá kötve egyházához, mint a jószágának büszke magányába visszavonult nemes. Politikai ügyét-baját addig egyháza vitte. Gazdasági tekintetben is attól függött sorsa, keresete, szellemi tekintetben érintkezése, műveltsége, hogy melyik felekezethez tartozik. És midőn e kötelék lazul, midőn egyúttal a fejlettebb közigazgatás az eddigieknél nehezebb feladatokat ró a municipiumokra, az állam fejének gondoskodnia kell arról, minő kezekre bízza az eddig névszerint autonom, de tényleg egyházi felsőség alatt álló városokat.

Ha előbb a pap, most a katona lett volna hivatva a városi igazgatás vezetésére. József trónralépése óta egymást érik az esetek, midőn a kormány kiszolgált tiszteket ajánl a városoknak polgármesteri vagy tanácsosi állásra, a választási gyakorlat fentartása mellett.[2]) »A választási szabadság érintetlen maradhat, hanem azért érdemes, sebekben megőszült férfiút elébe lehet tenni valami csizmadiának, vagy más mesteremberneк.«[3]) A minduntalan megujuló panaszok bő alkalmat nyújtottak restauratiók kiírására, és a kormány jelöltjeinek hivatalba iktatására. Különben is, hogyan maradhatott

[1]) Kassán »numerus clausus« volt. 1233/$_{84}$.

[2]) 5302/$_{81}$. Pestnek egy nyugalmazott őrnagyot, 3481/$_{83}$. Debreczennek, 6534/$_{83}$. Temesvárnak és egyáltalában.

[3]) 2457/$_{84}$.

volna épen a királyi hatalom alatt legjobban meghajló rend érintetlenűl, midőn felforgatták a nemesi ország százados alkotmányát?

A kiszolgált katonatisztek ilyetén ellátása, mely nagyon hasonlított a császár által az úgynevezett »Panis« levelekkel a német birodalmi apátságokkal szemben követett gyakorlathoz, megfelelt volna a császár szándékainak, de mégis bajos volt annyira idegenszerű érdekeket »sebekben megőszűlt férfiakra« bizni. A katonának a polgári igazgatásban való alkalmazása, melynek hasznát oly ragyogó színekkel festi ki Ligne herczeg,[1]) még sem állotta meg helyét még az akkori aránylag jelentéktelenebb forgalmi viszonyok és alacsonyabb culturalis állapotok közt sem. A XVIII. század monarchiája a katonaság mellett nem nélkülözheté a szakszerűen képezett bureaukratiát sem.

Ez Magyarországon addig alig volt meg másutt, mint a kamaránál, a bányáknál, és a harminczadnál, csupa oly hatóságnál, mely első sorban városi érdekek fölött intézkedett. A városok igazgatása ép úgy a választás véletlenére, jobban mondva a bennök uralkodó oligarchia határozataira volt bízva, mint a megyéké. Nem lehetett el ugyan jelentékenyebb város törvénytudó syndicus stb. nélkűl, de jog szerint a hivatal itt sem volt qualificatióhoz kötve. E téren is József tette meg az első lépést. Meghagyja, hogy Nagyszombat városának fürmendere csak deák ember lehet.[2]) Később »normale« lesz, hogy vizsgát kell tenni mindenkinek, a ki városban bírói vagy tanácsosi hivatalt kiván elfoglalni.[3])

Mihelyt a kormányzás rendszere megalakúl, be kellett abba illeszteni a várost is. A kamara egyesítése a helytartó-

---

[1]) Mémoires III. 181. Mes Écarts. Si l'on disait à un souverain de l'Europe: »Je vous souhaite un gouvernement militaire«, il vous dirait: »Vous êtes un courtisan. — Point du tout sire. Ce n'est pas à V. M. que je pense, c'est à moi; c'est à mes paysans, dont je suis capitaine, c'est aux *bourgeois*, dont je suis lieutenant, aux petits gentils-hommes dont je suis caporal.« Nos auditeurs seraient nos présidens, nos quartiers maitres les financiers, nos aumôniers tout le clergé etc

[2]) 9007/1784.

[3]) 15.833/85.

tanácscsal jelölte az első lépést. Megszünt a városoknak tisztán a »peculium regis« gyanánt való tekintése. A városokat, melyek e kisszerü felfogás korlátai közt teljesen elcsenevésztek, csak akkor, 1783-ban olvasztották be a nemzet testébe. Jellemző, hogy ez tisztán a közigazgatás, a könnyebb felügyelet szempontjából történik. De mély jelentőség lappang e látszólag tisztán formai rendelkezés alatt. Mint a városban magában megszünt minden különbség, és csak az erkölcs és képesség volt hivatva az uralomra, úgy kellett annak lenni az egész országban. Egy a törvény, egy az állami érdek, nincs ok, a miért nemes, polgár és pór ne álljon ugyanazon hatóság alatt. Azért igen lényeges lépés volt hazánk nivellálásában, midőn a császár kijelentette: »hogy a szabad királyi városok politikai tekintetben alatta álljanak a megyéknek, melyeknek területén fekszenek.« [1]) És midőn az egész ország a kir. biztosok személyes kormánya alá helyeztetett, már nem különböztették meg semmiben a várost a megyétől. [2]) A város, kivéve az igazságszolgáltatást és gazdaságot, már csak egy része a megyének és csak ennek közvetítésével érintkezik az országos kormánynyal. Csak a bányavárosok különös viszonyaira volt ekkor is tekintettel a császár, meghagyván őket a bányakamara fenhatósága alatt. [3])

Nemcsak a beolvasztás ténye fontos, de az is, hogy minő auspiciumok alatt megy az végbe.

Mi sem felelhetett volna meg jobban a császár politikájának, mint ha ezen egyesítésnél a város szelleme az irányadó. Ez által a békés, az uralkodó előtt meghajló, munkás, jobbára német elem túlsúlya lett volna előkészítve, egy szóval azé, a mi akkor Magyarországon polgárság volt. Hasonló lett volna ez a római császárság eljárásához, mely a könnyen romanisált vagy épen colonisált »Civitates«-ek sorsához fűzte Gallia harczias, feudalis clanjainak sorsát. Ha ellenben a város jut a megyei igazgatás befolyása alá, addigi autonomiája bástyáinak lerontása után, megszűnik a legfőbb akadály, mely

---

[1]) Liberae Civitates Comitatibus, in quibus sitae sunt, in politicis etiam subordinabuntur.

[2]) 5985. és 5996/85.

[3]) 8203/85.

addig távol tartotta tőle a vidéken uralkodó magyar nemzeti szellemet. Elég a szász föld városaira utalnunk, hogy feltüntessük ez átalakulás rendkivűli jelentőségét.

És a császár mégis a megyét volt kénytelen a város fölé helyezni. Ő is elismerte, hogy Magyarországon még nagyobb a fő- és köznemesség politikai érettsége és érzése, mint a városi polgárságé. Annyiban mégis egymás mellé helyezte a polgárt és a nemest, a mennyiben kijelenté, hogy ezentúl nemcsak megyei ember végezhet, mint biztos, vizsgálatot városban, hanem városi is megyében. [1])

Mind szomorúbb eredményeket tüntettek fel a beérkező följelentések következtében elrendelt vizsgálatok. Két esztergomi tanácsos sikkasztás miatt fogságra és útczaseprésre itéltetett. [2]) A kassai főbíró minden hivatalra képtelennek nyilváníttatik. [3]) A debreczeni, Domokos Lajos, elveszti tisztét. [4]) A szatmár-németii összes magistratust leteszik. [5]) Ép úgy jár a szomolnoki és a nagybányai főbíró. [6]) Nemcsak a rendszert kellett megváltoztatni, hanem a személyeket is.

Különben sem maradhatott meg a régi magistratus, mihelyt az igazságügyet elválasztották a közigazgatástól; és ettől különválasztották a tisztán gazdasági ügyeket. Egyrészt a kinevezés elvének túlsúlyra jutásával a katonai elem betódulása még jobban volt biztosítva, [7]) másrészt az új igazságügyi berendezésnél fogva szaporítani kellett a szaktudós elöljárók és tanácsosok számát. Mert, mint a hétszemélyes tábla kifejti, a közigazgatási hivatalhoz elég a józan ész, de a jogihoz tudomány is kell. [8]) A kanczellária szerint ezentúl a

---

[1]) 5996/85.

[2]) 5993/86. 6455/86.

[3]) 4944. és 6453/86.

[4]) 8864/86.

[5]) 9239/86. Ist der gesammte gegenwärtige Magistrat, da unter und von demselben so viele Unordnungen, Excessen und Malversationen ausgeübet werden, ohne weiteres allsogleich zu cassieren, und ein neuer Magistrat mit tüchtigen und ehrlichen Männern, welche vorgeschriebener Massen mit dem Decreto eligiilbitatis versehen sind, zu bestellen.

[6]) 14,501/86. 9238/86.

[7]) 2131/86.

[8]) 8821/87.

a városi tanácsosok közt legalább egy harmadnak kell birni jogi készültséggel, míg városi politikai és ökonomiai ügyekben nem kell másra nézni, mint jellemre és észre.[1]) A végleges megállapítás mégis nagyobb autonomiát engedett a városoknak, mint a mennyit a császár eredetileg hajlandó volt megadni. Gazdasági ügyekben, sőt a polgári törvénykezés terén is, megtartotta önállóságát, csak bűnügyi tekintetben egyesíttetett teljesen a megyével. És ha a kir. biztos ezentúl ép úgy kinevezte a főbírót, mint az alispánt, a többi magistratus megválasztása továbbra is a város közgyűlésére volt bízva, csakhogy ott is a kir. biztos gyakorolta a candidatio jogát.[2])

Jellemző tény az intézkedések gyors változására nézve, hogy Ürményi, bizonyára egyike a legbuzgóbb királyi biztosoknak, 1788-ban Pozsonyban és Nagyszombatban nem tartott választást, hanem egyenesen kinevezte a polgármestert. Ebben nem vélt 1785-diki instructiója ellen cselekedni.[3]) A császár kénytelen volt jóváhagyni e kinevezést, és megelégedett azzal, hogy Ürményit a jövő évben a szabályos restauratio megtartására utasítsa.[4]) Tényleg maga is lehetőleg állandó elöljárókkal kivánta ellátni Magyarország és Erdély városait. Normale-je szerint a városok egyelőre 4 évre válaszszák polgármestereiket, és ha ezek beválnak, erősítse meg őket a királyi biztos továbbra is, választás nélkűl.[5])

Mutatja a császár előszeretetét a városi elem iránt, hogy az új törvénykezési rendszer behozásakor eredetileg a sz. kir. városok köré akarta csoportosítani legalább a büntető igazságszolgáltatást. »Criminalis ügyekben a sz. királyi és más városok választandók székhelyűl, ezek lássanak törvényt bűnügyekben a hozzájok csatolandó vidéken, ép úgy, mint Csehországban.« [6]) Tekintettel kell lenni a városok helyzetére, továbbá arra, hol van már börtön, és mely város tart-

---

[1]) 10,671/86.

[2]) Horváth Mihály. VII. 601.

[3]) 6263/88.

[4]) 11.425/88.

[5]) 1012/88.

[6]) 6146/86. Zu dem Kriminale sind die kön. Freistädte und andere Städte zu bestimmen, welche, wie in Böhmen, das Kriminale von den zu bestimmenden Gegenden zu besorgen haben.

hat el egy vagy több jó kriminalistát. Mutatja egyúttal azt is, mily kevéssé ismeri a viszonyokat. Mert az ország egész déli és keleti részében, tehát ott, a hol nem épen legkevesebb munkája akadt volna a büntető törvényszéknek, csak igen-igen elvétve akadt volna egy-egy ilynemű székhelyűl alkalmas város. Igy természetes, hogy még a császár sem tett kisérletet e tervének végrehajtására, midőn azt úgy a helytartótanács, mint a hétszemélyes tábla ellenezte. Épen a büntető törvénykezés dolgában terjesztette ki a megyei bíróság hatáskörét a városra is, míg polgári tekintetben a város továbbra is autonom maradt.

Ez autonomia fentartásának egyik lényeges oka, azon tárgyi motivumokon kivűl, melyeket a kanczellária e kérdésben igen helyesen érvényesített, kétségkivűl az egész szervezet olcsósága volt. Mindaddig csak az országos bírákat fizette a király: a megyei és városi bíráskodásnak költségeit csak úgy viselte a municipium, mint a közigazgatásiakat. Most, midőn a nagyobb qualificatióval együtt a hivatalnokok fizetése is emelkedett, csak a leggazdagabb városok birták volna el saját erejökből a teljes magistratus költségeit. Ezért négy osztályba sorozták őket, oly módon, hogy az I. osztályhoz tartozók évi kiadása 8630 forintot tett volna ki, a másodikhoz tartozóké 6280 frtot, a III. osztályé 3650 frtot, a IV-diké 2260 frtot.[1]) Igen nevezetes eszmét pendít meg a hétszemélyes

[1]) A teljes személyzet I. osztályú városnál áll:

		évi fizetés
1	városbíróból	600 frt.
1	polgármester	600 »
8	tanácsos	3200 »
1	főkapitány azonfelül	100 »
1	jegyző	500 »
1	aljegyző	300 »
2	actuarius	600 »
1	fiscalis	200 »
1	könyvvivő	400 »
1	számvevő	300 »
1	kanczellista	250 »
2	alkanczellista	400 »
1	accessista	300 »
1	fürmender	200 »
1	árvaatya	400 »
2	szolga	280 »
	Összesen	8630 frt.

Érdekes e számok összehasonlítása a mostaniakkal.

tábla, midőn azt javasolja, hogy a kiváltságos mezővárosok és kerületek élére ép oly magistratus állíttassék, minő a sz. kir. városokra nézve organisáltatott. Rendkivűl elősegítette volna e rendelkezés a városi intelligentiának mind szélesebb körben való elterjedését. [1])

Fizetett, de azért tekintélyes, mert a köznapi érdekeken kivűl álló, tudományos és az állami hatalomra támaszkodó magistratusok intézték volna József intézkedései értelmében hazánk városainak sorsát. Magvát képezték volna országszerte a városi oligarcháknak, önzetlenségöknél fogva ellenállani biró értelmiségnek. Mivel a város annyira korlátozva volt a választásban, nem kellett annyira tartani oly coteriáknak túlsúlyától, melyek, mint azelőtt, szabad zsákmánynak tekintették a közvagyont. Úgy látszik, a középkori olasz városi köztársaságok példája lebegett II. József szeme előtt, kik a részrehajlás lehető kikerülése végett idegenek közűl választották podestáikat. Midőn Buda főváros kéri, hogy kebeléből válaszszák a magistratust, ne idegenek közűl, a császár ezt egyenesen megtagadja.[2])

Nemcsak József politikai irányának, hanem a magyar királyi traditiónak is megfelelő a szabad királyi városok számának lehető szaporítása. Nem is igen képezett itt akadályt más, mint az a kérdés, mennyiben birják a felszabadítandó községek megváltani az addigi viszonyokból reájok háramló terheket, és fedezni birják-e majd az önkormányzat költségeit. Egy igen részletes kimutatás tanúsitja, hogy a régi szabad királyi városok közűl is csak kevés dicsekedhetett rendezett financiákkal, a legtöbbnek felszabadulásra czélzó törekvését pedig épen a pénzügyi nehézség akasztotta meg. Így már 1781-ben vissza kellett utasítani Nagy-Becskerek és Somorja város ide vonatkozó kérvényeit,[3]) egy évvel később Rozsnyóét [4]), majd Vesz-

[1]) 8821/87. Ugyanazon igen bő munkálat szerint I. osztályú városok: Buda, Kassa, Debreczen, Pest, Pozsony, Selmecz, Sopron, Szeged, Körmöcz; II. o.: Székes-Fehérvár, Eperjes, Győr, Szabadka, Temesvár, Nagy-Szombat, Zombor.

[2]) 10850/89.

[3]) 5288/81.

[4]) 6844/82.

prémét és Karlóczáét[1]), Váczét, Nagy-Váradét és Szász-Sebesét.[2]) Váczनál a több mint 50,000 frtnyi passiva állotta a császár kegyének útját.[3])

Látjuk, hogy a százados küzdelem város és püspök közt, a franczia és német középkor egyik legjellemzőbb vonása, nálunk a XVIII. században sem ér véget. A legtöbb említett város, mely a császár jó akarata daczára sem bírt czélhoz jutni, püspöki székhely. Arad, mely nem volt az, minden nehézség nélkűl felszabadúlt.[4]) Legérdekesebb mégis Eger városának esete. Valódi duellum ez a császár, és a hatalmas püspök földesúr közt. Az akkor népességre nézve a hazai főhelyek közt első sorban álló város, 1788-ban folyamodott felszabadulásért.[5]) Eszterházy Károly püspök, kihez a helytartótanácsnak ez ügyben fordulnia kellett, lehetőleg késleltette jelentését. Mivel pedig a császár el van határozva a város felszabadítására,[6]) eltiltja, hogy a püspökhöz forduljanak, ki csak haszonélvező. Elég a kamarai és egyházi igazgatóságnak jelentése. Midőn pedig a kanczellária kifejti, hogy meg kell mégis kérdezni a püspöktől és káptalantól, mennyit hoz nekik a városban birt regale-beneficium, továbbá megvizsgálni a város egész vagyoni állapotát, a császár meghagyja, hogy az e czélból odaküldött commissio 4 hét alatt fejezze be munkálatát.[7]) Teljes türelmetlenséggel elrendeli, hogy még mielőtt megtörtént a felszabadítás, állítsák ki a városnak az illető diplomát, a mi csak a kanczellária felszólalására maradt el.[8]) A város csak biztosítást kapott, a püspöknek kárpótlásúl pedig a vallásalap egyik birtoka volt rendelve, melyért aztán a

---

[1]) 8182 és 12350/83.

[2]) 8870/84., 3770/84. és 11903/84.

[3]) 12994/84.

[4]) 7880/83. Civitas Vetero Aradiensis liberam et regiam Civitatem elevari potest.

[5]) 10447/88.

[6]) Da ich entschlossen bin diese Stadt zur Freistadt zu erheben. 2750/89.

[7]) 3806/89.

[8]) Und da es einmal unabweichlich entschlossen ist, dass die Stadt meine kön. Freistadt erhoben werde, so hat die Kanzlei gleich itzt das Diplom darüber auszufertigen. 7330/89.

város fizessen bért a fundusnak.[1]) A püspök és a kanczellária huzása-halasztása alatt meghalt a császár, és a város továbbra is a régi függés állapotában maradt.

Nem épen a császár érdeme, de mint uralkodása alatt történő, mégis fölemlítendő, hogy ez időtájban szünik meg a magyarországi városoknak nagy része erősség lenni. Egyrészt a belső viszonyok megszilárdulásának, másrészt a török veszély teljes megszünésének volt ez eredménye. A győri, nagyváradi, szolnoki, szegedi várak lerontattak vagy polgári czéloknak adattak át.[2]) Budán tovább is fenmaradt ugyan a vár, de a katonai kormány mind több engedményt tett a polgárság és a polgári hatóságok érdekeinek. Nem engedték ugyan meg a vár kapuinak az egész éjjelen át nyitva tartását, de elrendelték, hogy reggel 2 órával előbb nyissák ki, este pedig 2 órával később zárják be a kapukat, mint azelőtt.[3]) E változás nemcsak a forgalom élénkítése és a városok terjedése legfőbb akadályának megszünése miatt fontos, hanem még inkább azért, mert megváltoztatta a katonaság helyzetét az országhoz és különösen a polgársághoz. Azelőtt a katonaság hazánkban nem volt más, mint idegen őrség, most a polgárság közt lakó, vele sűrűen érintkező garnisonná lett. A városokban letelepedő kiszolgált katonák polgárjogot nyertek. Ez az érintkezés legnagyobb előnyére kellett hogy váljon a művelődésnek azon korban, midőn kétségtelenűl valamennyi világi rend közűl a tiszti karban volt a legtöbb művelt, tapasztalt és világlátott ember. Az általános lefegyverzésnek, a békének és egyetértésnek volt egyik következése a katonaság ezen ujabb szereplése, melyben egyenesen mint cultur-terjesztő tényező lép fel. Pedig a városok eleinte nagyon szabadkoztak a garnisonok ellen, melyek eltartása és elszállásolása súlyos terheket rótt reájok. Pest városa egyenesen büntetésnek tekintette, hogy az 1776-i nagy zavargások után oda szállásolták a Gyulay-féle ezredet.[4])

---

[1]) 13119.

[2]) 5407/84.

[3]) 7133/82.

[4]) Korabinsky i. m. 533. l.

A policzia.

Patriarchalis és bizonyos tekintetben puritánus volt a régi városi élet a XVIII. századig. Szomszédság, jó ismeretség, a műveltség és vallás egyenlősége, a papok tekintélye és a rossz hirtől való félelem voltak a polgárság fölött uralkodó tényezők. Kicsiny, zárt testületek osztoztak az előnyökben és viselték a város terheit. A mester, úgy a hogy, rendben tartotta családjával-cselédjével együtt a különben is aránylag csekély számú legényt és inast. A legtöbb városnak szépen kidolgozott rendtartása volt, mely nem csak a kormányzás és közigazgatás módjáról rendelkezett, hanem előirta az útczák seprését, öntözését, világítását is, egy szóval mind azt, a mi mostanában a városi policzia főalkotó részét képezi.[1]) Szembetünő, hogy a köz megszokás és a köz vélemény vagy előitéletszabta törvény érezhetően gyengűl, mihelyt a renden kivűl álló tényezők is benyomulnak a városok falai közé. Pozsonyba az országgyülések, majd a hivatalok ott-tartása hozta az erjedés anyagát,[2]) Pestre és Budára a hatóságok és a tanuló ifjúság. Az általános nivellálástól, mely nem kimélé sem az aristokratiát, sem a papságot, a polgári rendet sem lehetett menten tartani. A forgalom, az iparnak és kereskedésnek nyújtott nagyobb szabadság, másrészt az egyházi fegyelem és tekintély lazulása és hanyatlása újabb rést ütött a régi szokásokba. Ezek különben is csak az adott társadalmi és gazdasági viszonyoknak feleltek meg, nem pedig a modern városi élet fejlettebb voltának. Mihelyt a szász városokban más is megnyerte a polgárjogot, mint evangelikus vallású, szász nemzetiségű polgár, új hatóságra volt szükség, mely az egyházi és nemzetiségi körön kivűl is birjon hatalommal. Hasonló volt az eset Magyarországban, mihelyt nem katholikus is beléphetett czéhbe, vagy szerezhetett házat. A régi fratriák, szomszédságok, egyházi testvériségek kizárólagos uralma megszünt. A mint több meg több különböző eredetű és állású osztály gyülekezik össze egy helyen, vagy külön szervezetet kellett adni mindegyiknek, és fentartani a különbséget a patres és a

[1]) A Nagy-Szeben városi.

[2]) Kazinczy jegyzetei.

plebs, a régi polgárok és a metoikosok közt, vagy pedig egy közös szervezetbe fűzni valamennyit. A josephinus rendszer egész szelleméből következik, hogy az utóbbit választotta, mint a polgári szabadságnak és a forgalom érdekeinek legjobban megfelelőt.

Magyarországon mindaddig az egyházi fegyelem, a földesúri hatalom és a választott elöljárók tekintélye tartotta fenn a rendet. Idő-szentesítette, jótékony traditio és minden erkölcsi és polgári törvényt lábbal tipró önkény egyaránt megfértek benne. És midőn az állam véget vet az egyház fegyelmének és ellenőrzése alá helyezi a földesúri önkényt és a birák és tanácsosok hatalmát, az a kötelesség hárúlt reá, hogy a ledöntött tekintélyt újjal pótolja. Azelőtt mindegyik rend, úgyszólván, minden útcza és minden ház a saját módja szerint igazgatta magát, és a rend megtartásához e sokféle törvény épen-maradása volt szükséges. Most az államnak mindenről magának kell gondoskodnia, hogy útját szegje az anarchiának. Minél egyszerűbb és egyenletesebb az új törvény, annál nehezebb a foganatosítása, mert az tulajdonkép egyik külön rendnek sem áll külön érdekében. Pedig milyen nehéz rendekből polgárságot alkotni!

Világos és megmagyarázható a régi nemességnek és polgárságnak gyülölete és megvetése a »policzia« iránt. Előbb vagy nem ismert korlátot, vagy meghajolt előtte, mert az régi és tiszteletreméltó intézményekhez volt kötve és még kicsinyes zsarnokoskodásban is a traditiónak állott szentelt oltalma alatt. Az előtt, a mi nem hivatkozhatik történeti múltra, csak úgy hajlunk meg, ha hasznos és nagy szolgálatokat tesz. De mit törődött a nemes a legtöbb rendőrségi intézkedéssel? Mit még a polgár is, ha külön érdekét nem mozdította elé? Hogy itt nagy és általános állami érdekről van szó — bizonyos tekintetben valódi nemzeti nevelésről — azzal csak igen kevesen lehettek tisztában.

Mint József császár írja, Magyarországon a policziának még neve is ismeretlen. Kémnek, vagy »Hosengeschäft«-nek nézik.[1]) Nem szabad a görög πολιτεία-ra gondolni, melynek

---

[1]) 12807/85.

alkotmányos szervezete van: az »état bien policé« képezi Józsefnek, úgy, mint a XVIII. század minden államférfiának ideálját. »A policzia, mint tudomány, mindazon elvek összegyűjtése, melyektől az állam belső biztossága függ«, irja gróf Apponyi Antal.[1]) A policzia hatásköréhez számítja aztán az egész törvényhozást. Ide tartozik szerinte az örökösödés megállapítása és a holt kéz birtokjogának megszorítása; ide a veszedelmessé válható rendek ellenőrzése népszámlálások által, ide a kiváltságok és szabadalmak korlátozása. A policzia tárgya nem csak a könyveknek és irásoknak, hanem az előadásoknak és egyházi szónoklatoknak censurája. Felügyel a papságra s a népnevelésre, csak úgy, mint a szinházra és a nyilvános házakra. Kezébe veszi a szegényügyet és raktárokról gondoskodik az éhség megakadályozására. Végre a bűnösöket kikutatja s megbünteti. Egyáltalában magában egyesíti körűlbelül a belső politika egész terét. És épen ez az, mi Magyarországban teljesen ismeretlen, s mi több, gyűlölet tárgya volt. Mert a politikai nemzet, a papság és nemesség, nem gyámolítását, hanem korlátozását látta az állami hatalom ilynemű működésében.[2]) Az alárendelt osztályok pedig nem voltak annyira szervezve, hogy öntudatosan elősegíthették volna e valóban javokra irányuló elveknek keresztűlvitelét.

A mi a policzia meghonosulásának főnehézsége volt: az intézmény teljes idegensége és ismeretlen volta, épen az szolgált neki ajánlásúl József szemében. Teremteni, alkotni lehetett ott, a hol eddig nem volt semmi, a hol ennél fogva semmi régibb jog és törvényczikk nem állotta akaratjának útját. Gyakran volt alkalmunk kiemelni, mily érzékeny gyöngéje volt a rendi államnak, hogy a modern állam legtöbb és leghatalmasabb eszközét a királyi hatalom kezéből kellett elfogadnia, csak azért, mert azok megteremtése ellenkezett lényével. Épen így áll a dolog a policziával is. A résen levő királyi hatalom, mint a had, pénzügy, közgazdaság és népnevelés terén, itt is elfoglalta a vacuumot.

---

[1]) Die Polizei als eine Wissenschaft betrachtet ist uns: die Sammlung derjenigen Grundsätze, wodurch die innere Sicherheit des Staates gehandhabt wird. I. m. I. 6. l.

[2]) Manch Hermaeon.

Még mielőtt munkába vette az egész magyar közigazgatási rendszer megdöntését a királyi biztosok kinevezése által, elrendelte a rendőrség szervezését a »tartományi városokban«. Pozsonyban a szerint egy biztosnak lesz székhelye, Budán egy fő- és egy albiztosnak.[1]) A magyar hatóságok különösen az ellen tiltakoztak, hogy e biztosok, mint a császár azt a nagyobb gyorsaság és biztosság érdekében kivánta, egyenesen érintkezzenek az illető osztrák hatóságokkal.[2]) A kir. biztosok kijelölése után nyomban történt a rendőrfőnökök kinevezése: Perczel S. kapitányé Buda-Pestre és Ambschel főhadnagyé Pozsonyba.[3]) A centralisatio elve kifejezést nyert abban, hogy egy újabb kézirat Frankenbergi Rausch volt bécsi rendőrbiztost küldte hasonló minőségben Pozsonyba,[4]) a személyes kormány rendszere azon intézkedésben, hogy a rendőrfőnökök ne az országos hatóságoktól, hanem azok elnökeitől függjenek.[5]) A főváros egyesítésének történetében nevezetes momentum, hogy a budapesti rendőrség hatásköre kiterjesztetett Ó-Budára is.[6]) A rendőrkapitányok mellé általok kijelölt, Bécsben kiképzett biztosokat neveztek ki. Ettől eltekintve az új intézmény rendelkezésére álló személyzet és pénzerő nem igért valami fényes eredményt. A személyzet t. i. kiszolgált katonákból, u. n. félinvalidusokból vétetett, a mi megfelelt ugyan a takarékosság és megbizhatóság szempontjának, de nehezen annak, a mit a fejlett városi élet rendőri szolgálata követel. Egy-egy rendőrkapitány nem kapott több előleget 3—400 forintnál, a miből a titkos kiadásokat is kellett fedeznie.[7]) Nem

[1]) Császári leirat 1784. aug. 15. 9203. sz.

[2]) 10806. 11512/84.

[3]) 6669/85. máj. 17.

[4]) 9713/85. aug. 1. Cs. kézirat.

[5]) 10979/85. Cs. kézirat aug. 31.

[6]) 3327/86.

[7]) Muss Gr. Niczky sowol dem Polizeidirector zu Ofen als jenem zu Pressburg, und B. Bruckenthal, jenem zu Hermanstadt zu Bestreitung der jeweilig vorfallenden Geldauslagen einen Vorschuss von 3—400 fl. gegen genaue Verrechnung, welche jedoch der Chef, wegen der in derlei Rechnungen vorkommenden geheimen Auslagen allein zu untersuchen hat, machen, und diesen Vorschuss jedesmal bei Übergabe der Verrechnung über den letzterhaltenen wieder erneuern. U. o. Kézirat márcz. 22. 1786.

csuda, hogy ez a policzia nem birt szert tenni a szükséges tekintélyre. Különösen Budáról érkezett sok jelentés, hogy a rendőrséget bántalmazzák és mindenkép akadályozzák a hivatalos eljárásban, a mi a császár egy szigorú rendeletét vonta maga után.[1])

Nem lehetett máskép, mint hogy az új, természeténél fogva terjeszkedésre nagyon hajlandó intézmény számos competentia-kérdést idézzen fel. A császár oly módon döntött, hogy minden városi ügyet, a biztosságról, olcsóságról, egészségről, iparról való gondoskodást az autonom közegekre bizott, a főfelügyeletet ellenben a policziának tartotta fenn.[2]) Az állami mindenhatóság előharczosától ez sokszorosan méltánylandó önmegtagadás. Mutatja, hogy a császár ott, a hol a culturalis érdeket különben is biztosítva látta, a városoknál, elég tág teret nyitott a municipalis autonomiának. Az állami policziának teljes megvalósítása nem volt lehető, mig az állam nem rendelkezett elég anyagi erővel mind azon költségek fedezésére, melyeket a szükséges javítások megtétele megkövetelt. Így czélszerűbb volt a már meglevőt a felügyelet és ellenőrzés által tovább fejleszteni.

Mint József annyi más alkotásának, úgy a policziának is a háború volt megölő betűje. Az állami életet leszorította a fejlettebb, culturalis működés teréről, és mindenben a lét legegyszerűbb kérdései felé fordította a figyelmet. És ha a rendőrség, mint a városi élet szabályozója, mint a »törvényhozó bölcseség« végrehajtója nem igen mutathatott fel eredményt, ennek oka nagyrészt az volt, hogy a háború által mind magasabb fokra hágó országos elégedetlenség más működési tért jelölt ki előtte, mint a hol a közjót szolgálta.

József ezen törekvése, hogy nem tűrt gonosztettet, s alattvalói javára szigorúan és pártatlanúl akart igazságot szolgáltatni, egy szükséges rosszat vont maga után: adenuncziálást, a melyet minden módon elősegítettek és előmozdítottak, a mennyiben az embereket ösztönözték reá és megjutalmazták érte. — Elgondolható, hogy ez sok irigynek, ellenséges szivűnek és pénzre-vágyónak malmára hajtotta a vizet. Sehol, sem ven-

[1]) 14793/86. Cs. kézirat decz. 30.

[2]) Cs. kézirat gr. Pergenhez Prága, sept. 20. 1786. 13812. sz.

déglőben, sem kávéházban, sem nyilvános téren, sem társaságban nem volt biztos az ember a felől, nem ül-e ott a vendéglősnek, a pinczérnek, egy barátnak, orvosnak vagy ügyvédnek személyében tetteinek megfigyelője. Ez szükségkép sok hamis denunciatiót vont maga után, és sok derék embert hozott érdemetlenűl gyanúba. József ezt meg akarta ugyan akadályozni a hamisan denuncziálók kemény büntetése által, de azért mindig veszélyes maradt ez, mert névtelen följelentéseknek is hittek.[1]) És József egy föltétlen bámulójának e szavait teljesen igazolja e kor hivatalos levelezése.

Már régebben egész törzskara a denunciánsoknak működött Magyarországban, kik különösen a kir. városok gazdálkodását tartották szemmel, mert ha a magistratusra vagy tanácsra reá süthették az aerarium vagy a polgárság károsításának bélyegét, a hivatalos gyakorlat szerint a kimutatott összeg 1/3-a volt jutalmok. Közűlök a kassai Zseleznik és a budai Jékey voltak a legnevezetesebbek, kik a hivatalos iratokban mindig a »Denunciant« diszes neve alatt szerepeltek. A rendőrség felállítása után igen sok nagyobb műveltségű és előbbkelő állású ember adta magát e pályára. Budapesten Strohmeyer könyvkereskedő volt a fő delator, ki 1789-ben a szabadkőművesi testvérséggel visszaélve, valódi agent provocateur szerepét játszotta néhány felsőmagyarországi nemessel szemben.[2]) Hoffmann L. A. az egyetemen a német nyelv tanára, később a »Ninive« és »Babel« hires röpiratok szerzője is hozzájok tartozott, és később, midőn József rendszerével együtt az ő működésének is vége szakadt hazánkban, Bécsben szolgált Leopold titkos kabinetjében.[3]) Mert a titkos policzia rendszere épen Leopold toscanai uralma alatt érte el a fejlettség legfőbb fokát, a mi magában véve is mutatja, hogy az mennyire összefért a legjobbat akaró és legvilágosodottabb kormányzással. Egy szavahihető és beavatott tanú szerint,

---

[1]) Anekdoten und Karakterzüge aus dem Leben Joseph II Römischen Kaisers. Neuwied, Wien u. Leipzig 1790. 234—238. l.

[2]) Elnöki acták. 1789.

[3]) Beitrag zu Charakteristik und Regierungs-Geschichte des Kaiser Josephs II, Leopold II. u. Franz II. Paris, bey Deferrerieres im 8. Jahr der franz. Republik. 114—118. l.

Leopold egy ilynemű titkos társaságot elegendőnek tartott országai nyugalmának és boldogságának biztosítására.[1])

Az absolut, jó akaró, jóltevő fejedelem Isten képében van e földön. Mindenhatósága azonban mindentudóságától függ. Épen e mindentudást kell tehát minden módon megszereznie, a mennyire azt az emberi gyarlóság engedi. E czélból felhasználja a rendőri állam a régebben mindentudásra törekvő egyházi szervezetet is. Előfordúlt, hogy egy pap, ki tudta a szökött, állam elleni bűnös tartózkodása helyét, azt nem árúlta el, mert azt hitte, hogy a feljelentés nem felel meg a lelkészi charakternek. Ezért a császár tudtúl adatja a consistoriumoknak, hogy többé ilynemű eset ne forduljon elő, mert nemcsak a hivatalnokoknak, hanem minden jó alattvalónak kötelessége a bűnösök följelentése.[2])

El is kell ismernünk, hogy a császár politikai tekintetben, különösen az ellene forduló agitatióról, igen jól volt értesűlve. Nem csak hivatalnokai, különösen a királyi biztosok értesítették mindenről, mi őt az ország szellemével megismertethette, magánemberek is kötelességöknek véltek megfelelni, ha az államveszélyeseknek látszó törekvéseket tudomására hozták a császárnak.[3]) Egyáltalában mindig szem előtt kell tartanunk, hogy a becsület fogalma ép úgy változik, mint az emberi társadalmak bármely más törvénye.

Hazánkban soha sem volt autochthon a városi műveltség. A középkori gyarmatvárosok azon a fokon jegeczesedtek meg, melyen a régi német udvarnokok maradtak a polgárság kifejlése előtt. Itt nem volt alkalmas talaj a tovább fejlésre, elég volt, ha a sok idegen, hatalmas, részben ellenséges elem között tönkre nem ment a város. Görcsös ragaszkodásában a régihez találta fennmaradásának legbiztosabb zálogát. Ha azután mégis történt emelkedés, a mint hogy kétségtelenűl történt, az nem annyira a polgárságnak magának képezi történeti érdemét, hanem épen a fölötte, de kivüle álló poli-

---

[1]) Watteroth tanár levele a budapesti egyetemi könyvtárban.

[2]) 2285/87. Cs. kézirat Bécs febr. 27.

[3]) P. o. gróf Nemes J. székely főkirálybiró.

tikai és társadalmi elemeknek. Más szóval, ha a középkori német mezővárosok, ha a bányahelyek, és részben, ha a középázsiai vásárhelyekre emlékeztető alföldi nagy községek egyben-másban közelebb jutottak a modern város ideáljához, azt nem önmagoknak köszönhették, hanem a királynak és hatóságainak, az egyháznak és a nemességnek. A polgárság legnagyobb részét sokkal jobban elfoglalva tartotta a megélhetésnek, a mindennapi kenyérnek, gyermekei ellátásának, egyházi kötelességei teljesítésének gondja, semhogy azon bármiben felülemelkedhetett volna.

A megélhetés, és így a gazdagodás és felvirágzás nem magától a polgárságtól függ, hanem hatóságtól, nemestől és paptól. Sem az iparos, sem a kereskedő nem gondolhatott vagyonszerzésre, ha csak osztálytársai-, vagy a parasztságnál volt árúinak kelete. Pénze csak a nemesnek, a papnak és a hivatalnoknak volt; az ipar és a külső kereskedés hiánya egyaránt reájok utalta a mesterembert és a kereskedőt.

III. FEJEZET.

Szellemi mozgalom.

Az államnak, a kormánynak mindenhatósága volt politikai tekintetben a XVIII. század legfőbb eszméje. Láttuk, mint működik ez hazánk területén, az anyagi érdekek szempontjából. Eredményei majd mindenütt igen silányak, vagy legjobb esetben csak előkészítők. Hosszú-hosszú korszakok munkájára volt szükség gyümölcsözővé válásukhoz.

Egészen máskép áll a dolog a szellemi kultura tekintetében. Tudjuk, hogy napjainkig kiható, életerős mozgalom indúlt meg azon időben, nagyrészt épen II. József törekvéseinek hatása alatt, melynek nemzetünk megifjodása volt öntudatos feladata és eredménye. És épen ez a mozgalom, az Új Magyarország megteremtője, az állam, a mindenható kormány által észre sem véve, indúl meg, nem istápolva a philosophus császár által. Nem lehet tényekkel jobban megczáfolni theoriát, mint a hogy a magyar nemzet tette a felvilágosodott, boldogító absolutismussal szemben.

Csakis a kormánytól, az államtól volt független ez az irodalmi és kulturai fejlődés, nem azon eszméktől és törekvésektől, melyeknek valósításán fáradott. Tényleg úgy a II. József centralisált jótékony császársága, mint az Orczy és Bessenyei munkássága, a franczia philosophiában, Voltaire és Rousseau irataiban gyökerezik. Mindegyiknek azonos volt a czélja; felforgatni a régit; újat, a kor szellemének megfelelőt állítani helyébe. A lényeges különbség politikai tekintetben épen abban áll, hogy a császár iskolája magát a magyar nem-

zetet, mint államalkotót, a régi lomhoz számította, a magyar irodalom ujjáalkotói pedig épen az eszméknek belecsepegtetése által akartak új életet önteni a szerintök is veszélyes betegségben sínylődő, eltespedt, de általok pietással ápolt nemzettestbe.

A régi, rendi, egyházi műveltségű, középkori szervezetű Magyarországot most mindenfelől körülözönli az újkornak árja. Egyrészt a hivatalos újítás folyik, a mely az intézményekben látja ellenségét, azokat támadja meg, azok helyébe igyekezik új, az európai viszonyokkal, az állam érdekével jobban megegyező berendezést honosítani meg; másrészt az irodalmi, műveltségi áramlat, mely nem akar átalakítani egyelőre mást, mint az emberek belsejét. Addig csak nemesek és papok, polgárok és jobbágyok, katholikusok és protestánsok voltak e földön; most legyenek: *emberek és magyarok.*

A régi társadalom és az új eszmék.

Szilárd alapon nyugodott, mélyreható erős gyökeret vert a régi. Minden, a mi számot tett az államban, a megyében, az egyházban — és mi más volt a régi Magyarországban? — hozzá volt fűzve ezerszeres kötelékkel. Kivüle nem létezett semmi.

Ujkori műveltségünk az egyénnek szabad mozgását, hivatásának felismerését, erejének sajátságos kifejtését tételezi fel. Nem is képzelhető el az életviszonyok ezerféle változatossága nélkűl, és csak is e változatosság nyújt kellő küzdőteret az ezerféle tehetségnek. Ez iránynak szolgál minden: a könnyű közlekedés; az egyes vidékek, nemzetek, világrészek sűrű érintkezése; a pénzforgalom gyorsasága; a napi sajtónak nagy jelentősége. Mennyi új carrière nyilik meg a törekvő előtt, melyet bajos volna a legavatottabb osztályozónak is a régi kasztok valamelyikéhez fűzni!

Mind ennek az ellentéte a régi Magyarország. Alig képzelhető el benne ember, kinek már születése ne szabta volna elő nemcsak polgári állását és életpályáját, hanem még gondolkodásának módját is. Szokásos mondás, hogy az emberi kultura legbiztosabb mértéke az, mennyiben tudja legyőzni a természet-szabta korlátokat. Ép oly fontos mozzanat a nem-

zetek történetében, ha a származás által előirt korlátokból ki bir szabadulni az egyén.

Hanem az osztály és vallás különbségei a legváltozatosabb működési, fejlődési tért nyitottak az egyeseknek. Alig van Európának nemzete, mely e tekintetben a miénkhez hasonlítható lett volna. Mintegy mikrokosmosban mását látjuk itt a franczia pairnek, vetélytársait a német egyházi fejedelmek gazdagságának és pompájának ép úgy, mint a szegény, buzgó, tanult, szász vagy svájczi prédikátornak. A felsővidék iparos lakossága a szomszéd Sziléziára és Morvára emlékeztet; az alföld pusztái, betyárjai, büszke, dologtalan nemesei Spanyolország nagy fensikjainak képét tárják fel előttünk. Mintha itt e földön megmaradt volna jegeczesedve mind az a typus, mely Európában Nagy Károly ideje óta létre jött, de másutt már más újabb alkotásoknak adott helyet. Mindenütt a legnagyobb kimutatható összefüggés világrészünk államalkotó és nemzetművelő tényezőivel. A felületes szemlélő azt hinné, hogy teljesen hiányzik minden egyéniség, minden önállóság. Pedig ha más nem, épen a legkülönbözőbb fejlődési stadiumoknak megfelelő formáknak és intézményeknek egymás mellett való létezése bizonyítja itt a szerves életet.

A XVIII. században már mindenütt lényegében van megtámadva a magyarhoz hasonló rendi és egyházi alapon nyugvó társadalom. A felvilágosodott absolutismus megdöntötte a lényeget, alig hagyva a revolutióra mást, mint a formáknak megsemmisítését.[1]) Nem is a magyar rendi szervezetet fenyegető veszély nagysága a meglepő, hanem inkább annak váratlan tartóssága, melylyel az ostromot még körülbelül egy fél századig túlélte.

Ereje épen abban állott, a miben a magyar nemzetnek gyöngesége, hátramaradottsága.

A fejlettebb államokban is megtaláljuk az itthon uralkodó formákat. De ott nem érvényesűlnek kizárólagosan. A rendi különoszlás fölött áll a nemzeti, az állami eszme, a felekezetiség örvényét át kezdi hidalni a közös ideálokat ápoló műveltség.

---

[1]) Ez a lényege Sorel Albert művének L'Europe et la Révolution I.

Mechanikailag, nyers erővel lehetett alapítani korlátlan királyságot, lehetett hivatalossá tenni a német nyelvet, lehetett behozni az általános polgári és büntető törvénykönyvet, lehetett kihirdetni a tolerantiát. De míg a nemzet gondolkodásmódja meg nem változik, mind ez nem lehetett más, mint múló eredmény. Ennélfogva a törvényhozó, a társadalmat szervező állam és annak korlátlan feje, nem is maradhatott meg a felszines eljárásnál. Mert a rendelet kibocsátása, és a részére biztosított engedelmesség nem tekinthető másnak. Át kellett alakítnia a nemzetet és annak állapotát olyanná, minő az illető törvényeknek megfelel. Csakis ezen átalakítás és annak öntudatos kitűzése különbözteti meg uralkodását a történeti jogot lábbal tipró tyrannistól. Így igen jelentékeny kisérlet volt, Magyarország népességét az anyagi és szellemi lét magasabb szinvonalára emelni.

Minden, történettel biró, nemzetnek fejlődésében előfordult az a kor, a midőn addigi fejlettségi foka, a midőn intézményei és emberei nem felelnek meg a kor irányadó eszméinek, és azoknak megváltoztatása, idegeneknek átültetése válik szükségessé. Nemzetünk, történeti viszontagságainál fogva, gyakrabban jutott-e helyzetbe, mint mások. Sz. István, Nagy Lajos és Mátyás korában mintegy egyszerre kellett pótolnia századok elmaradását. Az idegen eszmék átvétele nem lehet sértő, mihelyt az egyes nemzetiség büszke öntudata helyet foglal a közös keresztyén, lovagi vagy műveltségi ideál elismerése mellett. Hasonló fordulóhoz jut a magyar a XVIII. század folyamában. A régi fokon való megmaradás egy értelmű lett volna eltespedéssel, elsenyvedéssel. Nem annyira az individualis tehetségek eltérése, mint az osztálykülönbségek okozták, hogy a társadalom egyes rétegeit nem hatotta át egyformán a javítás, újítás szükséges és halaszthatatlan voltáról való meggyőződés. Nem lehetett máskép, mint hogy itt a közös európai műveltséghez és a dynastiához tartozás, amott a régi. megszokott, ha nem is eredetileg nemzeti, de specifikus nemzetieknek vélt intézményeknek védelme és fentartása idézte elő a nagyobb buzgalmat és lelkesedést. A nemzet sokféle tagoltságának, melyet már múló félben levő viszonyok idéztek elő, háttérbe kellett szorulnia ezen új, valamennyinél fontosabb

kérdés elől. Mintegy tágasabb látókör nyilik; a haladás vagy conservatio sarkalatos kérdése foglalja el a kisebbszerű rendi vagy felekezeti kérdések helyét.

Mi ilyenkor feladata a fejedelemnek, a kormánynak? Ha nevét megérdemli, csoportosítása a társadalom hozzáhajló részeinek, oly új érdekek teremtése és a köztudatba helyezése által, melyek a nemzet jelenét és jövőjét jobban biztosítják, mint a régiek; végre az idegenkedő elemek meggyőzése, a leghathatósabb eszközök: a kitartás és a siker által. Gyökeres újítás, javítás, emelés nem lehet egész nemzetek műve; nem mehet végbe nagy, történeti jogra támaszkodó érdekek sértése, vagy legalább mellőzése nélkűl. Mindig előbb csak egyes osztály valósítja meg azt az ideált, mely felé törekednie kell majdan az egésznek. Boldog az a nemzet, mely múltja ideáljainak megőrizésével birja tökéletesíteni létét, újaknak megvalósítása által.

József császár maga, ifjúkori munkájában lehető legvilágosabban tűzi ki e tekintetben feladatát. »Nevelni kell az ifjúságot, az öregeket pedig meggyőzni arról, hogy minden javokra történik.« Fel kell használni a jelen nemzedéknek az újításhoz hajlítható részét, a munka betetőzését pedig a jövő nemzedékre bizni.

Ha már most az akkori Magyarországot tekintjük, alig találunk benne egyetlen elemet is, mely rideg »non possumus«-szal szegűlt volna ellene a javításnak, a változásnak. Nem tulajdonítjuk ezt valami mélyre menő meggyőződésnek az új eszmék helyességéről. Hisz azokkal behatólag alig foglalkozott néhány magyar. Hanem oly nagy a korszerü, a felső körök által felkapott, a hatalmas császár és udvara által hangoztatott jelszavaknak hatása, hogy ellenök alig hangzik fel ellenmondás. Nem is szólva a franczia műveltségű, a hatalom élvezetének örvendő főrendekről, kik hazánkban mindig legtermészetesebb vezetői voltak a külföldi befolyásnak; nem is szólva az elnyomottakról, lettek légyen azok protestánsok, görögök vagy jobbágyok — maga a nemesség zöme is kijelentette leghivatottabb szóvivői által, hogy a hazai állapotok tarthatatlanok és ők készek részt venni azok reformjában. A megyék, midőn az egyes újítások ellen erélyesen felirnak, mindig hang-

súlyozzák, hogy ők is készek a reformatióhoz járúlni, melynek szükségességét elismerik, de csak törvényes módon, országgyülésen.[1]) Nevezzük ezt bár opportunismusnak, mely a jelszó előtt meghajolt, hogy annál sikeresebben küzdhessen maga a lényeg ellen: — tény az, hogy József uralkodása elején, ha volt is oly párt, mely nem akart eltérni a régitől, az nyiltan szint vallani nem mert.

És minek tagadjuk, hogy a reform e szükségességét őszintén is érezték a hazafiak. Voltakép a régi állapot csak addig volt tartható, míg az országnak és lakóinak elszigeteltsége nem engedi más fejlettebb államok erőinek megismerését, vagy míg a tisztán anyagi élvezetek annyira elfoglalják a kedélyeket, hogy azok szellemi, erkölcsi egy szóval valóban hazafias problemákát meg sem közelítenek. Ilyenekre nézve igaz lehetett az »extra Hungariam non est vita«. De a ki tanult vagy utazott, nemzetének létét a másokéval összehasonlította, szükségkép érezte a változás szükségét. Kereste bár ideálját honfi lelkesedéssel Mátyás vagy Nagy Lajos korában, vagy a franczia philosophia által kijelölt úton vélte elérhetőnek az embernek, a nemzetnek tökéletesedését: egyik esetben sem elégíthette őt ki a jelen. Mint minden nagyobb számú osztálynál, melyet érdeke és hagyománya a másik párthoz terel, itt is csak kivétel az ilyen ember, de épen nem ritka kivétel.

Minden azon időbeli külföldi utazó elismeri, minő gazdag Magyarország minden vidéke művelt férfiakban és nőkben, azaz olyanokban, a kik a közös európai szellemi és erkölcsi problemák iránt nem csak érdeklődtek, hanem azokat ismerték is. Indirecte megerősítést nyer ez értesítés az akkori hazai irók fájdalmas kitöréseiben, kik keserü panaszra fakadnak az idegen műveltségnek túltengése miatt. Igen jellemző, hogy a baj főokát a nőkben látták.

Divat volt az idegen szó, az idegen költő, az idegen zene, az idegen köntös, tehát ellenállhatatlan. »A régi magyar asszonyok két s három jól készült eledellel megelégedtek, a mi magyar dámáink pedig reggel *dezsönézni*, délben *dinézni*, este

---

[1]) P. o. Pest m. repraesentatiója 1785. apr. 18. N. Muzeum 418 folio.

supeszni szoktak. — A hajdani magyar asszonyok két s három tisztességes öltözettel megelégedtek, melyek még harmadik unokáikra is örökségűl maradtak. Ellenben némely magyar asszonyságok nem is tartották magokat dámáknak lenni, ha német s frantzia köntösökbe nem öltözködhettek, ha azokat Bécsben nem készíttethették, s ha minden hónapban nem változtathatták a módit. — Ezek a német s frantzia életnek s öltözetnek módját kedvellő magyar asszonyok pedig, még a magyar ifjúságra is kiöntötték mérgeiket, úgyannyira, hogy már ritkán lehetett magyar ifjat szemlélni. Azokat, a kik ősi szokás szerint éltek és ruházkodtak, még csak kedves tekintetekre sem méltóztatták a németes és frantziás magyar asszonyok, a fodorítatlan s puderozatlan hajú mantsétátlan ingű, s magyar köntösben járó ifjakat teljességgel nem szenvedhették. Nem hallomásból, hanem tulajdon tapasztalásomból tanúlt igazságot szóllok és irok. — Mikor hazánknak egét egy néhány terhes fellegek be kezdették borítani, akkor tudtam meg, mely nagy ártalmára volt nemzetünknek magyar dámáinknak idegen élet módján való kapkodása.«[1])

Mily roppant útat kellett megtennie nemzetünknek, mig Széchenyi »Honnunk szebblelkű asszonyinak« ajánlhatá korszakalkotó művét, »mint a polgári Erény és Nemzetiség védangyalinak«.

A kik pedig ragaszkodtak még az ősi szokásokhoz, a kik fentartották a nemzeti hagyományokat és tudni sem akartak idegen nyelvről — azok műveltek ugyan, de műveltségök nem magyar — hanem latin. Hisz a deák volt még a legmagyarabb megyékben is nagyobb részt a férfiak házi társalgási nyelve.[2]) A mind hatalmasabban betóduló idegen ellenséges befolyás ellen nem találnak más palladiumot, mint a latin nyelvet. A magyar gyönge volt felvenni a küzdelmet a némettel. Terjedt is az mindenütt és vele az idegen szokás, a divatos életmód — egy szóval az új korszak. Ennek apostola volt a katonaság, mely a nőket hódította meg részére. ezé a királyi hivatalnokok serege. mely akkor Magyarország értelmi

[1]) Décsy Pannoniai Féniksz. 81—83. l.

[2]) Berkeszi A magyar nyelv a magánélet terén 1711—90.

intelligentiáját foglalta magában, ezé végre maga a királyi udvar, a melyhez való tartozás képezte a legtöbb nemes vágyainak netovábbját.

Némely magyarok is oly bolonddá lettek,
Hogy fő nemzetségtől elpártolást vettek.
Gyöngyös süveg helyett már a kalap vagyon,
Természet haj helyett lófark függ az agyon.
Sok már hóna alá teszi a kalapját...

Jó magyarban az vért az is megszorítja,
Hogy sok tüzes vassal haját fodorítja,
Fodorított haját liszt úgy beborítja,
Hogy a molnárokat majd megtántorítja.[1])

»Megutálta magyar már a maga népét.«

Nem szabad az idegen divat és szokások elterjedését mai mértékkel mérni. Ma az idegen, nagyon erős befolyás ellen nem hiányzik az ellenhatás sem: a magyar nemzeti műveltség, irodalom, állami élet képében. A magyar már a külföldieskedőnek szemében sem barbár. De akkor, a midőn a magyarnak latin volt a műveltsége, ruhájával együtt mintegy nemzetiségéről mondott le. »A német és franczia köntöshöz természet szerint nem illett a magyar nyelv, tehát ezt is németre és francziára kellett megváltoztatni.[2])

Még a hazai ruhának és szokásnak elhagyása, az idegennek elfogadása és nagyratartása, nem egyértelmű a régi, nemzetivé vált gondolkozásmód elhagyásával. Nem oly könnyü lelket, mint ruhát cserélni. De a hol az idegen nem csak mint divat, hanem mint a finomabb életmód és érzés hirdetője lép fel az elmaradt honi szokások ellenében, ott annak diadala nem soká lehet kétséges. A formát csakhamar követi a tartalom. A magasabb fejlettség magába olvasztja, megsemmisíti az alacsonyabbat, mihelyt érintkezhetnek, és ismét egy nemzet vész el a létért való küzdelemben. Voltakép nem is nemzet hanem rendek összesége, mely nemzetté tömörűlni nem birt.

---

[1]) Mái világnak szép leirása. Igen trágár költemény. A kis-sennyei levéltárban.

[2]) Pannóniai Feniksz. 83.

Az állam és az új eszmék.

Nem volt túlzás, ha József császár politikáját systemának nevezte. Minden összefüggött abban, és minden látszólagos ellenmondások daczára az állam java és az azzal egy uralkodói hatalom adnak mindennek czélt és irányt. »Ha egyszer elhatároztunk valamit«, igy fejezi be »Rêveries«-jeit, »fenn kell azt tartani vihar és áradás ellen is minden részében, mert ha csak egyet is kiveszünk, igazságtalanná válik az egész.«[1])

Mivel a régi állapot annyira ellenmond a czélszerűnek, az igazságosnak, annak, a mi hatalmassá teszi az államot és boldoggá az uralkodót és alattvalót, mivel az új eszméknek életbeléptetése azon államokban, a hol az már megkezdődött, a legkedvezőbb befolyással volt az anyagi kulturának és a szellemi fejlődésnek emelésére: József császár egész politikája alig áll másban, mint ezen új eszmék átplántálásában monarchiája területére.

Ez eszmék, a mennyiben a munkának, úgy a testinek, mint a szelleminek teljes méltánylását: a tehetségnek az őt megillető helyre való állítását; a származás, faj és felekezet által emelt válaszfalak lerontását; egy szóval egy erős jogi állam megalapítását czélozták, alig mások, mint a melyeket a modern szabadelvűség vall magáéinak. Csak a végrehajtás módja más. A »tout pour le peuple rien par le, peuple« elvének épen Mária Terézia fia volt egyik leghatározottabb előharczosa. Ez által a rendszer önmagának támadja meg alapját. Mert mi haszna a felvilágosodásnak, mit ér a középkori békóknak annyiszor ismételt széttörése, ha épen az, a mi immár legjobban érdekelte az embereket: az állam működése ki van vonva birálatuk és közremüködésök alól? A régi bálványnak, az egyháznak el kellett tünnie, de csak hogy egy új foglalja el helyét. Ez pedig »korlátolt alattvalói észt« követelt, tehát hitet, nem szabad vizsgálatot.

Még egy igen nevezetes irányban szükséges megvilágosítanunk a josephinus állam tendentiáját. A rendi status helyébe az újkor a nemzetit állította, és József e tekintetben

[1]) II. kötet. II. kiadás. XIV.

is fia volt korának. Soknyelvű, sokfajú császárságát kivált a német nyelv által kívánta volna egyöntetűbbé tenni. Csakhogy szempontja itt is más, mint a mienk. Nem fogta fel a nyelv teljes művelő hatását, nem műveltségi, hanem közigazgatási, hatalmi tényezőt látott a nemzetben. Pedig a német nemzetet, melynek ő volt törvényes feje, akkor már figyelmeztette Herder hatalmas szózata, minő kincset bir nyelvében. »Nyelve által válik egy nemzet neveltté és műveltté: nyelve által lesz rendszerető és becsületrevágyó, engedelmes, erkölcsös, közlékeny, hires, szorgalmas és hatalmas. Ki megveti nemzetének nyelvét, legnemesebb publicumát alázza le: veszedelmes gyilkosává válik szellemének, külső és belső dicsőségének, fölfedezéseinek, finomabb szokásainak és munkásságának. A ki pedig egy nép nyelvét felemeli és kidolgozza, minden érzelemnek, minden világos és nemes gondolatnak erőteljes kifejezőjévé teszi, az a legtágasabb és legszebb publicumnak segíti elő kiterjesztését, vagy egyesítését és megszilárdulását.« [1])

Szembetűnő a párhuzamosság II. Fridrikkel. Voltaire barátja a franczia irodalmi babér után áhítozott és még barbárnak tartá anyanyelvét akkor, midőn az legszebb diszében volt. Vetélytársa pedig, a nagy germanisáló, alig vett valaha tudomást azokról, kik állandóbb hódításokkal terjesztették ki a német nyelvnek birodalmát tollukkal, mint ő császári parancsszavával: nagy kortársairól, Goethe, Schiller és Kantról. Mária Terézia a német nemzetnek egy bizonyos korszakához tartozik, ahhoz, melyben a vallásos és házi erények állottak első sorban. Büszkén vallja magát németnek, mert az a legerényesebb, legvallásosabb nemzet, és fiait is inti, maradjanak szívökben németek.[2]) Így szilárd nemzeti alapon állott egész műveltsége. József ellenben sokkal szélesebb kört ölel fel, de gondolkodásában, érzésében nem német, inkább kozmopolita, vagy leginkább — katona.

Nézzük már most e rendszer működését hazánkban.

A rendek megtörése, a felekezetek kiengesztelése, a

---

[1]) Haben wir noch das Publicum und Vaterland der Alten. 2. pont.

[2]) Ferdinand főherczegnek, a milanói kormányzónak 1772. márczius 5: »Il faut rester un archiduc, un allemand pour la dévotion, pour les moeurs, et pour la bonté.«

munka és érdem megbecsűlése, a jogi állam megalapítása által, polgári társadalmat készűl teremteni. Ugyanakkor azonban e társadalomtól megvonja az addig élvezett politikai jogokat. A szervezett, művelt, polgári társadalom csak nemzetnek lehet műve, és ugyanakkor, midőn a császár hazánk lakosságának művelését tűzi ki egyik főczéljáúl, meg akarja fosztani önálló nemzetiségétől. Ime, minő ellenmondásokba bonyolódik a »rendszer«, ha egy annyira complicált élő organismussal áll szemben, minő hazánk volt a múlt században.

Ha a végzett munkát veszszük tekintetbe, egyaránt megértjük és igazolva látjuk azt a forró ragaszkodást és azt az elkeseredett gyülöletet, melylyel a rendszer különböző rendeknél, felekezeteknél és korszakoknál találkozott.

»Kéjtől ittasan állott az érzelmes emberbarát Pannonia áldott, virágzó mezőin és örvendett az emberi erő vidám munkásságának szívemelő látványán, egy egész nemzet törekvésén, hogy alacsonyságából fölemelkedjék a nemesedés egy magasabb polczára, melyet Európa legtöbb népe már rég elért; látta — mit Magyarország már rég nem látott — mint ébredett fel annyi nemes honfinak elnyomott ereje halotti szendergéséből — és mind igyekeztek nagy önfeláldozással mindent megtenni nemzetök javára.[1]) És az elragadtatott iró József korára alkalmazza Goethének e szavait:

»Jeglichem wuchs da der Muth und der Geist und die Sprache.«

A megyék ellenben minden repraesentatióban újra sirva fakadnak a haza pusztulásán. »Mind ez, irja Biharmegye, »annyi sanyargatást és bajt hozott reánk, mennyit ez a királyság 80 év óta nem tapasztalt.« — Ha humanus volt a jobbágyok szabadságát helyreállítani, a mit különben megtettek volna magok a rendek is — még sokkal emberségesebb az egész nemzetet, mely ezen feltétel alatt adta át a sceptrumot, törvényes és pactumok által biztosított szabadságában fenntartani.«[2]) »Az alkotmányos szabadság és társadalom alapjai

[1]) Freimüthige Bemerkungen eines Ungars über sein Vaterland. 1749. 306. l.

[2]) Repraesentatio Com. Bihariensis 1789. okt. 16. Collectio repr. I. 285. 66. l.

leroskadtak, a királyság és egész népe annyira sujtva van Isten itélete által nyomorral és szerencsétlenséggel, hogy azt csak reszketve szemlélhetjük.« — »Meg van sértve a személyes és nemzeti szabadság és a vagyonbiztosság, itt drágaság és éhség, amott a török háború sanyargat és fenyegeti végveszélylyel e népet.« [1])

Mint minden nagy törvényhozás, a Mózesé, a Lykurgosé és Soloné, ez is csak a jövő generatiótól, az *iskolától* várta az üdvöt. Az előitéletekben nevelt nemzedék kihal, az új eszmék bűvös hatása alatt nevelkedő már az egyedűl helyes úton járhat, tekintet nélkűl a múltra.

A nevelés.

Nagy Lajos és Mátyás ideje óta nem volt idegen a magyar nemesség az iskolázástól. Hanem a nevelés első sorban mégis házi, udvari volt. Ezen nem igen változtatott még a reformatio sem. A collegiumokat első sorban mégis csak azok látogatták, a kik a papi pályára készültek. A jezsuiták iskolái inkább csak az előkelő nemességnek állottak nyitva, a piaristákéi a városi polgárság és a szegényebb sorsuak gyermekeit vezették be a tudomány csarnokaiba. Most, Mária Terézia és József korában, az ország minden része, felekezete és rendje ellepi az iskolát. A nevelés akkor nyeri mostani általános formáját és szabályát. Iskolázni kezd a magyar nemzet zöme, a köznemesség. Tagolva van már minden és beosztva: a lyceum vagy akadémia után a jogi tanfolyam, az egyetem, azután a hivatal.

Mindenek fölött egy első rangú fontosságú tény választja el a »ratio educationis« által behozott rendszert, a rég óta virágzó protestáns és katholikus oktatásügytől. [2]) Az iskolából most lesz valóban közoktatás, állami ügy. És az állam utilitarius, rationalis irányához képest módosúl az iskola czélja. Előbb vallásos vagy udvari embert *nevelt,* most első sorban *tanít,* hogy képzett hivatalnokokat bocsásson ki kebléből. Előbb csak kiegészítője, pótlója a házi nevelésnek, teljes kife-

---

[1]) U. az febr. 4—6. U. ott 277—288.

[2]) Ld. Molnár Aladár. I.

jezése magának az illető nemes vagy egyházi társadalomnak, most attól önálló, az egészet, az államot szolgáló.

A falusi iskolamester vagy pap kezdi meg a nemes gyermek tanítását, majd valami szegény sorsú deák áll be az úri házhoz, hogy pénzt szerezzen tanulmánya folytatására. [1]) Ennek kiséretében ment aztán városba, nyilvános iskolába, hol valami jó erkölcsű, az iskola által pártfogolt polgár adott szállást. Az élelmezésben, mint akkor hivatalosan is elismerték, még igen nagy része jutott az otthonnak. A fiatal Bükk Lászlót, midőn 1783-ban a physikai kurzusra Kassára vitték, inasa kisérte, és Erős Pál professor évi 229 frtért látta el őket, gondoskodva még correpetitorról, ephebusról, mosásról, takarításról, fáról és gyertyáról. [2]) A ki annyit fizethetett, az már nem igen látta szükségét a tanulásnak, és túlságosan bizott gazdagságába, mint tán hizelkedve irta a professor. A rendkívüli kiadások közt szerepel a német nyelv tanulása, 4 frt 45 krral, és a tankönyv 5 frt 15 krral. Nemcsak tanúl az ifjú, életmódja is más, mint az atyai curiánál. A kalap, pálcza, pomádé, puder, mind szükségletei közt foglalnak helyet, és ozsonnára is kijár neki a kávé és czukor. A ki ily úri, városi életmódhoz szokott, nehezen birt többé visszatérni az ősi egyszerű ruházathoz és élelemhez. A terménygazdaságnak pénzgazdasággá való változását nagyban elősegítette az iskolázás költsége. Nem is volt egyhamar a magyar köznemesnek annyi pénzbe kerülő és annyira mellőzhetetlen szükséglete, mint a gyermekei nevelésével járó kiadás. [3])

Az életmód változásával együtt járt más életnézeteknek, más műveltségnek elfogadása. Az iskola soha sem tisztán tanító; rendszere, a közlés methodusa, mind a legközvetetlenebb hatással van a gondolkodásra. Abban pedig nem lehet kétség, hogy a »ratio educationis«-sal vége szakadt az autoritás kizárólagos uralmának, és bármennyire méltányolja is az új rendszer a vallás-erkölcsi képzést, az iskola feladatai közt már még

---

[1]) Kazinczy, Pályám emlékezete. 11. l.

[2]) Bükk család iratai. Nemz. Múzeum.

[3]) A kiadások jegyzéke: Kalap 3 frt. 24 kr., pálcza 2 frt. 26 kr., pomade 12 kr., puder 20 kr., kalapra való 37 kr., pálczára való rojt 12 kr., papiros 2 koncz 24., másli 17 kr. stb.

sem az állott első sorban. »A gymnasiumból kikerülő polgárnak szépen, helyesen és gyorsan kell írnia, szabatosan és rendesen kell magát kifejeznie latin, német és más hazai és szokásos nyelveken; gyakorlottsággal kell birnia az egész arithmetikában és különösen a gazdasági számításokban: ismernie kell hazáját és a többi császári királyi tartományokat; [1]) meg kell értenie mind azt, a mit a föld négy részéről és különösen Európáról legszükségesebb tudnia: helyesen kell itélnie Magyarországnak, az örökös tartományoknak és a császároknak történetéről és a külföldi népek ügyeiről és eseményeiről: végre bárhol jár, meg kell különböztetnie a természeti tárgyakat, különösen az ásványtanhoz tartozókat, és a miket eddig tudomány hiján lábbal tapostak, meg kell becsülnie.« [2]) Ez némileg külföldi szellem befolyásának tünhetik fel, de hazánkfiai közt sem hiányoztak már az olyanok, a kik a *tudást* helyezték minden fölé. Ilyen p. o. Fábri Gergely »császári koszorús magyar poeta«, a ki nem kevesebb, mint 53 tantárgyat követel, mint szükségeset és hasznosat. [3])

A világi állami tanítással együtt külsőleg is megváltozott a tanulói élet. Megszünt, vagy legalább meglazult az a régi convictusi fegyelem, mely alatt annyi névtelen kicsapongás fért el. A fejlettebb társadalmi élet körébe vonja a tanuló ifjúságot is. Bár még a ratio educationis is eltiltja az éjjeli mulatságokat és a késő hazajövést, a budai egyetem gyakorlata jóval enyhébb volt a rendelet kenetes szavainál. [4]) Ott fel van tételezve a magistratusok közreműködése az ifjúságnak fegyelemben tartásához, miután az egyetem régi fegyelmi hatósága megnyirbáltatott, Budán pedig a városi hatóság szivesen nézte, ha az ifjúság a bálokat látogatta. [5]) A bálok látogatása nagy költségbe veri az ifjakat, ruháikat elzálogosítják, »melye-

---

[1]) Debet item patriam suam ac reliquas Caesareo-Regias Provincias noscere.

[2]) Ratio Educationis 274—5. l. Az egyszerű összehasonlítás a mostani középisk. utasításokkal megmutatja a különbséget a tisztán rationalis és valóban humanus nevelés czéljai közt.

[3]) Gregorii Fabri poetae laureati Caesarei Hungari Considerationes Rei Scholasticae. Bécs, 1773. 34—36. l.

[4]) R. E. 406. l.

[5]) A bérlő 500 frtra tette a veszteséget, mely reá e tilalom megtartásából hárúlna.

ket alig váltanak ki valaha.« [1]) Egerben is körüljárnak éjjel a deákok, zavarják a nyugalmat, káromkodnak, és elverik az éjjeli őröket. Szigorú rendszabályokat kell alkalmazni a gatyában járó, csunyákat éneklő, lármázó, nagy botokkal felfegyverzett, ablakokat betörő deákság ellen. [2]) Ennek daczára oly nagy a fegyelmetlenség, hogy 1784. júliusban egyszerre 25 jogászt és bölcsészt kellett átadni a megye fenyítő kezének. [3]) Még a kanczellária is hajlandó volt fentartani a régi rendet, és utasítani nemcsak Budát, hanem az Akadémiák székvárosait is, tartsák távol a deákságot az ily helyektől. [4]) Hanem a Van Swieten vezetése alatt álló tanügyi bizottság szabadabb nézeteknek hódolt, és az egyetemi senatus, valamint több akadémiai directornak és a helytartótanácsnak gyakori felszólalásai ellenére is megengedte az ifjúságnak a rendes színházak és bálok látogatását. [5]) Nem melegházi virágnak tekintette az ifjúságot, hanem oly polgárokat akart belőlök nevelni, kik minden reájok nehezedő terhet készen tűrjenek. [6]) Ebből következik az a nagy fontosság, melyet a testi kiképzésnek, különösen a testgyakorlatnak tulajdonított.

Maga a tanuló ifjúság azonban úgy látszik inkább kedvelte a durva, zajos mulatást, és a katonatisztekkel és polgárokkal való verekedést, mely gyakran véres összeütközéssé fajult, mint a finomabb és csendesebb társadalmi élvezeteket. Szinte komikus hatású József császár panasza, hogy a Pozsonyba telepített ösztöndijas ifjuság egészen elhanyagolta az ingyenes tánczórát »és a szülők sem ösztönözték őket, mert hasztalan komédiának nézték.« [7]) »Szarmata előitéletnek« nevezi ezt a császár, de csak egyik részét érinti vele az igaz-

[1]) Vix unquam redimendam.

[2]) Püspöki protocollum 1781. júl. 6.

[3]) U. ott. júl. 29.

[4]) 1541/81.

[5]) 4398/1784., 13,951/89.

[6]) R. E. 408. l.

[7]) 15.240/84. Die Probe hat bewiesen, dass noch vorm Jahre in Pressburg, wo die besten Sprach- und Tanzlehrer angestellt waren, und gratis gelehrt haben, sie weder von den Stipendisten besucht waren, noch die Eltern sie dazu anzuhalten Lust hatten. weil es ihnen als ein unnöthiges Gaukelspiel vorkam.

ságnak. Mert mi haszna a legnagyobb társasági előnyöknek oly országban, melyben csak néhány főúri udvar gyakorolja a társalgás finomabb módját?

Látjuk, hogy a magyar tanuló ifjúság hibái nem annyira túlfinomodásból, mint durvaságból folytak, melynek eltüntetésére nem volt elég a külföldi divatnak elfogadása. Hanem az újítás ellenségei, mint rendesen, azt, a mi csak most lépett telesen a nyilvánosság elé, az új aera következésének mondták, pedig nem volt más, mint a régibb korszaknak érett gyümölcse. Az egri püspök nagy büszkeséggel állítja, hogy az ő városába nem hatott még el az új szellem. »Ha Excellentiád úrfiai ide jönnének az iskolákra«, írja gr. Esterházy Imre generálisnak, »örömmel fogom őket látni, de előre meg kell vallanom Excellentiádnak, hogy itt sem a Convictus nem oly fényes, mint más comoediás városokban, sem ifjabb Papjaim a mostani czifra világhoz igen alkalmaztatva nincsenek, hanem inkább tanulásra s jó erkölcsökre szoríttatnak.« [1]) Később is megragad minden alkalmat, hogy oppositióját az új rend ellen kimutassa. Hogy is láthatta volna ő, a nagy térítő, jó szemmel az oly rendszer működését, mely egyaránt szolgál minden vallást, melynek kimondott czélja a testvéri egyetértésnek ápolása, és mely szigorúan megró minden, bármely vallás és nemzetiség ellen irányzott sértést. [2]) Hogy fogadhatta volna jó szivvel a protestáns ifjakat az általa alapított és fentartott intézetekbe, ő, kinek lelkiismereti furdalást okozott még az is, hogy a protestáns Angliából hozatta a távcsöveket az általa felállított csillagászati torony részére. [3]) Mint villámcsapásnak kellett reá hatni a császár azon rendeletének, mely megengedte, hogy a kath. ifjúság protestáns iskolát is látogathasson és viszont, és hogy az iskolákhoz, kivéve a theologiai tanfolyamot, valláskülönbségre való tekintet nélkül fogja ezentúl kinevezni a tanárokat.

Másrészt az államra nézve is lehetetlen volt hatalmát és befolyását az ifjúság nevelésére azokkal megosztani, a kik

[1]) 1786. okt. 5. Az egri érseki levéltárban.

[2]) R. Ed. 490. l.

[3]) Townson. Travels.

eddig kizárólag uralkodtak rajta. Mert nemcsak a tanárok megválogatása, nemcsak az iskola szelleme függött a püspöktől; úgy szólva az ő személyére bizzák a szülék gyermekeiket, legalább az előkelőbb ifjak csekélyebb ügyei iránt is érdeklődik; ő a felelős, és igy nála kell lenni a hatalomnak is. Ő válogatja meg az instructorokat, ő a mintegy született protector, jó akaratát pedig csak a vallásos szertartások szigorú követése, a máshitűektől vagy épen hitetlenektől való teljes elkülönödés által lehetett megnyerni és megtartani. És ha a josephinus állam még a papok nevelését is szükségesnek tartotta kivenni a püspökök hatása köréből, mennyivel inkább jogosítottnak tartotta magát, a világi nevelést kizárólag a saját eszméi szerint vezetni, a saját közegei által intéztetni.

Voltakép már Mária Terézia kezdette meg az állami tanügyi politika öntudatos keresztűlvitelét az által, hogy a budai egyetemet minden egyházi hatóságtól függetlenné tette, és a ratio educationist az egyetem új alapító levelébe teljes terjedelmében befoglalta. A tanulmányi alapnak államivá tétele óta nem foroghatott fenn kétség az állam azon joga felől, hogy a régi alapítványokat új, czéljainak jobban megfelelő intézmények felvirágoztatására használja fel. Nemcsak praktikusan jártak el igy a jezsuita vagyon lefoglalása alkalmával a katholikus országokban, elméletileg is igazoltnak látták ez eljárást. Nem csekélyebb ember, mint a nagy Turgot, vitatta az Encyklopédiában a fundatiók megszünésének szükséges voltát. »E reflexiók nem engedhetnek kétséget a felől, hogy a kormánynak joga van a polgári ügyekben, a kormánynak és egyháznak pedig a vallási ügyekben, rendelkezni a régi alapítványokkal, azok tőkéjét új czélokra fordítani, vagy mi még jobb, azokat teljesen megszüntetni. A közhaszon a legfőbb törvény; ezzel szemben nem nyomhat semmit sem az *alapítók szándéka* iránt való babonás tisztelet, mintha tudatlan és korlátolt magánembereknek jogában állana szeszélyök által megkötözni a még jövendő nemzedékeket; sem az a félelem, hogy ez által egyes testületeknek jogát sértik, mintha egyes testületeknek lehetne joguk az állammal szemben.« [1])

---

[1]) Encyclopédie, art. Fondation. Oeuvres de Turgot. I. 308. l.

Nemsokára a szükségtelennek látszó klastromok eltörlése után, a convictusi alapítványokra és ösztöndijakra került a sor. Ezek a convictusok nagy vagyont képviseltek. [1]) Ezekben a convictusokban nőtt fel a magyar fő és köznemesség a püspökök támogatásával. és befolyása alatt. Az új nevelési rendszer nagyobb szabadságot követelt; és az állam nem engedhette, hogy e javadalmakat, melyek által az egyház magához fűzte a nemesség szegényebb részét, intentióival ellenkező szellemben használják fel. Különben is elég oka volt elégedetlennek lenni a convictusi nemesi nevelés eredményeivel. Valamennyinek mintaképe a Theresianum Bécsben, a legjobb tanárok vezetése alatt. Vetekedhetnek-e az onnét kikerültek használhatóságban a külföldi egyetemben végzett ifjakkal? Az örökös tartományokban is csak azok váltak ki jobbára, kik külföldön nyerték kiképzésöket. A legegyszerűbb megszüntetni e melegházakat, és a külföldi példát venni mintáúl az egész nevelés berendezésében. [2])

Halljuk ismét Turgot-t, kinek nézetei jutnak e téren is érvényre. »Minden család neveléssel tartozik a kebléiben születő gyermeknek; valamennyinek közvetetlen érdeke ez, és csak mindegyiknek különös erőfeszítése által jöhet létre a nevelés általános tökéletesedése. Ha valaki ösztöndijak alapításában találja örömét, azoknak hasznát csak egy pár ember élvezi, kinek a véletlen kedvez, és kinek tán nem lesz elég tehetsége, hogy azoknak hasznát vegye. A nemzetre nézve ez csak egy csepp víz a nagy tengerben, és a nagy költségnek csak igen csekély lesz az eredménye. És aztán, arra kell-e szoktatni az embereket, hogy mindent kérjenek és kapjanak, és semmivel se tartozzanak önmagoknak? A koldulás e neme, mely kiterjed minden osztályra, lealacsonyítja a népet. Az embereknek nagy érdeke van azon jó elnyerésében, melyet meg akarunk nekik szerezni: ez a nagy, az egyetlen elv. Ha kevesebb buzgósággal fognak hozzá, mint kivánnók, nagyobbítsuk ezt az érdeket. Ha tökéletesíteni akarjuk a nevelést,

[1]) Az 1789. 1363. sz. kimutatás szerint 17 convictus vagyona 1.340,000 frt. Leggazdagabbak a nagy-szombati — 189,500 frt, a váczi, kassai, győri és zágrábi.

[2]) József sc. kézirata Kollovrat cs. k. főkanczellárhoz 1783. nov. 20.

tüzzünk ki dijakat az apák és gyermekek részére, csakhogy ezeket a dijakat megnyerhesse mindenki, a ki megérdemli; csakhogy minden hivatalt és állomást az érdem és munka jutalmáúl kell kitűzni. Látni fogjuk, mint kap lángra a nemes verseny minden család keblében, nem sokára nemzetünk felűlemelkedik önmagán: felvilágosítottuk elméjét, erkölcsössé tettük, nagyot műveltünk, és mind ez kevesebbe kerűl, mint egy collegium alapítása.« [1])

Midőn Pozsonyt kárpótolni kellett a kormányhatóságok áttételéből folyó veszteségekért, a császár az összes alapítványos ifjúságot ott akarta központosítani. Az ifjak már nem laknak együtt, hanem a polgári házakban, és így az addigi kezelésköltségek megszünnek. Az így megtakarított évi 20,000 forintot újabb ösztöndíjak alapítására és a régieknek jobb ellátására kell fordítani. [2]) Még a Theresianum magyar növendékeit is oda küldi a császár. [3]) A családi alapítványokat, melyeket mintegy örökségnek lehet tekinteni, meghagyja ugyan, de egyúttal kijelenti, hogy ha a családból való nincs, azokat az állam szabadon ruházhatja másokra. [4]) Végre kijelenti, hogy, minden tekintet nélkűl az alapító intentiójára, csak a jó deákok nyerhessenek I. osztályú ösztöndíjakat, a többiek pedig, minden tekintet nélkűl, csak másod-osztályúakat. Ime az encyklopédia eszméinek befolyása. Igaz, hogy a lényegben nagy a különbség. A franczia bölcsészet szerint a családból kell kiindúlni mindennek, itt az állam vállalja magára a családok ügyét. De egyúttal függővé teszi azokat magától. A püspökök nevelési patronatusa, hatalmoknak ez a bő forrása, a kormányra száll át.

Az állam hasznát is akarja látni a növendékekre fordított költségnek és fáradságnak. Mintegy beilleszti őket a bureaukratia nagy gépezetébe, fizetve őket a jövő reményében. Különösen pedig a szegény tanuló ifjúságnak segélyezését tartja szem előtt, mely külső támogatás nélkűl nem részesűlhetne a közoktatás előnyeiben. Az ösztöndíjak fő és egyetlen

[1]) Oeuvres i. h. 307. l.

[2]) 11,806/83.

[3]) 1783. nov. 19.

[4]) Kabinet-levéltár.

czélja, az oly tehetségek gyámolítása, melyek különben szegénységök miatt nem nyerhetnék meg a szükséges kiképzést, és így azoknak az állami szolgálat részére való megnyerése, melyre nézve különben elvesznének. Elosztásuknál nem szabad csupán az anyagi részt szem előtt tartani, hanem különösen a szegény deáknál tekintetbe kell venni, hogy neki egyedűl kell megszerezni tudományát, míg a vagyonosabbak instructorok és correpetitorok által a vizsgálathoz szükségest úgy beoltathatják gyermekeikbe, hogy jelesen vizsgázhatnak. Csakhogy ezek csakhamar el is felejtik azt, a mit mások, kik magok sajátították el az ismereteket, ha kevesebb készséget mutatnak is, annál alaposabban és szilárdabban építettek fel.[1])

Még a ratio educationis sem vonhatta ki magát a mindenható »milieu«-nek, a rendi szervezetnek befolyása alól. Külön nevelést rendel a pór, a városi ember, a nemes részére; mindenkit neveljenek, de csak a rangjának megfelelő fokig. Némi tekintetben ez reactiót jelölt, mert az előző korszakban már tényleg a legtöbb helyen a nem-nemes tanulók száma felülmúlta a nemesekét.[2]) Az iskola így kizárólag a társadalmat szolgálja, a meglevőt, nem az államot, a szervezőt, tovább alkotót, tökéletesítőt. Ez pedig munkája eszközeiül rang, rend és felekezetre való tekintet nélkűl kell, hogy választhassa a hivatott erőket. A convictusi alapítvány nemesi volt; az ösztöndíj, úgy, mint azt József rendelte, határozottan demokratikus jellegű.

Demokratikus jellegűnek kell tekintenünk — bárminő paradoxonnak látszik is — a tanpénz behozását, egyikét József legjobban félreismert intézményeinek. A rendi nevelés, egész természeténél fogva, kellett, hogy a rend szegényebb tagjaira nézve ingyenes legyen. Hisz maga a születés ad jogot nevelésre, majd hivatalra, méltóságra, vagy legalább megélésre. Ebből következett, hogy a tanítás élvezése nem volt kötve semmi nagyobb tehetséghez. Mihelyt a nevelés államivá lesz, meg kell azt nyitni minden tehetség előtt; de csakis az előtt. A tehetséges szegény fel van mentve, a nem tehetséges

---

[1]) 3761/89. *Függelék.*

[2]) Molnár Aladár i. m.

és szegény nemest csak úgy távol tartja a tanpénz védvámja, mint a hozzá hasonló polgárt. Az pedig, hogy a rangra, vagyonra nézve egyaránt előkelő osztályok gyermekei, még ha közepes tehetségűek is, kiváló nevelésben részesüljenek, igen fontos érdeke minden államnak. A tanpénz, az akkori viszonyokhoz arányítva, elég magas volt.[1] Nem csuda, ha a megyék és városok egymásután felszólalnak ellene, mert a szegényebb nemességnek tehetség tekintetében ki nem váló gyermekei ez által tényleg kizárattak az iskolából.[2] Hanem ez az ok épen nem győzte meg a császárt, ép oly kevéssé, mint az, hogy a katholikus gyermekek a tanpénz miatt a protestáns iskolát fogják látogatni, a mi Szatmáron tényleg megtörtént.[3] A tanulók száma, mely az 1784—5-ik tanévben 8356-ot tett ki, már a következő évben 6001-re szállott alá,[4] az 1786—7-ik tanévben épen 5526-ra, és azután körülbelül állandó marad végig.[5] Ha tehát a tanulók számának csökkentése volt a czél, mint azt a császár és a tanügyi bizottság valóban kitűzték, ezt a czélt fényesen elérték.[6] Később, midőn félni kellett, hogy nem lesz elegendő tanult ember a hivatalok és különösen a lelkészségek betöltésére, tandíj-mentességet engedett a császár előbb a görög-katholikus és protestáns papok fiainak, majd más szegény ifjaknak is, ha méltók voltak ösztöndíjra, de nem kaphattak.[7]

Ha az állam öntudatos működését tekintjük a felső- és közép-oktatás terén, szembetűnő, hogy inkább concentrálni akar, mint az ország minden részében alapítani intézeteket, inkább a tanítás intensitására törekszik az iskola jobb berendezése és a tanulók szigorúbb megválogatása által, mint a tanulók nagy számára, mely csak a statisztikai táblázatokban

---

[1]) A gymnasiumban 6 frt., a bölcsészeti kurzuson 9 frt., jogászok és orvosnövendékek részére 15 frt évenkint. 290/85.

[2]) Kancz. lev. 3291., 3641., 3642., 3729., 4723., 5559., 5564., 7231., 10,332/85. stb.

[3]) 10,340/85.

[4]) 7060/86.

[5]) 15,253/89.

[6]) Kabinet-levéltár. 2182/84.

[7]) 6293/84.

nyom sokat. A latin iskola, az állam felfogása szerint, már *hivatásra* készít elő, arra pedig nem lehet túlságos sok a választott.

Egészen máskép fogja fel a népiskolát. Ebből soha sem lehet elegendő. Mária Terézia nagy tanügyi reformja megteremtette a nemzeti iskolát, de József kitartó és energikus administratiójára volt szükség, hogy az ige csakugyan testté váljon, és a magyar vidéki lakosság mindenütt részesüljön az iskolázás áldásában. Minden évben százával érkeznek fel a községeknek földesurokkal kötött iskola-alapító szerződései. Csak egy évben, a háború és inség idején, 1788—9-ben 25 fő-, 3 rajz-, 3 munka- és 464 népiskolát állítottak fel, a legtöbbet az ország elmaradott vidékein, különösen az oláhság között. [1])

Tanítók képzéséről bőven gondoskodott a ratio educationis; most azok ellátását szabályozta az állam. Mindenütt biztosított a tanítónak külön lakást. A községnek legalább robotolnia kellett a ház építésénél. A szükséges anyagot és költséget a földesúr adja, a fuvart és kézi munkát, ha van, a fát is, a község. Tűzifával részben a község, részben az uradalom látja el, a felvágásról a község gondoskodik. Készpénzfizetés nincs, azt pótolja a tanpénz, vagy az a helyett adott termés, és a két tehén ellátására való rét és legelő. A hol a tanító szántóföldet kap, ott annak művelése és az aratás a tanító dolga. Nagyobb községeknek külön jegyzőt, kántort és harangozót is kell tartani. Ezek tanítsák a leányokat, de alá legyenek rendelve a tanítónak. Nemcsak állás dolgában állanak a képzett tanító alatt, hanem fizetés dolgában is, mert könnyebben kaphatók e foglalkozásokra alkalmas egyének, mint jó tanítók. Iskolát pedig kell alapítani mindenütt, a hol van parochia, és a filiálék is hozzájárúlnak a költségekhez, ha nem tartanak külön tanítót. [2])

Nem lehetett máskép, mint hogy ez a tanítói kar kezdetben épen csak az ismeretek első elemeivel birjon. Maga a

---

[1]) 13,429/89. Ez iskolák közt 46 vegyes, 98 kath., 47 gör. kath., 15 luther., 7 ref., 248 g. n. e. és 3 zsidó.

[2]) 1414/1783.

ratio educationis is első sorban a középszerű tehetségektől várja, hogy e pályára lépjenek. [1]) E hiány pótlására volt hivatva, a josephinus-rendszer szerint, az igazi népnevelő, a pap. »Mivel a lelkészkedő papság a hét hat napján át nincs annnyira elfoglalva, hogy ne foglalkozhassék parochiája ifjúságának nevelésével, a kanczellária szólítsa fel őket a püspökök útján, vállalják el ezt a hivatásuknak annyira megfelelő munkát.« [2]) A generale seminariumokban rendes tantárgy lett a normalis iskola methodusa. Igy a papság új, igen jelentékeny működési kört nyert, a hol nagyobb képzettségénél fogva gyümölcsözően munkálkodhatott.

Szembetünő, hogy ez intézkedések eleinte csak a kath. iskolákat tartják szem előtt. A protestánsoknál már oly fejlett volt a népiskola-ügye, hogy ott alig volt szükség az állam beavatkozására, a mi különben az ujonnan alapított prot. iskolák csekély számából is kiviláglik. A görög nem-egyesülteket ellenben, kik oly jelentékeny részét képezték az ország népességének, csak ezen időben kezdték a közös művelés körébe bevonni. Pozsega megyében p. o. 1758-ban nyilt csak meg az első iskola Kuttyevóban. [3]) Mária Terézia korában Jankovics kezdte köztök életbe léptetni a nemzeti iskolai rendszert, kit később Katalin szolgálatába fogadott, és a ki egyik megalkotója lett az orosz közoktatásügynek. [4]) József idejében az oláhokkal tett szomorú tapasztalások, különösen pedig a Hóra-lázadás, mind sürgősebbé tették a népnevelésnek jobb karba helyezését. Itt is körülbelül oly módon szabályozták a földesuraknak és a községnek az iskola felállításához és költségeihez való járulását, mint a kath. iskoláknál. De mivel itt mindent az alapon kellett kezdeni, jobban tekintetbe vették a nép sajátságait, hogy megkedveltessék vele az új intézetet és ne éreztessék annyira annak terheit. Igy Torontál megye azt ajánlotta, hogy mivel a nép nem szeret fizetni külön e czélra, az adóval együtt rójják ki az iskolajárulékot mintegy pótadó gyanánt. A jó tanulókat meg kell

---

[1]) Pauperiores et mediocribus ingeniis praediti 389.

[2]) 1783. 10,105. sz. okt. 17.

[3]) Csaplovics, Croatien und Slavonien.

[4]) Schlözer, Staatsanzeigen.

jutalmazni; a tankönyveket valamennyinek az állam adja. Csak jó bizonyítványnyal ellátott lehessen falusi bíró vagy esküdt. Az iskolaév csak az 5 téli hónapon át tartson. Mivel a pópák szoros nexusa a néppel már is annyi bajnak volt okozója, el kell tiltani, hogy valaki születése helyén lehessen tanító.[1]) A császári tanügyi bizottság el van telve ez intézmény fontosságával. »Egyike ez a legfontosabb rendelkezéseknek egy számos, de rendkívül durva népnek művelésére, melynek vadsága már annyi bajt idézett elő. Nagyok az akadályok. Mélyen gyökerező, az anyatejjel beszítt, a léttel összeszőtt előitéletek, szokások és bűnök e népnél oly gondolkodás- és életmódot hoztak létre, mely útját állja minden lépésnek a művelés felé.«[2]) Annál nagyobb lesz siker esetén a diadal az államra, az emberiségre nézve. Szükséges, hogy a hol a község szegény, támogassa azt a tanulmányi alap. Nevezetes lépés ez az állami egység felé. Solidaritásba lép most valamennyi felekezet, legalább az iskola terén. E solidaritást mi sem fejezi ki jobban, mint az a tény, hogy a császár a ferencz-rendiek temesvári klastromát rendelte a fölállítandó g. n. e. papi és tanítói seminarium épületéűl.[3]) És az állam, mely annyit tett a népért, áldozatot is követelhetett tőle. A császár meghagyja, hogy büntessék meg a szülőket, kik nem járatják iskolába gyermekeiket.[4])

Az általános culturai emelkedést mi sem fejezi ki jobban, mint hogy a kormány még a *leányok* nevelésére is kiterjeszté figyelmét. Ez addig a katholikusoknál kizárólagosan az apáczáknak volt dolguk, csak a protestánsoknál részesült kellő oktatásban a nőnem is.[5]) A gazdag apáczarendek, különösen a Clarissák feloszlatása szükségessé tette újabb intézetekről gondoskodni az előkelő osztályok leányai részére. Különben érezték már Magyarországban is a nőnevelés fontosságát. Mivel Baranya, Tolna, Somogymegyékben sehol

---

[1]) 11,513/86.

[2]) Szeptember 28. 1786. Névery a referens.

[3]) 4193/89.

[4]) 1415/86. febr. 6.

[5]) A ratio educationis csak egyetlen egyszer említi a *két nemet*: a falusi iskolánál 125. Különben mindig csak fiúkról szól.

sincs leányiskola, alapítanak egyet Pécsett, 1783-ban.[1]) Nem csuda, hogy egy idegen utazó, gr. Hofmannsegg, meg van lepve e város hölgyeinek műveltsége által. Még zongoramestert is talált ott.[2])

Legfontosabb József császár 1787. jan. 11. rendelete. Ebben az összes apáczaklastromok nevelő intézeteit is aláveti az udvari tanügyi bizottságnak, a bécsi szaléziaiak institutumának kivitelével.[3]) Valamennyit ezentúl a tanulmányi alapból fogják fentartani. Mindenhol egyformának kell tehát lenni az oktatásnak, de a vallásos gyakorlatoknak és a fegyelemnek is. Minden tanügyi kerületben egy-egy nyilvános leányiskola állítandó fel 3 osztálylyal, a hol a női kézi munkát is tanítják. Végre, tanítónői kar nyerése czéljából, az alapítványt élvező leányok kötelesek 6 éven át mint tanitónők működni.[4])

Pozsonyban egy Lebrun nevű nő állított leány-pensionatust a császár segítségével. Ott a leányok évi 120 frtért kapnak élelmet, szállást, és oktatást nyernek franczia nyelvben, hittanban, bibliai történetben, írásban, olvasásban s történettanban, és női munkában. Ha a német nyelvtanban és számolásban is kivánnak oktatást, ez mosással együtt ismét 20 frtba kerül.[5]) Igen jellemző a lényeges és a fölösleges tárgyaknak ez az összehalmozása.[6]) Különben az intézet franczia nyelve nem lehetett hárompróbás, ha az igazgatónőnek leveleit veszszük tekintetbe.[7]) Igy is biztosítva volt részére a tanügyi bizottság jóakarata, már azért is, mert némileg versenytársa volt az apáczaiskoláknak.[8]) A fölvételnél nem volt szabad tekintettel lenni vallásra, vagy a szülők állására, az alapítvá-

---

[1]) 396/$_{1784}$.

[2]) Reisen über Ungarn. 1800.

[3]) Ebben nyerték nevelésöket a legtöbb nemesség leányai.

[4]) Cs. kézirat. V. Swietenhez. 1511/$_{87}$.

[5]) 11,665/$_{87}$.

[6]) A magyar nyelv a tantervben nem fordúl elő.

[7]) Egy *hiratalos* levele így kezdődik: L'imposibilité ou je me suis trouvez d'exécuter ponctuellement Les Hordres.

[8]) Lakást fogadtak részére a gr. Csáky-palotában 13 szobát évi 362 frtért. 17,746/$_{88}$.

nyoknál különösen a tanítók árváira lesz tekintet.[1]) A növendékek meglehetős szabadságnak örvendenek, látogatást fogadhatnak, eljárhatnak szinházba és bálba.

Pestre a váczi angol kisasszonyok költöztek át. Oly nagy volt népszerűségök, hogy rövid idő alatt 262 leány járt hozzájok. A császár nemcsak a nagy újépületben rendelt leányárvaházat és iskolát, hanem hajlandó volt külön leánynevelőt is alapítani, ha e czélra valami fundus található.[2]) Még Varasdon is szándéka volt ilynemű intézetet létesíteni, továbbá egyet a protestánsok részére.

Az iskola előbb fegyver volt az egyház kezében, most az állam czéljai előmozdítására idomították át. A ratio educ. szerint »az Istenség tiszta imádása, a vallás szentsége, a fejedelem iránti hűség, a haza- és a felebaráti szeretet az állam jólétének kútfői«; ezek elérésére kell nevelni a gyermekeket gyenge koruktól fogva. Magyarország pedig, mint láttuk, semminek sem volt annyira hiján, mint a felebaráti szeretetnek a különböző rendű és felekezetű polgárai között. Mihelyt a nemzeti egység tudata kifejezést követel a műveltségben is, szükséggé válik a *közös* iskola.

Voltakép ez a közös iskola és a közös istentisztelet, mely vele összeköttetésben állott, a legradikálisabb alkotása a radikális josephinus korszaknak. Nagyon tévednek, a kik az iskola hatalmát túlozva, neki mindenhatóságot tulajdonítanak a nevelés terén. Kétségtelenűl egyenlő rangú nevelési faktorok a szülői ház és annak társasága. Hanem azok mindenkép incommensurabilis, ellen nem őrizhető tényezők. Az iskola csak annyiban fontosabb, mert az első fokozat, a mely nem vonhatja ki magát idegen, felső befolyás alól.

Oly parancsoló volt a kornak szelleme, hogy még Mária Terézia is kénytelen volt engedni neki, midőn elvben jóváhagyta a protestáns tanerők alkalmazását az egyetemen. József még tovább ment. Reá nézve nincs különbség az isko-

---

[1]) 2616/ss.

[2]) 16,686/ss. Özvegy Szörényiné vezetése alatt.

lában katholikus és protestáns tanuló, katholikus és protestáns tanár közt, kivéve a theologiai szakban. A tanárok kiválasztásánál concursus döntsön, tekintet nélkűl a vallásra, viszont a protestánsok is alkalmazzanak katholikus tanárokat Debreczenben, Patakon, Sopronban, Lőcsén és Eperjesen.[1])

Nem lehet kétségünk abban, hogy az állami hatalomnak ilyen rendelkezése csakis a protestánsokra nézve volt előnyös. Még jobban szembetünő ez az előny, ha az elnyomatásnak keserű idejéhez mérték, mely alig múlt el felettök. Mégis tény az, hogy a protestánsok nem csekélyebb gyanúval viseltettek az állam, mint előbb a katholikus társadalom iránt. Valóban félszeg helyzetbe is jő az állam, ha megalakúlt, erősen szervezett egyházi vagy rendi testületekkel áll szemben. Azok, mint részek, megkövetelik a magokét az államtól, de mivel egyúttal hagyományokhoz vannak kötve, a magokéból az államnak nem engednek át semmit. Ez magyarázza meg egyúttal, miért kellett az olyan kormánynak, minő a Józsefé volt, oly határozottan tagadó állást foglalnia az egyes egyházi corporatiók igényeivel szemben.

Már elbeszéltük, mint sikerült a protestánsok makacs ellenállásának több éven át megakadályozni a tanügyi reformnak és az új tanügyi közigazgatásnak átvitelét intézeteikre. Az anomália abban állott, hogy voltakép katholikus iskola már nincs, kivéve a seminariumokat, csak állami, a protestánsok pedig még mindig fennállanak. Csak 1785-ben, midőn az egész alkotmány megdőlt, rendeltettek a protestáns iskolák is a közös kir. felügyelők alá, és tétetett reájok nézve is kötelezővé a normalis methodus. József császárnál alig várható türelemre és elnézésre mutat, hogy a közös iskolára semmikép sem kényszeríti a protestánsokat, hanem tisztán a szabad meggyőződéstől azok hasznos volta felől várja elfogadásukat.[2])

Első pillanatra ép oly bámulatosnak látszik a protestánsoknak, különösen a kálvinistáknak makacssága, mint a

[1]) 12,232,$_{83}$. 15. pont.

[2]) In genere autem commixtio scholarum minime per coactiva media, sed solummodo per convictionem de universali et pro omnibus religionibus inde emanatura utilitate exoperanda intenditur. Keresztesi krónika 165. l.

császár szokatlan engedékenysége. Ha valaki, ők voltak hálára kötelezve a császár iránt. Ha valakinek, nekik kellett tudni, hogy a császár hatalmának minden gyengülése által az ő halálos ellenségöknek emelkedik fel a szarva. Hanem a vallásos buzgóság, a hagyományhoz való ragaszkodás erősebb volt minden politikai megfontolásnál. A kálvinisták táborában a nagyhírű Hatvani professor volt a szóvivő, ki azt vitatá hogy az »ő felekezetebeliek még a bábáskodást sem tanulhat-, ják idegen iskolában.« [1]) Midőn a nagyváradi ker. inspector össze akarta iratni a districtusabeli kálvinista népiskolákat is, a tiszántúli superintendentia egyenesen a lelkiismereti szabadsággal és a vallás szabad gyakorlatával ellenkezőnek mondja ezt a szándékot. »Nem lehet képzelni okot, a miért törvényes szabadságunkon csorbát ejteni engednénk. — Ettől elállani annyit tenne, mint vallásunk szabadságát felforgatni, és hitünket Magyarországban előbb-utóbb eltörölni.« [2]) Gróf Rhédey leveleiből kitűnik, minő mély és általános volt a protestánsok levertsége és elkeseredése. [3]) Megszokták vallásuk palladiumát látni iskoláikban, és még nem értek reá belátni, hogy az államot mégis más szempontok vezetik, mint a minők a jezsuitákat buzdították a sokszoros támadásra a collegiumok ellen.

Minthogy voltakép még most is fentartatott a protestáns községek joga, behozni, vagy el nem fogadni a vegyes iskolát, az egész állami beavatkozás nem állott másban, mint a protestáns iskolák conscriptiójában, statisztikai rovatok alá vonásában. Ezért maga a vallásos és nevelési szempont, bárminő erősnek kell is azt feltennünk, nem magyarázza meg a kifejtett ellenállás komolyságát. Hozzá kell vennünk a nemesi, büszke öntudatot, a százados autonomia alatt szerzett és kifejtett függetlenségi érzetet, mely irtózik minden beavatkozástól, minden felülről való vezetéstől. Innen magyarázható. hogy a városi lutheránusok épen nem foglaltak el oly merev elutasító álláspontot, mint a nemes kálvinisták. Mint a tan-

[1]) Kazinczy, Pályám eml. 73. l.

[2]) Keresztesi i. h. 167—8. l.

[3]) A nemzeti muzeumban.

ügyi bizottság kifejti, a protestánsok a dunai kerületekben, a hol el voltak nyomva, szivesen fogadják a vegyes iskolát, a tiszai kerületekben ellenben, hol nagyobb volt a vallásszabadság, megszorításnak tekintik azt. [1]) Még a legjobb hiszeműek is meg voltak győződve, hogy a kormány törekvései »vagy elébb vagy utóbb szent vallásunknak eltemetésére czéloznak.« [2])

A kormány küzdelme a kath. egyház ellen József uralkodása elején volt a leghevesebb, a reformátusok ellenmondását csak utolsó éveiben keltette fel. Ez magyarázza meg a küzdelem lefolyásában való különbséget. Mivel 1780—85 közt a rendi alkotmány még fennállott, katholikus részről sokkal több volt a panasz és repraesentatio. A reformátusok ellenben nem szólalhattak fel már a megyékben, a kész bureaukratiával látták magokat szemben. Csak a Felségnél kereshettek oltalmat. Még az sem nyugtatja meg őket, hogy az iskolai felügyelők közt vallásukhoz tartozó férfiú is találkozik, mert az is a norma szerint kénytelen eljárni, ha meg akarja tartani hivatalát. A dolog lényegét érintik, midőn kijelentik, hogy tudják, senkinek sincs jobb szándéka, mint a Felségnek, de ennek is engedni kell, ha jog, kétoldalú szerződés áll vele szemben. Mert a fejedelem igazi akarata törvényben és szerződésben van kifejezve.

»Nem előitélet birja őket ily nagy állhatatosságra: jól megfontoltak mindent; nem haszonlesés: hisz az más útat ajánlana; nem makacsság, azt tudja a Mindenható, kinek kell, hogy számot adjanak a reájok bizott iskolákról.« [3])

Nem használt a protestánsok gyanúja ellen a rendeleteknek semmi kifejezése, nem a császárnak szava. Jellemző, hangulatukra nézve, hogy midőn biztosították őket, hogy a közös iskolákban jól fognak bánni gyermekeikkel, megnyugvás helyett azt válaszolták: annál rosszabb, mert mennél jobban kedvöket keresi a máshitű tanár, annál jobban fognak neki hinni mindent, és igy veszélybe jő hitök is. [4])

---

[1]) 9807/$_{1786}$.

[2]) Keresztesi. 169. l.

[3]) A négy helvét hitv. superintendens folyamodása. 13,285/$_{85}$. szept. 15.

[4]) 14.277/$_{87}$.

Az ilyen okok, vagy az ehhez hasonlók, nem igen hatottak a császárra és tanácsosaira, annál is inkább, mert a protestánsok kétségtelenűl jó ügyöket, hogy csak a korszerű szavakkal ellenkezésbe ne jöjjenek, néha sophista módon is védelmezték. [1]) Nem is ezek előtt hajlott meg, midőn a superintendenseket felszólította, adjanak be külön tervet a közoktatás rendezésére, hanem a már annyira feltornyosodó, kül- és belföldi nehézségek tették reá nézve is czélszerűtlenné, a népesség nagy részét egy hatalmi tekintetben másodrendű kérdés miatt bolygatni.

Magok a protestánsok az 1788. évben már lemondtak a reményről, hogy iskoláikat megtarthassák. Nem láttak más orvosságot, mint az imát. »A ven. superintendentia (vagy annak némely tagjai) könyörgést irt és tractusonkint küldözött, melyet a ven. érmelléki senior tiszt. Hunyadi Sámuel úr ily praeambulummal currentált: Most vagyon egyszer szükség, hogy az ekklézsiának szokott fegyveréhez, a siráshoz és könyörgéshez nyúljunk, ugyanis veszélyben forognak nagyobb és apróbb iskoláink; úgy tetszik, mintha szemeinkkel látnánk, miképen ragadtatnak ki öleinkből kedves gyermekeink. Ha régenten a néma fiú megszólalt, atyjának veszedelmét látván: hát mi némák lennénk-e gyermekeink veszedelmén?« [2]) A superintendentiát ez oppositionális lépésért keményen megrótta a kir. biztos. Hogy mily mélyre hatott és minő erős volt a felindulás az iskolák ügye miatt, kitünik abból, hogy a szabolcsi prédikátor, Igaz János, a legerősebb kifejezésekkel rótta meg a szószékről a császár eljárását. [3]) A császárt ez annyira bántotta, hogy elrendelte e férfiúnak »hivatalából való eltávolítását, melylyel oly vétkesen élt vissza.« [4])

Méltán fájhatott a császárnak épen a protestánsok magatartása, kik neki annyit köszönhettek. Minő ellentét 1782.

---

[1]) Igy p. o. midőn a 4 superintendens egy újabb folyamodásban így ír: Es sind diese lauter Zwangmittel, alle Zwangmittel aber sind der Aufklärung entgegengesetzt.

[2]) Keresztesi 173. l.

[3]) 670/89.

[4]) Auf immer für unfähig zum Predigeramte zu erklären, das er so sträflich missbraucht hat.

közt, midőn a kétfejű sas védelme alatt kezdtek hosszú rabságból felszabadúlni a protestáns hivők, és 1789. között, midőn kétségbeesetten védik magokat épen megmentőjök ellen. — Nagy történeti múlttal biró, és még élettől buzgó institutiók nem áldozhatják fel létök egy jelentékeny részét még annak sem, a kinek az egész körül oly nagyok és elévűlhetetlenek az érdemei. És ha ez a conservativismus az egész politikában jogosúlt, sehol sem inkább az, mint egyházi téren, hol épen a folytonosság a legerősebb éltető elem.

Voltakép formáról van szó, a protestáns iskoláknak közös felügyelet alá való helyezéséről, a normalis tanmódszernek behozásáról. Megérdemelte-e ez a forma, hogy miatta a kálvinisták — mert a lutheránusok engedtek — lemondjanak azon jótéteményekről, melyekkel csak is a jó akaró állami hatalom halmozhatja el az iskola-ügyet.

»Szabadon tenyészik«, ez a büszke jelmondata egy híres református iskolának. Ez a szabadság igen sok fattyúhajtás sarjadzását, sok kinövés meghonosodását tette lehetővé, és igen gyakran asylumjogot biztosított a tudatlanságnak és féktelenségnek. Igy p. o. senki sem tagadhatja a josephinus kormány által a togatusok gyűjtését, az u. n. supplicatiót tiltó rendeletének észszerűségét.[1]) Épen oly jogosúlt volt állami szempontból az a törekvés, hogy a protestáns ifjak többé ne látogassák annyira a külföldi egyetemeket, hanem bent a hazában nyerjék teljes kiképzésöket. Mert a minő fontos, sőt szükséges volt a magyar protestántismus fentartására nézve alakulása és küzdelmei korában ez a külföldi iskolázás, annyira fölöslegessé vált, mihelyt az állam kötelességének ismerte arról gondoskodni, hogy a protestáns theologusok saját területökön belül is részesűlhessenek teljes kiképzésben.[2]) Nagy

---

[1]) 3897/85. A gyűjtés, az u. n. Albizálás ellen, mely különösen a lutheránus deákoknál dívott, igen élesen nyilatkozik egy protestáns a Freimüthige Bemerkungen czimű műben 195—6. l.

[2]) Magától érthető, hogy a császár ép oly kevéssé ismerte el a protestáns alapítványok függetlenségét az állami hatalomtól, mint a katholikusokét. 1451/86.

hiba volt a nyerseség, még nagyobb a tanárok teljes elzárkozottsága a deákoktól. Hanem azt a mély puritánus erkölcsösséget, azt az őszinte hazaszeretetet, azt a büszke önkormányzati tehetséget, mely mégis a református collegiumok árnyában fejlődött ki leginkább, nem pótolhatá azon korban hazánkban semmi. És legkevésbbé pótolhatta azt az akkori mindenbe beavatkozó, minden sajátságost és eredetit gyűlölő, üldöző, mindent bizonyos szinvonalra visszavivő állami hatalom.

És maga ez a szinvonal, hol állott ott, a hol legfontosabb, legjobban mérték-adó volt megállapítása, a tudományos téren?

Mindenekelőtt tisztában kell lennünk azzal, hogy maga a tudomány a maga elvontságában épen nem foglalt el valami magas helyet a josephinus-rendszer kitűzött feladatai között. Mindenütt csak a közvetetlen czél, a haszon lebeg az állami hatalom szeme előtt. Sehol sem nyilatkozik a XVIII. század rationalismusa annyira csupasz meztelenségében, mint itt. Az iskola a gymnasiumra vagy az életre készít elő, az egyetem állami hivatalra vagy orvosi, ill. ügyvédi praxisra. Az egész egyetemi oktatás nem áll másban, mint a szorosan megjelölt tankönyvek előadásában, és kikérdezésében, tán magyarázásában is. A tisztán emberi problemáknak sehol sem engedett helyet ez a rendszer. Valami van belőle a régi censura türelmetlenségéből, midőn a már hasznavehetetlen régi könyvek ellen hirdet autodaféket. A tiszta emberi ész egy és ugyanazon máglyán, »mely meghaladja a bábeli torony magasságát«, égeti el a frivol, haszontalan és veszélyes könyveket: »600,000 commentatort, 800,000 jogtudományi kötetet, 50,000 szótárat, százezer verset, 1.600,000 utazást és egy milliard regényt.«[1]) József császár pedig az eltörölt klastromok könyvtárait a a főiskoláknak adatja át — de »válogatással.«

Nem volt a tudomány soha önczél felekezeti főiskolán sem, de azoknak autonomiája legalább a tanárok és tanulók individualitásának engedett nagyobb teret. És ha átnézzük azon kor tudományos irodalmát, nem a josephinus egyetem, nem az akadémiák és lyceumok tanárai állanak első helyen.

---

[1]) Mercier, L'année 2440.

Azok inkább administrálnak, tankönyveikben az illető tudomány minimumát nyujtva, és a régi társadalom embereinek: exjezsuitáknak és protestáns tanároknak engedve át a tudomány művelését és határainak bővítését.

Egyesíteni akarta a rendszer az iskola által a nemzetet, és tényleg egyesitette is. Nem a közös iskolákban, mert azok alig élték túl megalkotójokat.[1]) Egyesítette gyülöletben az állam beavatkozó hatalma ellen, mely ép oly kevéssé kegyelmez a katholikus, mint a protestáns egyházak és iskolák hagyományainak. Helyökbe pedig nem állít egy magasabb, tudományos, műveltségi ideált, hanem a czélszerűség és routine sekélységét.

A hivatás.

Maga a császár is jól ismerte a magyar iskola-rendszer hibáit. Megszüntetésökre nem tartotta elegendőnek ő sem a felügyeletnek és ellenőrzésnek általa behozott systemáját, egy szóval a közigazgatás tevékenységét. »Magyarországban az egész iskolaügy oly nyomorúlt állapotban van, hogy azon igazgatók kinevezése és fizetésök emelése nem segíthet, csakis egy czélszerű tervnek tevékeny követése, és az arra rendelt munkás férfiaknak jobb kiválasztása, valamint az ellene cselekvőknek gondosabb szemmel tartása és büntetése. Többek között a fennálló főnormális iskolákban [2]) oly rosszúl vezetik a gyermekeket, hogy még németűl sem tanulnak meg, ha négy évig járnak is oda, tehát ez a nyelv teljesen el van hanyagolva.«

»Meg kell tehát parancsolni, hogy mivel a német nyelv általam a nyilvános ügyek nyelve lőn, többé egy fiút sem szabad latin iskolába, vagy felsőbb tanulmányra bocsátani, a kit a német nyelvből teljesen meg nem vizsgáltak, és a ki nem bizonyította be eléggé annak ismeretét szóban és irásban. Ettől a szabálytól semmi ok miatt eltérni nem szabad.«[3])

---

[1]) Csaplovics, Gemälde von Ungarn, 7 ily vegyes iskolát számlál elő: Leibitz, Szepes-Szombat, Sz.-Olaszi, Breznóbánya, Korpona, Német-Lipcse és Pozsony-Sz.-György községeiben 330. l.

[2]) Ilyen egy volt minden kerületben.

[3]) 1786. jul. 24. 8523. sz.

Röviden: az iskola készíti elő az állam egyházi és világi hivatalnokait. Iskolába ne léphessen, a ki az állam hivatalos nyelvét nem birja. Az államnak mindenekfölött képzett emberekre van szüksége; ez a képzés bizonyos ismereti minimum elsajátításában áll a jogi, a theologiai, az orvosi, vagy mérnöki téren. Rendes körülmények közt a kisebb-nagyobb qualificatio magának az illető szaknak teljesebb vagy csekélyebb birásához van kötve. Itt egy formalis feltételtől nem szabad eltérni, a német nyelv pedig, mint Zemplén megye irta, nem egyértelmű a tudománynyal és kulturával.

Volt már alkalmunk a német nyelv hivatalossá tételének jelentőségét kifejteni. Itt csak annyiban kell reá visszatérnünk, a mennyiben egy idegen nyelv birása szóban és irásban lett első criteriuma annak, alkalmas-e valaki Magyarországon az állami felső oktatás élvezésére vagy nem. Addig voltakép szó sem volt qualificatióról tudományos tekintetben; egyes ritka eseteket kivéve, első sorban a származás, második sorban a vallás döntött az egyén carrière-je fölött. És a mint idegen volt a szellem, mely a hagyomány sorompóit ledöntötte, és szabadabb versenyre szólította a tehetségeket, úgy idegen volt az a nyelv is, melyen e szellem a nemzet előtt nyilatkozott.

Mint mindenütt, itt is a közigazgatás, a közszolgálat érdeke döntött. A latin nyelv használata nem felelt meg a már fejlettebb nemzeti érzésnek, és teljesen ellenmondott annak a szellemnek, mely minden hagyományosnak, öröklöttnek megsemmisítésére tört. A latin nyelv depossedálása nem csak a nemzetiségnek, hanem úgyszólván a demokratiának ügye, mely nem engedi, hogy oly nyelv legyen az uralkodó, melyet a lakosság legnagyobb része nem ismer, nem ismerhet. Nem csuda, ha minden modern revolutionarius mozgalom a régi társadalommal együtt megingatta a classicus nyelvek iskolai túlsúlyát is. Nálunk a deák nyelv egyenesen együtt járt a nemesi és egyházi privilegiummal, elválasztotta a populust a plebstől. »Jól ismerem a deák nyelvnek hűséges pártfogóit, azt is tudom, miért oltalmazzák azt annyira. Ezek az emberek sohasem szokták a közjót, hanem egyedűl tulajdon hasznukat tekinteni, s e végre oltalmazzák a deák nyelvet is

köröm szakadtáig.« Pedig — mi hasznát veszi annak a pap, az úr, a gazda, az orvos, a földmérő, a mesterember és a földművelő paraszt? Csak azt, hogy két és három esztendővel iskolákból való kiköltözések után tökéletesen elfelejtsék.[1]) — »Azalatt míg a deák nyelvnek tanulásán gyötrik elméjeket, más hasznosabb nyelveket tanulhatnának, u. m. a német, lengyel-cseh, horvát, franczia és olasz nyelveket.[2])« A nyelv csak kulcs, mely fölzárja az illető nemzet szellemi kincsesládáját. Pedig még a tudósra nézve is hasznosabb a német, franczia és angol nyelveknek tudása a deák nyelvnél.

Még a magyar nyelv leglelkesebb előharczosai is elismerték, hogy magyar nyelven ritka a jó könyv — »és mélységes tudományokról iratottat egyet sem kaphatni«. Az állami igazgatás, kivált a mindent gyorsan kivinni óhajtó József korában nem várhatott, míg a természetes fejlődés a kivánt fokra emeli a magyar tudományos irodalmat. Maga, eredeténél, traditióinál fogva nem vehette kezébe annak mesterséges fejlesztését. Igy, mihelyt a deák nyelv, mint holt nyelv, elitéltetett, úgy a közigazgatás, mint a rationalismus szempontjából, helyébe nem léphetett más, mint a német.

Kétségtelenűl demokratikusabb volt ez a latinnál. Magyarország népességének széles rétegeiben anyanyelv volt, és a császár szemében nem sokat döntött, hogy a városokban volt csak az, nem pedig az addig uralkodó politikai nemzet udvarházaiban. A deák nyelv uralma egyértelmű volt a nemesség kizárólagos hivatalképességével; mihelyt élő nyelv lett a hivatalos, akár a magyar, akár a német, a nem-nemesek előtt is meg kellett nyilni a közszolgálati pályának. Bárminő qualificatio kitűzése végkép megszünteti egy osztálynak addig élvezett privilegiumát az országos állomások betöltésében.

A tolerantiale edictum végrehajtása következtében a katholikus nemességnek maga mellé kellett fogadnia a protestánst; mihelyt a qualificationalis rendelet életbe lépett, mindkettő mellé sorakozott a nem nemes, de hivatalra késziílt bureaukratia.

[1]) Decsy i. m. 224—5. l.

[2]) U. o. 90—1. l.

Valamint az egész bureaukratia berendezésénél az egyházi hierarchia szolgáltatta a mintát, úgy a képesítés kötelezettsége is első sorban a papságnál vitetett keresztűl. Mert mi volt más a generale seminariumok felállítása és berendezése, mint annak kijelentése, hogy a pap csak az államilag kitűzött módszer és tanterv megtartásával nyerhet megfelelő képzést? A specialis theologiai tanulmánynak természetes kiegészítése volt a rendszer szellemében, hogy a növendékeknek meg kellett ismerkedniök a normalis tanmódszerrel is.

A szorosan vett polgári hivatalokra csak akkor volt kiterjeszthető a qualificatio, midőn azok valósággal államiak lettek. Ez a régi megye megszüntetése, a közigazgatás és biráskodás elválasztása által történt meg. Mint sok más első rangú fontosságú rendelet, ez sem köszönheté létrejöttét hazai indokoknak: a galicziai helytartónak egy jelentése idézte elő, a ki panaszkodott, hogy országában nincs elegendő alkalmas személyzet a hivatalok betöltésére. A császár rendelkezik és egyúttal meghagyja, hogy Magyarországban és Erdélyben is léptessék életbe elveit.[1])

Ezek szerint a politikai kormánynál ezentúl csak jogvégzett, iskolai bizonyítványnyal ellátott, kap alkalmazást. Az előkészítés folyama is elő van irva: csak az bocsátható a jogi tanfolyamra, ki a philosophiait már elvégezte. Ellenben a valláskülönbségre nem lehet tekintet a deákok fölvételénél, és így protestáns ifjak is felveendők az egyetemen, ha a philosophiai studiumot befejezték. Hogy annál biztosabb legyen az érdem jutalma, a tanügyi igazgatók közöljék évenkint a királyi biztosokkal a legjobb ifjak jegyzékét. Ezek előnyben részesűlnek úgy a megyei praxisnál, mint a megyében. Az átmenetet csak az enyhíti, hogy mind azok, kik kimutathatják, hogy eddig is szolgálatban állottak fel vannak mentve a qualificatio megszerzésének kötelessége alól.[2])

Nem sokára kitünt, hogy a császár nem engedi, hogy irott malaszt maradjon ez a rendelete. Rosenfeld kir. biztos titkárát, Heimbuchert ajánlotta alispánnak Beregh megyében. Hiába adta elő a Helytartótanács és a kanczellária, hogy

[1]) A resolutio 1787. jul. 11-én kelt.

[2]) 9013/87.

az illető, ki nem-nemes, soha sem birhat kellő tekintélylyel a megyénél, melynek táblájánál ő elnököl. A császár kijelentette,« hogy a képesség és becsületesség mindenkit biztosabban tesz a hivatalra képessé, mint a nemesség.«[1]) Épen ez a szempont volt uralkodó akkor is, midőn az egyik vagy másik hivatalnok alkalmatlannak bizonyúlt. Ez esetben nemesi származása nem mentette őt meg attól, hogy hivatalától megfosztassék.[2])

A központi hivatalokban szinte conditio sine qua non lett a qualificatio. »Senki se alkalmaztassék mint fogalmazó, és senki se ajánltassék tanácsosnak vagy alispánnak, a ki nem mutathatja ki kellően az előirt politikai és jogi ismeretek megszerzését.[3])«

Hasonlókép qualificatióhoz volt kötve a városi hivatalok elnyerhetése is. Kellett, hogy legalább a tisztviselők $^1/_3$ része birjon jogi képzettséggel.[4]) Itt azonban némileg korlátozta a versenyt a császár azon igyekvése, hogy lehetőleg kiszolgált tiszteket alkalmazzanak a magistratusoknál.

A qualificatióval együtt mind szigorúbb rendeletek irják elő a német nyelvnek tanítását az iskolákban. Nem csak a belépőktől követelték a német nyelv ismeretét, hanem a már beirt deákok is kötelesek voltak 3 év alatt elsajátítani a német nyelvet. Ugyanannyi idő lefolyása alatt német nyelven kellett előadni minden tárgyat, a theologiai facultás kivételével.[5]) Épen száz évvel azután a mikor Thomasius először tartott *német* előadást német egyetemen, vált a német a m. kir. egyetemnek tannyelvévé. Még iskolamester sem lehetett más, mint a ki a német nyelvet birja, és a normalis methodust ismeri.

Bár a megyéknél egymást érte a panasz, hogy az előirt német ügykezelés nem léptethető életbe, mert nincs elég németül tudó tisztviselő, ott a németesítés tényleg mégis keresztűl volt víve. Németek már 1788-tól fogva a protocollumok, német

---

[1]) Die Fähigkeit und Rechtschaffenheit kann jeden sicherer als der Adel zu Aemtern tauglich machen. 11168/$_{86}$. Heimbucher családja később nemes lett Bikkessy névvel.

[2]) Rakovszky Elek Szatmár m. alispánja 4236/$_{87}$.

[3]) 4098/$_{87}$. ápr. 4.

[4]) 10671/$_{86}$.

[5]) 9807/$_{86}$.

a levelezés a helytartótanácscsal. Egészen máskép állott a dolog az igazságszolgáltatásban. Ennek természete a formulákhoz való ragaszkodás; csak az egyház lehetett conservativabb a régi, szinte babonás tisztelettel körűlvett mondatok megtartásában. A keleti császárságban még századokon át római volt a törvényes nyelv, miután már görög lett az állam, és az angol curialis stilus is századokon át megőrizte a régi franczia phrasisokat. Igy nálunk sem lehetett el a »populus Verbőczy-anus« a deáknyelv nélkűl. Itt tényleg úgy állott a dolog, hogy az ügyvédeknek ill. biráknak csak legcsekélyebb része tudott németűl.[1]) A tudományos qualificatio e téren teljesen elütő volt a császár-követelte nyelvitől. És épen ő, ki annyira sürgette az igazságszolgáltatás gyorsítását, nem követelhette, hogy juristitium álljon be, mert nincs kellő számban a német nyelvet ismerő biró és ügyvéd az országban.[2]) Itt pedig teljes tudásra van szükség szóban és irásban, nemcsak a társalgási nyelv birására, mint azt a hétszemélyes tábla helyesen kiemelte. E repraesentatiónak volt eredménye: a császár egy évre elhalasztotta a német nyelv behozását a törvényszékeknél, de a hétszemélyes táblának és a kir. táblának egymás közt és az udvari hatósággal már 1787. nov. 1-től németül kellett levelezni. »Minthogy erre törhetetlenül el vagyok határozva, nem látom be, mi tarthat vissza a kiviteltől.«[3]) Pedig még egy 1788. elején készűlt kimutatás szerint is igen csekély minoritásban voltak a magyar birói karban a németűl jól tudók. Abauj, Beregh-Ugocsa, Zágráb, Vas, Szabolcs, Szatmár, Sáros, Ung megyék törvényszékeinél *épen senki* sem birta a kivánt nyelvbeli qualificatiót. Még a kerületi táblák között is csak Nagy-Szombaton és Kőszegen voltak többségben a németül jól tudók, sőt a hétszemélyes tábla birái közt is találkoztak németül épen nem értők.[4]) Jellemző,

[1]) Hét-személyes tábla felterjesztése 1787. 13636. sz.

[2]) Az »omnis mutatio tam regi quam regno periculosa« czímű. 1789-ben megjelent röpirat szerint az ügyvédeknek alig egy huszada tudott németűl.

[3]) 15104/87.

[4]) 9834/88.

hogy aránylag több németül tudó van a titkárok, actuariusok és registratorok közt.

Ily viszonyok közt a legmegátalkodottabb ujítónak is lassitania kelle eljárását. A hétszemélyes tábla újra előadja a nehézségeket, melyeken csak az iskola lassú és tartós tevékenysége diadalmaskodhatik. »Nem, mert idegenkedünk a dolog ujságától, nem, mert az ősi szokásokhoz való ragaszkodás ösztönöz: hanem tüzelve a kötelesség érzete által Felséged és polgártársaink iránt, lángolva az igazságszeretet legyőzhetetlen vágyától, végre meggyőződésből és annak tiszta tudatából, minő hátrányok hárúlnak az igazságszolgáltatásra, merészeltünk ezen előterjesztéssel a Felség elé járulni.« [1]) Ezen előterjesztésre csakugyan meghosszabbítja a császár a terminust, 1790. nov. 1-re rendelvén peremptoriusan a német tárgyalási nyelv behozatalát minden törvényszéknél. Addig is szorosan megtiltja, hogy németül nem tudó nyerhessen hivatalt, vagy ügyvédi oklevelet.[2]) A magyarországi deák törvénytudomány kihalásra volt kárhoztatva. A régi törvényekkel és perekkel együtt ki kellett veszni azok vivőinek is; az új szellem alkotta törvények alkalmazása már az új generatióra legyen bízva. És hogy a változás annál gyorsabban mehessen végbe, meghagyja, hogy minden németül nem tudó ügyvéd 1788. szeptemberig köteles kimutatni, hogy irodájában van egy németül teljesen tudó egyén. A ki pedig 1790. novemberig sem tanult meg németül, az, minden tekintet nélkűl egyéb érdemeire, kizáratik »a stallo advocandi«.[3]) Egy későbbi rendelet szerint a biró is elveszti hivatalát, ha a terminusig nem birja a hivatalos német nyelvet.[4])

E rendeletnek végrehajtása kétségtelenűl véget vet annak a prokátorvilágnak, mely akkor már századok óta typikusan fejlődött ki hazánkban. A deák nyelv halálra van itélve, annak védelmére már nem kel fel senki. Ekkor nyilatkozik először a kivánság, engedje meg a Felség, hogy a tör-

---

[1]) Nicht von der Neuheit der Sache befremdet etc. 592/88.

[2]) 1880/88.

[3]) Cs. kézirat Pálffyhoz 2508/88. febr. 25.

[4]) 11668/88.

vényszékeknél az *anyanyelvet* használják.[1]) Fel kellett gyujtani a régi bojtorjánt, hogy a föld előkészíttessék a nemes termés befogadására.

Egyik legfontosabb érv a német nyelv behozása ellen abban állott, hogy legalább az első időben csak igen kevés kellően képzett ifjú kerűlhet ki az iskolákból. Említettük már, hogy a tanpénz beszedése következtében különben is ijesztő mértékben csökkent a deákok száma, és a német nyelv megkövetelése is szükségkép sokat visszatartott az iskola küszöbétől. Nem minden hatóság járt annyira a császár kedvében, mint a jászkúnok, a kik évi 300 frtot ajánlanak fel egy német nyelvtanítónak, mert különben ők nem tanulhatják meg ezt a nyelvet [2]), vagy mint a lugosi görög n. e. egyház, a hol a protopópa reábeszélte a községet, hogy fogadjanak még egy második német tanítót is, és csak a vallást és az egyházi éneket tanulják nemzeti nyelvökön.[3]) Sokkal általánosabb lehetett az olyan felfogás, minőt Erdélyből hallunk, hogy »Al Csernatoni Lovas katona Renden valók. Dúló András és Cseh Elekné tiltják a mestert, hogy gyermekeiket német nyelvre ne tanítsa« — a miért »a kompániai Tiszt úrnak a megzabolázás végett által iratni rendeltetik« [4]) — vagy, hogy még az elemi iskolákban is tanítják a latin nyelvet, pedig az nincs előirva.[5])

Kik adják tehát ezt az új, új eszmékben nevelt hivatalnoki kart? Legnagyobb részben a főnemesek és nemesek fiai, kik ilyen módon is meg akarják tartani az öröklött állomásokat, részben a városi polgárság is, különösen a hol lutheránusok laktak. Ne feledjük, hogy nem katholikus országokban a papok fiai egy igen jelentékeny részét szolgáltatják az intelligentiának, és fegyelmezett nevelésök- és igénytelenségökért igen alkalmasak az állami hivatalok betöltésére. Most a császár ezek előtt is megnyitja a közpályát.

A possessióban levő családok gyermekeire nézve igen

---

[1]) Erdélyi mágnások és nemesek panasza 7962/$_{86}$.

[2]) 6213/$_{86}$.

[3]) 10677/$_{87}$.

[4]) A kézdii parcialis ref. zsinat. 1786. 2. pont. Erd. kancz. akták 6202/$_{86}$.

[5]) 8519/$_{86}$.

lényeges, egész nevelésökre kiható változtatást okozott a qualificatio. Növeli a nyilvános iskolának értékét a privátoktatással szemben. Már a nexus, a név és vagyon nem biztosítják oly mértékben az előléptetést, mint addig. A nevelés tovább tart: nincs befejezve a praefectus elbocsátásával. El kell menni az ifjúnak praxisra, megyébe, királyi biztoshoz, ha lehet Bécsbe, a kanczelláriához. Már nem születése állapítja meg rangját, hanem szolgálata. Bécsbe pedig azért kell elmennie, »mert a hazában mindenkit bátyának és barátnak néz, és mindenkitől várja, hogy előmozdítja dolgát, ott pedig idegenek közt jobban fogja megbecsülni magát.«[1]) Az volt még a közhit, hogy a nexus szálai csak meggyöngülve érnek a monarchia székvárosába. És a mi a modern nevelést annyira megkülönbözteti a régitől: a *társaság* kezdi megszabni irányát az ifjú tovább fejlődésének.

Nem csak a qualificatio emelte szükségkép a magyar ifjúság szellemi és képzettségi szinvonalát. A legfontosabb indító ok járult ehhez: a verseny. Mert a német nyelv behozásának szükséges következése volt, hogy a németül értő még akkor is előnyben részesült, ha nem volt magyar. És József császár nyilatkozatai szerint nem lehet kételkednünk abban, hogy azon esetben, ha a magyar hivatalnoki kar nem birna a kellő qualificatióval, vagy nem mutatkoznék eléggé megbizhatónak, idegen tisztviselőket hozott volna az országba.[2]) A hazai ifjúság tehát nagyobb erőfeszítésre volt kényszerítve, meg kellett szereznie azt, mi addig apai öröksége volt.

Mint minden lehető másnál, úgy a hivatalok betöltésénél is érvényre jutott a statisztikai szempont. A szükséglet évenkint átlag 812 végzett embert tesz ki, kik közül 398 alkalmaztatik a politikai, 124 a kamarai és 290 a birósági hivataloknál. Már e számok is mutatják, mily mélyen lenyúlt a bureakratikus szervezet és mennyire kellett átalakítania e szükségletnek nemcsak a nevelési rendszert, hanem az egész felfogást hivatalról és előmenetelről.

---

[1]) Rhédey levéltár a nemzeti múzeumban.

[2]) Ld. fölebb. VI. k. III. fej.

Egyházi politika.

Hasonló szempontoknak kellett érvényre jutniok a másik nagy hivatalos világnál, mely annyira ellentétes volt az állami bureakratiával és mégis annyi érdekszál által hozzá fűzve: az egyháznál.

Ennél is érvénybe lép az állami nevelés, a qualificatio rendszere. A császár oly fontos intézménynek tartotta a generale seminariumokat, az egyház férfiainak általános állami szempontok szerint való nevelését és a püspökök kizárólagos hatásköréből való kivételét, hogy még a belga nemzet forrongása, mely később nyilt forradalomba tört ki, sem tántorította el tőle.[1]) Láttuk, hogy Magyarországon a püspököknek, különösen az egrinek erős oppositiója daczára mégis 1784-ben életbe léptek, a mi különösen a primás concilians magatartásának volt köszönhető.

Az új seminariumok berendezésénél a főszempont az volt, hogy a növendékek ne a régi monasticus rendtartás szerint nevelkedjenek, hanem mint a »nemzeti felvilágosodás« leendő bajnokai. Verhovácz csakugyan ilyen szellemben vezette a pestit, a zágrábi is alkalmazkodott az új viszonyokhoz, csak a pozsonyi szitott inkább a régi traditiókhoz.[2]) Nagyobb szabadságot engedtek a növendékeknek a rokonaikkal való társalgásban és a levelezésben. Maga a császár gondoskodott arról, hogy szállásuk illően legyen butorozva. a pesti seminariumnak ő szerezte meg az annyira szükséges kertet.

Tanulmány tekintetében nem annyira a tudományos theologiai képzést, mint inkább a lelkészkedés praktikus céljainak szolgálót tartották szem előtt. Csak a legtehetségesebb ifjakat vezették be a görög és héber nyelv tanulmányába. Később összevonták időkimélés szempontjából az ó- és az újtestamentum hermeneutikáját, s a patrologiát és theologiai irodalomtörténetet csak mint az egyháztörténet részeit adták elő.[3]) Ellenben meg kellett tanulniok a növendékeknek a nor-

---

[1]) Ld. Jean-Henri de Frankenberg. Primat de Belgique, par Aug. Theiner Paris 1852.

[2]) Rautenstrauch jelentése $4827/_{86}$.

[3]) $12039/_{87}$.

malis tanmódszert. A praktikus szempont követelte, hogy a papság jobban be legyen gyakorolva a nemzeti nyelv használatába. Ezért elrendelte a császár, hogy a praktikus tanulmányokat, mint p. o. az erkölcstant, lelkésztudományt és dogmatikát *nemzeti* nyelven adják elő, és az ifjak irásbeli dolgozatok és hitszónoklatok által bizonyítsák, mennyire birják a nép nyelvét.[1]) Könnyű belátni e rendelet elsőrangú fontosságát. A papság ez által ismét szoros viszonyba lép a néppel. Irodalomtörténetünk egy kitünő művelője kifejtette, mennyi érdeme volt e század elején a nemzeti szellem ápolásában épen a katholikus papságnak.[2]) Nem nehéz e tünemény egyik oka gyanánt megismerni József császárnak ez intézkedését. A nagy germanisator, ki mint újító volt az, hogy mint mindenütt, a nyelv birodalmában is élőt tegyen a holtnak helyébe, igen jól tudta, minő magikus hatalmat gyakorol az ember fölött született anyanyelve. Még azt is elrendelte, hogy a szentségeket a nemzeti nyelven szolgáltassák ki a papok, hogy a nép jobban megértse őket.[3]) Az ő és tanácsosai meggyőződése szerint ez volt a legjobb mód az egyház erősítésére, úgy a máshitűek, mint az indifferensek ellenében.

Már a papi nevelés és hivatás sem lehetett más, mint a nemzetinek egy része. Ki kellett abból zárni minden külföldi befolyást. Még a protestáns ifjakat sem szivesen bocsátotta a külföldre, a katholikusokat már uralkodása elején visszahivta az előbb annyira látogatott páviai és római intézetekből.

Ez iskolákban nyerték addig kiképeztetésöket a magyar főuri családoknak a papi pályára szánt fiai. Ezentúl, ha egyházi hivatalt akart nyerni, a főnemes sem járhatott máshova, mint a generale seminariumba. Kétségtelenűl ez volt egyik oka, a miért a magyar aristokratia elhanyagolta az egyházi pályát. A másik, még fontosabb, a kor szelleme volt. Nem látszott sem divatosnak, sem czélszerűnek oly pályára lépni, melyet folyvást éles gúnynyal halmozott el épen a legmagasabb körök társalgása. Így szakadt vége a főnemes főpapok successio-

[1]) 8970/86.

[2]) Gyulai Pál. Vörösmarty életrajzában.

[3]) 2348/86. mart. 7.

jának, mely oly jellemző, typikus vonása a szatmári béke utáni Magyarországnak.

A qualificatióval, melyet most az egyházi szaknál is megköveteltek, szükségkép gyengűlnie kellett e téren is a patronatus és nexus uralmának. A felsőbb állomások betöltése tisztán az állam fejétől függ, a ki nem engedi már meg, hogy a püspökök nevezzék ki a káptalan tagjait, bár eddig néhol gyakorolták e jogot — és az alsóbb tisztségek elnyerésénél is érvényre jut az állami szempont. Nem tisztán a patronus jelöli ki a plébánost, mint addig: concursusnak kellett megtartatnia itt is, mint bármely más állomásnál.[1]) Concursusnál pedig részben a jobb bizonyitvány dönt, részben az állami-egyházi politika iránt való kisebb vagy nagyobb hajlandóság.

Maga az egyházi bizottság, mint a császár hivatott organuma, kifejti, mit követel egy püspöktől, midőn 1787-ben alkalma nyilik javaslatot tenni annyi vacans püspöki szék betöltése felől. Követel először jámborságot, azaz a jót a vallás miatt, mert ez a különbség a keresztyén és a pogány erénye közt. Követeli továbbá azt a meggyőződést, hogy a monarchia az egyház terén ellene van úgy az evangeliumi hagyománynak, mint a józan észnek. Végre követeli a tolerantia elfogadását, és a fejedelem túlnyomó befolyásának az egyház ügyeibe elismerését. Kijelentik, hogy a magyar püspöki karnak nem minden tagja van meggyőződve e sarkalatos pontokról, de sokan mégis követik őket, így a nagyváradi püspök, gr. Kollonics László. Nevezetes, hogy a primas kivétel nélkűl más férfiakat ajánl mint a commissio, a császár pedig még ennél is radikálisabb álláspontot foglal el. »Oly személyeket kell ajánlani, *de minden tekintet nélkül születésökre*, kikről biztos, hogy elveik jók, hogy életök tiszta, és hogy koruknál fogva jól vezetik a papságot és jól oktatják a népet.«[2]) Kalocsára Kollonicsot nevezi ki. Váczra b. Splényit, Szepesre gr. Brigidot, kit aztán Laibachba tesz át és a ki legalább indigena volt. Hanem győri püspök Fengler mölki apát lett, nagyváradi

[1]) 1167/1786.

[2]) 8512/87.

Kalatay lembergi főpap, és így idegenek jutottak e kiváló polczokra.[1])

Lehetetlen észre nem venni a császár egyházi politikájában azt a tendentiát, hogy a klérus csak mint *egyházi* osztály tekintessék, ne pedig mint *országos rend.*

Az egyházi méltóságok, a császárnak és tanácsosainak meggyőződése szerint, csak mint a fejedelem beneficiumait élvezik az egyházi javak hasznát, de nem függetlenűl. »Annak a mondatnak, hogy a klérus előjogai egyenlők a magyar nemességével, nincs semmi alapja«, irja a császár, midőn a püspökök folyamodnak, engedjék el nekik az összes már fél milliót meghaladó hátralékot, melylyel a fortificatorius pénztárnak tartoznak, és a midőn a causarum regalium director kijelenti, hogy nem tud titulust, melynek alapján ellenök megkezdje az actiót.[2]) Ebből következett a primás azon jogának megszünése, mely szerint két ülnököt nevezett ki a királyi táblához. Ebből következett, hogy a császár még a török háború által előidézett pénzügyi szorultságban sem akart elfogadni a klérustól donum gratuitum-ot, nem akarta ajándékul elfogadni egy részét annak, a mi egészben az államé. Végre az által látta magát a császár feljogosítva, hogy meglehetősen korlátlanúl rendelkezzék az egyházi vagyon jövedelmével.

Be volt fejezve az egyházi javak összeirásának nagy műve, és a császár áttekinthette annak eredményét.[3]) A világi papság javainak értéke majdnem 20 millióra,[4]) évi jövedelme 858,000 frtra volt becsűlve, a szerzetes papság birtoka 6 millió frtra 238,000 frt jövedelemmel.[5]) Ehhez járúlt még a mise- és más alapítványok után járó jövedelem, a mi évenkint szintén 233,000 frtot tett ki, és a kolduló szerzeteknek évenkint több mint 400,000 frtra menő bevétele.[6]) Összesen 96

[1]) 10268/87.

[2]) 7953/87. Nur ist der Satz, dass der Clerus mit dem hung. Adel ganz gleiche Vorrechte habe, ungegründet.

[3]) Csak az egri püspökség és az egri és veszprémi káptalanok nem nyujtották be vallomásaikat.

[4]) Az épületek nélkűl.

[5]) Ebbe, épen a leggazdagabb apátságok, a benczések és cziszterczi-ták nincsenek beszámítva.

[6]) 13468/89 és elnöki levéltár 73/1787.

milliót tett ki az egész vagyon, melynek a császár meggyőződése és rendelkezése szerint a magyar vallásalap volt a birtokosa.[1]) »A primás jövedelmei a vallás-alapot illetik meg. — Nem tudni, mik lesznek a primás utódjának jövedelmei.[2])«

A vallás-alapé, és így az államé a vagyon: annak kötelessége azt igazi czéljaira fordítani. A császár szempontjai szerint a főpapi fénynek fentartása, melylyel igen rikító ellentétben állott az alsó papság nyomott helyzete, már nem lehetett oly czél. »A kimutatásokból látom, mily csekély a falusi lelkészek jövedelme. Gondolkoztam, hogyan lehetne ezen segíteni a vallásalap jobb beosztása által. A gazdag klastromok eltörlésében nem lehet tovább menni, de hátra vannak a kanonoki praebendák.«[3])

Az egyházi vagyon nem egyeseké, hanem solidarisan az egésznek fentartására van rendelve. Midőn a Szepességből panaszok érkeznek a lelkészek szegénysége miatt, a császár így határoz: Az illető lelkészek congruáját a magyar vallásalap fogja pótolni. Ha nem volna ez elég, az egész monarchia vallásalapja gondoskodik a fedezetről, és ha minden számítás ellenére ebből sem telne, a szükségletet ki kell róni az egész papságra.[4]) Épen így intézkedik, midőn a váczi püspökség területén új lelkészségek felállítása vált szükségessé, a mire nem volt fedezet.[5]) Az új püspökök kinevezésénél már teljesen érvényre jut ez a tan. »Donationalis leveleiket úgy kell kiállítani mint azelőtt, de egy hozzátétellel: A püspököknek el kell ismerniök, hogy ők csak haszonélvezői az egyházi alapnak, melyből első sorban a lelkészségek szükséglete, általában a

---

[1]) Az egyes bevallásoknál sokkal nagyobb számot úgy nyerték, hogy a vallomásokat rectificálták, még pedig többnyire kétszeres értékét vették fel a bevallottnak.

[2]) 183/86.

[3]) Kézirat B. Kreslhez 1787 jan. 12. 494. sz. a.

[4]) Ist den betreffenden Seelsorgern der Abgang an der Congrua aus dem Religionsfond zu ersetzen. Reicht der hung. Religionsfond nicht hin, so muss die Bedeckung von dem gesammten Rel.-fond der Monarchie verschafft werden, und ist auch dieser wider alles Vermuten nicht hinlänglich, so muss der Bedarf auf die ganze Geistlichkeit repartirt, und solchergestalt von allen Theilen zusammen ergänzt werden.

[5]) Acclusa 1788. 440. sz.

szentségek administrálása és az ifjúság tanítása fedezendő.« Nem kell tehát egy bizonyos dotatiót meghatározni, hanem azt kapják, a mit elődjeik élveztek, csakhogy azon mértékben, a mint a vallásalapnál hiány mutatkozik, bizonyos százalékkal hozzá kell járúlni annak pótlásához.[1]) Csak ily módon lehet elejét venni annak a nagy nyomornak, melyben sok lelkész sinylődik, mely lealacsonyítja állásukat, úgy hogy illetlenűl öltözve járnak, mely lankasztja buzgalmukat, mely eltéríti őket szellemök művelésétől, és kényszeríti őket, hogy lelkészhez illetlenűl kereskedéssel foglalkozzanak, vagy adóssággal terheljék magokat.[2]) Csak is ily módon lehetett megtalálni a kellő eszközöket a lelkész-rendezés végrehajtásához, mely 1189 új lelkészség és káplánság, plébánia és iskola fundatióját és dotatióját tette szükségessé.[3])

Minden egybe vágott ez eljárásban. A király a fényűző főpapi rend ellen küzd, az emberbarát a szegény lelkészeknek sorsát javítja, a philosophus a nyert tőke által, az állam ujabb megterheltetése nélkűl, a nép vallásos és erkölcsi neveléséről gondoskodik. Nem volt ez más, mint a nemesi társadalom által occupált egyháznak részben a királyi uralom alá hajtása, részben eredeti demokratikus kezdeteire való visszavitele.

Nem csuda, ha ez eljárás nagy ellenszegülést kelt. Hanem már nem az elvek ellen irányúl az: azokat illetőleg mindenki tudja, hogy meg nem ingatható a császár. A kivitel akadályait tüntetik fel, hogy a császárt politikája megváltoztatására birják.

A főnehézség, a theologiai pályára készülőknek aránylag csekély száma volt. A seminariumokat 1200 növendék számára rendelték, de 1787-ben csak 884 volt beirva. Pedig évenkint legalább 200 új lelkészre lesz szükség. Igy majd arra szorúlnak, hogy még nem végezett philosophusokat alkalmazzanak papokul. Ez, a primás szerint veszedelmesebb volna, mint a teljes hiány. »Ezek rendesen oda törekednek, hogy a hitből tudományt csináljanak, pedig e kettő már szószerinti értelemben véve is nagyon ellenmond egymásnak.«

[1]) 2955/87.

[2]) 11176/87.

[3]) A lelkészszabályozásról szóló tőkimutatást ld. *Függelék.*

Ismerjük már azon okokat, melyek általában csökkentették a magyar főiskolák hallgatóságának számát. A theologusok hiányát még más viszonyok is idézték elő. A vallásos buzgóság fogytán van. Egyaránt apasztják azt a civilis tolerantia és a theologus intolerantia. »Annál nagyobb lesz, mennél nagyobbnak tüntetik fel a különböző felekezetek közti különbséget, és oly mértékben csökken, a mennyiben ez a különbség kisebbnek tünik fel.«[1])

És ha a papi hivatás elvesztette előbbi nagy vonzó erejét a hivő lelkekre, úgy a nagyravágyóknak és világiabb élvezetet keresőknek sem nyújthat már annyit, mint előbb. Az alapítványok megszüntek, a püspöki és kanonoki hivatal aránylag igen kevés és már nem kecsegtet a régi fénynyel. Minek forduljon egy 18—20 éves művelt ifjú oly pályára, melyen igen valószinű, hogy egész életében a 300 frtos congruával kell beérnie? Különösen most, midőn az ilyen ifjú előtt annyi más pálya áll nyitva.

Épen a császár demokratikus szándékát fordítják ellene. Ő nivellálni akar, de kimutatják, hogy az a kevés, de annyira kiemelkedő, kápráztató fénypont jobban hat a közös nevelés által már különben is nagyravágyó ifjú képzeletére, mint a mindig közepes általános jólét. És mit ér a régi érseki vagy káptalani pompa vonzó erejéhez képest az, ha a császár a különben is megszorított kanonoki jövedelmeket, legalább a scholasterius praebendákat, a tanfelügyelők javadalmazására rendeli?[2])

Bizonyos, hogy az egész politikai állapottal és a gondolkodásmóddal együtt, még az egyháziak gondolkodása is nagyban átalakúlt az új eszméknek részben bomlasztó, részben termékenyítő hatása alatt. Nem akarunk túlságos súlyt helyezni arra, ha egy buzgó katholikus »nestorius bűzü püspökökről« szól.[3]) Hanem bizonyos, hogy a felvilágosodás és a királyi hatalom közös támadása sok helyütt igen meggyöngülve találta az egyház régi épületét, melynek lakói már magok

---

[1]) Batthyáni primás fölterjesztése 1788. 3062. sz.

[2]) 2615/88.

[3]) Igaz Magyar II. rész.

sem igen biztak fennmaradásában. Igen tanulságos e szempontból, hogy az eltörlésre szánt pálosokat maga generálisuk Ordódy jelentette fel, mint a kik minden fegyelmet nélkülöznek.[1]) Egy más feljelentés szerint, melynek szintén a rend egyik tagja volt a szerzője, a rend távol esett eredeti feladatától, és már abban az állapotban van, hogy csak eltörlés, vagy gyökeres javítás segíthet rajta. Az engedetlenség nem ismer korlátot, és a főnök csak a scandalum kerülése miatt nem fordúl a világi hatósághoz. Ernyesztőleg hat, hogy sem tudomány, sem erény nem visz főnökségre, csak a társak jó indulata. A seminariumi nevelés nem sokat használ, ifjaik az erdőkbe menekűlnek és onnét nevetik őket. Fő baj az, hogy semmi dolguk, a henyeség megöli őket. Gazdaságilag is tönkre mennek, és mind magok, mind mások meg vannak győződve arról, hogy nincs maradásuk. Már novitiusok sem állanak hozzájok.[2])

Egy erkölcsileg és anyagilag egyaránt sülyedt, minden magasztos impulsust nélkülöző, még a szent formákat is elhanyagoló társaságnak nyerjük így képét. Ez magyarázza meg, miért kellett akkor oly erősen közbelépnie az államnak. A pálosok sorsára jutott a magyar kereszténység első bástyája a pannonhalmi apátság is, mely »úgy helyzeténél fogva egy magas hegy tetején, mint belső alkotmányánál fogva, nincs hasznára a közügynek.[3])« Igaz, hogy az egész XVIII. századon át alig tett valami nevesebb szolgálatot ez a régente oly hires klastrom a hazai műveltségnek. A császár fegyháznak rendelte,[4]) Spielberg és a gráczi vár módjára. A városokban fekvő klastromokat modern kulturai czélok előmozdítására fordította. Sok klastromból iskola lett; a pesti pálosmonostorban helyeztetett el az egyetem. A budai karmelita klastromot szinházzá és mulatóhelylyé alakították át; ez a mostani várszinház. A császár az encyklopédisták értelmében járt el, midőn a régi idők alapítványait a modern szükségletekhez alkalmazta. Még jobban kitünik ez azon rendelkezéséből, hogy a kanonoki

---

[1]) 643//786.

[2]) 644/86.

[3]) 12809/86.

[4]) 13826/86.

állomások számát leszállította, és az így megtakarított összegeket a normalis iskolai fundushoz csatolta.[1])

Rationalis államában nem maradt helye a középkor legsajátosabb alkotásának, a szerzetes életnek. Csak azon szerzeteket kimélte, melyek folytonos tevékenység által mutatták hivatásukat, a nélkűl, hogy bárminő túlzás által kényelmetlenekké váltak volna az államra nézve: a piaristákat és az irgalmasokat. A piaristákat is fenyegette a feloszlatás veszélye; 1786-ban már meghagyták, hogy többé ne vehessenek be noviciusokat.[2]) Ezt a rendeletet azonban már a következő évben visszavonták.[3]) A bizonytalanság igen lankasztólag hatott szükségkép a rendre, pesti klerikusaik, kik elzárva látták magok előtt az előmenetel minden útját, mert theologiai tanulmányokat nem tettek, folyamodást intéztek a császárhoz engedje befejezni tanulmányaikat és alkalmazza aztán őket világi tanárokúl.[4]) Mindenesetre igen jelentékeny mozzanat ez a magyar világi tanári kar megalakulásának történetében. A császár biztosította a rendet fenmaradásáról. de egyúttal szoros állami felügyelet alá helyezte. Különösen megszorította a rend tagjainak magánnevelőkül való alkalmazását.[5]) Mindezen változtatások úgyszólva ellenmondás nélkűl mentek végbe. Nemcsak a császár hatalmi szava itélte el az egyház régi intézményeit. hanem maga a korszellem is, mely épen a franczia forradalmat közvetetlenűl megelőző években nem anynyira egyházellenes volt. mint inkább teljesen ignorálta az egyházat.

Valóban, bárminő ridegen hangzik is, mély igazságot rejt magában a primásnak az a megjegyzése, hogy a nagyobb egyházi buzgalom mindíg karöltve jár a más felekezettől való nagyobb elválasztással. Csak az oly kormány, mely teljesen elernyedtnek gondolta a felekezeteknek százados küzdelmek által növekedő önérzetét, koczkáztathatta azt a kisérletet, hogy katholikusokat és protestánsokat *egy* templomban. közös isten-

---

1) 5464/89.
2) 10019/86.
3) 9994/87.
4) 16748/88.
5) 12434/89.

tisztelet végett egyesítsen. És hogy mennyire a tiszta rationalismus vezette ez igyekvésében, nem pedig valami magasabb törekvés az emberek egyesítésére, kitünik abból, hogy a *Simultaneumot* — így nevezték, — különösen az által remélték keresztűl vihetni, ha az olyan helyen, a hol annak megvalósítása lehetségesnek látszik, a kevésbbé számos felekezetnek nem engedik meg a külön templom építését.[1])

»A 29. jan. anni 1788. költ parancsolat a felséges királynak ilyen akaratját foglalja magában, hogy a mely helyen különböző vallású emberek lévén, mindeniknek nincs temploma, tehát a melyik félnek temploma van, a másik fél is abba járjon és templomot magának ne építhessen. Ha a pápistáknak nincs, járjanak a reformátusokéba; úgy ha a reformátusoknak nincs, járjanak a pápista templomba. Erről ugyan az a cautio van, hogy erőltetés ne legyen benne. De félő, hogy az ilyen simultaneus cultus vagy simulatiót, vagy simultast szül.« [2]) Csakugyan tettek is erre több kisérletet. Nagy- és Kis-Kálnán, Bars megyében, a reformátusok készeknek nyilatkoztak azt elfogadni, ha a kath. templomban megteszik az általok kivánt változtatásokat. Úgy, de ez esetben a katholikusok még jobban tartózkodnának a simultaneumtól, mint eddig. Új Barsban hasonló ok akadályozta meg a terv megvalósulását. Ungvárban ellenben, az egyházi commissio nagy örömére maga a kath. pap, Nosdroviczky esperes ajánlotta fel a templomot — igaz, hogy községe ellenére — a lutheránusoknak közös használatra; mivel pedig ott a reformátusok is kérnek istentiszteletet, azokat meg a görög katholikusok fogadják be.[3]) A primásnak egy felszólalása figyelmeztetett arra, hogy a physikai együtt-levés még nem egyetértés, sőt hogy ez a folytonos érintkezés még szítaná a vallásos gyülöletet.[4]) A kanczellária teljes határozottsággal hozzájárúlt e felfogáshoz és a császár el is rendelte minden ide vonatkozó kisérlet abbahagyását.[5])

[1]) 15102/$_{86}$.

[2]) Keresztesi. krónika 169. l.

[3]) 18421/$_{88}$.

[4]) 12344/$_{88}$.

[5]) 749/$_{89}$. — Ez által tehát Váradon is a lutheránusokkal való templombírás tolláltatott. Keresztesi 187. l.

Általában igen félre értenők a kormány irányzatát, ha hitetlennek tartanók. Inkább reformáló, meggyőződése szerint javító, a kinövéseket lenyeső, hogy a lényeget jobban megerősíthesse. Magának a vallásos érzésnek, a hitnek, az állam e szilárd alapjának megrendítésétől irtózott. Azért, különösen, midőn már nyilvánossá lett, hogy a felvilágosodás és az egyház elleni küzdelem épen nem áll meg ott, a hol azt a császár óhajtaná, több rendeletben egyenesen a terjedő hitetlenség ellen foglalt állást a császár. Így a főiskolai tanároknak szigorúan meghagyta, hogy sem irásban, sem a tanítványaikkal folytatott beszélgetésben ne állítsanak a kath. hittel ellenkezőt, és ne támadják meg azt, mit tanítani hivatvák, sem máskép, mint a hogy elő van irva, ne magyarázzák. Azon tárgyakról pedig, melyek ha nem is egyenesen vallásosak, de tiszteletet érdemlők, mindig csak szerény mérséklettel szóljanak.[1]) Sőt, mivel most másfelé látta az ellenséget, a régi ellenfelet, a volt jezsuitákat is a közös munkára szólítja. A tanügyi bizottság az exjezsuitákat még a seminariumi tanári vizsgához sem akarja bocsátani, a császár ellenben e kizárást ép oly előitéletnek tartja, mint a régi felfogást, mely mindenben a jezsuitáknak adott elsőséget. »A kabát, a volt név, és a 15 év óta eltörölt rend, nem hagyhattak oly mély gyökereket, melyek egy különben becsületes férfiúra nézve lehetetlenné tennék, hogy akár a theologiai tanításban a kitűzött elvek szerint, akár az ifjúság nevelésében derekasan megállhasson.« [2]) Határozott közeledést a kath. állásponthoz jelöl az a rendelet, mely egy régibbel ellentétben megtiltja, hogy, ha két akatholikus fél közt a házasság felbomlik és az egyik rész katholikus hitre tér, ez új házasságra léphessen.[3])

Természetes, hogy e lépések nem voltak elegendők arra, hogy kiengeszteljék vele és művével az egyházi hagyomány fentartóit. Közelebb hozta egymáshoz a protestánsokat és a katholikusokat. Egy értelemmel ellene fordultak mindnyájan.

[1]) 166/88. 1787. decz. 29.

[2]) 8860/88.

[3]) 5057/89. Ez az ügy később még erősen foglalkoztatta az 1790—1-i országgyűlést.

IV. FEJEZET.

Egy pillantás a kor irodalmára.

Az egész társadalom képét visszatükrözi az irodalom. Nemzeti irodalom nincs, hanem mindegyikének azon körök közűl, melyek a nemzetet alkotják, van külön irodalma. Semmi sem fűzi őket össze, alig érintkeznek egymással. Mindegyik mint külön égi test követi pályáját, és még nem tűnt elő az a központi nap, mely a maga körébe vonja valamennyit és előszabja valamennyinek irányát.

Nem lehetett máskép, mint hogy minden társadalmi osztály, a saját ideáljához legközelebb álló irodalmi iskolához szegődött, és abból vette mintaképeit, lett legyen az idegen, vagy honi. És épen, mivel még oly nagy az egyházi és a rendi különválás, lehetetlen akár az egyik, akár a másik iránynak túlsúlyra jutni, és magához vonni a nemzet lelkét. A történeti fejlődés által előidézett különbségeken kivűl érvényre jut még a nehéz és ritka közlekedés következtében, a geographiai befolyás is.

Hanem, ha ily nagyok az akadályok, nagyok és magasztosak a törekvések. Az elvont szépnek és igaznak terén lehet egyesíteni az annyira széthúzó, de jóakaratban egyesűlő lelkeket. Az egyes iskolákon felül áll az emberi ideál, az egyes körökön a nemzeti műveltség eszméje. Voltakép ez az, mi a korszak irodalmát alkotóvá, a renaissance-nak hirdetőjévé teszi. Ez az, a mi e korszakot elválasztó epochává teszi múltunk és jövőnk között.

Az a küzdelem, melyet politikai téren csakis az állami hatalom folytat a régi ellen, a nemzet ellenére, irodalmi tekintetben nemzeti irányú. Amott nemzetellenes minden újítás, mert politikailag nincs más, mint rendi nemzet, itt nemzeti alapon lehetett megtámadni a régit, mert műveltség tekintetében a rendi korlátok közé nem szorúlt európai befolyás lett nálunk is irányadóvá.

A klasszikus iskola.

A XVIII. század a franczia politikai eszmék befolyása által alakította át az emberiséget, melyeknek létrejövésére viszont oly nagy befolyással voltak a klasszikus görög és római példák, és így némileg folytatása annak a nagy renaissancenak, mely a XV. és XVI. században ülte diadalát a scholastika fölött. Nemcsak folytatása, hanem ellentéte is. A renaissance termékenyítő hatása alatt a régi politikai formák alatt új élet kezdett pezsegni, a régi aesthetikai formák új nyelvet, új, nemzeti tartalmat nyertek. És irodalmi tekintetben még hamarább jött létre az a meggyőződés, mint az állami élet terén, hogy az újkor művei magasabban állanak az annyi ideig egyedűli mintaképekűl elismert klasszikus alkotásoknál.

Az újkor ez öntudatos, büszke diadalérzete nem fordúlt tisztán a renaissance ellen. Az csak Olaszország ege alatt, a Cinquecento milieu-jében jutott teljes kifejlésre. Mihelyt e körből kilépett, transigálnia kellett a többi Európán uralkodó hatalmakkal, az egyházzal és a feudalitással. Ezek csakhamar annak tudatára jöttek, hogy az ókori műveltség nem ellenkezik szükségkép a középkori intézményekkel és a keresztyén hittel. Voltakép abban áll a XVI. és XVII. század csöndes és szakadatlan culturalis mozgalma, hogy Európaszerte szoros viszonyba léptek ez egymással látszólag homlokegyenest ellenkező tényezők.

Ez a sajátságos, római formák és phrasisok alatt nemesi gondolkodást és keresztyén hitet kifejező műveltség jutott uralomra hazánkban is. Elterjedésében nem akadályozta vallás: protestánsok és jezsuiták vetélkedtek a klasszikusok tiszteletében és művelésében; nem a nyelv, mert minden tanúlt

embernek latin volt a második, gyakran az első nyelve. Protestáns és katholikus országokban egyaránt egy idegen, nem nemzeti, szellemi körben mozgott mindenki, a kit műveltsége a köznép fölé emelt, csakhogy a protestánsoknál a biblikus, a katholikusoknál a klasszikus hagyományok foglalták el a nagyobb teret. Még ha nemzeti is a nyelv, idegen a tartalom nagy része, allusióit csak az érti, a ki mind a bibliai történetben, mind a mythologiában teljesen jártas. Ki értené meg ezek nélkűl e kor legnagyobb műveit, a Zrinyiászt, vagy a Márssal társalkodó Venust?

Az ilyen műveltség nem volt tulajdonkép nemzeti. Egyetemekből, collegiumokból, főúri udvarokból sugárzott ki, csak csekély kört világítva be, és homályban hagyva a többit.

Voltakép abban áll a XVIII. századnak művelődési feladata nálunk, hogy ezt a culturát, de csakis ezt, általánossá tegye. Mert ezen alapult az egész iskolai ügy, mely a béke epochájában az eddiginél sokkal nagyobb lendületet vehetett. Addig a deák műveltség kiváltság volt; most az iskolázás, a qualificatio, magának a nemzetnek művelődési hajlama által, a népességnek mind mélyebb rétegeibe hatott át.

Ebből következik a XVIII. század hazai latin irányú irodalmának annyira szembetűnő didaktikus alapvonása. Művelői tanárok és papok egy személyben. Előttök nincs más tökéletes irodalom, mint a latin, annak eszmei körét, annak fordulatait, annak formáit ültetik át nemzetök szeretett nyelvébe, hogy ez által bebizonyítsák annak tökéletességét. Szinte magok is alig remélik, hogy ez sikerülhet. Kell, hogy idegen szólítsa fel őket. Baróti Szabó Dávidot »1773-ban egy Rauch Ignácz nevű jezsuita társa kérte, hogy Klopstock és Sined példája szerint próbáljon írni magyar verseket, hogy láthassák, ha a magyar hexameterek és lyricumok a görög s római hangzathoz hasonlítanak-e inkább, vagy a némethez.«[1]) Symbolikus ez: a német példa, Klopstocknak és Denisnek az unalmas bécsi bárdnak híre, bátorította a miéinket. És midőn Baróti megalkotja a magyar hexametert, első nagy próbáúl

---

[1]) Kazinczy, Magyarországi utak 14. l.

nem valami klassszikus művet választ, hanem Vanière-nek, a franczia jezsuitának Vergilius mintájára írt művét. [1])

Volna
Húnyadi Jánosban és ennek volna Fiában,
Mátyásban ; Magyar és Erdély országnak ezernyi
Válogatott deli bajnokiban tág udvar adatnék. —
Lenne
Főképen bő tárgyam Hazánk kegyes anyja, Theresa.
Ellenséginknek rettentő mennyköve ; győző
Kardja, kinek Burgus vérben minap úsza s borostyánt
Annak dúltt mezein aratott. [2])

Nem magyar itt más, mint a szó. Nem csuda, ha az író nem fog az annyira kínálkozó magyar tárgyak egyikébe sem. És ezt a művet, melyben hosszú könyveken át éles ellentétbe helyeztetik a boldog, egyszerű munkás majoros élete, a finynyás, tétlen, erkölcstelen úréval — »Erdély és Magyar édes Hazánk fő nagyjainak, kikben, úgy mint oszlopokban, van helyheztetve reményje, boldogsága magyar népünknek« — ajánlja a naiv szerző. Más közönsége akkor az ilyen munkának nem igen lehetett.

Épen úgy tanító irányú a klasszikus iskola többi nagy alakjainak, Rájnisnak és Révainak működése is. Mindegyikben annyira dominál a latin befolyás, hogy Révai, midőn már nagyrészt saját működése által nemzetiebb műveltség is jött létre, formában és kifejezésben még mindig a klasszikus nyelven halad. A magyar nyelv aesthetikájának nálok mindig a latin nyelvnek való megfelelés a kriteriuma. És a gondolatok országában is csak a remekíróknál elfogadott és használt bir polgárjogot.

Semmi sem volt természetesebb, mint hogy épen a deák nyelv tanításából, az iskolából fejlődjék a magyar nyelv kiművelésének egy újabb korszaka. Mert az iskolában, a hol a latin nyelvet tanították, e tanításnak, legalább az első években, a magyar volt a közvetítője. Meg kellett tehát keresni a magyarban a megfelelő szót és fordulatot, és mivel igen fej-

[1]) Ste Beuve. Portraits Littéraires. Delille 82. l.
[2]) A paraszti majorságból. I. 2. Pozsonyban és Kassán. 1779.

lett nyelvvel állott szemben a hazai, ez érintkezés annak kicsiszolását és gazdagítását nagyban előmozdította. Különben a jezsuita főiskola használatára készült nagy phraseologiák is bizonyítják, minő gondot fordított a nyelvi kiképzésre az iskola.

Római erények, római érzelmek azok, melyeket ez a nevelés mintaképekűl állított ifjúságunk elé. És mi más az a római társadalom, melynek rajza Cicero és Sallustius műveiből tűnik elő, mint egy nagy nemesi társaságé, mely a hazaszeretet, a politikai belátás és vitézség által csudás eredményeket ér el, és a mely büszkén tartja fenn ősei hagyományát, bár hódol az új, görögös kulturának is. A szempontok azonossága ép úgy elősegíti e fogalmaknak a magyar elmékbe való beillesztését, mint a komoly, méltóságos nyelv, mint az ősi egyszerűségnek és erkölcsi tisztaságnak az idegen fénynyel és romlottsággal való szembeállítása. A magyar politikai nemzet nem Mátyásban, nem is Bethlen Gáborban vagy Esterházy Miklósban tanulta tisztelni szellemi őseit, hanem a római történet nagy és méltóságos alakjaiban. Velök foglalkoztak az iskolai színjátékok, velök a szabály szerint kidolgozott chriëk, az ő nevök jelenik meg minden tudományos oratióban.

Ha mégis volt, a miben ez a régi nemesség nem lehetett mintája az újnak, az az udvari élet volt. Károly, és még inkább Mária Terézia ideje óta, udvari lett a magyar nemesség, és a nemes ifjú előtt legmagasabb kitüntetés gyanánt a királyi kegy lebegett. Ennek elérésére, az egyénnek társadalmi érvényesűlésére, mely nem függ egészen annak szellemi és erkölcsi becsétől, hanem inkább bizonyos ügyességtől az emberekkel való bánásban, más útmutatás kellett, mint a minőt a rideg klasszikusok adhattak. A spanyol, a modern népek közűl az, melynek vérébe leginkább átmentek a lovagi erények, szolgáltatta irodalmi tekintetben is a mintát. [1]) Ezt fordíttatta le udvara részére a napkirály, XIV. Lajos, ezzel ajándékozta meg Faludi Ferencz a magyar nemességet. [2]) A jezsuiták eltörlése előtti évben bocsátotta közre a magyar

[1]) Gracian Boldizsár jezsuita udvari emberében.

[2]) Bölcs és figyelmetes udvari ember. 1772.

próza mestere e művet. Szinte bocsánatot kér azért, hogy ez nem a tiszta erkölcsöt nyujtja. »Kérem pedig arra, meg ne itéllyen, se ravaszkodásra ne véllye a' mit írtam; fegyvert, óltalom eszközt kivántam a hamis világ ellen adni, nem rosz Politikát hinteni Nemzetem eleibe.«

Valóban, ez a finom, kimért beszéd el is üt az iskola jellemétől, Szabó Dávid, Rájnis, maga Révai is, egyszerűek, erősek, hajthatatlanok, mint régi rómaiakhoz illik, ügyök igazságától teljesen eltelvék, és ép oly kevéssé kimélik ellenfeleiket, mint a középkori theologusok vagy a régi írástudók. El vannak különítve az egész világtól, nem érintkeznek mással, mint kartársaikkal és tanitványaikkal, a világ forgása alig létezik reájok nézve. Barótin, mindjárt észre lehet venni, »hogy háta gerincze complimentekre hajlani nem tanult.« — De erkölcsei tiszták, feddhetetlenek, azt első tekintete is mutatja: s szíve azt a buzgó hazafiságot, melyet az olvasó verseiben feltalál, valósággal érzi.[1]) Rajnist a győri püspök komolyan megintette, mert az »Aeneis« fordítója fejébe vette, hogy tőle függ, kinek köszönjön, kinek nem, és ez álláspontját még a püspökkel szemben is védte. Révai folytonos viszálkodásban él rendjével, és naivitása annyira megy, hogy József császártól várja a magyar tudós társaság felállítását, sőt meg van győződve arról, hogy a császár kegyesen fogadta e szándékot.[2]) Magok még küzdenek a nyelvvel, de azért szigorú szabályok közé szeretnék foglalni. Igen jellemző reájok nézve, hogy nemcsak költők és fordítók, hanem nagy előszeretettel foglalkoznak régiségekkel, és tán több időt és fáradságot fordítottak a versirás szabályainak megállapítására, mint magára a versírásra. Poetai erőre ez az iskola csak Berzsenyi által jutott, midőn a magyar tartalom már csak köntösnek használja és szinte szétfeszíti a szűk deák formát.

Nem is szabad hinni, mintha ez az iskola olyan nagy hatást gyakorolt volna, mint azt vezéreinek híre-neve után

[1]) Kazinczy i. h. 13—19. l.

[2]) Candidati erigendae eruditae societatis. Győr. 1791. nov. Révay 84. lap.

várni lehetett volna. A tanult magyar magokból a klasszikusokból ismerkedett meg velök, az olvasó közönség pedig — a mennyiben existált, más ideálok után sovárgott. Az igazi deákos magyar irodalmat nem is ők képviselik, hanem nagy szorgalmú historikusaink, Katona, Pray, Kovachich. Ezeknél a magyar tárgy a fő, és nem lehetett a magyar történetnek egy lapját is elképzelni máskép, mint a legszorosabb viszonyban a nap égető kérdéseihez. Egész tudományuk, egyházi és politikái hitvallásuk egységes, a magyar nemesi társadalom fejlődésében gyökerező. Minden, a mi ezt támogatja, gazdagítja, adat vagy törvény, egyaránt nagybecsű előttök, a kritika kétkedése reájok nézve alig existál. Azt hitték volna, hogy a régi hagyomány hitelessége ellen intézett minden támadás, magát azt az alapot rongálja meg, melyen az egész nemzet áll.

A népies irány.

A klasszikus iskola egy magas, de már nem élő, és így a nemzeti egyediségre veszélyt nem hozó, műveltségi ideál színvonalán áll és arra óhajtja fölemelni nemzetünket. Követéséhez, élvezéséhez bizonyos ismeretkörbe való behatás volt szükséges, melyet csak a magasabb iskolázás nyitott meg. A kik ebben részt vettek, nagyobbára az eredeti nyelven is olvashatták Cicerót, vagy pedig megismerkedtek az egyik vagy másik modern művelt nyelvvel. Az igazi magyar olvasóközönséget nem ezek sorában kell keresni. Ahoz a magyar városok polgárai, a református papok, a gazdatisztek, a nők állították a legnagyobb contingenst. Ezekkel a saját nyelvökön kellett beszélni, oly tárgyról, mely az egyszerű szívekre jobban hat, mint minden irodalmi művészet, szerelemről, hazafiságról vagy, a mi soha sem téveszti el hatását, mindkettőről. Nem más ez az irodalom, mint a régi népkönyveknek, az Árgyirus királyfinak, a Salamon és Markalfnak, vagy a Toldinak descendentiája. A népszerűségére nézve nem sokat tett ki a prózai vagy a poétai alak. Érdeket kellett kelteni, nevetésre, vagy még jobban, sírásra fakasztani. A »Kartigám kisasszony« elterjedése bizonyítja, minő hálás, és minő csekély igényű volt ez a közönség.

A kik igényeit kielégítik, kivétel nélkül fölötte állanak

műveltségben. Igazi népköltőink, a szó mai értelmében, a múlt században nincsenek. A könyvírás a népköltészettől, mely különösen a népdalokban culminál, teljesen el van választva. A kik a nép nyelvén írnak a nép részére, — tudósok vagy katonák; de mindannyian járatosak a régi vagy modern irodalmakban, és azokból veszik tárgyaiknak nagy részét. Akár Kónyi Jánost nézzük, ki őrmester létére teljesen birja a német nyelvet, és többnyire franczia eredetű elbeszéléseket ültet át, akár Gvadányi József lovas generálist, akár Dugonics Andrást, a »pesti tanulmányoknak királyi mindenségében a tudákosságnak királyi tanítóját«, valamennyi csak irodalmi czélból bocsátkozik alá, hogy a nép nyelvén beszéljen, hogy annak gondolkodása módját tükröztesse vissza, míg voltaképép életének és tudományának köre őt más műveltséghez kötné.

Mi ez a czél? A népnek magyar olvasáshoz való szoktatása első sorban, második sorban pedig az író politikai vagy sociális tendentiájának a nép között terjesztése. Alig lehet szó tisztán aesthetikai törekvésről, vagy valami ethikai problemának művészi kidolgozásáról. Kónyi első könyvét vitéz bajtársainak írja, »kiknél az idegen nyelv még mostoha.« Dugonics, Etelkája előszavában nem szól egyébről, mint magyar szívéről. »Eleve azt mondhatom: igaz magyar vagyok és hazámat szerfölött szeretem. Hogy benne születtem, soha sem szégyenlem. Adná az Isten, hogy ő se szégyelje neveltetésemet. Olyan vagyok, a ki édes hazámnak boldogulásán örvendeni, sanyargatásától félni, veszedelmén irtózni tudnék. Olyan vagyok, ki édes hazám fentartására, ha tehetségemben lenne, testestől lelkestől iparkodnék.« És mint az író följegyzéseiben kiemeli, ennek az egész hosszú regény »írásának fő oka vala Magyarországnak ekkori siralmas állapotja második József császárnak igazgatása alatt.« Két évig tartotta vissza a budai censura, midőn végre 1788-ban a bécsi megengedte a kinyomatást, az ezer példány egy év alatt elkelt, mert »megértették a magyarok benne foglaltatott szándékaimat.« [1]) Gvadányi, ki oly tüzesen tiltakozik az ellen, hogy ő *author*,

[1]) Nemzeti múzeumi kézirat. Etelkának kulcsa.

nem másért bocsátja közzé peleskei notárius-sát, mint »az abajdonez szívű magyar gavallérok és dámák« megszégyenítésére, és hogy a magyar öltözet és magyar nyelv visszafogadására serkentse a nemzetet.[1]) Horvát Ádám is hazafiságtól indíttatva írja Hunniász-át és Hunyadi János mors-ában a »kétség partjára« küldi »a szegény magyart.«

»Tekints az ingadozó reménység polczára.«[2])

Maga ez a czél elegendőnek látszik a munka minden hibáinak kimentésére. Valóban csak is ez mentheti ki Dugonics Etelkájának trágárságait és Gvadányi Pöstyéni förödésének mondhatatlan köznapiságát, melyet még élcz sem enyhít. Csakis ez ad irodalomtörténeti jelentőséget a »szennyesen dolgozó« Horvát Ádámnak. Hogy mennyire másodrendű volt e mellett minden aesthetikai kérdés, és mily naivan eltekintettek attól, hogy egy irodalmi munka más beszámítás alá is jő, mint hogy hazafias-e vagy sem, érdekes adatot nyujt Horvát Ádám, ki 1790-ben, midőn tetőpontján állott a nemzeti lelkesedés, midőn színpadot állítottak és csak színdaraboknak érezték hiányát, késznek nyilatkozott, »*hogy minden héten ád egy víg- és egy szomorújátékot, még pedig eredetit! még pedig magyar világit.*« Ily munkásságot, sem időhöz, sem térhez, sem széptani kategoriákhoz nem kötöttet, tartottak szükségesnek és lehetőnek, csakhogy az annyira fenyegető idegennel megküzdhessenek.[3]) Kónyi János, a lelkiismeretes strázsamester, a »magyar hadi román« elé írt »rövid tudósítás«-ban bevallja, »hogy a versek némelly helyen jobbak is lehetnének, de nekem nints időm az arra való hosszas gondolkodásra, melyet a versnek tökélletessége meg kiván, mert hivatalom szorgossabb munkákra kiszt, csakhogy épen hazámhoz való szeretetemet ebben is akartam megmutatni.«[4])

A népies iskolához kell még számítanunk azt az autochthon poesist, mely a magyar élet ősi fészkeiben jutott kife-

[1]) Kovács Dénes. Gvadányi József 51—52. l.

[2]) Figyelő, 1886. Közli Illés J.

[3]) Kazinczy. Pályám eml. 299.

[4]) Magyar hadi Román, avagy gróf Zrinyi Miklósnak Szigetvárban tett vitez dolgai. Pest, 1779

jezésre nagy alkalmakkor, születés-, haláleset-, menyekző-, installatio- vagy disznótor alkalmával. Ebben nem igen tett különbséget a deák vagy a magyar nyelv. Ennek Gyöngyösi János, a nagy leoninista, különben tordai prédikátor volt a nagymestere. Ezek után megitélhetjük, minő tónus uralkodott a nemesi curiákban, sőt még a rideg collegiumokban is, és látjuk, hogy a népies iskola írói, különösen a kifejezések nyersesége dolgában, épen nem nyujtottak többet, mint a mennyit közönségök izlése megkivánt. Sokszor a parasztos durvaság már a francziás, finomúlt lascivitással fog kezet. Különben ez az irány is rejtett magában egy egészséges csirát, mely azonban csak később, Csokonai keze alatt nőtte ki magát terebélyes fává.

Magok az illető írók sem lehettek kétségben a felől, hogy az ilynemű irodalom nem felel meg műveltségöknek. Gvadányi így nyilatkozik Dugonics Etelkájáról: »az magyarság és az gondolatok szépek, és sok vagyon benne, mely hazánk históriáját világosítja, csak. csekély itéletem szerint, kevesebb példabeszédeket tett volna beléje, és azokat, az melyek kevéssé darabosak, sőt ha más nemzetek nyelvére fordíttatnának, nemcsak kinevetősek, de az magyarok eszekről itéletet szerezők is volnának, kihagyta volna.« [1])

Egy új kriterium állapíttatik meg itt. A klasszikus iskola a múltban kereste ideáljait, a népies iskolának nem annyira a nemzeti, mint az otthoni, pótolta az ideált. De annak tán legtehetségesebb és legnépszerűbb híve még más ideált is tűzött ki: azt, hogy a magyar irodalom terméke Európa művelt nemzetei izlésének is megfeleljen. A népies iskola az elzárkozottságot, a magával való megelégedést jelölte, a római legalább is kizárt minden haladást, csak utánzást engedve meg, mert nem lehetett remény a mintaképek mellé emelkedni. Ez a felfogás ellenben hivatva volt életerőssé tenni irodalmunkat, mert megmutatta a jövő útját, a fejlesztést, és egyúttal más, már fejlettebb irodalmakkal való versenyzésre ösztönzött.

[1]) 1788. decz. 12. Péczelihez. Akad. kézirattár.

A modern iskola.

A külföldi befolyás, mely szellemi és anyagi téren addig egyaránt ismeretlen erőben özönlött be hazánkba, mégis csak hazánk fiai közül a gyengébbeket és felületeseket hódíthatta meg teljesebben. A mélyebben gondolkozók előtt azonnal fel kellett tűnnie annak az észrevételnek, hogy Nyugot-Európának annyira magasan álló, már a görögöknek és rómaiaknak is elébe tett nemzetei és irodalmai szintén csekély, barbár kezdetekből emelkedtek fel, és hogy azok, csak nem régen ott, vagy még alacsonyabban állottak, mint a hova népöket részben saját hibája, részben meg nem érdemelt szerencsétlenség sülyesztette. És azok a magyarok, kiknek volt részök koruk műveltségében, hogyan eshettek volna kétségbe azon, hogy ugyanazon eszközök által az ő nemzetök is épen oly magas fokra emelhető, mint a minőt a franczia, a német, az angol már elfoglalnak.

A XVIII. század jellemző felfogása aránylag könnyebbnek tüntette fel a feladatot. Ez nyujtott reményt és bizalmat. A munkaerőt és kötelesség-teljesítést a hazafias érzés adta hozzá.

Mi okozta a magyar nemzetnek, és vele a magyar nyelvnek elmaradását?

»Hazánknak török szolgálatban való létele: idegen nemzetből való fejedelmeink; a nálunk letelepedett sváb új lakosok; mi magunk, idegen való lakásunk miatt; idegen nemzetből származott asszonyokkal való összeházasodásunk; a magyar nemes asszonyok: végre a tudományoknak iskoláinkban deák nyelven való taníttatása.« [1]) Csupa oly történeti és társadalmi okok, melyek vagy megszüntek, mint a török hódoltság, vagy újabb politikai megállapítások által megszüntethetők, mint a Habsburgoknak viszonya az országhoz, vagy pedig, mint a többiek, a társadalom erős és következetes fellépése következtében megszünnek, vagy legalább elvesztik veszélyességöket. Az ezek elleni küzdelem tehát méltán biztathatott sikerrel.

[1]) Pannoniai Féniksz.

Csak két oly ok lehetett, a mely már csirában is elöli a törekvést, a mely már eredetében is szárnyát szegi minden a nemzet nyelve és műveltsége emelésére czélzó gondolatnak.

Az egyik az, ha a nemzet maga erősebb szellemi munkára képtelen, a másik, ha nyelve a közös európai műveltség eszméinek fölvételére és kifejezésére nem alkalmas.

Az elsőnek, még az idegenek itélete szerint sem lehetett alapja. Egy német utazó azt látja Bécsben, hogy a nagy császári könyvtárban jobbára magyarok foglalkoznak komoly tanulmányokkal. [1]) Midőn Mária Terézia korában tervet nyujtanak be egy császári akadémia felállítása iránt, csak két elsőrangú tudóst emlegetnek, Pray-t és Hell-t, mind kettő magyar. Sőt, egy röpirat szerint, közmeggyőződés, hogy Magyarország sokkal gazdagabb valódi, komoly tudósokban mint az örökös tartományok. [2]) A göttingai és jenai professorok mindig nagyon meg voltak elégedve magyar deákjaikkal. [3])

Kétségtelen, hogy a deák nyelv használata a tudományos irodalomban nagyban hozzájárult a külföld emez elismeréséhez, honfitársaink szellemi képessége iránt. Ép oly kétségtelen, hogy a magyar nemzeti műveltség szempontjából káros lett volna e külföldi kritika lehetőségéről lemondani, mielőtt magában az országban nem emelkedtek magasabbra az irodalmi törekvések és igények. Hogy pedig ne csak irodalmunk tükröztesse vissza a nemzetnek európai niveaura emelkedett műveltségét, hanem nyelvünk is képes legyen kifejezni minden érzelmet és eszmét, egyaránt finomúl és mindenki által érthetően, ez volt az újító, az u. n. franczias iskolának kitűzött czélja, és az ez után való törekvése biztosított neki oly kiváló helyet nemzetünk szellemi fejlődése történetében.

»Vannak magyar könyvek, igen, de írásuk módjának

[1]) Briefe eines in Deutschland reisenden Franzosen.

[2]) Briefe buntscheckigten Inhaltes den Zeitläuften gemäss 1784 geschrieben. Frankfurt u. Leipzig. 166. l. Man behauptet in Wien, dass Ungarn weit mehr gründlich gelehrte Männer habe in jedem Fache der Gelehrsamkeit, das schöne Wissenschaftliche ausgenommen, als alle übrigen k. k. Erbländer zusammengenommen.

[3]) Báróczi Sándor előszámlálja a tudományok és művészetek terén híressé vált magyarokat a »védelmeztetett magyar nyelvben.«

hallása pofád tövéről füled lemarczangolja, ájulásba ejtvén értelmedet, mely olvasásukat tűréssel nem győzi«, írja az újítók feje, Bessenyei. Az a nyelv, melyen Pázmán dörgött, melyen Balassa énekelt és Zrinyi éposát fogalmazta, feledésbe ment. Még nyelvi tekintetben is találkozunk azzal a fatalitással, hogy mindent újon kezdenek, mintha a múlt emberei hiába fáradtak volna. Még a tájszólások küzdelme sincs befejezve, és az első magyar hirlap, még kénytelen kijelenteni, hogy a tiszai nyelvjárást fogja ugyan követni, de azért a dunait és erdélyit sem veti el. A nyelvemlékeknek leginkább csak a tudós Révai veszi hasznát. A többi alig ismer mást, mint a közbeszédet. Azon pedig, hogy fejezze ki, a mit a német, franczia vagy olasz nyelv oly készen nyújt írójának? Nem maradt más mód, mint vagy szószerinti értelemben venni át az idegent, vagy pedig szavakat alkotni idegen fogalmak kifejezésére, akár megfeleltek azok a nyelv szellemének, akár nem.

Mert újítóink jellemző vonása, hogy működésök súlypontját a fordításra helyezik. Az a sajátos szellem, melynek ők szóvivői, a XVIII. század szelleme, még nem vert annyira gyökeret hazánkban, hogy itt önálló kifejezésre jutott volna. Hanem azok, kik élvezni birták Voltairet, Gessnert, majd Goethét, bűnnek tartották volna, ha ez élvezetöket nem teszik nemzetök közkincsévé. És a fordító, nem találván kész nyelvet, »mely érette költ és gondolkodik«, nyelvalkotó lesz, a mennyiben magyarúl akarja kifejezni azt, a minek magyarban még alig volt neve. Saját nyelvök természetét, annak törvényeit és sajátságait is leginkább reflexio által, a más nyelvekkel való összehasonlítás által ismerték meg. Érdemök inkább philologiai, mint tisztán irodalmi, mert el is tekintve Barcsaitól vagy Bessenyeitől, még Kazinczynak is mily szegényesen buzog a poétai ere, még ott is, a hol valóban nagy mintaképet tartott szem előtt: a Bácsmegyei-ben.[1]) Báróczi, kit Kazinczy annyira tisztelt, alig írt mást, mint fordítást.

E philologiai munkásság azonban épen nem meríti ki Bessenyeinek és követőinek érdemét. Nem csak a magyar nyelvet iparkodtak alkalmassá tenni a kor eszméinek, egész

[1]) A magyar testőrség listájában 1785. előfordúl egy Bácsmegyei-

szellemi tartalmának kifejezésére, hanem — a mi még fontosabb — magát a nemzeti gondolkodást is új mederbe akarták téríteni. A külföldi nagy írók műveiben felhalmozott kincseket gyümölcsözővé tették nemzetökre, és ez által a magyart is részesévé tették kora műveltségének, a felvilágosodásnak.

Nemcsak a testőrök, a nemzet bécsi gyarmatosai, közvetítik ezt az érintkezést, részt vesz abban a művelt osztályok mindenike. A főúrtól, a magasrangú katonától fogva képviselve van köztök minden rang, le a szegény falusi lelkészig, vagy prédikátorig, és a csekély hivatalban nyomorgó kanczellistáig. Hanem valamennyi, b. Orczy úgy, mint Péczeli vagy Bacsányi, híve Voltaire-nek és a francziáknak. Már nem az egyházi, a régi szellem az, mi rajtok uralkodik, műveltségök világiabb irányt követ. A confessionalis ziláltság és megoszlás, az akkori Magyarországnak annyira szembeszökő vonása, reájok nézve már nem létezik. Még ha ragaszkodnak is hitökhöz, és conservativok is, mint Orczy, nem mellőzik el költeményeikben a jezsuita szellemnek és üldözésnek rosszalását, a toleranicziának, a felebaráti szeretetnek dicsőitését. [1])

Ilyen csillagzat alatt, a nemzeti eszme uralomra jutását jelölve, mégis az általános emberi szépnek és igaznak szolgálatában, született meg korunk magyar irodalma. Eddigi fejlődése és felvirágzása tanusítja, mennyire nem feledkezett meg eredetéről.

Nem egyes könyv, nem is gyűjtemény foglalta magában a modern moralis és aesthetikai tanok összeségét. Az olyan dogmatikusok, mint Helvétius vagy Holbach voltak, csak a túlzó álláspontot jelölték, és visszatetszést okoztak minden táborban. A felvilágosodás szelleme ott volt Voltaire minden sorában, Lessing minden drámájában, Rousseau minden phrasisában. Jelen van mindenütt és nem fogható kézzel sehol. Már skeptikus volta is kizárja az összefoglalást, a kézikönyv compendiositását. Igy elszórva inkább is férkőzhetik be az ellenség sűrű csatarendjébe, mintha egy tömegben támadna.

Ne is csudálkozzunk azon, ha sem az Emil-t, sem az Esprit-t nem fordították akkor magyarra. Az ilyen elvont

[1]) Költeményes Holmi 55—58. l. s t. h.

tárgy még jobban megnehezítette volna íróinknak különben is nehéz feladatát, és teljesen lehetetlenné tette volna részökre a hazai olvasóközönség megnyerését. Oly műveket kellett fordítani, illetőleg írni, melyeknek már tartalma is vonzza az olvasót, és melyekből mégis kirí nemcsak írójoknak, hanem fordítójoknak vagy átültetőjöknek tendentiája is, azaz, a melyek egyik vagy másik alakban szolgálják a humanitás, a felvilágosodás, a testvériség szellemét. Hányan vállalkoznak Voltaire Henrias-ának és Zaïre-ének fordítására!

»A magyar nemzet, más Európai tsinos [1]) nemzetekhez képest, tsak tsetsemői állapotban vagyon nyelvének mívelésére nézve, és nem tsak a mélységes, hanem még a gyengébb tudományoktól is tsömört kap, s' inkább henyélésben avagy haszontalan mulatságban tölti ifjú idejét, mint elméjének gazdagításában. Eleinte tehát tsak oly könyveket kell kezébe adni, mellyek inkább külső érzékenységeit tsiklandoztossák, mint elméjének tehetségeit élesítsék. — Ilyenek az úgynevezett *Románok,* azaz szerelemről, régi valóságos vagy költött vitézi történetekről írott könyvek, a mesék, víg- és szomorújátékok, mivel mindenikben van abban valami kevés erköltsi tudomány, a melly érezhetetlenűl megszokta az érzékeny szíveket jobbítani.« [2])

Ismételjük: itt sem aesthetikai, tisztán irodalmi volt a főczél, hanem nemzeti. Olvasóközönséget kellett szerezni, igaz, hogy lehetőleg olyan könyvnek, mely a művelt Európa előtt is megüsse a mértéket. Ezt a közönséget pedig nem adta sem az aristokratia, mely magából a forrásból meríthetett, sem a vármegyék urai és a papok, kik csak latin nyelven birták élvezni a szépet. Egymáson kivűl alig számíthattak másra, mint ifjakra és nőkre. Nem csuda, ha az olvasmányt is azok izléséhez és felfogásához mérték.

Magasabb mérték nélkűl, melyet az önbecsülésen kivűl a hasonló törekvésűek itélete szab meg, elcsenevész minden irodalom. Mennyivel inkább volt kitéve a veszélynek a miénk, a hol már maga az írás ténye hazafias érdemnek tünt fel,

[1]) Annyit tesz itt, mint művelt.

[2]) Pannoniai Féniksz. 113—114. l.

és a hol annyira szét voltak szórva az irók, minden egyesítő központ nélkűl. Schwartner éles megjegyzése szerint a József korabeli irodalmi virágzásnak oka részben az is volt, »hogy a fordítónak csak magyar köntöst kellett adni a már kész ruhára, az eredeti irónak pedig nem kellett tartania külföldi recensensek irgalmatlan itéletétől.[1]) Mind e hiányon leginkább egy magyar tudós társaság felállítása által véltek segíthetni. Mennyire panaceának tekintették akkor az akadémiát, kitünik abból, hogy majdnem minden irónk fellépett valami »jámbor szándék«-kal annak megalapítását illetőleg.

Tudjuk, minő nagy politikai és kulturális változáson kellett átmennie e nemzetnek, hogy a tudós társaság létrejöhessen. Akkor még nem volt semmi előkészítve részére, egyaránt hiányában lett volna a méltó tagoknak és a központnak.[2]) Voltakép 1784-ig, midőn József ide helyezte át az ország főhivatalait, Budapesten alig lakott a magyar irodalmi férfiak számot tevő része. Ha valami pótolta a tudós társaságot, az nem volt más mint a hirlap.

A »Magyar Hirmondó«-nak szerkesztője egy protestáns pap volt, főmunkatársa egy piarista szerzetes. Mindketten Rát Mátyás úgy, mint Révai Miklós, kétségtelenűl a monarchia első tudósai sorában foglaltak helyet.

Pedig még ebben a hirlapban is igen nagy teret foglalt el a fordítás. Fordítás volt első sorban mind az, a mi a külföldi hírekre vonatkozott. De nem hiányzottak a belföldi tudósítások sem. A magyar irók, bármily különböző volt is állásuk, és bármily távoleső lakhelyök, megszokták egymás mellett látni egymást. Létrejött bizonyos »standard« az irásmódban, és az utolsó tudósító is büszkén gondolhatott arra, hogy nemcsak a hazában, hanem Páris-ban és Madrid-ban is, a hova

[1]) Statistik 565. l. Schw. különben egy külön művet is irt a német nyelv hasznáról — épen a nemzeti törekvések ellen, melyet azonban a kanczellária, pedig 1789-ben volt, nem engedett közzébocsátani.

[2]) Jellemző, hogy még a komoly Révay is ily módon ajánlott tagot a tudós társaságba. Rozgonyi Josephus, Nullum habet publicum adhuc specimen, magnam tamen de se concitavit exspectationem. — Planum erigendae eruditae societatis. — 86. l. Ez az igénytelenség, a sokszor kiemelt okoknál fogva, nem szünhetett meg a tudós társaság megalakulása után sem.

szintén jártak a lap egyes példányai, ismeretes lesz neve és gondolkozása. Magának a lapnak kimondott czélja »a mi időnkbeli magyar litteraturát (tudományok folyamatját) megismertetni.« Hogy nem minden megjegyzés dícsérő, azt az akkori viszonyok közt nagy érdeműl kell betudni. Be is látja Rát, mennyire nehéz ez a feladat, s szűkebb korlátok közé szorítja azt. »Legjobban azon igyekeztem, hogy avagy csak olyas munkákat, melyek egyenesebben a magyar nyelvnek tökéletesedésére tartoznak, kihiresíteném.«

A modern iskola meggyőződése szerint minden szorosan egymásba vág és egymásból következik: a nyelv csinosodása, a műveltség emelése, az ipar és gazdagodás, a polgári szabadság. Az egésznek nemcsak nemzeti, hanem demokratikus és rationalis a tendentiája. »Tsalhatatlan igazság az, hogy valameddig a magyar nemzet anyai nyelvét serényebben nem míveli, s közönségesebbé nem teszi, addig sem természeti, sem erköltsi, sem polgári tökélletes boldogságát el nem érheti, hanem valamint eddig, úgy ennekutána is szüntelen való viszontagságokkal fog küzködni.«

Ezt a szent czélt szolgálja a maga módja szerint a »Magyar Hirmondó«. Révai lehetőnek tartja, hogy jövedelmével elősegítheti a tudós társaság létrejövését.[1]) »Mert, hiszem, nem kétségeskedik már a magyar eme leveleknek messze terjeszkedő hasznokról. Hiszem látta már, mit nem lel ezeknek, bár mulató félben is, és tsak időtöltő forgatások közben, és ha nem tsoportosan is, ám ugyan osztva-hintve: látta, mi nyereséges lelemények hozatnak elő, hol a majorságnak, hol a kereskedésnek előmozdítására« írja ugyanaz. Ime a classicus iskola egyik büszkeségét, a papot és tanárt is beviszi a hazafias törekvés e modern, materialisnak látszó irányzatok méltatásába és előmozdításába.

Nem csak a censurának, hanem első sorban az irók belső meggyőződésének kell tulajdonítani azt a mély tiszteletet, mely úgy a »Magyar Hirmondó«-t, mint az 1786. óta Bécsben megjelenő »Magyar Kurir«-t József császár iránt áthatja.[2])

[1]) Levele Benkő József-hez 1785. jul. 11. Közli Csaplár B. Figyelő XV 222. l.

[2]) Szacsvay Sándor, Jakab Elektől.

Szövetségesek, egyaránt az új eszméket szolgálják a régi elleni küzdelmekben. A császár igen jól birja méltányolni a sajtó fontosságát mint segítőét, csak mint ellenesét veti meg, mert a saját hatalmát mégis sokkal magasabbnak tartja amazénál. Viszont, az első magyar hirlap már neve által is mutatja, hogy az egész nemzethez szól. Míg csak német lapok jelentek meg hazánkban, azok lokalis érdekeket szolgáltak: Ofner Nachrichten, Pressburger Zeitung. Az egész országhoz csak magyarúl lehetett fordúlni.

Minő változást okozott e viszonyokban a császárnak 1784-i rendelete, mely a német nyelv hivatalossá tétele által mindenkorra útját látszott szegni a magyar nyelv kifejlésének?

A magyar irók alig fogadták ezt nagyobb megütközéssel. A régi irány szószólói, mint Ányos, inkább a vallásos rendeleteken ütköztek meg mint ezen. A »Magyar Hirmondó« szerint ez intő példa és büntetés, hogy a magyar eddig jobban nem excolálta a maga nyelvét, és buzdítás a jövőre nézve. Révai, Rajnis, Baróti, Kazinczy, hogy csak a leghiresebbekről szóljunk, szolgálták ezt a kormányt. Az újabb irói generatio, Bacsányi, Szabó László, a josephinus hivatalokban nevelkedett. Kazinczy a maga óvatos, és a körűlmények által még nagyobb tartózkodásra szorított nyelvén így fejezi ki a hozzáhasonlók gondolkodását ez ügyről. »Vádlának és még a jók is, hogy feledém kötelességemet a hazához, midőn azon nyelv tanulását sürgetém, mely elölni készüle a miénket. S vádoljak e oly atyát, ki gyermekeivel német nyelvet tanúltat, mert látja, hogy arra szükség van. Nem értem vádlóimat, de nem hiszem, hogy annak nézhessenek, ki hideg volt valaha a nemzet nyelvéhez. — Becsületes ember fizetésért nem bánik lelkiismerete ellen; én szentűl teljesítém ellenkező tiszteimet s így nyugalomban hallom a vádat.«

»Ki mennél jobban tud görögül, annál semmirevalóbb — ezt mondták valaha Rómában, s ennek magunk közt is látjuk példáját, de az ellenkezőnek is látjuk, s gondolom a gonoszok számába nem fogjuk számlálni Cicerót és Atticust, és a

kik e kettőhöz távolabbról és közelebbről hasonlítanak. Tudni jónak mindent hasznos, s a ki rossz akar lenni, rossz lesz, ha csak magyarúl tud is. Vannak reá példáink.«

Nem volt máskép. A deák és német kultura készítette elő hazánkban a nemzetit. Nem csak az irók merítettek onnét, az olvasó közönség elé sem lehetett lépni a modern műveltséget feltételező magyar olvasmánynyal, ha az ahhoz szükséges ismereteket előbb bármi módon nem szerezték meg. És épen ebben állott a Mária Terézia és József-féle iskolázás és nevelés áldásos hatása. Már nem hiányzott a művelt, olvasáshoz szokott közönség. Csak épen arra kellett szoktatni, hogy magyarúl olvasson. És ha a magyar irodalomnak emelkednie kellett, hogy e közönséget a maga részére megnyerje; ha e czélból versenyre kellett kelnie sokkal fejlettebb irodalmakkal, ez a küzdelem épen nem szolgált kárára. El is tekintve attól, hogy igen hatalmas frigyese volt a közönség nemzeti érzésében.

Nem József nemzetellenes politikája idézte elő a magyar irodalom felvirágzását. Nem következhetett az másból, mint magának a nemzetnek műveltségi haladásából. Ez a műveltség sugallja Bessenyeinek, Báróczinak és Kazinczynak munkásságát, mely régibb keletű a József uralkodásánál. Mintha a nemzet érezte volna az ellene készülő csapást, már eleve készűlt annak elhárítására. Idegen nyelv uralmának megakadályozására pedig csak egy foganatos módja lehet: a hazainak kimívelése.

Kétségtelen azonban, kogy a hivatalos germanisatiónak mégis volt igen jelentékeny hatása. Nem az irókra: azok nem szorúltak buzdításra. Volt a közönségre, mely elé most egész ridegségében lépett a hazai nyelv létének vagy nem-létének kérdése. Mert bármennyire tiltakozott is a császár az ellen, mintha ő a magyar anyanyelvet bántani akarná, a finomabb distinctiókat nem kereső magyar nem látható benne mást, mint hogy »ezen deák és magyar nyelv ezután semmibe ne menjen és cassáltassék.« [1]) A magyar irodalom iránti érdeket, mely addig csak elszórtan nyilvánúlt, és egyeseknél, nemzetivé tette. A vár-

---

[1]) Miklós Mátyás felsőőri szolgabiró így currentálta.

megyék repraesentatiói már ezen szellemnek állanak befolyása alatt.

Az iró érezni kezdi, hogy hathat nemzetére. Az irodalom politikai jelentőséget nyer. Révai a gyüjteményes kiadás megindításától nem kevesebbet vár, mint hogy az »az egész hazát mozdulóba hozza.« Ilyen hangú előbeszéde a »Költeményes« gyüjteményhez, és nem csuda, ha még ez a nagyon szelid ellenmondás is felkelti az egyedül uralkodónak haragját.[1] A császár úgy hallja, hogy ebben »szennyes és illetlen« kifejezések foglaltatnak, és elrendeli a vizsgálatot.[2] Midőn őt a kanczellária engeszteli, megengedi ugyan a munka megjelenését, de egyúttal szigorúan utasítja a censurát.[3] Tudtunkkal ez az első eset, hogy magyar irodalmi mű, nemzeti tendentiája miatt illoyalisnak tünt fel.

Annyira érezték a kormány ellenállását a magyar irodalmi mozgalommal szemben, hogy midőn ujabb hirlap alapításáról van szó, nem az igazi okokkal állanak elő, hanem első sorban olyanokkal, melyek a császár szája ize szerint valók. Ilyenekül hozzák fel Tállyai Dániel és Szacsvay Sándor, hogy az ilyen »repülő lapok« igen alkalmasak a császári rendeleteknek a polgárok és parasztok közt való terjesztésére, hogy az ilyen jó belföldi ujság megakadályozza, hogy idegen ujságokért külföldre menjen a pénz, végre, hogy a »Magyar Musa« legfőbb feladata lesz a nevezetesebb német könyvek hirdetése »kivonatban — mi által a német olvasás szeretetére fog buzdítani.«[4] Ilyen nyomós okok mellett aztán meg lehet bocsátani, ha a kiadók szükségesnek tartják, »hogy a nemzet saját nyelvén nyerjen tudomást az állami ügyekről, és aztán, mint más nemzetek, művelje és fentartsa nyelvét.«[5] A Helytartótanács

---

[1] Magyar költeményes gyüjtemény közre bocsáttatásának ujonabb hirré adatása.

[2] Einige schmutzige und unanständige Stellen. Cs. kézirat. 10330/85.

[3] 15084/85.

[4] 8331/86. Der Geschmack und die Liebe zur deutschen Lektüre angeeifert.

[5] Allerdings erforderlich zu sein scheint der Nation in ihrer Sprache eine gelegenheit zum Begriffe der Staatssachen zu geben, und sodann, gleich andern Nationen ihre Sprache cultivire und erhalte.

elutasítandónak véli e folyamodást, mert ha több ujság jelenik meg egy nyelven, valamennyi elromlik.[1]) Nem is Pozsonyban jelent meg, hol Patzkó és Landerer könyvkereskedők azt állították, hogy kizárólagos joguk van magyar és német lap kiadására, hanem Bécsben.[2])

Tisztán, vagy legalább első sorban irodalmi czéloknak szolgált az 1789-ben megalapított »Magyar Orpheus«. Maga Kazinczy Ferencz adja ki, és bár az előbeszédben küzd az Anonymitás ellen — álnév — igaz, hogy nagyon átlátszó álnév alatt. E folyóirat háromszoros tárgyat — ma azt mondanók irányt — tűz ki. Az első a józan gondolkodás. Itt is kerüli az iró a felvilágosodásnak nevét, »mert ezt némelyek az Indifferentismussal, Irreligióval s az úgynevezett Naturalismussal vagy Deismussal tserélik fel átaljában.« A józan gondolkodás szerinte a babonaságtól megtisztúlt vallás, és az képzeletektől ment bölcselkedésben áll. A második a nyelv tökéletesítése. Igen érdekes az érvelés, a melylyel épen a nyelv érdekében mentegetődzik, ha rossz darabokat is közöl. Anyagot gyűjt a jövő számára, mely kincseknek fogja tartani a szemetet. »Harmadik tárgyam a Magyar történetek. E nevezet alatt nem magát a Históriát értem, hanem mind azt, valami a nemzetnek történeteit, characterét, gazdagságát, culturáját illeti s magunkat magunkkal ismertethet.«

Az új magyar irodalom leghivatottabb képviselője nagyon határozott állást foglal úgy a régies szellem, mint a betóduló külföldi irány kizárólagos uralma ellen.[3]) Az elsőt a józan gondolkodás hirdetése mutatja, a másikat nemcsak a nemzeti nyelv, hanem a nemzeti múltnak is művelése. Az új törekvések, melyek különben könnyen váltak volna hazátlanokká, szilárd történeti alapot nyertek. A nemzet műveletlen volt — műveltjei nem tartoztak hozzá: ezen a téren megtörtént az egyesűlés. A nemzet 1784. óta előharczosait látta

[1]) 32248/86. HH. levéltár.

[2]) Landerer bevádolta Tályait, hogy ez az ő ujságának czímszalagjait eltulajdonította. 9348/86

[3]) Ennek szószólói gyanánt tekinthetők a Merkur für Ungarn, melyet Kovacsics adott ki és a kassai Muzeum, melyben Bacsányinak volt nagy része.

iróiban, az irók érezték, hogy nem elég a magok elméjének és szellemének fejlesztése és csillogtatása, kell hogy egy nagy egészhez tartozzanak.

Voltakép a »Magyar Orpheus« tartalma, akár a dolgozatokat, akár a benne foglalt irodalmi hireket tekintjük, egészen modern képet nyújt. A dolgozatok közt még sok a fordítás, a mi a világirodalomtól való függést mutatja, de a hazai tárgyakról szóló eredeti czikkekben sincs hiány. A »litteratori tudósításokban« pedig nagyon tekintélyes számát látjuk az iróknak és tudósoknak, kiket már nem jelöl más, mint a demokratikus »Úr«. Az 1780—90-i időköz elég volt arra hogy a nemzet szinét javát tevékenyen a magyar nyelvű műveltséghez csatolja.

A történeti és nemzeti alap elfogadása nagy veszélytől mentette meg irodalmunkat. Nem volt olyanokban sem hiány, a kik az általános jelszavak után indúlva, egészen elvesztették a nemzet sorsa iránti érzékenységet. Elég volt nekik a reform, a felvilágosodás, ha idegen hajtja is végre. Ezeket alig választotta el más, mint a nyelv az akkori bécsi sekély és felületes, nagyobbára frivol röpiratok szerzőitől. Ezek alkalmasnak látták a császár által engedett sajtószabadságot mindennek megtámadására, a mit előbb szentnek tekintett a nép, különösen pedig az egyházi intézmények és személyek ellen fordultak. Nem szenved kétséget, hogy ez a felületes és gyakran erkölcstelen had csak ártott annak az ügynek, melyet szolgálni vélt. Magyarországba is eljutottak e röpiratok, egyetmást le is fordítottak, de a magyar irodalmat komolyabb tartalma és zászlótartóinak magasabb műveltsége megóvta e tévúttól.[1]) És ez nem csak irodalmi tekintetben volt hasznos. A magyar ez által bebizonyította nem csak függetlenségét az osztráktól, hanem felsőségét is. Nem belőle merített, és ha ugyanazon források táplálták, melyek a bécsi iskolát, itt sokkal mélyebb medret ásott magának a franczia és német classikusok szellemének áramlata; műveltségünk e modern renaissancenak műve, melynek a nemzeti, a történeti háttér adta meg egyéniségét. és azt a jogot, hogy mint bár fiatalabb, de

---

[1]) Seypp-Lehmann 52. l.

egyenlő rangú tényező lépjen a nagy európai nemzetek szellemi körébe.

Ez a műveltség, a magyar szellemnek annyira megfelelő józan gondolkodás, volt a rang- és felekezet-különbségek választófalai által annyira elkülönített hazafiak első egyesítője. A Rákóczi korszak nem birta teljesíteni magasztos igéretét: Concordia Religionum animata libertate. A modern irodalmi iskola a kor szellemét követve és egy nagy uralkodó ltal lebilincselve csak a Concordiát ápolta egy ideig, megfeledkezve a nemzet önálló létéről. De mihelyt ennek öntudatára jött, a szellemek egyesülésének már mi sem állhatta útját »Gyönyörű vala azt látni a József epochájában, hogy a jobb lelkek, hogy szövődének össze, hogy tartának össze, az egymástól elválasztó szinek különbségei mellett is, mihelyt őket a jó szeretete egyesítette. Nagy és kicsiny, hazafi és idegen, tisztviselő s magános, polgár és katona egy volt, ha egymásban érdemet találtak.« [1]) Ez egyességben csak csekély szerepet kell tulajdonítani a szabadkőművességnek és a többi társaságoknak, melyhez csaknem minden akkori irónk tartozott. Önként következett az a közös műveltségi ideálból, a törekvések azonosságából. Mindegyikök egy ideig magánosságban folytatta útját, töprengve törekvései sikerén, nemzetének jövőjén. Nem kellett-e szivének felvidulnia, ha mind több-több törekvőt látott közeledni más-más, maga-választotta úton, de egy czél felé.

Ilyen időben, midőn az irónak annyi mondani-valója van nemzetéhez, nem lehet hatásosabb semmi, mint a közvetetlen érintkezés a közönséggel, melyet kizárólag a szinpad ad meg. Annál szembetünőbb, hogy iróink buzgón fordítják ugyan Hamletet, Zairet és Miss Sara Sampsont, de eredeti színművet a nevesek közűl csak Bessenyei ír, ki nem sokára szintén ellankad. Még a külföldiek előtt is feltünik ez a hiány. »Minden más nemzet szivesen látja övéinek tetteit a színpadon, a magyar nem. Már tiz év előtt megpróbálták magyar történetek dramatisálását és előadását, de nem sikerűlt. Tán költőkben vagy szinészekben van hiány.« [2])

[1]) Kazinczy. Pályám emlékezete 75. l.

[2]) Briefe buntscheckigen Inhaltes.

Nem a költőkön múlt a dolog. Horvát Ádám példáján láttuk, minő könnyűnek képzelték a drámairást. A pozsonyi generale seminarium ájtatos magányában, Fejér György, a későbbi nagy oklevélgyüjtő, nem csak szindarabokat dolgozott át, hanem új életre is költötte a rég elhallgatott tanodai Thaliát, és darabjait »az új jövendők reményével eltölt keblek kimondhatatlan örömei közt adták elő társai.« [1]) Pesten is játszottak magyarúl 1787 óta.[2]) Hanem szinészi kar még nem volt és nem is lehetett. Hiányzott továbbá az emelkedett és mégis mindenki által érthető irodalmi nyelv, melynek megalkotásán csak akkor fáradoztak. Végre, költőink már meg voltak nyerve a nemzetnek, de még sem uralkodott fölöttük az a hazafias harag nemes kizárólagosságban, mely elementáris drámai erővel lép fel Katona Bánk-bánjában.

Így az irók minden kölcsönös ösztönzése és buzdítása hiú maradt. Magyarország városaiban az 1790. évi rövid, mondva csinált derengés után ismét a német múzsa uralkodott.

De a magyar iró mégis közlekedett nemzetével, sokkal tágasabb arenán, mint a minőt a legnagyobb szinház nyujthat: a közügyek, a nemzet vágyainak és reményeinek mezején.

Az irók és a társadalom.

»Nálunk a könyvcsinálók, kivévén fölötte kevés eseteket, papokból, professorokból és az ars nem áros salutaris doctoraiból állottak; ez magában és kezdetekor talán nevetséges, de a következésre nézve fölötte tiszteletes düh volt« irja Kazinczy. Ezek voltak az irói osztály megalapítói, mert addig a könyvirás nem volt külön foglalkozás.[3]) Egymás között köztársaságot képeznek és örömmel fogadnak sorukba mindenkit, ki valamit tett, vagy csak igért is. »Tróink s olvasóink száma

---

[1]) Endrődi Sándor, Dugonics irodalmi munkássága.

[2]) Váli Béla, a magyar szinészet története.

[3]) Gelehrte von Profession, ohne andere Beschäftigung gibt es in Ungarn, Gottlob, nicht. Ich kenne keinen einzigen, der sich vom flüchtigen Bücherschreiben nährt. Diese Gnade Gottes hat man den strengen wachsamen Auge der Geistlichkeit zu danken. Es gibt dafür in Ungarn landverderbende Heuschrecken. Seypp. 52. l.

mindinkább szaporodék, és ha az ügynek új, munkás barátja tüne fel, kicsinységgel ugyan talán, talán csak egy alkalmi verssel, de a mely lelket mutata s reménységet hagyott, hogy az iró ott meg nem áll, mely öröm vala minden felé! mint repüle az új név egy szájról más szájra! az új társ felkeresé a régibbeket s a régibbek kiterjesztett karral jövének az új elébe. — Jobb lélek kezde szárnyallani a közügyek mezején, s most közelíte igazán a várva-várt reggel: az előbbi hajnalgással derengés volt.« [1])

Mi által vált ez a saját törvényei szerint megalakúlt, nagy részben idegen befolyás alatt álló, idegen szellemet terjesztő osztály, ha ugyan reá illik ez a név, a régi rendi Magyarország integráló részévé? Milyen szemmel nézték a hatalom és tekintély letéteményesei a törekvést, más, tisztán szellemi és erkölcsi eszközökkel nyerni meg azt a tekintélyt, mely addig csak a születésnek, az öröklött vagyonnak és a magasabb hivatalnak jutott osztályrészül? Hogyan érvényesűlhetett hatásuk olyanokra, kik előtt addig a szentirás és a Corpus juris volt minden tudomány összesége?

Régi, és soha eléggé el nem ismert igazság az, hogy nemzetre vagy rendre csak a hozzátartozó hat. És ezen értelemben történetileg nagy jelentőségű, hogy ha új volt is az irodalom, de nem volt új az irás, és hogy a régibb irók épen a rendi ország magasabb és irányadó osztályaihoz tartoztak. Igen magas fejlettségi fokot tételez fel az olvasónál, hogy azt kérdezze: *mit* ir, nem hogy *mi* az iró. A magyar irodalom elismerésének tehát mindenek előtt útját egyengette, hogy régi idő óta grófokat, bárókat, érsekeket és tekintélyes prédikátorokat és professorokat láttak az irodalom terén. A XVIII. században, midőn ezek abban hagyják a magyarúl irást, pangás áll be a literaturában. Most, midőn új életre ébred, ez az új élete nem csak abban tér el a régitől, hogy sokkal népiesebb elemek is kilépnek a küzdés terére, hanem abban, hogy még azok is, a kiknek rangja különben is meg volt állapítva, inkább műveiknek, azaz erkölcsi és szellemi egyéniségöknek akarták köszönni tekintélyöket, mint öröklött előnyeiknek.

---

[1]) Kazinczy 101—2. l.

Az ilyen, tisztán szellemi érdekek elismerése, a művelt egyéniségnek mindenek fölött tiszteletben tartása, sokkal jobban ellenkezett a rég megszokott társadalmi fogalmakkal, semhogy azok érvényesítése küzdelem nélkűl mehetett volna végbe. Az irónak meg kellett hódítania nemzetét. A kik addig olvastak, jobbára a szerző rangjáért vagy felekezetéért szerezték meg művét. Különben igen csekély volt a köznemes osztály szellemi szükséglete, a főrangúak pedig külföldi művekből fedezték azt. Mielőtt tehát az irodalom iránti érzék gyökeret verhetett az emberekben, meg kellett nekik győződniök arról, hogy az valóban szükséget pótol.

Midőn a század közepén Ráday Gedeon száz rénes forintot akar küldeni Bod Péternek magyar könyvek beszerzésére, a tiszteletes gyüjtő azt válaszolja: »sok Magyar könyvek kellenének annyi Pénzre.«[1]) Azóta a magyar irókkal együtt felszaporodott a könyvek száma is, de olyanokban, kik e czélra száz forintot akartak volna költeni, nagy volt a hiány. A legnagyobb nemzeti felbuzdulás korában, midőn Keresztesi kifejezése szerint »ez hazában is mindenfelé kezdett lábra állani a patriotismus«, a hazafiságot nem keresték magyar könyvek vásárlásában. — »Igaz, hogy nálunk Magyarok laknak«, irja Füredről Horvát Ádám Kazinczynak, »de nem tudom, mi által úgy meg vagyunk igézve, hogy ha a könyvekről való tudósításokat mutatom és javaslom nekik, többnyire csak mosolygással felelnek, pénzzel senki sem kinál.«[2]) Mikor a falusi pap 1785-ben összeállítja évi szükségleteinek jegyzékét, a könyv abban nem talál helyet.

Anyagi tekintetben tehát a szerző alig számíthat közönségre. Egészen kiadójának kényére van hagyva, ki szintén alig számíthatott nagyon nyereséges üzletre. Ily viszonyok közt a könyvirás nobile officium, és az iró egészen független közönségétől.

Életpálya csak az első hirlap alapítása óta lett az irodalom. Mert a hirlapnak legalább biztos volt a jövedelme. A josephinus rendszer, mely minden téren a tehetséget pártolta,

[1]) Közli Dr. Kiss Áron. Figyelő 1876. I. 173. l.

[2]) Közli Abafi Lajos. 1876. Figyelő 235.

a franczia nyelv befolyása, mely még az előkelő társaságokban is kiváló helyet biztosított a szellemnek, mind elősegítették, hogy a művelt ifjúság irodalmi hirnévre kivánt szert tenni. B. Orczynak, Rádaynak vagy a papoknak nem kell kivívni helyöket, anyagi tekintetben is vagy jómóduak vagy igénytelenek. De az az ifjú, ki előtt csak tehetsége nyitja meg a magasabb köröket, reá van utalva a vagyonra, hogy e társadalomnak megfelelően élhessen. Az iró egy »déclassé«, kit igényei és életmódja az előkelő osztályokhoz sorolnak, de csak ritka esetben van meg hozzá a vagyoni függetlensége.

Minden kezdő irodalmat a benne szivvel-lélekkel részt vevő udvarok szoktak felmenteni az anyagi gondok súlya alól. A közönség izlése csak későn fejlődik, és sem Horatius, sem Shakespeare, sem Racine vagy Lessing nem élhettek meg műveik jövedelméből.

Az idegen példa e téren is irányadó. Kezdő irodalmunk kész az udvar védőszárnyai alá menekülni. Az a sok terv, tudós társaság alapítására, in ultima analysi mind a párisi és berlini példára hivatkozik, a hol a múzsák a király oltalmát élvezik és annak dicsőségét zengik. Még az annyira viharos 1790-ik évben is csak úgy remélték az Akadémia megalakítását, ha annak patronatusát a trónörökös, a későbbi Ferencz császár vállalja el.[1]) Bessenyei legnagyobb művét a Tarimenes-t Mária Terézia dicsőítésére irja, és a nagy királynőnek ajánlja.

Nevezetes találkozás, hogy e korban két — életért és világosságért vergődő irodalom, a német és a magyar egyaránt Bécsben kivánta megtalálni szellemi központját. Ismeretes, mennyire remélte Lessing, hogy a császári városban alapíthat magának méltó hatáskört. Hanem sem a német, sem a magyar nemzeti irodalomnak ily hathatós támogatása nem felelt meg az udvar akkori tendentiáinak. Mária Terézia alatt az egyházi szellem volt az akadály, József korában az a száraz rationalismus, mely az irókban, hacsak működésök nem járt valami közvetetlen haszonnal, alig látott mást, mint kasza-kapa kerülőket. A Caesarok napja nem sütött a német literatura aranykorára, mint azt Goethe oly szépen megénekelte, és nem ara-

---

[1]) Pannoniai Féniksz.

nyozta meg hazai irodalmunknak hajnalát. Elég volt, hogy iróink irányt és tartalmat nyerjenek külföldről, ha személyesen le vannak is kötelezve oly hatalomnak, mely akkor eltért a nemzet hagyományaitól; eleve lemondanak minden hatásról népökre.

A német irodalom, a császári udvar és a nagy porosz király által mellőzve, egyes lelkes főurak székhelyén vonta meg magát. A magyar hasonló viszonyba óhajtott volna lépni az ország egyházi és világi nagyjaihoz. Hanem kellő bátoritásra és gyámolításra itt sem találhatott. A nagyműveltségű aristokraták a külföldi szellemnek varázsa alatt állottak, azoknak idegen volt a magyar nyelv.

— nyelvünket tsaknem abba hagyja
A sok régi Magyar Nemzetünknek nagyja;
Született nyelvünkön hogy ritkán beszéllnek,
Azok kik Magyarok s Magyarok közt élnek
Nem tudnak Magyarúl; az okozza bennek
S nem a megutálás legfőbb oka ennek.
Elszoktak nyelvünktől nagy Társaságokba,
Járván imitt-amott külső országokba.[1]

Ép oly kevéssé számíthattak főpapjainkra, kiktől ismét az annyira különböző vallásos irány választotta el őket. Ezek és a hozzájok szitó főurak, mint p. o. gr. Károlyi Antal, még az irodalomban is, csak a katholikus irányzatot keresték. Még leginkább a régi katonákba lehetett bízni, kik mint Orczy, megmaradtak műveltségök mellett jó magyaroknak.

Pedig minő hálás volt ez az irónép minden jó szóért, minő alázatossággal fogadta magas pártfogóinak bárminő csekély adományát! Bacsányi János b. Orczy Lőrinczhez ily kérelemmel fordúl: »Ruházatra volna szükségem, némely uraságokhoz bejárós vagyok. Tudja Nagyságod, a pénz becsület, a ruha tisztesség. Alázatossággal könyörgök azért Nagyságodnak, méltóztassék a tavalyihoz még 33 frt és 20 krt tenni, hogy így kerekszám 100 frt legyen.[2]« Krisztina főherczegasszony 10 aranynyal segíti Révai-t a költeményes gyűjtemény kiadásában. Mennyi kérelmező levelet irtak legjobb-

[1]) Közli Csaplár Benedek. Figyelő 1882. 297. l.
[2]) Közli Szilágyi István. 1787. aug. 20.

jaink, Kazinczy, Péczeli, Révai, hogy csak előfizetőket kapjanak! Kazinczy Ferencz boldog, hogy a főkanczellár, Pálffy Károly nevét teheti a Magyar Orpheus homlokára.[1]) Még jóval később is, minő nagyra van a nemes büszkeségü és vagyonilag független Berzsenyi Dániel, gróf Festetich György kegyével. Az ily tények mindennél jobban bizonyítják, milyen óriási volt ebben az országban az öröklött czimnek és vagyonnak túlsúlya.

Ha az aristokratia közönyös volt és legfölebb morzsákat juttatott az iróknak, a felekezetek úgyszólván ellenséges állást foglaltak velök szemben. Mennyit kellett Révainak fölebbvalóitól szenvedni! »Néhány éven át előkelő családoknál nevelősködött a felsők engedelmével, így vádolja őt be provincialisa a Helytartótanácsnál, de tavaly elhagyta azt a dicséretes és az intézetre tiszteletet hozó életmódot, a provinciából felsői engedelme nélkűl eltávozott. Előbb Bécsben élt, azután a pozsonyi magyar ujságba irt, áthágva hivatását.[2]) Ő szigorúan megrótta Révait, ki azzal válaszolt, hogy ő Felsége trónusához fog járúlni és engedelmet fog kieszközölni a magyar nyelv kimívelésére az illető hirlapban.« És a császári kanczellária a császár parancsára haza utasítja a nagy férfiút.[3]) A protestánsoknál sem állott különben az irók ügye. »Egy nagy fényű úr vétkűl vevé Péczelinek, hogy ő, prédikátora a révkomáromi gyülekezetnek, Voltaire-nek Henriását s játékszini darabjait fordítgatja és a panaszt egyházi gyülésinkben elő is hozta.«[4]) Az iró »outcast« volt minden résznél, működése nem illett a régi rendi élet keretébe.

Nem is képzelhetünk a régivel homlokellenesebb gondolkodást, mint a milyenre a következő jelenet enged következtetni. A pozsonyi katholikus papnövelde igazgatói és növendékei 1789-ben őszinte lelkesedéssel és buzgalommal fogadták

---

[1]) Non Phoebo gratior ulla est quam sibi quae Palffyi praescripsit pagina nomen.

[2]) Extra vocationis suae fines

[3]) Kancz. levéltár 3654, 3705, 4461. és 5635. sz. Htt. levéltár 7257/84. Csudálatosnak tartom, hogy Révainak annyira terjengős életrajzában ez az ügy nincs érintve sem.

[4]) Kazinczy: Pályám emlékezete.

az őket meglátogató Kazinczyt és nem bocsátják el, míg nem mondja el előttök valamelyik versét. Kazinczy örömöt akar szerezni az örömről lemondottaknak, és elszavallja nekik egy latin szerelmes versnek fordítását. Egyszersmind jelenti, hogy nem sokára egy prágai zsidó fogja meglátogatni őket, de a ki jobban ismeri Spinozát és Lessinget, mint a Talmudot.[1]) Ez a szellem lengi át a magyar irók első egyesülését, jobban mondva találkozását. Kassán együtt működik Baróti Szabó Kazinczyval és Bacsányival. Nagy-Szebenben tudós társaságot alapít maga a püspök gr. Batthyáni Ignácz, a hazai egyház nagyérdemű történetirója. »Ott nem néznek arra, Pálnak micsodás ételt visznek asztalára, vagy Péter micsodás szinű köntöst öltözik magára, hanem csak a tiszta észre, értelemre és bölcseségre; úgy hogy nemcsak a hazának minden különbség nélkűl való tudósai hivatnak erre a nemes pályára, hanem még a külországiak is kérettetnek, hogy ezen társaságot munkájokkal, tanácsokkal öregbítsék.«[2])

Ezek az eszmék nem verhettek még mély gyökereket a nemesi társadalomban, sőt még az irók közűl is sokan divatból voltak csak philosophusok. Minő erős és kizárólagos faji érzületre mutat p. o. Horvát Ádám nyilatkozata, ki megvallja, hogy megvetésből nem igyekezett megtanulni az idegen nyelveket.[3])

---

[1]) A pozsonyi papnövendékek 1788-ban folyamodnak, hogy a magyar tudós ujságot szerezzék be az alumnatus részére »weil unterth. erwähntes Alumnat einerseits an allem Vorrate in seiner Muttersprache verfasster Bücher Mangel leidet, folgsam aller Hülfsmittel, in selber sich in vervollkommnen sich entblösst findet: andererseits aber weil solche Zeitungen eben darum, weil darin in Muttersprache abgehandelte Religionsgegenstände vorkommen als ein bewährtes Mittel die allerhöchste Absicht, welche dahingeht, dass sich die Zöglinge daran gewöhnen, sich über Religionsgegenstände in der Muttersprache fasslich auszudrücken, zu erfüllen angesehen werden können 16915/88. A császár e kérelmet megtagadta és csak német irodalmi ujság tartását rendelte meg. A magyart tarthatja mindenki a maga költségén, magyarúl úgy is tudnak. 18076/88.

[2]) Magyar Hirmondó.

[3]) Figyelő 1876. 238. l.

Téves tehát az a felfogás, mintha a magyar társadalmat első sorban a josephinus-rendszer germanisatiója és a nemzeti nyelv és műveléssel ellenes iránya szorította volna az oppositióba. Ez az oppositio, mint annyiszor volt alkalmunk kiemelni, az egyházi és nemesi jogok, általában a történeti intézmények fentartását irta zászlajára. A nyelv is csak úgy szerepel itt, mint öröklött históriai hagyomány, nem is csuda, ha tán többen buzdúlnak a deák, mint a magyar nyelv mellett. Ezt az oppositiót már csak a censurai viszonyoknál fogva sem ápolhatta, nem táplálhatta az irodalom, mely különben is igen lényeges pontokban, inkább a császár ujitásaiban, mint a régi állapotokban látja az üdvöt. Magok a kortársak elég világosan látták, és accidens-nek nézték a rendek szájában a nemzeti buzgalmat, nem principale-nek. »Tudva vagyon ugyan előttem a nemzetnek anyai nyelvéhez való mostani forró buzgósága: de én keveset bizom annak állandóságához. — Nem nemzeti nyelvünkhöz való igaz hajlandóságunk, hanem nemesi szabadságainknak elvesztésétől való félelmünk indította bennünk ezt a forróságot, és mihelyt amazokat erős fundamentumra állíthatjuk, mingyárt el fogunk nyelvünkről feledkezni, magyar köntöseinket ujabban lehányyuk testünkről, ismét idegen bőrbe öltözünk, idegen életnek módját fogunk követni, s becsülni, magunkét pedig megutálni.« [1]) Nem csak igazak, látnokiak voltak e szavak. Az 1790—1-ki felbuzdúlásra meg majdnem egy emberöltőnyi szunnyadás következik.

Azalatt más nemzedék nő fel. A Mária Terézia és József alapította német iskoláknak, az azon korban uralkodó irodalomnak szelleme hatja ezt át. Széchenyi, előzői és bajtársai már nem birják elválasztva képzelni Magyarország fennállását, szabadságát és jólétét a XVIII. század nagy, humánus eszméinek megvalósításától.

---

[1]) Decsy Sámuel, Pannóniai Féniksz. 142—3. l.

VIII. KÖNYV.

A KATASTROPHA.

I. FEJEZET.

Inség.

I.

A legerélyesebb közigazgatás, a legjobbat akaró uralkodónak hatalmas keze sem bírja egyszerre elenyésztetni a nyomor és szenvedés csapásait, melyekkel majd a természet mostohasága, majd a társadalomnak hagyomány és törvényszentesítette félszegségei és visszaélései sújtják a szenvedő emberiséget. Már Titusnak, az »emberiség gyönyörének«, rövid uralkodásáról megjegyezték, hogy az alatt oly sűrűen és borzasztóan omlottak az elemi csapások a birodalomra, mintha meg akarnák mutatni a császár jóakaratával s hatalmával együtt az utóbbinak korlátait. Az »emberek becsülője«, mint magát József nevezte, humanitásban nehezen állott példányképe mögött. Uralkodása alatt is számos áldozatot szedett a nyomor, ha nem is jelzik azt oly borzasztó katastrophák, mint a Vesuv kitörése vagy a nagy pestis. Nem is úgy áll a dolog, mint ha épen a jó uralkodásokat keresné föl előszeretettel a szerencsétlenség. Máskor észrevétlenűl, sajnálkozás, segítség nélkűl, föl nem jegyezve a történet vésője által, hullanak az éhezők és betegek hekatombái. Jó uralkodás alatt pedig, ha nem segítenek is minden bajon, de legalább igyekeznek, és ez az igyekezet nyilvánossá tesz minden sebet, mely különben, a magas, irányadó körök által észre sem véve, vérzett és sajgott.

Ugyanakkor, midőn annyira viszhangzott az egész politikai világ Magyarország parlagon fekvő gazdaságának emlegetésé-

től, midőn közmondássá vált, hogy ez a nép önzsírjába fullad, hazánkfiai közűl évenként sok ezeren haltak meg éhen. A Beszkid zord aljában, Erdély és a Fátra havasaiban épen úgy, mint Horvátország kopár és mégis sűrűen népesített szikláin századok óta küzdötte reménytelen harczát a kietlen természettel az odaszorúlt nép. Fennállása, megélése leggyakrabban csak egyetlen egy tényezőtől függött. Ha a kukoricza elfagyott, ha késő hó vagy fagy megsemmisítette a jó években is csak a megélhetéshez elegendő termést — a csata egyszerre elveszett. Nem maradt hátra más, mint az éhenhalás, vagy a kivándorlás. Az erősebb existentiák az utóbbit választották. Az elveszők egyre gyöngülő jajkiáltásait nem hallotta meg az állam, nem a talán Bécsben mulató földesúr, még az egyház sem, melynek jövedelmeit pedig a szegények részére rendelték törvényei. Elpusztultak, mintha az ember még kísérletet sem tett volna társaság és törvény által fölülemelkedni a természet kényszerűségein. — Ennek az állapotnak akart véget vetni hazánkban József császár. Alatta már hivatalosan mérik a nyomor örvényét, nem csak statisztikai kíváncsiságból, hanem azért is, mert lebocsátkoztak segélyt-hozón oda, a hol eddig reménytelenül szenvedtek. Ezért foglalkozik a kor történetírója az inséggel, s a míg a historia valóban a nemzetek viszontagságait fogja rajzolni és nem csak egyes hatalmasok törekvéseit, sikereit vagy kudarczait, mindig vissza kell hogy térjen e szomorú képekhez, mert ott is találkozik azzal, mi legnemesebb e földön: az emberi elme és szív tudatos munkásságával.

Régebben csak egyes évkönyvek, krónikák vagy családi naplók jegyezték föl a nagy inség és éhhalál éveit, most hivatalosan jutnak köztudomásra, mert az áldozat nem csak jobbágy, hanem állampolgár és ember.

József uralkodása elején épen a leggazdagabb és legkevésbbé népesített területen, a Bánságban, jelentkezik az élelem hiánya. Egyrészt sáskasereg okozta, másrészt a közlekedés hiánya, mely miatt még Fiume is nagy szükséget látott, különösen kukoriczában. [1] Mivel ugyanazon időben a Hajdu-

[1] Kanczelláriai levéltár. 4742. és 5752/82.

ságból és Árvamegyéből érkeznek panaszok, azt kell hinni, hogy ez az állapot valami állandó, vagy legalább igen gyakran visszatérő. Mert az ország fő termelő részében aránylag olcsó a gabona és liszt, és csak is a forgalom és a készpénz hiánya okozza, ha a közvetetlen szomszédban már nem szerezheti meg élelmét a szegénység.[1]) Így például a liszt mázsája 1782. nyarán Szabolcsban egy forint hat krajczárba került, Beregben pedig három forint húsz krajczárba. Egy bizonyos áremelkedés pedig teljesen elég ahhoz, hogy a legszegényebb néposztályt kenyerétől megfoszsza.

A következő évben 1783-ban az Alföldön ki sem költ a vetés a nagy forróság miatt.[2]) Akkor a gabonakivitel tilalma enyhített némileg a bajon. De 1785-ben újra jelentkezik az éhség réme, még pedig az ország minden részében. Aradmegyében már tavaszszal elfogyott minden élelem, a szegénység csak nyolcz napra van ellátva kukoriczával.[3]) A tótság közt Vasmegyében kimondhatatlan az inség.[4]) Máramarosból számosan kivándorolnak. Árvában minden elfagyott.[5]) Rossz volt az aratás Erdélyben is.[6]) Általános bajjal állott szemben az administratio, mely épen azon évben vette először kezébe az országot. Mindjárt hivatalba lépésökkor meg kellett mutatnia a királyi biztosok felének, a munkácsinak, besztercze-bányainak, váradinak, zágrábinak és győrinek, minő erővel és eszközökkel bír az állam az »élő aerariumnak«, a lakosságnak megmentésére.

Mi sem látszhatik mai viszonyaink közt távolabb esőnek, mint a kenyér hiánya hazánkban, vagy a művelt Európa bármely részében. A világforgalom gyorsan pótolja az egyik világrész bőségével a másiknak keresletét, és a szegényebb osztályok is rendelkeznek már többnyire némi tartalékkal, ha egyszer-máskor felszökik is a kenyér ára. Hanem a múlt században máskép állott a dolog. A közlekedés nehézségeihez,

---

[1]) U. o. 1913 és 7140/82.

[2]) Pálóczi Horvát család naplója, 294. l. *Monum. H.* 31. k.

[3]) Kancz. levéltár. 8231/85.

[4]) Győry királyi biztos jelentése. 10,671/85.

[5]) Kancz. levéltár 13,969 és 14,111/85.

[6]) U. o. 13,968/85.

az általános pauperismushoz járult még a kormányoknak és magának a népességnek csekély gazdasági műveltsége, mely rendesen szükség esetén a legszerencsétlenebb eszközöktől várta a segítséget. Mondhatni, hogy az éhség kitörése valamely nagy európai országban, vagy annak valamely tartományában egyike volt a legnehezebb és legrémületesebb problemáknak, melyekkel a XVIII. század államainak meg kellett birkózniok. A gazdag és művelt Francziaországban majd itt, majd amott tűnik föl az éhség réme: azonnal elrabolja a dühös nép a talált, gyakran rejtett készleteket, és kenyéruzsorának tulajdonítva a drágaságot, megöli a pékeket és gabonakereskedőket. Taine e gyakori zavaroknak méltán tulajdonít fő részt a nagy forradalom kitörésében. Turgotnak, úgy írói, mint államférfiúi tevékenysége nagy részt a gabonakereskedés szabadsága mellett és az éhség ellen foganatosítandó rendszabályok körűl csoportosúl.[1]) Különösen az 1770–71-ben uralkodó nagy drágaság tette kemény próbára a kormányok bölcseségét és a népek türelmét. Nagy Fridrik akkor is méltónak mutatkozott hírnevéhez. Nemcsak kincstára volt tele, hanem magtárai is: ezek tartalmát most olcsó áron adta el a szükölködőknek. Mint Sziléziában és Szászországban, úgy Csehországban is drágaságot és inséget okozott a két éven át ismétlődő májusi fagy. Épen akkor tárgyalták a robot megváltását és az úrbér szabályozását, és a különben is fölizgatott nyomorgó parasztság mindenütt föltámadt földesurai ellen, kiket – úgy látszik, nem ok nélkűl – a gabona elrejtésével vádolt. A kormányszékek teljes tehetetlensége a császárt azon elhatározásra bírta, hogy a dühöngő betegségek daczára meglátogassa a baj színhelyét.[2]) Fáradhatatlan tevékenységének csakhamar sikerült a belföldi közlekedés emelése, a gabona kivitelének eltiltása, magyar gabonának államköltségen való behozása által legalább az éhenhalásnak véget vetni. A hálás nép öröme mélyen hatott kedélyére és a visszaélések elleni

[1]) *Lettres sur la liberté du commerce des grains Oeuvres* I. 155–256. és *Travaux relatifs à la disette de 1770 et 1771.* II. 1–72. *Déclarations, édits, ordonnances etc. concernant la liberté du commerce des grains* 224.

[2]) Arneth *Geschichte Maria Theresias.* X. 43–59.

gyűlölete annál erősebb lőn, mert épen a földesuraknak, elől a prágai érseknek, önzésében látta a baj fő okát.[1]) Hasonló nyomornak volt szemtanúja másfél évvel később a Bánságban. Ott márczius 28-tól 30-ig (1773.) nagy hózivatar dühöngött, melynek több száz ezer darab barom esett áldozatúl.[2])

Mondhatni tehát, hogy József, midőn 1785-ben, már mint egyedűl uralkodó, szemben találta magával a beesett szemű szörnyeteget, megnyerte volt az az ellen való küzdelemben az első babérokat. Emberszeretete és erélye felül állott minden kétségen. A mit tesz, nem csak ezt tanúsítja, hanem azt is, minő fokon áll gazdasági tudománya és mennyire tartja jónak a tudományosan helyesnek ismert elvek alkalmazását akkor, midőn azokkal egy fő fontosságú politikai kérdést kellett megoldani.

Hazánkon kívül Galiczia is, addig az éjszaki megyék gabonatára, az éhség veszélye előtt állott. Brigido gróf, a kormányzó, mindjárt a legszélső rendszabályokhoz akart nyúlni. A gabonakivitel eltiltásán kívül a földbirtokosoknál található élelem lefoglalását ajánlotta.[3]) A behozatal emelésére pedig praemiumokkal kívánta odacsábítani a kereskedőket. Oly kevéssé voltak még tisztázva a nézetek gazdasági tekintetben, hogy maga az államtanács is habozott.

Nem úgy a császár. Egy hosszú kéziratban Brigido grófnak részletesen előír minden teendőt, ha a fenyegető éhség csakugyan kitörne. Ez »igazi elvek« követését annál szigorúbban megparancsolja, mert nem csak Galicziában volt rossz aratás, hanem a szomszéd országokban is, úgy hogy azoknak hatóságai is ezekhez tarthassák magokat. Ez elvek egyrészt bebizonyítják, hogy a császár egészen magáévá tette az ökonomistáknak, különösen Turgotnak, doctrináit, másrészt, hogy azokat teljesen birja alkalmazni azon vidék viszonyaihoz, melynek java most szóban forgott. Ez elvek röviden a következőkben állanak:

1. Minden kényszert el kell hagyni. Csak a teljes keres-

---

[1]) *Vita e fatti di Guiseppe Secondo.* I. 161—62. l. Lugano, 1790.

[2]) Mária Terézia levele Ferdinánd főherczeghez. 1773. máj. 20.

[3]) Hock: *Der österreichische Staatsrath.* 587. l.

kedelmi szabadság áll érdekében úgy a földmívesnek, mint a fogyasztónak.

2. Épen úgy le kell mondani minden visitatióról netán elrejtett gabona vagy liszt feltalálására nézve.

3. A városokban a szükség idejére szabad be- és kivitel legyen minden vám nélkűl.

4. Nagyobb concurrentia mindig olcsóságot okoz. Ezért mindenki kivétel nélkűl kereskedhetik gabonával és süthet kenyeret.

5. Fontos az útaknak jó karban tartása. Mindenkép elősegítendő, praemiumok által is, a behozatal külföldről, különösen Lengyelországból és Moldvából.

6. A közraktárak arra használhatók, hogy az élelem árát leszállítani segítsék, mert olcsóbban adhatnak el, mint a többi eladó. Legjobb, ha a nyilvános vásárokat tovább is megtartják.

7. Gondoskodni kell a szegény népről inségmunka és más keresetforrások megnyitása által. Útak csinálása, középületek, tovább a vászonipar és dohánytermelés emelése, az illető terményeknek a kincstár által jó áron való átvétele a leghatékonyabb eszközök. Az állam pedig kevesebbet veszt így, mintha az emberek tönkre mennének.

8. Hasonló kedvezményben részesűljenek az új gyarmatosok is.

9. Gondoskodni kell a vetőmag hiánya daczára az egész termőföld bevetéséről. Csak a jövő évi aratás biztosítása állhatja útját az inség általánossá válásának. A hol a téli vetés kiveszett, oda tavaszit kell vetni.

10. Végre, mivel az éhség miatt fertőző betegségek kiütésétől kell tartani, gondoskodni kell a kormánynak alkalmas ápoló házakról, hol a szegénység ellátást és gyógyulást találhat.[1])

Jellemző azon kor bureaukratikus ösztöneire nézve, hogy mind ezen intézkedéseket csak a legnagyobb titokban közölték az illető hatóságokkal. Attól tartottak, hogy a népesség nagyon is elbizná magát, ha látná, mennyire gondját

[1]) Közöltetik a m. udv. kanczelláriával 14,778/85.

viseli az állam. Financzialis tekintetben czélszerű és erkölcsi szempontból is menthető eljárás, azonban csak szolganép irányában alkalmazható, melynek közreműködésével és ragaszkodásával nem törődik a kormány.

Csakhamar elérkezett az intézkedések alkalmazásának ideje hazánk fenyegetett részeiben. Néhol, mint például a Tótságban, Árvában vagy Aradmegyében, nem annyira a kenyérnek, mint a pénznek hiánya okozta a nyomort. Oda ugyanis, ha a termés nem volt kielégítő, az akkori közlekedési eszközökkel sem volt nehéz élelmet szállítani a szomszéd áldottabb vidékekről. A császár egyenesen hihetetlennek tartá, hogy Vasmegyében, a királyság közepén, éhhalál fenyegessen.[1]) Mihelyt megengedte, hogy a királyi biztosok nemcsak a megyék házi pénztárát, hanem a kamarai és kincstári jövedelmeket is igénybe vehetik a segélyezés czéljából, az ilyen vidékeken egyszerre elejét vették a veszélynek.[2]) Egészen másképp állott a dolog az éjszakkeleti vidéken, hol, úgyszólván, endemikus volt az éhhalál, és a hol a kormány jóakaró intézkedései elé lépten-nyomon akadályokat gördített egyrészt a természet, másrészt maga a szerencsétlen népesség.

»1711. Az egerek a hegyek között nagy károkat tettek, az országnak majd minden zabját megemésztették, miatt (így) rettenetes szükség volt közöttök, úgy is kevés vetést s azt is kisün tehettek vala az rettenetes pestis miatt az emberek, azért ezen a környéken nem annyira drágaság, mint igen nagy szükség lőn.«

»1712. Igen nagy drágasága nem volt az búzának és rozsnak, de hallatlan szüksége és éhel halása az pénznek szűki miatt az szegénységnek.«

»1714. Ezen esztendő igen fatalis, mind bor s búzatermés iránt fajtalan esztendő, rozs teljességgel elveszett, igen nagy extremitásban és szükségben van az szegénység.

»1715. Az pénznek rettenetes szűki az szegénységnek

[1]) Diese mitten in dem Königreich Hungern sich äussernde Not ist schier unglaublich. 10,935/85.

[2]) 14,839. és 1545/85.

kimondhatatlan szegénysége és adózása teljességgel elviselhetetlen.« [1])

És bár mily sűrűen forduljanak is elő az ilyen adatok évkönyveinkben, soha sem találunk egyetlen esetet is, melyben a nemesi társadalom segítséget nyújtott volna az elveszőknek. Az ilyenféle működés túlhaladta feladatainak körét. Most ellenben a baj alig válik köztudomásúvá, midőn már minden lehető meg is történik az elhárítására.

Erdély határáról Teleki királyi biztos csakhamar jelenthette a veszély csökkenését. Aradmegyében a földesurak jártak elől. Kászonyi Endre 900 mérő gabonát adott el Kurtics községének negyvenöt krajczárjával, Tótváradnak pedig 3000 mérő török búzát ötvenegy krajczárjával. Példáját mások is követték, úgy, hogy a császár örömmel fejezheté ki az ottani földbirtokosoknak teljes megelégedését. [2]) Az éjszakkeleti vidéken ellenben napról napra kétségbeejtőbbekké fejlődtek a viszonyok.

Máramarosmegyei Borsából pünkösdtől októberig huszonnégy gazda szökött át Bukovinába, az éhség miatt. A még megmaradottak is kénytelenek lesznek nemsokára elköltözni. [3]) Az egész megyében, továbbá Ungban és Ugocsában hasonló veszély fenyeget. [4]) A török búza és zab teljesen elfogyott. Más élelem oda szállítását megakadályozza az útak járhatatlansága. A nép kénytelen eladni szarvasmarháját, mert nincs semmi keresete, csak Máramarosban pénzelhet fuvarból és tutajozásból. Már is kitört a betegség, melyet az éretlen török búzával való táplálkozás idézett elő. Nem segíthet ott más, mint nagy közraktárak megnyitása Munkácson, Ungvárban és Técsőn. [5]) Ugyanakkor hasonló hírek érkeznek Zemplén, Sáros és Szepes hegyes vidékeiről és Varasd megyéből. [6]) Erdélyben Belső-Szolnok több helységében már éhen halnak, Beszstercze vidékén még általánosabb a nyo-

[1]) P. Horváth: *Memoriale.* 262—5. l.

[2]) Kancz. levéltár 12,093/85.

[3]) U. o. 13,969/85.

[4]) 13,411/85. Révay b. jelentése.

[5]) U. az 14,782/85.

[6]) 16,110. Szentiványi, 16,300. Balassa jelentése.

mor.[1]) Ily viszonyok közt csak igen csekély vigasztalást nyújtott a Helytartótanácsnak az a biztosítása, hogy nem kell egész Magyarországon félni teljes inségtől.[2])

Eljött tehát a Brigidónak adott bölcs utasítások foganatosításának ideje. Hanem épen a legjobban sújtott vidéken, a munkácsi kerületben, nem történt semmi. Báró Révay, kir. biztos, a köznép hanyagságában látja a hibát, és abban, hogy a földesurak nem segítenek, a megye ellenben csak útjavítástól és kincstári gabona kiosztásától vár minden jót.[3]) Ezalatt a kemény tél idején a vész föl nem tartóztatva dühöngött a már megszállott területen. Oly távol esik ez a vidék a világtól, hogy a központi kormány és a császár csak nyáron tudják meg, mi történt ott. A kamarai igazgatás nem táplálhatta sem a tutajosokat, sem a többi munkásokat. Mokrán a belföldi munkások a már átszenvedett és most is uralkodó éhség alatt, melynek idejében néhányan csalánból, gazból és bükkfalombból éltek, teljesen kimerűltek. Az aratási kilátás most is a lehető legrosszabb. »Minékünk, aknarahói lakosoknak, egyszóval éhen meg kelletik e világból múlnunk vagy is halnunk mostani időben.«[4]) Aknarahón eddig tizen, Fehérpatakon hetvenheten, Tribusán százhárman haltak el. Apsán már a görög papnak sincs miből élnie. Révaynak kellett volna ott intézkedni, de ő betegen feküdt Szatmár-Németiben és a királyi biztoson kívül senki sem érezte magát ott felelősnek, sem kamara, sem megye, sem földesúr. »Oly módon hanyagolták el a máramarosi alattvalókat, melyért nem felelhet senki, és mint magam is meggyőződtem, a szükség, annak következése a halandóság és kivándorlás, a legmagasabb fokra hágott, a nélkűl, hogy a királyi biztos vagy a megye bármiről gondoskodott volna.«[5]) Révay helyébe a szász Rosenfeld Andrást nevezte ki a császár királyi biztosnak, addigra pedig, míg ez elfoglalhatja hivatalát, báró Splényi József helytartótanácsost bízta meg a munkácsi kerület fölsegítésével.[6])

---

[1]) Erd. kancz. 301. és 4532/86.
[2]) 93/86.
[3]) 7082/86.
[4]) 6778/86. Igen terjedelmes.
[5]) 9056/86. aug.
[6]) Szirmay *Hist. Secreta* szerint Niczky áskálódása volt Révay

Az új, teljhatalommal felruházott biztos szeptember elején az aratás befejezése után érkezett kerületébe. A megyék székhelyeiről azonnal belovagolta az inség székhelyeit: Verhovinát és Krajnát. A mint közeledik az erdőhez, a hegységhez, nőttön nő a nyomor. Tavaszszal sok föld bevetetlen maradt, vetőmag hiánya miatt. A kukoriczát tönkre tette a fagy, a többit a jégeső. Lagnagyobb csapás azonban a roppant mennyiségű egér. Nem csak a lábon álló gabonát pusztították el, hanem a kepéket is, úgy, hogy sok helyütt érdemesnek sem tartották a betakarítást. A szalma gyönyörűnek mutatkozik, de nincs rajta kalász, néha 2–4 köböl alá való földön nincs egy szem. Az egerek befészkelték magokat a keresztekbe. Már a házak is tele vannak velök. Elszaporodásuk okáúl a tavalyi bükkmakktermés bőségét mondják. Innét van, hogy annál sűrűbben lepik el a vidéket, mennél közelebb az erdő. [1])

Mindenfelé jajgatás fogadja az érkezőt. Ungmegye szomorú. Bereg borzasztó látványt nyújt. Nem puszta a föld, hanem teljesen üres, csak itt-ott látni egy-egy darab szarvasmarhát. Nincs sem gabona, sem kenyér, csak egy kis burgonya, de már ezt is fölkeresi az egér. Burgonyával tömik a csecsemőket, kiket anyjok emlője már nem táplálhat. Burgonya és koromfekete kenyér, égetett és megfőtt fűből, a parasztok egyetlen tápláléka és már ez is fogytán. Legnagyobb a nyomor Vereczke felé. Gróf Schönborn tiszttartói segítenének, de raktáraik üresek és minden pénzt Bécsbe kellett küldeniök. A robotban szolgálóknak azonban adnak kenyeret. Ezt másutt igen, de itt még pénzért sem lehet kapni. [2])

Még borzasztóbb a számok ékesszólása. Magában Máramarosban a hivatalos jelentés szerint 478 ember halt meg éhen, 1992 család pedig elköltözött. Az egész megyében csak három nagyobb községben, Szigeten, Técsőn és Hosszúmezőn nem volt éhenholt. [3]) Nem kevesebbre, mint 14,000-re tették a betegségek áldozatainak számát. Volt pedig akkor Mára-

---

bukásának oka. Ő is elismeri azonban, hogy az inség korlátozására nem történt semmi.

[1]) Jelentés a Helytartótanácshoz. Munkács, szept. 12.

[2]) Szeptember 14.

[3]) 11,813/86.

maros, Ung és Bereg összes nem-nemes lakossága körülbelűl 160,000, úgy, hogy csaknem minden tizedik elpusztúlt. Borzasztó elgondolni, hogy e néptelen országban úgy vesznek el az emberek, úgy szólva, küzdelem nélkűl, mint Indiában, vagy Chinában. Mily mélységes nyomornak kell megelőznie az ilyetén katastróphát, hogy azt a nép úgy fogadja, mint valami el nem kerülhető végzetet!

Pedig, és ez az egészben a legszomorúbb, a jelentések szerint úgy a hivatalnokok, mint a földesurak megtették kötelességöket. Segítettek, a mennyire tőlök telt, gabonával és pénzzel. De a legnagyobb földesúr absens, a többinek üres az éléstára, a tiszttartó, kamarai tisztviselő vagy alispán pedig nem utalványozhat semmit, magasabb jóváhagyás vagy utasítás nélkűl. Épen akkor lép a feudalis uralom helyébe a hivatalos állam. Mindegyiknek eredendő bűne egyaránt nyilvánúl. A földesúr könnyen megnyugtathatá lelkiismeretét, mert tán elődjei sem tettek többet, és mert minden, a mit tesz, kész kegyelem. A hivatalnok pedig megtette kötelességét, ha rendben van minden actája. Hogy itt másról van szó: tettről, erőfeszítésről, a szokott indolentia elhagyásáról, arra nem gondolt senki. És az ilynemű mulasztás nem tudható be bűnűl senkinek, részt vévén benne mindenki. A mit akkor elnéznek, épen annak legszigorúbb bírája a történelem. Csak is az itélhet, mert nem egyes a felelős, hanem az egész történeti fejlődés, ha a szegény magától érthetőnek tartja pusztulását, és ha az uralkodó osztály annak rémképe által nem riasztatja el magát mindennapi megszokott élvezetétől és kényelmétől.

Két mód nyílik segítségre vezető, mindegyik ismeretes a császár és közigazgatása előtt, és mindkettőnek felhasználása legbiztosabb ellenszere az éhségnek, úgy, mint minden más nemzeti szerencsétlenségnek. Az egyik a kormány segítsége élelmi szerekben, vetőmagban és gyógyszerekben. Ez kell, hogy gyors legyen, mert minden naptól százaknak függ jóléte és egészsége. Ilyenkor éreznie kell minden tagnak, hogy egy nagy és hatalmas egésznek képezi részét, mely fölöslegéből juttat neki is a megpróbáltatás idején. — A másik ennél sokkal nehezebb feladat, a jövőre nézve elejét venni az

ilynemű katastropha lehetőségének. Mert az nem egyes tényezők véletlen találkozásának volt műve, minő a legvirágzóbb társadalmakat is érheti egyszer-máskor — kifejezője volt az a népesség gazdasági és értelmi hátramaradottságának.

Nem is fukarkodott a kormány se pénzzel, se gabonával. Splényi mindjárt működése elején összevásárolta a szomszéd megyék fölösleges gabonáját, és még a tél beállta előtt iparkodott azt az inségesek közt kiosztatni. Vereczke katonai raktárait is felhasználta e czélra. Nem csak kenyérről gondoskodott, hanem vetőmagról is. Nagy útak építését vétette munkába, egyrészt, hogy élelmet szerezhessen az éhező népnek, másrészt, hogy a közlekedésnek új ereket nyisson. Miután Splényit is betegágyba döntötte a munka, utódja báró Rosenfeld András hasonló buzgalommal, és, úgy látszik, nagyobb megfontolással, vezette a mentés művét. 1786. és 1787-ben mindössze 687,000 forintnyi kiadást okozott az aerariumnak az inséges vidék segélyezése. Ennek feléért gabonát vásároltak; 135,000 frtba került annak szállítása és őrlése, ugyanannyiba az útépítés. [1])

Magának a segélyezésnek munkája is súlyosan nehezedett a kormányra, annál is inkább, mert igen helyesen, nem ajándéknak kívánta tekinteni adományát, hanem kölcsönnek, melyet a nép, ha jobbra fordúl dolga, megtéríteni köteles. E megtérítés, valamint a népek további boldogulása csak a munkálható terűlet bevetésétől várható. Ezért felelőssé tétetnek a szolgabírák. A hol nincs őszi vetőmag, azt a földesurak adják, a felség példája szerint indúlva; vagy ha azoknak sincs, a közraktárak, melyeket a kamara és a politikai igazgatás állít föl. A falusi bírák kötelessége jelentést tenni, hol ment minden rendesen végbe, és ha nem, mi volt az akadály. Ez legnagyobb Máramarosban, hol az inség alatt a lakosság elvesztegette a szarvasmarháját. Ott csak a szomszéd vidékek lakói segíthetnek, vagy ingyen, vagy kölcsönben. Míg a jobbágy be nem fejezte a szántás-vetést, addig a földesúr ne kényszerítse őt úri munkára. Beláthatja az uraság is, hogy a közbaj orvoslása előbbre való, mint a magánhaszon keresése.

---

[1]) 480/1786.

Igen részletes utasítás írja elő, miképen osztandó szét az élelemre, miképen a vetésre szükséges gabona. A forgalom szabadsága föntartatik, az uzsora lehetőségét a közraktár akadályozza meg. [1]) Épen oly részletesen szabályozták a betegségek megakadályozásánál és gyógyításánál követendő eljárást. Ezeknek oka a kamarai physicus szerint a rossz táplálékon kívül a nedves levegő és az éretlen gyümölcs élvezése. Gyógyszernek nem lehetett orvosságot használni, mert azt a nép el szokta dobni, [2]) csak házi szereket: vizes eczetet és sóskát. Korlátozni kellett a szobák mértéktelen fűtését, behozni a szobák és ágyak szellőzését. [3]) A reconvalescensek csak miután megerősödtek, lássanak újra élelem után. A halottakat el kell különíteni az élőktől, mi előbb nem volt szokásos, s huszonnégy óra alatt el kell temetni. Meg volt határozva az is, hogy a sírokat jó mélyre kell ásni.

Voltakép magának a kormánynak működése megszűnik, mihelyt kiadta kezéből a pénzt és a gabonát, vagy mihelyt kiosztatta a gyógyszereket. [4]) A további eljárástol függ, könyöradománynak nézi-e a nép a segítséget, mely őt talán továbbra is az önállótlan, magával tehetetlen koldussághoz szoktatja, vagy istápnak, melynek segítségével ismét a maga lábára állhasson. Tudjuk, mennyire szívén feküdt a császárnak, hogy az utóbbi történjék. E végből fölhasználták a ruthén nép egyházi elöljáróságát: az egyetlent, melyet valóban szellemi és erkölcsi kapocs fűzött a lakossághoz. A papoknak föl kellett szólítani a községeket, hogy ne éljenek vissza a királyi kegygyel, hanem ha szerezhetnek, fizessék meg, a mit kaptak. Jól míveljék földjöket, végezzék el a tavaszi és őszi vetést, szerezzenek napszám által is, különben az állam renyhe tagjai, és jövőben méltatlanok lesznek a segítségre. Óvják a népet a kivándorlástól, sőt szólítsák föl az elköltözötteket is a visszatérésre. Végre, intsék a jobb módúakat, segítsenek

---

[1]) Splényi a Helytartótanácshoz. szept. 6.

[2]) 6083/87. Rosenfeld jelentése a Helytartótanácshoz.

[3]) 7867/87.

[4]) Szepesmegye főorvosa nyolczvan mázsa sót és kilencz hordó eczetet kért a betegség elhárítására. 2416/87.

szegényebb felebarátaikon, követve a felség példáját. [1]) A püspök még régi vallásos szokásokon is enyhített: megengedte a vaj és tej élvezetét bőjtnapokon is. [2])

A josephinus közigazgatás hűtelen lett volna elveihez, ha a pillanatnyi nyomor enyhítésén fölül nem tűzte volna ki czéljáúl, a nép életföltételeinek olyatén megváltoztatását, mely lehetetlenné teszi e borzasztó állapotok visszatérését. Mihelyt Rosenfeld megérkezik kerűletébe, észreveszi minő czélszerűtlen ott a földmívelés, mennyire elősegíti az inséget magának a népnek rossz gazdálkodása és tétlensége. Május 15-dikéig legelőnek használnak minden szántóföldet. Tavaszszal bekerítik a földet fával, és őszre eltüzelik, a mi minden évben megújul és nagy munka- és fafecsérlés. Eltiltja tehát, hogy április 15-dikén túl szarvasmarha járjon a szántóföldre, elrendeli, hogy minden nyájnak külön őrzője legyen. Meghagyja a kártékony madarak kiirtását. Csökkenteni kell az aránytalanúl sok korcsma számát. Igaz, hogy ez által sok zsidó veszti el kenyerét, de menjen földmívesnek. Jobban kell használni a szép réteket. Szérűk építése, a cséplés behozása, trágya fölhasználása által sokszoroztatnék a földmívelés jövedelme. Ne csak kukoriczát termeljenek, mi sok munkát igényel és el szokott fagyni, hanem zabot, rozsot, burgonyát is. Télen faiparral, vagy a hol len és kender terem, mint Visk körül, szövéssel foglalkozzék a nép. Ne építsen többé faházakat: van ott kő elég. [3]) Kéményeket kell építeni, mert a nagy füst egyik főoka a betegségeknek, a kis ablakok pedig nem engedik meg a szellőzést. [4]) A nép rendkívül piszkos. Istálló nincs télre sem, a barom egy födél alatt él az emberrel, vagy szabad ég alatt ki van téve az időjárás minden viszontagságának. [5]) Nem segíthet ott gyökeresen más, mint iskola, fegyelem, vagy jó példa. Ezért két állami intézetre van ott szükség: tanító-seminariumra és gazdasági egyesűletre. [6])

---

[1]) Splényi levele Bacsinszky püspökhöz. 1786. szept. 10.

[2]) 10 262/87.

[3]) 13,059/86. Ungvár, nov. 2.

[4]) Kancz. levéltár. 3825/87.

[5]) U. o. 10,262/87.

[6]) U. o. 6019/89.

Ki vonhatná kétségbe mind ezen ajánlott intézkedések czélszerűségét? De nem kevesebbet követeltek, mint az egész nép életmódjának, gondolkodásának, mindennapi foglalkozásának gyökeres átalakítását. Ez végbe mehet a kormány és az uralkodó társadalom előmozdítása segítségével, bár mindig csak hosszú időn át tartó, következetes, erélyes munkának lehet eredménye. József császár talán kecsegtetheté magát azon reménynyel, hogy eszközét, a bureaukratiát, egész lényének, történetének megtagadására, egy egészen új élet megkezdésére fogja bírni, melynek egészen a közjó fogja megszabni irányát. Maga mutatott ebben példát. De mit követelhettek azok, kik nem mondtak le egy fillérnyi adóról, sem egynapi robotról, midőn honfitársaikat az éhség emésztette? Hihetetlen volna, ha hivatalos jelentés maga nem mondaná, hogy még e borzasztó időszakban is exequálták Beregben és Máramarosban az adót.[1] Hazánk soha sem volt oly szegény, hogy el ne tarthassa szülötteit. Hanem a jogok és terhek igazságtalan elosztását, mely a hűbéres rendszerből folyik, még áldott földje sem teheti jóvá, épen oly kevéssé, mint a Ganges vagy Yanktsekiang mellékeinek bő termékenysége. »A föld jövedelme kevésbbé függ termékenységétől, mint a lakosok szabadságától«, mondja Montesquieu.

A legjobb esetben is, ha t. i. a hatóságok csakugyan olyan buzgósággal jártak volna el, minőt az alattvalóktól elvártak, nem lehetett volna nagyobb eredményt várni ez intézkedésektől. Csak jó, vagy legalább középszerű termés segíthetett volna. Hanem az 1787-ki aratás sem volt kedvezőbb a megelőzőnél. A betegségek is átteleltek: a munkácsi kerületben tizezerre ment a sínylők száma.[2] Az országos protomedicus, de Vezza, nem constatálhatott mást a baj okáúl, mint a rossz élelmet és lakást,[3] épen azt, mi, mint minden krónikus kór, hosszas és figyelmes ápolást igényel.

Egyre szaporodnak a panaszok az ország többi részeiben is. Erdélyben 1786. tavaszán már katonai raktárakból

---

[1]) Elnöki acták 139. 1786. Splényi levele Marm.-Sziget szept. 20.
[2]) Kanczelláriai levéltár 11,894/87.
[3]) U. o. 11,236/87.

kell táplálni Belső-Szolnokmegye népét.[1]) Kolozsmegye csak inségmunkával tartja éhező jobbágyait.[2]) A legnagyobb baj az volt, hogy az oláhság tudni sem akart a munkáról.[3]) Ha nem tudott megélni, átvándorolt a gyéren népesített nyelvrokon Moldovába és Havasalföldbe, hol olcsó az élet és alig van adó.[4]) Nem sokat használt a kivándorlási patens, sem a gabona szabad forgalmát elrendelő, külföldi gabona behozatalára praemiumot kitűző rendelet.[5]) Itt is a mezei egerek nagy szaporasága tette tönkre a termést.[6]) Nemsokára átterjed a drágaság a Székelyföldre is: Gyergyóba és Csikba.[7]) Kétszáz család hír nélkűl kivándorolt Bukovinába.[8]) Nem csuda, ha az életföntartás ösztöne győzött a földhöz való vonzalom fölött. Az inségmunka alatt is rosszúl bántak a néppel, egyik felügyelő a kutyáját uszítja a munkásokra, s a nyomorúltaktól elszedi utolsó vagyonukat is.[9]) Számosan vándorolnak el Fogaras vidékéről is, Tordamegyéből pedig 300 család 1500 személylyel ment át Moldovába. Görgény, Radnótfája és Idecs felé néptelen a vidék, parlagon marad a föld. Beischlag biztos szerint a megmaradt lakosság felének nincs kenyere. Csalán és paréjból sült kenyérrel tengetik életöket.[10])

Szepességben a burgonyaféreg elpusztította a lakosság főtáplálékát.[11]) Árvában és Liptóban zabot kell vásárolni a népesség eltartására.[12]) Horvátországban oly nagy a hiány gabonában és pénzben, hogy sok helyütt be sem vetették a földet.[13]) Sok földesúr is pénzért kénytelen gabonát venni. Szörényben a köles és kétszeres alig adja meg a vetőmagot.

---

[1]) Kenczeliáriai levéltár 3780/86.

[2]) U. o. 5631/86.

[3]) U. o. 7280/86.

[4]) U. o. 11,269/86. és 10,080/87.

[5]) U. o. 12,080/86.

[6]) U. o. 12,325/86.

[7]) U. o. 2444/87.

[8]) U. o. 8299/87.

[9]) U. o. 7753/87.

[10]) U. o. 13,412/87.

[11]) U. o. 11,508. és 11.712/86.

[12]) U. o. 12,765/86.

[13]) Császári kézirat október 26. 12.187. 1786.

Zágrábmegyében alig termett a szükségletnek fele, Kőrösben már is dúl az inség.[1]) Itt a hagyományos rossz viszonynál fogva, mely az úr és jobbágya közt fönnállott, az előbbi fölmentve érezte magát a segélyadás kötelezettsége alól. Inkább elrejtette gabonáját, csakhogy ne kelljen olcsó áron, vagy ingyen odaadni.[2]) Balassa bán ezért azt javasolta, ne legyen szabad elvinni az országból semmit, míg a szükséglet fedezve nincs, de a szabad forgalom elvét még e súlyos érvvel sem birta megingatni.[3]) Tényleg itt alig történt valami az inség enyhítésére. A kamarai igazgatás váltig tagadta a bajnak létezését is. A kemény, hosszú tél és a folytonos esőzés még fokozták a nyomort és megsemmisítették a vetést. Varasdmegyében 1787. őszén már vetőmagnak sem maradt hajdina. Muraközben az áradások tettek sok kárt. A királyi biztos. Balassa gróf, vásároltatott ugyan gabonát a Dunántúl nagy piaczain, de a szerződés oly ügyetlenűl és könnyelműen köttetett, hogy az inségeseknek magoknak kellett volna elhozni a gabonát Győrből.[4]) A lakosság könnyítésére egyidőre legalább meg kell azt kimélni a katonaszállítástól és executiótól és keresetet kell nyújtani a Dráva szabályozásának munkábavétele által. Egyelőre a katonai raktárakból kell fedezni a szükségletet. Zagorjából, hol a köves talaj és a sűrű lakosság miatt már állandó tanyát ütött, átterjed a nyomor és drágaság a tengermellékre.[5]) Buccariban és Fiuméban hallatlan inségtől tartanak, annyival is inkább, mert a velenczei területen és a többi Olaszországban is rossz volt az aratás.[6])

Mondhatni, hogy mint annyiszor, most is az aratás eredményétől várta az ország üdvét a kormány is. Minden egyes téren kitünt, hogy tehetetlenűl áll szemben a bajjal. Az ara-

---

[1]) 12,201/86.

[2]) Említésre méltó kivétel gróf Erdődy József, ki maga tartotta jobbágyait. 1307/87.

[3]) 13,428/86.

[4]) Kanczelláriai levéltár 10,725/87. és 1141/87.

[5]) U. o. 11,192/87.

[6]) 12,078/87. A kikötővárosokban három forint tizenöt krajczár volt a kukoricza, négy forint a búza mérőjének ára.

tási jelentések szerint pedig csak a győri, pesti, és pécsi terület számíthatnak fölöslegre, míg az ország legnagyobb részében csak épen a szükség lesz fedezve, a zágrábi és munkácsi kerületekben pedig az sem. [1])

Épen midőn a hatóságoknál egymást kergeti a sok terv, hogyan lehet mégis megakasztani a bajt gabonakiosztás, a gabonakivitel és a pálinkafőzés tilalma, és inségmunka szervezése által, midőn valóban országos ügy lett az a mi eddig egyes vidékeknek volt ismert, de elhanyagolt sebe, — következett be a hadüzenet (1787. szeptember 4-én).

II.

Ha már rendes körülmények közt sem bírja kiemelni az állam az éhenhaló népességet a nyomor fertőjéből; ha a földesúri és más öröklött kiváltságok oly kevés eszközt engedtek az államnak béke idején is, hogy csak feladatai fölismerésében lehetett nagy, de nem azok teljesítésében is; ha az állami közigazgatás akkor is minden nyomor alkalmával csak hanyagságát bizonyítja, midőn az inség megszüntetése képezte, ha nem is egyetlen, de legfőbb feladatát: minő borzasztó visszaesésnek kellett beállania, mihelyt a salus reipublicae már a fenyegetett határ felé vonta a gondoskodó fejedelem szemét, a feladatainak súlya alatt már is roskadozó állam erejét! Nem jelentett az mást, mint elhagyását, feladását az állam által addig ha nem is teljesített, de legalább elvállalt és elismert kötelességnek: az alattvalókat legalább a végső inségtől megóvni. Mert mi másban áll a háború borzasztósága culturalis feladatainák tudatában levő államra nézve, mint abban, hogy minden erkölcsi, szellemi és anyagi érdek háttérbe szorúl a hatalmi, a politikai és katonai mögött?

Nem volt többre szükség 1787. tavaszán az egész munkácsi kerület élelmének és vetőmagjának fedezésére, mint 115,000 mérő gabonára. [2]) Már ennek költségét is sokallotta a kanczellária, és mindenféle levonást javasolt, méltán magára vonva a császár dorgálását, hogy ó-hún elvek szerint az em-

---

[1]) 12.256/87.

[2]) Kanczelláriai levéltár 85/1787.

bereket fontszámra méri, mint a mészáros az ökröket.[1]) Most pedig csak magának a főseregnek kell minden napra 2800 mázsa liszt, 4167 mérő gabona és 10,000 mérő zab.[2]) A fegyverzaj elnémítja nem csak a múzsáknak, hanem a könyörűletnek is szavát. Mennyi nehézség volt az inségesek szükségletének megállapításával, mennyi tanácskozás folyt, míg foganatba vehették a segélyezést. A háborúban egyszerre rendelkeznek sokkal nagyobb összegekkel: elég hogy a szükséglet jelentkezzék, arra, hogy mindjárt előteremtsék a fedezetet is minden áron. Ez az ár pedig nem csak pénz, hanem emberáldozat is. Hisz, ha eddig is az élelmi szerek minden drágulása a lakosságnak újabb meg újabb rétegeit vetette oda martalékúl az inségnek, hova fejlődik a dolog, ha a meglevő gabonakészletet a sereg javára foglalják le, és egyre magasabbra szöknek fel a piaczi árak? Addig a katonai fuvar szállította az életet az éhező vidékekre. A katonai igazgatás volt akkor az egyetlen megbízható. Ennek pedig most a nép ellen kell fordúlnia, és a maga részére sequestrálni nemcsak a szükségest, hanem a fölöslegest is.

Talán kevesen vetettek akkor számot magokban mindezen tényezők szoros kapcsolatáról; de ha voltak, bizonyára hozzájok tartozott a császár. Saját elhatározásával kellett megakasztania közigazgatásának egész békés, az ország megtartását és felvirágzását czélzó működését. Kemény lehetett a küzdelem a fejedelem szíve és a raison d'état közt, de a döntés nem volt kétséges. A háborúban magának az államnak nagyságáról van szó: ezért aztán koczkára veti mind azt, a mi jogos és erkölcsi alapja az állami életnek.

Csak legvégső esetben nyújtotta eddig is az élelmet az állam: egész helyesen, inkább a közmunka által akart segíteni a népen. Ez most megszűnik. »Az építkezéseket abban kell hagyni, mert a fenforgó körűlmények úgy is elegendő alkalmat nyújtanak a magyar alattvalóknak kenyérkeresetre.« Csak a hadi útakat kell jó karban tartani.[3]) És midőn a

---

[1]) Kanczelláriai levéltár. 683/57.

[2]) U. o. 13.501/57.

[3]) U. o. 13,835/57.

háború előkészületei miatt minden rendkívüli pénzkiadást felfüggeszt, egyúttal keményen elrendeli az adók szigorú behajtását. [1])

Midőn a császár leveszi kezét alattvalóiról, mintegy elhiteti magával, hogy ezt könnyű lelkiismerettel teheti. Ha a háború öl és fogyaszt, kétségtelenűl nyújt a föld népének kereseti forrást a szállítás, fuvar stb. által. Arról megfeledkezett József, hogy mindez előnyöket mégis csak az élvezi, kinek vagy gabonája van, vagy igásmarhája. Az éhező népnek pedig nincs semmije. Oly természetes a császár kedélyállapotánál fogva feltennünk, hogy nem létezőnek, vagy legalább jelentéktelennek tekintette a bajt, mihelyt nem segített rajta, sőt előmozdította azt, hogy ez megmagyarázza az inség iránti eljárásának megváltozását. Addig nem korholhatja eléggé a hatóságokat, melyek minden emlékeztetése és dorgálása daczára »álmosan jártak el, és megelégedtek irka-firkával és üres reményekkel«, [2]) most pedig maga reményli, hogy a háború enyhíteni fog a nép sorsán.

Épen az ellenkező történik a magyar hatóságok részéről. Míg béke volt, reájok nézve igen kényelmetlen és veszélyes volt ez az inség. Minduntalan módot nyújtott a császárnak megfeddeni őket hanyagságukért. Kérlelhetetlenűl fölfedte az annyira védett honi állapotok legszégyenletesebb gyöngéjét. Innen van, hogy sok hatóság váltig hirdette, hogy területén nincs is inség. Tartott attól, hogy a császár által pártfogolt humanismus áldozatot követel, nem csak időben és fáradságban, hanem pénzben és termésben is. Most ellenben, midőn a háború nem csak a föld népére rótt terheket, hanem a kiváltságos osztályokra is, midőn kedvező kimenetele esetére az egész nemesi alkotmány felforgatásától kellett tartani, alig lehetett hatásosabb eszköz káros hatásainak kimutatására, mint az inségre való utalás. Valódi argumentum ad hominem volt ez a császárral szemben, ki nem tagadhatta és nem is tagadta meg kormányelveit. Mennél szegényebb és nyomorúltabb az ország, annál kevesebbel járulhat a háború terheihez,

---

[1]) Kézirat gróf Majláth alkanczell. 1787. szept. 9. 12,774 sz.
[2]) 583/sz.

annál szükségesebb a béke. Mennél rosszabb a termés, mennél nagyobb a nyomor, annál menthetőbb, ha nem érkezik be pontosan a kiírt és a császártól egyre sürgetett gabona és liszt a sereg részére. Úgy szólva, politikai iránya változott meg az inségnek. Előbb a közigazgatás hanyagsága és a nemesi elnyomás ellen emelt vádat, most a császár önkénye és a háború ellen szolgált fegyverül.

A munkácsi kerület helyett most a zágrábi válik legérdekesebbé. Amazt szinte elveszett positiónak tekintették. Annyira ismeretes volt az ott uralkodó nyomor, hogy az ország e részét fölmentették a hadsereghez való szállítás kötelessége alól. Horvátország ellenben, a mellett hogy saját népét sem képes eltartani, most nagy számú katonaságnak lesz tanyája. Körülbelül az a kérdés: a föld népe tartsa-e el a katonaságot, vagy megfordítva, a katonai raktárak gondoskodjanak-e ezentúl is az inségesekről? Természetes, hogy a polgári igazgatás ez utóbbi álláspontra helyezkedett. Balassa, királyi biztos, már 1788. elején kevesli a kerülete részére eddig utalványozott 30,000 mérő gabonát. Követel még 20,000-et, azonfelül pedig tiltakozik az ellen, hogy kerülete bármily csekély mennyiséggel is járuljon a szállításhoz.[1]) A császár, ki akkor ott járt a seregnél, mind ezt helybenhagyja, és teljhatalmat ad Balassának, csak hogy gondoskodva legyen a tavaszi vetésről.[2]) Felszólítására a helytartótanács elnöke, Zichy Károly gróf, rövid átnézetét adja az ország helyzetének. Ez egyáltalában nem kedvező. Még a pesti kerületben is hiányzik sok helyütt a kenyér, másutt a vetőmag. Szabolcsban az árpa és zab szállítása által elfogyott a vetőmag is. Biharban meg kellett szüntetni az összevásárlást katonai czélra, hogy elejét vegyék az inségnek. Szepesnek és Sárosnak már előbb rossz volt a helyzete. Itt a lakosságnak kellett átengedni a sereg részére összevásárolt 10,000 mérőt, azonfölül pedig még 20,000 forintra van szükség.[3]) Sárosban 80 helységet annyira tönkre tett a jégeső, hogy a lakosság aszalt és porrá tört szénával

[1]) Kancz. levéltár. 1361/88.

[2]) 3723/88. Károlyváros márcz. 10.

[3]) Kanczelláriai levéltár. 3784/88.

él.[1]) A viruló Zalában bükköny, kukoriczacsuta és aszalt vadgyümölcs a fő táplálék.[2]) Ott, a hol a föld termékenysége és a lakosság ritkasága szinte lehetetlenné teszi az inséget és drágaságot, az átvonuló katonaság nagy fogyasztása idézte elő a szomorú eredményt, például Siófok vidékén.[3]) Már Somogyban, Tolnában és különösen Verőczében is félnek kenyérhiánytól.[4]) Veszprémben nincs vetőmag a tavaszi vetéshez, különösen a csesznoki járásban.[5]) A nyitrai, kassai és munkácsi kerületekben újra kitört a nyomor-szülte betegség.[6]) És mindezen panasznak egy a tendentiája: megmutatni, hogy az ország képtelen elviselni a háborút. Pedig még csak akkor, 1788 tavaszán, indúlt az meg valójában.

»Ön megítélheti«, írja a császár Zichy grófnak, »mily kellemetlen volt nekem Magyarország legtöbb megyéje szomorú helyzetének leírása, nekem, kinek annyira szívén fekszik minden egyes alattvalómnak java és fentartása. De a sereg szükséglete oly ügy, melyet, mivel tudom, hogy fedezve nincs, nem merek bolygattatni bárminő fontos és kivánatos más ügy által sem.«[7]) Mindössze csak a tavaszi vetés idejére függesztették fel az összevásárlást és szállítást, hogy aztán annál nagyobb buzgalommal fogjanak hozzá.

Ilyen auspiciumok közt indúl meg a sereg összevonása és a háború. A császári fegyvereknek nem kedvezett a szerencse, mind több katonát kellett az örökös tartományokból a török határ felé küldeni. Még azt sem pótolták a megyék a mit a katonai raktárakból az inségesek részére kiosztottak, midőn már újra két millió mérőnyi szállítást róttak az országra.[8]) Az aratás most is rosszabb volt a középszerűnél, különösen tavasziban.[9]) Kevés a remény a kukoricza sikerü-

[1]) Kancz. levéltár. 2929/88.

[2]) U. o. 1786/88.

[3]) U. o. 3512/88.

[4]) U. o. 4036/88.

[5]) U. o. 5285/88.

[6]) U. o. 5325/88.

[7]) 4474/88. Futak márcz. 25.

[8]) 12,893/88.

[9]) Elnöki acták 112/88. Gróf Zichy előterjesztése szept. 11.

léséhez. A búza piaczi ára Győrött négy forint, a rozsé három forint, és az aratás után is csak kevéssel csökkent.[1]) Tulajdonkép az volt akkor a császár szándéka, hogy az országban található összes gabonamennyiséget, ha egyszer fedezve van a termelő szükséglete és gondoskodva van a vetőmagról is, lefoglalja katonai czélokra. Addig piaczra ne is lehessen vinni, míg a sereg el nincs látva. De még akkor sem feledkezik meg az inséges vidékekről: oda megengedi a gabonával való kereskedést.[2])

A mily arányban jobban reá szorúl az állam a sereg eltartása miatt az országra, mondhatni épen olyan arányban szorúl viszont a népesség a mindenhatónak vélt császár támogatására. A mindenfelé dühöngő marhavész utolsó vagyonától fosztotta meg a földmívest.[3]) »Deczember 13-dik napjától fogva ad 17. januárig tartott hallatlan téli hideg, milyenről senki, még az astronomika-jegyzések sem emlékeznek, számtalan embereket megvett, vagy tagjaikban megzsugorított széjjel az országban. A téli nagy hóból midenfelé nagy vízáradások lettenek, melyek, kivált a folyóvizek mellett fekvő helyekben, nagy kárt tettenek.«[4])

Különösen nagy volt az áradások-okozta kár a Csallóközben és Tolnamegyében.[5]) A felvidék, mely rendesen az alföldön látta el magát élettel, most, hogy piacza el volt zárva, a legnagyobb drágasággal küzdött. Ürményi, királyi biztos, Lengyelországból hozatott gabonát, de ez nem volt elegendő. A pozsonyi polgárság külön engedelmet kér, hogy vásárolhasson gabonát minden felől és kapjon valamit a katonai raktárakból is. Mindenki érezte, hogy csak rendkívüli erőfeszítés segíthet. A királyi biztos azt ajánlotta, lássák el magokat a városok és ne adjanak senkinek gabonát, csak a pékeknek. Valósággal monopoliuma lett volna ez a kenyér-

[1]) Kanczelláriai levéltár. 12,339/$_{88}$.

[2]) U. o. 13,478/$_{88}$. szept. 21.

[3]) 1788. végén volt Békés-, Csongrád-, Csanád-, Győr-, Mosony-, Bihar-, Zemplén-, Szerém-, Somogymegyékben. 16,990/$_{88}$.

[4]) Keresztesi Krónikája 178. l.

[5]) Kancz. levéltár. 2104. és 3115/$_{89}$.

nek.[1]) A megyék hirdessék ki, hogy minden alattvaló lássa el magát kenyérrel és vetőmaggal, és ne bízakodjék másba. Szabad forgalmat csak akkor lehet engedni, ha egyszer el vannak látva a városok. Ezek pedig a vásárláshoz kapjanak előleget az államtól. — Képzeljük e viszonyokat Francziaországban, és különösen Párisban, és tisztán látjuk a nagy forradalmat előkészítő és szülő nyomort.

Mindent az államtól várni: ez volt József korában úgy a városnak, mint a pórnak végzete. Az állam feje pedig most választ: csupán külügyi feladatának szenteli magát. Háború idején, mikor annyi kell a seregnek, az állam nem segítheti a községeket és vidékeket — így hangzik a császár szomorú, resignáló nyilatkozata. »Ki kell tehát mindenütt jelenteni, hogy mindenki maga iparkodjék magán segíteni. A kenyeret nélkülöző férfiak, a mennyiben alkalmasak, menjenek katonának, a nők iparkodjanak napszámból megélni.«[2]) Épen trónralépésének évfordulóján írta ezt II. József. Akkor nem volt oly magas jólét, minőt nem remélt volna alattvalóinak megszerezni, most rövid nyolcz év után oda veti őket az inségnek. Kormányrendszere erkölcsi feladatának megsemmisülését jelenti e nyilatkozat.

Nem volt az még végleges. Mihelyt a viszonyok úgy alakúltak, hogy ismét alkalma és tere nyilt az állam segítségének, a császár nem mulasztotta el az intést, az útmutatást. Tényleges segítségre már nem igen volt képes.

Alsóbb rendű organismusoknál még akkor is mozognak a tagok, midőn az élet központja már nem működik. Így a császár által berendezett bureaukratikus kormány még akkor is írt és javasolt a maga üres formaságában az éhség megszüntetésének módjairól, midőn az éltető fő lemondott erről, és mindenki tudhatá, hogy a rendszer általános bukásával meg fog szűnni a hatóságok gondviselése is. És ha elismerésre méltó, hogy a josephinus-kormány még végvergődésében sem mondott le végkép kitűzött nagy socialis feladatairól, úgy

[1]) U. o. 17,285/89.

[2]) Die an Brodmangel leidenden Männer sollen sich, so weit sie dazu tauglich sind, dem Soldatenstande widmen, die Weiber hingegen sich durch Handarbeit zu ernähren suchen. Decz. 1.

viszont igen kevés gondolkodásra mutat, ha a viszonyok oly gyökeres változásával a királyi biztosok még mindig a régi jelszavakat hajtogatták. Talán azért, mert azok mindig szavak maradtak, és mert a systema erejének korában sem sokkal kevesebb választotta el őket a megvalósítástól, mint a katastropha beállása előtt.

Gazdasági reform, a földmívelés módjának gyökeres javítása, néhol az egész életmód átalakítása, volt a működő főispánok követelése. Legtöbbet, mint legjobban érdekelt, a munkácsi kivánt. Három nyomásra kell osztani a szántóföldet, nem, mint eddig, csak kettőre; egyenesen kell szántani, nem pedig gödröket hagyni közben, mint eddig, ki kell irtani a mezőn a gazt. Mindezen javitások elterjesztése végett pedig tanítóképezdét alapítani, hol a mezőgazdaság alapvonalait is tanítják. Egyúttal panaszkodik a főispán a munkácsi görög egyesült püspök ellen, ki a kormány rendeleteit nem terjeszti eléggé. A kassai, Szentiványi Ferencz, szintén átcsap az egyházi térre. A ruthén bőjt enyhítését követeli. Azonfölűl jónak tartaná, ha egyszerre több napra sütnék a kenyeret; ha a dívó kézi malom helyett vízi malmokat használnának, ha tisztább lenne a lakás, és minden ház külön istállóval is ékeskednék. Bachó, a temesvári, Krassó megyében a burgonya és a hüvelyes vetemények productióját szeretné meghonosítani. Ott még szorgalomra is kell kényszeríteni a népet, továbbá arra, hogy pajtákat építsen és ott csépelje ki a gabonát. A mostani inségen a raktárak segítsenek. A nagyváradinak természetesen az oláhok sorsa fekszik szívén. Be kell hozni a három nyomásra való osztást, össze kell vonni a falvakat, burgonyát, zabot és kölest is termelni, nem csak kukoriczát. A pécsi conscribáltatni akarja az egész termést, és a népet reábirni, hogy a kukoricza közé tököt és répát is vessen. Gabonakimélés céljából el akarja tiltani, hogy a disznókat gabonával hizlalják — a mi közbevetőleg azt mutatja, hogy ott csakis az akkori nagyon kivételes viszonyok közt kellett félni inségtől. Legszerényebb még Ürményi, ki nem sürget mást, mint teherkönnyebbítést, mert a nép már nem élhet meg, és útépítést, hogy a szegénység megkereshesse

mindennapi kenyerét.[1]) A helyzetnek teljesen megfelelő a császári resolutio, mely jóváhagyja a gazdasági javításokat, de kijelenti, hogy most adó-elengedésről nem lehet szó.[2])

Telt az idő a sok írással és javaslattal, de az inség nem enyhült. A katonaság részére történt kirovás, melyet már erőszakkal is kezdtek behajtani, betevő falatját is fenyegette a népnek. Az egész nyitrai kerületben csak Nyitramegye képes előteremteni annyit, mennyit a sereg követel, de sem Pozsony, sem Bars, sem Trencsén. A kassai kerületben Zemplén és Abauj-Torna győzik, de Szepes és Sáros, a hol a szárazság és a sok féreg tönkre tette a vetést, inséggel küzdenek. A váradi kerületben Aradra, és Békés, Csanád, Csongrád egyesült megyékre lehet számítani, de Biharra és Szabolcsra nem. A győri kerület Dunamelléki részeiben az áradás megrontotta a vermekben őrzött vetőmagot. A termékeny pécsi kerületet kiélte a katonaság. Vetőmagot ott pénzért sem lehet kapni, a raktárakból kell azt kiutalványozni. A zágrábi kerületben csak Zalamegye nem szenved szükséget. Krassót tönkre tette a tavalyi török betörés. Így voltakép az egész országban csak a pesti kerület juttathat fölöslegéből a katonaságnak is. Jellemző az a tény, hogy a munkácsi és beszterczebányai kerületre kirótták mégis a követelt mennyiséget, pedig igen jól tudták, hogy onnét alig várható valami.[3]) Így csak a legkönnyelműbb közigazgatás járhat el — az is csak, ha már vesztét érzi. Nem birt már segíteni se a népen, se a katonaságon. A horvát seregnél 1789. tavaszán csak Laudon igen erélyes intézkedései akadályozták meg az élelem teljes elfogyását.[4]) — Mind e bajok a császárt igen nagy gabonavásárlásra birták, természetesen külföldön, mert a hatóságok egyező jelentései szerint, az ország nem volt képes előteremteni a katonaság szükségletét az aratásig. Csak országgyűlés segíthet, mint a rendek követelik, vagy az aratás.

Ismét az aratástól függött minden, de a kilátások or-

---

[1]) Helytartótanács. 1789. a főispánok jelentései.

[2]) Kancz. levéltár. 1923/89.

[3]) U. o. 3635/89.

[4]) U. o. 5048/89.

szágszerte igen kedvezőtleneknek mutatkoztak.[1]) A császár, kinek egészségi állapota akkor valamivel jobbra fordúlt, kötelességének tartotta, előre elrendelni mind azt, mi a várható inséget és drágaságot távol tarthatja vagy csökkentheti. Különösen a bányavárosokat és a Galicziával határos vidéket féltik. Megerősíti tehát a gabonakivitel régebbi tilalmát, és praemiumokat tűz ki a behozatalra, a tenger vagy Moldvaország felől. Magában az országban fönn kell tartani a szabad forgalmat. A fővárosok lássák el magokat a szükséges készlettel. Ő nem segíthet. »Ki kell hirdetni, hogy a jelen háborús időkben én senkinek sem adhatok előleget sem pénzben, sem gabonában, vetőmagban vagy kenyérben, minek az lesz az eredménye, hogy senki sem bízza magát az ily segítségre, hanem annál szorgosabban gondoskodik majd arról, hogyan szerezheti meg élelmét maga.«[2])

Segítséget a császártól várni nem szabad, csak az Istentől. »Azt vélem, hogy Magyarországban úgy, mint Erdélyben már rég megtartották az ily nyilvános bajoknál szokásos könyörgéseket, és nem vártak velök addig, míg Én azokat elrendeltem.«

Íme a teljes abdicatio. A józan ész, a tetterő, a mi az embert titánná teszi, kifáradt. A tömegek buzgó fohászától, emberfölötti erőtől és irgalomtól várja a mentést.

Az aratás még rosszabb volt, mint a minőnek várták.[3])

---

[1]) Kancz. levéltár. $6815/_{89}$.

[2]) Kézirat Pálffy főkanczellárhoz, 1789. június 11.

[3]) Nevezetes emléke a josephinus közigazgatásnak, hogy a királyi biztosok e válságos körűlmények közt összeállították az aratás eredményét minden községből, bár csak általában, a szerint a mint jó, középszerű vagy rossz volt. E kimutatás szerint a termés

	jó	középszerű	rossz
búzában	417	2968	5271
rozsban	703	4376	4731
tavaszi búzában . . .	54	745	2234
árpában	685	3059	4787
zabban	710	4043	5236
kukoriczában	1204	2584	3432
hajdina, borsó, lencse stb.	748	2308	3846
köles	196	810	1597
széna	698	3297	5669

községben.

A helytartótanács »ausserordentliches Missjahr«-nak nevezi ez esztendőt.

Épen a termékeny vidéken hiúsult meg a gazdák reménye, míg a hegyek közt jó vagy legalább középszerű volt az eredmény. Épen a föld java, a pesti, pécsi és váradi kerületek, szenvedett legtöbbet. Biharban a már learatott életet tette tönkre az eső. Ott »sokan éhenhalásra jutnak a szűk aratás miatt.« [1]) Fehérben csak kétszer, Pestmegyében két és félszer téríti meg a föld a vetőmagot, úgy hogy közköltségen vesznek gabonát. A Rábaközben be sem vetik a földet vetőmag hián. [2]) Veszprémben, Esztergomban és Komáromban lázadástól kell félni az éhség miatt. [3]) Ha így szenved a zsiros alföld, nincs min csudálkoznunk, ha még leverőbb hírek érkeznek Árvából, Barsból és Varasdból. Pozsonymegyében és egyáltalában a nyitrai kerületben rablóbandáktól félnek. Tízezernyi dologtalan kaszás és elbocsátott béres fenyegeti a közbiztosságot. [4])

Ismét közbe lép a császár. Hogy az idei rossz aratásnak legalább végső rossz következései el legyenek háríthatók, elrendeli, hogy mindenütt gondoskodjanak elegendő vetőmagról az őszi és tavaszi vetés részére. [5])

Szembetünő, hogy minden nyomor daczára mennyire kedvezett ez az állapot az ország törekvéseinek. Mind közelebbinek látszott az eredmény, hogy a császár, ki nem engedheti éhenhalni alattvalóit, és a kinek különben vagy seregét kell feláldoznia, vagy pedig financziáit rendkívül megterhelnie, kénytelen lesz meghajolni a rendek követelései előtt. Ebben még a háborúban beállott szerencsés fordulat sem képezhetett sokáig akadályt. Már 1788. végén 1.107,000 forintra, azonfelül 21,000 mérő búzára, 7000 mérő rozsra, 87,000 mérő félszeresre, 9200 mérő árpára, 25,000 mérő zabra, 40,000 mérő kukoriczára, 2000 mérő hüvelyesre és 3100 mázsa lisztre ment az állam által az inségeseknek nyújtott segítség. A földesurak által adott előleg alig tette ki e mennyiségnek

[1]) Keresztesi i. m. 180. l.

[2]) Kanczelláriai levéltár. 11,237/89.

[3]) U. o. 10,957/89.

[4]) Kanczelláriai levéltár. 11,237/89.

[5]) 9505/89. aug. 5. Vasmegyében publicálták 603. sz. a Vasmegyei levéltár.

egyharmadát.[1]) Tovább ezt már nem győzi sem az állam, sem a földesúr.

Midőn már az állam abdicál és a gondviselés sem könyörül, gyógyszert fedez fel a tudomány. A munkácsi kerület főispánja azon kérdéssel fordúl a kormányhoz, nem volna-e jó étel a nép részére inség esetén a bükkmakk.[2])

»A burgonya meghonosításától Irországban a szegényebb osztályok sorsának javulását várták, mert olcsóbb lesz általa az élet, és így kisebb a különbség az élet fentartásának költsége és a munkabér között. Következett pedig belőle a munkabér csökkenése, és a burgonyabetegség éhhalált okozott az oly népesség közt, melynek jóléte annyira alászállott, hogy csak egy lépés választotta el az éhenhalástól.«[3])

Magyarországon 1789. nyarán nem is a burgonya, hanem a bükkmakk állott a lakosság és az éhhalál között. Már abból táplálkoztak; csak a hivatalos és tudományos szentesítés kellett hozzá. A hatóság és a tudomány pedig elégnek tartotta az ember megélhetésére, ha bükkmakkal táplálkozik.

Vasból van a jobbágyi kötelesség, vasból a mit az állam követel. A földesúr nem szállítja alá életmódjának fényét, dúslakodását, az állam pedig katonaságának szentel mindent, midőn az egész épületet tartó munkásosztályt azon gyümölcs élvezetére szorítja az inség, mit az állatnak is megad a természet. Agyagból van a földhöz ragadt nép, ennyi nyomás alatt tönkre megy, éhen hal.

Imádkozás és bükkmakk ezt nyújtották a modern állam megkezdője és a létért küzdő feudalis állam Magyarország népének.

---

[1]) 12,329/89.

[2]) 8851/89. A pesti egyetem orvosi kara ezt lehetőnek tartotta. A császár nem. 11,951/89.

[3]) Henry Georges *Progress and Poverty*. 236. l.

II. FEJEZET.

A hadsereg.

Csak akartam. Ezzel fejezte ki József törekvéseinek, fáradozásainak sikertelen hiú voltát. Nemzetei anyagi és szellemi műveltségének, jogi és alkotmányos életének gyökeres megváltoztatását akarta egész páratlan tetterejével, melynek hatását fokozta, hogy egészen egy pontra, a közjóra fordította és concentrálta azt. Mi más ez akarat, mint a modern állami élet lehető legtöbb problemájának fölvetése, és a megoldáshoz, melynek annyi volt az akadálya és csak ő maga a biztosítója, közelebb vitele. Mondhatni, hogy az emberi nem nagy revolutióin kívűl alig van korszak, mely rövid tíz év alatt annyi nagy fontosságú kérdés megoldásán próbálta volna meg erejét. Mint Ossa és Pelion úgy halmozódott a császár vállaira az egységes állam megteremtésének és a nemzeti jólét és műveltség emelésének egyszerre elvállalt terhe, melyek közűl mindegyik külön is maga alá temethetett egy titánt. És mintha be akarná bizonyítani, hogy az ő akaratának nincsenek határai, a tevékenysége által felkavart erjedő és forrongó elemeknek chaosába újabb bomlasztó anyagot vetett: a háborút. Neki csak egy munkával több, de birodalmának a problemák egész sorával kell még megbirkóznia.

Soknak kellett változnia Magyarországon, hogy a háború ismét valami lényeges változást jelöljön a nemzet lelkében és annak külső viszonyaiban. Századokon át a harcz volt mintegy nemzetünknek természetes állapota. Győzve vagy legyőzötten, de fegyverben állott mindig, és létének kérdése és felvirágzása kardjának súlyától függött. Csak a szatmári béke óta beállott nyugalom mutatta meg nemcsak Európának

hanem magának a magyarnak is, hogy az a föld, melyet addig a népek országútjának és ütközésök helyének néztek, más kötelességeket is ir elő nemzetének, mint a melyeket vérrel le lehet róni. Nemzetünk e küzdelmekben, mikor gyakori volt a veszély és ritka a nyugalom, nyerte jellemének legsajátosabb vonásait. Szélsőségessé vált, nem sokra becsülve azt, a mit hirtelen, egy erőfeszítéssel nem lehet megszerezni. És minő feladat volt, a hősből, kinél az erkölcsi és testi tehetségek legnagyobb megfeszítése is aránylag rövid ideig tartó, munkást alakítani, kinél az egyforma, ha nem is kiváló tevékenység a fődolog. Pedig ebben kell állani a lefegyverezésnek, különben egyértelmű az elernyedéssel.

Ha a létért való küzdelem megszűnik, a nemzetek vagy kifelé terjeszkedésre, vagy belső intézményeik megváltoztatására fordítják a tespedni nem biró erőt.

Magyarország a Rákóczi-fölkelést követő két emberöltő alatt sem az egyik, sem a másik úton nem haladt. Organisáló és terjeszkedő erejének elég munkát adott a hatalma körébe eső földeknek, az alföldnek, a Bánságnak assimilatiója. Intézményei pedig, egy sajátságos történeti fejlődésnél fogva, mely különösen a dynastiához való viszonyából indúlt ki, egyenesen palladiumává lettek a nemzetnek; és a hazafiak gondolkodásában minden változtatás- és átalakításon fölülemelkedők.

Mióta nincs török veszély, mióta a német elnyomás tűrhetőbb, és a protestánsok és a katholikusok közötti ellentét enyhült, nincs oly indító ok, mely a nemzetet vagy annak egyes politikai osztályait élet-halálküzdelemre szólítsa, olyanra, mely czéljainál fogva méltó nemcsak minden egyéni érdek feláldozására, hanem magának a nemzeti létnek is koczkáztatására. Mert ez az egyedüli igazi, a szent háború, mely a rombolásban is teremt. A többi hozhat dicsőséget vagy gyalázatot, növelheti vagy csökkentheti az államot, négyszög mérföldek ezreivel és »lelkek« millióival, de azt az incommensurabilis mennyiséget, melyet egy nép lelkének nevezünk, lényegében nem érinti. Épen a tizennyolczadik század ismeri a »cabinet háborút«, ellentétben a nemzeti háborúval.

Hadi szervezet.

Mióta végbement a nagymajtényi fegyverletétel, magyar nemzeti sereg nem létezett. Magyar ezredek dicsően harczoltak a Rajnánál, a Pónál és Sziléziában, és Mária Terézia trónjának támogatásában nagy világtörteneti szerepet játszott ismét a magyar katonaság, rettegetté tevén újra népét Európa előtt; de nemzeti seregről szó nem lehetett. Csak az anyag, a vitézség és gyorsaság volt a régi, de más a czél, a szervezet, a vezetés, mind az mi a sereget sereggé teszi.

Valamint a régi magyar status nem birt soha teljes kifejlésre jutni a polgári osztály hiánya vagy elcsenevészése miatt, úgy a magyar hadsereg is a polgárságnak megfelelő fegyvernemeknek, a tüzérségnek és gyalogságnak gyöngeségében sínlödött. Rákóczi szabadságharczának katonai története tulajdonkép azon kisérletek hosszú és eredménytelen sorából áll, mint lehetne a gyöngeségen segíteni, részben idegen erők bevonása, részben a belföldieknek jobb szervezése és begyakorlása által, az akkor Európa szerte uralkodó mód szerint. És magának Rákóczinak emlékiratai bizonyítják, minő meddő volt e kisérlet meghiúsulása miatt az egész fényes, páratlan vitéz lovasság, eredetében és múltjában Árpádnak, Nagy Lajosnak, Hunyadi Jánosnak és Bethlen Gábornak serege.

A katonailag, úgy mint társadalmilag csonka Magyarország nem őrízheté meg teljes épségben államiságát. A mit a magyar nemesség megteremteni nem birt, létrehozta azt a királyság. Katonai hegemoniájában rejlett politikai túlsúlyának titka. És valamint a büszke magyar korona most már csak egyike volt azon számos koronáknak, melyek a Habsburgok homlokát ékesítették, úgy a magyar katonaság ragyogó múltjával és fényes tulajdonságaival csak egyike lett a szervezett nagy császári hadsereg alkotó részeinek.[1]) Mint olyan lépett be ismét a nagy európai államok küzdelmeibe.

Nem lett volna a XVIII. századi magyar katonaság méltó nevéhez és hiréhez, ha még azon kedvezőtlen körülmények közt is, melyek közt megalakúlt, nem keresett volna

[1]) 1715. 8. §.

magának idealis czélt, melyért küzdjön, melyet vérével segítsen elérni. Ez az idealis czél nem lehetett más, mint a dynastia nagysága és hatalma, melylyel karöltve járt most a magyar névnek híre és dicsősége. A tisztekre az első, a legénységre a második lehetett inkább irányadó. És egyrészt ez a dynasticus érzés, másrészt ez a nemzeti büszkeség akadályozták meg úgy a magyar katonaságnak, mint a császári sereg egyéb csapatainak lélektelen zsoldossereggé sülyedését.

Mint minden emberi alkotás, úgy ez a sereg is magán viselte azon kor bélyegét, melyben létrejött. Valamint a politikai téren a hatalmasan előretörekvő állami, monarchiai elem még nem birta teljesen leküzdeni a feudalismust, úgy a seregnél sem volt kizárólagos, sem mindenüvé elható a legfőbb hatóság tekintélye. Az ezredek birtokosai feudalis aristokratiát képeztek, mely saját jogkörében igen terjedelmes kiváltságokkal volt felruházva. Nevezetes, hogy még 1750. után is külön szolgálati reglement-ja van az egyes ezredeknek, melyeket az illető birtokos tesz közzé.[1]) Ez megmagyarázza, mint maradhatott meg egy seregben annyi eltérés a vezetés nyelvében, az egyenruhában, magának a hadi szolgálatnak begyakorlásában. És valamint a feudalismus különösen katonai téren még nagy feladatokat teljesített a még gyámoltalan állam helyett, úgy az egyes ezredesek gyakran nagy költséggel szerelték fel csapatjaikat. A hűbéres hódolata és a tiszt engedelmessége még nem volt annyira elválasztva. Lichtenstein Wenzel herczeg, Mária Terézia korában a császári tüzérség főfelügyelője, nagy részt a maga költségén vitte keresztül a fegyverneménél szükségessé vált javításokat. Nem csuda, ha még némileg örökösök a főtisztségek, így p. o. Daun tábornagy egészen érdemetlen fia tizennyolcz éves korában neveztetett ki ezredesnek. A protectio, a családi nexus csak úgy uralkodtak a hadnál, mint egyebütt. Ilyen volt az a sereg, mely a hét éves háborút végig harczolta, és melynek csak vitézsége volt nagyobb, mint a szervezetében rejlő hibák, és az azokból folyó visszaélések.

A béke ideje, mint minden téren, itt is az újjáalkotás-

---

[1]) Grünwald Béla t. barátom szives közlése.

nak szenteltetett. Valamint Mária Terézia alapította meg voltakép az állami közigazgatást a rendinek rovására az örökös tartományokban, úgy ő alatta történt a feudalis elemeknek korlátozása a seregben is. Amott a külföldi Haugwitz, itt a szintén külföldi Lacy voltak a főintézők. A követendő példa itt is Nagy Fridrik volt, kinek katonai igazgatása méltán még sokkal nagyobb bámulatot keltett, mint polgári kormányrendszere. Folytonos gyakorlatok és táborozások tartották ébren béke idején is a hadi szellemet és a vetélkedést, és nyújtottak alkalmat a kritikára és így a javításra. Egységes katonai törvénykönyv véget vetett az önkény addig igen gyakori eseteinek. A bécs-újhelyi katonai akadémia kellően képezett tisztikart biztosított az armadiának.[1]) Az ezredbirtokosok intézménye névleg megmaradt, de tényleg nem a magasrangú birtokos, hanem egy valóban működő director igazgatta az ezredet.[2]) Az egész katonai igazgatás szorosan összepontosúlt a haditanácsnál és annak elnökénél. Mária Terézia határozottan tiltakozott mindennemű protekczió ellen. Végre, a porosz példa annyiban is irányadó lőn, a mennyiben maga az uralkodó mintegy a katonai rendhez áll vagy szegődik. A XVII. században és nálunk Mária Teréziáig, spanyol és franczia minta szerint az első udvari ember a király, mint már ruhája mutatja. Most az első katona lesz. A régi udvari emberek egyike följegyezte, minő fájdalmas feltünést keltett az udvarnál, midőn II. József császár levetette a spanyol mentét. Minő feltünést keltett az egész szent római birodalomban, midőn a császár magyar huszáröltözetben fogadta a követeket.[3]) Abban az arányban, a mint császári lett a sereg, közeledett a császár is a sereghez. És Józsefnek egész neveléséből és szellemi irányából folyt, hogy szemében mindig a katonaság és annak érdeke maradt az első.

Ez a sereg most, külsőleg, »bottá vált« az elöljáróinak kezében. Az egész roppant gépezetet a haditanács igazgatta

[1]) Arneth, Gesch. Maria Teresias IX. 518. A munka e része egyáltalában ki nem elégítő.

[2]) Fontes Rerum Austriacarum XXII. 315. Renier velenczei követ relatiója 1769.

[3]) Aus dem Hofleben Maria Theresias von Adam Wolf. 314—15.

teljes hatalommal, és rendeletei annál nagyobb tiszteletben részesültek, mert mindenki tudta, hogy azok valóban a Felség személyes akaratának kifolyásai. Ha azelőtt a sereg eredetének és múltjának megfelelőleg túlságos nagy volt az egyes fegyvernemek és ezredek közötti különbség, úgy hogy az sokszor a szükséges egységet és összetartást is veszélyeztette: úgy most viszont a bureaukratia szellemének megfelelőleg az általánosítás, a nivellálás kapott túlságosan lábra. A minő féltékeny volt Lacy saját tekintélyére, személyes sértésnek tekintvén minden csekély engedetlenséget, ép oly lehetetlennek tartá, hogy bármi történjék az ő részvétele, az ő initiativája nélkűl, vagy pedig kivonassék hatásának köréből. És így, midőn egy alapjában kitünő sereget nagyobb szellemi tevékenységre kellett volna ösztönözni, midőn a felszerelésben és begyakorlásban kétségtelenűl szükséges javításokon felűl a protekczió és nexus révén becsúszott hanyagságot és nagyúri nonchalance-ot kellett volna kiirtani, mi magában is herculesi munka, ezen fölűl munkába vették még a sereg egész »regulázását«, úgy, hogy a régiből ne maradjon meg sem egy gomb, sem egy czipőcsat.«

Lacynak »Bemerkungen über die Kriegskunst« műve volt akkor a császári tisztikar classicus könyve. Az általános hadiszabályokon kivűl, melyek azonban nagyrészt a manoeuvrekre vonatkoznak, megtaláljuk e műben úgy a császárnak, mint a Haditanács elnökének a hadigyakorlatokon és táborozásokban gyűjtött észleleteit és tapasztalatait. [1]) Ezek közt olvashatók a következők:

»A kalapok a tiszt uraknál csaknem minden ezrednél, különös erőlködéssel oly furcsán vannak szabva, hogy épen csak az anyagról, melyből készűltek, lehet megismerni, hogy kalapok.« [2])

»Úgy látszik, a törzstiszt urak igen aggodalmasan szorgoskodnak, hogy valami mesterkéltet hozzanak létre. Egy kalapnak, kalapnak kell lenni.« Következik azután egy hosszú okadatolás, milyen legyen az a mintakalap. [3])

[1]) E mű igen számos kéziratban és kiadásban forgott közkézen, Temesváron is kinyomatták. 1778. Nemzeti Múzeum.

[2]) I. m. 117. l. 18. pont.

[3]) Es scheinet, als ob die Herren Stabs-Officiere sich recht ängst-

20. pont. »O Felsége a császár nem szereti látni, és ezzel remélhetőleg meg van mondva minden, hogy a legénységnek haját vízzel belocsolják, aztán a hajporral, mint valami vastag péppel, összeragasztják.«

»A közlegény csak egy vagy legfölebb két egyenesen feltűzött fürttel, mesterkéletlenűl legyen fésűlve.« Különben — büntetés.

21. pont. »A hajfonatokat nem szabad meghamisítani. Azt erősítik, hogy vannak ezredek, hol a legények fa-czopfokat viselnek a hajok alatt. Az ezredeknek vigyázniok kell, hogy ilyen dolgokért ne vonassanak felelősségre, sem pedig nevetségesekké ne tegyék magokat.« [1])

22. pont. »A kamáslikat illetőleg úgy találták, hogy egyik-másik ezred azokat a nadrágokhoz varratta, mi által a legény kényelme a járásban és térdeplésben korlátoztatik.«

Nem mondhatni épen e megjegyzéseket czélszerűtleneknek, vagy az aesthetikával ellenkezőknek. De a hol ilyenekkel foglalkoznak, a mikor egy Augiás-istálló kitisztításáról van szó, ott méltán lehet kételkedni az intézők belátásában — vagy őszinteségében. Midőn Nagy Fridriknek egy alvezére, Dohna gróf, egy vesztes csata után csinosan ruházott ezredeit mutatta a királynak, ez így szólt: »Katonái igen díszesek. A kiket én hoztam, olyanok, mint az ördögök, de harapnak.«

Nemcsak mostani szempontból tekintve tűnik fel nevetségesnek ez a sok írás és szabályozás. Akkor sem volt hiány belátó kritikusokban. A császári sereg legkiválóbb hőse, Laudon, lemondott morvaországi parancsnokságáról, mert nem akarta a hadi kormányt tiszta irodává változtatni. [2]) Ellenmondása azonban a császár és Lacy egyetértő elveivel szemben nem hozhatott eredményt.

---

lich befliessen, etwas verkünsteltes zu gebähren. Ein Hut muss ein Hut sein.

[1]) Die Haarzöpfe müssen nicht verfälscht werden. Man hat versichern wollen, dass Regimenter seien, wo Leute hölzerne Haarzöpfe mit unter dem Band eingebunden haben. Die Regimenter müssen darauf sehen, sich in derlei Dingen weder verantwortlich, noch lächerlich zu machen.

[2]) Lebensgeschichte Laudons. 1790.

Valamint lehetetlen elhallgatni e félszegségeket, úgy viszont igazságtalanság volna ki nem emelni, a mi jó történt. A katonával emberségesen kezdtek bánni, a tisztet a császár példája szerint az előkelő társasághoz kezdték vonni. Az egyik megszünt rabszolga lenni, a másik mint műveltségi, úgy társadalmi állás tekintetében az előbbi viszonyokhoz képest magasan emelkedett. Már az is igen lényeges előny volt, hogy a seregnél valóban a személyes érdemre néztek akkor, midőn a polgári hivatalok betöltésénél csak a születés döntött, hogy még a mindenütt korlátlanúl uralkodó felekezetiség zsarnoksága is véget ért a seregnél, mely generalisai között protestánsokat is számlált.[1]) A közlegénynek rendesen kijárt a zsoldja és élelme, és ha szigorú volt is a fegyelem, legalább az önkény korlátoztatott. Egy igen beavatott tanú, Ligne herczeg, szerint a botoztatás is sokkal ritkább volt, mint a a hogy tartották.[2]) Egy állam sem gondoskodott annyira invalidusairól, egyik sem fordított annyit a katonák és tisztek gyermekeinek nevelésére és eltartására. Az új cantonnement-rendszer szerint, melynek épen József császár volt kora ifjúsága óta legbuzgóbb szószólója, a katona évenkint több hónapot otthon tölthetett, vagy kereset után nézhetett, mi egyrészt könnyített az állam pénzügyein, másrészt fentartotta a közlekedést a katona és a nép közt. Az 1772 óta az örökös tartományok nagy részében keresztülvitt conscriptio által már hivatalosan is a nemzet lett a hadsereg pépinier-je. Mária Terézia még halálos ágyán is foglalkozott a katonák iskoláztatásával, és humanus, messzelátó tervei csak a haditanács akkori elnökének, Hadik András grófnak ellenmondása miatt nem valósúltak meg. »Ő Felsége elégedetlen volt velem«, írja Hadik mémoire-jaiban, »mert a haditanács ő Felségének a császárnak kérdésére, midőn az Oroszországból visszajött, nem járulhatott a sagani praelatusnak[3]) javaslatához. Ez abban állott, hogy az egész seregnél minden köz-

[1]) P. o. a magyarok közt Rhédey altábornagy, Beleznay stb.

[2]) Quel est le philosophe qui nous a examinés? Il ne voit chez nous que des coups de bâton. Qu'il sache, qu'on n'en donne presque jamais dans un régiment bien discipliné.

[3]) Felbiger az osztrák normális iskolák szervezője.

legényt tanítsanak olvasásra, írásra, számolásra és a vallástan alapjaira, hogy ez által alkalmasabbak legyenek az altiszti hivatalra. Hogy minden ezrednek legyen iskolája, és minden gyalog- és lovas-század, divisio és zászlóalj, elhelyezése szerint, látogassa az iskolákat, és a hol máskép nem lehet, félévenkint tétessék át az az iskola székhelyére. A mesterek csak a mondott praelatustól függjenek és ne csak ők kapjanak tőle rendeleteket, hanem az ezredes is utasításokat a tanítást illetőleg. Hosszadalmasnak kellene lennem, ha csak röviden is följegyezném az ebből következő káros consequentiákat. Csak azt említem, hogy e meggondolatlan és zavart javaslat szerint mindenki, úgy a vén katona, mint a rekruta, köteles lett volna iskolába járni, és ezt altisztek nyerése czéljából, mintha már nem is kellene közlegény. Az iskolák, tanítók és az igazgatás költsége meghaladta volna a félmilliót, a kiszolgáltakat elvesztettük volna, mert azt remélhetik, hogy másutt jobban kereshetik meg kenyeröket, magunk pedig nevetség tárgyává leszünk az egész világ előtt.« [1])

A szolgálatban megőszült derék és vitéz katonának felzúdulása ez, a közembernek a korszellem által követelt nagyobb műveltsége, és az abból következő nagyobb szabadsága és szélesebb látköre ellen. »Mintha már nem is kellene közlegény« — ez a conservativ jelszó, melynek sehol sincs meg úgy a jogosultsága, mint épen a hadseregnél, hol az engedelmesség minden, egyaránt hallatszik mindig, a hol egy fajnak vagy osztálynak fölemeléséről van szó. Mihelyt minden közlegénynek megadatik a lehetőség felvinni a dolgát, mihelyt »bornyujában hordja a marsall botját« készen áll nemcsak a nemzeti, hanem a forradalmi hadsereg. És még nem következett be az idő, midőn még a legconservativabb elme is belátta, hogy a forradalmi sereg és a forradalmi eszme ellen nincs más menekülés, mint a nemzeti sereg megteremtése.

Nemcsak a humanismusnak ez előtérbe lépése fájt a régi kor embereinek, még inkább, hogy ez nemcsak az alárendeltek érdekeit mozdította elő, hanem az addig kiváltságos osztályok előítéleteinek sem kegyelmezett. A mennyire szigorú

---

[1]) Hadik gróf sajátkezű emlékiratai 1780. nov. 29.

volt a császár a point d'honneur megtartása körül a tiszti karban, ép oly szigorúan itélte el a katonai becsület egyik kinövését, a párbajt. Egészen a rationalismus álláspontját foglalta el, midőn ennek nemcsak jogosúltságát tagadta, nemcsak elkövetését torolta kemény büntetéssel, hanem erkölcsösségét is kétségbevonta. »Nem akarok, nem tűrök párbajt seregemben, megvetem azok elveit, kik azt védeni és kimenteni törekszenek, és egymást hideg vérrel megölik. Ha vannak tisztjeim, kik bátran mennek eléje az ellenségnek, kik minden esetben bátorságot, vitézséget és határozottságot mutatnak támadásban és védelemben, nagyra becsülöm őket. Az ilyen alkalommal tanusított halálmegvetés egyaránt szolgálja becsületöket és a hazát. De ha van köztök ember, ki mindent feláldoz boszújának és személyes gyűlöletének, megvetem. Az ilyen embert nem tartom jobbnak a római gladiatornál. Az ily barbar szokást, mely a Tamerlánok és Bajazetek századának felel meg, és mely oly gyakran okozott szomorúságot egyes családoknak, el akarom nyomni és meg akarom büntetni, még ha felébe kerülne is tiszteimnek.[1]) Vannak még férfiak, kik vitézek és egyszersmind jó alattvalók: ilyen pedig csak az lehet, ki az állam törvényeit tiszteli.«[2]) Nem szólva az elv helyességéről, mely egészen megfelel a XVIII. század ethikájának, bizonyos, hogy annak keresztűlvitele nagy nehézségekbe ütközött, mint mindig, ha az állam törvénye ellenkezik egy öntudatos osztálynak a becsületről való fogalmával.[3])

Bizonyos, hogy a sereg, mint minden más a monarchiában, József trónra lépésekor az átalakulás stadiumában van. A korszellem kizárólagos uralomra emelkedett a felső rétegekben, és erős, szigorú, de formalis uralmába vonja a katonai igazgatás, szervezés és képzés egész körét. E formalismusnál

[1]) Az 1752-ben a párbaj ellen kiadott rendelet szerint nemcsak a kihívó és a kihívott, hanem secundansaik is vérpadra jutnak, még ha a duellumban nem is történt sebesűlés.

[2]) Gross-Hoffinger I. k. 208—9. l.

[3]) Érdekesnek tartjuk megjegyezni, hogy az 1780—90-ki actákban egyetlen egy párbajnak sem találtuk nyomát hazánkban.

pedig meg kellett állania, mert az anyag, melylyel rendelkezett, épen nem volt áthatva ugyanazon eszméktől, és így tudatosan vagy öntudatlanul soha sem szünt meg az ellenkezés. Csak egy tekintetben történt valóban gyökeres reform. A császári sereg internationálisból, mert az volt Wallenstein ideje óta, nemzeti lőn, csak azok a nemzetek állították oda fiaikat, melyek a monarchiához tartoztak. És azon időben, midőn a porosz katonaságnak egy harmada idegen, toborzott zsoldos, midőn a franczia királyság még számos svájczi és német ezredet tartott zsoldjában, midőn Anglia majdnem kizárólag idegen katonákkal viselte háborúit minden világrészben, óriási lépés volt a nemzeti sereg felé, hogy a bécsi udvar elbocsátotta a svájczi testőröket, a régi zsoldos katonaság utolsó reliquiáját. Helyökbe a német és magyar testőrség lépett.

Ebbe, a minden hibái mellett is egységes és hatalmas szervezetbe lépett be a magyar katona, a magyar tiszt.

Mindkettőnek jeles katonai tulajdonságaihoz ép oly kevéssé fér szó e korszakban, mint történetünk egy előbbi vagy későbbi szakaszában. De mégis mindegyikre más-más hatással volt a nagy császári sereghez való tartozás, a fegyelem és a benne uralkodó szellem.

A közlegénység, az akkori viszonyok szerint, nem kerülhetett ki másból, mint az országnak nemcsak szegény és elnyomott, hanem gyakran elzüllött fiaiból. A falusi bírák, kik a katonaság szedésével voltak megbízva, természetesen első sorban a csavargókra, a »falvak rosszaira« vagy a szegény legényekre vetették szemöket. Ezekre nézve nemcsak anyagilag, hanem erkölcsileg és szellemileg is emelkedés volt a katonaságba lépés. Reájok is áthatott az esprit de corps, és a katonai életben nem volt semmi, a mi ellenkezett volna régibb vágyaikkal és egész nevelésökkel. Testi erejök és ügyességök teljesen érvényesűlhetett, háború esetén nyitva állott előttök a kitüntetés és az avancement. Reájok nézve, különösen, ha már altisztségre jutottak, egyenesen sülyedés lett volna a parasztállapotba való visszatérés. A tábor, a század lett második hazájok, és a császári seregnek épen ez a kitünő altiszti kar, melynek egy más seregben sem volt mása, ké-

pezte legfőbb erejét.[1]) És míg személyes érdekei ki voltak elégítve, ha teljesítette kötelességét, másrészt alig volt valami, a mi sértette volna nemzeti büszkeségét és erős fajérzetét. Legtöbb esetben magyar tiszt állott fölötte, gyakran magyar főúr volt az ezrednek birtokosa. A felső kormánynyal és igazgatással nem érintkezett. Ily értelemben valóban nemzeti volt akkor a sereg.

A huszárság megtartotta hírét, melyet aztán oly fényesen növelt a török háborúban. »Azt hiszem, mostanában semmit sem lehet hozzátenni e lovasság jóságához, mely a legszebb és legragyogóbb a világon, nem kell nekik sok szolgai iskolázás, melyben nagyon is elcsenevész az olyan ember, ki reászorúl eszére; mert sokszor egészen magokra vannak hagyva. Egy huszárhadnagy valódi tábornok: nem oly nagy baj, ha elhibáz egy »Schwenkung«-ot, mint ha elmulasztja őrseinek bejárását, kell hogy megtanulja, mennyi bajt okozhat neki az ellenség. Különösen az önthet belé bizalmat, hogy csak nekünk van igazi huszárunk, a többinek nincs meg az a katonai ösztöne, az a vitézség és magát feltalálás az előőrsön, mely a miéinket kitünteti. A többi csak egyfajta dragonyos, melyben nem lehet meg sem az esprit de corps, sem a nemzeti szellem, mely anynyira ki van fejlődve a magyarokban. Becsületérzők és megvan bennök az a bizonyos hányavetiség, mely gyakran jó a háborúban. *Ez az egyetlen csapat, melyhez ez okból soha sem neveznek ki idegen tisztet. Különben is igen szükséges ott a nyelv, mely a németnek nagyon nehéz. Ehhez járúl, hogy a németet egyaránt megveti a magyar baka és a magyar huszárnak.*[2]) Nem valami lelkes magyar hazafi írta a huszár e gyönyörű jelzését, hanem Ligne herczeg császári kir. feldmarsall.[3]) És hogy ez az erős nemzeti szellem nemcsak a táborban nyilatkozott, hanem szellemi téren is, annak nevezetes bizonysága Kónyi János altiszt, azon kor irodalmának egyik érdekes alakja.

Egészen más volt a magyar születésű tisztnek helyzete. Mária Terézia alatt két egészen különböző generá-

[1]) Niebuhr. Geschichte der französichen Revolution. II. kötet.

[2]) La langue y est trop nécessaire et trop difficile pour les Allemands, qui outre cela ont le malheur d'être détestés par le fantassin hongrois, de même que par le houssard.

[3]) Oeuvres militaires II. partie 274. l.

rátiót különböztethetünk meg a tisztikar magyar részében. Az 1741-iki és az azt követő hadjáratok, a dynasticus lelkesedés hatása alatt a táborba vezették a magyar nemesség egy részét. A ki oda való volt, ott is maradt, és a vitéz százados vagy ezredes béke idején is megtartotta hivatalát. A tiszteknek ez a generatiója sok tanulmány és készültség nélkűl, inkább véletlenűl jutott e pályához, mintsem hogy választotta volna. A csatamezőkön fényesen megállotta helyét, és értett ahhoz, mit otthon megtanúlt: a parancsoláshoz. Ide számítandók Petras, Siskovics, Beleznay és némely tekintetben Hadik és Nádasdy is.

De az utóbbiak már átmenetet képeznek. Magasabb hivatalukban, az elért babérok által ők is nőttek. Már nemcsak vitéz és ügyes huszártisztek vágytak lenni, minek úgy szólva születtek, hanem tanulmány által is méltán betölteni helyöket a császárné seregeinek élén, a világ első generálisával szemben. És minden újabb hadjárat után, mely megmutatta a porosz hadvezetés elsőségét, szaporodni kellett nálunk is azoknak, kik hasonló eszközöktől, tehát első sorban a vezérek tudományos kiképzésétől várták a sikert. És míg régebben a katonai ösztön és a gyakorlat tett mindent, a hubertsburgi békét követő időben Lacy vezetése alatt a methodustól várták az üdvöt. Tulajdonkép csak most kezdődött a bécsi és bécsújhelyi katonai akadémiák felállítása által a tisztek methodikus képzése. Csak az időközben kitört rövid 1778-diki porosz háború szolgáltatott ismét alkalmat önkéntesek állítására és katonai hírnév és állás szerzésére az előírt hosszadalmas képzés nélkűl. A híres Benyovszky Móricz gróf akkor lett huszárezredes. Különben az előmenetel és kitüntetés már nem egyes vitézi tetteknek, hanem hosszú fegyelemnek, kitartó és soha meg nem szünő szorgalomnak, és különösen a felsőbbek iránti engedelmességnek lehetett eredménye.

Bátran mondhatjuk, hogy az akkori magyar nemes ifjúságnak csak csekély részében voltak meg azon tulajdonságok, melyek ily viszonyok közt biztosíthatták a boldogulást. Kivételt legfölebb az udvari élettel összeforrott nagy családok ifjai képezhettek, kik, mint mindenben, úgy a katonai téren is a cseh-osztrák aristokratiával jártak egy csapáson. De a vidéki

nemesnek csapongó erejű vérmes fia nem volt alkalmas katonának béke idején is. Még ha meg lett volna is szükséges fegyelmezése, még ha családi viszonyai nem gördítettek volna is akadályokat tanulmányai elé, épen szellemének és jellemének legkatonásabb, legmagyarosabb vonásai, az önállóság és a lényegesnek a formalis elé tétele akadályozták volna meg minduntalan fölebbvalói kegyének megnyerésében. Ebben állott az idegen szellem, mert magát a fegyelmet és a tanulmányt a magyar szellemtől nem tarthatjuk idegennek. De a végzet úgy akarta, hogy épen midőn a császári királyi hadsereg megjegeczesedik, az sokkal inkább a »normale«-nek és a »regulamentum«-nak, mint az eleven katonai szellemnek auspiciumai alatt menjen végbe.

Mindamellett, ha nem is aránylag, de elég nagy volt a magyar tisztek száma, különösen a lovasságnál. Ezeknek egy része, a mely az udvari körökből került ki, nem volt, és nem lehetett más, mint a császár katonája. De a többi, és ebben a sok fennmaradt emlék nem enged kételkednünk, a galicziai vagy cseh garnisonban is megmaradt magyarnak és nemesnek, ép úgy, mint a császár testőrségében. [1]) A német hegemonia ellen már velök hozott ellenszenvet még növelte minden újabb benyomás. Már akkor felmerült a hadsereg egységének, és a nemzetiségek nagyobb méltatásának, a vezérnyelvnek kérdése A haditanács, már az uniformitás elvénél fogva is, nem ismerhetett el hivatalosan több nyelvet, mint egyet, természetesen a németet. És egy nyelv elsősége, mint azt már kifejtettük, mindig privilegium azokra nézve, kiknek az anyanyelvök, és mellőzés a más nyelvűekre nézve. [2]) És ezért, már a szolgálat szempontjából is felhangzott a kivánság, nagyobb teret engedni a magyar nyelvnek is. Nézzük, hogyan formulázta ezt egy *nem* magyar. »Azt hinné az ember, hogy a német az általános és legszükségesebb nyelv. Tudni kell, mert az ember a szent birodalom fejét szolgálja, és mert igen gyakran épen

---

[1]) Ld. p. o. gr. Rhédey Lajos leveleit. A nemzeti múzeum kéziratai közt. — A testőrség pedig minden izében magyar maradt, és mint köztudomású, elsőrendű szolgálatot tett épen a nemzeti szellem föléledésénél.

[2]) II. k. 403—5. l.

Németország a háború szíuhelye. — Szép és hasznos nyelv még a magyar is: fellelkesülnek és még jobban kitünnek a veszélyben, ha tisztjeik eszökbe juttatják, hogy ők *magyar vitézek*. Jó, ha a szolgálatban egy nyelvet használnak, és ha a birodalom császárjainak seregében ez a nyelv a német, de mégis rendkívülinek látszik, hogy ezt 150,000 ember nem is érti. Én a magyart ajánlanám; sőt a huszárok néha megértik a latint is, csakhogy ennek kiejtését külön meg kell tanulni. Ők úgy ejtik, mint tulajdon bájos nyelvöket, mely a dactylusok és spondeusok harmonikus összevágása által, utánozza lovaik vágtatását.« [1]) Meg volt tehát az az ellentét már csirában, mely először 1790-ben nyilatkozott gyengén, majd 1848-ban a császári hadseregben oly végzetes krisist idézett elő. Mert a magyar tiszt, uralkodójának hű katonája volt akkor is, de ismert más hazát is, mint a tábort. Az elsőség pedig itt azoké, kiknek nincs más hazájok, első sorban a tiszti dynastiáké.

Nagy nemesi társadalmakat, melyeknek eredetében megvan némileg a féktelenségnek és fegyelmetlenségnek csirája, csak *egy* tényező bír beilleszteni az egységes, disciplinált sereg keretébe: a király, minden becsületnek kútfeje. XIV. Lajos nem csak mint udvartartó, hanem mint katonai király is mintája volt a Fronde vezérei utódainak. A porosz királyok kezdettől fogva katonák voltak, és a szegény brandenburgi és pomerániai nemességet csak úgy a zászlók alá vonta a loyalitás, mint a kilátás »standesgemäss« ellátásra. A Habsburgok hadseregére a fejedelmek személyének nem volt az a nagy hatása. II. Miksa óta közűlök egy sem vezette személyesen hadát. Nemességöknek csak az udvar és a közigazgatás terén mutattak példát. Most ismét katona az uralkodó: vitézségben és rendszeretetben mindenkivel vetekedő, tisztjeinek barátja, a legénységnek atyja. De ez az uralkodó II. József, az, ki legkevésbbé volt magyar, az ki legkevésbbé bírta méltatni a nemességnek történeti, épen a katonaság terén kétségbe nem vonható szerepét. Az az egy uralkodó, kinek hatalma és tehetsége adatott zászlójához kötni a hadra termett magyar nemességet, ezt a történeti feladatot nem teljesítette. És mivel a

---

[1]) Ligne hg. Oeuvres militaires. Pensées détachées 307—8. l.

történet ép oly kevéssé ismer vacuumot, mint a természet, a magyar nemességre néző, de általa — nem egészen önhibájából elmellőzött szerepet — más elemeknek kellett elfoglalni.

A hadsereg a török háború előtt.

Mintegy kétszázezerre tették a császári hadaknak számát, miután a tescheni béke következtében 1779-ben József seregének körűlbelül egy harmadát elbocsátotta. E szám fejezi ki tehát körűlbelül a béke-állományt. E sereghez Magyarország és Erdély a határvidéken kívűl 11 gyalog- és 8 huszárezreddel járúlt.[1] A magyar katonaság összes száma, 45,000 körül, alig tett ki többet, mint a mennyi vitézt hazánk az 1867. törvények szerint évenkint állít a közös hadsereghez. Az egész sereg 54 gyalog- és 42 lovas ezredet számlált.

Épen József uralkodása elején történt a toborzó kerületek ujabb beosztása.[2] A huszárokból valódi élite hadtest vált volna, közéjök csak volt deákokat és városi vagy mezővárosi születésü ifjakat lehetett felvenni. A hadsereg erkölcsi színvonalát az által kivánták emelni, hogy eltiltották a megyéknek gonosztevőknek a katonaságba való sorozását.[3] Mivel pedig a szabadságolt katonák közűl igen sokan (4418 közt 3562.) nem tértek vissza a zászlókhoz, a hadi tanács megköveteli a megyéktől az erre vonatkozó szabályzat szoros megtartását.[4] A katonai szökevények ellen teljes szigorúsággal jártak el. Megkövetelték, hogy még 10 év múlva is kiállja büntetését, vagy ha bocsánatot akar, állítson maga helyett más alkalmas katonát.[5] A magyar hatóságok pedig annyira elnézők voltak a katonai fegyelem ellen elkövetett hibák iránt, hogy a császár fenyegetődzik, hogy ezentúl csak a körűlmények és a haza java adnak irányt elhatározásainak.[6]

Lényeges változásról a had szervezetének terén József

---

[1]) 12768/87.

[2]) 1142/81. Hadik. febr. 18.

[3]) 6590/80. decz. 20. Később mégis egyes bűnösöket, p. o. szavakkal felségsértőt, a katonasághoz küldöttek. (4621/81.)

[4]) 1141/81.

[5]) 4578/81.

[6]) 9303/83.

ideje alatt nem lehetett szó. A fejedelmi hatalom már Mária Terézia korában megvalósitotta legfőbb terveit, mivel a hadügy a rendek mulasztásai és az egész európai átalakulás által, mely mindenütt a szárazföldön nagy, királyi seregek létrejöttét vonta maga után, egészen az udvar rendelkezése alá esett. Annyira befejezettnek látszott már az átalakulás, hogy József szinte nem létezőnek tekintette a nemesi insurrectiót, melynek kötelezettsége pedig jogilag csak úgy fennállott, mint azelőtt. És ha, mint láttuk, annyira behatóan foglalkozott az insurrectio megváltásának eszméjével, hogy kétségkivűl az volt kormányának egyik legfontosabb mozzanata, ennek tisztán alkotmányos és pénzügyi szempontok adják meg magyarázatát, nem pedig katonaiak. A rendi hadsereg a császár szemében már nem élt: arról volt szó, hogy a császári, mely annak feladatait elvállalta, annak örököse is legyen, és hogy a nemesség az insurrectio terhe megszünéseért megfelelő adót vegyen magára a hadsereg tartására, illetőleg növekedésére.[1])

Tudjuk, hogy a császárnak e szándéka még csak közel sem jutott a valósuláshoz. Addig is gondoskodni kellett a hadseregnek jobb eltartásáról, és a katonaság tartása által a népességre háruló súlyos terhek arányossá és elviselhetővé tételéről.

A katonaság eltartását, szállásolását és a neki teendő mindennemű szolgálatot az 1751. decz. 28-án kiadott *regulamentum* szabályozta.[2]) Bizonyos, de igen csekély fizetést rendelt úgy az átkelő katonaság ellátásáért, mint a takarmányért és a forspontért.[3]) E szabályozás kétségtelenűl nagy haladás volt az előbbi viszonyokhoz képest, midőn a katonaság excessusai annyi sérelem tárgyát képezték az országgyüléseken, és annyira »megsoványították« a föld népét. Hanem a teher még sem enyhűlt lényegesen. A Porczió Pál mellett a »Forspont Péter« is helyet foglal a magyar paraszt sanyargatói között. Az árak igen alacsonyra voltak szabva; hisz épen a magyar föld termékenysége és a gabonának és szénának olcsósága

[1]) Ld. az Alkotmány czímű fejezetet.

[2]) A corpus juris mellett mint függelék.

[3]) Egy font kenyér és hús 2 krajczár, egy egész étel portio 6 kr., ital nélkűl 4 kr., egy portio zab (6 font) 4 kr., egy portio széna (8 font) 2 krajczár.

okozta, hogy a császári seregnek igen nagy része, és különösen a lovasság majdnem egészen hazánkban táborozott béke idején. Így p. o. 1772-ben 32 ezred szállásolt Magyarországban. Az árak ugyanazok maradtak az egész országban, akkor is, midőn a változott termelési és forgalmi viszonyok miatt a termények árára nézve igen nagy volt a differentia az egyes vidékek között. Általában a déli és keleti vidékeken a török határ felé, a hol szűken volt a készpénz és bővében a termés, inkább áldás volt a föld népére nézve, hogy a katonaságnak szállított gabonát és takarmányt betudták az adóba. Somogy m. p. o. 1781-ben 70,000 frtnyi hadi adójából csak 15,000 frtot fizetett ki készpénzben. De az ország egyéb részeiben, különösen Bécs felé, sokkal kevesebbet fizetett a katonai kincstár szállító megyének vagy városnak, mint a hogy ez vette.[1] Ezt a különbséget a katonai ár és a piaczi ár között és a polgári hatóságnak ebből következő veszteségét *deperditának* nevezték, s ennek költségét a házi pénztár viselte.

Először a forspontot kivánta a császár szabályozni azon módon, mint azt az örökös tartományokban már megállapították. és már a Bánságban is behozták. Készpénz-fizetés lett volna a helyett, hogy mint addig, a szolgálatot beszámítják az adóba.[2] A kanczellária az 1741. 4. §-ra hivatkozva kijelenté, hogy csak koronázott király intézkedhetik ez ügyben. Mivel ebből, kötelessége szerint, az országgyülés tartásának kötelességét vonta le, a császár inkább lemondott az egész reformról.[3] Különben is bajos lett volna az egyes parasztnak vagy községnek a katonai hatóságokkal való egyenes érintkezése és leszámolása, azon egyszerű oknál fogva, hogy, mint a kanczellária kiemelte, sok helyütt sem a biró, sem a falu más lakója nem tud irni.[4] Midőn 1785-ben a török háború fenyegetett, a mobilisatio elősegítésére a hadi tanács nagy társzekereket készíttetett és osztatott el a megyék között mintáúl, mert azokon sokkal biztosabban lehetett szállitani, mint a

---

[1]) Nyitra megye repraesentatiója 1580/1782.

[2]) Lt. kézirat 1781. október 10. 4984/81., továbbá 45/82. jan. 2.

[3]) 301/82.

[4]) 3476/1782.

könnyű magyar szekereken.[1]) Később kiderült, hogy a megyék az esetben csak oly könnyedén vették a felséges parancsot, mint máskor, és a szükséges szekereknek alig állították elő hetedrészét. Még 1787-ben is csak 500 állott készen.[2])

Nagyobb könnyűséget szerzett a császár a városi lakosságnak az által, hogy a vallásalap és egyéb fundatiók részére elfoglalt üres épületeket a katonaság rendelkezésére bocsátotta.[3]) Ez által megszűnt az a nehézség, melyet a várak elhagyása okozott volna. Ez ugyanis szükségessé tette volna az őrségeknek elszállásolását a polgárság költségén épített kaszárnyákban, vagy pedig magánházaknál, a regulamentumban megszabott árak szerint. Így, a múltnak egészen más czélra rendelt alapítványai, vették le a terhet a jelenről. Azért azonban soha sem szűnt meg a küzdelem a katonai aerarium követelései és a polgári kormány között, mely védelmébe fogadta az adózókat. A császár végre azt határozta, hogy a katonaságot új tanyáiban csak úgy el kell látni fával, fekvőhelyekkel, gyertyával és kenyérrel, mint azelőtt.[4])

Látjuk ezekből is, hogy a császár, ki különben annyira szivén viseli alattvalóinak jólétét, nem igen hajlandó javokra lemondani bármiről a katonaság rovására, és csak akkor enyhít terheiken, midőn ezeket átháríthatja az alapítványokra a katonai aerarium károsodása nélkül. A mint egyáltalában tévedés volna, benne valami elvont modern liberalist látni, úgy különösen a hadsereg kérdésében igen szigorúan fentartotta álláspontját és még a polgári népesség jóléténél is fontosabbnak tartá a hadi erőnek nagy számban és jó készületben tartását, bármily teher háruljon is ez által az adózók vállaira.

Mária Terézia, mint sok más lényeges pontban, ebben is más meggyőződést követett, mint fia. A hadsereg nagy létszámát és az ebből következő költséget, csak mint szükséges roszszat fogadta el, melyre a szomszéd államoknak, különösen Poroszországnak fenyegető magatartása kényszeríti a mon-

[1]) 1559/83.

[2]) 12772/87.

[3]) 12791/84.

[4]) 5407, 13380 és 15261/84.

archiát.[1]) »Mit használ a katonaság jó állapota, ha rossz a politicum, és az országok nem örvendenek jólétnek?«[2]) A modern állam az antik Pallashoz kell, hogy hasonlítson: paizszsal, lándzsával, de egyúttal a béke olajágával. A két feladat teljesítése mindig egyforma figyelmet igényel. De hogy az az igazi államférfiú, a ki a külső hatalmat csak a belső erő kifejtésétől várja, hogy a tisztán hatalmi kérdés miatt nem hanyagolható el az állam egyik létkérdése sem, abban a jelen század tapasztalatai után kételkedni nem lehet. Az államnak sem szabad »propter vitam vivendi perdere causas«.

Józsefnek európai állása szükségessé tette a hadsereg teljes fentartását, és nem engedte meg a reá fordítandó költségek bárminő csökkentését. Ismerjük örökké éber, minduntalan új nagy czélok után induló külső politikáját, melynek egy folyton készen álló, minden más államéval vetekedő hadsereg adta meg a kellő súlyát. Oly élénk volt már az európai államok érintkezése, hogy egyik sem zárhatá el magát a bárminő téren a másikban életbe léptetett javítások elől. Hogyan lehetett volna megállapodás épen a hadsereg terén, a hol minden egyes reform, a közmeggyőződés szerint, végtelen előnyöket biztosíthat a csatatéren, és ennélfogva az általános politikai állásban. És a mig az állami lét hatalmi kérdés lesz, mindig a hadseregnek lehető legjobb, minden versenyt megálló fölszerelése lesz az állami financziáknak első és legfőbb feladata. Mert ha minden más téren nagy és üdvös munkát végezhet az állam által szervezett társadalom, ezt az egyet magának az államnak kell teljesítenie mindenkor.

A porosz háborúnak, majd a nagyhatalmi állásnak és a Habsburg traditiónak végzetszerűsége, mely alól Mária Terézia, országainak anyja, sem vonhatta ki magát, még nagyobb befolyást gyakorolt fiára, a császárra. Valamint egész lénye két egymásnak ellenmondó elvnek egyesítéséből

[1]) Ich wünschte zum besten des armen Unterthanen, dass wir unsere Armee ehender vermindern als vermehren könnten. Da aber unser Nachbar so formidabel ist — will ich mich einer Truppen vermehrung gerne fügen, wenn es nur ohne mehrere Bedrückung der Länder geschehen kann. 1775. febr. 3.

[2]) Arneth i. m. IX. 541. l.

áll, úgy ő, a leghumánusabb fejedelem, egyúttal testtel-lélekkel katona, ki szükség esetén minden mást alá tudott rendelni a hatalmi kérdésnek.

Magyarországon a császár uralkodása elején, az általa is elismert alkotmány állotta útját a katonai közigazgatás terén létesítendő ujításoknak, melyek alig állhattak másban, mint a népesség nagyobb megterheltetésében adó és ujonczozás által. Az állami közigazgatásnak és személyes kormánynak 1785-ben történt behozása után ez az akadály már nem jött számba. Mint minden más, úgy a katonai szervezet is beillesztetett a systemába. Az új kerületek főhelyei egyúttal a katonai elszállásolásnak is központjai lettek, és a haditanács új dislocatióját dolgozta ki a Magyarországban táborozó katonaságnak.[1]) Külsőleg is szembetünő lett, hogy az egész állapotot a katonaság tartotta fenn. »Minden alispán székhelyére egy lovaskapitány rendeltetett egy fő- és két altiszttel és 12 közvitézzel »*Assistenz-Commando*« név alatt, kik az alispán felszólítására készen álljanak. Nem csak a nép mozgalmaira ügyeltek fel, hanem a hivatalnokok és nemesség tetteire is.« [2])

Ezzel egy időben elrendeltetett a deperdita megváltása.[3]) A katonaság élelmezésében és elszállásolásában ezentúl ugyanazon eljárást kellett követni Magyarországon, mint az örökös tartományokban. Ez által a katonai regulamentum eltöröltetett, tisztán császári rendeletből, az országgyűlés megkérdezése nélkűl. A sérelem annál nagyobb volt, mert az összes deperdita, melynek értéke évi 500,000 frtban állapíttatott meg, mint egyenes adó rovatott ki az alattvalókra. Igy a császár mintegy mellesleg megtámadta a rendeknek általa is elismert sarkalatos jogát: az adó megszavazását.[4])

Bár a deperdita megváltása kétségtelenűl alkotmányellenes volt, az nemcsak József császár általános rendszerének felelt meg, hanem sok tekintetben az ország érdekeinek is. A rendszerbe azért illett, mert egy meg nem határozott értékű szolgalomnak pénzzé változtatása volt, mi egyszerűsítette az

---

[1]) 5303/1785. Hadik gróf. apr. 30.

[2]) Szirmay i. m. 122. §. 15. pont.

[3]) Legf. kézirat apr. 27. 1785. 5276. sz. a.

[4]) Kancz. elnöki acták 1786. 75. és 86. sz. a.

egész eljárást. Gazdaságilag is magasabban áll a pénzadó a termésadónál. Egyes vidékekre nézve pedig, melyeket addig az ott állomásozó vagy átköltöző katonaság nagyon ellepett, valódi áldásnak kellett tekinteni. A katonaság most maga látja el magát és készpénzben fizet, a teher pedig az addigi szolgalmak arányában osztatik fel az egész országra.[1])

Bár alkotmányos nehézség nem forgott fenn, az újítás megvalósítása még is sok időt és munkát igényelt. Ennek főoka magának a tárgynak rendkivűl bonyolódott volta vala. Nem kevesebbről volt szó, mint az egész katonaság eltartásáról. És midőn oly általános és állandó teherről van szó, jelentékenynyé válik a legcsekélyebbnek látszó részlet is. A helytartótanács 12 pontba foglalta össze mind azon tárgyat, melyekkel az ország köteles ellátni a militiát, és melyek ennélfogva a deperdita fogalmához tartoznak. Ezek: a szabad lakás, a regulamentum értelmében: a fa, világítás, főzés és istálló; a szalma alomnak; a tűzifa, ágynemű és konyha-eszköz a katonai kórházak részére; a raktárak fentartásának és szellőzésének költsége és az élelem és takarmány odaszállítása; a transenna, azaz az átmenő katonaságnak járó kenyér, zab és széna, melyet a hatóság rendesen sokkal drágábban vesz, mint a hogy azt a katonaság fizeti;[2]) a katonáknak a táborba szállítása, a forspont, mely nemcsak időbe kerűl, hanem a mely miatt sok marha elvész; az ujonczozás által okozott költség, midőn a megye 1—2 frtot ad minden új vitéznek markába (Handgeld) és ellátja a legénységet az assentálásig; végre az élelemszállítás háború idején. Röviden összefoglalva: addig az ország tartotta a katonaságot, most pedig maga az aerarium vállalja el a tartást bizonyos évi adó fejében.[3]) Bármily nehéz is meghatározni az említett servitusok pénzbeli értékét, bizonyos, hogy az lényegesen nagyobb volt a félmilliónál, és mi több, csak a hadi tanácstól függött annak emelése. Minden egyes, az országba érkező lovas század, a hivatalos számítás szerint

---

[1]) 7625/86. V. ö. Szirmay i. h. Megemlítendő, hogy Horvátország semmivel sem járúlt ez összeghez.

[2]) P. o. egy mázsa szénáért 20 krt fizet, pedig az egy fél forintba kerűl.

[3]) 3625/86.

évi 3724 frttal növelte a terhet: és csak a hadi tanácstól függött, mennyivel többet vagy kevesebbet küldjenek az országba. Összesen pedig 1786. nyarán 54 vasas, 17½ dragonyos, 6 chevauxlégers és 8 huszárszázad állomásozott az országban.[1]) Ezek legnagyobbrészt a sík földön, különösen a Tiszántúl vannak beosztva. Mivel a leszámolás a sok csapatáthelyezés miatt bajosan volt eszközölhető, egyelőre csak a gyalogságot tartotta el maga az aerarium, míg a lovasságot a deperdita adó daczára továbbra is az ország tartotta, bizonyos arányos kárpótlásért.[2])

Alig van tárgy, mely jobban felvilágosítaná azt az ellentétet, mely Magyarországon a törvényes és a tényleges állapot közt korunkig fenforgott, mint épen a katonatartás kérdése. A törvény mit sem tudott arról, hogy az országban egy nagy számú katonaság van, melyet el is kell tartani. E sereg maga gondoskodik magáról, Wallenstein elvei szerint, és a XVI. és XVII. századokban ez hazánknak a török mellett legfőbb megnyomorítója. Midőn aztán békésebb viszonyok közt az állam czéljaival ellenkezőnek látszik az erőszakoskodás, melyet addig a törvény hiánya némileg mentett, szolgalommá, majd rendes adóvá válik az, a mi előbb az el nem ismert szükségnek volt önkényes műve. Végre, midőn a fejedelem ép úgy kötelességének tartja gondoskodni alattvalóiról, mint katonáiról, e nagyfontosságú, milliónyi embert érdeklő intézkedéseket maga teszi meg az alkotmányos factorok mellőzésével. Ez az eljárás ismét ellenmondást idézett elő mind azok részéről, a kik nem ismerve mást, mint a törvénynek betűjét, még a hasznost, a szükségest sem óhajtották, ha az ellenkezett az alkotmány formáival."

Nem volt most országgyűlés, mely a király akaratával és a hadsereg szükségletével szemben hangoztassa a törvény parancsát és a nemesség érdekét, még a megyék szava is elhallgatott. A dicastériumok sokkal nagyobb eredményt vártak — és joggal — attól, ha a hadi tanács túlzott követeléseivel szemben megvédik az ország anyagi érdekeit, mintha az

[1]) 10366/86.

[2]) Havonkint 36000 frt. 11592. és 11883/86.

alkotmányos kérdés makacs felvetése által újabb meg újabb kifakadásokra ingerlik a császárt.

Csak Bihar megye szólalt fel, egyenesen ellenszegűlve a császár parancsának, mely megtiltotta a megyegyüléseknek a politikai kérdések tárgyalását. »Nem tudjuk, szabadságunk java részének elveszését gyászoljuk-e inkább, vagy pedig jobban sajnáljuk-e az adófizetők nyomorúlt sorsát az új deperdita adó miatt.« [1])

»A polgári társaság elveiből ismeretes, hogy az emberi nem egyik czélja, midőn egy társaságba egyesűlt, javainak és vagyonának biztosítása volt. Mivel pedig ez megsértetik, ha valaki más intézkedhetik arról, a mit én verítékemmel szereztem, a legtöbb nemzet magának tartotta fenn a jogot, minő arány és mennyiség szerint járúljanak az állam szükségeihez, és e jogot Európa legtöbb országa mai napig is gyakorolja.«[2]) Ez az új adó, melyet országgyülésen kivűl rónak ki, sérti Magyarországnak e jogát. Mert most már folytonos lesz ez adó, akár olcsó, akár drága lesz a gabona. Az adófizetők még akkor is kötelesek lesznek fizetni, ha a gabona olcsóbb lesz, mint a hogy azt a regulamentum kiszabja.

Ez az irat soha sem jutott József császár elé. A helytartótanács elnöke, Niczky gróf, visszaküldte azt, erősen megróva »úgy a helytelen szempontot, mint a rendeletellenes aláirást.« [3]) Nem azért sajnálatos ez, mintha bárminő előterjesztés megváltoztathatta volna akkor a császár elhatározását. Hanem a császár a maga éleslátásával bizonyára figyelmére méltatja azt a körülményt, hogy a »status et ordines« a »misera contribuens plebs« érdekében szólalnak fel, hivatkozva a társadalmi alapszerződés elveire. Épen a József államának, a mely a közjó zászlaja alatt akarta megdönteni az irott alkotmányt, kellett legjobban őrizkednie attól, hogy bármiben ellen-

[1]) 12624/$_{86}$. Várad-Olaszi. Status et Ordines Com. Bihar in particulari Congregatione.

[2]) Ex ipsis Societatis Civilis Principiis notum est: alterum humanis generis, dum in unam societatem confluxisset, finem securitatem Bonorum et facultatum fuisse.

[3]) Niczky a kanczelláriához okt. 24 Aus unrechtem Gesichtspunkte hergeleiteten Forderungen — wie nicht minder die vorschriftswidrige Unterfertigung — nachdrucksamst ahndet.

kezésbe jusson a közjóval. A míg csak egyes osztályok és rendek kiváltságainak megszűnéséről volt szó, büszkén lobogtathatta zászlaját. De ha a katonai teher növekedése miatt új áldozatokat kénytelen követelni az alattvalóktól, maga készíti elő ellenségeinek győzelmét. Mert a régi elnyomó, a nemesség, nem fogja felhasználatlanúl hagyni az alkalmat, hogy mint a közjólét oltalmazója, az állam túlságos követelései ellen a maga zászlajához csatolja ismét a népet.

Már előbb megnyitotta ez új szereplést a nemesség előtt a *conscriptió*. Tudjuk, hogy az az ellen kifejtett heves oppositiót a nemesi kiváltság fentartásának ohaja, s a modern állami közigazgatástól való félelem idézték elő. De a nemesség nem csak mint saját jogainak védelmezője lép fel, hanem mint az alávetett népnek oltalmazója, a gyűlölt és rettegett véradó ellen. Tudjuk, hogy a nemesség ellenzése nem volt képes megakadályozni a népösszeirást. Hanem egy eredménynyel mégis büszkélkedhetett: a császár az általános izgatottság lecsendesítésére kénytelen volt kijelenteni, hogy a conscriptiónak egyáltalában nem czélja a katonai összeirás előkészítése. A nemességre nézve lehetett-e nagyobb előny, mint ha ügyét azonosíthatta a népével?

Láttuk már, hogy a megyei nemesi igazgatás, mely oly lanyha volt mindenben, a mi nem érintette épen az uralkodó osztály érdekeit, mennyi akadályt gördített a katonai fegyelemnek teljes érvényesítése ellen. A rendőrségnek majdnem teljes hiánya tette lehetővé, hogy az ezredektől egy időre szabadsággal elbocsátottak nagy része többé vissza ne térjen. A császárnak szemébe tünik, hogy a magyar gyalogezredeknél, melyekben pedig csak belföldiek szolgálnak, aránylag kétszer annyi a szökött katona, mint a németeknél, kik között pedig sok a külföldi.[1]) A föld népe az örökös tartományokban $^1/_3$-át fogta el a zászlót elhagyóknak, Magyarországon csak egy ötödét. A hadi tanács e baj megakadályozására nem lát más módot, mint a régi, az ellenséghez átlépőt sujtó törvények alkalmazását a szökevények ellen. Ezt a kanczellária nem hagyhatja helybe, de maga is erélyes intézkedéseket ajánl, úgy

[1]) Lt. kézirat 4768/85. apr. 16. Magyar desertor 1784-ben 1267 volt, német 2598. Szembetünő e nagy szám a létszámhoz képest.

a szökevények, mint azok orgazdái vagy munkaadói ellen. A császár pedig mint annyiszor, itt is, elvi magaslatra emelte a magában véve igen egyszerű kérdést.

»Egyáltalában nem túlzás és nem tagadható, hogy Magyarországnak és Erdélynek teljes és ép állapotban kell fenntartania az országgyülésen megszavazott és felállított 11 gyalogezredet, mely az országot megvédi.«[1]) Ebből következik, hogy e bajon mindenkép segíteni kell. Az alapbaj abban áll, hogy a megyék toborzanak, még pedig »majdnem csupa csavargókat, részben idegeneket, részben a népesség salakjából, kiknek nincs mitől félni, vagy mit remélni, ha ellábolnak.«[2]) Ez az országon nem segít, a szolgálatban pedig nagy hiányokat okoz.

Bajos azonban az is, ha magára a katonaságra bizzák a toborzást. Csalás és részegség avatja őket katonákká, innen az ellenszenv.

Tervet kell tehát kidolgozni, »hogyan lehetne a rendektől már megszavazott ujonczállítást a conscriptio alapján megjavítani.«[3])

Közjogi tekintetben a császár tehát elismeri a rendek ujonczmegszavazási jogát, melyre több izben hivatkozik. És mégis, bár kerülő uton, eljut oda, a hova már 1784-ben czélozott, t. i. a népösszeirás eredményeinek az ujonczozás részére való felhasználásához. Adott szava és a Hóra felkelés borzasztó tapasztalásai visszatartották a katonai conscriptio egyenes elrendelésétől, mely különben kiegészítő része volt uralkodói programmjának. Bizonyos formát kellett találni, mely a hadseregnek mindig pontosan biztosítsa a rekruták kellő számát, a nélkül, hogy egyenesen conscriptiónak vennék az ujonczozást.

[1]) Dass zur Landes Defension Hungarn und Siebenbürgen, die einmal Landtagsmässig bewilligte und eingerichtete 11. Inf. Regimenter in completem und dienstbarem Stande erhalten muss, ist unleugbar, und für die Grösse und Bevölkerung diese Länder ein ganz und gar nicht übertriebener Satz.

[2]) Schier ganz aus Vagabunden, theils aus fremden, und theils aus dem Abschaum der Nation, die nichts zu hoffen, weder zu fürchten habe wenn sie durchgehen.

[3]) 6595/85.

A hadi tanács teljesen magáévá teszi a császár álláspontját. Maga sem akarja, hogy az ujonczozást valamikép összeköttetésbe hozzák a conscriptióval és protestáljanak ellene.[1]) Nem szándéka el vitetni katonáknak a gazdaságnál szükséges férfiakat, csak a nélkülözhetőket, de nem csavargókat és gonosztevőket. Egészen a közigazgatási hatóságtól fog függni, ki legyen katona, ki nem. Sőt a már besorozott is kaphat szabadságot a hatóság közbenjárásával. Ebből igen nagy haszon várható az országra nézve, különösen azért is, mert az új rendszer értelmében a már kiképezett katonák egy része mindig otthon maradhat a családjánál.

A katonaszedés módja megváltozik. Már nem toborozzák külön a huszárokat és gyalogokat, hanem a toborzó kerületek egyúttal a huszárezredek és más fegyvernemek kiegészítéséről is gondoskodnak. Önkénteseket pedig ezentúl csak a politikai hatóság megkérdezésével vesznek fel.

Nem más e javaslat, mint a sorozórendszer kiterjesztése Magyarországra, hol addig nagyjában a toborzó divott. A népösszeirás rubrikái közt volt egy, mely az »állam más szolgálataira alkalmasakat« irta össze. Most levonták ennek következését. Csakhogy egy bámulatos belső ellentétnél fogva, míg az összeirásnak épen azt kellett volna mutatnia, hogy az állam nem ismer mást, mint polgárt, mint alattvalót, hogy mindenki, bárminő legyen rangja, csak egy egyed az egészhez képest, addig épen a katonaságnál teljesen fenmaradtak a régi rendi különbségek. Mig azelőtt nemesi kiváltság volt a katonaság, most, midőn zsoldos, hivatásos sereggé fejlődött, oly borzasztónak látszott terhe, annyira elidegenítette a hozzá jutottakat a polgári élet egész körétől, hogy csak a legalacsonyabb osztályokat sujtották vele. Nem csak a nemesség tartotta méltóságán alúlinak máskép szolgálni, mint tiszti ranggal: a polgárirend is legbecsesebb kiváltságának tartotta immunitását a katonai szolgálattal szemben.[2]) Nem csak gazdasági előny volt e felmentés, hanem még inkább a polgári elem nagyobb műveltsé-

[1]) 7932/85.

[2]) Egy kismartoni boltos legényt, kit 1786-ban besoroztak, vissza kellett adni. Nemzeti Múzeum. Gr. Széchenyi Ferencz kéziratai.

gének és magasabb társadalmi állásának elismerése. És ha felmerűl az a kérdés: ismerte-e voltakép az úgynevezett felvilágosodott absolutismus a nemzetnek, a szabad nemzetnek fogalmát, mely más mint az alattvaló? határozottan nemmel kell felelnünk. Szabad nemzet nem képzelhető el máskép, mint fegyverrel kezében. Itt pedig a nemes a hadseregnél is ura a született jobbágynak, kit balsorsa a zászló alá vitt. Mig ilyenek a viszonyok, nem fejlődhetik ki a nemzeti egységnek, a műveltség kiegyenlítő hatásának tudata.

E szempont: a hadseregnek nemzetivé változtatása nem is merűlt fel Józsefnek és tanácsosainak elméjében. Szemökben egy tudományosan összeszerkesztett gépezet a hadsereg, melynek elromlott kerekei és alkatrészei helyébe másokat kötelesek adni az országok. Hogy sereget más is lelkesíthet, mint a fejedelem iránti hódolat és az esprit de corps – oda ők nem jutottak.

Ép oly kevéssé gondolt erre a kanczellária, melynek véleményt kellett adni a hadi tanács javaslatáról.[1]) Magyar alkotmányos felfogás szerint még mindig az insurrectio az igazi sereg. Az ujonczozást a rendek nem vállalták el, sőt törvény van ellene. Magyarország mind addig hivatalosan nem adott más katonát a császári sereghez, mint önkéntest. Császári szó biztositotta a népet arról, hogy ez a conscriptio után is így marad. Minden kisérlet ez ellen alapos gyanút keltene.

Igy kellett szólani a kanczelláriának, mint magyar dicasteriumnak. De tudjuk, hogy kettős szerepénél fogva mindig könnyen esett neki a bebizonyítás, hogy a törvényes álláspont kikerűlése mellett is, lehető a császári akarat végrehajtása. A toborzást nem lehet megszüntetni, de ha az nem elég eredményes, a megyék adják, a mi még szükséges. Most úgy is rendelkeznek velök a főispánok. Ily módon Magyarországból és Erdélyből meg lehet kapni a teljes számot a törvénysértésnek árnyéka nélkűl is. Mivel pedig a toborzás módja rossz, jó, ha azt a rendek magok is belátják, és törvényesen megváltoztatják.

---

[1]) 8863/85.

Az összeirást minden évben kell azért ellenőrizni. Ez magában véve nem kelt gyanút. Nem irták-e össze a zsidókat is, kik pedig bizonyára nem jutnak a katonasághoz?[1] »A férfi keresztények közűl ellenben a papokon, nemeseken, hivatalnokokon és honoratiorokon, és ez utóbbi három osztály fiain kívűl csak azok mentvék fel a katonaállítás alól, kik nélkülözhetetlenek a földmívelésnél, az iparűzésnél, a bányászatnál, a só-, lőpor, salétrom és vasműveknél, a hajózásnál, a gyáraknál és más hárminemű polgári foglalkozásnál.«

Ki marad meg aztán katonának? A szegény, »a ki árva, mint az ég madara, kinek nincsen pártfogója.« Vagy a természet fia, kiben túlcsapong az erő, ki nem hajthatja nyakát polgári foglalkozás járma alá, és mégis jobbnak tartja törvényes módon járni fegyveresen és ontani vért, mint törvénytelenűl. Minél fejletlenebb a társadalom, annál több az ilyen egyén. A hadsereg pedig számra nézve, a mai viszonyokhoz mérve, csekély volt. Annál válogatottabb volt testi megjelenésében. Gyönyör lehetett egy akkori magyar gyalog- vagy huszárezredet látni. Nem vették be bakának, csak a ki megütötte az 5′ 3″-nyi mértéket, hidásznak és utásznak 5′ 5″-nyi magasnak kellett lenni, sappeurnek 5½ lábnyinak. Csak huszárt vettek be, ha 5′ 2″-nyi volt is, de csak ha különben teljesen megfelelt. Mégis ezt tartották a javának; csak olyanokat szántak oda, kik lehetőleg tudnak németűl és nem egész műveletlenek.

Nem is győznek panaszkodni a megyék, mennyire válogat a katonai assentáló bizottság az eléje állított legények közt, kik pedig mind megütötték a mértéket.

A mostani katona a férfikorba átmenő még fejletlen ifjú. Akkor nem voltak annyi tekintettel a korra. Nem episod volt a katonaság, hanem életpálya. Bevették az alkalmasok közűl a 17—40 éveseket.

---

[1]) So wie von der Uebernahme oder Abgabe der Juden unter das Militär nie die Rede sein kann, mithin ihre Beschreibung und Evidenthaltung blos aus politischen Rücksichten geschieht.

Különben az 1787-iki háború alkalmat szolgáltatott a zsidók immunitásának megszüntetésére. Kiváltság volt ez azon kor szemével nézve, és tán még inkább magoknak a zsidóknak szempontjából, kik, mint minden elnyomott nép, elszoktak a fegyvertől és a véradótól. Mai szempontból tekintve ellenben egy igen lényeges lépés volt a zsidóságnak erkölcsi és polgári emelkedése felé. Először a cseh kanczellária rendelte el, hogy ezentúl a zsidók közűl is szedjenek katonákat, majd a magyar hatóságok is követték a példát.[1]) Eleinte nem adtak kezökbe fegyvert, csak a fuvarnál alkalmazták őket, ott sem az ökrök mellé, hanem csak a lovakhoz és az ágyúk szállításához.[2]) Az összes magyar és erdélyi zsidóság folyamodott, hogy ha már katonakötelesekké teszik is őket, legalább hagyják a besorozottakat nagyobb számban együtt a közös áhitatosság miatt, és hogy vallásuk által előirt módon étkezhessenek.[3]) A hadi tanács nem teljesítette e folyamodásukat, a császár pedig a galicziai zsidók hasonló kérésére a következőkkel válaszolt: »A zsidót, mint embert és mint állampolgárt minden további feltétel nélkül alkalmazni kell mind arra, a mi másnak is kötelessége. Vallását ez nem sérti, mert szabadjára van hagyva, hogy azt egyék, a mit akar, és mert szombaton nem lehet őt másra kényszeríteni, mint a mit a szükség követel, és a mit a keresztyén is meg tesz vasárnap.[4])« József, ki embert és állampolgárt látott a zsidóban, méltán hivatkozhatott emberi és polgári kötelességére.

Nagyszámú magyar és idegen sereg lepte el József alatt hazánk városait, különösen a gabonában, takarmányban gazdag alföldet. A táborkart és a katonai parancsnokságot Budán elfoglalta az ezredek ide vagy oda helyezése, az évi táborok rendje, a polgári hatóságokkal való levelezés a sereg eltartása és szállitása dolgában. A tisztek, a hol egy nagyobb városnak, mint Pozsonynak vagy Budának izgalma-

---

[1]) 10054/88. A kanczellária decretuma a helytartótanácshoz jul. 22.

[2]) 11264/88.

[3]) 10991/88.

[4]) 14918/88.

sabb élete nem nyujtott szórakozást, egyhangúan végezték a mindennapi szolgálatot, és átengedték magokat a garnisonok unalmának, melyet csak néha zavar meg valami lármás kaland:

Hosszú volt az időm a könyvolvasásra,
Reá úntam szintúgy a muzsikálásra
A kandallóm előtt való pipázásra,
Szobámbul az olba s vissza sétálásra.

Strázsakatonáim velem beszélgettek,
Hallgatva esténként miként mesélgettek,
Sok ebséget egymás szemére vetettek,
Mely el nem türhette, olyat kinevettek.[1])

A legénység a szigorú fegyelemért zajos mulatságban keresett kárpótlást, mint azok a vasas németek, kik Tisza-Füreden holtra ijesztik a notáriust, vagy pedig Rontó Pálnak mintaképe, ki Máramaros-Szigeten összekaszabolja a vendéglőben mulató szállító tiszteket.[2]) Általában azonban már csökken a katonai excessusok száma és fontossága, és a mi azelőtt nemzeti elnyomás volt, most alig több egy nagyobb korcsmai verekedésnél.[3])

Rendesen megtartották a gyakorlatokat, a császár visitatiója mindig versenyt keltett az ezredek parancsnokaiban, az ujonczok betanításában nem volt hiány. Csak valami hiányzott abból, hogy ez tökéletes sereg legyen, az miről még békében sem szabad megfeledkezni az igazi katonának: az a tudat, hogy mind ez csak előkészítés, de a háború az igazi. Radetzky, a császári seregnek később nagyhirü tábornagya, ki 1784-ben, mint apród kezdte meg katonai pályáját a Jászberényben állomásozó Caramelli vasas ezrednél, így fejezi ki akkori benyomásait: »Igy majdnem egészen távol estem minden művelt társaságtól, magamra valék utalva, és azon korban, midőn a szellem oly fogékony minden tudás és minden jó

---

[1]) Gvadányi, Badalai dolgok. Unalmas órák.

[2]) Kovács Dénes. Gróf Gvadányi József élete és munkái 70. l.

[3]) Egy barsmegyei község legényei ily verekedés alkalmával megöltek két huszárt. A bűnösöket megbüntették, azonfelül a községnek más katonákat kellett a megöltek helyett állítani, hogy a létszám épen maradjon. 6229/1786.

iránt, alig tanultam egyebet, mint a gyakorlás rendes formáit és a belső szolgálatot. Hivatásunk valódi czélja, a háborúra való előképzés nem csak előttünk alárendeltek előtt maradt idegen, hanem fölebbvalóink előtt is. A terjedelmes cantonnementokban valóban siralmas az ifjú cadet-ek helyzete, és akkor még inkább volt az, mert igen keveset törődtek művelésökkel. Az ezredparancsnokok és a többi törzstisztek, nagy fáradsággal jutottak fel az elért polczra. Nyugalmat akartak, és annyi physikai megerőltetés után tétlenségre áhitoztak; a szellemi tétlenséget már rég megszokták.«[1])

[1]) Erinnerungen 5. l.

III. FEJEZET.

A háború.

Az államalapító és fentartó magyarnak a Kelet, és különösen a Balkánfélsziget volt az a terület, hol nemzeti hatalmát mint győztes, mint hódító, legjobban érvényesíthette. Olaszország és a szent birodalom csak mint harczost ismerték a magyart: a szerbek, bolgárok, bosnyákok és oláhok ellenben, mint uralkodót. Abban a rendszerben, mely mintegy külön csillagászati képletet alkotott az európai kosmosban, Sz.-István koronája volt a központi nap, melyet, mint bolygók vettek körűl a melléktartományok. Ezeknek sokkal kisebb volt a térfogatuk, sokkal kevésbbé szilárd a tömegök, semhogy egyenletesen, saját törvényeik szerint folytathatták volna pályafutásukat. Az attractio végzete a két naphoz kötötte sorsukat, mely pályáiknak focusa volt: a byzanczi császársághoz vagy az Árpád-alapította birodalomhoz.

Nem változtatott ezen lényegesen az a korszak sem, midőn a világverő török hazánkat is odakapcsolta egy időre diadalszekeréhez. A felszabadulás és az uralom eszméi soha, a legnagyobb nyomor korában sem, szűntek meg lelkesíteni a nemzet vezetőit. Midőn Báthory Zsigmond a császárral egyesűl Magyarország felszabadítására, egyúttal szabadságharczra szólítja fel az elnyomott oláhokat, szerbeket és bolgárokat. Erdély nagy fejedelmei, Bethlen Gábor és I. Rákóczy György, legalább a Havasalföldet illetőleg, örökébe léptek Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás traditióinak. A magyar nádor, Esterházy Pál, volt az, ki az 1683-diki végzetes hadjárat elején kiadta

a jelszót: nemcsak Magyarország felszabadítását, hanem az európai török birodalom megdöntését.

Batthyáni Ádám, horvát bán, 1690-ben, midőn megadásra szólítja fel Kanizsa őrségét, kijelenti, hogy el van határozva kiterjeszteni felséges urának birodalmát a Fehér és a Fekete tengerig. [1])

I.

Voltakép a Buda elfoglalását megelőző és követő diadalmas hadjáratoknak eredménye, hogy a Habsburgok, mint más birtokban, úgy a keleti politika traditióit illetőleg is, átvették a nemzeti királyok örökségét. Valóban nagyszerű világtörténeti jelenség, midőn I. Leopold egyrészt nyugaton Francziaországgal szemben, fentartja az európai egyensúlyt, másrészt Keleten saját hatalmát emeli fel az osman birodalom romjain.

Hanem e kettős feladat keresztülvitelére csak rövid ideig volt elég hatalma a dynastiának. Addig, a míg tartott a császári hatalomnak és tekintélynek a harminczéves háború válságai után kétszeresen meglepő renaissance-ja Németországban, addig, míg Savoyai Eugén hatalmas karja adott a császári politikának irányt és támaszt.

Annak a nagy czélok után törő, öntudatos politikának, melyet Eugenének szoktak nevezni, de a melynek kijelölésében tán Kollonicsot illeti meg az oroszlánrész — egy personalis unio adja meg erkölcsi alapját. A hegemonia Németországban és Itáliában a római császári korona történeti jogának érvényesítése: a túlsúly Keleten Sz.-István koronájának hagyománya. Mind a két régi és szent koronának emeli fényét és hatalmát, hogy egy főt ékesít.

Nem tárgyalhatjuk itt bővebben, miért nem vezetett állandó eredményekhez a Habsburgok általános európai politikája. De keleti politikájok keresztűlvitele vagy kudarcza annyira lényegesen összefügg hazánk életkérdéseivel, hogy nem tartjuk eltérésnek, az azzal való foglalkozást.

Mihelyt megjelennek a politikai láthatáron a Habsburg-

---

[1]) Ricaut. Neu eröffnete ottomanische Pforte 527. l.

háznak a régi magyar traditiókon alapuló igényei, a Fekete és Fehér tengerek közti országok uralmára, azonnal feltünnek azon akadályok is, melyek elejétől fogva kétségessé tették ez eszmének megvalósulását.

Nem a törökök ellenállását értjük, nem is a többi keresztyén hatalomnak féltékenységét, mely irigyen egyensúlyt emlegetett a Keleten is. Egyik sem akadályozta meg sem a császári seregeknek az ó-szerb síkságig nyomulását, sem az annyi tartományt császári felsőség alá hajtó passaroviczi békét. Az igazi ok itt is, mint mindenütt a történetben, hol nagy érdekekről van szó, belső, az eszmék és az azokat képviselő nemzetek legmélyében rejlő.

Az első, és reánk nézve legfontosabb ok az, hogy maga a dynastia, mely nemcsak hatalmára, hanem történeti jogára is hivatkozott, ugyanakkor maga gyengitette meg történeti állását. Nem elégedve meg Magyarország örökös királyságával, azt egyrészt korlátlanná akarta tenni, másrészt pedig alárendelte az impériumból folyó igényeinek. Nem fogadta el az Árpádok és Nagy Lajos hagyományát teljes terjedelemben, csak Keleten kitűzött czéljaikat tette magáévá. És hogyan vállalkozzék e feladat teljesítésére a magyar nemzet, ha idegenek szolgájává tétetik tulajdon hazájában? Minden nagy hódítás vagy hatalmas condottieriknek volt műve, zsoldos seregek élén, vagy szabad nemzeteké. A dynastia az előbbi módot választotta.

Magyarország pedig kénytelen volt erejét és figyelmét megosztani. A helyett, hogy a törökverő Hunyadyak és Zrinyiek emléke uralkodott volna kizárólag a nemzet lelkén, azok keltettek legtöbb lelkesedést, kik nem a török, hanem a német ellen védték meg a nemzetet, kik nem külső hatalomra emelték, hanem fentartották nemzetiségét, vallásának és alkotmányának szabadságát. Valamint az egyes ember csak akkor törhet magasabb eszmék valósítása után, ha legközvetetlenebb életszükségletei ki vannak elégítve, úgy nemzettől is csak akkor szabad követelni élénk és munkás részvétet nagy történeti feladatok megoldásában, ha a lét és nem lét kérdése már nem létezik reá nézve. Pedig a Leopold és Kollonics-féle politika a Bécs elleni küzdelmet tette a nemzetre nézve létkér-

déssé. És a magyar birodalom megújítása és keleti politikájának felkarolása hidegen hagyta magát a legjobban érdekelt nemzetet. Azt pedig nem pótolhatta a császári név, a császári hatalom. Az azt támogató és képviselő német nemzetre nézve utójára is csak episod volt a török háborúk veszélye és dicsősége. A kétfejű sasnak, mely egyaránt néz keletre és nyugatra, helyét az egyfejű késztíl elfoglalni, mely első sorban a Rajna felé függeszti szemét.

A második ok magokban a felszabadítandó nemzetekben található. Némileg ezekhez tartozott a magyar is. Maga a felszabadítás ténye még ép oly kevéssé biztosította a császári hatalom további uralmát a Balkán-félszigeten, mint Magyarországban. Egy tényben kifejezésre jutott mind e nemzeteknek közös érdeke a dynastiával, melyet megilletett a vezér szerepe: a török elűzésében. De ez az egy tény nem foglalta magában a népek aspiratióinak összeségét. A török uralom, bár mily zsarnoki és kemény volt is, nem törülhette el e nemzetek régibb történetének nyomait. Tabula rasa-t nem talált a császári hatalom sehol: azt a korlátlan uralmat, melyet a maga részére igényelt, kénytelen volt megosztani azon eszmékkel, melyek régebben uralkodtak azon nemzetek lelke fölött, és melyek most újabb erőre keltek, midőn a mindent lenyügöző török kar lehanyatlott. És ha itt a nemzetiségi, ha az alkotmányos öntudat nem volt is oly erős, mert nem oly mélyen a történetben gyökerező, mint hazánkban, valamennyinek helyét pótolta az egyházi, a vallásos hagyomány. Ez foglalta magában azon népeknek, az özönvíz, a török hódítás-előtti történetének quintessentiáját. Ez nem engedte, hogy a hitetlenek uralmát a *római* császáré váltsa fel. És mivel egy nép ép oly kevéssé képes, és ép oly kevéssé hajlandó lemondani jövőjéről, mint multjáról, a Balkán-félsziget népei lelkének ez a szüksége más szabadítót, más uralkodót kerestetett velök, kit az orthodox czárban véltek megtalálhatni. Jellemző, hogy a császár már 1691-ben elfogatja Brankovics Györgyöt, kit előbb az oláhok lázítására felhasznált, és hogy ez a kalandor, ki magát a régi szerb vajdáktól származtatta, egeri fogságában Nagy Péterhez folyamodott

szabadságának visszanyerése végett.[1]) Azóta pedig soha sem szünt meg az érintkezés Moszkva és a Magyarországban megtelepedett, valamint a régi hazájokban visszamaradt óhitűek közt.

Voltakép épen a pragmatica sanctio létrejöttének, és a dynastia és a nemzet közti viszony megszilárdulásának kora volt az, melyben a Habsburg-háznak le kellett mondania a Keleten addig vitt politikának folytatásától. A török ellen való küzdelemben már nem áll első sorban; csak szövetségese Muszkaországnak. Még hódításai egy részéről is le kell mondania; míg a czári hatalom, bár lassan, de feltartóztatlanúl közeledett Krimiához és a Dunához. Mintha csak meg lett volna írva a sors könyvében, hogy elegendő feladat a belső megerősödés, és a most oszthatatlanná lett monarchiának nem volna szabad idegen, még nem assimilált alkotó részek fölvétele által lazítani tagjainak kötelékét.

Midőn, Mária Terézia korában, a nagy örökösödési háború után, körülbelül mostani formájában, megalakúl az osztrák-magyar monarchia, a Habsburgok birodalmának egész európai helyzete megváltozik. Megszünik reá nézve irányadónak lenni a szent római birodalom eszméje. Ez abban leli kifejezését, hogy a dynastia kibékül a Bourbonokkal, magában Németországban pedig kénytelen megosztani a hegemoniát a poroszszal. Egyúttal azonban lemond a régi magyar »archiregnum« föléleszétéséről is. Mert mi mást jelent, az Oroszországgal szemben, Törökország birtokállapotának védelmére elfoglalt állás?

II.

Igy a dynastia keleti politikájában II. Józsefig három különböző phasis különböztethető meg. Az elsőben a római császár, ki egyúttal a magyar korona jogait is érvényesíti, a keleti keresztények felszabadítására, a Balkánfélsziget elfoglalására tör. A másodikban, e czél elérését már csak a muszka szövetségtől várja. Végre a harmadikban oly szorosnak látja már a viszonyt az orosz és a Balkánfélsziget keresztyénei,

[1]) Regesták a külföldi levéltárakból.

valamint saját óhitű alattvalói közt, hogy a netán a török rovására elérhető nyereségnél nagyobbnak látja a reá az oroszok elhatalmasodásából hárúlható veszélyt. Valamint nyugaton az előretörő Poroszországgal szemben, úgy lesz a monarchia keleten Oroszországgal szemben a fennálló viszonyok oltalmazója. Nem véletlen, hogy épen e conservativ állása idejében ment végbe belső megifjulása.

Ez a nagy munka foglalkoztatá első sorban nemcsak a dynastiát, hanem azt a hatalmas aristokratiát is, mely úgy az örökös tartományokból mint Magyarországból a nagy királyné körül csoportosúlt. Mind jobban elhomályosodtak, mind a nagy német, mind a török-ellenes annyira jogosított, oly dicső múlton alapuló traditiók. Mert a történeti emlékek ismerete soha sem szünik meg, de hatással egy nemzetnek vagy egy osztálynak lelkére csak akkor van ez az ismeret, ha közvetetlen érdek fűzi azt a jelen törekvéseihez, a jövő reményeihez. Mi másban áll a nevöket hazájok évlapjaiba bevésett családok érdeme és dicsősége, mint az ily emlékekben? Míg Esterházy lesz, nem múlik el Vezekénynek, míg egy Pálffy él, Győrnek, míg egy Erdődy, Sziszeknek emléke.[1]) De a XVIII. századi aristokratiánk más, őt közelebb érintő érdekek miatt eltekintett e valóban világtörténeti szerepétől. Nem is szólva azokról, kik József császár szavai szerint nem voltak másnak valók, mint dapifer-eknek és janitoroknak — a magyar főnemesség két részre oszlott. Az egyik teljesen azonosította magát a dynastiával. Reá nézve körülbelül egyre ment, a porosz, az orosz, a franczia vagy a török ellen indúl-e a monarchia. A specificus családi hagyomány, mely ez esetben nemzeti is volt, elhomályosúlt az általános előtt. A másik pedig, az, mely jobban fentartotta a rapportot nemzetével és annak múltjával, sokkal nehezebb feladat előtt állott. Meg kellett menteni a mi ment-

---

[1]) Wordsworth: Song at the Feast of Brougham Castle:

Armour rusting in his halls
On the blood of Clifford calls.
»Quell the Scott« exclaims the lance
Bear me to the heart of France
Is the longing of the shield.

hető volt rendi jogaiból, nemzeti szabadságaiból a nem koronázott király ellen.

Historiai fatum akarta, hogy a magyar főnemesség ily módon elveszítse politikai traditióját, és így jelentőségét a külső politika terén. Ha ez nem történik, ha van különálló, öntudatos, a történeti hagyományokra támaszkodó magyar álláspont, mely az udvarnál is érvényesülésre tör, soha se következhetett volna be az a szomorú idő, melyben Európa hazánkról, mint politikai tényezőről teljesen megfeledkezett. Ennek a mulasztásnak ellensúlyozására nem volt elegendő az a sok, hazánk teljes függetlenségét erősítő, országgyűlési czikk.

És tán szabad mondanunk, hogy a magyar aristokratia e végzetes resignatiója nemcsak hazánkra nézve bír történeti jelentőséggel.

Ha a Balkánfélszigetnek jelenleg jegeczesedő államait tekintjük, azonnal szembetünik az a nagy ellentét, mely őket Nyugot és Közép-Európa államaitól elválasztja. Hiányzik a nemesség, azaz a nemzeti dicsőség hagyománya. Ez teszi lehetővé az anarchia és a despotismus váltakozását, ez gyengíti a nemzeti öntudatot a külfölddel, különösen az egyvallású Oroszországgal szemben. A hol volt is régi nemes, elpusztította vagy magába olvasztotta azt a török, jól látván, hogy ez a mélyen gyökerező autoritás kényuralmának legerősebb ellenese.

Ott pedig, Szerbiában, Boszniában sőt Oláhországban is, nem volt más soha mint magyar nemes: a Sacra Corona tagja. Nemcsak a történeti hagyomány, a családi dicsőség is ide vonzotta azon népeket. És tán soha helyre nem hozható mulasztás történt, midőn maga a magyar aristokratia, mint a magyar nemzeti hagyomány zászlótartója, lemondott hódításának, uralkodásának terréinumáról.

III.

Nem is az aristokratia, nem a nemzeti hagyomány intézte akkor a monarchia külső politikáját. Annak az általános európai helyzetnek, a dynastia traditióinak és kiváltkép a jelen szükségletnek tekintetbe vételével maga a császár szabta meg irányát.

József császár külső politikája lényegesen különbözik attól, melyet anyja, uralkodása utólsó három lustrumában követett, és inkább ahhoz fűződik, mely a hétéves háborút idézte elő. Ha a királyné szomorú tapasztalatok után lemondott a reményről *egyelőre* megalázni Poroszországot és visszaállítani a régi hatalmi arányt; ha a végleges eredményről nem mondott ugyan le, de azt nem remélte sem az európai nagyhatalmak valami új csoportosításától a monarchia érdekében, sem valami rögtöni fordulattól, hanem tisztán csak a belső erők jobb kifejtésétől és concentratiójától: úgy József, mint mindenben, itt is gyors sikerre törekedett. Ezt pedig az akkori európai constellatio szerint nem várhatta mástól, mint ha Oroszországot eltéríti a porosz szövetségtől, és a maga részére megnyeri, ha kell, Poroszország ellen is. Igy vált Oroszország szövetsége a két közép-európai nagyhatalomra nézve vetélkedés tárgyává, melyben végre József győzött Nagy Fridrik fölött. Nemcsak az uralkodónak, az államférfiúnak volt ez diadala, hanem személyes siker, melyet József, mint Falkenstein gróf, vívott ki, midőn Mohilevben 1780-ban meglátogatta II. Katalint.

Azelőtt az orientalis kérdés és annak lebonyolítása állott első sorban, most háttérbe szorúlt egy más, égetőbb kérdés, a porosz rivalitás előtt. A dynastia és vele a monarchia nem önnön érdekeit és hagyományait követve készűlt ismét hozzáfogni a »beteg ember« örökségének felosztásához, hanem azért, hogy e díjon megszerezze magának a praesumtiv főörökösnek, az orosznak támogatását az általános európai ügyekben. Ilyen csillagzatok alatt jött létre a szövetség a római és a keleti császárok közt. Mindegyik egy régi szövetségest áldozott fel benne: a czárnő Nagy Fridriket, II. József a szultánt.

Katalin nemsokára a szövetség létrejövése után a lehető legnagyobb hasznot húzta belőle. Első sorban ennek köszönheté Krimia elfoglalását, mint azt maga is elismerte Józsefhez írt levelében. A császár ellenben, kinek az Unna melléki kerület átengedését illető követelését visszautasította a szultán, a

jövőtől várta a kárpótlást.[1]) Nem a czárnőn múlt, hogy azt nem nyerte el, sem a Hollandiával kiütött viszályban, sem a bajor-belga cserében, külpolitikai terveinek e jelentősebbikében. Az európai helyzet úgy hozta magával, hogy bár mindenki a császári politika diadalát látta az orosz szövetség létesítésében, abból kizárólag csak az utóbbi húzott hasznot. Végre a német Fürstenbund meggyőzte a császárt arról, hogy tervei magában Németországban oly ellenkezésre fognak találni, mely mindenkor elég erős lesz megakadályozni azok keresztűlvitelét.

A Fürstenbund valóban korszakot jelöl nemcsak Németországnak, hanem a dynastiának történetében is. Mindaddig lehetőnek tarthatták a Habsburgok a római császári czimökhöz megszerezni a szükséges tekintélyt és hatalmat is. Mindaddig — kevés kivétellel — részökön állott a német rendeknek nagy többsége. Most régi és biztos hívei, olyanok, mint a hannoverai választó vagy a mainzi érsek, az ellenkező politikai táborban, a poroszban foglaltak helyet. A császárság politikai prestige-je megszünt, mielőtt még a forradalom szétrobbantotta volna az egész alkotmányt.

E fordulat által válaszútra jutott a dynastia politikája. Választania kellett a között, továbbra is egy utólérhetetlen ideálnak, a német hegemoniának elnyerésére fordítsa-e legfőbb igyekezetét, vagy a között, hogy elismerve a tények hatalmát, megosztva tekintélyét Németországban a poroszszal, ez áron jó viszonyba lép a Hohenzollernekkel, és megnyeri azok szövetségét egyéb törekvéseire nézve.

Nem kevesebbet jelölt volna ez elhatározás, mint a dynastia legfényesebb traditióinak elhagyását, és ha nem is a birodalomnak, de actiója súlypontjának Keletre való áthelyezését. József, ki a belső politika terén, meghajolva a pillanat érdekei és követelései előtt, szakított azon egyház politikai hagyománynyal, melyet első sorban mégis a római császári méltósággal együtt örököltek a Habsburgok, kész volt a külső ügyek terén is megtenni az elhatározó lépést: megalkudni

[1]) Ld. II. József első terjeszkedési tervei czimű czikkben. Századok 1882.

Poroszországgal. És ha Mária Terézia fiát annyi keserű emlék tartóztatta vissza a porosz barátságtól, az addigi ellentét Nagy Fridrik halála által elvesztette élét. A nagy bitorlóval együtt tán el lehetett temetni azon szellemet is, mely minduntalan a császári politika útjába állította a porosz sereget. II. Fridrik Vilmos már úgy *örökölte* a nagyhatalmi állást, tőle el lehetett várni, hogy azt mérsékelt, békés szellemben fogja felhasználni.

Ilynemű megfontolásoknak volt eredménye az a rövid, de eszmékben rendkívül gazdag emlékirat, melyet a császár 1786-ban, Nagy Fridrik halálának hatása alatt, államkanczellárjához intézett. Mint minden e nevet megérdemlő politikai irat, nem kizárólag a jelennek szól: gondolkodás-menete és következtetései később is akárhányszor fölmerűltek, ha hasonló helyzetben látta magát a bécsi udvar.

»Az osztrák és brandenburgi háznak, ha őszintén összetartanak és egyetértőleg lépnek fel, nem kell tartaniok semmi más hatalomtól, vagy hatalmak szövetségétől, és nemcsak Németország, hanem egész Európa fölött gyakorolnának túlsúlyt. Minden hatalom keresné jóakaratukat, ők pedig egyikre sem volnának reá szorúlva. A világbéke nem függene mástól, mint akaratuktól, és minthogy teljes biztosságnak örvendenének, együtt munkálhatnák alattvalóik boldogságát, felvirágoztatván országaikat. Megszerezhetnének magoknak minden előnyt, melyre törekszenek, és csak akaratuktól függene, mennyit szerezhetnének meg a többi hatalmasságok.« [1])

»Ha mind ez kétségbe nem vonható és mathematikailag kimutatható igazság, viszont el kell ismerni, hogy az ellenségeskedés folytatása által elvesztik mind ezen előnyöket és az azokkal ellentétes károkat zúdítják magokra. Évről évre kölcsönösen gyengítik egymást azon roppant költség által, melyet féltékenységök előidéz, és azon lealázások, sőt alacsonyságok (bassesses) által, melyeket kénytelenek elkövetni, hogy megnyerjék szövetségeseiket, sőt a kis fejedelmeket is. Számos oly dolgot, mely érdekökkel ellenkezik, kellett azért nemcsak

[1]) Réflexions dec. 6. 1786. kiadta Ranke, die deutschen Mächte und der Fürstenbund 497. l.

eltűrniök, hanem hozzá is kellett járúlniok azok sikeréhez.«

Még sokkal nagyobb károk származhatnak ebből, ha ez a szerencsés unio nem jő létre, és meglehet, hogy a többi hatalmasság, érezve e szövetség lehetőségét és tartva tőle, addig anynyira elkészűl, hogy a két család a szövetség elhalasztása által megfosztja magát annak legfőbb előnyétől.«

Maga a császár bámulatosnak mondja ez igazságoknak fel nem ismerését. Bizonyos, hogy e megjegyzés is becsületére válik politikai belátásának. Hanem ez a »szerencsés unio«, melytől annyit várt, csak majdnem egy század múlva, 1879-ben jött létre, körülbelül az általa kijelölt alapon. Mint mindenben, úgy a politikában is hosszú út választja el valamely igazság fölismerését annak elfogadásától és érvényesítésétől.

Jellemző József császárra nézve, hogy e szövetségben nemcsak a dynastiáknak, hanem a népeknek óhaját is megvalósítva látja. A kabinetek politikája pedig, szerinte, csak úgy tartós, ha azt a közvélemény is támogatja.[1]

Nincs szükség e nagy terv létrejöveséhez másra, mint a kölcsönös bizalomra a két uralkodó közt. Ha ez nincs, a többi hatalmak féltékenysége mindent meg fog tenni megakadályozására.

Valljuk meg, e terv nemcsak mély és helyes politikai gondolkodásról tesz tanúságot, hanem szerzőjének nagylelkűségét is bizonyítja. A tervbe vett symmachia előbb tényleg megvolt a Habsburgok hegemoniája alatt. A hatalom megosztása pedig nem kevesebb resignatiót követel, mint az arról való lemondás. Megfeledkezni Sziléziáról annyit tett, mint elfeledni a legigazságtalanabb és legveszélyesebb támadást, melyet valaha nemcsak a monarchia, hanem a dynastia ellen intéztek. És József képes volt ez áldozatra. De a politikában

[1]) Ces deux Maisons sont de la même Nation, elles ont une langue Commune, et que dans leurs Etats on professe les mêmes Religions, ce qui ne laisse pas que d'influer sur l'opinion du grand nombre, ainsi que d'avancer et de faciliter l'effet des convenances politiques et des volontès souveraines en assurant même leur durèe.

is megboszúlja magát minden bűn. Hihetett-e valaha a sértő fél, a múlt tudatában, a volt ellenfél őszinte megbékülésében? Az »odisse quem laeseris» mély psychologiai igazságon alapúl. És Poroszország azért, mert nem volt képes megfeledkezni a múltról, nem járúlhatott e szövetséghez, bármily őszintén nyujtotta is jobbját a császár. Igy Szilézia árnyéka vonta maga után Jenát és a porosz monarchia azon szomorú korszakát, melyben a Hohenzollerek szinte hűbéres viszonyba léptek Oroszországhoz.

Nem volt szükség e szövetséghez másra, mint a kölcsönös bizalomra. De épen ennek létrejötte és tartóssága volt lehetetlen. És ha a szövetséget megkötik is, tán a nemes felhevülés egy perczében, azért akkor csak épen olyan erősek a széthuzó érdekek, mint azelőtt.

Kaunitz a maga hideg, éles dialektikájával könnyen kimutatta a császár következtetéseinek hiányosságát. Szerinte mindegy, akárki ül a porosz trónon, mig az államok érdeke szemben áll egymással. Különben egyiknek sincs most több oka hinni ez új szerződésnek biztosságában, mint a réginek őszinteségében. »A kölcsönös bizalom soha sem jöhet létre és nem is szabad létrejönnie, mert lehetetlen valaha jóhiszeműleg elfeledni, úgy az elkövetett, mint az elszenvedett igazságtalanságot, különösen ha az oly nagy, mint a melyet az ausztriai ház tapasztalt a brandenburgi ház részéről. Ennek súlyát nem lehet lerázni máskép, mint a porosz hatalomnak megsemmisítése, vagy legalább igen jelentékeny csökkentése által. Kell, hogy az utóbbi ezt érezze, és igy soha sem lehet megnyugtatva a bécsi udvar szándékai felől.«

Szinte prophetikusan hangzik a következő észrevétel: »Két nagy hatalom csakugyan roppant befolyást gyakorolhat minden általános és particularis ügyre, ha minden alkalommal és minden körülmény között teljesen egyetértőleg gondolkodnának és cselekednének. De ha még egy egyes ember sem gondolkodik mindig egyformán, lehet-e ezt föltenni két különböző ember vagy állam részéről. Nem kellene-e inkább attól tartani, hogy a kikerűlhetetlen véleménykülönbségek, midőn az egyiknek vagy másiknak vagy engednie kell vagy ellenállania, igen nagy bajokat vonhatnak maguk után.[1])«

---

[1]) Observations ad 3-tium. Deux grandes puissances pourroient

Az események logikája ismét győzött a személyek szándéka fölött. Az ausztriai és a porosz pályák iránya továbbra is eltérő maradt. Csak a személyek változtak a sziléziai háborúk óta, a viszonyok azonosak maradtak. Ez magyarázza meg, hogy csak egy század mulva, midőn nem a személyek változtak, hanem az általános politikai helyzet, valósúlt meg az a terv, melyhez József császár annyi reményt fűzött.

Meg kellett tehát maradni a régi úton, a régi szövetségesek mellett. Ezek közt Francziaország mindig megbizhatatlannak mutatkozott, és azonfelűl már észlelhetők voltak a Bourbonok monarchiáján a felbomlás jelei. Igy csak Oroszország maradt, melynek szüksége volt Ausztriára, a »nagy terv« véghezviteléhez. A porosz szövetség létre nem jöttének egyenes consequentiája volt a császár chersoni útja 1787 tavaszán. Semmi sem látszott oly félelmesnek, mint az elszigeteltség. Az orosz szövetségnek létföltétele pedig nem lehetett más, mint a közös eljárás Törökország ellenében.

Igy szorította vissza a viszonyok hatalma Józsefet azon útra, melytől annyira szeretett volna eltérni, az azon várható veszélyek miatt. Mert ha valaki, ő, ki teljesen fel birta fogni a dynastia hatalmi állásának exigentiáit, tisztában volt az orientalis kérdés megoldásának veszélyeivel. Chersonban, hol már jelenléte is bizonyította volna hajlandóságát az orosz politika szándékai iránt, igy szólott a franczia követhez: Ségur grófhoz: »Konstantinápoly mindig a viszály almája marad, mely mindenkorra lehetetlenné teszi a nagyhatalmak megegyezését Törökország felosztását illetőleg. Én soha sem fogom türni, hogy az oroszok ott megvessék lábukat, mert Bécsre nézve mindig kevésbbé veszélyes lesz a turbánoknak, mint a kalapok-

---

sans doute avoir beaucoup d'influence dans toutes les affaires générales et particuliéres, si dans toutes les occasions et toutes les circonstances, elles pouvoient voir, penser et agir constamment et parfaitement l'une comme l'autre; mais le meme homme ne voyant et ne pensant pas toujours de même, pourra t'on jamais s'en flatter de la part de deux hommes ou de deux États différents et ne sera t'il pas peut être tres fort à apprehendre, que souvent des différences d'opinion inévitables, auxquelles il faudroit on se préter ou s'opposer, n' entrainent de trés grands inconvénients? U. o. 500—501. l.

nak szomszédsága.«[1]) És nem szenved kétséget, hogy Chersonban is a béke érdekében érvényesítette befolyását, és késznek nyilatkozott a versaillesi udvarral egyetértően elvállalni a közvetítést a czárnő és a porta közt épen fenforgó viszályokban.

A hadüzenet.

Épen mialatt Chersonban járt a császár, érkeztek a hirek a belga forradalom kitöréséről. Azoknak nem lehetett más következése, mint hogy a császár még jobban meggyőződjék a béke fentartásának szükségességéről. Ily értelemben hatott reá Kaunitz is. »Látom Felségedet, mint ad jó barátnőjének az elválás perczében politikai instructiót, melyet jól tenne, ha kátéja gyanánt használna.« [2]) Ez az instructió pedig nem lehetett más, mint annak bizonyítása, minő rossz a háború »tempore inopportuno«, és hogy a czárnőnek még az is bajt okozna, ha netán szerezne egy tartományt.[3]) A bölcs államkanczellár sajnálja, hogy a czárnő Chersonban olyant is látott. mi feltüzelhette képzelődését.[4]) »Azt hiszem, annál körűltekintőbbnek kell lennünk, úgy, hogy semmit se hagyjunk a véletlenre.«[5]) A császári sereg egy jelentékeny része, -- 28 zászlóalj gyalogság, 30 század huszár és 4 század tüzérség -- mindjárt a császár hazaérkezése után, július 4-én rendeletet kapott Belgiumba indulni.[6]) Igy azt lehetett várni, hogy a czárnő, tekintettel szövetségesének tanácsára, még inkább annak elfoglaltságára, legalább is el fogja halasztani nagyralátó terveinek végrehajtását. és hogy az orosz sereg, melynek készületlen volta különben sem volt titok, egyelőre nem lép arra az útra, mely, mint egy útmutató jelölte, Chersonból Konstantinápolyba vezet.

Ha csak a bécsi és a pétervári kabinet jött volna szóba, alig szenved kétséget. hogy 1787-ben nem tör ki a háború.

---

[1]) Ségur Mémoires III. k. 178—9. l.

[2]) Kaunitz levele 1787. maj. 15. Bécsi államlevéltár.

[3]) Junius 5-iki levél u. o.

[4]) Az orosz hajóhad van értve.

[5]) Jun. 20-i levél.

[6]) Császári kézirat u. o.

Csakhogy a másik fél, a török egyszerre megdöntötte Kaunitz minden combinatióját. Konstantinápolyban még más is döntött, mint a folyton váltakozó, de egyaránt megvesztegetett és áruló effendik és tolmácsok befolyása. Krimia dicstelen elveszése óta egyre hatalmasabb lángra lobbant a török nép nemzeti és vallásos öntudata. És bárminő gyönge és félénk volt is a szultán, ez a befolyás győzött a divánban, és méltó képviselőt nyert Juszuf basa nagyvezérben.[1]) A kucsuk-kainardzsei béke óta a porta nem látott más menekülést a keresztyén hatalmak folytonos előrenyomulása ellen, mint gyáva engedékenységet. Igy veszett el 1775-ben Bukovina és 8 évvel később Krimia. De épen e veszteségek befolyása alatt erősödött meg a nemzetben mindinkább a meggyőződés, hogy méltóbb és helyesebb fegyveres ellenállást kisérleni meg, mint minden ujabb oda dobott koncz által kihivni és ébrentartani az ellenségek kapzsiságát. Az Unna vidék megtagadása jelölte az első lépést ezen az úton. Midőn pedig Krimia elfoglalása után a Kaukázusnak szabad vagy a töröknek hódoló nemzeteit fenyegette az orosz, a mohamedánus közérzület fellázadt azon gondolat ellen, hogy hitsorsosaikat elhagyják. Minden régi sértés sokszoros erővel hatott, midőn e sértések minduntalan megujultak. Mint rendesen ilyen alkalommal, most is folytak az alkudozások, de azok ott, a hol nem egy-két mérföldnyi területről van szó, hanem nagy nemzetek büszkeségéről, nagy vallások diadaláról vagy lealázásáról, soha sem vezethetnek czélhoz. A diván ülésében a nagyvezér az orosz követ jelenlétében erősen kifakadt Oroszország ellen, és a Jedikulába vezettette a követet. Az augusztus 24-én kiadott manifestum pedig Európa udvarai és népei előtt kijelentette, hogy az orosz udvar igazságtalan eljárása után »a moslimok kötelessége lett a háború Muhammed törvénye szerint.« [2])

Az orosz szövetség értelmében József császár köteles volt e háborúban részt venni. A szerződés betűje ugyan csak arra kötelezte, hogy 30,000 embert állítson síkra, de a császár jelleméből és politikai helyzetéből folyt, hogy e félrendsza-

[1]) Zinkeisen, Geschichte des Osmanischen Reiches, VI. k. 628. l.

[2]) Ausführliche Geschichte des Kriegs zwischen Russland, Oesterreich, der Türkei. Bécs 1791. I. k. 14. l.

bálylyal nem elégedhetett meg. Bár a háború egyenesen akarata ellenére, reá nézve igen kedvezőtlen időpontban tört ki, mégis teljes erejét akarta latba vetni. Most érkezett meg az ideje: hasznát venni az orosz szövetségnek. Csak erejének teljes érvényesítésétől várhatott megfelelő nyereséget a békekötés alkalmával. Ha néhány ezredet állít ki, vagy subsidiumokat fizet, maga állítja magát második vonalba a czárnő mögé. Az általános európai helyzet, különösen pedig a Poroszországhoz való viszony szükségessé tette az orosz szövetséget. Ez ismét vas consequentiával maga után vonta a török háborút.

Mindazonáltal nem csak általános, hanem személyes okok is hozzájárultak az elhatározáshoz. A császár, mint általában kortársai, igen rossz véleménynyel volt a török birodalom ereje és segédeszközei felől. Gyakran erős kifejezést adott ezen meggyőződésének.[1]) E meggyőződése pedig önként következett egész politikai irányából. A ki, mint ő, a kormány erejében és energiájában látta az állam egész mechanismusát, megvetéssel kellett, hogy elforduljon az olyan államtól, melyben a fölkelés és az anarchia volt napirenden. Hogy vannak oly erők is a nemzetek lelkének mélyén, melyeket semminemű statisztika nem képes osztályozni, semminő tabella kimutatni, semminő normale fejleszteni, annak tudatára még nem jutott el. Ép annyira érthető, hogy Oroszországnak, a hol ép a kormány volt minden, erejét nem csak Törökországgal szemben, hanem egyáltalában túlbecsülte. »A császárné az egyetlen valóban gazdag uralkodó Európában«, mondá Ségur grófnak. »Sokra van szüksége és még sem adós, papirjai annyit érnek, mint maga akarja, ha kedve van még bőrből is verethetne pénzt. Anglia egy halom papirpénz alatt fekszik eltemetve, Francziaország nyilvánosan beismerte bukását, és én alig teremthetek elő annyit, mennyibe galicziai gyarmataim és váraim kerűlnek.« És midőn a franczia követ, ki igen jól átlátta, mennyi nyomort és szegénységet takarnak el, és mennyi csalást és ámítást fednek föl Potemkin decoratióra számított

[1]) P. o. midőn az internuntius palotát akar építtetni Stambul-ban, a császár ezt megfoghatatlannak tartja oly országban — dem seine Lage einen nahen Umsturz droht. Bécsi állami levéltár 1786. febr. 15.

városai és falvai, a birodalom belső gyöngeségét említette, a császár így válaszolt: »Elismerem, ámitástól ámításhoz vezettek. Belsőleg itt sok a baj, de a külső hatalom ép oly reális, a minő fényes. A katona, a jobbágy eszközök, kikkel az uralkodó kénye-kedve szerint járhat el. A szolgai nemesség előtt nincs más törvény, mint a czárnő akarata, nincs más czél, mint kegyének megnyerése. Oroszországban nincs halasztás egy parancsnak, bármily szeszélyes legyen is az, végrehajtásában.« Mit nem várhat, ha szövetségben, ha mi több, jó barátságban áll az ily hatalom birtokosával? Mitől nem kell tartania, ha azt elveszti, vagy épen maga ellen fordítja? Az orosz nagyhatalom prestigé-t kell egyik legfőbb indító okúl elfogadni József császár orientális politikájának megmagyarázásában. Lépésről-lépésre lemondott a monarchia, épen József befolyása alatt Lengyelországnak, majd Törökországnak integritásáról. A fentartó politika helyébe másik lép, mely erélyesebbnek látszik, de tényleg gyengébb: az, hogy a monarchia, ha már nem akadályozhatja meg a szomszéd államok felbomlását, legalább maga is nyerjen részt a zsákmányból.

Tudjuk, hogy az 1782-iki levelezés a török birodalom felosztása esetén, Szerbiát, Boszniát és Oláhország egy részét jelölte ki a császár osztalékáúl. Mint Lengyelországnál, itt sem tartották elégnek a nyers hatalmat: történeti igényeknek kellett támogatniok a fegyvereket. Mint amott, itt is a magyar korona jogai léptek előtérbe. A császár már 1786. őszén megbízza a m. kir. kamarát, állíttassa össze levéltárából azon okleveleket, melyek megvilágítják a korona jogait a szomszéd országokra, Szerbiára, Boszniára és Dalmátiára, és küldje azokat a titkos levéltárba.[1]) A következő év elején, a magyar királyi historiographus, Pray György, ki már előbb megirta a magyar korona jogát Dalmátiára és az adriai tengerre, megbizást kapott, ép ilyen munkát dolgozni ki, Szerbiát, Boszniát és Bolgáriát, majd Moldvát, Havasalföldet és Besszarábiát illetőleg.[2]) Az ilynemű előkészítés, csak úgy hozzátartozott

[1]) Szept. 28. Kamarai levéltár.

[2]) Bécsi állami levéltár. Vortrag 1787. jan. 28. »Um auf alle, über kurz und lang leicht vorzusehende Fälle mit hinlänglichen historisch-diplomatischen Ausarbeitungen derjenigen Rechte und Ansprüche vor-

azon kor diplomatikai szokásai szerint egy háború bevezetéséhez, mint az arsenálok jó karban tartása.

Ezt a magyar királyi álláspontot hangoztatja a háború elején kibocsátott, török, illyr és oláh nyelven közzétett, a törökökhöz és keresztyén alattvalóikhoz intézett manifestum. A bosnyák, szerb, moldvai és oláh bojároknak és földesuraknak mind azon előjogokat biztosítja, melyekben a magyar nemesek részesűlnek.[1]) Hanem a nagy politikában nem ez az álláspont állott elül. Katalinnal szemben, mindjárt a török hadüzenet hire után, kijelenti a császár, hogy minden rendelkezésére álló eszközzel be fogja bizonyítani, mennyire magáévá teszi a czárnőnek ügyét.[2]) A kitűzött czél nem is annyira a régi magyar hűbéres tartományok megszerzése volt, mint inkább Dalmátiának, és hátsó tartományainak, tehát első sorban Boszniának elfoglalása.[3]) Az új Könyves Kálmán tehát e téren is megujította az árpádházi nagy királynak traditióit. Magával Magyarországgal azonban soha nem is tudatták, hogy itt magyar királyi vagy állami jogokról, a magyar nemzet legdicsőbb korára emlékeztető vállalatról van szó. A magyar ezredek csak úgy indúltak mint Belgiumba, vagy Lombardiába. A magyar nemzet pedig még sokkal kevésbbé lelkesűlt e háborúért, mint bármely másért, melyet az udvar viselt.

Kétségtelen, hogy a magyar nemzeti hagyományoknak ilynemű elhanyagolása bizonyos haszonnal járt. Először, a mi a császár szemében igen fontos volt, Oroszország meggyőződött arról, mennyire számíthat a császár barátságára. Ebből mindjárt le is vonta az annyira óhajtott consequentiát. Mivel már akkor tartott attól, hogy a porosz féltékenység meg fogja őt akadályozni erejének teljes kifejtésében, méltán követelhetett a czárnétól biztosítást a porosz beavatkozás ellen. A

bereitet zu sein, welche der Krone Hungarn auf mehrere in dermaligen fremden, besonders türkischen Besitze befindlichen Provinzen gebühren etc. Pray e munka folytatására évi 400 frtnyi dijat nyert a császártól.

[1]) Wie sie vor ihrem Abfall vormals unter hungarischer Botmässigkeit standen. Ugyanott okt. 6.

[2]) Arneth, Josef II. u. Katharine von Russland, Briefwechsel, 1787. aug. 30.

[3]) Nosinich und Wiener. Kaiser Josef II. als Staatsmann u. Feldherr (Kriegs-Archiv) 322. l.

czárné ezt természetesen megadta, és így meg volt a casus belli lehetősége a berlini és pétervári udvarok között.[1]) Másodszor, ha csak mint szövetséges vesz részt a háborúban, maga választhatja a hadüzenet időpontját. Ez annál fontosabb, mert különben a monarchia ki van téve annak, hogy a porta ellene fordítja legfőbb erejét. Kaunitz e miatt lehetőleg elhalasztandónak tartotta a hadüzenetet, addig, míg a támadás meg nem történhetik.[2]) A császár előbb lehetőleg teljes készségben kivánta látni seregét.

A halasztás időt engedett a török uralom alatt nyögő keresztyén nemzetek felizgatására. Mihalovics császári tiszt Belgrádban nyert nagy pártot az ott lakó görögök és ráczok közt, Markovics pedig,[3]) az albánok közt szerzett párthiveket. Ott azonban már a muszka befolyás volt az uralkodó. Ép oly kevéssé sikerült megnyerni a skutárii basát, ki a szultán ellen pártot ütött ugyan, de nem azért, hogy idegen, keresztyén hatalom uralma alá hajtsa magát. Belgrád elfoglalására kisérletet tett a szemben, Zimonyban, táborozó hadosztály Alvinczy és Sztáray alatt, számítva a város keresztyén lakosainak támogatására. Deczember 2. és 3. közti éjjelre volt határozva a török őrség meglepése. Hanem az egyik hadosztály. Gemmingen altábornagy alatt, az éj ködében eltévedt és levitorlázott Pancsováig, a másik egyedűl nem mert támadni.[4]) Az egész kisérletnek a belgrádi keresztyének adták meg az árát, és az őrség ébersége nemsokára meghiusított egy más hasonló támadást.

Mind ez nem kerűlhette el a porta figyelmét. A nagyvezér felvilágosítást kért a belgrádi eset miatt.[5]) További várakozás a határozatlanság és megbizhatatlanság bélyegét sütötte volna a monarchiára. Így a császár, bár nagyon kelletlenűl, elrendelte a háború megüzenését, az azt előidéző okok

[1]) Ranke i. m. 319. l.

[2]) Bécsi állami levéltár okt. 8.

[3]) Markovics grófnőnek, kit Kármán Józseffel folytatott levelezése tett hiressé, férje.

[4]) Szirmay 140—141. §§. igen részletes és jó értesítésre mutató, bár kissé kiczifrázott elbeszélést közöl.

[5]) Kaunitz, jan. 17. Bécsi levéltár.

közlését a külföldi udvarokkal és a népesség értesítését az ujságok által. B. Herbert internuntius 1788. febr. 9-én adta át a nagyvezérnek a hadüzenetet. Az országban mindenütt megtartották a háború kitörése alkalmával előirt fohászkodásokat és könyörgéseket.[1])

Készületek.

Van-e magasztosabb feladat a történetiróra nézve, mint leirni a nemzeteket azon hatás alatt, melyet a háború vészharangjának kongatása tesz reájok? A háború az a nemzetnek, mi a szenvedély az egyesnek. Elragadja, veszélybe dönti, de egyúttal erejének teljes kifejtésére birja, egyéniségének tiszta feltüntetését idézi elő. Vihar, a mi felkavarja az oczeánt, felszinre hozza, a mit mélyében rejtett. Pusztító, vészes, de feldobbantja a sziveket, életet ad a dicsőség, nemzeti büszkeség, önfeláldozás, vitézség fogalmainak, melyek béke idején phrasissá fajulnak. És mint az egyes harczos a küzdelem hevében megfeledkezik a vett sebekről, nem gondol fájdalomra, vérveszteségre és halálra, úgy a küzdő nemzet sem törődik lelkesedésében az őt béke idején lesujtó bajokkal. És egyszerre, ha fegyverre hí a fejedelem, a haza szava, mely egy villámcsapással feltárja képzelete előtt mind azt, a miért nemzetnek érdemes küzdeni és vérzeni — mind ez: lelki szeme előtt áll. Tudja vérének, áldozatának becsét, de azét is, a miért azt ontania kell. Ez az a hadüzenet, mely bárminő legyen is eredménye, diadal vagy kudarcz, mély nyomokat hagy a nemzet lelkében, mert hozzá fordúlt.

És lehet-e magasztosabb feladat uralkodónak, kormánynak? mint szervezni, felhasználni, vezetni egy nemzetnek rendelkezésére álló erejét. Ha valaha, ilyenkor válik mindenkiben vérré az összetartás, az engedelmesség, a magát alárendelés tudata, egy közös czél érdekében. Ez a tudat teszi tántoríthatatlanokká a legitim dynastiákat és kormányokat, melyeket százados közös veszély és közös dicsőség fűz a nemzethez, és az új kormányoknak és uralkodóknak ez adja meg a legitimitást, a mélyen gyökerezést, nem századok, hanem évek, napok

---

[1]) M. kancz. levélt. 1737/88.

alatt. Nő az óriási feladat, a nagyszerű felelősség alatt, az emberi lélek minden rugója. És valamint nagyobb büszkeség embereket kormányozni, mint állatokat, úgy még az emberek fölötti uralom is akkor nyújthatja a legfőbb gyönyörűséget, midőn az ember, lényének teljes erejével, lép a küzdő térre.

Igy viselte a háborút 1788-ban az orosz, így a török. Az orosz katonának villogott a szeme, ha Konstantinápolyról, ha Zsófiának mecsetté változtatott szent egyházáról hallott. A mufti pedig ily szavakkal áldá meg a Konstantinápolyból kivonuló hadakat: »Dárdátok ragyogjon, mint a dörgés előtt járó villám; kardotok olyan legyen, mint a kasza az arató kezében.« És ez az érzés hatotta át az egész nemzetet, a szultántól le az utolsó teherhordóig.

Lehetett-e nép méltóbb, ily lélekemelő, minden alacsonyságot és apró bajt elmosó háborúhoz, mint a magyar? Annyi századig harczolt így némettel, tatárral, törökkel, és midőn, végre elérkezett az idő: megvalósítani egyik legnagyobb történeti feladatát — mint akaratlan eszköz fog a munkához, lelkesedés, harag, részvét nélkűl. És ha a magyar így állott szemben a török háborúval: mennyivel kevésbbé hathatott az a monarchia többi nemzeteire?

Az egyes emberre nézve sem lehet szomorúbb, mint ha életének legkimagaslóbb mozzanatai is a köznapiság szürke köpenyébe takarvák. Ott nincs lelkesedés, hanem resignatio, ott fájdalmasabbá válik minden áldozat és dicstelenebbé minden kötelesség. Olyan a nemzet, ha háborúba megy, ha eltür adót és nyomort, ha vérpadra küldi fiait, lelkesedés, szenvedély nélkűl.

És ha nem a nemzet, legalább érezhet felbuzdulást, rajongásig menő vágyat kitünni és magát feláldozni, a nemzet virága: a katonaság. Ha nem küzd nagy vallásos és nemzeti czélokért, mint az orosz, mint a török, előtte is szent zászlójának, csapatjának becsülete, előtte is ideál lehet királya, hadvezére. Zsoldos seregek hőstettei vetekedtek szabad nemzetekéivel, ha egy Hannibál, egy Caesar, egy Wallenstein vagy egy Nagy Fridrik vezette őket.

A császári seregnek az volt fatuma, hogy vezérének egyénisége, legénységének szelleme nem volt képes pótolni a

hiányzó impulsust. Úgy mentek a háborúba, mint a gyakorló térre, jóformán csak azért, hogy megmutassák a szerzett ügyességet. Nem biztak vezéreikben. Közűlök csak egy, Laudon, szerezte meg azt a dicsőséget, mely a generalishoz köti az utolsó közembert is, és mely legbiztosabb záloga a győzelemnek. Laudon pedig Bécsben maradt. A sereget oly vezérek vezették, kiket az nem ismert, vagy nagyon is jól ismert, mint Lacy-t, kiben nem láttak mást, mint a tudós evolutiók, sánczolások, mozdulatok mesterét, ki vérig fárasztja katonáit, de soha sem verte meg az ellenséget.

Minél kevesebb történt a háború ideális részére nézve, annál fáradhatatlanabb volt a császár mind annak előkészítésében, mi a sikert azok nélkűl vagy azok ellen is biztosithatja. A mi mechanikus és formális erő van: a hadsereg száma, elhelyezése, élelmezése, felszerelése, mind az soha nem szünő gondja volt az uralkodónak, és ha akarata békés időben is mozgásba hozta a bureaukratiának álmos gépezetét, elgondolhatni, mennyivel hevesebb volt a lüktetés itt, midőn egyrészt még absolutabb volt az akarat, másrészt pedig sokkal tökéletesebben összevágó a gépezet.

A főseregnek, melyet a császár maga vezetett Lacy-val oldalán, Pétervárott és Zimony táján kellett gyülekeznie. Százhuszonötezer embert számlált 57 zászlóaljban és 44 osztály lovasságban. Körülbelül ugyanannyira ment a kisebb hadtestek összes száma. Az egyik Lichtenstein Károly hg alatt Horvátországban táborozott Dubiczánál, a másik Mittrovsky gróf alatt a Szávánál Szlavóniában, a harmadik Wartensleben alatt a Bánságban, a negyedik Fabris alatt Erdélyben. Végre egy hadtest Coburg herczeg vezetése alatt Galiczia keleti részében foglalt állást, hogy kezet fogjon a nagy orosz hadsereggel.

A mozgósítást az 1787. szept. 4-iki császári kézirat rendelte el.[1]) Hadi lábra állíttatta a magyar gyalog- és huszárezredeket, és sürgette a már 1783-ban megrendelt szekerek előállítását. Az ujonczozásnál segítségül kellett már venni a conscriptio eredményeit. Egy további titkosabb utasítás el-

---

[1]) $12768/_{87}$. a *Függelék*-ben.

tiltja az ujonczozásnál az *erőszakot*, a *kényszert* azonban megengedi.[1]) Mivel pedig ez egésznek keresztűlvitele közös feladata az administrationak és a megyének, részletesen meg van állapítva az egész ügymenet. Az uralkodó a kanczellária útján közli akaratát a Helytartótanácscsal és minden királyi biztossal külön-külön, kiróva minden megyére az állítandó ujonczok, szekerek, ökrök és béresek számát. Azután minden megyében generális congregatiót hirdet a működő főispán, felszólítását a rendekhez minden lehető meggyőző okkal támogatva. Ez okok közt csak a királyság fentartását és a birtokok biztosítását emeli ki a császár. Az ujonczok száma különben aránylag nem jelentékeny. Erdélyre 3400-at róttak ki, Magyarországra 6845 gyalogot és 2816 lovast.[2])

Sem a császár, sem a kanczellária nem lát semmi nehézséget a kivánt rendszabályok keresztűlvitelében. Az utóbbi szerint »kételkedni sem lehet abban, hogy a rendek és megyék a Fgd iránti köteles hódolatból, az aránylag igen mérsékelt számú ujonczok állításánál, mindent meg fognak tenni készségök bebizonyítására.« [3]) Már szeptember 8-án kész volt a rescriptum, melyet a császár aláirt azon megjegyzéssel, hogy jogában állott volna ugyan a nemességet személyes felkelésre szorítani, mivel az ország biztosításáról van szó, de a mostani esetben az ujonczállításnak ad elsőséget.[4])

Lázas sietséggel érkeztek egymásután a császári leiratok a pénz készentartásáról, az élelmezés szabályozásáról, a fegyver és gabona kivitel tilalmáról. Gazdasági tekintetben már is érezhető volt a háború közeledése mind azon cikkek árának rohamos emelkedésében, melyekre a seregnek szüksége lehe-

---

[1]) Elnöki acta 1787/$_{84}$. szám. Gewalt-Zwang.

[2]) Haditanács szept. 5. 12769. sz.

[3]) 12772/$_{87}$. szept. 5.

[4]) Ich beangenehme die hier entworfenen Rescriptaufsätze und obwol Ich bei gegenwärtigen Zeitumständen, da es sich um die unmittelbare Sicherheit des Landes handelt, allerdings berechtigt gewesen wäre, den Adel von nun an zur Personal-Insurrection zu verhalten, und ihn sofort den hiemit verknüpften Kosten und Beschwerlichkeiten zu unterziehen, so habe Ich gleichwol die Recrutenstellung einstweilen noch vorzuziehen mich bewogen gefunden. 12773/$_{87}$. szept. 9.

tett.[1]) Az állam kincstára beszüntette mind azon munkákat, melyeknek czélja nem állott összeköttetésben a háborúval, és a császár fokozott tevékenységet rendelt el a had szinhelyéhez vezető útak és hidak jó karba hozásában. A Duna mellett lakó hajósokat összeirták. Ennyiben hadi lábra állíttatott az ország.

A rendi gyülések, úgy szólván, programmszerűen folytak le. A királyi biztosok felolvasták a kir. rendeletet, a rendek megadták a kivánt ujonczokat, néhol, mint p. o. Pozsony megyében »megható kifejezésekkel.[2])« Alig szólaltak fel itt vagy amott a megyei gyülések gyakoribb tartása, az alkotmány épentartása mellett, pedig e tekintetben aggódtak a kir. biztosok az 1786. nyara óta elzárt alkotmányos arena megnyitásától. A jászok és kúnok kiváltságos kerülete egyszerű felszólításra megadta a 600 lovast, úgy, mint 1778-ban.[3]) Ez az eljárás hű tükre az akkori alkotmányos állapotnak. Az uralkodó rendelkezik mindenben, de sarkalatos kérdésekben még némi árnyékát elismeri a rendi jogoknak. Politikai consequentiát hiába keresünk. Mert vagy magyar király szól alattvalóihoz, és akkor módjában áll nagy áldozatokat követelni tőlök, vagy a császár, akkor meg semmi szükség megyegyülésre. Igy azonban az egyik hatalmi körrel sem rendelkezik teljesen.

Látjuk, hogy az emberek mobilisatiója, ha nem keltett is valami nagy lelkesedést, mégis minden fennakadás nélkűl megy végbe. A háború nem épen népszerű, de a kormány csak úgy kiviszi akaratát e téren, mint annyi máson egy lustrum óta. Tekintélyén még semmi sem ejtett csorbát. Voltaképп az egész dolog alig érdekelt közvetetlenűl mást, mint a 14000 ujonczot és azok családját. A többi ország inkább örülhetett a háborúnak. Már maga kitörése elegendő volt arra, hogy a császár egyik igen lényeges pontjában visszaállítsa a régi alkotmányt: a megyei gyülések összehivása által. Ez bárminő egyszerűnek látszott, egy rendszerváltozást jelölhetett. Mert voltakép az akkori viszonyok közt, midőn a földes-

[1]) 12776. szept. 9. A haditanács panasza.

[2]) Mit einer in rührenden Ausdrücken bezeigten Bereitwilligkeit.

[3]) 12809/87. Almássy kir. biztos jelentése.

úri hatalom annyira megingott, a császárnak az ujonczozásnál nem volt semmi szüksége a nemesekre. A pesti kerület biztosa, Almássy Ignácz, egyenesen azt követelte, hogy a sorozásnál csak a falusi birák működjenek közre, ne pedig a földesurak, kiket gyülöl a nép.[1]) És így a régi jogok megujítása bizonyos elégtétel volt a nemesekre nézve, és emelte tekintélyöket a nép szemében. Azután pedig Magyarországra nézve gazdasági tekintetben nagy előnyt jelölt a háború. Gabonájának, marhájának ára egyszerre felszökik. És kétségtelen, hogy valamint a sereg élelmezése foglalkoztatta akkor leginkább a császárt és a haditanácsot, úgy a népesség legnagyobb részében is sokkal mélyebb érdeket keltett még minden erre vonatkozó intézkedés, mint bármely más politikai és katonai rendszabály.

Említettük, hogy akkor épen folyamatban volt a katonaság eltartásának átvétele a kincstár által. A gyalogságot már 1787. november 1-től fogva az államnak kellett élelmeznie: a lovasság tartása ellenben még 1788. május 1-ig az országra hárúlt. Mind ezt tekintetbe kellett venni a hadi tanácsnak és a kanczelláriának, midőn az ujonnan kinevezett élelmezési biztosnak, Lovász Ferencznek, hozzájárulásával szabályoznia kellett az egész, most Magyarországba gyülő, nagy sereg élelmezését.[2])

Mivel az ország déli részének kellett később a legnagyobb terhet viselnie, gondoskodni kellett arról, hogy a katonaság ne élje ki, mielőtt arra elkerűlhetetlen szüksége nincs. Ezért még a télen át aránylag számos katonaságot helyeztek el az északi megyékben. A hadjárathoz pedig, ha már a sereg táborba vonult, szállítania kell az egész országnak. Ez áprilisban veszi kezdetét, mihelyt az idő megengedi. De igen kivánatos, hogy már télen is felhasználják a szánutat. annál is inkább, mert a pórt márczius közepétől fogva elfoglalva tartja a mezei munka. Pedig 1788. októberben már készen kell állania az egész mennyiségnek, melyre a seregnek 1789 tavaszáig szüksége lesz. Ezért minden megye jelentse be,

[1]) 12787/87. szept. 14.

[2]) Szerző a sereg eltartására vonatkozó rendkívűl bő és tanulságos anyagból itt csak a főpontokat emeli ki.

mennyi gabonája és takarmánya van saját szükségletén fölűl, hogy azt meghatározott árakon be lehessen vinni a raktárakba. Ugyanoda viszik, a kamarai, vallás- és tanulmányalapi uradalmaknak gabonáját, mihelyt ki van csépelve. Már télen össze kell gyűjteni legalább 4 hónapra valót. A fuvar bére 2 kr., mázsa- és mérföld-számra. Fát eleget adnak Horvátország kamarai erdei, és több uradalom, donatiójánál fogva. köteles a fa szállítására. Nem okoz nagyobb bajt sem a szükséges ökröknek[1]), sem a lovaknak, sem az ágyúknak beszerzése. Nagy előny, hogy a határőrök magok látják el magokat mindaddig, míg táborba nem szállanak. A hajók vontatásánál hasznát lehet venni a fegyenczeknek. Valóban roppant mennyiség az, mire a haditanács számítása szerint egy félév alatt szüksége lesz a seregnek. Ötszázezer mázsa liszt, 750,000 mérő gabona, 1.150.000 mázsa széna és 1.800,000 mérő zab kell magánál a főseregnél. És bár az ország egy részében éhség dühöng, még sem kételkednek legkevésbbé sem abban, hogy Magyarország egyedűl előállítja ezt a töméntelen sok terményt. Nem függ az mástól, mint az áraktól.

A közigazgatásnak főtevékenysége most a háború előkészítésében központosúl. A királyi biztosoknak kellett kialkudni az egyes birtokosokkal a szállítandó élet és takarmány árát. Az árak maximumát is megállapították, aránylag igen magasan, majdnem kétszer annyiban, mint a mennyi az illető czikk átlagos ára volt 1778. márcziustól 1787. augusztusig.[2](A császár jóváhagyta ez árakat, valamint a maximum kitűzését is, mert különben a birtokosok nem helyben adnák el feleslegöket, hanem oda vinnék, a hol többet kapnak érte. Még külön utasította a biztosokat, ne alkudjanak le túlságos sokat,

---

[1]) Párjának ára 75—88 frt.

[2]) A hadi tanács és kanczellária közös tanácskozásának jegyzőkönyve 1787. okt. 18. 13501. sz. a.

A maximum:

buza pozs. mérő	2 frt	
rozs, vagy félszeres pozs. mérő	1 »	30 kr.
zab » » . . .		40 »
árpa » » . . .		46 »
széna mázsája . . .		30 »

mert akkor a birtokosok elrejtenék a mijök van, pedig most a kellő mennyiség előteremtése a fődolog.[1])

Szembetűnő e rendszabályokban bizonyos belső ellenmondás. Vagy tisztán a kereslet és kinálat közti viszony által megszabott, úgyszólván, természetes árakat fogadja el a császár, a mit különben az egyszerű gazdasági szempont is ajánlatossá tett volna, vagy ha már szabályozza az árakat, lehető legalacsonyabbra kellett volna azokat leszállítani. Mert ha magas árt szab, és azt mégis *maximum*-nak nevezi, az eladó nem gondolhat mást, mint hogy árúja annál voltakép többet ér, és így ez a nagy ár reá nézve minimum, veszteség. Vagy nem kimél az állam pénzt, elébe téve a financziális szempontnak a katonait, és akkor biztos lehet szükségleteinek fedezéséről, vagy suprematiájánál fogva hadi czélokra fordítja alattvalói vagyonának egy részét. De a József által elfogadott álláspont nem könnyített a financziákon, és mégis korlátozta a szabadságot.

Nem sokára jelentkezett is a félszeg rendszabályok rendes következése, a sikeretlenség.

A helytartótanács lehetetlennek tartja, hogy az ország elbirja a kettős terhet: a lovasságnak tavaszig való ellátását, és még azon felűl az országos szállítást. Be kell vonni az örökös tartományokat is. Máris észrevehető, hogy az alattvaló titkolja készletét, nem viszi vásárra. Speculatiótól kell tartani, azt kell eltiltani a hatóságoknak.[2]) Magának az államnak segédforrásai igen korlátoltak: a kezelése alatt álló dominiumokból csak néhány ezer mérő várható.[3]) Már november 26-án belátja a császár, hogy eljárása nem vezetett czélhoz. »Az élelmezés ügye Magyarországon nem megy úgy végbe, a mint a sereg eltartásának, tehát magának a királyságnak biztosítása követeli.« Minden részleges vásárlásnak meg kell szünni: csak az országos szállítást kell végrehajtani. »Különben remélem hogy mindenki belátja a különbséget békés és háborús idők

---

[1]) Sind sie zugleich zu belehren, dass sie mit den Preisen nicht zu sehr abzuzwacken suchen, um nicht die Producte verstecken zu machen. 13 35/87.

[2]) 14356/87. nov. 6.

[3]) 13879/87.

közt, tehát meg lesz győződve más intézkedések szükségéről, és hogy minden hazafi teljes erejével fog ezekhez járúlni.«[1]) Ez erélyes szavak arra engednek következtetni, hogy a császár már akkor el lett volna határozva kényszerhez nyúlni a szállítás biztosítására. De midőn egy váradi kamarai hivatalnok egy ilynemű tervet nyujtott be, mely szerint a Felség, korlátlan hatalmánál fogva, maga határozza meg az árakat — a császár ezt egyenesen elutasította.[2]) A kanczellária minden helyes gazdasági elvvel ellenkezőnek jelentette ki a tulajdonjog megszorítását, és a császár sem látta még oly égetőnek a szükséget, hogy miatta meghazudtolja magát. Így csak a másik eszköz maradt hátra: az ár emelése. Ez a maximum természetes következése gyanánt sokkal magasabb volt, mint néhány hóval azelőtt.[3]) De az állam annyira bizott pénzügyi forrásainak bőségében és a közgazdasági igazságok helyességében, hogy az egyesek önkéntes adományait is visszautasította. A háború az állam fejének dolga, és József császár büszkesége még gyanúját sem engedte annak, mintha politikája támogatásában egyeseknek, alattvalóinak támogatására szorúlna.[4]) Hanem, mialatt enged, fentartja jogát. Kijelenti, hogy azon esetben, ha a nyerészkedési vágy még a most kinált árt is áthágná, kérlelhetetlenűl más kényszereszközöket fog alkalmazni.[5])

Ilyen alapon haladt aztán a hatóságok munkája. A helytartótanács decz. 16-iki rendelete részletesen szabályozza a hadsereg ellátását. A lovasságot és a fuvart a megyének kell

---

[1]) 15209/$_{87}$. Császári kézirat. Uebrigens hoffe Ich, dass jedermann von dem Unterschied zwischen Friedens und Kriegszeiten, mithin auch von der Notwendigkeit andere Massregeln vorzuschlagen überzeugt sein, und jeder Patriot mit allen Kräften hiezu beiwirken werde.

[2]) 16053/$_{87}$.

[3])

Buzáért	2 frt	30 kr.	— 3 frt.				
Rozs	1 »	45 »	— 2 »				
Árpa	1 »	— »	— 1 »	30 kr.			
Zab	— »	36 »	— 1 »	16498. sz. a.			

[4]) A felajánlók közt volt Somogyi veszprémmegyei alispán (15692/$_{87}$. sz.) Gr. Esterházy Imre (15990. sz.) és mások.

[5]) Sollte aber die Gewinnsucht diesen Preis noch übersteigen machen wollen, so werde Ich schon andere Mittel unnachsichtlich anzuwenden wissen. 15872/$_{87}$.

ellátni kenyérrel, szénával, szalmával, zabbal, fával és világítással. A cs. k. raktárakból csak legnagyobb szükség esetén kérhet. Gondoskodnia kell húsról és más élelemről. El kell tartani a gyalogságot is a megszabott, készpénzzel fizetendő áron. A megyei fiókpénztárakat figyelmezteti, hogy azt az alkalmat, midőn a jobbágy így a szállítás által pénzhez jut, használják fel az adó beszedésére.[1])

A régi ellentét a császár és hivatalnokai közt itt sem tüntethető el. A császár jogának tartja bárminő módon a sereg részére lefoglalni az országban található minden felesleges készletet. De a kivitelben még ingadozik, és nem egykönnyen határozza el magát szigorúbb rendszabályokra. A hatóság ellenben nem ismer ingadozást. Mihelyt a császár vásárol, meg kell neki adni, mit a birtokos követel. Mint maga József igen helyesen megjegyzi, tisztán gazdasági kérdésnek tekintik a sereg részére történő szállítást, és csak arra iparkodnak, hogy túlságos nyereséget szerezzenek az alattvalóknak és földesuraknak, kikre nézve a háború nem más, mint előnyös speculatio.[2])

Még a lehető leggazdagabb állam is, melynek pénzügyei teljesen rendben vannak, megsinyli az ilyen gazdálkodást. Annál inkább érezhető volt ez a monarchiára nézve, melynek pénzügyei akkor sem voltak valami fényes állapotban. Béke idején is elnyelte a hadi budget az összes jövedelmek két harmadát. Mindazonáltal József uralkodása alatt addig soha sem zavartatott az egyensúly, bár a sok reform nem léphetett életbe új kiadások nélkűl. De már a háború kilátása is annyira megzavarta a financziákat, hogy már 1787-ben, tehát mielőtt még kitört volna, 12.270,000 frtnyi új kölcsönt kellett felvenni az államnak, s ez igen jelentékeny összeg akkor, midőn az állam összes jövedelmei alig tettek ki 90 milliót.[3]) A császári kanczellária, melynek első sorban feladata volt a financziák szükségletét fedezni, csak a hadi kiadások megszorításában látta a menekülést. Azt javasolta a császárnak, hogy a katona-

---

[1]) Melléklet a 16498/$_{87}$. számhoz. Érdekes, hogy a német nyomtatványokon a magyar királyi czimer látható.

[2]) 1015/$_{88}$.

[3]) Hock 620—22. l.

ság részére szállított gabonát ezentúl csak fele részben fizesse készpénzben, a másik feléért pedig adjon a kincstár nem kamatozó jegyeket, melyeket a háború után készpénz gyanánt fogadjon el.[1])

A franczia forradalom pénzügyi története nagyrészt a maximum- és az assignatákon fordúlt meg. Íme mindkét, annyira revolutionariusnak ismert rendszabály, foganatba véve egy teljesen legitim kormány által. Még csak bölcsőben volt a művészet, a jelen terheit kölcsönök által áthárítani a jövendő nemzedékekre, és mivel a háború akkor is csak oly felforgatást okozott a pénzügyekben, mint mostanában, az egész terhet, bárminő alakban, azonnal el kellett viselnie az állam lakosságának.

A császárt nem csak a financziák állapota késztette a császári kanczellária javaslatának elfogadására, hanem még inkább az egyre érkező panaszok, hogy az eddig követett eljárás mellett alig lesz biztosítható a sereg ellátása a hadjárat tartamára. Annyi irás és parancs után is üresen állottak a raktárak. Senki sem egészítette ki az inségesek és az átvonuló katonaság részére nyujtott segély által megfogyott készleteket. »Mivel pedig a háború el nem kerülhető, megbocsáthatatlan volna a sereget élelmi hiány miatt tétlenségben tartani, és így becsületet és hasznot elveszteni; a legszélsőbb eszközökhöz kell nyúlni, hogy erőszakkal is foganatba vétessék a szállítás.« [2]) Legalább 4 hónapra való készletet kell összeszerezni, különben a sereget concentrálni sem lehet. »Minthogy már alkalmaztak mindent eszközt a kötelesség és hazaszeretet ösztönzésére, sőt még az önzésnek kielégítésére is, most az erőszakosokat sem szabad számon kivűl hagyni. A tanácskozás, concertálás, irás, staféták küldése és az administrationak minden rendes eszköze, mely csak hat hónap múlva hoz teljesedésbe egy parancsot, és azt is csak félig, most nincs helyén. Engedelmeskedni kell. A terményeket onnét kell venni, a hol vannak, az igásmarhát be kell fogni, megrakni és odavezetni, a hol szükséges, akár polgári, akár katonai executió által, és én mindenkit felelősségre vonok, ki ebben nem jár el foganat-

[1]) 895/ss.

[2]) Császári kézirat gróf Zichy Károlyhoz 1788. jan. 20.

tal. Azt sem fogadom el mentség gyanánt, ha irtak, mert itt *tenni* kell.« És e sürgetésnek és kényszernek annál erősebben kellett nyilatkoznia, mennyivel jobban közeledett a hadjárat megkezdése.

Ily körülmények között a magyar hatóságok felterjesztései az utalványokkal való fizetés ellen, nem számíthattak meghallgatásra. A kanczellária különösen azt hangsúlyozta, hogy a rendeletek e gyors változtatása nem csak gyanúra és bizalmatlanságra ad alkalmat, hanem zavart is támaszt. Hogyan lehetne kijelenteni, hogy egy bizonyos napon túl nem fizetnek készpénzben, midőn annyi szerződés köttetett, mely csak később jár le, és midőn a kormány csak deczember 12-én jelentette ki, hogy a Felség nem fogad el semmit ingyen?[1]) Nem rossz akarat, nem is nyerészkedés és speculatio okozza a szállítás eddigi eredménytelenségét, hanem egyrészt a három éve tartó inség, másrészt az igen enyhe tél, mely lehetetlenné teszi a fuvart.[2]) Ha a paraszt terméseért nem kap készpénzt, sem adót nem fizethet, sem maga meg nem élhet. Mindezzel szemben is állhatatos maradt a császár. Méltányosnak tartja, hogy miután eddig annyi pénz ment Magyarországba, most ez az ország is járuljon valamikép a költségekhez, annál is inkább, mert leginkább ezen királyság megvédéséről van szó, és eddig a király sem a köteles insurrectiót nem vette igénybe, sem annak megváltását nem követelte.[3]) Ily értelemben készült az 1788. jan. 26-iki rendelet. E szerint rozsot, árpát és zabot 1788. április végeig elfogadnak alattvalóktól és földesuraktól adó fejében. Az azontúl szállított terményeknek csak felét fizetik készpénzben.[4])

---

[1]) 1197. és 2083/88.

[2]) 1395/88.

[3]) Es wird jedermann der billig denkt, begreifen, dass nachdem so vieles Geld in Hungarn durch diese Zeitläufte geschickt und verzehrt wird, nach Billigkeit einige Vergeltung auch dem Aerario von jedem geleistet werden muss, und dieses umsomehr, als es hauptsächlich auf die Beschützung des Königsreichs Hungarn samt dessen Provinzen in diesen Kriegsanstalten ankömmt, und Ich dennoch bis itzt nicht einmal die vom Lande gesetzlich schuldige Insurrection zur Landesdefension weder in Re, noch reluiter anverlangt habe.

[4]) 1198/88. sz. a.

Nemcsak tartalmánál, hanem megokolásánál fogva is, alapos kritikára ad okot a császári rendelet. Igaz, hogy Magyarországtól méltányosan meg lehet követelni a közös terhekhez való járulást, az is igaz, hogy a császár nem vette igénybe az insurrectiót. De nem kevésbbé igaz, hogy e háború nem volt védelmi, hanem támadó háború, és hogy a porta joggal hivatkozhatott manifestumában békés és barátságos magatartására a császári ház iránt. És feltéve, hogy a császárnak jogában állott volna a nemesi felkelést, vagy annak megváltását elrendelni, az egyedül csak a nemességre rótt volna terhet. Ez a rendelet pedig, ha végrehajtják, kétségtelenűl kellemetlen a földbirtokosra nézve, hanem első sorban mégis a parasztot sújtja, kinek semmije sincs egyéb, mint marhája és termése. És ennyiben nem csak igazságtalan és méltánytalan e rendszabály, hanem a systemára nézve egyenesen vészthozó. Mert a nemesség kiengeszteléséről nem lehetett szó, így pedig az elnyomás által a rendszer maga ellen zúdítja az általa addig istápolt parasztságot is.

Mindaddig csak a nemesség és papság érezte az idegen uralom súlyát. De mihelyt az alattvalókat is megsarczolják, mihelyt gabonájokat, szénájokat elveszik, marhájokat fuvarra hajtják fizetés nélkül, ugyan mi a különbség II. József és I. Leopold uralkodása között? Mindig a financziális kérdés az, mely próbakövét képezi valamely kormányrendszernek. És ime, mihelyt kissé szorít a szükség, a humánus és felvilágosodott kormány csak formában különbözik a zsarnokitól és absoluttól, de eszközeiben nem.

»Ez a háború volt a közelebb való oka, hogy mindenféle eleség nagyon megdrágul. A kinek mije volt is, csak duggatta, sem hasznát nem vehette, sem el nem adhatta. A naturáléknak a tábor számára való szerzéséről kemény rendelések tétettek; sok helyen katonák által vizsgáltattak meg a gazdák; a buzának ez idő szerint kevesebb ára volt kiszabva, mint a piaczon ment, u. m.: a tisztának rf. 4, a kétszeresnek rf. 3 kr. 30, holott elkölt 6 frton is.«[1] Annyira köztudomású volt a rejtegetés, hogy a császár egyenesen a gabo-

[1] Keresztesi naplója 170—1. l.

nájokat eltitkolók denunciálására szólitja fel nem csak a megyei hivatalnokokat, hanem jutalom mellett az illetők szolgáit és szomszédjait is.[1] És mind ennek, úgy mint minden kényszerítő rendszabálynak, csak a gabona és takarmány árának ujabb felszökése lehetett az eredménye. A czél pedig: az eleség felhalmozása a déli határszélen, még korántsem volt elérve. Mindössze jan. 20-áig 350,000 mérő rozs és 1/2 millió zab ment az ottani raktárakba, úgy hogy még a 4 hónapi szükség fedezéséhez is hiányzott 150,000 mérő gabona és 700,000 mérő zab.[2] Különösen az utóbbiban szenvedett nagy hiányt a hadsereg, úgy hogy a helytartótanács jónak tartotta volna a szekerészetnél levő lovaknak rozszsal tartását. Február elején pedig, tehát már a kényszerítő rendelet kibocsátása után, csak 474,000 mérő gabona és 605,000 m. zab volt készletben, tehát jóval több, mint előbb, de mégis alig három hónapra elegendő.[3] A helytartótanács egyenesen lehetetlennek tartotta az 1.900,000 mérő zabnak, mire egy félév alatt szükség lesz, beszerzését, minden kényszereszköz daczára.

Ime, minden parancs, rendelet és sürgetés mellett teljesen béna az administratio. Megtagadja a szolgálatot akkor, midőn tekintélye az országban nem ismer határt, midőn nyilvánosan, alkotmányos téren nem találkozik ellenállással; oly ügyben, melyet minden kormány a legfontosabbnak szokott tekinteni, és mely személyes ügye a császárnak.

Lehet, hogy más uralkodót gondolkodóba ejt ez a nehézség. Még ki sem tört a háború, és már hány intézkedésre ragadták a körülmények, mely ellenkezett elveivel, rendszerének érdekeivel! Mit kell várni, ha a háború más áldozatokat is követel, ha a politikai helyzet felbátorítja az alig szunnyadó ellenzéki szellemet? De József jelleme kizárta ezt a megfontolást. Mihelyt elhatározta a háborút, reá nézve nem volt más feladat, mint azt minden eszközzel folytatni. Ha már béke idején dictatori hatalmat vett kezébe, mennyivel inkább háborúban, midőn a fegyver törvénye még alkotmányos országokban is elnémítja az egyeseknek panaszait és vádjait. Az

1) 1395/88.

2) 1386/88.

3) 1892 88. Gr. Zichy jelentése.

ország nem ad gabonát, akár inségből, akár rossz akaratból. Mivel pedig József meggyőződése szerint kötelessége eltartani a hadsereget, köteles a gabona helyett pénzt adni, annyit, a mennyiért szükség esetén külföldön is lehet fedezni a szükségletet. »Nem engedek magasabb árt, a sereget pedig el kell látni.[1]) Tehát, ha a helytartótanács a biztosok, és ezek a megyék által nem hajtják végre a szállítást, én majd találok szállítókat és vállalkozókat minden kerületnek, kik az egész ország költségén végrehajtják a szállítást. Ezeknek az összes földbirtokosok és parasztok kivétel nélkűl kötelesek megfizetni azt az árt, a mennyivel drágábban szállítanak, mint a kincstár által megszabott maximum, akár külföldről, akár bárhonnét veszik az árút.« Egyúttal parancs ment a haditanácshoz ilynemű vállalkozók fölkeresésére.

Ez lett tehát épen egy félév alatt a vásárlásból, mely egész rendesen indúlt meg, mint Oeconomicum. Hadi adó a legkeményebb fajtából, olyan, mely nemcsak az állam szükségleteit fedezze, hanem gyűlölt nyerészkedő speculánsok nyereségvágyát is kielégítse. Csak az a hír, hogy egy idő óta gyorsabban megy a szállítás — febr. 4—12-dik közt 132,000 mérőt szállítottak be — enyhítette némileg a császár haragját. Megelégedett a félévi szükséglet kirovásával a megyékre, nagyságok, helyzetök és termékenységök aránya szerint, reájok bízva, honnét szerzik be azt.[2]) Másrészt a hatóságok, félve a császár által kilátásba helyezett szélső rendszabályoktól, nagyobb erélylyel fogtak a kutatáshoz és beszerzéshez. Gróf Zichy kijelentette, hogy márczius 15-dikén túl nem lesz egy szem nélkülözhető gabona az országban, mely szerződésileg ne volna biztosítva a hadsereg részére. A főispánok közűl: Almássy pesti, és Haller váradi biztosok, az alispánok közűl: a komárommegyei buzgólkodtak legjobban. Igy a vállalkozóknak az országra bocsátása egyelőre elmaradt. »De mivel a hadjárat szükségének fedezésétől függ minden, már most elő kell készíteni mindent, hogy mindjárt május 1-jén,

---

[1]) Keine höhern Preise gestatte Ich nicht, und die Armee muss subsistiren. Figyelemreméltó a katonás nyelv. Lásd az egészet a *Függelék*-ben.

[2]) 2259/ss.

ha addig a mostani kutatás által nem szereztetett volna be annyi, a mennyi a sereg eltartására egy félévre elegendő, ki kell írni a szállítást az egész országra, annyival is inkább, mert akkorra véget ér a tavaszi vetés, és még jelentékeny mennyiségű árpa és zab marad, mert rendesen többnek mondták a vetőmagra szükségeset, mint a mennyi kell«. »Ki kell egyúttal jelenteni, hogy csakis az ellátás biztosításától függ a hadi operatiók foganatba vétele, az ország megoltalmazása, elfogadható békeföltételek gyors elérése, és így az állam egész jóléte.« [1])

Ilyen auspiciumok alatt indúlt II. József a háborúba. Február 29-dikén indúlt el Bécsből, hogy Fiumétól kezdve Belgrádig megszemlélje seregét.

A hadjárat. [2])

A háború kitörése egyszerre megakasztotta József öszszes reformterveit, egyszerre megváltoztatta egész kormányrendszerét. A katona lépett az államférfiú, a dictator az uralkodó helyébe.

Egészen más képet nyújt a hadviselés maga. Itt viszont az államférfiú, a minden egyes alattvalójának javát szívén viselő uralkodó nem engedi érvényre jutni minden háborúnak első és legfőbb elvét, mely abban áll, hogy fel kell keresni és megverni az ellenséget.

Már azon időben igen élesen megrótták a haditervet, mely a helyett, hogy a főpontokon összegyűjtötte volna a sereg zömét egy nagy vállalathoz, szétszórta azt egy 200 mföldnyi hosszú cordonon, úgy, hogy az alig képezett mást, mint a régi határőrvidék egy tetemes megerősítését. Ezt a cordont

[1]) 2487/88. február 22. Und ihnen (a kir. biztosoknak) nachdrücklichst wiederholt werde, dass von dieser Sicherstellung der Verpflegung einzig und allein die wirksamste Betreibung der Kriegsoperationen, die Deckung des Landes, und die anmit verbundene Beschleunigung annehmlicher Friedens-Verhandlungen, somit die ganze Wohlfahrt des Staates abhänge.

[2]) Az olvasó természetesnek fogja találni, hogy nem terjeszkedünk ki minden egyes haditényre, hanem csak az ügyek fejlődésére nézve fontos mozzanatokat emeljük ki.

pedig, mely, Laudon szerint, csak a zsiványok és a pestis ellen volt jó, nem hadi czélból vonatta össze a császár, hanem tartományai védelmére. E felől magának a császárnak szavai nem engednek kételkedni. »Oly nemzettel kellett háborút viselnünk«, írja öcscsének, Leopoldnak, »melynek nincs semmi veszteni valója, és így csak rabolni és pusztítani törekedett, mihelyt ehhez alkalma nyilt. Határaink egy részének elhagyása, hogy egy helyen központosítsuk erőnket, és betörjünk az ellenség földjére, annyit tett volna, mint százat veszteni, hogy ötöt nyerjünk, és egyúttal lemondtunk volna ez által az élelemről és a szállításról. Mindent, a mit elhagytunk, azonnal elpusztított volna az ellenség, mi pedig Boszniában és Szerbiában nem találtunk volna semmi kárpótlást e veszteségért.« [1])

Bizonyos, hogy e vesztegléshez az a remény is járúlt, hogy az oroszok régi tüzökkel és túlsúlyukkal idejében megfogják támadni a törököt, és így a császári seregnek alig lesz egyéb teendője, mint az elpártolni kész, védtelen Szerbia és Bosznia elfoglalása. Része volt továbbá bizonyos humanitásnak, mely a háborúban nincs helyén. »Lacy semmikép sem akart sok embert elveszíteni a csatában«, írja Radetzky, »és annál többet vesztett el betegségek által.«

Kétségtelen, hogy az a sereg, melyet maga a császár állított ki, egyedűl is elég lett volna a török legyőzésére és döntő eredmények kivívására. »A sereg szép volt, és tele volt belső erővel.« [2]) Hogy még sem végzett semmit, annak okát első sorban a defensiva választásában találja a híres hadvezér. A másik ok a tiszteknek kényelme volt. Azon ezred tisztikarának, melyben Radetzky szolgált, fele sem volt alkalmas a tábori fáradalmak eltűrésére. A császár, Leopoldhoz szóló leveleiben, nem szűnik meg panaszkodni tábornokainak lanyhasága és tisztjeinek hanyagsága miatt. [3]) Ez okozta, hogy a

---

[1]) József tudósítása az 1788-diki hadjáratról. Arneth, Joseph II. u. Leopold. II. k. függelék.

[2]) Erinnerungen, 6. l. Radetzkytől.

[3]) P. o. máj. 13. Je dois vous dire avec peine, que je ne trouve ni volonté, ni zèle, ni énergie dans nos généraux. Tous sont au désespoir

sereg csakhamar elvesztette önbizalmát. Az apró vállalatok közűl, melyek a háborút megindították, és melyek egyik-másik apró határvár elfoglalását czélozták, alig sikerűlt egy is. Pedig, Radetzky szerint, épen az ily csetepaték nyújtanak a vezéreknek alkalmat, legénységök bizalmának megnyerésére.

Sabácz vára, hol oly fényesen ragyogott egykor Mátyás csillaga, volt az első, melynél megütközött utódja, ki elakarta foglalni helyét a magyarok szívében és szájában. A támadás sikerűlt, és a császár fényes tanujeleit adta személyes bátorságának (1788. ápr. 24.). Valószinű, hogy a háború egészen más fordulatot vesz, ha azonnal Belgrád ostromához fognak, melyhez Zimonyban nagyban folytak az előkészűletek. Erre unszolta a császárt Kaunitz. »A nagy hadvezérek is csak akkor voltak szerencsések, ha mertek.« [1]) A császár ellenben, Lacy tanácsát követve, teljesen methodikusan járt el. Nem akart az ostromhoz fogni, míg Zimonyban el nem készűlt minden gát és töltés az ágyúk felállítására. Ezek közűl a besaniai óriási munkát igényelt, és később kitűnt, hogy semmi hasznát nem lehet venni. [2]) Mindaddig pedig vesztegelt a türelmetlenűl harcz után sovárgó sereg, kitéve az ellenség apró támadásainak, és a sokkal félelmesebb betegségeknek. Belgrád ostromához semmikép nem mertek fogni, különösen, mióta híre jött a nagyvezér Szófiába érkezésének és a had színhelyéhez közeledésének. »Azon esetben pedig helyzetem rosszabb volna, mint Eugené, kinek vállalatát már akkor vakmerőnek tartotta minden szakértő, mely csak különös véletlenből sikerűlt.« [3]) Kinek ne jutna eszébe a bölcs Pucheim a nagyidai czigányokból? A hol nincs szellem, ott a methodusnak kell pótolnia mindent.

Kitűnt csakhamar, hogy ez esetben a vakmerőség töb-

---

de faire la guerre, ils voudraient être commodément au logis, et personne ne va qu'autant qu'on le pousse, qu'on y est.

[1]) Les grands capitaines n'ont été heureux, que quand ils ont osé. Május 22. 1788. Bécsi állami levéltár.

[2]) Leopoldhoz, i. h. 327. l.

[3]) Kaunitznak május 7. Da seine Unternehmung schon damals von allen Kunstverständigen als sehr vermessen und von einem besondern Glücke gekrönt angesehen worden. Bécsi állami levéltár.

bet ért volna a tervszerű tétlenségnél. A nagyvezér Szófiából Bodon (Viddin) felé tartott, mit sem törődve a távol északon gyülekező muszkákkal. A sors úgy akarta, hogy a császárnak, ki oly kelletlenűl indúlt a háborúba az orosz szövetség kedveért, saját erejére utalva kellett szembe szállania a törökkel. Alig szenved kétséget, hogy ez esetben tisztán kárt okozott az orosz szövetség. De ezen sem József és Kaunitz panaszai és vádjai a muszka megbizhatatlanság ellen, sem a császár megbizottjának, Ligne herczegnek, sürgetései Potemkinnál és az orosz sereg más vezéreinél, nem segítettek semmit. Még nem volt eset, hogy az olyan sereg diadalmaskodott volna, melynek vezérei sokat vártak a szövetségestől, és methodusnak és tudománynak nevezték tétlenségöket.

Lacy, kinek véleménye a haditanácsban döntő volt, május végén, midőn az ostrom-munkálatok be voltak végezve, lehetetlennek nyilvánitá Belgrád sikeres megtámadását, mielőtt az oroszok közeledése, erejének megosztására nem kényszeríti a nagyvezért. [1]) Igy a sereg épen a legforróbb hónapokat töltötte az Al-Duna és Száva posványaiban. Kisebb török csapatok eredményesen támadták meg a miéinket, és az e csetepaték által előidézett zavar nagyon emelte bátorságukat. Lacy már csak azért sem kivánta a portyázók megbüntetését, hogy ez által általános támadásra biztassa a törököt, melyet majd a strategiai és táborütés minden elve szerint fényesen verhet vissza. Úgy látszik az 1778. évi csehországi táborozás, melyben sikerült útját állania Nagy Fridriknek, lebegett szeme előtt. Mint huszárjai panaszkodtak, nem kivánt katonáitól vitézséget, csak *kontenáncz*-ot. [2]) De hiába, nem vették hasznát harczi kedvöknek, a legyekkel etették meg őket. »Lassankint bátortalanság vett erőt« a seregen, azzá lett, mivé soha sem szabad válnia: egy fegyelem által összetartott gépezetté, melyben hiányzik a mozgás, azaz a szellem. [3])

Végre megtörtént a várva várt támadás, csakhogy máskép, mint Lacy azt kiszámította.

---

[1]) József Leopoldhoz. 331. l.

[2]) Szirmay i. m. 154. §.

[3]) Radetzky i. h.

A nagyvezér augusztus elején megérkezett Szerbia határára. Útját pusztítás jelölte. A szerb szabad csapatok és a szerb nép nagy része, mely magáévá tette a császár ügyét, futásban keresett menedéket. Több mint 50,000 ember körülbelül 300,000 db szarvasmarhával ment át a Dunán és a Száván. Köztök volt Kara György is, nemzetének hőse, ki a menekülésnél agyonlőtte tulajdon apját, mert az nem akart vénkorában bujdosóvá lenni. A menekülők mindenütt zavart és rémületet keltettek a határon. Hanem a török fősereg nem folytatta útját Belgrád felé. A nagyvezér egyes csapatokat portyázásra küldött nyugotra és Erdély felé, maga pedig derékhadával Orsovánál lépte át a határt. Ott Papilla tábornok hadteste őrizte a supaneki és ó-orsovai magaslatokat. Papilla a császár egyenes rendelkezései ellenére csatába bocsátkozott (augusztus 7.) és teljes vereséget szenvedett. E hir hallatára a császár seregének felével a veszélyeztetett Bánság védelmére sietett. Wartensleben az ottani parancsnok bevehetetlennek tartá ugyan mehádiai hadi állását, de midőn a török túlnyomó erővel megtámadta, nagy rendetlenségben visszavonúlt, akkor, midőn már csak két napi járásra volt a császári sereg. A sereget egészen demoralisálta a támadás és visszavonulás, a török lovasság épen nem methodikus, de tüzes és lelkes rohama előtt nem látott más menekülést, mint a futást. [1]) Még szerencse, hogy a visszavonulást védő lovasság, Württemberg-dragonyosok és Graeven-huszárok, szembe szállott az üldözőkkel (augusztus 28—9). Nemsokára a Veteráni barlang is a törökök kezébe jutott, hősies védelem után. Brèchainville tábornok árúlással határos gyávasággal elhagyta erősített állását az Almás folyónál. Nyitva volt előttök az út a Bánságba és gyors csapatjaik el is árasztották csakhamar, pusztítást és gyújtogatást vive mindenfelé.

Nemcsak a sereg vesztette el az önbizalmat, a polgári lakosság sem látott menekülést másban, mint gyors futásban. Mihelyt a Veteráni barlang megadta magát, a hivatalnokok eltávoztak Szászkából (szept. 3). Verseczet lakosságának $^2/_3$-a ott hagyta. Kocsit kapni nem lehetett. Az aerarium részére

---

[1]) Radetzky i. m. 7. l.

összegyűjtött élelem- és gabona-készletek elvesztek. Terjesztették a nagyvezér mondását, hogy néhány nap alatt Temesváron lesz. Az általános zürzavart és rettegést még növelte az oláhság viselkedése, mely nemcsak a magánvagyont tekintette szabad zsákmánynak, hanem a kincstári bányák készleteit is elrabolta.[1]) Temesvárból részben Szegedre, részben Zomborba vitték az actákat.[2]) Magából a német határezredből 20,000 ember menekült el 40,000 marhával, az összes menekülők számát 200,000-re tették.[3])

Egy ideig a Temes felső völgyénél táborozott a császár Szlatina és Illoba közt, de a seregnek ott sem volt maradása. Visszavonultak Karánsebes felé. »Minden a legnagyobb rendben ment és Karánsebesre értünk volna, a nélkűl, hogy észrevesz az ellenség, mert éjjel volt. Egy percz alatt néhány szerencsétlen oláh, vagy szabadcsapathoz tartozó lovas, alarme-ot kiált, lő, ez által megzavar egy csapat huszárt és dragonyost, kik szintén lőnek, ezek a gyalogságra vetik magokat, és egy pillanat alatt teljes feloszlásban van az a hadoszlop, melynél voltam. Az ágyúk és ágyúszekerek feldőltek. a sátrakat és a kazánokat ledobták a lovakról: egy szóval ez borzalom volt, a sereg egyik része lődözte a másikát. Némi idő múlva mégis helyreállott a nyugalom, és szerencse, hogy egy török sem üldözött minket, különben elvész az egész sereg, igy is elveszett nemcsak minden kazánunk és sátorunk, hanem sok podgyászunk is és három ágyúnk. Reggel felé, mikor üldözni kezdett a török, hátvédünk jó rendet tartott és visszaszorította őket. Ki hitte volna, hogy tisztek 6 mérfölddel előre vigyék a rémületet Lugosba? hol futva kiabáltak: minden elveszett, meneküljön mindenki gyorsan. És e nagy helység lakói, a sereg szekerei és táborszerei, melyeket itt hagytak, vakon elrohantak, eltörték a szekereket, ledobták a felszereléseket, a futó szekerészlegények és más odavalók rabolni kezdtek, és az egész várost, úgy, mint az egész vidéket Temesvárig kirabolták vagy lerombolták, egyszóval borzalom, melyet le-

---

[1]) Levél Leopoldhoz. Lugos, okt. 7. Kancz. lev. 13,122. és 18,093/ss. Oraviczán 110 mázsa ólmot loptak el.

[2]) 13,293. és 13,706/ss.

[3]) 13,875. és 14,307/ss.

irni sem birok, de kegyetlenűl átérzek. — Én épen egy kis kétlovas hintón követtem a hadoszlopot a lárma keletkezésekor, lóra ültem, a lehetetlent is megtettem a rend helyreállítására, de hiába. A zavarban egyedül maradtam, nem volt velem senki kiséretemből, se lovászom; előre törtettem, a mint birtam, hogy egy lovas hadosztályt találjak, mire azzal visszatértem, már vége volt a rendetlenségnek.« [1])

»Lehetetlen volna, kedves barátom, megirni, mi fog most történni. De bizonyos, hogy szerencsétlen leszek éltem hátralevő részén át, mint oly események áldozata, melyekről nem tehetek, és melyek az én hibám nélkűl mentek végbe.« Valóban, soha sem oly szembetünő a stoikus vonás József jellemében, mint a szerencsétlen visszavonuláskor. Felbomlásban van a sereg, minden erkölcsi rúgó, mely addig uralkodott fölötte, felmondta a szolgálatot. Az egész egy nagy hömpölygő embertömeg, mely vesztébe rohan, hogy elkerülje a képzelt veszélyt. És csak a császár, a beteg császár az, kit nem hagy el kötelességérzete.

Szerencsére az esemény közvetetlen következései nem voltak oly borzasztók, minőknek a császár vélhette. A török seregben teljesen hiányzott a fegyelem, az ősz közeledésekor mindenki haza kivánkozott. A nagyvezér csakhamar visszavezette seregét a Dunán, és Belgrádban ütött tábort. [2]) Október 27-én, ismét Zimonyba érkezett a császár, oda, a honnét épen egy félévvel azelőtt megindította e végzetes hadjáratot.

A többi seregek sikerei részben ellensúlyozták a fősereg kudarczát. Nyugaton augusztus hóig hiába lövették Dubicza várát. Sikert csak akkor értek el, midőn új vezért nyert a sereg Laudon tábornagy személyében. [3]) Dubicza igen vitéz védelem után, augusztus végén, megadta magát, nemsokára Novi vára is. A Száva mellett még csak Brebir volt török kézben. — Az erdélyi sereg csak apró csapatokat küldött

---

[1]) József levele Leopoldhoz, szeptember 26. Lugosból.

[2]) Zinkeisen VI. 651. l.

[3]) A közvélemény általában és méltán rosszalta, hogy a császár nem állította e leghíresebb katonáját az őt megillető polczra, hanem ott hagyta Bécsben. A bécsiek azt mondták, hogy nekik kell legkevésbbé félni a töröktől, mert a legjobb vezér ott maradt nálok. Szirmay, i. m.

előre Havasalföldre, és a nagyvezér közeledésének hírére a védelemre szorítkozott. Még ez sem sikerült teljesen, mert a törökök épen a mehádiai katastrophával egy időben Erdélybe is betörtek a Vulkán szoroson, elpusztították a hátszegi völgyet, és már attól kellett tartani, hogy a Vaskapu felől megtámadják a Temes völgyét, a császári fősereg visszavonulási vonalát. A nagyvezér hátrálása után ez a csapat is kitakarodott az országból. Határozott előnyöket ott vívott ki a császári sereg, hol a támadást választotta. Koburg herczeg seregének egy osztálya — az Erdődy huszárok — elfoglalta Jászvásárt. [1]) Most már mi sem akadályozta Choczim fontos várának ostrom alá fogását. A vár szeptember 19-én meghódolt a császárnak. Ez volt az egyetlen pont, a hol legalább valami hasznát vették az orosz szövetségnek.

Minden eredményt összevéve: az Unna alsó völgyének elfoglalása és Moldva nagy részének meghódítása nem állott arányban a hadjáratra fordított áldozatokkal és veszélyekkel. A seregből kevés esett el, de több mint 20,000 halt meg betegségben. Tele volt sinylővel minden kórház. A rendkívüli hadi költség 38 millió forintot tett ki, az ez évben fölvett kölcsönök 22 millió forinttal terhelték meg az állam budgetjét. És ha mind ezt pótolni lehetett új adók és újonczozás által, egy elveszétt visszahozhatatlanúl: a császár hatalmában, rendszerének tartosságában való bizalom.

És a legnagyobb veszteség a rendszerre nézve maga a császár volt. Testét tönkretette a sok fáradalom, lelkét a csalódás és fájdalom.

Nemcsak a seregre volt vészhozó a zimonyi táborozás, hanem a császárra is. Ő többet szenvedett, mint bárki más, mert nemcsak mint közlegény küzdött és fáradott, hanem a tétlenség, a várható kudarcz kellett, hogy egészen aláássák ideges szervezetét, gyors eredményekhez, akadálytalan eljáráshoz szokott lelkét. »Házam népe közűl 50 a beteg, és néhány nap óta magam is szenvedek erős, száraz köhögésben.« [2]) Két héttel később panaszkodik, hogy egészsége nem

[1]) Achtzehnte besondere Beylage zur Wiener Zeitung den 3. May. 1788. Kriegsvorfälle 6. l.

[2]) Júl. 29. 1788.

birja »ezt az átkozott éghajlatot. A köhögés már mellemet is megtámadta, és asthmaféle jellegű. Éjjeleim igen rosszak. Néhány nap óta ehhez láz is járúl.« Mégis reméli, hogy kellő diétával kilábol, bár mindig folytatja szokott munkáját. És a moralis és physikai erők titokszerű és mégis világos összeköttetésénél fogva milyen hatással lehetett szervezetére a mehádiai hír, tábornokainak egymásra halmozódó bűnös hanyagsága, zászlóinak kudarcza, politikai állásának megrendülése? Az illovai táborban már annyira oda van az egészsége, hogy lemond helyreállításáról: »Nehéz lélekzés, mely a legkisebb mozdulatnál szívdobogást okoz, és teljesen akadályoz minden munkában gyalog és lóháton; ezzel járó gyöngeség, mely levesz lábamról; érverésem soha se tiszta, alig alszom, igy vagyok és igy veszek részt a hadjáratban három hónap óta. Haszontalan volt minden gyógyszer, a legerősebbet sem véve ki, emészt a keserűség és a legmélyebb szomoruság. Szemlátomást fogyok, elsoványodom, tönkremegyek. — Nem mondhatok egyebet, mint hogy én vagyok a legszerencsétlenebb lény a földön, ki annyit szenved moralisan és physikailag, a mennyi csak lehető. És mégis inkább meghalok egy fa alatt, semhogy elhagynám a sereget mostani állapotában.« Néhány órával e levél irása után történt az a visszavonulás, melyen József megmutatta lelkének bámulatos szilárdságát. Hanem a test megbünhödött az erőfeszítésért. »Nem tudom, hogyan birom még, írja Lugosról, nem alszom egy fél óráig sem, és a legszomorúbb elmélkedések közt töltöm éjjeleimet.« És ilyen állapotban még több mint két hónapot tölt a seregnél, és csak deczember elején érkezik Bécsbe, hol rendes kezelés alá veszik orvosai.

Dynastikus államokban annyi minden függ az uralkodónak egyéniségétől, hogy még békés időben is, ha nem katastrophát, de legalább rendszerváltozást jelöl elhúnyása. Menynyivel inkább az olyan absolut uralkodónál, ki mindent élére állított még béke idején, most, midőn birodalma nemcsak belső, hanem külső bonyodalmak által is a legnehezebb helyzetbe jutott. Mig József élt, csak ő uralkodhatott egyedűl, és nem volt lehető, hogy bárki megoszsza vele a hatalmat és felelősséget. Ezért öcscse Leopold nem engedhetett kérésének,

hogy siessen hozzá és segitse őt a kormány terheinek elviselésében. »Személye az, mi legfontosabb a monarchiára nézve,« írja ez a bölcs fejedelem, »attól, egészségétől és tetterejétől függ minden; minden egyéb bajt lehet orvosolni, bármily nagy legyen is az. Tábornokai vezethetik a sereget utasításai és parancsai szerint, de ha beteg, nincs orvosság, nincs a ki mindent mozgásba hozna, és minden tönkre fog menni.« [1]) Épen ilyen szellemben ír Kaunitz is. Már azt is veszélyesnek tartja, ha csak híre terjed a császár rossz egészségi állapotának. »Minden lehető veszteség közt csak egy van, helyre nem hozható: a Felséged személyeé, melyért felelős Istennek és az államnak.« [2])

És ha a felelősség komoly érzete nem engedte meg a császárnak serege elhagyását és személye kimélését, midőn ez még tán helyreállíthatta volna egészségét, úgy Bécsbe visszatértekor, ha lehet, még komolyabb, még idegfeszítőbb feladat nehezedett reá. Számot kellett vetni a hadjárat eredményeivel, levonni az általa annyira elromlott bilanciát és tiszta tudatára jutva a helyzetnek, megtenni, a mit az parancsolt.

Az európai helyzet az 1788. év folyamában igen lényegesen megváltozott, még pedig teljesen az ausztriai ház érdekei ellenére. Barátjai, a hol voltak, saját belső bajaikkal voltak elfoglalva, ellenségei mindenfelé büszkén emelték fel fejöket. Az a nagy szövetség Francziaországgal és Oroszországgal, melyre József és Kaunitz a monarchia hatalmát remélték helyezhetni, minden izében roskadozott. Az az érdekszövetség ellenben, mely Poroszországot Angliához kötötte, szilárdabb lett napról napra, és az érdekközösségnél fogva közeledett a portához. A berlini udvar, nem annyira, hogy a két császár terjeszkedését meggátolja, hanem inkább hogy maga is megfelelő nagyobbodásra tehessen szert, nagy coalitiót gyűjtött maga körűl. Porosz befolyás kerekedett felűl Lengyelországban, hogy ott ellensúlyozza az orosz hatalmat, porosz befolyás indította háborúra a svéd királyt Oroszország ellen, végre porosz

---

[1]) Arneth, i. m. 205. l.

[2]) De toutes les pertes possibles la seule irréparable ce seroit celle de votre personne, dont vous êtes responsable à Dieu et à l'État. Szept. 24. Bécsi állami levéltár.

befolyás szította az elégedetlenséget Magyarországban. És mind ez Hertzberg miniszter nagy tervének érdekében történt. Ez körülbelül olyan apodiktikus volt, mint Lacy hadi terve. Veszteni kellett a portának, és belenyugodni Belgrád, Szerbia és Bosznia elveszésébe. A császár itt nyer, de ennek fejében Galicziát visszaadja Lengyelországnak. A lengyelek pedig hálából átengedik Danzig és Thorn városait önzetlen pártfogójoknak, a porosz királynak. Az 1788. hadjárat némileg megzavarta ugyan e szép tervet, a mennyiben a hatalma tudatára ébredő porta egyáltalában nem lehetett hajlandó tartományainak átengedésére, de a leleményes porosz miniszter csakhamar kész volt egy új tervvel. Ez nem állott másban, mint a háború által elgyöngült császári versenytárs megtámadásában, és ha lehet, Csehország elfoglalásában. E czél elérésére kezet fognak a poroszszal a felizgatott lengyel és a felkeléshez készülő magyar.

E politikával szemben, melyet mai szóval méltán »Stoss ins Herz« politikának lehet nevezni, és melytől nem lehet megtagadni a következetességet, csak igen gyenge oszlopokra támaszkodhatott a Habsburgok monarchiája. Hadi ereje még a török ellen sem bizonyúlt elegendőnek. Belsejében mindenfelé nyilt elégedetlenség, mely Belgiumban és Magyarországban forradalom felé hajtja a kedélyeket. A szövetségesek hatalma hanyatlóban. Oroszország tétlensége és megbizhatatlansága miatt a hadjárat alatt soha sem szünt meg a panasz és a keserű recriminatio. Mióta pedig 1788. nyarán III. Gusztáv svéd király a portával szövetségben megindította a háborút a czárnő ellen, és a lengyel hazafias párt is mozgott, Oroszország a legjobb akarattal sem volt képes nagy erővel fellépni a török ellen. A másik szövetséges, a franczia udvar alatt, már ingott a talaj. Nem lehetett arra számítani, hogy ez féken tartsa Poroszországot. Mercy párisi követ jelentései egyre kétségbeejtőbben hangzottak. »A franczia udvar állapotának leirása meglehetősen szomorú, és annál aggodalmasabb, mert épen a két szövetséges, kire támaszkodunk, olyan gyenge pénzügyi tekintetben, hogy tőlök igen keveset lehet várni.« [1])

[1]) József Kaunitzhoz 1788. júl. 29. Bécsi áll. levéltár.

Már akkor kérdezi a császár kanczellárjától, mi volna legtanácsosabb, hogy a monarchia ne jusson még nagyobb zavarba.

Kaunitz, mint maga mondá, nem az a szolga, ki urának azon parancsait is végrehajtja, melyeket rosszaknak tart. »Utóljára is ezek Felséged ügyei, nem az enyéim.« Ezért remonstratiót ad át neki a politika általános menete ellen. Egész világosnak látszik előttem, hogy ha ezt tovább is folytatják, nemsokára teljes bizonyossággal olyan körülmények közt találjuk magunkat, melyekből nem látom, hogyan bontakozhatunk ki, nem mondom haszonnal, de csak tisztességgel, ha nem történik valami csuda.« [1])

Ez a kibontakozhatás nem lehetett más, mint békekötés a portával.

A császár a következő módon foglalja össze politikai helyzetét: Legfontosabb most a porosz udvar magatartása. A portára csak Poroszország és a vele szövetséges Anglia gyakorolnak befolyást. A franczia udvar elvesztette régi befolyását Svédországra. Dániát porosz és angol fenyegetés tartja vissza az orosz szövetségtől. Lengyelországban is veszélyben forog az oroszok régi túlsúlya és a lengyel sereg egyre gyarapodik. Valószinű, hogy a pétervári udvar külön békére kényszerűl lépni a svédekkel. Mind ez azt bizonyítja, minő gyenge a mi szövetségesünk, mert különben ezt sem az egyik, sem a másik el nem szenvedhetné.

»A monarchia helyzete a törökkel szemben a következő: Területéből a török már nem bir egy talpalatnyit sem, miután annyit pusztított és sok oláh lakost elhurczolt magával. A császári sereg ellenben meghódította Choczimot 150 faluval együtt, Bosznia felé Zabrest-et, Balest, Szabácsot, Novit, Dulinát és az egész vidéket a Kozarácz hegyig. Sem nem nyertünk, sem nem vesztettünk annyit, hogy Herzberg tervét keresztűl lehessen vinni. Ép az a helyzete Oroszországnak. A béke tehát könnyen megköthető az »uti possidetis« alapján. Ez a legjobb mód a porosz király tervének meghiusítására. Mert ha tovább tart a háború, az minden esetre megvalósúl. Ha az oroszok jövőre sem tesznek többet, mi nem

---

[1]) Kaunitz levele szept. 7. Ugyanott.

remélhetjük Belgrád és Orsova bevételét, mert seregünk egy részét a porosz határ felé kell küldeni, és a scutarii basa már nem tartja vissza a török sereg egy részét.« [1])

Katalin czárnő a porosz-angol-török szövetség ellensúlyozására elegendőnek tartotta a franczia és spanyol udvarok szövetségét. Igy folytatni lehet a háborút a török ellen. E terv czélja igen világos. Oroszország a török elleni háború folytatása által csak nyerhet, a porosz udvar pedig bizonyára nem ellene fordítja erejét, hanem a császár ellen. Ezért a császár egész helyesen azt kivánta, hogy vagy a törökkel kössenek békét, hogy egész erővel a porosz ellen fordúlhassanak, vagy pedig, ha folytatni akarják a háborút, elégítsék ki a porosz udvart. »Mert végkép el vagyok határozva, inkább az egész világ színe előtt lemondani az orosz szövetségről, mint kötelezettséget vállalni, vagy oly lépést tenni, mely kettős háborúba ragadná a monarchiát.« [2])

A békealkudozás meg is indúlt a franczia udvar közbenjárásával. Midőn az oroszoknak 1788. decz. 26-án sikerűlt elfoglalni Ocsakov várát, a bécsi udvar ettől a törökök engedékenységét remélte, de ugyanakkor attól is tartott, hogy most annál nagyobb igényekkel lép fel az orosz. [3]) Legrosszabb esetben még a háborúelőtti birtokállapotot is elfogadta volna béke-alapúl a császár. Hanem előbb az oroszok követelései akadályozták az egység létrejövését, majd pedig a békére hajló Abdul Hamid szultánnak halála. kit a török nemzeti párt reménye, Szelim, követett a trónon, végkép megszakította az alkudozásokat.

Mint 1786-ban, ismét erősebbnek bizonyúlt az európai constellatio, mint a császár akarata. Akkor is ugyanaz volt a szándéka, mint most: az elválás a vészesnek bizonyúlt orosz szövetségtől. Hanem még azt a szövetséget is, melyért addig

---

[1]) Császári kézirat Kaunitzhoz, Zimony nov. 7. Ugyanott. — A scutarii basa. miután sok ideig hitegette a császárt és elfogadta annak ajándékait és küldötteit, 1788. tavaszán hitszegően megölette a hozzá küldött Brogniart őrnagyot.

[2]) Beer, Joseph II. Leopold II. und Kaunitz, Ihr Brief-Wechsel. 327. l.

[3]) Kaunitz 1789. jan. 2. Bécsi áll. levéltár.

oly nagy árt fizetett a monarchia, elébe kellett tenni a teljes elszigeteltségnek. »Bármikép áll a dolog, Oroszország mindig értékes és igen tekintélyes szövetséges marad, mert ha nem volna a miénk, a porosz királyé lenne.« [1]) És még később is a legfontosabb ok, melyet az orosz szövetség mellett felhoztak, az volt, hogy a legveszélyesebb ellenség, a porosz király, teljes erővel annak felbontására törekszik. [2])

Folytatni kellett tehát a háborút, a mint kezdték, kénytelenségből. És mennél alacsonyabban szárnyalt a remény, mennél magasabban tornyosúltak fel a nehézségek, annál inkább latba kellett vetni minden erőt, melylyel a császár, az állam rendelkezik.

A háború és a megyék.

Mint uralkodója, a magyar nemzet is egy nehéz, végzetes következésű elhatározásnak állott küszöbén.

Midőn egész Európa két nagy táborra készűlt oszlani, hazánk nem maradhatott tétlen. Reá nézve tán több forgott kérdésben, mint bármely más nemzetre nézve. Mert míg mások nagyobb hatalmat, fényt, hódítást keresnek: a magyarnak létét kell biztosítania, mert az van megtámadva.

A XVII. század válságaiban ki volt jelölve a magyar nemzet helye világrészünk nagy küzdelmeiben. A Habsburgellenes európai oppositio mindig számíthatott Bethlenre, a Rákóczyakra és Thökölyre. Nem az egész nemzet követte zászlóikat, de minden esetre az a része, melyben legélénkebben élt a nemzeti függetlenség eszméje. Még a török kiűzése sem volt elég ahhoz, hogy a nemzet az általános európai kérdésben pártot cseréljen. Csak a szatmári békét követő, rajta alapuló új viszonyok vezették át Magyarországot, mint szervezett egészet, mint királyságot a Habsburgok táborába. És Mária Terézia alatt ez új korszakot kedvessé tette a nyugalom és felvirágzás, fényessé a benne szerzett dicsőség, dicsővé a király és nemzet közt kifejlő bizalom.

---

[1]) Kaunitz 1789. márcz. 4. U. o.

[2]) Ugyanaz, ugyanott, máj. 10. Beer említett munkájában 335. l. közlött fölterjesztés vége, mely a műből kimaradt.

Csakhamar kitűnt azonban e változásnak vészes oldala is. A király még sem lehetett magyar. Az általános eszmék korában meg kellett születnie az egységes Ausztria fogalmának. És ha Mária Terézia enyhén, a formák fentartásával tör e czélra, nagylelkű fia már egész világossá tette, hogy az egységes, korlátlan német birodalom megalapítása nem fér össze a magyar nemzeti állam fennmaradásával. Mindaddig a császári korona mellett saját fényével ragyogott Szt.-István koronája. József az utóbbi nélkűl is be vélte rendezhetni országát. És az, a mit tett a cultura kifejtésére, a szellemi műveltség emelésére, a felekezetek közti ellentét csökkentésére, a munka felszabadítására, hazánk legnagyobb uralkodói közé sorozza nevét. De mindent mint császár tett, nem mint magyar király, mint úr, nem mint egy szabad nemzet koronás feje.

A nemzetnek ellenállás és remény nélkűl kellett eltűrnie önállása palladiumainak megsemmisítését, mi több, megvetését. És a mit feltartóztathatatlannak mutatott a hatalmak aránya, azt szentesíteni látszott a kor szelleme, az emberiség érdeke. Nem lép-e nagyobb műveltség egy alacsonynak, munka a henyélésnek, rendes közigazgatás és igazságszolgáltatás az addigi önkénynek és hanyagságnak helyébe? És a történelem itélete befejezettnek látszott az idejét múlt nemzet ellen, és ez itéletnek maga a hatalmas, és hatalmának tudatától annyira eltelt uralkodó a végrehajtója.

Miben áll az uralkodó ereje, a régi emlékekhez szító, a nemzet életét folytatni, megörökíteni vágyó elemeknek gyöngesége? Abban, hogy mind az virúl, erősödik, halad, a mi a királynak, mind az ellenben elcsenevész, megdől vagy vegetál, a mi a nemzetnek köszöni eredetét. Királyi a hadsereg, a kormány, az igazságszolgáltatás, a tolerantia. a király veszi gondjai alá a polgárt, a jobbágyot, királyi az iskola, királyi a német nyelv. Magyar volt az insurrectio és a megye, magyar a nemesi kiváltság és a felekezeti viszály, magyar az iskolába és hivatalba soha be sem jutott nyelv, melyet az ország lakosai közűl csak azok beszélnek, kiknek az anyanyelvök, és kiknek nem állott módjokban mást elsajátítani. Csak egymással szembe kell állítani az ellentéteket, hogy meglássuk, minő

hatalmi és moralis túlsúlyt ért el József alatt az, a mi idegen, azzal szemben, a mit sajátjának vallott a nemzet.

Minek kellett beállani, mihelyt, ha nem is a nemzet ellenállása, hanem idegen erő, megmutatta a császári hatalom igazi támaszának a hadseregnek, gyöngeségét? Nem emelkedett ezzel a nemzet maga, hanem a hatalmi arány mégis megváltozott, az ő javára. És a mi megváltozhatatlan végzetnek látszott, egyszerre kétséges lett: az idegen járom súlya. Sőt, mivel a nemzetek élete fölött nemcsak a jelen érdeke dönt, hanem gyakran a szenvedély, gyakran a múlt emléke, és a jövő, melyet e dicső múlthoz kell fűzni, nem kellett-e ős erővel feltámadni a gondolatnak, hogy az a kor, melyben létét a Habsburgok uralmával azonosította, elveszett a nemzetre nézve, hogy múltjához csak úgy lesz méltó, jövője felől csak akkor lesz biztos, ha ismét elszakad ettől a magyarrá lenni nem tudó dynastiától?

Sem a nyers elnyomás, sem a nyugalom nem voltak képesek kiirtani a magyar kebelből az önálló nemzeti tudatot. Ezerszeres erővel kellett annak fölébredni most, midőn a legnagyobb veszély után ismét feltünt a szabadulás, a megújulás lehetősége.

Ez az alapeszme az irányadó, az állandó. Ennek kellett most is irányt adni, midőn a nemzetnek meg kellett oldani azt a problemát: segítse-e és hogyan, örökös, de nem koronás királyát? És mennél nagyobb volt az általa az ország törvényei mellőzésével követelt áldozat, annál inkább fel kellett merűlni annak az eszmének, nem lehetne-e, ha már áldozni kell, nem a gyűlölt állapot biztosítására, hanem annak megdöntésére fordítani a nemzet vérét és vagyonát.

Még maga ez a szerencsétlen háború is táplálta a nemzet büszkeségét, önerejébe vetett bizalmát. Nem ért semmit a császári tábornokok tudománya, kudarczot vallott az a pompás tüzérség, az a pontosan begyakorlott német gyalogság. Hanem egy nem hazudtolta meg magát, egy megállotta a sarat minden körűlmény közt: a magyar huszárok vitézsége. »Ezen háborúban a magyar huszárok örökös névre és hírre tettek szert«, írja az épen nem chauvinista Keresztesi. [1])

[1]) 174. l.

Ez a nemzet kardjával véste be nevét Európa nemzetei közé. le lehet-e azt onnét törülni, míg fiai oly hős tetteket visznek véghez; pedig nem is hazájokért küzdenek.

Úgy követelte a törvényes állapot, hogy ezentúl is a császár politikáját szolgálja ez a nemzet és az általa elfoglalt ország.

A császár már a hadjárat megindításakor, ápril 27-kén, kiadta a rendeletet az országos szállítás végrehajtására és az újonczozás foganatba-vételére.[1] Mind két czélnak elérésére a megyei congregatiók összehívását javasolta a kanczellária, különösen azért, hogy ott a földbirtokosokat felszólítsák az önkéntes szállításra, méltányos ár mellett. Egyéb nehézséget nem látnak, mint a katonai assentáló bizottság túlságos szigorát, mely p. o. Liptó-Árva megyékben 2491 ajánlott újoncz közűl csak 28-at sorozott be.[2] Ezt enyhíteni kell. Ebbe a császár belenyugszik, annál is inkább, mert nem 10,000 újonczra volt szüksége, mint előbb hitte, hanem 15,000-re.[3] Az élelmezésnél inkább bureaukratikus nehézségek és competentia-conflictusok merültek fel. A főbajt az okozta, hogy épen akkor tájban vette át az aerarium a deperdita megváltása fejében a hadsereg eltartását, most pedig a megyéktől követelte az átvonuló katonaság ellátását.[4] Mindamellett a hadsereg nem szenvedett hiányt, sőt, Radetzky szerint, bőven el volt látva minden szükségessel.

Egy közös tanácskozásban, melyet a magyar főkanczellár és a hadi tanács elnöke tartottak május 12-dikén, ezt a két főkérdést kellett megoldani: 1. Kinek kell beszerezni, a mi még hátra van a hadsereg szükségletéből, 1789. április végeig, és a mi még azontúl 1789. november 1-ig szükséges? 2. Milyen áron vásároljanak?

Mind a két főhatóság a következő rendszabályokat ajánlja: A még 1788. nyarán szükséges 1.300.000 mérő zabot a jobbágytól kell beszerezni, mert az végezi el először az aratást,

[1] 6259/88. Cs. kézirat. Zimony.

[2] 7502/88.

[3] Hadi tanács. 6549/88.

[4] 7540—7818/88.

még pedig készpénzen. Az egész élelmezést annak teljes biztosítása végett a katonai élelmezési hivatal vegye át. Az eddig követett eljárás, a denunciatio és kényszer sok elégedetlenséget okozott és még sem értek vele czélt. A kitűzött czél elérésére a helytartótanács 1788. augusztusig be fogja szerezni az adatokat minden megyéből, mennyit szállíthatnak a rendek. A kivitel és speculatio elleni tilalom tovább is fentartatik. Olcsóbb árt is lehet remélni, mert a várható jó aratás nagyobb kinálatot okoz, az uradalmak olcsón fogják felajánlani készleteiket. Különösen ajánlatos volna a nem kamatozó pénztári jegyek helyébe kamatozóknak kibocsátása, mert az ár legalább is annyival csökkenne.[1] — Kétségtelen, hogy e rendelkezések megfelelnek az állami és katonai érdekeknek, de a fiscalisoknak nem. Az az elv jutott bennök kifejezésre, hogy a császári kormány viseli a háborút, tehát annak kell viselni a költséget is. Katonai administratio és fizetés — vagy polgári administratio és önkéntes ajánlat vagy »Lieferschein«: szembetünő, hogy e kettő között mennyire czélirányosabb az első.

Hanem a császár álláspontja nem ez. A háború terheit nem viselheti az állam maga, fel kell azt osztani az alattvalókra, még pedig *birtokarány* szerint. Igy a már elrendelt országos szállítás fentartatik. Hogy pedig az ne sújtsa túlságosan az adófizetőt, ez az ár felét készpénzben kapja, míg a földesúr az egészet jegyekben. Mindenesetre rendkivűl erős megadóztatása a nemességnek. Valamint előbb a conscriptiónak, úgy itt a folyamatban levő földmérésnek van levonva ép oly logikus, mint törvénytelen consequentiája. Az »onus inhaeret fundo«, physiokratikus elv, mely a föld birtokára, mint legnagyobb kiváltságra, ró minden terhet, teljesen érvényesűl. Közjogi tekintetben pedig az az álláspontja, hogy épen Magyarországra kell róni ezt a rendkivűli terhet, mert az rendes körűlmények közt nem adózik erejéhez mérten. Legtöbbet pedig a nemesektől kell követelni, kik nem adófizetők és más módon nem fizetnek.

A császárral szemben első sorban a magyar hatóságoknak kellett megvédeni már nemcsak az alkotmányt, hanem

[1] 7827/88.

magát az országot. A helytartótanács a császári parancsra elkészíti ugyan a repartitio kulcsát, de kijelenti, hogy annak alkalmazása roppant nehézségekbe ütközik. Az alattvalókat illetőleg a porta a mérték, de a földesúrnál ez nincs, mert a földmérés nincs befejezve. Ezért vagy vásárlani kell, vagy meghallgatni a rendeket. Mivel pedig a limitatio (maximum) nélkűl való vásárlás nagyon fölemelné az árakat, a maximum pedig, mint a tapasztalat mutatta, elijeszti a birtokosokat: nem marad más mód, mint a rendek felszólítása országos concursuson, megyei gyűlésen vagy egyenkint. Az egész kivánt összeget pedig, Magyarország a legjobb esetben sem adhatná maga.[1]) Kell tehát, hogy az egésznek legalább $^{1}/_{5}$-ét elvállalják az örökös tartományok, melyeknek terhe úgyis könnyebbedett a katonaságnak idevonulása által; a többi $^{4}/_{5}$-döt, fele részben fedezzék a magyar nemesi, felében a paraszt birtokosok.[2]) Ennek megvolt az az eredménye, hogy a császár csakugyan az örökös tartományokra hárította át a tehernek egy részét. Hanem az országos rendszer, és a nem kamatozó jegyekkel való fizetés változatlan maradt. A kezelés könnyítésére szolgált, hogy nem minden alattvaló kapott külön »Lieferschein«-t, hanem csak a község, mely a háború végével majd leszámítja minden egyesnek adójából a szállításáért járót.[3])

Ez alatt a főispánok június végére és július elejére kihirdették a generalis congregatiókat. Valamennyi jó eredményt várt tőlök, csak az ujonczozást szerették volna elhalasztani szeptemberig, mert az attól való félelem az aratás idején sok kart fog elvonni a munkától.[4]) Erről azonban a helytartótanács és a kanczellária felszólalása daczára sem akart hallani a császár. Meg kellett tehát tartani a gyüléseket, de az ujon-

---

[1]) A hátralék az 1788. nyári szállításból még 300,000 mérő gabona és 1 millió mérő zab. Azzal együtt, a mi 1789. október végeig szükséges, 2.300.000 mérő gabonát és 5 millió mérő zabot kell beszerezni.

[2]) 6740/88.

[3]) 9133/80. (jún. 28.)

[4]) 8065/88. Győry. 8525. Ürményi. 8903. a helytartótanács, 9709. az erdélyi gubernium.

czozás ügyében nagy óvatosságot írt elő a császár, hogy el ne ijeszszék a legényeket.

Valamennyi megye mintegy közös sugallat befolyása alatt járt el. Valamennyien megszavazták az ujonczokat, valamennyien felajánlották a felesleges terményt, de készpénzfizetést kérve. Egyetlen egy sem sértette meg legkevésbbé sem az uralkodónak köteles hódolatot és engedelmességet. Hanem azok a megyék, melyeknek nemességét erősebben áthatotta a nemzeti érzés, és épen ezek képezték az ország szinét és javát, egy feltételhez kötötték e nehéz terhekhez járúlásukat. A nemzetnek 1786. óta elfojtott szava kitör, sérelmeinek orvoslását követelve. A jogfentartás elve nyilatkozik, oly szilárdúl és egyszersmind annyira a törvényes mérséklet határai közt, mint 1861-ben. Ismét kitünt, hogy itt nemzet van, mert más, mint ily nagy szellemi és erkölcsi közösség nem bir annyira egy értelemben járni el, midőn nem lehetett parancs, de még rábeszélés sem. Biharmegye kijelenti, hogy a háború ügye ugyan diéta elé való, de azért még sem akadályozzák meg a rendek a szükséges szállítást a hadviselésre, azon reményben, hogy utólagosan összehívja a fejedelem hű rendjeit. E folyamodásukat pedig egyenesen a Felséghez küldik, mert az előbbiek, melyekben sérelmeik orvoslását kérték, úgy látszik, nem jutottak kezéhez.[1]) Pest megye rendjeinek hasonló szándékát csak a kir. biztosnak s a »nemesebb résznek« ellenszegülése hiusította meg.[2]) Szabolcsmegye magát incompetensnek vallja az ország védelméről határozni, mert arra csak a diéta illetékes. Az újonczozást sem foganatosíthatja, mert az alattvalók a császári rendeletek következtében már nem engedelmeskednek a földesuraknak. Megengedik azonban a magistratusnak, hogy ezt végrehajtsa, de praecedens ebből ne legyen. Remélik, hogy valamint ők engedelmeskednek, úgy a Felség is megtartja a törvényeket és orvosolja sérelmeiket. Ha pedig országgyűlést tart ő Felsége, készek felajánlani életöket és véröket.[3])

---

[1]) 10,165/88. A felirat: Sacr. Majestati ad Castra.

[2]) 10,118/88.

[3]) 10,163/88. Júl. 7. *Német* nyelven írt protocollum.

Ebben a kérelemben egyetért velök minden megye, még a legaulikusabbak is. Egyetért velök a helytartótanács is, melynek éleseszű vezetője, Zichy Károly gróf, midőn veszélyben látta az általa addig támogatott rendszert, szívesen keresett útat-módot az alkotmányhoz közeledésre. »És valamint ez a hű és engedelmes hatóság meg van győződve arról, hogy Felségednek minden eddigi, a törvényekre és kormányformára vonatkozó változtatása csak a közjóra czéloz, ép úgy meg van győződve arról, hogy Felséged e nagy czél elérésére és az állam boldogságának örök időkre való megszilárdítására nem választhat biztosabb eszközt, mint ha a már történt és ezután történendő berendezések felől meghallgatja hű rendjeinek tanácsát. A legjobb eredmény várható, ha az országgyűlés megtartását kilátásba helyezi Felséged, mihelyt azt a körülmények megengedik.« [1])

A magyar rendek, hogy úgy mondjuk, a passiv resistentiát választották. A közigazgatásra bizták a megbirkozást az ujonczozással és élelmezéssel járó nehézségekkel. Nyiltan a király ellen fel nem léphetnek, de csak akkor állanak táborába, ha a király a közös, alkotmányos alapra állva, országgyűlést hirdet. A király engedelmes és akarata előtt meghajló polgárok helyett rendekre talál, kik nem hódolnak, szerződni azonban készek.

Már most az volt a kérdés, mennyiben lesz képes az administratio egyedül, a nemesség hideg tartózkodása mellett, végrehajtani az ujonczozást és ellátni a sereget. A király személyes hatalmának letéteményeseivé tette a főispánokat, biztosait. Addig is mindig azt tartották a rendes közigazgatás főakadályának, hogy hazánkban máskép áll a dolog, mint Ausztriában, hol a földesúr, az »Obrigkeit«, mindenben támogatja a kormány közegeit. És mennyivel más lett ez a viszony most, midőn e két hatalmas factor közt nyilt ellentét merűlt fel, midőn az magában a közigazgatásban is nyilvánúl, melynek eszközei szintén nem szüntek meg magyar nemeseknek lenni? És ha már oly bajos volt a nemesség ellenére az olyan intézkedések keresztűlvitele, melyek nyilván *hasznára*

---

[1]) 10,965/88. Július 15.

voltak a népesség legnagyobb részének, mennyivel súlyosabb feladat volt a népet oly *terhek* elviselésére kényszeríteni, melyeket a nemesség törvényteleneknek tart és hirdet?

Tudjuk, mennyi keserves panaszt okozott mindig az ujonczozás, a »verbuválás kötéllel.« Az 1787-iki sem ment egészen simán. Mosonyban a legények egy része megszökött. Győrben az ujonczok védték magokat és megöltek két hajdút. [1]) Zágrábmegyében is fegyveresen állottak ellen. [2]) Még egy félév múlva is hiányzott Magyarországból 1400, Erdélyből 123 új vitéz. [3]) És akkor még törhetetlen volt a királyi tekintély. De most, midőn a parasztság jól láthatta az ellenkezést azok között, kiket egyformán elismert elöljáróinak, midőn nem bűnnek hirdették a katonai szolgálat alól való menekülést, hanem hazafias erénynek, ezek az addig elszigetelt példák általánosak lettek az egész országban. Mint a nemesek, úgy a parasztság is meghallotta és megértette a körülmények jelszavát. »Nálunk a katonaságot fogdossák mindenfelől, de az erdőkbe és hegyekbe vette magát a legénység, úgy hogy egész falvak is üresen maradtak s még utóljára útonálló tolvajok lesznek.« [4]) Szerém- és Verőcze megyék példája, melyek már a kitűzött idő előtt szolgáltatták be az ujonczokat, a miért meg is rótta őket a katonai hatóság, nem talált követésre. [5]) Mindenhol egy a panasz: a legénység a hegyekbe és erdőkbe menekült. Szeptember 10-én a császár a legkeményebb rendszabályok foganatosítását rendeli el, hogy az ujonczozás legalább télig be legyen fejezve. Mind addig, értesülése szerint, csak 1184 ujonczot és 20 ökör mellé való bérest állított ki az ország. [6]) Ezt Zichy némileg helyreigazítja. Szeptember 12-ig a kirovott 12,260 ujoncz és 580 béres közül kiállítottak 5749 ujonczot és 179 bérest, tehát még

[1]) 1575/88.

[2]) 2418/88.

[3]) 5326/88.

[4]) Rhédey Lajos gróf levele 1788. szept. 27. Gálszécs. Rhédey levéltár, Nemzeti Múzeum.

[5]) 10,104/88.

[6]) Cs. kézirat. Illoba. 13,035/88.

6511 katona és 401 béres van hátra: jóval több, mint a fele.[1]) Még egy embert sem állítottak ki: Sopron, Veszprém, Szepes Zemplén, Ung, Bereg, Máramaros, Varasd- és Kőrösmegyék és Buccari városa, igen keveset Zala- és Zágrábmegyék. Mind kiállította, a mi szinte csudálatos, Bihar, továbbá Arad megye: kevés hián Pozsony, Győr, Heves, Gömör- és Szabolcsmegyék.

Már a császári kormány megrendülésének lehetősége is ennyire aláásta tekintélyét, megbénította kezét. Midőn a császár a háborúra indúlt a győzelem reményével, a tábor gondjai és izgalmai közt is felkereste őt a magyar ellenzéki szellem. »Nem várhatsz semmit«, mondja neki névtelen levélben egy »igazmondó, hű magyar nemes.«[2]) »Isten nem kedvel, nincs őszintén ragaszkodó, erős katonád, a rendeket mind megsértetted.«[3]) Egy budai denunciatio szerint, a magyar nemesség Debreczentől a Bánságig kész felkelni, mihelyt a császári sereg átlépte a határt. Harminczezer lovas várja a porosz király jeladását. Be van avatva a magyar gyalogság és lovasság is. A kúnok azt mondták, hogy nem a törökök, hanem a németek, ráczok és oláhok fejét készülnek levágni.[4]) Mitől kell tartani szeptemberben, midőn a mehádiai katastropha magával sodorta nemcsak a sereg prestige-ét, hanem úgy szólván magát a sereget is, midőn az egy bomladozó, akaratlan tömeg, melynek egyedüli lelke, a császár, maga is megtörve nézi hatalmának megdőlését, siratja életének kárba veszett művét? Az a 300,000 zsoldos, a ki, Ányos szavai szerint, fentartja a kalapos királyt, már nem existál, vagy legalább nem félelmes többé.

Épen azok az okok, melyek e nagy változást előidézték: a császári sereg veresége, segédforrásainak elégtelensége okozták, hogy a császár még az eddigieknél is nagyobb áldozato-

---

[1]) 13,062/88.

[2]) Allocutio confidens Augustissimi cum veridico fideli Nobili Hungaro. Kassán adták postára, szerzőjének nem akadtak nyomára.

[3]) Deum propitium, Militem sincere addictum et fortem non habes, Regnicolas omnes offensos numeras. Elnöki levéltár 48. sz. a. 1788. Banovcze mart. 23.

[4]) U. o. 52. sz. Április 15.

kat követeljen alattvalóinak hűségétől és hazafiságától. Az állam belső szilárdságának épen a megpróbáltatás napjaiban kellett legfényesebben kitünnie, és József sokkal jobban meg volt győződve művének helyességéről, semhogy e szilárdságban legkevésbbé kételkedett volna. Már július végén magához a táborba hívta Zichy grófot.[1]) Szeptember elején a helytartótanács elnöke, továbbá Geneyne tábornok a katonai élelmezés vezetője és Lovász országos főcommissarius beható tanácskozást tartottak Lugoson az élelmezés további rendszeres kezelése ügyében. Első sorban az 1788. évre még hátralékos szállítást kellett szabályozni. Ez annál nehezebb volt, mert az 1788-iki aratás is csak igen középszerűen fizetett. Gabonából még 780,000 mérővel tartozott Magyarország, mit a rendek ajánlatai fedeztek, úgy hogy az alattvalóktól legfölebb 100,000 mérőt kellett követelni. Zabból még 1.830,000 mérő a hiány. Ennek legfölebb $^{1}/_{3}$-át viseljék az uradalmak, a többi kétharmadot a paraszt adja, ép úgy az látja el az átmenő katonaságot. Méltányosság szempontjából történt, hogy a zab szállítását leginkább Felső-Magyarországra és Horvátországra rótták ki, mert azok nem adhattak gabonát. A gabona árát 1 frt 50 krban, a zabét 1 frtban állapította meg a császár, és a rendek még olcsóbban is hajlandók voltak szállítani, ha a fizetés készpénzben történik. Ezért a készpénz-fizetést ajánlja az ülés, vagy legalább ha máskép nem lehet, a kamatozó papirok kibocsátását.[2]) Második sorban a jövő évi — 1788. november, 1789. november — szükséglet fedezése jött szóba. A 253,000 mérő búzát olcsón be lehet szerezni az országból, a kamarai jószágokból és a rendek ajánlatai alapján, úgy

[1]) 10.961/$_{88}$. Zimony júl. 26.

[2]) Rendkívül kedvező ajánlatot tettek Verőcze, Szerém, Baranya és Somogy rendjei: búza mérője 25 garas, rozs és félszeres mérője 18 garas, árpa mérője 12 garas, zab mérője 10 garas. Festetics és Széchenyi grófok minden feleslegöket felajánlották ingyen. Somogy m. 60,000 mérőt ajánlott fel ily áron készpénzen. 10,410/$_{88}$. — Vas m. rendjei felajánlanak 5000 mérő búzát 2 frt-jával, 20,000 mérő rozsot 1 frt 30 kr.-jával, 35,000 mérő árpát 1 frt ill. zabot 50 kr.-jával. Vasmegyei levéltár. Körülbelől ugyanazon áron szállítanak Sopron, Veszprém, Esztergom és Komárom, Mosony és Győrmegyék. Összesen 770,000 mérő szállítását vállalta el ez az egy kerület.

hogy ehhez az örökös tartományoknak nem kell járúlniok. Gabona kell 1.275,000 mérő, annak daczára, hogy a raktárakban még 1.157,000 mázsa liszt volt felhalmozva. A helytartótanács szerint ebből az ország nem fedezhet többet egy millió mérőnél, különben inségtől vagy túlságos ártól kell tartani Legnagyobb gondot azonban a zab okozott. Ennek szállításában, mint láttuk, az ország még majdnem 2 millióval volt hátralékban. A jövő évi szükséglet 2.500,000 mérőt tett ki, úgy hogy összesen 4.500,000 mérőt kellett fedezni. Még ha Ausztriára róttták is ennek 1/3-át, a hátralevő mennyiség, több mint 3.000,000 mérő fölülmúlta az ország erejét. Széna majdnem 4 millió mázsa kellett, mit nehezen lehetett előteremteni, mert az 1788-iki szénatermés nem volt kielégítő. Javasolták tehát a felesleges szénának összeírását és az alkalmasnak a sereg részére való lefoglalását. Igen nagy teher volt a parasztra nézve, hogy 3—4 mázsa széna fuvarja miatt néha hetekig távol kellett lenni otthonától, és ha a széna megázott, még fizetést sem kapott. Ennek elkerülésére fölfelé Győrig és Szolnokig nagy szénaraktárak felállítását javasolták, a horvát sereg ellátásához pedig Somogy és Zalamegyék hozzájárúlását. Mindamellett a legnagyobb takarékosság szükséges e czikknél, mert az ország nehezen adhat annyit, és a szomszéd Stájer és Krajna segítsége sem sokat lendít. Még aránylag legkönnyebb a seregnek szalmával és fával való ellátása. Az elsőt bőven adják a szomszéd megyék, az utóbbit a határőrvidék, a kamarai birtokok és más uradalmak erdei.

Átlagos ár nehezen állapítható meg. Az, melyet a rendek kérnek, többnyire alacsonyabb, mint a császár által kitűzött, néhol a piaczi árnak csak fele. Az is szerencse, hogy épen a had szinhelyéhez legközelebb eső megyékben legolcsóbb minden. A fizetés dolgában különbséget kell tenni az alattvaló és a nemes közt. Az alattvaló a szállított árúnak csak felét kapja meg készpénzben, a mi nagy teher ugyan, de alig tekinthető másnak, mint a contributio előlegezésének. A nemes ellenben, ki úgyis olcsón adja termését, kapja legalább annak árát készpénzben. Sem visitatio, sem kényszer nem hathat úgy, mint a készpénzfizetés. Ha pedig a Felség nem vállalja el az egész mennyiségnek készpénzben való fizetését,

fizesse ki legalább a szállított készletek felét, a többiért pedig adjon kamatozó jegyeket, melyeknek 4%-os kamatjait az országos adópénztár fizesse.

Első a sereg részére szükségesnek beszerzése. Ha az egyszer megvan, a szabad forgalom visszalép jogába. A serfőzés, gabonából való pálinkaégetés, árpa- és zabkivitel, valamint a speculatio tilalma továbbra is fennmarad.

Mivel az országot a nagy teher alól nem lehet felmenteni, legalább enyhíteni kell az ezzel járó kisebb csapásokat. Ilyen a raktárok és szállítási biztosok költsége, melyet az illető megye házipénztára viselt eddig, de melyet a politikai hatóság szeretne a katonaság rovására írni. Ilyen a termények átvételénél gyakran tapasztalható nyaggatás, melyen segíteni kell. [1])

Igazi hivatalos munka, adatokon alapuló, minden mellékes körülményt számbavevő, a lehetőségig lelkiismeretes és előrelátó. De a nagy elvi kérdést voltakép nem is érinti.

Az elvi kérdés pedig abban áll: mennyiben járúljon a háború költségéhez a katonai kormány, azaz a közös financzia, és mennyiben Magyarország. Ha Magyarország szabad ország, mint minden költséghez, úgy ehhez is csak a törvény értelmében járúl. Ha pedig alá van vetve, el kell viselnie azt, a mit a katonai kormány reá ró. De akkor egy beneficiuma megvan: a szabadulás reménye, ha ez a katonaság kudarczot vall, ha ez a kormány megdől. Magára Magyarországra nézve pedig elvi kérdés, mennyiben viselje ezt az óriási terhet, mely még a bureaukratiát is kétségbeejti, a »misera contribuens plebs«, és mennyiben a nemesség, melynek addigi adómentessége épen arra szolgáltat a császár szemében okot, hogy annál súlyosabb terhet rójjon reá., ha egyszer hatalma van rá.

És épen ezeket az elvi kérdéseket tüzi ki és oldja meg a maga módja szerint a császár azon kéziratokban, melyeket udvari kormányszékeinek elnökeihez, Hadik, Kolovrát és Pálffy grófokhoz a gyászos emlékű Illovából intézett. [2])

---

[1]) 13,448/88. Lugos szept. 3.

[2]) Elnöki levéltár 1788. 112 sz. Ld. függelék.

»A monarchia veszélyes háborúba van bonyolítva, minthogy az ellenség különösen pusztításra és zsákmányolásra tör.«

»Minden állampolgárnak tehát ereje szerint hozzá kell járúlni polgártársai védelméhez, a kár elhárításához.«

»Ebben nem lehet különbséget tenni nemzet és nemzet, tartomány és tartomány közt, és az egész monarchia csak egy.«

»A hadsereg erejét a szükség és az ellenségtől fenyegető veszély szerint Én határozom meg, és annak pontosan és biztosan el kell látva lenni mindennel. A szükséglet mennyiségének pedig arányban kell állania a hadsereg számával, és még feleslegről is kell gondoskodni előre nem látott esetekre.«

»Hogy honnan kell ezt venni, azt csak az illető termények beszerezhetésének lehetősége határozza meg. A közelség, a szállítás könnyűsége, a termény minősége döntenek ebben, és ismét nem lehet különbség tartomány és tartomány közt az egész monarchiában. Nem lehet más mód e szükséglet biztosítására, mint egy az utolsó termésen és a földmérésen alapuló általános kirovás. Ez az egyetlen biztos és olcsó mód, mely a hadsereg részére biztosítja a fedezetet, melynél nincs önkény, és mindenki egyformán szenved. Önkéntes ajánlások nem érnek semmit; még köszönetet szeretnének valami kevésért, a szükséges pedig nem folyik be. Vagy pedig valaki érdemeket akar szerezni, hogy megjutalmaztassék és oly ajánlatokat tesz, melyeket az alatta álló megyék nem teljesíthetnek.«

»Mihelyt a kirovás szántóföld és rétre történik, tekintet nélkűl arra, uraséági-e vagy parasztbirtok, nem panaszkodhatik senki. Ez a legnagyobb méltányosság, és minthogy a termést megfizetik, ez nem adó, hanem mindenkinek feleslegével való hozzájárulása önönmagának védelméhez.«

»Mindenkinek a reá eső mennyiséget be kell szolgáltatni. Ha van hátralékos, az ő költségén kell fogadni szállítót. Mihelyt a szükségesnek 1/3-a be van szállítva, helyreáll a szabad kereskedés.

Távolabbi vidékek, a hol nincs folyó, csak igen nagy bajjal és idejök vesztegetésével, marhájok megrontásával szállíthatnak szalmát és szénát. Ezek tehát, a mennyiben a

télen ott táborozó katonaság nem fogyasztotta el a reájok kirótt részt, vásárolják össze a többit a hadiszínhely közelében.

Az árakat illetőleg nem lehet világosabb és méltányosabb cynosura, mintha elvűl azt állítják fel, hogy az állam a háborúban mindenkinek azt az árt fizeti terményeiért, melyet legnagyobb valószinűség szerint kapott volna a piaczon, ha a háború nem tör ki. Nyereséget háborúban, mely mindig szerencsétlenség, csak nem követelhet a polgár. Elég, ha nem veszt túlságosan. Az ár ne legyen más, mint az 1780—85-ki hat évi piaczi árak átlaga, és így minden megyében más.

Egyes ember soha sem nyer, ha az állam nagy adósságot csinál. Más név alatt az ő birtoka is hozzájárúl a törlesztéshez.

Készpénzt csak a fuvarért fizet az állam. A szállításért kamat-nélkűli jegy (Lieferschein) jár, melyet minden állami pénztár készpénz gyanánt fogad el. Kereskedni velök nem szabad.«

Nem hiába közöltük ezt a kéziratot teljes terjedelemben. Kétségtelenűl egyike a josephinus korszak legérdekesebb actáinak, egyike azoknak, melyek leginkább magokon viselik a császár sajátos gondolkodásának bélyegét. Logikus consequentia; az egyszer kitűzött elvnek nemcsak szigorú kifejtése, hanem gyakran éles kifejezése; a gazdasági törvények igen beható ismerete, legjellemzőbb tulajdonságai. A monarchia egysége, a polgári kötelesség, a közös terhek arányos viselése a főszempontok. És ha az első, mint a pragmatica sanctio folyománya, történeti alappal bir, úgy a többi tisztán elvont eszme, törvényeinknek, történetünknek ellenmondó. Mert ugyanaz a pragmatica sanctio, melyen ennek a monarchiának oszthatatlansága és közös védelme alapúl, erősítette meg Magyarországot mint külön államot, mint külön nemzetet, nem mint tartományt a többi tartomány sorában. A salus publica itt az első, és ebben korának jelszavát tette magáévá a császár. Hanem ez a salus publica sokkal inkább hasonló ahhoz, melyet egy római dictator képzelt annak, vagy ahhoz, melynek a comité du salut public emberei követelték megvalósítását, mint egy törvényeken alapuló nagy monarchia traditiójához. Ezek az államért, mely elvont fogalom, soha sem voltak hajlandók feláldozni az egyeseknek, de különösen

a kiváltságosoknak nagyon is concrét érdekeit, legkevésbbé pedig a magánbirtokot. A császári proclamatio pedig alig más, mint minden vagyonnak államvagyonná tétele. Különösen tanulságos erre nézve az államadósságok törlesztéséről szóló mondat. És ebben az egyeseknek a század szellemével ellenkező, tán igazságtalan privilegiuma, védbástyája lett a közszabadságnak.

Ez elvek szolgáltak a kormányszékek közös tanácskozásának alapjául, mely szeptember 19-ikén tartatott meg Bécsben.[1]) Sem a haditanács, sem a császári kanczellária, sem a pénzügyi kormány, és legkevésbbé a magyar kanczellária nem azonosíthatták magokat a császárral. Mindenkinek első sorban saját országának vagy département-jának érdeke lebegett szeme előtt. A haditanács még többet követelt a sereg részére, mint a szeptember 3-diki tanácskozás alkalmával, és igényei nőttön nőttek, a mint híre érkezett a bánsági pusztításoknak. A magyar kanczellária egyaránt oltalmába fogadja a nemest és az alattvalót, kinek részére készpénzfizetést, vagy legalább kamatozó jegyeket követel, és az országot, mely nem képes elviselni a terhet, ha az örökös tartományok nem támogatják. Mivel pedig a kincstárt sem akarja túlságosan megterhelni, legalább az erdélyi alattvalón szeretne könnyíteni az által, hogy ha nem is az egészért, hanem $^{3}/_{4}$-ért kapjon készpénzt, a jegyeket pedig számítsák be a contributióba.[2]) A császári kanczellária egyre azt hajtja, hogy Magyarországnak kell legtöbbet elvállalnia, mert az húz hasznot a háborúból, nem pedig az örökös tartományok. Végre a pénzügyi kormány mind ebből azt látja, hogy egy külön nagy hadi adót kell kiróni, mert az előnyösebb, mint külföldi kölcsönök fölvétele.

Csakhamar hozzá is fogtak ez új adónak kiírásához. A pénzügyi kormány igazságtalannak találta, hogy csak a földbirtokos osztály járuljon a háború költségeihez, a többi pedig nem. Ez már túlságba-vitele lett volna a physiokrata elveknek. Ezért hadi adót javasolt. Az alattvalók évi adójok-

---

[1]) 14,606 $_{88}$.

[2]) Erdélynek szállítania kellett 313,000 mérő gabonát, 689,000 mérő zabot, 588,000 mázsa szénát.

nak 30%-át, a földesurak 60%-át, a többiek 10%-át fizessék, a hivatalnokok fizetése arányosan és progressive csökkentessék.[1]) Tekintettel Magyarország nagyságára és arra a haszonra, melyet az a háborúból húzott, arra kell róni ezen adó felét. Azonfelűl pedig a magyar kiváltságosok, a mágnások, nemesek, városok, a papság és a zsidóság adjanak 4 millió forintot donum gratuitum gyanánt.[2]) »Mivel a magyar nemzet minden előző háborúban dicséretes buzgalmával a monarchia általános java iránt magát annyira kitüntette, ez az egyesűlt kormányszék hasonló készségre számíthat a mostani sürgős körűlmények közt is.«

»Fistula dulce canit volucrem dum decipit auceps«, volt akkor egyike a legtöbbször ismételt mondásoknak hazánkban. E követeléssel szemben a magyar kanczellária igen határozottan foglalt állást.

Magyarországon törvényesen csak a kamarai pénztárból fizetett hivatalnokoktól lehet szedni hadi adót. Az adó fele túlságos sok, ahhoz országgyűlés kellene. Az alattvalót kimerítette a fuvar és a szállítás, melynek csak felét térítik meg készpénzben. A főurak és főpapok adhatnak donum gratuitumot; a városok félmilliónyi kölcsönt, mint a porosz háborúban. Ezért külön leveleket kell írni a fő mágnásokhoz, az érsekekhez és a metropolitához. Ha az eredmény nem felel meg a várakozásnak, gondolja meg a Felség, hogy sok klastrom, mely különben hozzájárult volna, most kamarai kezelés alatt áll. A kik nem adnak pénzt, adjanak lovakat, vagy állítsanak szabad csapatokat. Pedig pénz kevés van az országban, mert mindenki tudja, hogy a mi a katonaság révén bejött, ismét visszaszivárog az örökös tartományokba. Ha az állam kölcsönt akar kötni, vissza kell állítani a régi uzsora-törvényeket, mert különben a tőkepénzesek inkább kölcsönöznek nagyobb nyereségre a magánembereknek.

Ha pedig a Felség más módon is kivánja megadóztatni az országot, nincs más mód, mint a rendek összehivása.

[1]) A levonás, ha a fizetés 100—600 frt 5%, ha 601—999 frt 7%, ha 1000—2000 frt 10%, azontúl 12%.

[2]) 15,309/$_{88}$. és elnöki levéltár 126. szept. 26.

Bármennyire igazolt és törvényes volt is a kanczellária felszólalása: rideg utalásával a törvényekre, és oly intézkedések ajánlásával, melyekben a császár lealázást láthatott, mint p. o. hogy levélben szólítsa fel a főurakat és főpapokat, igen kedvezőtlen hatást kellett hogy tegyen a császárra. A karánsebesi táborozás különben is az izgatottságot és elkeseredést tette uralkodóvá a szerencsétlen fejedelem lelkében.

Ha előbb az első polgár szólott polgártársaihoz, most a császár, a souverain tör ki azon felfogás ellen, mintha bárkivel meg kellene osztani hatalmát. A joggal szemben ő is felállítja jogát, az igénynyel igényét.

»Magyarországtól, ha van ott még igazi hazafiság, mely nem egy korona elhelyezésén, egy holt nyelv használatán, hanem igazi előjogokon, melyekhez nem nyúltak, nem visszaéléseken alapúl, elvárom, minő ajánlatok érkeznek ezen háború viseléséhez, melynek a magyar határok védelme, és minden egyes életének, vagyonának és szabadságának megtartása a czélja, az ismeretes, dühös ellenség ellen.«

»Pénzt soha sem fogok kivánni, különösen nem az ország mostani szemtelen (vermessen), meggondolatlan és alaptalan hangulatában. Ha nem kapok eleget, olcsóbban kell viselnem a háborút, tehát nagyobb terhet róni az országokra és az egyesekre.« [1])

Kifejti aztán, hogy a clerust nem szólíthatja fel önkéntes adományra, »azon szent igaz és tagadhatatlan elvnél fogva«, hogy a papság csak haszonélvező, ki hivataláért tisztességes ellátást kap. A többi a vallásalapé. A papok közül azok, kiknek javadalma felülmúlja a congruát, »mint igazi állami fizetésesek (Staats-gagisten) adókötelesek jövedelmök arányában. Épen oly kevéssé lehet elfogadni huszárokat, lovakat és ökröket, mert garázda csőcseléket és gebéket kaptak csak az utolsó porosz háborúban is e czím alatt, melyeknek csak az újságokban lehetett hasznát venni, és mégis annyi czímet, dicséretet és köszönetet kellett elvesztegetni érettök.«

A kanczelláriának a papság az első rend, a császárnak fizetett hivatalnok, kinek felesleges jövedelmét saecularisál-

[1]) Ld. az egészet. *Függelék.*

hatja, mert hisz a vallásalap az ő szemében állami fundus volt. A kanczellária előtt az a rendi segély lebeg, mely Mária Teréziát megmentette, a császár annak csak üres pompáját és belső értéktelenségét látja. Ismét kitűnik, hogy a király és legfőbb kormányszéke között megszűnt minden közös alap. Ha pedig ez nincs, hogyan lehet meg az a király és nemzet közt, és mi joga — mi több — mi hatalma lehet egy uralkodónak áldozatokat követelni egy nemzettől, mely tőle idegen?

A válaszúton.

Midőn a császár a szerencsétlen hadjárat után számot vet magának és szövetségesének európai helyzetével, arra a következtetésre jut, hogy vagy a porosznak kell engedményeket tenni, ha folytatni akarják a porta ellen a háborút, vagy pedig békére lépni a portával és a porosz ellen concentrálni minden erőt. Épen ilyen dilemmában van a magyar viszonyokkal szemben. Vagy külső békére van szüksége, hogy elnyomhassa az ellenállásnak mind veszélyesebben nyilatkozó szellemét, vagy pedig a maga részére kell nyerni ezt a büszke, meg nem tört nemzetet, hogy erejét az ellenséggel szemben megkétszerezze. Mondhatni, hogy az 1787. és 1788-dik évek minden egyes eseményének ez volt a tendentiája. Vagy talán nagyobb áldozat megtenni az első lépést, mely őt közelebb hozza alattvalóihoz, mint igényeiből, hatalmi állásából engedni külföldi udvarokkal szemben?

József császár egyénisége, ha úgy szabad mondanunk, egoismusa hozta magával, hogy neki a humanus, az alattvalóit legjobban szerető uralkodónak mégis a kívánságuk előtt való meghajlás esett legnehezebben. Európa állása nemcsak az övé, öröksége az, része van abban a dynastiának, része a monarchiának. Ott a hatalmi viszonyok folytonos hullámzásánál fogva soha sem kell lemondani a ma elvesztett visszanyerésének reményéről. De a mit országaiban, és különösen Magyarországban tett, az ő maga, ő egyedűl. És életének művét ott nem pares-ei a királyok semmisítik meg, hanem törvénytelenűl az ellenséghez szító, lármás, lázongó jobbágyai, kik nemcsak királyuk kárára törnek, hanem hazájok vesztét okozhatják. És ha ő abban hagyja a culturának, az igazság-

nak munkáját, ha mindent, a mit vetett, megsemmisít a lázongás, a rosszakarat, mely az általa annyira gyűlölt törvényes formák alatt ismét uralkodóvá válik, kitől várhatja munkájának folytatását, önönmagának szellemi, erkölcsi föléledését? Míg tehát az európai helyzet követeléseit, bár fájdalommal, de teljes, öntudatos elhatározással elismerte, csak nagy tartozkodással lépett azon útra, mely egyedűl vezethetett a magyar nemzettel való kiengeszteléséhez.

A kanczellária nem hagyta válasz nélkűl a császár utolsó kifakadását. Ismét bizonyítja, hogy Magyarországnak külön alkotmánya van, ott nincs más mód segély nyerésére, mint önkéntes adomány vagy országgyűlési végzés. Ha a donum gratuitumot választja a Felség, a megyékhez kell fordulni.[1]) De ez nem biztos, ezért ajánlatosabb az országgyűlés, vagy ha sürgős az ügy, a regnicolaris concursus. A papság és nemesség kötelezve van az insurrectióra, melyet a királynak jogában áll kihirdetni. Csakhogy az államnak inkább áll érdekében pénzt kapni, mint egy szervezetlen lovas tömeget. Meg kell tehát váltatni az insurrectiót pénzen vagy termésen. E megváltást pedig csak az országgyűlés határozhatja el. Ha pedig összeül az országgyűlés, bizonyos, hogy a rendek felajánlják vagyonukat és hitelöket. Új contributiót sem lehet kiirni országgyűlés nélkűl. Különben sem ajánlatos ez, mert a régi is elég nyomasztó, és most is 1.500,000 frtra megy a restantia. Legfölebb a városi kereskedő és iparos osztályt, meg a zsidóságot lehet újabb adóval terhelni. Más fajta ember, különösen tőkepénzes, Magyarországon nincs.

Ha tehát a Felség nem akar donum gratuitumot, országgyűlést kell hirdetni.

El van aztán mondva az országgyűlés egész systemája Magyarországban és Erdélyben. Csak a koronázás nincs említve: annak már neve is elidegenítette volna a császárt. El kell készülve lenni sok gravamen beérkezésére, de tekintettel a háborúra, a rendek bele fognak nyugodni abba, hogy azok egy más, külön országgyűlésen intéztessenek el. Az

---

[1]) Mellékelve van az illető rescriptum tervezete. Német-magyar fordítással.

insurrectiót pedig vagy annak megváltását bizonyára meg fogják szavazni.[1])

Ez az előterjesztés ép úgy törvényes talajon áll, mint az előbbi, és mégis igen lényegesen különbözik tőle. Amabban úgy szólván élére van állítva minden; a magyar alkotmánynak csak az a része van bemutatva, mely a király előtt rokonszenves nem lehet. Most ellenben meg van adva a lehetősége a király és a nemzet kiegyezésének. Mert mi fekszik jobban József szivén, mint az insurrectio megváltása, mit követel a nemzet hevesebben, mint az országgyűlést? És ime e két dolog megegyeztethető. A kanczellária szerint az országgyűlés meg fogja szavazni a reluitiót.

Az első felterjesztés a császárhoz szól, a második a magyar királyhoz. Az elsővel szembeszáll itt minden, a második az alkotmány korlátain belül is hatalmasan érvényesítheti akaratát.

Megfelel ennek József magatartása is. Még mindig fentartja autoritásának teljes körét, de azt már nem a császárságból, nem is a monarchiából és közjóból, hanem egyenesen magyar királyi jogából vezeti le. Nem veti el elvben az országgyűlés összehivását. Csak két kérdéstől teszi függövé ezen elhatározását: valóban szükséges-e az országgyűlés az insurrectio kihirdetésére? mert az iránt több mellékelt törvény kétséget támasztott benne, melyet a kanczelláriának el kell oszlatnia, és megfelel-e az atyai előrelátásnak, azt összehívni a nemesség mostani izgatott állapotában? Nem volna-e jobb azt elhalasztani, és később ha a vérök lecsendesedett, meggyőzni a rendeket arról, hogy a nemesség előjogait és az alapalkotmányt semmiben sem támadták meg, hanem csak a szükséges előkészületeket tették meg a kérdésnek a gyűlés elé terjesztésére.

Ime a császár, mint magyar legista. Kételyei az insurrectiót illetőleg Izdenczy terjedelmes, általunk már ismertetett művén, az »ignoti nulla cupido neque metus«-on alapultak, melyet épen akkor ad ki a kanczelláriának mintegy birálatra. Épen onnét származik az a másik véleménye is, hogy ő

[1]) 17,555/88. nov. 20.

a magyar alapalkotmányt nem sértette semmiben. Ez csak úgy lehetett való, ha a magyar alkotmány alapjában absolutisticus, minőnek azt Grossing tüntette fel.

Nem is a kanczellária közjogi fejtegetései keltik fel figyelmünket. Kétséget nem szenved, hogy Pásztory sokkal jobban és tisztábban látta a magyar alkotmány fejlődését, mint Izdenczy. A fődolog az, minő állást foglal el a magyar kormányszék az égető kérdéssel szemben, melyet a császár levele teljes világosságban vetett fel.

A király határozza meg, mikor áll be az insurrectio szüksége. A rendek nem tagadhatják meg a fölkelést, de annak módját ők állapítják meg az országgyűlésen. Ép úgy az országgyűlés dolga megállapítani az insurrectio megváltásának módját. Ez a közjogi hosszas fejtegetés eredménye. Igy szól a tudós.

Az államférfiú pontos és érett megfontolás után nemcsak hasznosnak, hanem szükségesnek tartja az országgyűlés összehívását. »Teljes bizonyossággal és megnyugvással ép oly kevéssé lehet valami biztosat mondani a diéta kimeneteléről, mint bármely más tanácskozásáról, a hol sok egyénnek akarata jő tekintetbe. De ha a valószinűséget követjük minden fokán, különösen pedig ha foganatba veszik azon eszközöket, melyektől majdnem teljes bizonyossággal lehet várni jó eredményt, fel lehet tenni, hogy az országgyűlés aggodalom nélkűl megtartható.« [1])

Mindenképen ajánlatosabb az országgyűlés akár a concursusnál, akár a megyegyűlésnél. A concursus csak a contributiót emelhetné, mire most nem gondol senki, a generalis congregatio egyesektől függ, kik nem látják az egészet. Nincs is hatalma ily ügyben határozni, és végzése nem kötelezi a nemzetet. Az országgyűlés ellenben vigasztal, megnyugtat mindenkit. »A nemzet képviselői érzik értéköket, ha Felséged hajlandó lesz velök a legfontosabb ügy, az ország

[1]) Wenn man aber der Wahrscheinlichkeit nach ihren Stufen folgt, besonders aber, wenn noch die Mittel, welche einen günstigen Ausschlag beinahe mit Gewissheit versprechen, angewandt werden, so kann man annehmen, dass die Abhaltung des Landtages ohne Bedenken geschehen könne.

védelme felől tanácskozni.« [1]) Ebből kölcsönös bizalomnak kell fakadni.

Minden megye kérve-kérte az országgyűlést. Elismerték sokszor, hogy sok a régi alkotmányban elavúlt és nem illik Európához. Csak azt követelték, hogy törvényes módon változzék minden úgy, a mint keletkezett. Még a generalis congregatiók is ily szellemben nyilatkoztak. Pedig ott sok a szűk látkörű, mig az országgyűlésre csak már próbált emberek jelennének meg. A királyi biztosok és a legtöbb megyegyűlés tanusítja a nemesség legnagyobb részének jó akaratát. Mindenütt bizalom lépne az elégedetlenség helyébe, ha Felséged kijelentené, hogy a békekötés után új országgyűlést tart a gravamenek orvoslására; a sarkalatos constitutiót pedig fentartja. [2])

Nevezetes állami irat ez annyiban is, mert benne először találjuk a Francziaországban akkor erősen nyilvánuló eszméket és kifejezéseket. Az a mondat, a nemzet képviselőiről, a kiket a király bizalma lelkesít, méltán foglalhatna helyet a constituante irományai között. A császárra az ilyen phraseologia nem hathatott. Jól tudta, hogy a magyar nemesség nincs meggyőzve közjogi elméletének tudományos helyességéről, és hogy csak az alkalmat várja megdönteni annak gyakorlati alkalmazását. Még kevesebbet vélt koczkáztatni, ha tovább is, bármily fáradsággal, lekötve tartja a forrongó, megszabadulásra törő elemeket. Nem tartotta alkalmasnak az időt és a körülményeket országgyűlés tartására. [3])

Ismét felmerült az összeütközés lehetősége király és nemzet közt. Józsefnek teljes törvényes autoritását soha sem ismerték el a magyarok, most a tényleges hatalom is kisiklott kezéből. Ha előbb, valami lázító beszédre vagy kisérletre azt szokta kérdezni a császár: hány százezer katonája van? úgy most ez a tisztán mechanikus felfogás ő ellene fordúlt. Magyarországnak nem volt serege, de volt hatalma megbénítani

---

[1]) Die Repraesentanten der Nazion fühlen ihren Werth, da E. M. sich mit ihnen über den wichtigsten Gegenstand, nemlich über die Vertheidigung des Landes zu berathschlagen sich geneigt erweisen.

[2]) Kabinet levéltár $3661/_{88}$.

[3]) $17{,}560/_{88}$. decz. 17.

az administratio művét, és így végveszélybe dönteni a török határon felállított császári sereget. Seregről pedig majd gondoskodik a szomszéd Lengyelország, hol 100,000-nyi confoederatus had készül, gondoskodik a porosz és a török. Ez az az idő, midőn magyar követség jár Berlinben magyar királyt kérve II. Fridrik Vilmostól, ki Károly Ágost szászveimári herczeget, a német Maecenást jelöli ki.[1]) A magyar nemzeti önállóság, a némettől, Ausztriától különválás eszméje külsőleg is erősen nyilatkozott. »A saját szabadságukhoz ragaszkodó más országok példájára a hazában is mindenfelé kezdett lábra állni a patriotismus; az idegen országi viseletet mind férfiak, mind asszonyok hagyogatták és magyar ruhába öltöztenek.«[2]) A régi nemesi, nemzeti jelszavak biztató hatalmához járult az újabb franczia és belga mozgalmak-nyújtotta példák és phrásisok izgatása. Még 1788. végén könnyű volt a nemzet és király találkozása a közös téren, az országgyűlésen. De mihelyt a király ennek megtartását elodázta, a nemzetnek egy része törvénytelen módokra is gondolt sérelmeinek orvoslására, megtámadott nemzeti létének biztosítására. Ha addig országgyűlés volt a jelszó, most másoknak, sokkal veszedelmesebbeknek kellett annak helyébe lépni.

Nem úgy volt, mint mostanában, midőn egy párt vagy egy vezér kitűzi s zászlót, a sajtó mindennap új változatban hirdeti annak jelentőségét, a szószék és a gyűlés úgy szólván minden egyesnek látkörébe hozza a politikai helyzet megitéléséhez szükséges momentumokat. Nem volt napi sajtó, az igen gyér számú röpiratokat aránylag kevesen olvasták. Még a megyei gyűlés is inkább szőcsövéül szolgált a már meglevő hangulatnak, semhogy azt megteremtette volna.

Az a hangulat, melyről a császár oly keserűen nyilatkozott, megvolt minden egyes magyarban. azon egy oknál fogva. hogy magyarnak tudta magát, oly nemzet fiának, melyet története egy önálló és szabad élet folytatására képesít, szent törvénye arra jogosít. És a császár intézkedései, külö-

---

[1]) Ld. Porosz-magyar viszonyok 1789–90. czimű értekezésemet.

[2]) Keresztesi 176. l.

nösen pedig azok, melyek a nemzeti nyelvet és a nemesség történeti szerepét támadták meg, új lángra lobbantották ezt a sokban már csak szunnyadó szikrát. Ha valami bizonyítja, hogy hanyatlása daczára sem szünt meg a magyar, nemzetnek lenni akkor is, úgy ez a közszellem az. Ha a magyar nemességben oly erősen megvolt a családi vonás, midőn érdekek, sőt visszaélések védelméről volt szó, a családi összetartás, az együvé-tartozásnak tudata a leglényegesebb kérdésekben sem hazudtolta meg magát. A mi egy kis nemzetnek, melyet azonfölűl úgy szólván csak egy osztály képvisel, legfőbb átka, a nexus, itt áldásnak bizonyúlt. Mert ha nem érintkezett is egymással a nemes haza minden gyermeke, a legtöbb előbbkelő nemes, úgy szólván, személyesen ismerte egymást, fentartotta a rokonságot, atyafiságot, tudta, hogy a legtávolabbi megye nemesében is érdektársat talál. És épen József érdeme, hogy az a végzetes szakadás, mely századokon át ketté választotta a nemesi társadalmat, a felekezeti ellentét, sokat vesztett élességéből.

Politikailag iskolázott nemzetnél, minő a magyar nemesség volt, mindig aránylag kevés lesz a szélső elem. A történeti alap egy valamennyire nézve: a nemzetiség biztosítása, a nemesi jogok fentartása és erősítése. A török hódítás, Erdély különválása, a protestantismus és katholicismus küzdelme és a bécsi udvar okozták, hogy ez az alapjában egységes tábor több külön működő szárnyra oszlott. A mit a skót főnemesekről írnak, kik trónviszályok esetén mindig gondoskodtak arról, hogy valami közel rokonuk legyen mindenik párton, nehogy bármelyiknek győzelme által veszélybe dőljön az egész család, szélesebb értelemben áll az egész magyar nemességre nézve. Jobbról és balról csak aránylag kevés számú tagja foglalt helyet állandóan. Az egyes vezető egyéniségektől és még inkább a viszonyoktól függött, melyiknek adja csatlakozása által a túlsúlyt a nemzetnek minden szélsőségtől távol álló zöme.

Mária Terézia alatt mind jobban az udvar felé közeledett ez a döntő tömeg, József alatt lassankint eltávolodott tőle. Már betölthetetlennek látszott az őket elválasztó szakadás. A szélsők, kik a Habsburgháztól elszakadásra, külön

király választására mertek gondolni, az európai viszonyok kedvezése, és még inkább a császár magatartása következtében, magokkal remélték rántani a nemzetet. De ezáltal nemcsak a császártól, nemcsak a dynastiától választják el népöket, hanem eddigi, hozzátartozó vezéreitől és kormányzóitól is, mert József alatt megszünt ugyan a magyar aristokratia uralma, de kormánya nem.

Nem a nemzet választ tehát, az hű marad önmagához. Választaniok kell azon magyaroknak, kik eddig a császár nevében vitték a kormányt, választaniok az újításához, rendszeréhez ragaszkodó császár, és az azoktól teljesen elforduló nemzet közt. Választaniok kellett a között, befolyásukat, politikai nevöket, sőt hazafias becsületöket temettessék-e el egy dőledező rendszer romjai alatt, és a között, hogy elhagyják a veszélyben uralkodójokat, kit annyira dicsőitettek, míg őket is megaranyozták hatalmának sugarai. És e választás annyival nehezebb volt, mert a legfőbbeket közűlök, mint gróf Batthyáni Józsefet a primást, gróf Pálffy Károly főkanczellárt, gróf Zichy Károlyt az új országbírót, gróf Teleky Sámuel alkanczellárt, gróf Bánffy György erdélyi kormányzót, nemcsak a hódolat, hanem személyes barátság kötötte Józsefhez. Nehéz volt, mert a császár már csak rom, és míg betegsége, szenvedése a legnagyobb személyes részvétet és rokonszenvet kelti fel, addig várható halála nemcsak a rendszer közeli bukását helyezi biztos kilátásba, hanem azt is mutatja, hogy a dynastiának, a monarchiának ügye elválasztható az ő személyes akaratától és meggyőződésétől.

Csak egy momentum volt az átmenetet, a választást könnyítő, de az döntött. A kanczellár, az országbíró, a kormányzó és minden alávetett hatóságok a rendszer hatalmának tetőpontján sem szűntek meg kivűl állani azon. Megmaradtak magyaroknak, megmaradtak főnemeseknek. És ha ezt nem tudta is nemzetök, tudta a császár. Most, hogy az események az ő felfogásukat igazolták az uralkodóéval szemben, nem követeltek újat, ha a császártól az alkotmány elismerését követelik, csakhogy a viszonyok átalakulása sokkal nagyobb súlyt ad szavuknak, mint eddig. Ha a császárt az általok elfoglalt álláspont elismerésére birják, egyúttal közelebb hoz-

zák őt a nemzethez. Viszont a nemzet is tartózkodni fog a szélsőségektől, ha látja, hogy nagyjai, kiken szeme addig csüngött, nem szüntek meg hozzá tartozni, sőt részére megnyerik a királyt, a dynastiát is.

Nevezzék ezt bár a felületes szemlélők elvtelenségnek vagy haszonlesésnek, bizonyos, hogy a magyar kormányszékek ilyetén eljárása volt egyedűl képes a nemzetet nagy rázkódásoktól megmenteni, és szervesen a régihez fűzni az újat.

Kétfelé néz, kétfelé küzd ez a josephinus aristokratia. Az uralkodónak a törvény betűjét mutatja és az annak megvédésére készen álló nemzetet. Minden alkalmat megragad a kibékülésnek, az országgyűlésnek ajánlására. A nemzettől az uralkodó törvényes és tényleges hatalma részére követel tiszteletet, és a fenyegető anarchiával szemben megmutatja egy állandó, működő administratiónak még hanyatlásában is imponáló képét. A királylyal szemben hazafias, az országgal szemben aulikus. Amott hűségére, itt hazafiságára támaszkodik.

E politika kifejtésére az élelmezés és újonczozás, és a háború kapcsolatán fölmerülő egyéb kérdések adták meg a kellő alapot.

Az 1789. évi hadjárat. Belgrád elfoglalása.

Egész télen át legnagyobb energiával folytak a hadi készületek. Előbb azért, hogy biztosabb támpontot adjanak a megindított alkudozásoknak, ezeknek meghiusulása után, hogy az ismét kitörő háborúban nagyobb eredmények legyenek elérhetők, mint az előbbi hadjáratban. Látszólag még együtt volt a monarchia egész ereje. Magyarországon sehol sem volt nyilt ellenállás, Belgium is visszatért az engedelmességre. Az ocsatovi diadal által föllelkesített nemzeti orosz érzület garantiát nyujtott arra nézve, hogy e hatalom nagyobb foganattal fogja viselni a háborút, mint eddig. A lejáró orosz szövetséget 1789. májusban a régi alapon megújították és megerősítették az uralkodók levelei. [1])

Maga a császár most nem vezethette seregét. Épen mi-

[1]) Bécsi állami levéltár.

dőn a hadjárat megindúlt, tavaszszal testamentumát írta, fölvette az utolsó szentséget és megtartatta életéért az országos imát. Lacy sem lehetett a vezér, nemcsak a közhangulat volt ellene, hanem maga a sereg is. Laudon nem birta még legyőzni a császár előitéletét és Lacy vetélkedését. Igy a császár az öreg Hadik András grófra, a haditanács elnökére, bizta serege vezetését. Magyarországon nagyba vették, hogy magyar születésű hadvezér állott a császári sereg élén, [1]) holott voltakép Hadik alig tartozott már a magyar nemzethez. Természete nem engedte benne kifejlődni azt a belső conflictust, mely legjobbjaink szívén maró keselyű volt, mióta idegen uralkodó alatt állott a magyar nemzet. Egész életét a katonaságnál tölté, ott emelkedett a császári és királyi kegy által a legmagasabb polczra, és ha személyes hajlandóságánál és családi rokonszenvénél fogva a rendi párthoz vonzódott is, melyhez különösen mély vallásossága kötötte, ez a vonzódás soha sem korlátozta bármiben hódolatát és odaadását az uralkodó iránt. Ennek az odaadásnak adta fényes jelét, midőn most, 78 éves korában, túlságos kövérsége által is akadályozva, elvállalta e nehéz, felelősséggel terhes méltóságot. [2]) »Azon pillanatban, midőn egyszerre magam elé állítottam magas életkoromat, fogyó erőmet, a múlt hadjárat bonyolódott operatióit, a gyalogság zömének roppant veszteségét tétlenségében, betegségek által; a seregben ez által lábrakapott kislelkűséget, a hiányzóknak gyönge pótlását sok ezer nyers parasztlegénynyel, végre az oroszokkal közösen megállapított haditerv hiányát — be kell vallanom, hogy bármily hizelgő volt is reám nézve ő Fgének ez a kegyes bizalma, mégis soká kellett magamban küzdenem, míg végre kötelesség és szeretet kierőszakolták elhatározásomat, és én, miután forrón fohászkodtam a seregek ura segedelméért, köteles engedelmességgel és resignatióval elfogadtam a vezérséget.«

[1]) Keresztesi 179. l. Az ausztriai ház alatt, hogy magyar lett volna a főkommandirozó, szokatlan és első példa ez.

[2]) A császár kinevezése febr. 20-án kelt. Forrásunk Hadik gróf sajátkezü feljegyzése. Journal von 1789. Ueber den Feldzug und mein geführtes Commando der Hauptarmee gegen die Türken in Syrmien und dem Banat.

Mint látjuk, a Religio, a bellica virtus, és a prisca fides, melyeket sírirata legfőbb erényei gyanánt sorol fel, megvoltak az aggastyánban.[1] Nem hiányzott eleinte a buzgóság és munkásság sem, miről különösen a törökkel való összecsapások alkalmával követendő eljárást szabályozó utasítása, melyben a támadást és rettenthetetlen előnyomulást tünteti fel a győzelem legbiztosabb zálogának, és Belgrád ostromának vezetése alatt kidolgozott tervei tanuskodnak.[2] Május második felében bejárta a reá bizott sereget Zimonytól Mehádiáig. Ekkor a fáradság veszedelmes betegségbe döntötte az ősz vitézt. Június és július hónapokat teljes tétlenségben kellett töltenie, végre júl. 28-án a császár felmentette őt a fővezérségtől, Laudon tábornagyot nevezvén ki utódjáúl.

Valahára az őt megillető helyre jutott a hétéves háború hőse. Mintha egyszerre megszüntek volna azok az akadályok, melyek áthághatatlanoknak látszottak a császár, Lacy és Hadik előtt. Belgráddal már majdnem két éve nézett farkasszemet a sereg, most el volt határozva az ostrom, még azon esetben is, ha a nagyvezér a vár fölmentésére indúlna.

A török most már nem a császárban, hanem az oroszban látta a félelmesebb ellenséget. A nagyvezér a főseregget nem Belgrád, hanem az alsó Duna felé tartott. Most azonban mesterére talált a török fanatismus és vitézség. Szuvarov a maga lelkével és vasakaratával tudta áthatni seregét, és Coburg herczeg derekasan támogatta őt már a múlt évben is győzelmes seregével. A foksáni és martinestei győzelmek méltán sorakoznak a törökökön kivívott legszebb diadalokhoz. Jó vezetés alatt ellenállhatatlan volt a magyar huszárság. Vezérei közt különösen Karacsay gróf, Splényi báró és Lipthay tettek szert nagy hírnévre. Minden egyes csatában kivált a székely huszárság, mely itt mintegy őseinek a tatárok ellen vívott harczait folytatá.

Bár Kaunitz, még mikor oly szoros volt is a szövetség az orosz udvarral, gyanús szemmel nézte az orosz seregek megjelenését a monarchia szomszédságában, Oláhországban

[1] Szirmay 158. §.

[2] Irásai közt. A Ludoviceum könyvtárnokának szíves közlése.

és Moldvában, »hol csak osztrák katonának volna szabad lenni«,[1]) mégis kétségtelen, hogy Szuvarov győzelmes föllépése akkor nagy hasznot hajtott a monarchiának. A császári fősereg előtt nem volt más ellenség, mint Belgrád vára. Laudon szeptember 11-én átkelt seregével a Száván, másnap már a vár előtt állott, és miután sánczokat vontak és az ostromágyúkat felállították, alig egy heti kemény lövetés után megadásra kényszerítette Oszman basát. »Tüzed szétrombolta a sziklákat« írta a basa Laudonnak, »és mindenkit úgy megrémített, hogy az általános óhajnak nem állhattam ellen.« Nemsokára Vég-Szendrő is követte Belgrád példáját. »Sok dologhoz nem azért nem merünk fogni, mert nehezek. hanem azért nehezek, mert nem merünk hozzájok fogni.«[2])

Teljes pompával négy tiszttel és huszonnégy postás legénynyel vágtatott végig az e hírt hozó hirnök Bécsen. A császári város már rég nem részesűlt ily szerencsében, általános volt az öröm. És mégis minő más volt az, midőn épen egy századdal azelőtt megadta magát Nándorfehérvár, vagy midőn két emberőltővel előbb Eugén herczeg a keresztyénség ünnepelt hőse lett belgrádi csatája által! Akkor ezek a fontos hadi események, egy életerős, tudatos, nagy czélokra törő politikának voltak mérföldkövei, melyek a közönség előtt is mutatták annak haladását. Most csak hadi tekintetben volt ez győzelem. nimbussal vette körűl Laudon élete végét, de már arra nem volt képes, hogy a szenvedő császárnak fájdalmait enyhítse. »Tegnap ünnepélyes Tedeum-ot tartottunk Belgrádért, Sz.-István templomában.[3]) Én is ott voltam. hihetetlen sokaság közt. Az örömnek még nem láttam párját. Tartott egész éjjelen át, csaknem minden ház ki volt világítva, és zenekarok jártak körűl. A mi engem illet, kit nyomorúlt állapotom megakadályoz abban. hogy örvendjek valaminek, lefeküdtem 8 órakor, de a köhögéstől nem birtam elaludni. Ily nyomorúltan töltöm életemet: nincs egy pillanatom fájdalom

[1]) Bécsi áll. levéltár júl. 6. 1789.

[2]) Multa non quia difficilia sunt non audemus, sed quia non audemus, difficilia sunt.

[3]) Leopoldnak október 15.

nélkűl, nem is érzek semmi gyönyört, mert a physikai szenvedés elfojt minden egyéb érzést.«

Politikai tekintetben most Belgrád elfoglalása nem volt más, mint jó alkalom a békekötésre. A török háború oly kedvezőtlen európai constellátió közt kezdődött s folyt le, hogy azon még oly fényes hadi tett, minő a kelet kapujának elfoglalása volt, sem változtathatott sokat. »Mégis mindenkép a béke az, a mi leginkább inyünkre lehet«, írja a császár egy nappal azután, hogy hírét vette e nagy győzelemnek. [1])

Ennyire az általános viszonyoktól függő minden egyes, bárminő imposansnak látszó esemény történeti jelentősége. Belgrád elfoglalása minden, ha az egy nagy és sikeres politikai actio egyik ténye; semmi, mihelyt a monarchia belső viszonyai és európai helyzete úgy alakúltak, hogy annak eredménye nem lehet. És lehetett-e akkor, ha a magyar nemzet nemcsak közönyösen, hanem hidegen fogadta e hírt? Debreczenben, e nagy magyar városban a legkisebb öröm sem volt észlelhető. A magyar felkelni készűl, a német Berlin felé néz, a császár, az egyetlen, a kinek volt keleti politikája: halálos ágyon.

Mintha még egyszer elhitette volna magával a császár, hogy más fordulatot is vehetnek az ügyek, egy pillanatig azt reméli, hogy Belgrád elfoglalása egy új sikeres hadjáratnak lehet kiinduló pontja. Sürgeti Laudont, használja fel a mig lehet az időt Orsova elfoglalására, a mely nélkűl a Bánság soha sem lesz biztosságban, és szállja meg gyorsan Szerbiát. Igy, az uti possidetis alapján már érdemes lesz békét kötni. Laudon csakugyan még november 9-én elfoglalta Kladovát. Orsova ellen nem mehetett sokra, és a tél csakhamar véget vetett előnyomulásának.

Mennyire el volt tévesztve az a politika, melyet még Belgrád elfoglalása sem igazolhatott! Mennyit kellett rontania a tollnak, hogy azt a kard ne birja helyrehozni.

---

[1]) La paix reste pourtant tout ce qui nous de toute facon. Bécsi áll. levéltár okt. 13.

IV. FEJEZET.

A nemzet ébredése.

Valamint az 1788-iki kudarcz nem birta egyedűl megingatni József rendszerét, úgy az 1789-iki győzelem sem állíthatta azt helyre előbbi épségében. Nem a külső politikának, nem a háborúnak jutott benne a vezető szerep: eredete, fejlődése és sikere, így tehát bukása is a dynastia alatt álló országok belső viszonyaival állott szerves összeköttetésben. A külföldi bonyodalmaknak csak annyiban volt hatásuk, a mennyiben nagyobbították vagy csökkentették az uralkodó hatalmát azon küzdelemben, melyet trónra lépte óta annyi lelkesedéssel, oly ernyedetlen tevékenységével folytatott monarchiájának rendi és egyházpolitikai múltja, particularis és különösen nemzetiségi érdekei ellen. Tartományokat nyerhetett vagy veszthetett ez a monarchia, és épen sajátos dynastikus alapjából következett, hogy sem a nyereség, sem a veszteség nem igen változtathatott lényegén. Viszont az olynemű az egész állapotnak velejéig ható átalakítás, minőt József császár vett munkába, egészen függetlenül ment végbe a pillanatnyi hatalmi viszonyoktól. A török háború nem idézhetett elő ellenállást, nem alkothatott ujat. Eredménye csak az volt, hogy a császár és a régi szervezetek közt addig folyó küzdelemben, melyben a császár, mint támadó, addig is csak teljes ereje kifejtésével győzhetett, megváltoztatta az erők arányát. Testileg és lelkileg megtörte az egyik felet, ki nem volt más, mint maga a császár.[1]) Ez által pedig nagyobb súlyt adott az eddig is

[1]) Qui tot sustinuit et tanta negotia solus.

létező, de felszinre, hatalomra jutni nem biró, rendi, egyházi és, mint Magyarországon, a nemzeti oppositiónak.

Ha a Habsburgház a XVII. és XVIII. századokban József császárig egyáltalában központja a római kath. egyház körűl csoportosuló, a régi feudalis alkotmányt épen és tiszteletben tartó törekvéseknek, úgy kiválóan azon országában jutott neki ez a szerep, hol a rendi és egyházi élet tán földrészünkön legerősebben volt kifejlődve és legszorosabb kapcsolatban állott egymással: Belgiumban. A XVI. század nagy szabadságharcza óta ez a gazdag és művelt tartomány voltaképp egy magát kormányzó rendi respublica, mely fölött csak név szerint uralkodik a spanyol királynak, majd a császárnak egy megbizottja. Az ország elég gazdag, hogy megfizesse ezt a protectoratust, melyért viszont királyai megvédik szomszédjaitól, a nyugtalan Francziaországtól és a protestáns Hollandiától. Már majdnem egy félévezrede mindig idegen volt itt az uralkodó és hazánk története, valamint az egész világtörténet bizonyítja, mennyire kedvező körülmény volt a rendi kiváltságokra nézve, ha idegen volt a király. Nem csak idegen volt a király, hanem távollevő is; még azt a személyes hatást sem gyakorolhatta, mely gyakran egyedűl képes meghajlitani az aristokratia nyakát a monarcha, mint az állam képviselője előtt.

Csak az olyan uralkodó, mint Mária Terézia, ki egész lelkületénél fogva úgyszólván hozzájok tartozott, birta még ilyen viszonyok közt is megnyerni a belgák mély ragaszkodását. Halála őszinte gyászt okozott az országban. Midőn József 1781. nyarán személyesen eljött az országba, királyt mutatott e népnek, mely századokon át csak helytartókat látott, és július 17-én letette az esküt a brabanti kiváltságoknak megtartására, legmagasabb fokra hágott ezen minden látszólagos nehézkessége daczára könnyen lelkesülő nép dynastikus érzése.[1]) József pedig teljes energiával fogott az elhanyagolt ország felvirágoztatásához. Ismerjük azt az actiót, melyet Anvers kereskedése és a Selda torkolatának felszabadítása

[1]) Ennek számos példáját nyujtja az Anekdoten und Karakterzüge aus dem Leben. J. d. II.

érdekében kifejtett, és mely kevésbe múlt, hogy háborúhoz nem vezetett Hollandia ellen.

Hanem József humanitása és általános politikai rendszere nem engedték itt sem békés megférését a rendi hatalommal: »Mindenki privilegiumából élt.« Ha látta a visszaéléseknek egész rendszerét, a papság műveletlenségét és fanatismusát, a biróságok sokféleségét és az igazságszolgáltatás hibáit, melyeket még a belga irók is sötét szinekben festenek,[1]) fel kellett lázadnia ezen általa szentesített alkotmány ellen. A papság emelésére itt is behozta a generale semináriumokat, az igazságszolgáltatás javítására elrendelte az általa kiadott perrendtartás befogadását és új állami törvényszékek felállítását. (1787. jan. 1.) Azt hihette, hogy azok a régi kiváltágok úgy sem érdekelnek mást, mint néhány nemest és a papságot, és a nemzet szivesen fogja azok alól feloldani jóakaró fejedelmét. Hanem mint másutt, itt is túlbecsülte a reformnak nevelő hatását, és a nép felvilágosodását. A kedélyek fölött ott nem uralkodott más, mint a papság. A brabanti rendek hangos felszólalása törvényes alapot adott a szerzetesek izgatásainak. A helytartók, Albert tescheni herczeg, a volt magyar helytartó és neje, Mária Krisztina főherczegné kénytelenek voltak meghajolni a nép lármája előtt, és megigérték a legújabb rendeletek felfüggesztését.

Nem lehetett semmi gyülöletesebb József császár előtt, mint nyilt ellenállás parancsai ellen. Rebellisekkel ő sem akart alkudozni. Az engedékeny helytartók — nővére és sógora kiestek kegyéből.[2]) Teljes haraggal fordúlt a római udvar ellen, »mely most már semmi tekintetet nem érdemel.«[3]) Csak Kaunitznak igen erélyes közbelépése akadályozta meg a császárt abban, hogy azonnal katonai hatalmat ne küldjön oda,

---

[1]) Gerard, Ropédius de Berg. Mémoires et documents pour servir a l'Historie de la Révolution brabanconne. 2 kötet. 1842—3.

[2]) Marie Christine Erzherzogin von Oesterreich. Von Adam Wolf. I. k. 258. l.

[3]) Ich bin fest entschlossen, wenn die Sache nicht bald zu Ende gebracht wird, es lieber zum Bruch und auf das äusserste ankommen zu lassen, da der römische Hof jetzt gar keine Rücksicht verdient. Bécsi állami levéltár júl. 20.

és feltétlen megadást ne követeljen, mely elhatározása kétségtelenül a rendek elszakadását vonta volna maga után. Igy egy időre mintegy fegyverszünet állott be. A császár a rendek deputatiójának, mely őt Bécsben felkereste, kijelentette, hogy mindenek előtt a törvényes engedelmességnek kell helyreállani, minden rendeletének végre kell hajtatni, és az új katonai kormányzónak, Murray grófnak igen szoros utasítást adott minden ellenállás megfékezésére. Csak ha a törvényes rend helyreállott, fog alkudozásba bocsátkozni a rendekkel. Hanem a brüsszeli csőcselék annyira elrémítette Murray-t, hogy szeptember 21-én még nagyobb igéreteket tett a rendeknek, mint a helytartók májusban, a helyett, hogy utasítását követte volna, mint katonához illik.[1])

Ellenállottak tehát a császár parancsának, még pedig bizonyos sikerrel. Ellenállottak ugyanazon rendszer védelmére, melynek Magyarországon is vesztére tört a császár, ugyanazon régi törvényt, szent kötést nem ismerő souverain akaratnak, mely Magyarországon is tabula rasá-t látott. A nagy eszmék és intézmények európai solidaritásánal fogva ez a tény elég lett volna arra, hogy a belgáknak megnyerje a magyar nemzet teljes rokonszenvét, még akkor is, ha nem a közös ellenség ellen fordúl ez az ellenállás. Az 1787. év nyarán a belga patrioták és vezérök Van der Noot rendkivüli sympathiának örvendettek hazánkban.[2]) E hirek befolyása alatt támadt az erdélyi nemességben először a gondolat: erélyesen remonstrálni a császárnál az egész kormány rendszer ellen.[3])

A császár ép oly kevéssé helyeselte Murray eljárását, mint előbb a főkormányzókét. Az új katonai kormányzó, D'Alton, kényszerítette a brabanti tanácsot, mely a párizsi parlamentben hasonló jogkörre tartott igényt, a császár ren-

---

[1]) Különös, hogy Lorenz Ottokár e kudarczot a császárnak rójja fel bűnül. Pedig kétségtelenül csak erélyes fellépéstől volt itt várható tartós eredmény. És még a kudarcz esetén sem lehetett volna a következmény a császári politikára károsabb mint így, és nem szenvedett volna annyira a császári tekintély. Joseph II. u. die belgische Revolution 53. l.

[2]) Minden levéltárban találtunk erre vonatkozó ujságczikkeket és proclamatiókat.

[3]) B. Bruchenthal jelentése $16785/_{87}$. sz. a. Erd. kanczellária.

deleteinek beiktatására és 1788. januárban fegyveres erővel verte le a Brüszszel, Mecheln és Anvers útczáin keletkező zendüléseket. Van der Nooth és a patrioták más vezérei Hollandiába menekültek. A püspökök elküldték megyéik papnövendékeit az annyira gyülölt louvain-i seminariumba.[1]) A rendes katonaságra támaszkodó absolut királyság, mint az ujkorban annyiszor — ismét leverte a feudalis és clericalis ellenállást.

Bármennyire parallel is sok tekintetben Belgium és Magyarország akkori története és különösen a császárhoz való viszonya, egy tekintetben határozottan kedvezőbb helyzete volt az elsőnek. Még érvényben volt rendi gyülekezési joga, mely különösen az adók megszavazásánál birt politikai jelentőséggel. A katonai hatalom nyomása alatt a rendek még 1788 tavaszán is megszavazták az adót. Hanem a török háború lefolyása és a porosz udvar által elfoglalt állás annyira felbátorították az oppositiót, hogy a harmadik rend, melyben a brüsszeli polgárság volt a vezér, megtagadta a subsidiumokat. József ezt az ellenállást az alkotmány megváltoztatása által akarta legyőzni, úgy hogy a rendi jogokból addig kizárt kisebb városokat is beveszi az alkotmány sánczaiba.

Hanem annyira általános volt már a nemzet ellenszenve az idegen uralom iránt, hogy azon semmi, egyes osztályoknak adott jog nem változtathatott. A rendek 1789. június 18-án tanácskoztak ujra; egész napon át tele volt sz. Gudula nagy temploma hivőkkel, kik az egyház győzelméért fohászkodtak. Este felé elvetették a kormány propositióit. Mire a császár az egész alkotmányt eltöröltnek nyilvánította. Egy ideig úgy látszott, mintha a katonaság, mely igen szigorú utasításokat nyert a császártól, képes lett volna a tartományt békében megtartani. Hanem a patriota számüzöttek betörése, kiket kivűl a hollandus és porosz kormányok, bent a papság, a nemesség és a polgárság egyaránt támogattak, csakhamar véget vetett e látszatnak. Turnhontban az elsánczolt patriota tábor 1789. október 27-én visszaverte a császári katonaság támadását. Az októberi jelenetek Versaillesben és Párisban, melyek mutatták

[1]) Theiner. Jean Henri Comte de Frankenberg. Cardinal Archevéque de Malines. 183. l.

a szabadságot kereső nép túlsúlyát a zsoldos seregek fölött, a legfelső fokra emelték a köznép önbizalmát és fanatismusát. Egymásután kiszorították a császári őrségeket Gandból, Anversből és Brüsselből. Nem használt sem a privilegiumok megerősítésének igérete, sem a császár levele a pápához, melyben az egyház fejét szólítja fel közbenjárásra. Még mielőtt a pápa 1790. jan. 13-án felszólította a rendeket, hogy térjenek vissza a császár iránti hűséghez, ezek kimondták a tartományok elszakadását az ausztriai háztól.[1]) Mialatt a régi hatalmak: a fejedelem, a papság, a rendek küzdöttek egymás ellen, egy új elem nőtt fel alattuk, mellettök, mely többé nem akarta elismerni a történeti tényezők vezetését. A nép maga volt ez, mely a franczia példa és vezetés alatt, nemzetnek vallotta magát.

Hasonló fejlődés észlelhető Magyarországban az 1787—9. években. Itt már régibb idő óta nem működött a rendi alkotmány, ellenben a nemzeti öntudat oly erős volt, mint bárminő más országban. Nézzük ennek nyilvánulását.

Az elégedetlenség Magyarországban.

Nehéz és fájdalmas útat tett meg a magyar nemesség József trónralépésétől a török háborúig: azt, mely a dicsőítéstől a legkeserűbb vádig vezetett, a loyalis ragaszkodástól a nyilt ellenállásig.

Nem volt új a magyar rendek előtt az oppositio. Bizonyos tekintetben megszokott állapotja volt a nemzetnek, mióta idegen fejedelmek, többnyire idegen szempontok szerint, intézték sorsát. Hanem a szatmári béke óta lefolyt két emberöltőnek történeti munkája épen abban állott, hogy a politikai nemzet legnagyobb része kiengesztelődött a Habsburg uralommal, sőt lelkesült érte, a többinek oppositiója pedig erőtelen volt és tisztán a sérelmek orvoslására törő. A nagy nemzeti hagyományok azon része, mely a függetlenséget, az idegen túlsúly elleni küzdelmet tartalmazta, mind jobban elhalványodott. A fennálló rend mellett érvényre jut az aristokratia, terjeszkedhetik az egyház; otthonában, a megyében, uralkod-

[1]) Theiner I. m. 280—1. A levelek a bécsi áll levéltárban

hatik a köznemes, és a protestáns is inkább talál védelmet, mintha egyedűl az alkotmányosan túlnyomó katholikus elemmel állana szemben. Ez a fennálló rend pedig első sorban a királyi hatalmon alapúl, mely hódolatát fogadta az országnak, és mely törvényesen kötelezve van ezt a statust megoltalmazni és kiterjeszteni.

József első intézkedései, az egyházra és a tolerantiára vonatkozók, épen az addigi állapot főtámaszait, a katholikus aristokratiát és a papságot sodorták a kormánynyal ellentétes irányba, a századok harczaikra büszkén visszatekintő protestánsokat ellenben buzgó párthiveívé tették e nem koronázott királynak. Mivel pedig azok az osztályok, melyeknek okuk volt elégedetleneknek lenni, az érdek és a traditio annyi láncza által voltak a trónhoz bilincselve, mivel továbbá, abban a mi történt, a korszellem követelését ismerte el még az is, ki szenvedett általa ; ez a változás nagy erősítésére szolgált a császári-királyi hatalomnak.

Nem kisebb ember, mint Kaunitz volt az, a ki a »divide et impera« elvet tűzte ki a Magyarországban követendő politikában irányadónak. Milyen könnyű azon a nemzeten uralkodni, irja Ligne herczeg, a mely hét felekezetre és hat nemzetiségre oszlik. Ha a dynastia addig a katholikusokkal és főurakkal kormányozott, nem fog-e tovább kormányozhatni a protestánsokkal, görögökkel és az alsóbb renddel? Mindenkinek eleget tenni úgy sem lehet, elég ha az újítás a »legnagyobb számnak« kedvező.

József császár annyiban is absolut uralkodó volt, a mennyiben szinte megvetette az intézkedései és politikája részére alulról várható segítséget. Nem akart külön aulikus pártot: törvényes ura ő egyformán mindenkinek és mindenki egyaránt kötelezve van szolgálatára. A párturalmat, mint kicsinyest, hozzá méltatlant megvetette.

Egészen pártokra oszolva, felekezetek közt atomisálva még sem volt Magyarország. Az uralkodó nemzet alkotmányt adott magának, mely minden elmaradottsága daczára, hű kifejezője volt a politikai tényezők törekvésének, és a mely magában foglalta mind azt, a mit a dicső múltból meg lehetett menteni a nemzeti önállóságból. Minden más intézkedés egyes

osztályok érdekét sértette vagy mozdította elő: az alkotmány sértője az egész nemzetet látta magával szemben, vallás és nemzetiség különbsége nélkül.

József pedig kezdettől fogva tudatosan és következetesen alkotmányellenes úton haladt. Nem tartotta szükségesnek moralis autoritása erősítéséhez, hogy sz. István koronáját felvegye, melyhez áhitatos ragaszkodással néz fel a magyar; és materialis segédeszközeinek nagyobbításához nem tartotta szükségesnek együtt tanácskozni birodalma rendjeivel. Tudjuk, hogy nem csak uralmi vágy, hanem valóban az a meggyőződés okozta ez eljárását, hogy az egyedül czélhoz vezető reformok nem mehetnek végbe máskép. De ez nem változtatott a dolgon. Épen ő, ki nem pártfő akart lenni, hanem valódi király, idegenítette el magától legjobban az alkotmányos nemzetet, és úgy szólván, csak érdek által hozzácsatolt fractióknak maradt az élén.

Minden hivatalos és nem hivatalos ellenmondás uralkodásának tényei ellen első sorban nem maga a tény ellen fordult, hanem az ellen, hogy azt a nem koronás király rendelte el, törvénytelen módon, országgyülés nélkül. Felső Magyarország katholikus papjai már 1782-ben csak a császárt foglalják a nyilvános imába, de nem a királyt, mert nem az, a ki koronázva nincs. A protestánsok pedig nem tartják biztosítva a tolerantia áldását, mig az országos törvény által biztosítva nincs.[1])

Lehet mondani, hogy a császár minden egyes rendelete növelte az országgyülés és törvényes tárgyalás utáni sovárgást, melynek akkor még a megyegyülések voltak szószólói. Tetőpontjára hágott ez ingerültség az 1784. év nagy absolut rendszabályai, a korona elvitele, a német nyelv hivatalossá tétele, és a conscriptio végrehajtása által. Megszünt minden egyházi és nemzetiségi különbség. A protestáns megyék csak úgy felirnak, mint a katholikusok, és a horvátok ellenszegűlése tán még makacsabb volt a magyarokénál. Oly fenyegetőnek látszik a helyzet, hogy a császár el van határozva fegyveres

---

[1]) II. k. 227.

hatalmat fordítani az ellenkezők ellen, különösen Nyitra, Varasd és Zágráb megyékben.

Nem a magyar nemesség leverése végett volt szükség a katonaságra. Az sehol sem zavarta a nyugalmat. Az oláh parasztságnak a conscriptió által előidézett rablóhadjárata urai ellen, állított először szembe a császári sereggel fegyveres felkelő csapatot. A magyar nemesség is fegyverkezett akkor, czifra tarsolyosan, prémes mentékkel és fénylő kócsagokkal jelent meg a táborban, hanem a socialis rend védelmére, nem a király megtámadására. József pedig szinte bűnnek vette ezt a fegyverkezést: más sereget, mint a magáét, országaiban nem tűrt. A nemesi insurrectio nem volt ellene irányozva, de a fennforgó ellentétek könnyen adhattak neki veszélyes szinezetet. A Jacquerie, mely császári parancsszóra hivatkozott, könnyen élethalálharczra hivhatta a megtámadott, legszentebb érzelmeiben, vagyonában, életében, vallásában megtámadott magyarságot nem csak ellene, hanem vélt patronusa ellen is. És a magyar nemesség ultrái ekkor gondolnak először zászlóbontásra. Pécsi Imre, mint hitték, Bereg megye megbizásából, Lengyelországba megy egy ruthén esperessel együtt, és ott a nemesség véleményét kutatta.[1]) És ha az ilyen vakmerőség csak isoláltan mutatkozik is, bizonyos, hogy az ország alaphangulata már erősen ellenzéki. Szítják ezt a megyéknek erős, a jog betüjén és a nemzet életérdekén sarkalló repraesentatiói, a nyelv és a korona dolgában, melyeket egymással már közölni szoktak.[2]) A császár maga is hisz a kitörésbe, és keserűen kikel azok ellen, kik csak az által hazafiak és a hazai szabadság védői, ha feltétlenűl rajonganak, azon képzelődésben, hogy ez által másoknál tekintélyt nyernek.[3]) Már a posta sem volt biztos, sok hivatalos levél elvész.

Következtek a végső lépések: a kir. biztosok kiküldése,

---

[1]) 11203/$_{1785}$.

[2]) 11382/$_{84}$.

[3]) 15457/$_{84}$. Cs. kézirat dec. 29. Ich muss zu meinem Misstrauen sehen, dass sich manche nur insoweit Patrioten und Beschützer der vaterländischen Freyheit zu sein glauben, als sie sich durch eine zügellose Schwärmerei und Vermessenheit auszeichnen, in der Einbildung, sich dadurch bei andern ein Ansehen zu geben.

a megyék önkormányzatának megszünése, a földmérés, a protestánsok autonomiája ellen intézett támadások. Ezek után a magyar politikai nemzet csak tűrhette ez uralmat, de hozzá nem járúlhatott. Az egész hatalmi kérdéssé vált. És mihelyt az, mihelyt a morális kapocs alattvaló és uralkodó közt megszünt, mindig akadnak vérmesebb reményű rövidlátók, kik vágyaik szerint képzelik a hatalmi arányt. Megszünt a szabad szó a megyék kérelmezési joga, mely addig biztossági ventilnek szolgálhatott. Az oppositio előtt nem maradt más választás, mint reménytelenűl tűrni, vagy — törvénytelen útra lépni.

A magyar aristokratia egy határozott gyülölője, a szomorú végzetű Laczkovics János kapitány, szemére veti neki, hogy ez időben nem mert nyiltan fegyvert fogni József ellen.[1]) Ez kétségtelenűl áll; a magyar nemesség sokkal jobban ismerte az erők arányát, semhogy Rákóczi traditiói megujításával kivánta volna még nagyobb bajba dönteni hazáját. De nem volt hiány olyanokban sem, kik a nyilt felkeléstől várták az üdvöt. Egy Malonyai Imre nevű zempléni nemes 1786. nyarán proclamatiókat készített, melyekben Ferdinánd főherczeget kiáltja ki királynak. Sáros m.-ben az útcsinálást nehezen tűrő pórok közt keresett pártot, de Dessewffy alispán által elfogatott. Azt sem tudni, nem volt-e féleszű, mert folyton 100,000 ebről beszélt, kik őt követni fogják, és arról, hogy proclamatióival tele lesz az ország. Pedig alig tudott azokról más, mint néhány nemes gyermek, ki lemásolta.[2]) A császár 10 évi hajóvontatásra itélte a szerencsétlent.

Sokszor kiemeltük, hogy nem a magyar állami, még kevésbbé a magyar nyelvi érdek volt az oppositió főszítója. Sokkal fontosabb szerep jutott abban a rendi és vallási okoknak. Igy egyik legerősebb irat a császári kormány ellen tót nyelven hirdette az ország panaszát. »Szegény ország, irígy németek uralkodnak rajtad, sinyled a császár fösvénységét. Miért nem él már Terézia? Az ő koronája boldogsága volt alattvalóinak, segített mindenkin. Fia nem olyan. Ijeszt

[1]) A Magyarország gyülésiben egybegyűlt méltóságos-nemes rendekhez tartatott beszéd. 1791.

[2]) Elnöki levéltár 102/$_{86}$. Kancz. lev. 532/$_{87}$. Kabinet lev.

seregével, mely az országba nyomúl ok nélkűl. Vallás, nemesség, pór, minden zavarba jő, a vérrel szerzett magyar szabadság meg van fékezve. Ezt tapasztalja a nemesség, melynek már beszélni sem szabad magyarúl. Szegény nemes! érdemed semmi, ha nem tudsz németül. Idegeneknek jutnak hazádban a neked szánt hivatalok. Földödön katona, egy sorson vagy jobbágyoddal. Úgy látszik, reánk is Erdély sorsa vár. József megengedi a nemesség bukását. Hóra be van csukva Károly-Fehérváron, de nem történik semmi baja, palotában él, mint egy fejedelem. Mit remélhetsz Magyarország? Koronád osztrák kézben. De majd visszajő. Imádkozzunk istenhez, mentsen meg a császártól, adjon jó fejedelmet, adja vissza a békét, a koronát és nyelvünket.«[1]) A vallásos szinezet mellett különösen az erdélyi eseményekre való vonatkozás, a Hóra mythus érdemel figyelmet. Az erdélyi és a felvidéki magyar nemesnek sok tekintetben hasonló a helyzete, olyan, mely még élénkebbé teszi benne az osztály, a nemzet érzetét. Magasan kiemelkedő sziget az őt körűlözönlő másnyelvű jobbágyság közepett.

Erdélyben, a hol még legerősebb volt a nemzeti önállóság hagyománya, a hol másrészt a sok vallás és nemzetiség már régebben megszokta a békés együttélést, egy nagy közös lépésre határozta el magát a nemesség szine java. Nem volt már marcalis congregatio, melyen magánemberek akarták együttesen a császár elé vinni panaszaikat és vádjaikat. A Németalföldön kitörő zavarok, melyeknek hire villámgyorsasággal terjedt el, cselekvésre tüzelték a kedélyeket. Nem véltek törvénytelen dologhoz fogni a rendek természetes vezetői, midőn az országos panaszokat összeállítják, és családi összejövetelekkor, vendéglátás vagy temetés alkalmával aláírásokat gyüjtenek a készítendő felirat nyomatékosabbá tételére. Valamint Németalföldön a törvényes hatóságok körül csoportosúlt az ellenállás, úgy itt is az ország főemberei: Gróf Bethlen Pál a kir. tábla elnöke, B. Dániel gubern. tanácsos, B. Kemény Simon, a szászok részéről Rittern és Rosen-

---

[1]) Egy Záborszky László nevű Liptó m. nemes műve. Kancz. lev. 2067/87.

feld gubern. tanácsosok és Heydendorff táblai tanácsos, állottak elől. Az ő vezetésök alatt fogalmazták a feliratot Türy László, Koszta István és Cserey Farkas, és B. Dániel házánál végleg megalapították annak szövegét. Az egyes megyékben a tisztviselők szerezték össze a teljhatalmakat az aláírásra. Oly kevéssé véltek tilos cselekedetet végrehajtani ez által, hogy Bethlen Pál, Kálnoky Lajos és Teleki Lajos grófok magok adták át az iratot a kormányzónak, ki azt visszaadta nekik, mert nem a kormányszék dolga panaszokat és vádakat emelni. Ez irat, mely még a háború idején is élénken foglalkoztatta a kormányt és a hazai közvéleményt egyaránt, jellemző vegyületben mutatja fel a Rousseau-féle népsouverainitási elveket az aviticus, a corpus jurison alapuló jogi theoriákkal. »A természet szabadoknak és egymásközt egyenlőknek alkotta az embereket, csak később léptek társaságba, nyilvános vagy hallgatag beleegyezéssel.«[1]) E szerződések megbontása a természetes szabadságnak sérelme. Ez történt meg az önkényes kormány által, mely ellen hosszú sora mondatik el a törvényes sérelmeknek. És e sérelmekben benfoglaltatik mind az, a mi az egész ország rendje ellen volt irányozva, mind az, a mi az egyes nemzetiségek vagy felekezetek ellen. Az egész új rendnek meg kell szünnie, hogy a törvényes, a nemzet óhajainak megfelelő állapot visszahelyeztessék: ez a hosszú iromány magva. Röviden így fejezi ki Udvarhely megyének protocolluma: »Hazánknak s nekünk székely nemzetünknek megromlott hajdani állapotját helyreállítani. és hogy az ős szabadságunkkal ellenkező kanton (katonai sorozás) soha körünkbe be ne hozattassék. Nemzetünk a külső németországi rendtartásra ne erőltessék. Törvényünk szerint szabad választásunkból való magunk nemzete tisztei által, tulajdon magunk nyelvünkön kormányoztassunk — arról kegyelmesen affidáltatni esedezünk.« [2]) Külön ki van még emelve a róm. kath. fundatiók fentartása, de »a többi religiókon való oskola« meghagyása is.

Milyen rövidlátónak bizonyúlt az a tervkoholó, ki azt vélte, hogy mig a tolerantia Magyarországon fennáll, soha sem

---

[1]) 1182/89.

[2]) 16785/87. Erd. kancz. lev.

kell ott tartani az osztrák ház elleni mozgalomtól.[1]) Még 1783-ban gyülölettel állanak egymással szemben, de egy lustrummal később előbb a közös ellenséget, az önkényt és a germanisatiót akarják megdönteni, mielőtt régi harczukat tovább folytatják. És a nemzet ilyetén egyesítése kétségtelenül legnagyobb, bár nem kivánt eredménye volt a josephinus-rendszernek. Nehéz elhallgatni az összehasonlítást 1859 és 60-al, midőn a protestáns patens képezte az egyesítés csomóját. Ki gondolta volna a tolerantia kihirdetésekor, hogy néhány év múlva a legbuzgóbb katholikus megyék: Pozsony, Nyitra, Baranya és mások »polgártársaknak és testvéreknek« nevezik majd az akatholikusokat, és egyformán erősen sürgetik az azok, mint a saját vallásuk ellen intézett sérelmek orvoslását.[2]) Ily nagy a nemzeti közös veszélynek nevelő, emelő hatalma.

És mint a felekezetek közt tátongó örvényt, úgy eltemette a háború által előidézett császári önkény a másikat, tán még nagyobbat is, azt, a mely ez országban elválasztotta a jobbágyot az uralkodó osztálytól.

Valami rajongás fogja el a hazafiakat. Gróf Festetich Ignácz, hosszúra növeszti szakállát, hogy azzal is tüntessen a gyülölt idegen divat ellen.[3]) Pesten, »a hon első tisztviselői két három este gróf Ráday Gedeonnál — gyülekezének fel, felolvastaták a könyvet,[4]) és innen lesék, nyelvünk kevés idő alatt hova fog emelkedni.[5]) Az ifjúság zajosan vesz részt a megyegyüléseken, és az ifjú Rhédey örömmel irja meg apjának Erdélybe, minő »gyönyörű repraesentatiót« küld fel Pestmegye.[6])

A megyegyülések 1788-ban a régi rendi jelszavakat pengetik, az alkotmány visszaállítását, az egyházi és világi kiváltságok elleni sérelmek orvoslását. Mindaddig ezekben állott az elnyomás, ezek ellen kellett irányulnia a visszahatás-

---

[1]) Maximae Status 28. sz. *Függelék.*

[2]) Collectio Repraesentationum et prothocolorum. R. H. P. I. II.

[3]) Townson Travely.

[4]) Kazinczy Bácsmegyei-ét.

[5]) Pályám emlékezete 156 l.

[6]) Rhédey levelezés: Nemzeti Múzeum 1788. júl. 17.

nak. A háború menete egy újabb, az eddigieknél általánosabb elnyomásra kényszerítette a császári kormányt, mely már nem egyes rendet, egyes osztályt vagy felekezetet sujtott, hanem az egész országot, az egész hazát. Mert nincs semmi, mi annyira hatna a nép nagy tömegére, kivétel nélkűl, mint a sanyarúan szerzett vagyonkájának csökkentése. Épen ebben áll a gazdasági viszonyoknak, nagy politikai, demokratikus jelentősége. Addig legfölebb egyházi kérdésekben értett egyet az alkotmány sánczain kívűl álló nép uraival. A szorosan vett alkotmányos, jogi kérdések nem érdekelték, nem érintették. Mert az ujonczozás, és különösen az élelmezés kirovása belső kapcsolatot hoz létre nemes és paraszt közt. És ha Belgiumban csak föltételezték a nemzet létét, mely az ujkori eszmék értelmében legfelsőbb hatalommal bir az államban, úgy itt Magyarországon ez a nemzet, a történeti közösség és a nyelv alapján, csakugyan létezett, és ezekben a zivataros időkben teljes erővel iparkodott érvényesűlni.

Lássuk részletesen, a kormány minő intézkedései idézték elő hazánkban a régi rendi oppositiónak általánossá, nemzetivé válását.

Egyrészt az országgyülés összehivása, másrészt az ország megadóztatása a rendek beleegyezése nélkűl, voltak a jelszavak az 1788. év végén. És tudjuk, hogyha a bár nem alkotmányos gyülés, hanem királyi dicasterium hangoztatta a nemzeti jelszót, ez még sem vesztett semmit erejéből. Midőn a királylyal áll szemben a kanczellária, oly tekintélylyel szólhat, mint a diéta. Nincs mandatuma a nemzettől és mégis annak nevében beszél.

A tél folyamában a sereg megkezdte a császár által kilátásba helyezett kényszerítő eszközök foganatosítását. A szénaszállítás biztosítására a déli megyékben lefoglalták az uradalmak szénáját.[1]) A fuvar egyrészt a jobbágy marháját tönkre tette, másrészt idejét megemésztette, végre roppant terheket rótt a megyék házi pénztárára. Az a példátlan dolog történt, hogy Pestmegye alattvalói kimélésére bérkocsikat fogadott, kik Zimonyra szállítsanak, 1 frtot kapva egy porczióért és

---

[1]) 1479/89.

azonfelül 1 frtot napi bérül.[1]) A helytartótanács a roppant tömegü széna elszállítását tartja már a legnagyobb országos tehernek. Azt ajánlja, hogy a felső megyék, Árva, Liptó megyék is vonassanak be oly módon, hogy legalább kaszásokat küldjenek a déli vidékekre, ha már szénát a távolság miatt nem küldhetnek. Csakhogy ezeket biztosítani kell arról, hogy őket katonának nem viszik, mert már tavaly is kevesebben jöttek az alföldre, mint rendesen, mert az ujonczozástól féltek. És mintha ez a nehézség még nem lett volna elég, a nagy áradások és az időközben kitört marhavész majdnem teljesen megakasztották a közlekedést. Az alsó vidéken, hol különösen oly nagy volt a bőség, tizszeres árra emelkedett a széna, és még így is csak úgy lehetett szerezni, hogy a császár február 12-én meghagyta a szénának és szalmának készpénzzel való fizetését.

Nehéz elképzelni, minő országos forrongást okozott csak ennek az egy czikknek — igaz, hogy a legvoluminosusabbnak — szállítása. A császár azt követeli, hogy a folyamok mentén, hol lehető a hajózás, mindenki adja oda egész készletét, és ezért kárpótlást kap a távolabbi vidéktől és így tovább az egész országon át. A partvidék odaadja mindenét a távolabbi $^2/_3$-át, a legtávolabbi kör $^1/_3$-át, és így segítve van mindenkin és a borzasztó fuvarteher megenyhül.[2]) Csekonics főstrázsamesternek, a mezőhegyesi nagy kamarai telep igazgatójának javaslata szerint, csak sok kaszást küldjenek a felső megyék Bácsba, Bánságba és Orosháza vidékére. Az alsó vidékről pedig, hogy minden ott növő fű maradjon meg a sereg részére, küldjék el a birtokosok marháikat a felső megyékbe.[3]) Vas megyének 48000 mázsa szénát magának kell szállítani Károlyvárosba. Ez legalább 600 szekér. Kőszeg városának 10350 portio szénát, 1500 mérő zabot és 250 mérő rozsot kell szállítani.[4]) Nyáron ismét 150,000 alom szénát rónak ki a megyére, továbbá 22000 mázsa takarmányt, mit 4 hónap alatt oda kell szállítani a horvát sereghez? Csak el kell

[1]) 1647/89.

[2]) 1479/89.

[3]) 2579. és 2833/89.

[4]) Vasmegyei levéltár 1789. 24. 312. sz. a.

ezt képzelni, hogy valódi népvándorlást lássunk, úgy szólván az egész jobbágyságnak mozgósitását szekerestül, marhástúl. Maga a császár elismeri, hogy a tél folyamán egész megyék igás marhája tönkrement.[1]) Ehhez a feneketlen út, a fizetéssel való késés, a rossz bánásmód a szállítótisztek részéről — és minden szájból végtelen szitok és káromkodás fakad a háború, a katonaság és így a császár ellen.[2])

Mindezen nehézségeket csak két körülmény tehetné elviselhetővé. Nemzeti háborúban a közlelkesedés rójja ki, az viseli is a terhet. Másban pedig pénzzel lehet megvásárolni a szállítónak, a termelőnek, a fuvarosnak megelégedését. És midőn 1789 tavasza felé a télen annyira visszamaradt szállítás miatt már-már kérdésbe jő a sereg eltartása, a helytartótanács ujra csak a készpénzfizetést ajánlja panacea gyanánt.[3]) Hanem a császár már úgyszólván elfelejtette, hogy a háború szerencsés viselése a főczél: legalább is melléje rendelte a másik czélt: a háború terheinek a magyar nemesség vállaira való hárítását. »Törhetetlenül el vagyok határozva, hogy Magyarországban nem vásároltatok semmit. Vagy nincs készlet, akkor a szállítás a vásárlás által még jobban fennakadna, vagy pedig van, és az uradalmak nyereséghajhászásból eltitkolják, akkor rossz akaratukért ne élvezzenek még hasznot is. Van még elég módom az elrejtettnek fölfedezésére és az elrejtőknek megbüntetésére. Mihelyt a sereg valamiben szükséget szenvedne, többé nem volnék tekintettel a birtokra, hanem a hol rejtett készletet találnak, azt mint az állam jószágát egyenesen a sereg részére foglalnám le. A fölfedezés pedig könnyen eszközölhető, ha a feljelentők önzését ösztönzik.« Ez nem maradt puszta szó. Boros comissárius még a pestmegyei alispán ellen is elrendelte az executiót.[4]) Voltakép úgy állott a dolog, hogy az országtól kellett elvonni nagy részét annak, a mire a seregnek szüksége volt. Ezen nem segített lényegesen az örökös tartományokból roppant költséggel behozott liszt és széna, valamint a közköltségen fel-

---

[1]) Elnöki acta 194.

[2]) Ld. *Függelék.*

[3]) 3888/89.

[4]) 6101/89.

fogadott 650 bérfuvaros sem igen enyhítette a fuvarozó paraszt terhét. [1])

»Annyira érezte a haza a háborút, hogy alig tudott mozogni a nagy igának terhe alatt. Ide járúl ugyanis a *naturálék*-nak hallatlan és törvénytelen kicsikarása, mely így ment végbe. Még a feljebb való esztendőben (1788.) generális gyűlések tartattak a vármegyékben az új katonák szedése s a búza-adás iránt, és végeztetett, hogy a haza ad készpénzért búzát. – E végre szolgabirák jártak mindenfelé, kik megtudják, ki mennyit igér készpénzért u. m. kétszerest 5, tisztát 6 rfl. és a ki titulo discretionis akart adni valamit nem acceptáltatott. E szerint sokan, valami eladó búzájok s zabjok volt, mind oda igérték készpénzért: hát egyszer mense martio kezdik kérni s szedni a pénzért igért búzát, de pénz nélkűl; a ki nem akart adni, vagy a megcsalatást allegálta, *militari brachio exequálták*, erővel a granariumokat, vermeket felverték, torkonverve elszedték; ha a proprietariusnak kenyere nem maradt is, avval nem gondoltak, a kik pedig búzájokat eladták: azok drágabban kénytelenek voltak mást venni, vagy a vármegye vásároltatott az ő erszényekre. Az ilyenek hiában panaszkodtak, semmi mentségnek helye nem volt, némely quietantiákat osztogattak, azután, hogy az árút háború után megadják, a kétszeresnek pozsonyi mérőjéért rhfl. 1. 30, a tisztáért rhfl. 2. Ezen agendi modus, micsoda kedvetlen mozdulásokat okozhatott az érzékenyebb szívekben, könnyü azt általlátni.« [2]) Már nemcsak a papság és nemesség elégedetlen, hanem a pórnép is, mely mindig kész tetthez fogni, ha nagyobb hatalmat nem lát vele szembe. Keszegfalván (Komárom m.) agyonlőtték a gabonát összeíró szolgabirót. [3]) Egy Somogy megyei község emberei, nem tűrve a folytonos fuvart, a Drávába lökték vezetőjöket, és hazatérve fegyveresen ellenállani készűltek a megyei hatóságnak. [4])

---

[1]) 40,000 mázsa lisztnek Bécsből a horvát sereghez szállítása 120,000 frtba került.

[2]) Keresztúri 179–180. l. A szerző is segítette »a publicumot« 40 pozsonyi mérő búzával.

[3]) Anonym feljelentés. Elnöki acták 1789/78.

[4]) 4972/89.

Splényi kir. biztos nem lát más módot az ily események elkerülésére, mint ha legalább egy időre megkimélik az alattvalót.

Egyrészt a fuvar, a szállítás, az executio kizökkentette az élet rendes kerékvágásából az összes földbirtokos osztályt, az ország zömét, más részt az ujonczozás fenyegette az egész nem-nemes és nem-polgári ifjúságot. Alig ért véget az 1788-ban kiirt sorozás, melyből még 1789. januáriusban is hiányzott 179 új vitéz, [1]) már új hadkiegészítést rendelt el a haditanács. A megyék minden sürgetés daczára csak 12—15 ujonczot szolgáltattak be havonkint egy-egy ezredhez. A magyar gyalog ezredek létszáma a németekéhez képest a tavasz folytán nagyon leapadt, és Hadik augusztus 1-én minden hónapra 100 ujonczot követelt minden egyes ezred után. [2]) A császár ki is adta erre vonatkozó parancsát.

Nem lehetett kétség abban, hogy ez az új véradó csak nagy bajjal lesz kizsarolható. Már szedésének módja is rendkivűli volt: a megyegyűlések közbenjárását nem vették igénybe, hanem egyenesen a királyi biztosoknak kellett azt az administratio felhasználásával foganatosítani. Addig pedig csakis a rendek közreműködése biztosította a sikert, a nép könnyebben viselte ezt a terhet, melyet legalább törvényesnek tekintett, mintha azt egy egyes hivatalnok rójja reá. Ez a szakadatlan ujonczozás a népösszeirás alapján ellenmond az 1784-ben tett igéretnek, és vét a királyi szó szentsége ellen. És ha már a rendes ujonczozásnál is annyian menekültek erdők-hegyek közé, és ha annyi helyütt történt fegyveres ellenállás, mitől kell tartani, ha a sorozást törvénytelennek tekintik? Mindenütt össze fognak tódulni a fenyegetett legények, vége lesz a közbiztosságnak, az ország békéjének. [3])

Honnan is vegyék azt a sok katonát! Most folyik javában az aratás, attól megvonni nem szabad a karokat, különben nincs sem kenyér, sem szállítás. Hány ezeret foglal le a fuvar? Csekonicsnak 12,000 ember gyűjti a szénát, Belgrád ostromához 20,000 munkást kell állítani a sereghez. Mind-

---

[1]) Különösen Horvátországból és a temesi megyékből, 657/89. sz. a. Erdélyből aránylag több hiányzott. 211. Erd. kancz. lev. 180. sz.

[2]) 9565/89.

[3]) Helytartótanács 32,750. sz. a.

ezeket pedig biztosították arról, hogy nem sorozzák be őket. Szószegés esetén veszedelmes lázadástól kellene tartani, melyért a magyar hatóságok nem vállalnak felelősséget.[1])

Eddig az ország lakosságának mintegy fölöslegét foglalta le a maga részére a hadi kormány, most a velejéből vett volna magának részt. Pedig ez az ország még alig van kellően benépesítve.

Ily viszonyok közt a legkönnyelműbb, alattvalóinak életével legkevesebbet törődő uralkodó is magába száll, és József bizonyára nem volt sem egyik, sem másik. Ha már a külső viszonyok súlya alatt nem mentheti meg népeit a nagy tehertől, legalább mindent megtesz annak enyhítésére. De a császár eltelve rendszerének helyességétől, és azon, mint látjuk, téves alapból indúlva ki, hogy akarata teljesítésének nem a viszonyok kényszerűsége, hanem egyesek pártoskodása és önzése állja útját, tovább halad az addig járt úton. Inségnek engedett volna, de mihelyt ellenállással vélte magát szemben, királyi tekintélye fentartását tartá első kötelességének.

A hadjárat megindításával ismét égetővé vált az élelmezés és országos szállítás kérdése. Januáriusig a földesurak alig egy ötödét szállították be a szükségletnek, a többit az alattvalókra kellett repartiálni.[2]) Zichy, a helytartótanács elnöke, ki is dolgozta a részletes repartitio tervét. Ez az országot három nagy részre osztja termékenység és könnyű szállítás tekintetéből, és azokkal arányban állapítja meg a terhet. Észszerű különösen a széna-repartitio, mely csak a déli és folyómenti megyéket érinti. Mivel pedig az aratási kilátás

[1]) 10,247—10,545/89. aug. 18.

[2]) Bejött a dominiumokból: 149,000 mérő búza, 398,000 m. rozs, 122,000 m. árpa, 341,000 m. zab; ehhez a kamarai jószágokból és a tizedből 67,000 mérő búza, 194,000 m. rozs, 43,000 m. árpa, 86,000 m. zab; összesen 215,488 mérő búza, 592,492 m. rozs, 165,621 m. árpa, 426,665 m. zab. Az alattvalókra repartiáltatott 350,069 mérő félszeres és rozs, 1.912,107 m. zab. Legtöbbet vállaltak el az uradalmak: Esztergom- és Komárom megyében (96,000 m.), Fehér-, Vas- és Somogy megyékben; legtöbbet róttak az alattvalókra Pestmegyében (170,000 m.), Temes- és Torontál m.-ben (150,000 m.). Csak a bánsági megyékben róttak ki a parasztra búzát is (10,000 m.). 1789. évi kancz. acták. Acclusa 2501. számhoz.

nem kedvező, a magyar kormány feje országgyűlést ajánl, hogy a rendek törvényesen és arányosan oszszák fel a terheket. Ha pedig ez nem volna lehetséges, sem pedig a készpénzfizetés, legalább kamatozó obligatiókat bocsássanak ki, de ezen esetben külön leirat által meg kell nyugtatni a rendeket alkotmányos jogaik fentartása felől.[1]) Körülbelül ugyanazon szempontok döntöttek a magyar államférfiaknál most is, mint az előző őszszel, midőn Lugosban a sereg jövő évi eltartásáról tanácskoztak.

Mint akkor, most is a monarchia főkormányszékei elé terjesztette a császár az ügyet, és ismét kitűzte a határozatnál tekintetbe veendő főelveket.

Nem lát a tervben mást, mint a dominiumok hasznának keresését. Pedig az volna a helyes, ha a birtokosok fölöslegökből fentartanák azokat, kik őket és gyermekeiket megvédik. Mivel olyan nagy a hátralék, az idei aratást részben lehet annak pótlására fordítani, pedig tulajdonkép abból kellene fedezni az egész jövő évi hadjárat költségét.[2]) Jövőre csak a sereg szükségletére lehet tekintet, melyet $^2/_3$-ban Magyarország, $^1/_3$-ban Ausztria fog fedezni, kivéve a szénát. Ezt a $^2/_3$-ot ki kell róni az uradalmakra és alattvalókra, és ha a kulcs megvan, többé ne fogadjanak el kifogást, hanem a megye szerezze be bár honnét. Az ár a Zichy által kitűzött tavalyi legyen. A pénztári jegyekért nem jár kamat, csakhogy az alattvalótól azok $^2/_3$-át elfogadják készpénz gyanánt a contributiónál, só- és vámhivataloknál. November 1-ig szállítandó terményekért nem jár kamat, az azontúl jövő gabona $^2/_3$-áért, a zab $^1/_3$-áért $3^1/_2$%-ot kamatozó jegyek bocsáttatnak ki. Nem kell ehhez sem országgyűlés, sem megyei congregatio, mert köztudomású a háború veszélye és minden hazafi tartozik kötelességét teljesíteni.

Ismét a magyar kanczelláriának jutott a feladat, nemcsak a nemesség jogai és a törvény, hanem egyenesen az ország érdekében felszólalni. Már magában a $^2/_3$ kirovása is

---

[1]) 6815/$_{89}$. jún. 4.

[2]) 7826/$_{89}$. Ld az egész resolutiót a *Függelékben*.

igazságtalan, különösen mikor oly rossz aratás várható. Az erőszakos behajtás éhséget idézne elő a városokban. Szerencse, ha csak fele is bejő a szükségletnek.[1])

Adót és gabonaszállítást a nemesre róni nem lehet országgyűlés nélkűl. Különben sincs e kiróváshoz kulcs, mert a földmérés nincs befejezve. Az alattvalóknak kötelességök ugyan hozzájárulni, de a mértéket nem szabhatja meg más, mint az országgyűlés. A végrehajtás mindenütt engedetlenséget okozna, és számos polgár lenne szerencsétlenné az által. Némileg segítene a kamatozó jegyek kibocsátása, a melyek fedezetét, a mi nem lenne több 60—70,000 ftnál, elő lehetne teremteni a só árának fölemelésével. — Itt a rendi érdek szócsöve a kanczellária: a nyomorúlt köznépnek sóját is kész megdrágítani, csakhogy a nemesség kamatot élvezzen szállítása után.

A cseh-osztrák kanczellária — mert ennek államférfiúi felfogását is illik ismernünk — az ellen emeli fel szavát, hogy a parasztok jegyekben fizessék adójok $^2/_3$-át. Igy a financziák nagy szorúltságba jönnének. Inkább a parasztnak is adjanak kamatozó jegyeket. E mély bölcseség még átlátszóbbá lesz azon javaslat által, hogy a paraszt fuvarát megfizessék készpénzben, mert különben kénytelen eladni marháját, sőt még ruháját is. — És ez a nyomorúlt, földhöz ragadt szegény fizessen készpénzben, mikor gabonájáért $3^1/_2{}^0/_0$-os jegyeket kap, mikkel akkor egy bankár sem elégedett meg.

Valóban, föltéve a háború szükségességét, még a császár terve volt a legconsequensebb és leginkább czélhoz vezető. Még nyomasztó sem lett volna, ha csak a jobbágyokat készpénzzel fizeti, nemcsak szénáért és fuvarért, hanem gabonáért is. Az igazságtalanság abban áll, a miben egész uralkodásán át: nem az egyesek, nem is a rendek iránt volt igazságtalan, hanem az egész Magyarország iránt. Nem látott, nem láthatott benne mást, mint privilegiumot. Ez a privilegium még a háború szükségei között is érvényesíti magát vele szemben: tehát el kell azt nyomni, minden eszközzel, ha lehet, királyi autoritással, ha kell, katonai erőszakkal.

[1]) 7827/$_{89}$. és 103. praesid. acták.

Természetes, hogy az újabb javaslatokkal sincs megelégedve. Előtte a sereg szüksége az első. Azt nem szabad semmikép függőben hagyni. Azt mondják, hogy Magyarország nem adhat többet a szükséglet felénél, a várható rossz aratás miatt. Azt is úgy kell elkoldúlni az uraktól. A többit az örökös tartományokból és a külföldről kell beszerezni.[1] »De tudják-e Önök, mint praesesek megjelölt uraim,[2] gazdag lesz-e az aratás a német tartományokban? tudják-e, ezek könnyen fognak-e szállíthatni a drágaság miatt? tudják-e, mennyivel nő a költség, míg e terményeket a Dunához hozzák és így leszállítják? tudják-e, nem kell-e majd ellátni a cseh és morva erősségeket, nem kell-e nagy seregeket concentrálni e tartományokban? tudják-e, nem kell-e félni hiánytól a székvárosban, mely többnyire Magyarországból él, és a többi fővárosokban? tudják-e, vajjon lehet-e a mostan Francziaországban uralkodó inség és a németalföldi szükséglet daczára elég rozsot és zabot összevásárolni külföldön, és hogy nem fogja-e még több fejedelem megtiltani a kivitelt, mint eddig? tudják-e végre, minő költséggel kell e készleteket a sz. birodalomból, vagy a tengeren kikötőinkbe szállítani és hogyan jöhet e gabona idejében a hegyeken és járhatatlan útakon át a sereghez?«[3] Ő a magaslaton áll, belát mindent, korholja azokat, kik csak a saját kis mezejök fölé tornyosúló felhőktől tartanak. De ha belát mindent, nem kellene-e azt is belátnia, mennyire jogosúlt amazoknak is félelme, nem kellene-e belátnia, hogy e felhőket, melyek most vészjóslólag foglalják el az egész láthatárt, maga gyűjtötte össze hadizenete által? Nem kellene-e belátnia, hogy a kanczellária ellen folytatott harcz csak valamivel több, mint a puszta szó, és hogy ha meg is győzi, vagy akaratának teljesítésére birja is kormányszékeit, azzal nem győzi meg a magyar nemességet, nem nyugtatja meg a magyar parasztot, és, a mi legfőbb, nem teremt elő egy szemmel sem több gabonát.

---

[1]) 104. elnöki acta a *Függelékben.*

[2]) Kolovrat és Pálffy kanczellárok; gróf Zichy, Mikes és Bolza udvari tanácsosok.

[3]) Külföldről hoztak 1788-ban 186,000 m. rozsot, 430,000 m. zabot és 40,000 m. árpát; összesen 2.169,520 frt áron.

Mivel pedig a kanczelláriával szemben érzi következtetéseinek helyességét, levonja azoknak alkalmazását — az országra. »Határozott akaratom, hogy a kirovás nélkülözhetetlenűl szükséges és lehetséges is.« A kulcs legalább megközelíthetőleg megtalálható; a szükséglet $^2/_3$-át ki kell róni a megyékre arányosan, némelyikre több gabonát, másra több zabot. Minden megye kirójja a reá jutó mennyiséget nemesre, pórra egyaránt, a földmérés eredményeinek felhasználásával: mert a szántóföld nem nemesi, és az illető terület birtokosa védelmet nyer az ellenség ellen, és így kell, hogy hozzájárúljon termése egy részével védői fentartásához, különösen, ha azt meg is fizetik.«

»Nem értem, hogyan lehet országgyűlésre gondolni háború idején, és különösen most.« Akkor gyűlt össze a nemzetgyűlés Versaillesben, akkor készűl ott Mirabeau halálosan sújtani az ancien regimet. Épen június 21-én a jeu-de paume napján kelt ez a resolutio. Épen akkor, midőn a belga rendeket feloszlatja a császár, és souverain hatalma érvényesítésével akarja ott is kivinni akaratát (jún. 18.). És a császár, a ki nem ismeri a kormányok különbözőségét, a népekét még kevésbbé ismerheti fel. Hogy ne kelljen diétát tartani, inkább enged — még az előítéletnek is. Ha a nemes nem akar adni raktárából, foglalják le a paraszttól a kilenczedet és tizedet. Ha nem áll is ebben törvényes alapon a császár, kétségtelenűl a történeti fejlődés szellemében beszél. Mert a kilenczedet hadi szolgálataiért élvezte a nemesség, melyeket most a császári sereg teljesített.

Nem igazságtalan Magyarország iránt. »Azon éveken át, mióta a háborút a magyar határon viselik, roppant készpénzt adtak ott ki, és hoztak forgalomba, megtöltve számos zsebet, és ebből nem jönne vissza semmi, csak — szállítás által, melyet azonfelűl meg is fizetnek. Különben olyan volna a helyzet, minő még nem fordúlt elő. Mert ha a sereg a saját országában élt és sok pénzt hozott forgalomba, akkor az illető provincziák többel is járúltak a hadviseléshez; ha ellenséges földön élt, maga írt ki contributiót. Igy pedig minden készpénzt elnyelnek és semmi se jő vissza, és azonfelűl még

mennyit nyernek a birtokosok a háború miatt emelkedő piaczi árakon.«[1])

Nem is volt még olyan viszony, mint a minőt a császár fest. De olyan sem volt, mint a minő Magyarország, a dynastia és a monarchia közt fennáll. Egy szabad ország sajátjának tekintse azt a sereget, melynek hova rendelésére nem gyakorol semmi befolyást, az sem fordúlt még igen elő. Ha pedig a sereget el kell tartania mint magáét, legalább némi biztosítással kell birnia, nem fogja-e az nemzetellenes törekvésekért kivonni kardját. A lángeszű császár a históriailag fejlődő közös ügyek leglényegesebbikére mutat. Saját históriai fejlődése akadályozta meg abban, hogy ne csak a bajt lássa, hanem annak forrásait is, így előkészítve a radicális gyógyítást. Ő az egyik végleten áll: csak a hadsereg szükségét látja; a magyarok a másikon: idegennek tekintve azt a sereget, mely érettök is vérzett. És mivel előtte a sereg, a monarchia érdeke az első, az egyedűl döntő, nemcsak engedetlenségnek, hanem rossz akaratnak tulajdonítja a kanczelléria ellenmondását. »Miért oly állhatatosak tehát; azért, mert annyian morognak és ugatnak; mert szeretnének mindkét népnek kedvében járni; mert dicsekedni, dicséretet és tekintélyt szerezni akarnak az által, hogy ezt kieszközlik a nemesség részére.« — Az ő szemében a kanczellária a pártos, a külfölddel czimboráló nemesség czinkosa. Annál erősebben rendeli el, felelősség mellett, akaratának végrehajtását. És a helytartótanács, bár meg van győződve arról, hogy az ország nem viselheti el a terhet, és bár még mindig hirdeti az országgyűlés törvényszerűségét, a parancs vétele után siet kidolgozni a repartitiót.[2]) A kanczellária pedig megváltozhatat-

[1]) Erre nagy súlyt helyez a Manch Hermaeon.

[2]) 9064/$_{89}$. E szerint szállít:

	gabonát	zabot
Nyitrai kerület	147,000 m.	242,000 m.
Győri »	193,000 »	400,000 »
Kassai »	54,000 »	127,000 »
Pesti »	209,000 »	450,000 »
B.-bányai »	56,000 »	160,000 »

lanoknak ismerve a császár elhatározásait, már hallgat az országgyűlésről. Most, midőn a császár a legerélyesebb eszközöket alkalmazta Belgiumban, és azoktól sikert remélhetett, Magyarországgal szemben sem lát más eszközt. Az ország el fogja viselni a fedezet $^2/_3$-át, az országgyűlés nem szaporítja a gabonát és takarmányt, és kés a gyermek kezében.« [1])

Az országban egyre nő a drágaság. Ez a marhatenyésztő ország már nem kap elegendő húst. Egymást éri e miatt a panasz a városokból. A szalonna mázsájának ára 10 frtról felment 28 frtra. Ezt a sereg és Bécs ellátása okozza. Ezek egy év alatt 117,000 ökröt fogyasztottak el, pedig minden 200 ökörnek 750 hold legelő kell. [2]) Az aratás még a vártnál is roszszabb. Szóba jő a bükkmakk, mint emberi eledel. A hol pedig az emberek ennyivel még sem elégszenek meg, lázadástól kell tartani. A helytartótanács kötelességének tartja kijelenteni, hogy az ország nem visel többet a szállítás $^1/_3$-nál. [3]) Vasmegyében a parasztság azt mondogatja, akasztassa fel őket a császár, de gondoskodjék gyermekeikről. »El kell készülve lenni arra, hogy Magyarországon épen oly forradalom tör ki, mint Francziaországban.« [4]) A hol a királyi biztos a császári rendelet értelmében tanácskozik a megye főbirtokosaival, mint p. o. Esztergom, Komárom megyékben, ezek visszautasítanak minden arányt nemes és alattvaló közt, pedig elismerik, »hogy a *nemes* kész hozzájárúlni, hogy mindent megtegyen az ország védelmére, mi minden *polgár* kötelessége.« Figyeljünk csak e phrasisokra, mennyi bennök a franczia.

Ők a meghívottak, a notable-ok, hatalmuk határozni

	gabonát	zabot
Munkácsi »	25,000 m.	53,000 m.
N.-váradi »	113,000 »	231,000 »
Temesi és a kam. jószágok	219,000 »	428,000 »
Pécsi kerület	119,000 »	201,000 »
Zágrábi »	51,000 »	99,000 »
Összesen	1.160,000 m.	2.391,692 m.

[1]) 9257/89.

[2]) Csekonics jelentése 9330/89.

[3]) 10,957/89. aug. 31.

[4]) Anonym feljelentés 1789. elnöki acták. 78.

nincs, az a rendeknél van. Nincs tehát más mód, mint azok összehívása.[1])

A császár most sem tér el legfőbb szempontjától, mi nem más, mint a sereg eltartása. Ha a földesurak nem adhatnak annyit, mennyi reájok ki van róva, a hadi kormány kész azt összevásárolni, de természetesen az illetők költségén.[2]) Igy nem subsidiumot adnak, hanem adót fizetnek. A haditanács kész is összevásárolni a Magyarországtól be nem szerezhető $^{1}/_{3}$-ot öt millió forintért.[3]) Ennyi tehát, sokat számítva, az az összeg, mely szóban forog, mely, ha a császár az örökös tartományokra rójja, nagyjában megszünteti az összeütközéshez leggyorsabban vezető okokat. De ha ez az összeg nincs meg, Magyarországtól kell azt beszerezni, repartitio útján, mi lehetetlen a rendek megkérdezése nélkűl. Ez azonban végbe mehet a megye gyűléseken is. Az états généraux-nak neve is rémíti a császárt, de a tartományi rendi gyűlésektől nem tart annyira. Nem bánja, akármi történik, csak e három elvhez ne nyúljanak: 1. a sereg el legyen látva; 2. a német tartományok ahhoz csak egy harmaddal járúlhatnak: 3. a pénzügyi kormány nem fizethet többet, mint eddig.[4]) Pálffy főkanczellár személyes meghallgatása után elhatározta a császár a megyei gyűlések összehívását.

Egyrészt tehát az alkotmány teljes megsemmisítése — mert annak nézték még a kormányszékek is a repartitiót — másrészt annak elismerése a megyei congregatiók megkérdezése által.[5]) Ezt a látszólagos ellenmondást csak a császárnak az a szándéka magyarázza meg, hogy a magyarokat magokat is elismerésére birja kötelességeiknek, és az őt megillető souverain jognak. Hogy pedig csakugyan ez volt a császár terve, kitűnik abból, hogy még nevét is visszautasítja a donum gratuitum-nak, a hogy a kanczellária szerette volna elnevezni a rendek hozzájárúlását a sereg eltartásához. Inkább az ő részéről kegyelem, ha tekintettel a rossz termésre, maga

---

1) 11,015. és 11,323/89. Győry gr. jelentése.

2) Ld *Függelék.*

3) 11,599/89.

4) 11,598/89.

5) Elnöki acták 141. sz.

vállalja el a gabona vásárlását. »Egészen hamis volna donum gratuitumnak tüntetni fel azt, a mi a magyar ország lakosaira háruló kötelezettségnek, hogy $^2/_3$-al járúljanak az őket védő sereg eltartásához, csak kegyes megváltoztatása. Inkább tőlem Donum gratuitum, hogy a rendektől pénzt fogadok el gabona helyett, most az nekik kényelmesebb, és annál kevésbbé lehet azt donum gratuitumnak keresztelni, mert a tőlök átvett mennyiséget megtéritem kamatozó papirokban, még pedig magasabb áron, mint a hogy azt béke idején valaha remélhették. Nem lehet tehát szó sem országgyűlésről, sem donum gratuitumról. Ha nem szavaznák meg a pénzt, vagy az nem folyna be, én egyenesen az egész naturale mennyiséget executióval fogom behajtani.« Annyira meggyőzőnek tartotta ez okokat, hogy egyúttal 150 embert követelt a congregatióktól minden egyes ezredhez, minden hónapban a meddig csak tart a háború. Midőn tehát vérig alázza a nemest, midőn adót ró annak szűz vállaira, egyúttal az eddiginél is kétszer nagyobb véradóval sújtja a jobbágyot. A kanczellária újabb felszólalására, hogy a kedélyek mostani állapotában »szerencsétlen engedetlenséget« idézhetne elő, hogy még említés sem történik az országgyűlésről, a császár legalább ennek fölemlítését megengedte a szept. 24-én kibocsátott rescriptumban.[1]) Magát az adó kérdését illetőleg nem engedett semmiben. Az egyedűl a nemzeteket sújtja, még maximumát sem állapítja meg, mert az a naturálék beszerzésének és fuvarjának költségétől függ.[2])

Nem használt semmi újabb fölterjesztés, sem a kanczellária, sem a helytartótanács részéről. A császár elégnek tartá kormányszékeivel szemben keresztűlvinni akaratát, nem véve tekintetbe azt a súlyt, melyet egy részt az ország hangulata, másrészt a tényleges viszonyok kölcsönöztek e fölterjesztések-

[1]) 11,677/89. Es dürfte die jetzt von E. M. vorgeschriebene Einleitung des Geschäftes, da sie von den bisherigen gesetzlichen Beobachtungen abweicht, und den Ständen nicht einmal die Hoffnung zu einem Landtage gemacht wird, die Wirkung so die Dringlichkeit der Umstände erfordert, viel schwerer hervorbringen, und bei der E. M. selbst bekannten Stimmung der Gemüther, etwa gar zur unglücklichen Unfolgsamkeit Anlass geben.

[2]) 11,814/89.

nek. A kormányszékek hajdan paragraphusokat hoztak fel a legszükségesebb újítások ellen, a legelkorhadtabb visszaélések kimentésére. Nem csuda, ha a császár most is tartalom nélkülinek tartotta minden ellenvetéseiket, őket pedig nem nemzetöknek szószólóiúl, hanem a terjedő forradalmi szellemmel megalkuvó gyáváknak tekintette. Nem használt az utalás az ellenállás lehetőségére,[1] nem az ország szegénységének feltüntetése, mely a nemest kétségbeesett tettekre ragadja, a jobbágyot végkép tönkreteszi. Már-már attól kell félni, hogy munkás karok hiánya miatt műveletlenűl marad sok telek. A külső helyzet látszólagos javulása: Belgrád közeli elestének biztos reménye, a moldvai győzelmek, Belgium lecsendesedése mind hozzájárúltak a császár azon meggyőződésének ápolásához, hogy az eddig követett úton czélt fog érni Magyarországon is. Megunta a folytonos ellenmondást, és kijelentette, hogy már egyszer munkához fog, és végrehajtatja azt, mihez teljes joga van: a sereg eltartásának biztosítását pénzben, ha nincs a nemesnek elég termése.[2]

Mihelyt a generalis congregatiók október közepe felé összeültek, kitűnt, hogy a nemesség nem fogja meghajtani büszke nyakát sem a császári parancsok, sem a fenyegetések előtt. Ehhez járúltak a fővezértől, Laudontól, érkező hírek, melyek szerint az eleség szállítása igen lanyhán folyt, úgy hogy a táborban a télre hiánytól kellett tartani. Nem tulajdoníthatta ezt a császár másnak, mint a magyarok ellenzékeskedésének, melynek hivatalnokai sem állottak elég erősen ellen. A sereg önbizalmát nevelték a kivívott diadalok, a hadjárat befejezéséhez közeledett, további hódításra gondolni nem engedte meg a politikai helyzet. Nem lehetne-e a sereget, melyet úgy is beljebb kell vonni az országba, felhasználni a magyarok oppositiójának megtörésére, vétkes lanyhaságuk vagy épen engedetlenségök megbüntetésére? Erre el is volt határozva a császár. Október 24-én kiadta a rendeletet a haditanács elnökéhez, hogy utasítsa a fővezért a seregnek olyatén dislocatiójára, hogy az a kirótt termést, vagy pénzt, hajthassa

[1] Helytartótanács, szept. 29. 12,108 sz. a.

[2] Elnöki acták 154. okt. 3.

be katonai executióval minden megyében, alattvalóktól és földesuraktól egyaránt. »Ha pedig jobb vélemény ellenére egyik vagy másik helyen ellenállanának, a katonaság, tekintettel nélkűl a személyre, respectáltassa magát, és használja a kezében levő hatalmat.« [1])

Régi gyakorlata volt a zsarnoki kormányoknak, provokálni az ellenállást, és ha az nyilatkozik valahol, teljes erővel föllépni ellene. Belgiumban 1789. nyarán eredményhez látszott vinni ez az eljárás. Most hazánk állott azon válság előtt, melyben, ha kitörésre jő, tönkre kell mennie vagy az alkotmányos szabadságnak, vagy a törvényes rendnek, de a melyből nem fakadhatott volna soha áldás sem a királyra, sem a nemzetre.

A rendszer megdőlése.

Két nép mozgalmán függött a világ szeme.

A franczia nagy általános eszmék hatása alatt oly ideálok megvalósítását tűzte ki jövője feladatáúl, melyek teljesen elszakították múltjától. És mivel királya, nemessége, papsága, minden állami és egyházi intézménye oda volt bilincselve a múlthoz és akadályát képezte az álmodott jövőnek, lerázta valamennyit, mint haladásának gátját.

A belga épen ellenkezőleg uralkodója által megtámadott múltjáért fogott fegyvert. Itt az uralkodó személye elválhatatlan az újítás szellemétől, és a nemzet minden politikai törekvése a függetlenítésre irányúl, mert ez az egyedűli mód a régi hagyományoknak, intézményeknek és előítéleteknek megőrzéséhez.

Mindkét mozgalom a legnagyobb mértékben illette a császárnak nemcsak politikai állását, hanem személyét is. A párisi, Francziaországot elszakította az osztrák szövetségtől, a belga egyenesen a dynastia ellen fordúlt.

A franczia revolutio addigi fejlődéséből levonhatta a tanúságot, hová vezet a popularis mozgalom kiszámíthatatlan ereje, ha egyszer leszakad az azt körülfogó gát. Májusban a nép bálványa, a rendi gyűlést megnyitó király: s október elején

[1]) Október 24. Elnöki acták 161. sz. *Függelék.*

már mint foglyát viszi Párisba a dühöngő néptömeg. Ebből a tanulság nem más, mint a principiis obsta elve.

Belgiumban viszont, hol ő volt az úr, még akkor büszkén hivatkozhatott az elv alkalmazásának üdvös hatására. A patriota mozgalom le volt verve: az országban semmi sem zavarta meg a katonaság által helyreállított és fentartott rendet.

Hasonló eszköztől, hasonló sikert várt a harmadik nagy forrongó országban. A megyegyűlések összehívása és a Laudonnak adott utasítás teljesen megfelelnek a Belgiumban 1789. nyarán érvényesített politikának, melynek alkalmazását Francziaországban, hol az szintén tervben volt, csak az október 5-iki esemény hiúsította meg.

Mennyiben felel meg a magyar mozgalom akár a francziának, akár a belgának? Mert bár a császár a *vas*-ban látta az általános orvosságot, az okok kutatása vezethet egyedűl helyes diagnosisra.

Nem csak az a döntő, hogy a nemzet az akkori viszonyokkal elégedetlen volt. A fő az, mi képezte vágyainak, törekvésének, reményeinek eszmei tartalmát?

A császári uralom egyaránt sértette a nemességet, a papságot, a reformátusokat, és immár a jobbágyságot is. Nem egyes rendszabályai ellen fordúlt a gyűlölet, hanem az egész rendszer ellen. Ennek fenmaradását összeférhetetlennek tartották a nemzet fenmaradásával.

Miben gyökerezik ez a rendszer? Egyrészt magában a császárban, kinek az személyes ügye, másrészt az idegen, különösen német culturai czéloknak a nemzeti traditiók elé helyezésében. És ezen idegen befolyás uralma ellen csak egy vezethet czélhoz: a nemzeti hagyományok megújítása, a nemzeti renaissance.

Ebben áll a magyar mozgalom leglényegesebb vonása. Felhasználja a belga patrioták és a franczia képviselők által a világba dobott jelszavakat, de alapjában mindig nemzeti marad, erejét ebből meríti. Nemcsak privilegiumainak és külön érdekeinek védelmére kel fel a josephinus rendszer ellen, hanem első sorban azért, mert az idegen. E mozgalomnak a nemzet régi nagy időszakai és alakjai: Sz.-István, Nagy Lajos, Mátyás adják meg a jogosúltságát, az általok előírt útra kell

ismét terelni az attól eltávozott nemzetet. Eltávozott pedig a Habsburgok uralma, különösen pedig a »kalapos király« alatt. Innen e mozgalomnak némileg antidynastikus szinezete, mely az idegen udvarokkal való érintkezésben talált kifejezést.

Mint nemzeti, mint függetlenségi mozgalom, a múltban leli ideáljait: azokat és nem másokat keresi a jövőben, azoknak megtagadását gyűlöli a jelenben. Ebből következik az is, hogy az általános forrongás daczára sehol sem látjuk új elemeknek előtérbe nyomulását. A nemzet most is történeti vezetőit követi: a papságot, a nemességet, még a dynastiát is, mihelyt az nem áll egyenes ellentétben a nemzeti aspiratiókkal.

Könnyű, ha tisztán az intézményeket tekintjük, a reactio vádját emelni e törekvések ellen. És a reactio, Fichte szerint, az egyedűl erkölcstelen politika, mert nem más, mint a meglevőnek, ha rossz is, védése, az újnak távol tartása. Hanem ez a nemzeti irány új, addig nem ismert tartalmat és irányt adott a régi intézményeknek: mintegy csak most, midőn oly közel volt vesztök, lettek nemzetiekké.

Karöltve jelenik meg a nemzeti, az oppositionális elem a régi történeti vezetőkkel. Symbolikus jelentőséggel bir az, a mi Máramaros megyében 1789. úrnapján történt: a nemesek huszáros ruhában jelentek meg, tüntetve, a processión.[1]) »Legelsőben is a nemzeti magyar ruhának felvételén kezdett éledni a patriotismus, mely annál szebb és csodálatosabb volt, hogy már alig lehetett magyar ruhában látni valakit, mindenütt, mint az árvíz, a német öltözet eláradott.« Ung, Bereg, Ugocsa, Szatmár és Máramaros megyékben és a Bánságban a nemzeti ruha volt a nemesi ellenállás külső jele. Ha valaki nem állott hozzájok, házához járnak és addig mulatnak nála, mig nem hivatja a szabót. Épen az északkeleti megyék jártak elől, hol egyrészt legelevenebb a Rákóczi-Thököly korszak emléke, másrészt legnagyobb az érintkezés a confoederáló Lengyelországgal, a honnét Galiczián át egyre érkeztek a hírek.

A nemzeti ruhával együtt megujúl a nemzeti nyelvnek használata. »Mindenek magyarúl beszélnek, a kik nem tudják, tanulják a nyelvet, holott ezelőtt kevés hónapokkal, kivált

[1]) Elnöki acták 78. sz.

nagy társaságban, magyarúl szólót találni nem lehetett.« [1]) Ebből önként következik a német ruhának levetése, a német nyelvnek megvetése. Nagy-Váradon egy úri család által adott bálon 1789. októberben csak két hivatalnok jelent meg német ruhában; az egyiknek kabátját összetépte a háziúr. A két alispán családostúl nemzeti ruhában jött el. [2])

A magyar nemzet sajátságaihoz számítják ezen külsőségek feltüntetését. Hanem akkor ép oly kevéssé hiányzott e külsőségek mögűl, melyek néha nevetséges formában léptek fel, a belső tartalom, mint bármikor, midőn a nemzet egy nagy veszély kiállása után saját múltjában, saját egységében keresi ismét a jövőhöz átvezető fonalat. Maga a császár, ki előtt kétszeresen gyülöletes volt ez az új divat, felismerte mögötte a veszedelmet. »Nem a hosszú vagy rövid kabát teszi, nem is a széles vagy keskeny kard. Úgy látszik, csak azért fordítják a figyelmet e materialis tárgyakra, hogy elhanyagolhassák a lényeget: a vakmerő beszédeket, a gyakori összejöveteleket, a parasztok felizgatását mindenféle szemfényvesztés által és a titkos pénzgyűjtéseket.« [3])

Egyenesen átgondolt szervezetre kellene gondolni a császár szavai után. Ez azonban, mint titkos társaság, alig existált, legalább semmi nyomára nem jutottunk. Existált ellenben tényleg, mert azok, kik különben is vezették a nemzetet, élén állottak ennek a mozgalomnak. [4]) Különben nem magyarázható meg a porosz udvarral szőtt alkudozás, nem a vármegyéknek közös fellépése. Zemplénben Szemere, Biharban Domokos, Szepesben Tőke jártak elől, ugyanazok, kiket különben is fejeiűl tekintett a nemesség. A szükséges összejövetelekre megadta a lehetőséget a számos, különösen északi Magyarországban elterjedett szabadkőmives és rózsa-keresztes társaság, hol együtt volt a nemesség szine-java valláskülönbség nélkűl, és a hol a polgársággal is érintkeztek. [5]) De arra

---

[1]) Keresztúri 183—4. l.

[2]) Anonym feljelentések 18. sz. Tisza Istvánnál.

[3]) Elnöki acták, aug. 2.

[4]) A császár egy anonym feljelentés alapján különösen Berzeviczy J. sárosi földbirtokost tartotta gyanúban.

[5]) Anonym feljelentések.

nem is volt szükség. Egy volt az érzület és Rütlivé lett minden nemesi ház, keresztelő, menyekző, temetés, névnap vagy szüret alkalmával.

Mégis attól függött egyelőre minden, minő állást foglal ez a nemzeti közszellem az épen fenforgó politikai kérdésekkel szemben. A megyegyűléseken alkalma volt. úgy szólván, színt vallani.

Október közepén egymásután nyilatkoznak a megyénkint egybegyűlt rendek. Bármennyire eltérők is feliratik és protocollumaik, egyben teljesen egyetértenek: a rendszer elitélésében, a régi alkotmány helyreállításának követelésében. Legengedékenyebbek még a déli és a horvát megyék: azok ha nem adnak is pénzt, de gabonát igérnek. Csak Somogy él jogfentartással: inkább *ingyen* adja a kirótt gabonát, csak repartitiót nem tür. [1]) Egyáltalában az aulikus megyék Dunántúl elvégzik a repartitiót. Megmagyarázza ezt az a tény, hogy a nemességre kirótt mennyiségnek nagyobb fele ott az uradalmakra esett, [2]) míg a köznemesi birtok aránylag csekélyebb. A hol ellenben a köznemesség dönt, megtagadják a gabonát és az adót egyaránt. mert arról csak országgyűlés intézkedhetik, az ujonczozásért pedig a magistratust teszik felelőssé. Ott a főurak, a nagybirtokosok elválnak a rendek többségétől, kijelentik, hogy kötelességöknek tartják beszolgáltatni a reájok jutó részt. Igy lépnek fel Szatmármegyében gr. Károlyi Antal, gr. Teleki Imre, Csató kam. administrator, továbbá Geőz és Kende alispánok, [3]) így Pest és Fehér vm. mágnásai. [4])

Úgy látszott, mintha szakadás állana be az udvarhoz kötött, a német nyelvhez és culturához közeledő főnemesség, és a minden engedményt a nemzeti függetlenség érdekében megtagadó köznemesség közt. Kétségtelen, hogy az utóbbi állott akkor közelebb ahhoz, mit a nemzeti szellem követelt.

[1]) 13,881/89.

[2]) Vasmegyében 25,000 mérőből 13,300, Sopronmegyében 35,000 mérőből 28,600, Mosony-Győrmegyében 35,000 mérőből 29,000, Veszprémmegyében 21,000 mérőből. 17,200. 14,404. és 14.564. sz. a.

[3]) 13,353/89. 14,165.

[4]) 13.480/89. Almássy jelentése.

És Verbőczy ideje óta neki jutott először a vezérszerep oly ügyben, mely teljes mértékben érdekelte a nemzetet.

Nem érdektelen szemügyre venni, hogyan oszlottak meg a megyék a legfontosabb kérdésnek, a gabonaadásnak és repartitiónak kérdésében.

Megadták azt, a mit a királyi leirat követelt: Bács, Baranya, Arad, Máramaros, Liptó, Árva, Bars, Zala, Somogy, Tolna, Zágráb, Kőrös, Pozsega, Varasd, Verőcze, Szerém, Torontál, Temes és Krassómegyék. Az ezekre kirótt összeg 1.490,000 mérőt tett ki. [1])

Inség, vagy egyéb akadályozó ok miatt, csak egy részt vállaltak el a kirótt mennyiségből: Veszprém, Turócz, Zólyom, Sopron, Győr, Mosony, Vas, Esztergom és Komárom megyék. Szembetünő, hogy ép a leggazdagabb vidékek folyamodtak e mentséghez. E megyékre 924,000 mérő volt kiróva. Ugyanazon okból csak a földesurak tettek ajánlást Trencsén, Gömör, Bereg és Hont megyékben. [2])

Minden segítséget megtagadtak és a subsidiumot országgyűlési tárgynak jelentették ki Szatmár, Pozsony, Nógrád, Pest, Nyitra, Békés, Csanád, Csongrád, Fehér és Heves megyék. Ezekre 1.248,000 mérő jutott volna.

Végre Bihar, Ung, Szabolcs, Borsod, Abauj-Torna, Szepes és Zemplén megyék nemcsak hogy megtagadták a subsidiumot, hanem a magistratusokat egyenesen eltiltották annak behajtásától. Az ezekre kirovott mennyiség 506,000 mérőt tett ki. A kirótt mennyiségnek, mely 3.658,000 mérőt tett ki, körülbelül felét megtagadta tehát az ország. És bár a megyék közűl csak 15 vallott ily nyiltan színt, látjuk, hogy ezek mégis aránylag igen nagy mennyiséggel rendelkeztek.

A megtagadásnak okadatolása felmutatja a hazai specialis sérelmi politikának viszonyát a nagy forradalmi eszmékhez. Minden megye magára látja függesztve a világ szemét, és mindegyik a szerint választja meg és védi állás-

---

[1]) Bars 13,115, Zágráb 13,632, Baranya 13,826, Pozsega 13,882, Arad 13,827. Somogy 13,881 és 14,303, Tolna 14,343, Kőrös 14,044, Bács 14,045, Varasd 14,206, Zala 14,524, Verőcze 14,493, Krassó 14,808, Szerém 14,835, Temes 15,234. sz. a.

[2]) 16,015/89.

pontját. Nógrádmegye protocollumába iktatja, hogy egész Európa előtt igazolvák; habár híven megmaradnak a Felség iránti hódolatban, erőszakos követelésnek nem engednek.[1]) Pestmegye körülbelűl oly hangon tiltakozik az erőszak alkalmazása ellen, mint a hogy Mirabeau a szuronyok hatalma ellen.[2]) Biharmegye rendjei, mint *Cives Regni*, úgy szólván, mint citoyenek emelik fel szavokat.[3]) Borsodmegye szerint, ellene van a mérsékelt monarchiai elvnek, hogy a magyar nemzet ne maga határozzon terhei fölött.[4]) Forradalmi színezetet ad még e feliratoknak, hogy valamennyien igen erősen pártját fogják a misera contribuens plebs-nek, melyet tovább sanyargatni nem lehet. Ezek mellett szinte anachronismus az örökös hivatkozás az 1504: V. t.-czre, mely megtiltja az egyes megyének külön, országgyűlés nélkűl, teher elvállalását, az 1741: VIII. onus ne inhaereat fundo-ra, az 1687: XII-re és másokra. Hanem épen a nemesi kiváltságnak az általános szabadság köpenye alá helyezése képezi e kor hazai közvéleményének jellemző vonását. Jellemző még a leghazafiasabb feliratoknak is loyalis, majdnem alázatos hangja. Valamennyien kijelentik, hogy készen szolgálnák a Felséget, és csak az ország törvényének tisztelete akadályozza meg őket abban. Valamennyien felajánlják véröket és életöket, ha a Felség törvényes módon, országgyűlésen, szól hű magyarjaihoz. Fehérmegye még az által is akar hatni, hogy a diéta segítségét helyezi kilátásba Magyarország elveszett részeinek visszaszerzéséhez.

Lényegben a megyegyűlések eredménye az, hogy a középső és észak-keleti megyék törvénytelennek jelentették ki nemcsak a nemesi adót, hanem a jobbágynak újabb megadóztatását is, és megvonták közreműködésöket az újonczozástól. Ezzel az elszánt akarattal szemben áll a császár október 24-diki rendelete, mely katonai executiót rendel az adót megtagadók ellen.

Az első kérdés az volt: keresztűl viheti-e a nemesség

---

[1]) 13,819/89. okt. 28.

[2]) 13,821. okt. 20.

[3]) 14,137. okt. 26.

[4]) 14,807. nov. 5.

akaratát saját megyéjének területén az administratio ellenében; a másik az. készen áll-e majd a katonaság az engedetlenség megtorlására.

Csak rövid ideig tartott a kétség. Rosenfeld királyi biztos kötelességének tartja jelenteni, hogy a nemességnek eddig is tapasztalt titkos elégedetlensége aggodalmat keltő erősebb forrongásban tör ki, és hogy Szatmár és Ung megye rendjeinek magaviselete, hozzávéve a bihari és szabolcsi generalis congregatióknak, valamint a kassai kerület több megyéjének nyilatkozatait, benne szomorú következések sejtelmét kelti. Nem használ semmi észszerű reábeszélés, sem barátságos, sem komoly intés. A helyzet igen komoly, minden késedelem veszélyes, a belső nyugalom veszélyben forog. [1]) Másnap még világosabban írja le a helyzetet. A megyék inhibeálták a magistratusokat, és félni kell az alattvalók ellenállásától, mert ezek értesültek e reájok nézve oly kedves végzésről. Ungban már is ellenállottak a nemesek a szolgabíráknak. [2]) Néhány óra múlva újabb posta: Szabolcsban visszatartják a szállító szekereket. Sorban érkeznek tőle a panaszok, és a kérések, nem győz várni, míg megerősítik a katonai őrségeket. [3]) A nemesség érzi, hogy nála van a hatalom: bitorlónak nézi a szász Rosenfeldet és az általa odatelepített idegen tiszti kart. Magyarországnak egy részében lényegileg már novemberben megszünt a császári kormány. És a nép csakhamar ratificálta azt, a mit a rendek határoztak. Bihar, Zemplén és Hevesmegye hatóságai kijelentik, hogy veszélyes az újonczozás, mert a községek ismerik a generalis congregatiók végzését. [4])

Rosenfelden kivűl csak még egy kir. biztos, Prónay báró kért katonai segítséget a császári akarat végrehajtására. [5]) A többi belenyugodott sorsába. Mindenütt véget vetettek a földmérésnek, e leggyülöltebb, mert legradikálisabb, újításnak, melyet épen november 25-dikére kellett volna ország-

[1]) Elnöki acták 78. nov. 6.

[2]) 14,191/89.

[3]) 14,659.

[4]) 14,917/89.

[5]) Gömörmegye ellen.

szerte befejezni.[1]) Akkor elbocsátották az összes geometra személyzetet. Adót már alig fizettek az országban. Az év végén 2.575,000 forintra ment a hátralék, az egy évi adónak több mint felére.[2])

Félreértenők József jellemét, ha nem tennők fel, hogy ezen nyilt törvénytelenség ellen ép úgy készen volt teljes szigorúsággal lépni fel, mint bármikor azelőtt. És ha még sem kezdődik meg a katonai executio, ha a császár és a nemzet közti ellentétből nem következett polgárháború, forradalom, ha ő alkudozni kezd az anarchiával, annak csak egy volt az oka: a belgiumi forradalom újabb kitörése és diadala 1789. október 27-én. Magyarországban nem akart második Belgiumot kelteni fel maga ellen. Testi szenvedései egyre gyötrik, nincs egy vidám pillanata. »De ez semmi se volna, csak jobban állanának ügyeink; személyem kevés jelentőségű, hanem ezeket igen sötét színben látom. A porosz királynak ellenünk fordított játéka oly erős, hogy kétségessé teszi a békét a portával, még nagy áldozatok árán is. Tavaszra igen valószinű a háború a poroszok és lengyelek ellen, ehhez hozzávéve Francziaország semmiségét, sőt rossz akaratát, Oroszország kimerülését, a belga lázadást, a lengyelek által Galicziában, sőt Magyarországban is fölkeltett szellemet, végre kimerülésünket: mind ez remegést okoz és csak csuda szabadíthat meg e helyzetből épen és sértetlenül.«[3]) El kellett vonni Magyarországot az ellenséges befolyás köréből, és erre József megtette az első lépést.

Mindeddig figyelembe sem vette a megyék fölterjesztéseit. Még az 1788-ban érkezetteket sem méltatta válaszra.[4]) Most azonban deczember 3-kán kijelentette, hogy felelni fog a számos új fölterjesztésre.[5]) Néhány nappal később elrendeli a földmérésnek, az összeütközés e legáltalánosabb forrásának

[1]) 15,403/89.

[2]) 15,440/89.

[3]) Leopoldhoz írt levele decz. 3-án.

[4]) 11.596/88. Die Mittheilung der Beschwerden der Komitaten an die Statthalterei ist ganz unnütz geschehen und sind selbe blos als unstatthaft zu reponiren.

[5]) 16,015/84. Császári kézirat Pálffyhoz.

és a ház-összeírásnak félbeszakítását.[1] Alkudozik és enged, de rendszerének elveit nem ejti el. Most is legista: kimondja, hogy az alkotmány alapjait nem sértette, és mindazon újítások, melyekben sérelmet láttak a rendek, vagy csak *interimaliter* hozattak be, míg az országgyűlés azokat helyben nem hagyja, vagy pedig *praeparatorius* rendszabályok, hogy egy országgyűlés ezek alapján tanácskozzék, és csak azért nem volt eddig koronázó országgyűlés, mert az illető anyag még nem volt együtt.

Interimalis jellegűek voltak a kir. biztosokat, főispánokat, a törvényszékeket, a deperditákat és katonaszállást illető intézkedések. Ha beválnak, majd befogadja őket az országgyűlés. Praeparatorius volt a büntetőtörvény, földmérés, a telekkönyv, az archivumoknak Budára központosítása.

Látjuk: teljes jogfentartás a király részéről. Csakhogy, a mit eddig mindig csak ködös távolban ismert el, mint valami rendkivűlit, az országgyűlést, mintegy látható távolba helyezte.[2]

Mialatt a kanczellária ilyen értelemben kidolgozta a választ, végkép elsötétűlt a láthatár. Kitűnt az osztrák katonai és polgári kormány teljes képtelensége Belgiumban. Brüssel elveszett. A patrióták közeledése Hollandiához, a berlini udvarhoz és a francziákhoz nem volt titok. Liège-be porosz sereg vonúlt be. »Milyen nyomorúlt az életem! Igy húzom 18 hónap óta, a gyógyszer nem használ, a baj nőttön nő. Akármilyen vég reám nézve a legnagyobb boldogság volna.«[3] Testvére Leopold, kinek szava annál nagyobb súlylyal kellett, hogy birjon, mennél közelebbnek érezte végét a császár, bár igen óvatosan, de azért erélyesen kifejezte kivánságát a magyarok elégedetlenségének megszüntetése iránt, az által, hogy nekik engedni kellene.[4]

---

[1] 16,128/89.

[2] Kabinet levéltár 1790. 68. sz. *Függelék.* decz. 8. resolutio.

[3] Deczember 10-ki levele Leopoldhoz.

[4] Decz. 14. Azzal kecsegtetem magamat, hogy Magyarországban és Galicziában a porosz és lengyel emissariusok működése daczára nem lesz zendülés, különösen most, midőn ott annyi a katonaság. De ha valaha tartani kellene valamitől. »je crois qu'il serait de la dernière im-

Igen nehéz feladat hárúlt most a magyar hivatalos és nem hivatalos aristokratiára: megtalálni a közvetítés útját a két véglet közt, mely már-már fegyverrel állott egymással szemben. Saját állása is veszélyeztetve volt. Traditiója nem engedte a köznemesség mozgalmaihoz való csatlakozást, és közte és a generalis congregatiók közt meglehetős nyilt volt az ellentét. A világi főurakat és hivatalnokokat az 1789. év folyamában erősen a királyhoz fűzte az a körűlmény, hogy akkor adták örökbérbe az újabban lefoglalt egyházi birtokokat, melyek gyakran igen alkalmasak voltak dominiumaik kikerekítésére. Százával érkeztek az ilyen folyamodások, és a folyamodó nyiltan nem léphetett fel az adományozó, a császár ellen. A josephinismus legszélső követői — ezeknek tekinthetjük a kir. biztosokat — máris elvesztettek minden befolyást a nemességre. Nem volt azonban hiány oly főurakban és főhivatalnokokban sem, kik a megyei gyűlések alkalmával nyiltan az ellenzékhez szegődtek. Ilyen volt Forgács Miklós gr., a régi főispán Nyitrában, ilyen gróf Esterházy Ferencz udv. kancz. tanácsos, a volt főkanczellár fia Pozsonyban, ilyen Ócsai Balogh Péter szeptemvir Nógrádmegyében.[1]) Gr. Esterházyt a pozsonyi congregatióban tartott beszédeért hivatalától foszttotta meg a császár.[2]) Ezek a férfiak, kiket, úgyszólva, az osztály enfants terribles-jeinek lehet tekinteni, megmutatták, hogy a főrangúak közt sem ölte meg egészen az udvari kegy a nemzethez való tartozás tudatát. A mint akkor állott a dolog, a nemesség alig fogad el tanácsot és közvetítést idegentől: az aristokratia megmutatta, hogy épen nem idegen, és magyar is lehet hű királyához.

Deczember 18-án kelt a rescriptum, mely már külsőleg is szakítást jelöl a systemával. A rendekhez való közeledést kifejezi, hogy a királyi leirat szövege nemcsak német, hanem magyar is. Tartalmilag pedig az a lényeges, hogy egészen alkotmányos alapra áll, és elismeri a sérelmek orvoslásának

portance de rechercher les causes possibles de leur mécontentement et de les prévenir en les remédiant et les contentant, si cela était possible, pour prévenir une explosion quelconque toujours malheureuse.«

[1]) 15,787/89.

[2]) Elnöki acták 162. sz.

szükségét. »Igérjük mindazonáltal néktek a mi királyi szavunknak erejével, a melynek megértésére Mi titeket itten összegyülekeztettünk, hogy mihelyt a Békesség mindenütt a mi tartományainkban helyreállíttatik, Önnön magunk azonnal a törvénynek tartása szerint való országgyűlést hirdetni és ott azon Panaszokat a Mi Híveinkkel az Ország státusaival és Rendeivel együtt tanácskozásainknak tárgyáúl felvenni, és a Nemzetnek állandó javát munkálódni úgy fogjuk, hogy az állandó oszlopokon nyughassék.« [1]) A királyi autoritásnak az által volt elég téve, hogy míg a gabona megadására kész megyéknek kifejezte az uralkodó megelégedését, az azt megtagadókkal kedvetlenségét tudatta és őket hathatós eszközökkel fenyegette. A legszélső megyéket, melyek az 1608 : XI. t.-cz. értelmében diéta tartására szólították fel az országbírót, eleinte válaszra sem akarta méltatni a császár »illetlenségök miatt«, de később »különös kegyből« elállott e szándékától. [2])

A bizalom helyreállítását király és nemzet közt helyezték kilátásba József magyar miniszterei, Pálffy főkanczellár és Zichy országbíró, ha ilynemű válaszszal örvendezteti meg a rendeket. [3]) Ezt a feudalis viszonyt uralkodó és jobbágy közt nem ismerhette el az a császár, ki magában egy elvont eszmének, az államnak képviselőjét, és az állam minden lakójában annak polgárát, a maga alattvalóját látta. Tulajdonkép ebben áll a fordulat alkotmányos, társadalmi jelentősége. Lerontotta a rendszer elméleti alapját. A császár beleegyezik, jó hatást vár. »Könnyen igérhetek egy kissé távolabbi időre valamit, nem mintha nem akarnám megtartani, hanem mert már nem pillanthatok mélyen előre.« Épen akkor érte betegségének oly heves rohama, »hogy többé szerencsés existentiát nem remélhetett.« [4]) Akkor ismerte fel betegségében a mellvizkór jeleit. Személyiségétől már egészen eltekintett, elveinél pedig, melyekkel magát annyira azonosította, mégis előbbre tette a monarchia fennállását, a dynastia folytonosságát.

[1]) Elnöki acták 184. sz.

[2]) 16,329/89.

[3]) 16,016/89. decz. 9.

[4]) Elnöki acták 194. sz.

Ha egy addig uralkodó irány, hosszabb nyomásnak engedve, elhagyja a merev tagadást a vele szemben álló erővel, és az alku terére lép, mindig kérdéses marad, elég-e az, a mit igér? nem késő-e a megtérés? A reactiónak e törvénye jut most alkalmazásra Magyarországban is. Annál jobban kellett tartani attól, hogy az alkudozás csak nagyobb ellenállásra fogja buzdítani a magyarokat, kik most már bizvást számítanak a győzelemre, mert a diéta csak igérve van, a sereg élelmezéséhez és kiegészítéséhez való hozzájárulást pedig mindjárt követeli a császár.

Most kellett eldőlni: el akarja-e vetni a nemesség a systemával együtt a dynastiát is, beláthatatlan veszélyekbe sodorva hazáját, vagy pedig megelégszik-e az alkotmány helyreállításával?

A január derekán tartott megyegyűléseken most már diadalt ül az előbb csak küzdő nemzeti, nemesi szellem. Dagadozó árja sok salakot hordott magával, hisz hazafi lett, a kit a rendszer bárminő okból üldözött. »Valaki csak a száját táthatta, mind assessornak tették.« [1]) Azelőtt az egész gyűlölség a rendszer, annak eszközei: a német nyelv, a földmérés ellen irányúl, most annak megsemmisítése volt a minimum, a régi nemesi szabadság visszaállításához pedig sok járúlt a lengyelhez hasonló turbulentiából. Több megyének lelkiismeretét kielégíti a rescriptum legista megkülönböztetése, mihelyt pedig a paragraphusok álláspontjára áll, már radicálisan nem léphet fel a királyi hatalom ellen. Egészben véve a fő evolutio 1789. októberhez képest abban áll, hogy míg akkor Magyarország nagyobb fele minden panasz daczára elismeri a jelen állapot törvényességét, most az egész Magyarország egy annak elitélésében.

A január derekán tartott congregatiók már kivétel nélkűl a nemzeti oppositio közös talaján állanak. Az egymás közt október óta folyó érintkezés, feliratataik egymással való közlése idézte elő leginkább ezen eredményt. Hanem határozataiknak nuance-ai is érdekesek, mutatják minő befolyások alatt állott akkor a nemzeti szellem.

---

[1]) Keresztesi 190. l.

Pozsonymegye nem is tartaná magát nemesnek, ha nem segítené királyát teljes tehetsége szerint. Hanem a szállítás kötelessége, a nem fizetés, az executio törvénybe ütközött. Ők törvényes módon járúlnak az ország védelméhez a diétáig is. Hanem addig is követelik a korona hazaszállítását, a régi méltóságok és a klérus visszaállítását, a felmérés megsemmisítését, az archivumoknak a régi kezekben maradását, a nemesekre kedvezőtlen új törvénykezési rend eltörlését.[1] Itt Verbőczy népe beszél. Európai befolyásra csak ily phrasisok mutatnak: a világ színe előtt, vagy szövetség király és ország közt.[2] Turóczmegye, melyet Zólyommal egyesítettek, első sorban saját restitutióját követeli.[3] Sárosmegye aulikusból egyszerre átcsapott a király és ország közös érdekeinek és a nemzet jogainak szószólójává. Versbe foglalja programmját:

Megsérti a királyt s rólla rosszúl itél
A ki Eő előtte igazat szólni fél.
Mert a király s Haza nem két különös test,
Hogy egynek hasznával másnak vethessünk lest.
Hiszen minden király a feje a népnek,
Ha egy romol, a mást nem mondhatjuk épnek.
Valljon melyik okos s jó főnek tetszenék,
Ha a kezét lábát előtte mettzenék.
Jó Udvari ember azért soha sem vólt,
A kiben Hazája szeretete meghólt,
Ellenben Hazáját soha sem szerette
Királya hűségét a ki félre tette.[4]

Nyitramegye szerint az egész Európabeli nemzetiségeknél ismeretes, Magyarországnak aristocratico-monarchicus alkotmánya. Hanem »ezek a régi szabadságok megegyeznek az egész világ népeinek köztörvénye értelmével, sőt a természeti emberészszel is.«[5] Ime a corpus juris szövetsége Rousseauval és az emberi jogok nyilvánításával. Nem lehetett e szövet-

[1]) Elnöki acták $21/_{90}$. jan. 18.

[2]) In conspectu Orbis. Liga inter Regem et Regnum.

[3]) 23. sz.

[4]) Felirat gr. Pálffyhoz, eln. acták 24. A vele járó feliratot az uralkodóhoz egy nemes az előbbiekhez képest »kanabb keménységűnek« tartja. G. F. levele Bükk Lászlóhoz. Bükk levéltár. 1790. jan. 27.

[5]) $1520/_{1790}$.

ségnek más eredménye, mint ez a nyilatkozat: »Kintelenek leszünk födhetetlen védelmezésünkre gerjedni, és minden törvénytelen és erőszakos préselésektől, adózásoktúl az természet vonzásábúl magunkat megoltalmazni.« Pestmegye rendjei szomorúnak festik sorsukat, mert folyton ingadozni kell az örökölt fejedelem iránti hűség, és a szentesített törvények sérthetetlen megőrzése közt.[1]) Igen határozott és következetes Nógrád vármegye: nincs más czélja, mint a restitutio in integrum. »Ha a régit visszaállítjuk, tökéletesen hiszszük, hogy az Isten előtt és az egész Európa előtt megállható dolgot cselekedtünk. Ha pedig megváltozhatatlan volna Ő Felsége akarata, hogy a diétát csak a béke helyreállítása után hirdesse ki, méltóztatnék a törvényeket és alkotmányos jogokat, valamint azok meztelen önkénynyel diétán kívül megsértettek, azonnal diétán kívül orvosolni.«[2])

Zajos jelenetek folytak mindenütt, a hol a királyi biztos idegen és gyűlölt volt és nem birt a rendeknek imponálni. Prónay nem győz panaszkodni a fölött, mi történt Honthban, Nógrádban. A megyei hatóság és a tisztviselők lemondtak; erre a congregatio megerősítette ugyan a magistratust, de úgy, hogy a régi módon kormányozzon. Sok táblabírót választottak, a felmérés actáit lefoglalták, új pecsétet csináltattak, a német nyelv használatát eltiltották, végre határozataikat minden megyének tudomására hozták. »Kimondhatatlan, mit kell e congregatióknál hallani, és minő illetlenségeket kell elszenvedni.«[3]) Felmentését kéri. Rosenfeld már előre annyira fél a gyűléstől, hogy betegnek jelenti magát, ép úgy tesz Győry gróf. Haller még a gyűlés előtt kijelenti, hogy a Felség iránti hűségből, minden zavar elkerülésére nem nyúlt erőszakhoz, nem rendelt el egyetlen executiót. Hanem azért Biharmegye gyűlése még csak kir. biztosnak sem ismerte őt el, mert ő főispán, commissarius pedig mostanában minden falusi notárius. »Voltak sok más ily gúnyolódó beszédek, melyeknek hallgatásában lehetett csudálni gróf Haller nagy békességes

---

[1]) 1162/90.

[2]) 35. Elnöki acták.

[3]) U. o. 32. sz. Selmecz. jan. 20.

türését.« [1]) A megyénél Domokos Lajos, a volt debreczeni főbíró, kit a császár letett hivatalából, korlátlan hatalmat gyakorolt. [2])

Voltakép a közigazgatás megszünt. Zichy országbíró már újév táján felfüggesztette az élelmezéshez szükséges termények beszállítását a congregatiókig. [3]) Az ujonczozáshoz, mely egy félév óta volt már elrendelve, Szepes, Sáros, Abauj, Zemplén, Ung és Temesmegye még nem adott egy embert se, Borsod 108 közűl csak 22-őt. A megyék már tényleg elszakadtak a központtól, midőn kijelentették, hogy német nyelven írt rendeleteket többé nem fogadnak el. Csak néhol nyugaton tettek szerény kisérleteket nemcsak a kirótt termésnek, hanem a hol az nem volt, annak megfelelő pénznek is behajtására. [4])

Minő ironiája a sorsnak! II. József alatt oly erőtlen, oly megvetett lőn a kormány, minő II. Ulászló ideje óta nem volt.

Szembetünő vala, hogy a rescriptum, mely még 1788. nyarán boldoggá tette volna a nemzetet, most már nem elégített ki senkit. Még a kik elfogadták is, csak első lépést láttak benne más, sokkal fontosabb változtatások megtételére. Most a restitutio in integrum a jelszó. De ha tovább tart a forrongás, annál sem lehet megállani. Egyenesen revolutio kitörésétől, a dynastia-ellenes irány felűlkerekedésétől kell tartani. Ha az udvar nem siet vissza a Mária Terézia-féle álláspontra, könnyen Rákóczy táborában találja a nemzetet.

Nehéz állása volt József magyar tanácsosainak, ha a császárt értesíteni akarták a közszellem e változásáról. Annyi éven át állították, hogy a nemzet mindent elfeled, ha királya újra alkotmányos térre lép, annyiszor ismételték ők a rendek igéretét, hogy mindenöket felajánlják, ha a király szabad, önkéntes támogatásukat veszi igénybe. Most ez megtörtént, és az eredmény a császárnak adott igazat, ki az első engedménytől is visszariadt, mert az csak lépeső lesz többhöz, mindenhez.

[1]) Keresztesi 189. l.

[2]) Ld. föntebb.

[3]) 280/90. sz.

[4]) Bajnán, Magyar és Német-Szögyénben. 902/90.

Zichy országbíró fejtette ki legvilágosabban a helyzetet. Ő ugyan sokszor állította szóban és írásban, hogy bármily erős is az ellenszenv az újítások ellen, de általános ellenállástól nem kell tartani. »Hanem egy idő óta annyira megváltoztak a körűlmények, hogy meg kellene feledkeznem minden kötelességemről, melylyel monarchámnak, mint hű alattvaló jóltevőmnek, ki mindig elhalmozott kegyével, forró hálából tartozom, ha Felségedet nem figyelmeztetném, és legfelső színe elé nem terjeszteném a magyar tartományoknak ijesztő, de igaz képét.«

»Mióta Francziaországban és Belgiumban kitört a forradalom, a nemesség általánosan fölemelte szavát. Mintegy felkelt szendergéséből új erőt nyerve. Hangja oszthatatlanúl és egységesen harsogja a törvényeket és a szabadságot.«

»Az alattvalót kimerítette a már harmad éve tartó háború elviselhetetlen terhe; elégedetlen, haragos lett. Egy szikra elég a tűz fellobbanásához, mert a paraszt tudja, hogy a rendek több izben pártját fogták gyűléseiken, de hiába.«

»Veszélyben forog itt minden, a sereg, a raktárak, az uralkodó hívei. Minden nap várható a zendülés kitörése, különösen ha tekintetbe veszik a külföldi hatalmak áskálódását.«

»Nem segíthet más, mint az országgyűlés kihirdetése legkésőbb júniusra, a büntető törvénykönyv érvényen kivűl helyezése, az actáknak visszaszállítása, a megyei választások elrendelése.« [1])

Ime, a magyar kormány feje most ott áll, a hol az annyira oppositionalis Nyitra megye. A viszonyok gróf Zichy Károly és gróf Forgács Miklós közt megszüntettek minden politikai különbséget.

Hasonló meggyőződésre jutott a magyar kanczellária is. Engedni kell mindenben, »különben az Európában általános forrongás befolyása alatt oly feszültség állhat be, melynek nem lehetnek jó következései. Magának a Felségnek érdeke az engedés, mert monarchikus államban nem lehetséges kormány egy középrend nélkűl, mi a nemesség.« Mint a kan-

[1]) 34. Elnöki acták. jan. 29.

czellária igen euphemistice mondta, le kell ereszkednie a Felségnek hű rendjei fogalmaihoz.

Oly nagynak látszott a veszedelem, hogy maga az egész monarchia hatalmi állásának leghivatottabb képviselője, Kaunitz herczeg, kihez már régebben fordúltak pártfogásért a magyarok, most tekintélyének és állásának egész súlyával részökre állott. Bármennyire át volt hatva korának szellemétől, nem értett egyet a császár radicalis, hirtelen eljárásával, mely a monarchiát, melynek nagyságáért ő annyit tett és fáradott, az örvény szélére ragadta. Ha szabad különböző epochákat összehasonlítani, igen sok az érintkezési pont a közt, mely 1790. januárban volt, és a közt, melyet 1866. tavaszán értünk meg. A dynastiát északról és dél felől fenyegeti az ellenség és Magyarország elégedetlen.

Csak is ide vonatkozó javaslatainak elfogadásától, melyek nagyjában megegyeztek a magyar miniszterek tervezetével, remélte az államkanczellár a legnagyobb szerencsétlenség elhárítását, és a monarchia megmentését.[1]) A közös tanácskozás, melyet a magyar kanczellária az államival tartott, magáévá tette ezen elveket. Főjavaslatai abban állanak, hogy a törvénytelen intézkedéseket még az országgyűlés egybehívása előtt vissza kell vonni, magát a diétát pedig legkésőbb 1791-re összehivni.[2])

Kaunitz még egyszer, a döntő perczben fölemelte szavát. Szinte fáj, minő ridegen szól szerencsétlen uralkodójához, mintha szemére vetné, hogy ő, csakis ő döntötte monarchiáját e kétségbeesett helyzetbe. Mintha az ész szólna a szívhez.

»Teljesen egyetértek az előterjesztéssel, és csak azt kivánom, hogy az illető javaslatok rögtöni megvalósítása azon következéseket idézze elő, melyeket a magyar kanczellária vár. A kedélyek annyira fel vannak izgatva, a bizalom annyira elveszett, hogy annak ellenkezője is nagyon lehetséges. Azért félek, meg sem elégszenek vele, ha egy időben nem állapítják meg az országgyűlést is ez évre tán június 1-ére, és időközben

---

[1]) Durch deren genaue Befolgung allein das grösste Unglück für den Staat noch abgewendet und die Monarchie gerettet werden kann. Jan. 25. Vortrag. Bécsi állami levéltár. *Függelék.*

[2]) 318/$_{90}$. jan. 26.

jó szóval nem igyekeznek megnyerni a nemzettől azt a sürgős segítséget, melyet utólag az országgyűléstől törvényesen kell kieszközölni.«

»Felséged kegyeskedjék megemlékezni, hogy Németalföldet elvesztette, tán visszahozhatatlanúl, egyedűl csak azért, mert jól átgondolt 1787. június 20-i előterjesztésemet nem csak zokon vette, hanem azóta is mindenben épen annak ellenkezőjét rendelte el.«

»Nagyon is kell tartani attól, hogy a monarchiát ugyanaz a szerencsétlenség fogja érni, még pedig a magyar nemzet részéről, mely külföldi támogatásnak sem lesz hijával, ha mostani véleményem nem lesz szerencsésebb, mint az akkori volt.«

»Kérve kérem Felségedet, mint becsületes ember, ki fejedelmének javát akarja, rendelje el haladék nélkül legalább mindazt, mit a magyar-erdélyi kanczellária javasol.«

»Adja Isten, hogy Felséged erre elhatározza magát! és e forró kivánsággal ajánlom magam Felséged folytonos kegyébe, melyet azon 50 év alatt legfenségesebb házától megérdemelni igyekeztem.« [1])

Nem igen van arra példa, hogy valaha a halállal küzdő ember döntött volna ily nagy fontosságú, egy hatalmas monarchiának, egy nemzetnek történetét új ösvényre terelő ügyben. Mintha a sors meg akarta volna mutatni, hogy a mit Mária Terézia fia teljes erővel, szabad akarattal tűzött ki élete czéljáúl, magának kell megsemmisítenie, mert úgy sem élheti őt túl. A problema egész sötét valóságában állott előtte, és betegségének agoniáiban leghívebb tanácsosai nem menthették őt fel a kínos végzés hozatalától. Nem szünt meg monarcha lenni, az ő dolga volt elmélkedni, megfontolni olyan állapotban, minőben a szegény családapa már csak gyöngéd kezek búfeledtető ápolását érzi. Az ily határozásnál kell, hogy feltünjön előtte egész munkás élete, minden egyes intézkedése visszavonásánál lelki szeme előtt állott, hogyan hozta azt? mit várt tőle? miért hiúsúlt meg várakozása? És az egész hosszú sorban nem volt egy se, melyen ne csüngött volna lelkének lelkével, mely ne képezte volna egyéniségének részét.

[1]) *Függelék.*

Az a kötelességérzet, mely őt eszméi megvalósítására ösztönözte, követelte meg tőle azok megsemmisítését. Ő a mulandó, eszméi feltámadhatnak, de élni kell a monarchiának és az azt alkotó és összetartó dynastiának.

»Ily körülmények közt semmit sem ér a fél tett. Hogy tehát egyszerre elejét vegyem a magyar és erdélyi rendek minden elgondolható, a méltányosságnak csak szinével biró panaszainak, minden uralkodásom alatt kelt általános rendeleteket és intézkedéseket el akarom törölni, és őket azon állapotba visszahelyezni, melyben ő Felségének a boldogúlt császárnénak halálakor voltak. Ebből csak a tolerantia patenst, az új lelkészrendezésre vonatkozó intézkedéseket, végre az alattvalókra vonatkozót veszem ki. A koronát és az ország többi clenodiumait, mihelyt a budai várban lesz számukra illő hely, oda kell átvinni. Mivel ez által a sérelmek megszünnek, a rendek már nem fogják oly sürgősen követelni az országgyűlést, melynek megtartása a mostani viszonyok közt és roncsolt egészségem miatt lehetetlen. Remélem, hogy a rendek ebből belátják önzéstelenségemet és javokra czélzó törekvésemet, és méltán elvárom tőlök, hogy az államot egyelőre el fogják látni ujonczokkal, és a sereget a szükséges készletekkel. A földmérés úgy szakíttassék félbe, hogy a már meglevő mérés és becslés, mert már annyiba kerűlt, és mégis szükséges, még felhasználható legyen.«

»Ily értelemben fogalmazandó a rescriptum. Szívemből kivánom, hogy Magyarország ez intézkedés által annyit nyerjen boldogságban és jó rendben, mennyit minden tárgyban rendeleteim által akartam megszerezni.« [1])

Kaunitztzal ily szavakkal tudatta elhatározását. »Látni fogja, hogy a viszályt gyökerestől akartam megszüntetni, ha ez nem találna használni, már el van határozva a lázadás.« Végűl megköszöni jó tanácsát, melyre a nehéz körülmények közt, és midőn nyomorúlt egészsége őt egészen leveri, még jobban reá szorúlt.

---

[1]) A m. kanczelláriai levéltárban 2352. sz. a. nincs meg az eredeti; másolat a bécsi állami levéltáréból. A császár jan. 30-án írta alá. A kanczellária, midőn az országgal közölte, ante datálta jan. 28-ra.

Maga a császár megmondja, mennyire nehezére esett ez az elhatározás. A magyar zavargások igen veszélyes színt öltöttek. A diéta összehívása ilyenkor egyértelmű lett volna teljes zürzavarral. »Néhány követelés megadása nem lett volna elegendő, tehát reászántam magamat, bár kínnal, minden rendeleteim visszavonására.[1]) Ez elvág mindent, és meg kell várni az eredményt«.

József császár alkotásainak nagy része rombolás vala; ez a nagy lerombolása önalkotásainak hatalmas alkotássá lőn. Nemcsak önmagának legyőzése, a resolutio kibocsátása, államférfiúi tény, annak formulázása is ép azt mutat, mivel Józsefnél oly ritkán találkoztunk: bölcseséget, a lehető iránti érzéket. Három sudár oszlopot hagyott épen, mely a késő századoknak is hirdeti dicsőségét. A tolerantia a vallásfelekezetek viszályai fölé emelkedő állami hatalom eszméjét; a lelkészrendezés az állam gondját minden alattvalójának erkölcsi és vallásos nevelésére; a jobbágy patens az állam gondoskodását legelnyomottabb polgárairól, és a felség igazságos humanitását. Míg e három oszlop áll, mindig csak idő és alkalom kérdése marad az őket befoglaló sötét gót épület fennállása.

Még egy nagy eszméjének keresztűlvitelét tartotta fenn a jövőnek, midőn azt a jelenben el kellett ejteni. Mert mi más a földmérés eszmei alapja, mint a közteherviselés?

Miért mondott le élete művéről? Hogy a magyar és erdélyi rendeket kibékítse az állammal és megnyerje szolgálataikat annak külső hatalma fentartására. És ezzel lényegét találta el a pragmatica sanctio által létesített dualisticus monarchiának. Magyarország külön alkotmányának élvezetében marad, de azért kifelé a többi országokéval egyesíti erejét. És ez az eszme győzte most le a másikat: azt, hogy Magyarország minden tekintetben beolvasztassék a monarchiába. A centralisatiót feladta, hogy a monarchiát megtartsa és megerősítse.

Ha csak fájó szívvel válhatott meg a jótékony absolutismustól, a gyors és biztos központosítástól, mennyivel inkább kellett még fájlalnia, hogy az ország felvirágzását, társadalma újjáalkotását czélzó rendelkezéseinek is alá kellett írni

---

[1]) Leopoldhoz febr. 7. Je me suis donc exécuté, non sans peine.

a halálos itéletet. A nemesség zajos féktelensége már is mutatta, minő szükséges itt az autoritás. Nem kellett-e a nemzeti visszahatástól, mely oly haraggal fordult minden idegen ellen, vagy a latinnak csontosodott aviticus uralmát várni, vagy a minden culturát eltaposó ó-hún szellemnek feltámadását? Ha ez bekövetkezik, ha Magyarország a német nyelv elnyomásával a barbarságba sűlyed vissza, ha a nemes ismét barmát látja jobbágyában, akkor valóban romba dől minden, a mit József alkotott. Ha pedig megmarad az az általa hirdetett felvilágosodás, [1]) ha ez a nemzet csakugyan megérett sorsának intézésére, akkor műve fennmarad épen azok által, kik annak formáit legerősebben megtámadták.

A császár sem akarta egészen a restitutio in integrumot, de a nemzet sem. A császár a humanitást akarta kimenteni rendszerének hajótöréséből; a nemzet a régiből első sorban azt követelte vissza, mi nemzeti volt: önállásának, műveltségének tudatára jutott.

József a decz. 18-iki rescriptummal, nyelv dolgában eléje ment a magyarok óhajának, félig-meddig hivatalos nyelvvé téve a magyart. A megyék többnyire felkapják ezt a még igen gyenge fonalat, és tovább szövik a nemzeti nyelvnek az őt megillető helyre helyezése által. Meglehetősen magában marad Baranyamegye, mely elsőséget ad a latin nyelvnek a magyar fölött. Mert igaz, hogy a magyar az ősi, az anyanyelv, de a latin a törvényes, azon írvák a privilegiumok és oklevelek.[2]) Különösen jár el Somogymegye, mely a *latin* nyelv visszahelyezéseért esedezik *magyarúl.*[3]) Hontmegye ellenben kijelenti, hogy nem azért ír latinúl, mintha magyarúl nem tudna; tudják és szeretik e nyelvet és még az nap elfogadnák azt a diétán.[4]) A császárhoz latin nyelven forduló megyék is magyarúl írnak fel a kanczellárhoz, »az ország egyik feő oszlopához.«[5]) Végre a kanczellária is magáévá teszi a nemzeti nyelv ügyét. A visszavonást eredményező előadásban így ír

[1]) Aufklärung. Zichy gróf jan. 29-i följelentésében.

[2]) 954/90.

[3]) 2161/90.

[4]) 1738/90.

[5]) Pest-Pilis-Soltm. Eln. acta 28.

felőle Pálffy gróf: A német nyelv lehetetlen, azt hiszik felőle, hogy a magyar nyelv és a nemzet emlékezetének eltörlésére czéloz. Ezért a harag e tárgyban minden leirást felűlmúl, és sokkal kevesebbet törödnek e nyelv megtanulásával, mint akár előbb: ellenben különös gondot fordítanak a magyar nyelvre, melyen 3—4 év óta több könyv jelent meg, mint azelőtt egy század alatt.[1]) A latin nyelv visszafoglalja tehát polczát, de már él és erősödik egy új és nagy kilátású praetendens: a magyar nyelv.

Viszont a korszellem követelte eszmékben a rendek egy része közeledett a császár által vallott és követett elvekhez. Valamennyien felszólalnak a misera contribuens plebs érdekében, és ha ez a legtöbbnek kezében csak fegyver a rendszer ellen, mégis a fölemlítés mutatja, hogy a nemesség is érzi a felsőség kötelességét az alattvaló iránt. Legpathetikusabban ad ennek kifejezést Gömörmegye. »Midőn a nemzetek a természeti állapotbúl a Polgári Társaságban általköltöztek, a köz Boldogságot tették volt ki Tárgyúl. — Noha ezen adózó szegény nép Felségednek és nekünk is vérünk, mégis az emberiség méltóságából annyira leszállíttatott, hogy sokan közűlök a vadaknak konyhájára szoríttatva lévén, holmi makk fű és polyva eledelekkel puffasztják hasukat.«[2]) A Kölcsey, Deák és Bezerédj iskolájának eredetei ide vezetnek vissza.

Látszólag chaos Magyarország, és az marad az 1790—1. országgyűlésig és a koronázásig. De e chaosban már észlelhetők a jövő fejlődés csirái.

[1]) Elnöki acták $22/_{90}$.

[2]) $2045/_{90}$.

Magyar hajnal hasad, de meg nem virradt még
Hát estig ki tudja millyen leszen az Ég?
Sok napnak volt már víg reggele s felköltte,
Nyugtáig azonban sok keserűt tölte.
Örülj, de okosan, ne hirtelenkedjél:
Sok vagyon még hátra; azon törekedjél,
Hogy több sebeid is mind bégyógyúljanak. —
Igaz az is szépek a tett ajánlások,
De mi könnyen férnek azokhoz rontások stb. [1])

Ilyen örömmel vegyes aggodalom volt akkor az ország jobbjain uralkodó hangulat.

És csuda-e, ha a felébredt nemesi öntudat sok helyütt még a tett engedményeket is keveselte. »Az elmúlt Napokba oly ritka s váratlan kegyességű és minden Reményltetéssel teljes Császári parancsolat érkezett, hogy már sokaknál Háládatlanságnak látszatnék, a kivánt Életet és katonákat megtagadni — én ugyan még ezen parancsolatot nem olvastam, de látatlanúl is csak azt tartom, hogy kötve higy a komának.« — És e hangulattal együtt jár az úri dacz a jobbágy ellen — »kiket a Természet azon állapotba helyeztettvén mintegy örökös nyomorúságra eljegyzett, s a törvény az adófizetésre eltökéllett.« [2])

A közszellem ilyen nyilvánulásaira és annak átalakulására II. József, nagy resolutiója után, már nem gyakorolt befolyást. Szinte mechanikusan elvégezte a folyó ügyeket, visszahelyezte a régi főispánokat, újakat nevezett ki, Budára küldte a koronát, aláírt, míg ereje bírta, még egy nagy fájdal-

---

[1]) Abban az időben rendkivűl elterjedt vers. Darvas Ferencz írta, az első helv. hitv. helytartótanácsos. Kiadta Kazinczy Ferencz. Heliconi virágok. 1791. 3—4.

[2]) Gombos Ferencz levele Bükk Lászlóhoz. Gombosfalva február 21. 1790.

mat szenvedett át: kedvelt unokahugának Erzsébetnek, Ferencz főherczeg nejének halálát — aztán ő is örök nyugalomra hajtotta fáradt fejét (1790. februarius 20-dikán.) »Az ő halálával olyanná lett Magyarország, mint az árvíz, mely, midőn a gátakat elszaggatta, mindenfelé kicsap nagy rohanással, és a mi eleibe akad, elragadja.«

FÜGGELÉK.

I.

A közjog kézikönyvéről.

1. Soll nichts ohne Beweise behauptet, diese nur aus echten Quellen beigeholet, auch allemal die Stellen, worauf die Beweise sich gründen, sorgfältig angedeutet werden.

2. Sind Hülfsmitteln nur zur nähern Beleuchtung und dann erst anzuwenden, wenn die Beweise aus den Quellen vorher angeführt worden sind.

3. Da, wo es an entscheidenden Beweisen fehlt, muss auch der Ausspruch nicht entscheidend seyn.

4. Bei jeder Behauptung muss dasjenige, was ihr entgegen sein kann, nicht verschwiegen, daher jeder wichtige Gegenstand historisch behandelt, und nach Zeit und Umständen genau erörtert werden.

5. Sind Vorurtheile und alberne Volksmeinungen ganz zu verbannen, oder wenigstens nicht zu bestärken; von dieser Art ist zum Beispiel die vorgebliche Herrlichkeit der Krone; die von dieser Eigenschaft abgeleiteten Rechte sind auf den Staat als wahren Ursprung zurück zu führen.

6. In Ansehung der Majestätsrechte muss jede Einschränkung durch den klaren Buchstaben eines Fundamentalgesetzes oder Vertrages bewiesen werden.

7. Bei der Materie von Einkünften ist das ehemalige lucrum camerae historisch zu beleuchten und zu zeigen, worin es bestand, wer es auszuschreiben berechtigt war, wer es bezahlen musste, und wie es sich endlich verloren hat. etc.

Joseph.

(8386/1785. Kancz. levéltár.)

II.

Maximae Status Pro Regno Hungariae.

Per Franciscum Grossinger, Augustissimo Imperatori Josepho II° praesentatae, ac per Com. Fr. Eszterhazy Cancellario in Contemptum Auctoris Projectistae Consignatae.

1. Quamvis actu Hungaria incapax sit rebellandi, nihilominus tamen, valde Securitati huic invigilandum. Quem in finem:

2. Maxima Pars Militiae in Superiorem Hungariam, id est Abaujvár, Zemplin, Zabolch, Ugocsa, Ungvár, Beregh, Szathmár et Sáros, velut Russiae et Poloniae conterminos dislocetur.

3. Militia haec e Legionibus Germanicis constet, siquidem occasione Rebellionis Militia Hungarica facile Nationi adhaerens, et infidelis reddi queat.

4. Ut eo magis Militia cultivetur Hungarica, securissimum remedium est, Legiones Hungaricas Generalibus Germanicis, et Officialibus tradere; Hungaros, vicissim ad Legiones Germanicas disponere, siquidem Militaris Status, pro Norma Civilis Status haberi queat.

5. Sollicite curandum, ne Dignitas Palatinalis amplius in Hungaria appareat; immo neque Titulus Locumtenentis, qui nocivas in animis Hungaricis sequelas parit. Nomen Gubernatoris, quod alioquin Hungari jam obtinuere, multo amplius Aulae favens fuit.

6. Summa attentio habenda ad Supremos Comites, qui animae sunt Comitatuum. Qui si aulae obsequentes sunt, erit et Comitatus. Cum igitur hi Arbitrio Regis eligantur; nemo eligendus, qui non sufficientia, sui in Aulam studii Argumenta ostendisset.

7. Officium Haereditarium Supremorum Comitum, conformiter Legibus tollendum, ut jam in Episcopis adimpleri ceptum est.

8. Non minor attentio ad ipsos Comitatus Habenda. Singuli binos habent Vice Comites, 4 Judlium, duos vel tres Notarios. Hi regis officiales sunt et hactenus contra veterem

consuetudinem ā Nobilibus eligebantur. Horum Electio Regi reservanda. Nam si hi fideles fuerint, erit et populus, qui ab arbitrio horum pendet.

9. Multae Familiae Germanicae habent indigenatum in Regno Hungariae. Cum igitur Indigenae iisdem Libertatibus utantur quibus Patriae filii et Nobiles, in Collatione officiorum praeferenter Indigenarum habenda ratio. Hi enim magis Civilitati, plus Aulae favebunt.

10. Hunc in finem ampliandus Indigenarum Numerus, ut eo plures ad officium in Regno promoveri possint.

11. Cum Camera purē ab Arbitrio Regis pendeat, Praeses et Vice Praeses ita constituendi; ut alteruter semper Germanus sit. Ita pariter dimidia pars consiliariorum, et Secretariorum Camerae semper Germanica sit, quod tamen Dicasterio constare non debet.

12. In conferendis Officiis observandum, ut nemo accommodetur nisi Aulae faveat. Quem in finem Armalistae et non Possessionati praeferendi Possessionatis, si quidem hi ob privatum interesse resistunt, ubi ex adverso illi nullam jacturam pertimescentes, facile intentiones Aulae secundabunt.

13. In Hungaria sunt circiter 50 Liberae Regiaeque Civitates, quae quartum Statum Regni efficiunt. Appellantur Peculia Regia, quae pure ab arbitrio Regis pendent. In illis directa Taxa introduci potest, verbi gratia, pro Pulvere Pyrio, Charta signata. Et horum persolutioni etiam Nobiles obnoxii esse debent, siquidem iuxta leges eorum sessiones, et Praerogativae tantum extra Civitatem sint. Si in Civitatibus degere lubet, oneribus etiam Civitatensibus subjiciantur.

14. Ad praecipitandam Nobilitatem Hungaricam maxime opportunum remedium est Civitates Regias potentes efficere. His perpetuae cum Nobilibus Lites sunt. Unde generale Aulae principium esse debet, semper pro Civitatibus assistere, et pro iis Sententiam ferre.

15. In Singulis Civitatibus est Magistratus, qui ē Iudice, Sex vel 12 Senatoribus constat. Hi a populo eliguntur. Quod quidem nisi rebus Publicis, et non Civilibus, in absoluta Monarchia qualis Hungaria est, indulgeri debet.

16. Restauratio omnium officiorum reservanda. Ista absque difficultate fiet si Comitatibus, et Civitatibus indulgeretur, ut ternos pro singulis Officiis proponere valeant. Hoc maxime Civitati Viennensi multum proderit, quia suplicantes Hungari nunquam in ea desiderabantur.

17. Admodum aulae proficuum esset, si constanter unum recte Sentientem Hungarum in consilio Status, unum in Cancellaria Status, unum in Cabineto haberet. Unum saltem Aula habeat necesse est, cui Relationes et Propositiones Cancellariae Hungariae concredi possent et sub manu communicare queant, siquidem Aula nunquam satis Cancellariae Hungariae fidere possit ac debeat; quae ob privatum interesse plus semper Regno, quam Aulae favens est.

18. Ab ultima Diaeta usu receptum est in Hungaria, ut loco Diaetae opinio Comitatuum et Liberarum Regiarumque Civitatum expetatur per Intimata. Securissimum remedium hoc est, ad omnes Libertates Hungaricas convellendas, siquidem singuli Comitatus Aulae adulari quirent, praesertim si Supremus Comes Aulae affectus sit.

19. Diaetae maximē sunt noxiae aulae. Quum igitur illae non nisi ex intimata Regis voluntate cogantur: Post hac vel absoluta Declaratione tollendae vel continua intermissione abolendae sunt.

20. In Hungaria cuncta ad libitum Regis ordinari possunt, dummodo adnectatur eas ordinationes usque futuram Dietam valituras esse. Hoc praetextu Regi utendum, quemadmodum plerique Reges usi sunt. Et hoc pacto Hungaria jugum facile sumet.

21. Hactenus Regibus persvaderi admissum est, quod bona Fiscalia per defectus facta, conferre aliis obligentur. Nunc contrarium abunde et citra quaestionem demonstratum est. Fiscalia igitur ejusmodi Bona aliis Cameralibus incorporati, nec nisi de causis gravissimis cuipiam conferri valeant et debeant.

22. Si hujusmodi immobilibus Bonis collatis Rex obsequia meriti gravissimi compensaverit, haec semper sit adjecta conditio, ut Donatarius Annuum proportionatum Quantum

praestare obligetur, uti antiquitus Reges fecerunt. Hoc pacto Nobilitas totae contributioni subjici poterit.

23. Ab annis aliquot invariabilis Aulae maxima fuit, nullis vel paucis admodum Nobilitatem conferre. Contrarium Aulae utilius est multos Nobiles creandi, sed in ipsa Nobilitate secundum arbitrium Regulandi. Honores ambiens haec omnes assumet. Et tunc demum absque difficultate multa Nova et praesertim contributio Nobilium in Regnum inducetur.

24. Quemadmodum Novi Nobiles creandi ita viribus omnibus adnitendum, ut antiquae Nobilium Familiae imminuantur. Jam ab Imperatore Carolo Commissio ordinata est, quae hodiedum durat; sed tanta cum desidia, ut saepe triennio unica Sessio celebretur. Commissio haec severissimis ordinationibus innovari, et ejus labores accurate executi debent.

25. Ad Nobilitatem in Hungaria imminuendam, quae supramodum numerosa est, si quidem actu 80 m. Familiae Nobiles numerentur. Methodi ejusmodi adhibendae sunt, quales in Novissima Editione de praerogativis Nobilitatis Hungariae Cap: 2do afferuntur. Assecuro intra paucos annos numerum ad 8 m. delapsum iri.

26. Cum Rex Hgāē ut Rex Appostolicus illimitatam et Papae aequalem in Clerum Hgāē Potestatem habeat: constanter in usu legitimae Potestatis hujus versari debet. Clerus in Hungaria arctissimo nexu Hungariae adhaeret. Si Clerus constringatur, omnis ei legitima potentia adimetur, et eo ipso Nobilitas Hgāē corruet.

27. Ad Clerum Hungariae constringendum plurimum conferret, si in Capitulis singulis (potestate Canonicos denominandi alioquin per Regem occupata) ad minimum unus aut duo Germani constanter habeantur. Hoc facto Aula innumera comoda consequi potest, cum Arcana singulorum Capitulorum, quae stupendam Potentiam sibi usurpent, absque difficultate rescire valeat.

28. Donec Tolerantia in Hungaria locum habuerit, eo usque Domus Austriaca, non obstantibus quibuslibet innovationibus, nullum tumultum et rebellionem pertimescendum

habet, omnes enim quae hactenus in Regno hoc sub Austriaco Regimine Natae sunt, Religionem pro objecto habuerunt. Hanc Tolerantiam saltem ad specialem Aula tueri debet; et tanto magis, cum experientia quotidiana constet, Lutheranos, et Calvinistas, qui Notabilem immo magnam partem Regni efficiunt, ac precipue Lutheranos magis Aulae faventes esse, ac Catholicos Hungaros. Eo tamen res semper dirigenda, ut Sacra Religio nostra semper Praedominans maneat.

29. Plurima in Hungaria reperiuntur Mala, quae originem a Cruda Nationis indole trahunt. Ad hanc cultivandam remedia omnia adhibenda. Aptissimum erit ut Lingua Germanica introducatur: Latina vero, velut origo omnium in Hungā Praejudiciorum, omni modo inde exulet. Quod quidem facile eveniet si 1º Normales Scholae Manuteneantur et introducantur. 2º si nemo ad officium ullum admoveatur, nisi Germanicae Linguae gnarus sit.

30. Ut Semper in Aula Homines habeantur, qui Jura Hungarica intelligant, neque tamen Hungarice sentiant, summe necessarium foret, ut in hujate Theresiana Cathedra Hungarica erigeretur pro Jure Hungarico. Unde et exteri Magnates aliquam, sed genuinam Jurium Hungariae Notitiam habere possint.

31. Omnis modus exquirendus, ut Croatia et Sclavonia a Corona Hgāē abstrahantur et ea forma, qua Banatus, Transilvania, et Galicia, dirigantur; Ut tanto facilius tum Hungaria suis constricta limitibus agnoscit.

32. Idem observandum erit si juvante Deo Dalmatiam, Bulgariam, Serviam, cum tempore, quod prope adesse videtur, si modo rem aggredi lubeat, recuperavimus.

33. Denique pro omnibus novus Codex elaborandus est, quem Hungaria actu non habet. Comitatus Hungariae qui super eo jam Relationem fecerunt, Pulcherrima et quod omnem spem superat propriis Libertatibus opposita, Projecta submiserunt: verum hoc Cancellaria Hungarica pro laudabili sua consuetudine, velut res nimium Aulae faventes rejecit et silentio sepelivit.

34. Si maximarum Harum necessarius usus occulte

adhibitus fuerit, omnia ea absque difficultate obtinebuntur, quae ab hac Natione semper Aulae adversa, Jure omni postulari possent.

(M. Nemz. Múzeum fol. lat. 471).

III.

A végső rendszabályok.

Dass böser Willen, Prahlerey in Hungarn herrscht, ist gewiss; dass Obrigkeiten und Vorsteher davon Wissenschaft haben, diesen bösen Willen aber als einen doch reizenden, patriotischen finden, nicht unterdrücken, noch weniger anzeigen, ist auch gewiss; dass nicht allein eine wirkliche Correspondenz von Hungarn mit Preussen, Hannover und Niederländern besteht, sondern dass auch von Hungarn einer oder zwey dieses Frühjahr in Berlin selbst gewesen, dorten mit dem Minister Herzberg Anträge und nähere Verbindungen gemacht haben, von ihm aber abgewiesen worden sind, dieses ist auch gewiss, und ebenso, dass auch wirklich mehrere Anträge und Anzedeleyen mit dem Minister Jacobi in Wien geschehen, ja die stärksten Comitatsrepräsentazionen ihm schriftlich zugeschickt und mitgetheilt werden.

Alles dieses habe Ich öfters gesagt, und es gibt doch ganz sichere Mittel, der Sache auf den Grund zu kommen, weil Uniforms, Säbel und Pferde sind angeschafft worden, und man doch beiläufig wissen kann, wo das Uebel steckt. Allein man vermuthet immer, dass kein allgemeiner Aufstand daraus entstehen dürfte, und dieser nationale Geist, und die Vorspiegelung, dass die daraus entstehen könnende Besorgniss Mich zu nachgiebigen Schritten bewegen könnte, ist allen Hungarn ohne Ausnahme Recht. So ist die wahre Beschaffenheit der Sache, für welche Ich keine wirksame Abhilfe sehe, als dass Ich, nachdem Landsmann gegen Landsmann nicht zieht, deutsche oder sonst fremde Chefs, kön. Commissäre und Obergespänne nach Hungarn setze, und dagegen die geschicktern und besser denkenden hunga-

rischen Beamte in den deutschen Provinzen, Niederlande etc. anstelle. Joseph.

(Kanczellária. Elnöki iratok. 78/1789. Aug. 11.

IV.

A nemesek adójáról.

Diese neuerdings gemachte nervenlose Vorstellung enthält nichts, was Mich in der Hauptsache von Meinen gefassten Entschliessungen abgehen machen könnte.

Was das Heu anbelangt, begnehmige Ich die mit Csekonics und sonst getroffene Anstalten, so wie wegen des Fuhrlohns, dass es baar bezahlt werde, aber diese Anstalten wegen des Heus haben doch nicht den abgesehenen Vortheil für Wirthschaft und Nutzen hervorgebracht. da Mir ganz sicher bewusst ist, dass Heu von der mährischen Grenze, aus dem Neutraer Komitat, nämlich von Holitsch zur kroatischen Armee und nach Szluin ist abgeführt worden: wovon man leicht die Beköstigung und die Beschwerlichkeit für den Unterthan aus der Distanz beurtheilen kann, und Mir verlässlich bekannt ist, dass blos aus übler Disposition und Nichtbefolgung der Befehle, in der gehörigen Zeit ganze Komitate diesen Winter an ihrem Zugvieh ruiniret und beinahe ganz aufgerieben worden sind.

Es herrscht in diesem Vorschlage, der auf das Alte zurückgeht, nur die nämliche schreckliche und verderbliche Unsicherheit für die Bedeckung der Armee, die Ich auf keine Art dulden kann, weil dies ein so wesentlicher Bedarf ist, der nicht im Ungewissen belassen werden kann.

Es wird behauptet, die deutschen Erbländer sollen die Hälfte des Bedarfes herbeischaffen, oder es soll im Auslande erkauft werden, weil heuer die Fechsung in Hungarn so schlecht sey, ohne dass jedoch diese noch vorbei, und Mir vielmehr bewusst ist, dass es in verschiedenen Gegenden recht viel geregnet hat, und die Saaten allda wohl stunden, auch noch alte Vorräthe an Brodfrüchten bei Dominien vorhanden sind; blos nach dieser Behauptung soll also in Hun-

garn die andere Hälfte, und zum Theil lediglich von dem gütigen Wolwollen der Besitzer durch allerhand vortheilhafte pecuniale Bedingnisse erbettelt werden. Aber wissen Sie denn Meine hier als praesentes angeführte Herren, dass die Fechsung in den deutschen Erbländern reichlich ausfallen werde? wissen Sie, dass man diese Hälfte bei den allgemeinen so hoch gestiegenen Marktpreisen und Theurung leicht werde abliefern können? wissen Sie, um wie viel die Beköstigung steigt, bis man diese Produkte an die Donau bringt, und so abwärts verschafft? wissen Sie, ob nicht Umstände die Versehung der Festungen in Böhmen und Mähren, eine Zusammenziehung der Truppen und Herbeiziehung mehrerer derselben in diese Provinzen allenfalls nothwendig machen werden? wissen Sie, ob die Residenzstadt, die immer grösstentheils aus Hungarn lebte, und die andern Hauptstädte hinlänglich gegen Mangel gedeckt sind? wissen Sie, ob bei dem heurigen üblen Jahre, bei der Noth in Frankreich und dem Bedarf in Niederland grosse Partien an Korn und Haber in der Fremde aufzubringen sind? und ob nicht auch die Reichsfürsten die Ausfuhr derselben, was auch schon viele gethan haben, verbieten werden? wissen Sie endlich, mit was für Kösten derlei Vorräthe, es sey nun aus dem Reich oder über Meer, wenn es dennoch möglich wäre, deren zu erhalten, angeschafft werden müssten? und wie dieses Getreid, wenn es auch in Seehäfen angelangt wäre, über die Berge und durch die unwandelbaren Gegenden zur Armee zu Zeiten könne gebracht werden? Wenn Sie alles dieses wissen, so wissen Sie wahrscheinlich weit mehr, als Ich, und alsdann ist Ihre hingeschriebene Meinung wolbedacht, und ohne Ausstellung, sonst aber nur ein klechs und blauer Dunst, der einen irre führt.

Dass die Ausschreibung unentbehrlich nothwendig, auch möglich ist, und geschehen muss, bleibt Mein bestimmtester Wille. Dieser Schlüssel, den man zu finden nicht möglich glaubt, ist zwar nicht geometrisch, aber doch durch Approximirung ganz leicht zu finden; man muss nämlich $^{2}/_{3}$ der Totalsumme des Bedarfs an Brodfrüchten und Hartfutter für die Armeen nehmen, und solche auf gesammte Komitate,

nach der Kenntniss, die gleichwohl die Landesstelle haben muss, sowohl derjenigen, so mehrere Brodfrüchten, als jene, so mehr Hartfutter, wie z. B. im Gebirge erzeugen, dergestalt repartiren, dass hierdurch die Totalsumme $^{2}/_{3}$ herauskomme. Sie haben Portas, sie haben Dicas, so unrichtig diese Mittel, wie Mir ganz wohl bewusst ist, sein mögen, so geben sie doch einigen Leitfaden, da hiernach doch nur die Contribution entrichtet worden ist. Wenn die auf jedem Komitat entfallende Summe bestimmt ist, so wird ihm solche hinausgegeben, um sie indistinctim nach dem Grund und Boden zu subrepartiren, dessen Kapazität ihm schon durch die Aufnahme der Rectifications-Kommission sowol vom Herrn als vom Unterthan bekannt ist: da der Acker nicht adelich ist, und der Besitzer dieser Oberfläche gegen den ihn bedrohenden Feind beschützt wird, folglich zur Subsistenz jener, die ihn beschützen, nothwendig mit einem Theil seiner Procreation, und diess noch gegen Bezahlung, zu Concurriren hat.

Ich begreife gar nicht, wie man nur denken kann, dass ein Landtag in Kriegszeiten, und besonders itzt, abgehalten werden könne, und warum nicht diese, allerdings billige und mögliche Repartirung und Ausschreibung statt haben solle und könne? jedoch müssten die Komitate ganz unpartheisch zu Werke gehen und zugleich die Gewissheit der Einlieferung und die Gestattung des Quantum und Quale sich wie und wo immer zu verschaffen unabweichlich bestimmt seyn, nur auf diese Art ist man allein sicher, die Armeen ernähren zu können. Sollte das Vorurtheil noch immer zu gross seyn, dass Ich, Edelmann, aus meinem Schuttkasten etwas abzuliefern hätte, so könnte die Sache allenfalls dahin gelenket werden, dass die Unterthanen statt der an ihre Grundobrigkeit abzuführenden Nona vel decima, gleich das für den Grundherrn ausfallende Quantum in das Magazin abführten; sollte man aber dieses an sich ganz leicht ausführbare Mittel gleichwohl nicht fürwählen wollen, so will schon Ich durch eigends abzuschickende Commissarien und durch die in jedem Komitat stehenden Exequirungs-Commando die Sache bewerkstelligen. Was die Auszahlung der Lieferscheine anbelangt, hat es bei Meinem Entschlusse zu bewenden, nur

kann die Annahme derselben in 30-igst und Salzgefällen unterbleiben.

Es ist übrigens ganz besonders, dass den gegenwärtigen Rathgebern die 60—70,000 fl., auf welche sie das Interesse der ausgestellten unverzinslichen und seiner Zeit wieder zurückzunehmenden Lieferscheine berechnen, als eine solche Klenigkeit pro aerario vorkommen, da doch hiemit beiläufig 1½ Millionen neuer Schulden bedeckt werden, und dass ihnen der Gegensatz ganz entkommen ist, und sich nicht für eine weit unbedeutendere Kleinigkeit dargestellt hat, dass nämlich diese 60—70,000 fl. das einzige sind, was alle Magnaten und Besitzer von ganz Hungarn zur Landesbeschützung und zu diesem Kriege beigetragen haben, und diess noch lediglich durch Vermissung der Zinsen desjenigen Kapitals, welches sie in Händen haben, und die sie, wenn ihr Korn und Haber in ihren Gruben und auf ihren Speichern hinterlegt geblieben wäre, ohnehin nicht bezogen hätten. Wenn diess nicht für eine wahre Kleinigkeit, für ein Nichts betrachtet wird, so hört alles Verhältniss auf. Warum also beharrt man so sehr darauf? nur darum, weil es Brummer und Beller gibt, weil man gerne beiden Theilen Recht thun, weil man sich brüsten, Lob und Ansehen verschaffen will, diess für die Adelschaft erwirkt zu haben.

Durch die 2 Jahre, als der Krieg an den hung. Grenzen geführt wird, ist eine enorme Barschaft allda ausgegeben, und in die Circulation gebracht worden, wovon verschiedene Taschen wohl gespickt sind, und nichts davon zurückflösse, wenn nicht wenigstens durch Lieferung, wie Ich schon oben gesagt habe, und die noch dazu in gutem Preis vergütet wird, etwas hereingebracht würde; denn so wäre man in einer Lage, die sonst nirgends bekannt ist. Haben sonst die Armeen in den eigenen Landen gelebt, und vieles Geld darin circuliren machen, so haben auch diese Provinzen zur Fortführung des Krieges mehr als andere beigesteuert; waren die Armeen in Feindeslanden, so schrieben sie selbst Contribution aus; so aber würde alles bare Geld verschluckt, und gar nichts mehr zurückgebracht, und was gewinnen nicht noch überdies die

Besitzer bei den wegen des Krieges so überspannten Marktpreisen.

Nach allem diesem bleibt es unabweichlich bei den von Mir hier neuerdings getroffenen Bestimmungen, wider welche Ich keine weitere Vorstellungen annehme: und obwohl Ich mit einer gefährlichen und schmerzhaften Krankheit ringe, so kann doch noch mein Kopf Sätze fassen und Gründe darstellen, so wie Meine Seele noch die Schnellkraft hat, wenn es das Beste des Staats angeht, entschlossen und unabweichlich zu sein.

Auf diese Art werden Sie 3 Chefs gegen Ihre Verantwortung die Massnehmungen treffen, dass die Armeen zu $^{2}/_{3}$ aus Hungarn und $^{1}/_{3}$ aus den deutschen Provinzen mit der Subsistenz unfehlbar in re et tempore bedecket werden.

Joseph.

(M. Kanczell. Elnöki iratok. 1789. 104. sz.)

V.

Igazságügyi reform.

Lieber Graf Esterházy. Da Ich in meinen Kurrentgeschäften nicht immer den wichtigen Aufsätzen, die Sie mir gestern überreichet haben, obliegen kann: so will Ich Ihnen einstweilen hier meine Gesinnungen mittels der zwei hier folgenden Beilagen A. B. Punkt für Punkt bestimmt eröffnen, damit Sie mit dem hier anwesenden Graf Niczky die etwa noch obwaltenden Anstände erläutern und erhellen können.

Da aber an einer Regierungsform, so wie an einer Kette, nichts berührt werden kann, ohne auch das übrige in Bewegung zu setzen, so will Ich Ihnen ebenfalls meine Absicht hiemit erklären.

Damit die Kanzley und die Statthalterei blos politische und nicht mehr Justizialstelle ausmachen können, muss gleich ein Surrogat gefunden und eine perpetuirliche Justizbehörde in Hungarn und zwar auf folgende Art bestimmt werden.

Ohne noch etwas in der jetzigen Hauptverfassung zu

beirren, müsste die Septemviral- und die kön. Tafel anstatt terminenweis auf beständig, wie die hiesigen Justizbehörden, versammelt bleiben.

Wenn nicht Prozesse genug an der königl. Tafel zur Revision fertig sind, hätte sich die Septemviral-Tafel mit dem ganzen Justizwesen im Lande, und bei allen untergegebenen Behörden mit Einrichtung der sämmtlichen Kriminal- und Pupillar-Tabellen abzugeben, die Oberaufsicht des Zuchthauses und der Komitats-Arreste zu besorgen, dann die Conduite und Restanzia-Tabellen von allen Districtual- und Particular-Tafeln, wie auch Komitats-Justiz-Sedrien einleiten und abzufordern.

Die kön. Tafel wäre mit Revidirung der Prozesse hinlänglich beschäftigt, da sie noch 7 oder 8 Jahr in Serie zurück ist. Sie müsste in zwey Senate abgetheilet werden, damit sie diese Prozesse desto geschwinder vornehmen und der Septemviral-Tafel desto mehrere Revisionen verschaffen könnte.

Bei dieser letztern hätte der Judex Curiae, und in seiner Abwesenheit der älteste Rath beständig zu präsidiren. Mit 8 oder 10 Räthe wäre selbe hinlänglich besetzt.

Bei der kön. Tafel wäre der Personal der beständige Präsident, so wie der älteste Rath, der von Referaten dispensirt wäre, beim 2. Senat präsidirte. Hierin wären 14 Räthe zu bestimmen, damit wenigstens jeder Senat aus 6 Räthen bestünde.

Die Protonotarien hörten auf, und alle Räthe sowol von der Septemviral als der kön. Tafel, müssten die Prozesse selbst ausarbeiten und referiren. Sekretarien und Protokollisten wären beiden Stellen in hinlänglicher Zahl beizugeben. das mindere Kanzlei-Personal, die Registratur und das Exhibitions-Protokoll bleiben gemeinschaftlich für beide Stellen, da sie ohnehin in einem Hause sind.

Diese 2 Stellen hätten hinfüro ihre Sessionen clausis januis zu halten, mithin wären auch die Patvaristen und Auscultanten von selben auszuschliessen.

Da nun viele von den jetzigen Räthen und Assessoren bei diesen Stellen sich dieser neuen Form weder unterziehen,

noch beständig in Loco werden verbleiben wollen oder können, auch hauptsächlich nicht im Stande sein werden, die Prozesse selbst auszuarbeiten und zu referiren, so müssen diese entlassen, und ein ganz neuer Grund gelegt werden, wozu die dermaligen Protonotarien, und einige auszuwählende ehrliche Fiscaln und Advocaten am geschicktesten sein werden. Nachdem aber auch ihre Besoldungen ihrer neuen Arbeit angemessen sein müssen, so bin Ich gesinnet, die Räthe der kön. Tafel jener der Statthalterei in der Gage per 2000 fl. gleich zu halten, welches sich ebenfalls von den Secretarien und dem mindern Personali versteht, den Räthen bei der Septemviraltafel aber einen Gehalt von 3000 fl. zu geben.

Hierin besteht die Verfassung, welche ohne Weiteren einzuleiten wäre, und die Meines Erachtens in dem Gerichtssystem von Hungarn gar keine Veränderung machete, weil auch diese Stellen nach dem Tripartito und nach den bestehenden verworrenen Gesetzen immer fort zu sprächen hätten daraus aber nur der Vortheil für das Allgemeine entstünde, dass die Justizpflege statt terminweis künftig ununterbrochen besorgt würde.

Dieses ist in Kurzem, was Ich Ihnen über diese Haupteinrichtung zu erinnern finde, welches Sie ebenfalls in Überlegung nehmen werden, um Mir Ihre Wolmeinung hierüber zu eröffnen.

Ich muss gestehen, das auch das Criminale in Hungarn sich noch auf einem sehr schlechten Fuss befindet, welches besonders für den Bauern, der kein appellatum hat, sehr bedenklich ist. Könnte nicht bei eben dieser Gelegenheit die Leichtigkeit verschafft werden, dass allen Kriminalisten nach dem Spruch des Komitats, so aus 12 Assessoren von verschiedener Gattung bestehet, die Appellation allgemein gestattet werde, an die nächste Dicasterial-Tafel, bei welcher die Sentenz entweder reformirt oder bestätigt würde.

Ich habe die kön. Tafel nicht damit beladen wollen, weil sie ohnedem sehr belästiget ist; die Districtual-Tafeln aber wenig beschäftiget sind, es müsste aber auf deren gute Besetzung und richtige Referirung eine genaue Obsicht getragen werden.

Übrigens kann die unverzügliche Einrichtung dieser neuen Justizbehörden um so ehender geschehen, als sie ebenfalls nur unter dem Titel als interimaliter und bis sie durch einen Landtag bestätiget werden, einzuleiten ist.

Wien, den 28. Juli 1785. Joseph.

(Kancz. lev. 15,235/85.

—

VI.

Nach reifer Überlegung finde Ich folgendes über diesen wichtigen Gegenstand unabweichlich zu bestimmen; nämlich: die sämmitlichen Komitatsgerichts-Sedien, so wie alle Justiz-Administrationen der privilegirten Districten sind aufzuheben, und ist das Wort Comitat hinfüro blos als ein zu politischer Verwaltung des Königreichs Hungarn bestimmte Untertheilung desselben zu betrachten. Die Justizpflege gehet hingegen ohne Rüchsicht auf die Komitats-Eintheilung durch das ganze Land.

Die Sicherheit und die gute Bestellung der Gerichte, dann deren mögliche Übersehung muss das erste, ja das einzige Absehen in derselben Einrichtung ausmachen.

Böhmen, Galizien sind zwei ziemlich grosse und volkreiche Königreiche, diese haben nur eine einzige erste Instanz pro nobilibus. Hungarn ist zwar grösser und durch seine bestehende Grundverfassung, besonders in Successionssachen, mehreren und verwickelteren Prozessen unterworfen. Ich will dahero die itzo bestehende fünf Districtual-Tafeln als erste förmliche Instanzen bestimmen.

Der Bauer, so mit dem Bauern in Streit verwickelt ist, hat ohnediess seinen Grundherrn zum ersten Richter, der Bürger aber, der mit seinem Mitbürger streitet, seinen Magistrat, wenn aber der Bauer mit seinem Grundherrn entzweiet ist, so betrifft es entweder eine Urbarial- oder sonstige Bedrückungs-Sache, und dann muss er seine Abhilfe bei der politischen Stelle, das ist bei den Komitats-Beamten und so weiters suchen, eben so der Bürger im gleichen Fall, wenn er sich gegen seinen Magistrat in derley Sachen zu beschweren

hat. weil die Städte in der öffentlichen Verwaltung unter den Komitats-Beamten zu stehen haben. — Zu dem Kriminale sind kön. Frey- oder andere Städte zu bestimmen, welche. wie in Böhmen, das Kriminale von den ihnen zu bestimmenden Gegenden zu besorgen haben.

Um dieses bald und richtig zu Stande zu bringen, will Ich hier der Kanzley jene Einleitungen eröffnen. die itzo gleich zu veranlassen sind.

1mo. Ist Hungarn nach Umständen der mehr oder mindern Adelschaft und der daraus entstehenden mehr oder wenigem Prozessen in fünf, soviel möglich ganz gleiche Theile für die Justiz-Verwaltung einzutheilen, und dann ist jeder Theil zu einer schon bestehenden Distriktual-Tafel zuzuweisen.

2. Sollte die Lokalität der bestehenden Districtual-Tafeln nicht so gelegen seyn, dass sie dem zu theilenden neuen Theile ganz angemessen wären, so muss Mir ein anderer geräumiger Ort, welcher womöglich, und so viel es sein kann, im Mittelpunkt des Districtes wäre, vorgeschlagen werden.

3. Da diese beiden Bestimmungen hier im Centro leicht geschehen können. so wird nachhero an die Septemviral-Tafel der Auftrag ergehen, dass sie an alle fünf District-Tafeln, nebst Beischliessung ihres künftigen Gerichts-Bezirkes, und bestimmten Residens-Platzes, noch über folgende Gegenstände annoch nach bestem Wissen und Gewissen zu äussern hätten. Nämlich:

a) Wieviel, und was für Städte sie in ihrem Distrikt zur Kriminal-Besorgung zu widmen glaubten, unter diesen muss aber auf jene, in welchen schon Arreste vorhanden, und auf vermöglichere Oerter, die eine oder andere gute, und vorher ordentlich zu prüfende Kriminalisten zu unterhalten vermögen, die vorzüglichste Rücksicht, so wie auf ihre Lage genommen werden; dann:

b) Um wie viel sie die Zahl ihrer Assessoren und des übrigen Personales zu vermehren für unentbehrlich halten, um in der Justitzpflege nicht in das Stocken zu gerathen;

c) Ob sie in zwei oder drei Senate sich abzutheilen für nöthig erachten:

d) Ob sie vielleicht glaubten zur Gemächlichkeit der Causanten gedeilich zu sein, einen oder andern von diesen untergetheilten Senaten, deren immer eine aus fünf Individuen bestehen müsste, ausser ihren gewöhnlichen Residenz-Ort, jedoch immer ex gremio der District-Tafel mit der Abhängigkeit von dem Praesidio nieder zu setzen, in welchem Fall der dazu zu bestimmende Ort noch in Vorschlag zu bringen wäre.

Doch würde eine solche besondere Abtheilung nur in so lange zu bestehen haben, als es der Präsident für nöthig findet, wie dann auch diesem freistünde, zu dieser Delegation stets jene Räthe, und anderweites Personale, die er für gut findet, abzusenden, und diese nach seinem Gefallen, so oft und wie er wollte, zu verändern.

Nach Einlangung dieser Auskünften werde Ich sodann im Stande sein, der ganzen Sache ihre endliche und beständige Bestimmung zu geben.

4. Was die Oculats-Erhebungen und Executionen anbelanget, so müssen erstere von den Justizstellen, den politischen Beamten aufgetragen werden, welche dieselbe mit Zuziehung eines geschwornen Notarii oder Advokaten vorzunehmen haben.

Die Executionen könnten ebenfalls so, oder wenn sie complicirter sind, durch Exmission eines eigenen Justiz-Beamtens vor sich gehen, wobei die betreffenden Parteien die auflaufenden Kosten zu bezahlen haben.

5. Die Auswahl des Personales hat, wenn deren Zahl einmal bestimmt ist, ohne aller Personal-Rücksicht und ohne Unterschied der Religion, nur nach der vorzüglichen Geschicklichkeit zu geschehen, immer aber müssen die Dienstwerber vorher der Ordnung nach behörig unparteisch geprüft werden.

In dieser Gemässheit wird dahero die Kanzley allsogleich die Bestimmung der ersten zwei Punkten zu bearbeiten, und Mir selbe sammt der an die Septemviral-Tafel zu erlassenden Expedition sobald als möglich zur Bestättigung vorzulegen haben, damit dieser Gegenstand noch vor meiner

Abreise von hier seine Erledigung erhalte. Wo inzwischen aber alles in seinem dermaligen Stande zu belassen ist, und versehe mich, dass die neue Einrichtung nach dem obigen Plan bis 1. 9-ber l. J. im ganzen Königreich vollkommen zu seiner Ausübung werde gelangen können.

Joseph.

(M. kancz. lev. 6146/86.)

VII.

Törvényhozás.

Dass blos dem König die Macht Gesetze abzuändern oder neue zu machen, vorbehalten sei, darüber habe Ich Meine Gesinnung der Kanzlei bereits auf den Vortrag vom 12. Dez. 1786. zu erkennen gegeben, wonach sie sich in Zukunft lediglich zu achten hat.

Die hung. siebenbürg. o. Justiz-Stelle von der Theilnehmung an der Verfassung des neuen Gesetzbuches auszuschliessen, darauf zielet Meine Meinung nie ab, sondern es werden noch fernerhin die Ausarbeitung der Compilations-Comm. den gedachten obersten Justizstellen zur Anwendung auf die hung. u. Siebenb. Landen so, wie bishero mitgetheilt werden.

D e s s e n ohngeachtet, also müssen von nun an Meiner Anordnung gemäss 2 Hofräthe der k. Kanzlei der Hofcomp. coon zugewiesen werden, um allen Berathschlagungen derselben beizuwohnen, und bei den verkommenden deliberandis jenes im voraus zu bemerken, was auf die Verfassung der hung. u. siebenb. Landen eine Beziehung haben kann. Hiedurch werden beide Beisitzer näher in das ganze Sistem der neuen Gesetzgebung gesetzt, die Anwendung derselben selbst für die hung. u. siebenb. Landen zum Vortheil der 7-viral-Tafel und des siebenb. Gubernii erleichtert, und um so mehr befördert werden, wenn besonders künftig, so wie die Comp. Hofcoon. einen Gegenstand vollkommen berichtiget hat, solche gleich mittels der Kanzlei der sieb. u. hung. O. Justiz-Stelle zur gutachtlichen Aeusserung zugeschickt

und ihr hiezu ein angemessener Termin anberaumet, nach eingelangten disfälliger Aeusserung aber, die Sache einverständlich mit der Hofcomp. coon. gänzlich berichtiget und dann solche Meiner endlichen Entscheidung vorgelegt werden wird. Die Kanzlei hat hienach mit der Hofcomp. coon. das gehörige einzuleiten. Bei der Septemviral-Tafel aber und den siebenb. Gubernii die noch immer rückständige Ausarbeitung des ihnen schon unterm 5. Jan. 1787. zur Anordnung mitgetheilten ersten Theil des allgemeinen Gesetzbuchs allsogleich nachtrücklichst zu betreiben, mit dem Beisatze, dass beide Stellen, insoferne sie mit dieser Arbeit noch nicht etwa zu Ende gekommen, sich binnen 14 Tagen an die recepti ausweisen sollen, wie weit sie in der Ausarbeitung vorgerückt, und wenn die Vollendung derselben zu hoffen sei.

(Más írás). Dem habe ich noch beizusetzen, dass die 2 Hofräthe kein votum curiativum machen, und die ganze Nation vorstellen, sondern sie werden nur um ihre Meinung gefragt und ich gebe der Sache sonach allein den Ausschlag, wodurch sich dieselbe also ganz beruhigt halten und aus aller Verlegenheit setzen können.

Zimony, jún. 21. 1788. Joseph.

(Kabinetlevélt. 2092 ₈₈.)

VIII.

Házassági ügy.

So oft als zwei Personen das Eheverbindniss mitsammen eingehen wollen, so geschieht es entweder aus beiderseitiger Konvenienz oder Liebe, die zwei stärkesten Mittel, die auf die menschlichen Herzen und Entschliessungen wirken.

Ein Protestant und eine Katholikin und so vice versa, im dritten und vierten Grad verwandt, wollen in der Rosenauer Dioceses einander heirathen, der Bischof von Rosenau kann dispensiren, weil er die Vollmacht dazu hat, er thut es aber nicht, und sagt ihnen also Tacite, ihr sollt einander nicht

heirathen, und auf einander entsagen, weil ein Theil katholisch ist, und für diesen eine Gefahr der Verführung sein könnte, und er, Bischof, dazu in etwas beiwirken müsste, durch die Dispens, er hebet die Augen gegen Himmel, wie er sagt, und betrachtet zugleich die Ewigkeit und das jüngste Gericht; schön und auferbaulich, was sein Gewissen belangt, aber erzdumm in Kombinirung deren Umständen und Beurtheilung derselben, denn statt das letzte Gericht zu betrachten, und die Augen gegen den Himmel zu werfen, sollte er sehen, dass er die katholische Person, welcher er die Vollziehung der Ehe versagt, in eine grössere Gefahr des Abfalles versetzt, als wenn er ihr solche verwilligte, und viel üblere Folgen für die seligmachende Religion entstehen können, da nicht jedermann zum Märtirer aufgelegt ist, und nachdem sie weiss, dass sie zum Besitz dieses so sehr von ihr gewünschten Ehestandes nicht anders gelangen kann, als wenn sie sich zum protestantischen Glauben bekennt, mithin von dem katholischen abfällt, und den 6-wöchentlichen Unterricht aushält, so finde Ich die Gefahr der Verführung viel grösser in seiner Veranlassung, als die entfernte ist, die er befürchtet, wenn er sie dispensirte, überdies fällt sie von der Religion ab, so werden auch alle ihre Kinder protestantisch erzogen, dispensirt er sie aber, so werden doch wenigsten die Hälfte der Kinder nach ihrem Geschlecht katholisch erzogen, wieder ein neuer Beweis seiner Dummheit.

Um aber auch ad casum specificum ihn seines Unsinns zu überzeugen, so gehört der von ihm nur dahin geworfene casus »criminis« nicht dahin, sondern ist ein casus occultus, aber die Vermuthung des casus criminis muss schon eine enge Verbindung dieser zwei Leuten glauben »machen.« Er dispensirt sie nicht, blos aus der Ursach der Verführung. Ich sag, dass wenig festere Personen in der katholischen Religion vielleicht sind, als diese nämliche, da sie sich durch schon so lange Zeit mit so vielen wiedersinnigen und ekelhaften Anständen des Bischofs sich herumziehen, und von ihrem so sehr gewünschten Ziel entfernt halten lässt, blos weil sie katholisch verbleiben will, derweil als sie, wenn sie hätte abfallen wollen, schon längst ruhig verheirathet wäre.

Dieses sind Beweise genug die falsche Art und die Halsstarrigkeit dieses geistlichen Vorstehers einzusehen. Die Sperrung der Temporalien und dergleichen Strafen helfen nicht, weil er durch seine Dummheit und Unbiegsamkeit den Himmel sich zu öffnen glaubet. Ich will ihm also seine gegen den Himmel gewendete Augen nicht davon abwenden, und ihn in seinem Ascetismo lassen. Da er aber so schlecht und nachtheilig für die Religion auf seine Schäflein sieht, so ist ihm zu bedeuten, dass er seine Demission einreiche, und alsdann sind ihm seine Temporalien als sede vacante zu sperren; sollte er von seiner Familie nichts zu leben haben, so ist mir der Vorschlag zu einer mässigen Pension für ihm zu machen, und auf diese Art ist dieser Gegenstand zu entledigen; wegen dieser Dispens aber ist sein Gewissen gar nicht mehr zu beunruhigen, da solche, wenn er seine Demission eingereicht, sein Vicarius generalis, oder sein Nachfolger schon ertheilen wird.

Dez. 3. Joseph.

(Kancz. levélt. 13,782/86.)

IX.

Nevelés.

Das Haupt und einzige Ziel der Stipendien ist vorzüglich Talenten, die wegen ihrer Armut nicht die nöthige Ausbildung erhalten können, zu unterstützen, und sie zum Dienste des Staates, für den sie sonst verloren giengen, zu gewinnen. Es muss also die Studien-Kommission in Vertheilung derselben nicht allein das materialische, sondern hauptsächlich bei den armen Studenten vor Augen haben, dass er in sich, und von sich allein seine Kenntnisse verschaffen muss, derweil dass die vermöglichern durch Instructores und Correpetitores ihren Kindern das zum Examen nöthige so einkeilen lassen können, dass sie vorzüglich bestehen, wohl aber auch öfters als eine übertriebene Frucht bald dass wieder vergessen, was andere, die sich selbst und allein die Wissenschaften eigen gemacht, wenn sie auch weniger Fertigkeit zeigten, nur desto

gründlicher und fester aufgebaut haben. Welches sich nicht allein die Studien-Oberkommission, sondern auch alle Unterkommissionen in den Ländern gegenwärtig zu halten haben.

Mart. 25. Joseph.

(Kancz. lev. 3761/89.)

X.

Háború.

Lieber Graf Pálffy

Nachdem die Umstände notwendig fordern, dass Ich theils Meine mit Russland habende Verbindlichkeiten zu erfüllen, theils um die so weitschichtigen Gränzen, welche sich an den türkischen Provinzen von dem Adriatischen Meer bis an den Dnjester in Galizien erstrecken, zu decken, und alle Einfälle hintanzuhalten, eine zahlreiche Armee in Hungarn zusammenziehe, so erlasse Ich eben an den Hofkriegsrath den Befehl, dass die 11 hungarischen und siebenbürgischen Infanterie-Regimenter auf den Kriegsfuss mit den 2 Augmentations-Kompagnien für jedes Regiment gesetzt, so wie auch bey drey zu dieser Armee bestimmten Hussarenregimentern die 5-te Divisionen und Reserve-Escadronen errichtet, dann die bey den Komitaten schon seit 1783 bestimmten Wägen mit der Ochsenbespannung und den dazu gehörigen Knechten herbeigeschafft werden sollen.

Dieses zu bewerkstelligen erwarthe Ich Mir von Ihrem erprobten Diensteifer sowol als von der von den Ständen und Komitaten in mehreren Gelegenheiten erwiesenen werkthätigen Beiwirkung, dass diese Mir die erforderliche Zahl Rekruten verwilligen, und dem Militare stellen werden. Sie haben sich also hierüber, sowohl in Anstellung der nöthigen Anzahl in Mannschaft, als der Erforderniss an Wägen, Ochsen und Knechten bei dem Hofkriegsrath genau zu erkundigen, und deren Repartirung mit zu Hilfenehmung der Conscriptionssummarien dergestalten einzuleiten, dass von keinem Komitate mehr verlangt werde, als seine wirklich erübrigende Popula-

tion nach Verhältniss ertragen kann, damit ein Komitat gegen das andere nicht praegravirt werde.

Die Verfügung hierüber an die Stände hat folgendermassen zu geschehen, nämlich: von Mir wird durch die Kanzlei an das Consilium in Hungarn und Gubernium in Siebenbürgen wie auch an jeden kön. Commissär insbesondere geschrieben, und einem jeden dieser letzteren die Zahl sowol der Rekruten als der Wagen, Ochsen und Knechte für jedes seiner unterstehenden Komitate deutlich ausgemessen. Jeder dieser kön. Commissäre sagt hierauf sogleich in einem jeden seiner Komitate eine General-Kongregation an, verfügt sich zu einer jeden selbst, und bestrebt sich in selber dieses bestimmte Ansuchen mit allen gehörigen und überzeugenden Ursachen, da die Erhaltung des Königreichs und die Sicherheit der Besitzer selbst daran gelegen ist, zu erhalten, hiernach hat er sogleich die Stellung in denjenigen Sammlungsplätzen, über welche man mit dem Militare überein zu kommen haben wird, zu veranlassen, wohin auch die Monturen für diese Mannschaft im voraus werden geschickt werden Bei dieser Rekrutenstellung aber wird so wenig Gewalt als möglich zu gebrauchen sein, um nicht die Leute vom Militär-Stande abzuschrecken, oder wol gar ihrer Gesundheit durch Einsperrung oder andere Mittel nachtheilig zu sein.

Übrigens wird es bei diesen Umständen auch auf Lieferungen und allerlei Gattungen von Einquartirungen ankommen, welche das Consilium in Hungarn und das Gubernium in Siebenbürgen einverständlich mit den General-Commandi und den Verpflegsämtern sogleich einzuleiten sich angelegen halten werden.

Alle diese Anstalten sind um so mehr zu beschleunigen, als an Gewinnung der Zeit sehr vieles gelegen ist. Wien den 4. September 1787. Joseph.

(M. kancz. lev. 12,768/87.)

XI.

Élelmezés.

Diesem Unwesen länger zuzusehen, wo nichts als geschrieben und ordentlich gehandelt wird, um nur immer höhere Preise zu erzwingen, die ohnehin schon so hoch sind, kann Ich pflichtmässig nicht.

Wie es klar erhellet, so ist sogar an Brodfrüchten, die doch so nothwendig sind, noch nichts vom Lande abgeliefert worden, und die Armee mit nichts bedeckt. Es wird nur immer von Preisen und baarer Bezahlung geredet und nichts gewirkt. Keine höhern Preise gestatte Ich nicht und die Armee muss subsistiren, also, wann das Locumtenential Consilium durch die kön. Commissarien und diese durch die Komitate nicht die Lieferung bewerkstelligen, so werde Ich für jeden District Lieferanten und Entrepreneurs ausfindig machen lassen, welche auf Kosten des ganzen Landes die Lieferung besorgen, und wofür ihnen die Bezahlung desjenigen Preises, was den aerarialischen übersteigt, sie mögen das Materiale nun aus der Fremde, oder wo sie wollen, hernehmen, von gesammten Grundbesitzern und Bauern ohne Rücksicht von jedem District und dessen Komitate, die sie liefern, wird ausgefolgt, und als ein liquidum debitum auch executive eingetrieben werden.

Dieses haben Sie sogleich zu erlassen, und gebe Ich in Folge dessen zugleich den Befehl an Hofkriegsrath, sich auf alle Fälle um Entrepreneurs, sie mögen Juden oder Christen seyn, umzusehen.

Febr. 14. Joseph.

(Kancz. lev. 2083/88.)

XII.

Hadi adó.

Die Monarchie ist in einen gefährlichen Krieg verwickelt, da der Feind vorzüglich auf Verheerung u. Verwüstung ausgeht.

Jeder Staatsbürger muss also zur Beschützung seiner Mitbrüder und daher zur Abwendung ihres Schadens nach allen Kräften beiwirken.

Da ist keine Ausnahme von Nation zu Nation oder von Provinzen zu Provinzen zu machen, und die ganze Monarchie ist nur eines.

Die Stärke der Armee wird nach dem Bedarf und der Gefahr des Feindes von Mir bestimmt, diese muss ihre Subsistenz, und ihren ganzen Bedarf richtig und sicher überkommen. Das Quantum dieses Bedarfs aber muss der Zahl der Armee mit noch einem Überschuss für unvorhergesehene Fälle verhältnissmässig sein.

Wo solches herzunehmen ist, muss blos nach der Möglichkeit, wo die hierzu notvendigen Producte vorhanden sind, bestimmt werden. Die Nähe, die Leichtigkeit der Zufuhr, und die Qualität des Productes müssen darüber den Ausschlag geben, wieder ohne Unterschied von Provinz zu Provinz, und dieses durch die ganze Monarchie. Die Art, dieses Bedarfs sich zu versichern, kann nicht anders, als durch eine auf Landeskenntniss und durch die mittelst der erst letztens gemachten Fechsung und Abmessung des Grundes erhobenen Productions-Befunds sich gründende allgemeine Ausschreibung erhalten werden. Dieses ist die einzige sichere und billige Methode, welche der Armee die Bedeckung verschaffen kann, wo zugleich kein arbitrium stattfindet, und Jedermann gleich in das Mitleiden gezogen wird. Alle freiwillige Offerten taugen nichts, man soll sich noch für ein weniges bedanken, und erhaelt das Notwendige nicht. Oder ein Mann will sich Verdienste sammeln und Belohnungen verschaffen, und macht Anträge, die seine ihm untergebene Komitate nicht bestreiten können.

Sobald als nach ackerbaren Gründen und nach Wiesenwachs die Ausschreibung geschieht, ohne Unterschied, ob sie unterthänig oder Dominikal sind, kann sich niemand beschweren. Es bestehet hiebei die grösste Billigkeit, und da die Produkte gezahlt werden, so ist es keine Auflage, sondern eine notwendige Beiwirkung eines Jeden, mit seinem Überfluss zu seiner selbsteigenen Verteidigung.

Nun auf die Preise zu kommen: so kann wol nicht eine einleuchtendere und billigere Zinosur getroffen werden, als wenn man zum Grundsatz annimmt, dass der Staat im Kriege jedem für die Einlieferung seiner Producte denjenigen Preis vergüte, den er nach aller Vermutung, wenn kein Krieg gewesen wäre, auf dem Markt erhalten hätte. Gewinnst kann doch unmöglich im Kriege, welcher immer ein Unglück ist, ein Mitbürger fordern, genug, wenn er nicht übermässig verlieret.

Illova, szept. 6. 1788. Joseph.

(Kancz. Elnöki levéltár 112/ss.)

XIII.

Diese ganze Finanzoperation ist Mir noch völlig unbekannt, da sie Mir von der Finanzstelle noch nicht zur Begnehmigung vorgelegt worden ist, und sie wird auch, so wie sie lieget, von Mir nicht begnehmiget werden, da unter andern der Sekretär und der Präsident in dem nämlichen Giebigkeits-Maass stehen.

Was Hungarn anbelanget, so erwarte Ich, wenn noch ein wahrer Patriotismus allda vorhanden ist, der sich nicht auf die Logirung einer Krone, auf dem Gebrauch einer todten Sprache, sondern auf wahre Vorrechte, die nicht angetastet worden sind, und nicht auf Missbräuche gründet, was mir von selbem selbst für Anträge zu Führung dieses Krieges, welcher die Beschützung der Grenzen von Hungarn, die Erhaltung eines jeden Eigentums, Leben und Freiheit, gegen den bekannten, durch seine Wuth schon genug ausgezeichneten Feind zum Ziele hat, werden gemacht werden.

Geld werde Ich keines nie verlangen, besonders bey der jetzo so vermessenen als ganz unbesonnenen und ohne Grund bestehenden Stimmung im Land. Wird Mir nicht hinlängliches verschafft, so muss Ich den Krieg wolhlfeiler, und also lästiger für die Länder, und die Individuen, die es trifft, führen.

Der Clerus kann auf keine Art nie zu einem Dono gratuito aufgefordert werden, weil dieses den so heilig wahren

als ganz unleugbaren Grundsatz gänzlich über den Haufen werfen würde, dass nämlich jener nur ein usufructuarius ist, und nicht Jus an die Erträgnisse des Beneficii hat, sondern dass er nur für sein Amt aus selben ein anständiges Auskommen erhalte. Alles übrige gehört dem Religionsfond, welcher die Erhaltung und Vermehrung, wo notwendig, der Kirchen, die hinlängliche Anstellung der Seelsorger, die Belehrung des Volks und der Jugend, so wie nach allem diesen auch die Unterstützung der Armuth allein zum Ziele haben kann.

Übrigens haben diese als wahre Staats-Gagisten, sowie die andern Staats-Beamten, zu den Staatsnotdürften von ihrem jährlichen Genuss nach dem allgemein zu bestimmenden Pro cento gleich beizutragen, jedoch bleiben immer jene, die bloss die Congruam haben, davon ausgenommen.

Hussaren, Pferde oder Ochsen als ein Donum gratuitum anzunehmen, hievon hat man im letzten preuss. Krieg den Missbrauch gesehen, und was man für zusammengeraffte Lotterbuben und elende Pferde erhalten hat, wie man Titeln, Ehrenzeichen, Belobungen, Danksagungen dafür hat verschwenden müssen, ohne dass man selbe anderst, als für die Zeitungen, in welchen sie standen, gebrauchen konnte.

Exm. okt. 23. Joseph.

(M. kancz. lev. 15,309/88.)

XIV.

Aus diesem ganzen Convoluto ist nichts anderes zu ersehen, als dass die ganze so wichtige Verpflegung der Armee auf einem blossen Ohngefähr, einer blossen Willkühr und so zu sagen Gnade der liefernden Dominien ruhen. Diesem will nun durch allerhand Pecunialvortheile, welche man für das Gegenwärtige und das Zukünftige zur Anreizung des Gebers anträgt, abgeholfen werden.

Hungarn ist um seine Gränze mit Siebenbürgen von einem alles verwüstenden Feinde umgeben und bedroht, und

man soll noch theuer erkauffen, dass die Besitzer ihren Überfluss hergeben, oder sich auch in etwas einschränken, um denjenigen die unentbehrliche Nahrung zu verschaffen, welche sie, ihre Weiber und Kinder, dann ihr Vermögen beschützen.

Ich begnehmige also von diesen Vorschlägen nichts anderes, als dass pro Septembri et Octobri die heurige Fechsung zu Hülfe genommen und von der Ausschreibung von jener für das künftige Jahr schon hergenommen werde, weil diese Unordnung schon einmal herrscht.

Was das zukünftige Jahr anbelangt, so muss lediglich der Bedarf der Armee pro Cynosura genommen werden. Dieser muss zu zwey Drittel von Hungarn, und ein Drittel aus den deutschen Erblanden, das Heu ausgenommen, bedeckt werden.

Die Preise will Ich so hoch annehmen, als sie sind, und so wie selbe Graf Zichy anträgt, und welche das Doppelte derjenigen sind, deren sich jeder Erzeuger um seine Früchten, wenn kein Krieg gewesen wäre, zu lösen hätte versprechen können.

Diese zwei Drittel Bedarf des ganzen, sammt Heu, müssen förmlich auf die Unterthanen und Dominien ausgeschrieben, und wenn der Schlüssel gemacht ist, keine Entschuldigung angenommen werden: sondern es mag vorräthig sein oder nicht, oder sie mögen es anderswo kaufen, so muss jedes Komitat, jeder Eigenthümer sein Quantum abliefern um das Ganze sicher zu stellen.

Was die Bezahlung in Lieferscheinen anbelangt, so hat es bey dem nämlichen Gebrauch für den Unterthanen, dass sie kein Interesse tragen, zu verbleiben; jedoch sollen selbe zu zwey Drittel bey Abführung der Contribution, Cammeral-Gefällen, Salz- und Dreysigstämter als baares Geld angenommen werden, und so auch jene Scheine, die sie wegen der Transporte und der Vorspann übernommen. Bis ersten November 1789 hat es, was die Scheine der Dominien anbelangt, auch bey dem zu verbleiben, was bis itzt gewesen ist, nämlich, dass sie ohne Interesse sind; jedoch ist zu erklären, dass selbe nach hergestelltem Frieden anstatt der Zahlung nach vorzuschreibenden Maassregeln allerdings für vollgültig wer-

den angenommen werden. Vom 1. Nov. laufenden Jahres aber will Ich gestatten, das für die von den Dominien abzuliefernden zwey Drittel an Brod- und ein Drittel an Haberfrüchten für das ganze Quantum 3½-percentige verzinsliche Papiere ihnen gegeben werden.

Es kann also keine Frage von Zurücknehmung der schon ausgestellten und verzinslichen Schuldscheine seyn. Die Art, dieses zu bewirken, kann wohl weder eine landtägige Versammlung, noch General-Congregationen erfordern, da der Krieg, die Gefahr, der Bedarf und die Schuldigkeit jedes Patrioten zur Selbstvertheidigung und zur Subsistenz der Armee beyzutragen notorisch sind.

Ist der Bedarf sichergestellt, so kann die vollkommene Freiheit im Verkaufen, in Brandwein- und Bierbräunen gestattet werden, in solang, als nicht ratio publica wegen der zu theuren Marktpreise eintritt.

Übrigens begnehmige Ich, was wegen deperditis, den abreichenden Brod-Porzionen und den Transennen vorgeschlagen wird. Joseph.

(Kancz. lev. 7826/1789.)

XV.

Die Ursachen zu einer Lieferung sind Ihnen ohnedies von mir schon längstens klar überschrieben worden, und hat es also bei diesem sein Bewenden. Die hier vorgeschlagenen Modalitäten, nachdem nach Verlauf von mehr als einem Monate neuerliche Zweifel wieder vorgebracht werden, machen besorgen, dass viel geschrieben, disputirt und nichts geliefert wird, derweil als die Armee täglich subsistiren muss. Die Frage wegen mehreren Heubedarf und Abschlagung am Bedarf von Haber, und die überspannte Forderung des Verpflegsamtes, wie Sie sagen, lässt sich weder hier, noch beym Consilio beurtheilen, und man muss jenen glauben, die in Loco sind. Das Consilium und die Kanzley sind sehr irrig daran, wenn sie, wie hier angeführt wird, alle Früchten der Studien und geistlichen Fonds-Güter zur Ablieferung antra-

gen; diese können nicht anders, als wie alle andere Particular-Besitzer und Magnaten nach ihrer Grösse und Fruchtbarkeit beygezogen werden, da sie bestimmte Ausgaben für Universität, Schulen, Pfarren und Pensionen für aufgehobene Ordensgeistliche und Klosterfrauen haben: und also zum Verkauf und zur Einbringung des Geldes von ihren Früchten etwas beybehalten müssen.

Auf die deutschen Erblanden kann nicht mehr als das 3-tel ausgeschrieben werden. Landtag und Congregationen vermehren nicht die Früchten und die Fourage, und väterlich gedacht, würde dieses nur ein scharfes Messer sein, so man bey jetziger Stimmung Kindern in die Hand gäbe, um sich zu schneiden. Joseph.

(9256/89.)

XVI.

Wenn die Umstände der Fechsung so bedrückt sind, als die Kanzley solche nach erhaltenen Berichten angibt, so kann, da die Armee einmal leben muss, und Hungarn die zwey Drittel zu bestreiten sich ausser Stande sagt, aus den deutschen Erbländern nicht mehr als das eine Drittheil abgeliefert werden kann, die Finanzen auch nicht mehr Geld, als die Ausmaas schon war, dazu beschliessen können, kein anderes Mittel ergriffen werden, als dass diejenigen Besitzer, welche das anrepartirte Quantum nicht abliefern können, sich dasselbe mit Contrahenten in oder ausser Landes verschaffen, ohne dass von Seiten des Aerarii in die Preise eingegangen — sondern nur auf die Richtigkeit desselben in re, tempore, et loco gesehen und unnachsichtlich darauf gehalten werde, weil die Armee keinem Ohngefähr ausgesetzt bleiben kann. Die Kanzley wird sich also sammt dem Consilio sogleich wegen Entrepreneurs umsehen, und sich derohalben vom Hofkriegsrath diejenigen namhaft machen lassen, welche sich bey selben um Lieferungen gemeldet haben und verlässig sind.

Was die Gelder zu deren Befriedigung anbelangt, so wird das Land selbst, ohne eine Auflage auf die Unterthanen

zu machen, die Repartition treffen, weil dieses die einzige Auslage ist, welche die sämmtlichen hungarischen Güter-Besitzern treffen, zur Beschützung des Landes und zur Bedeckung des Bedarfs sowohl für die Armee, als die Inwohner werden hergeschossen haben, die ihnen vom Staat noch in den bestimmten Preisen mit Interesse tragenden Papieren vergütet wird, und also nur das Mehrere, so sie den Lieferanten bis an Ort und Stelle, als die bestimmten Preise sind, zahlen müssen, eigentlich nur die Abgabe wäre, so sie für ihr Vaterland leisteten, auch ihnen ihre übrigen Früchten noch um theuren Marktpreis zu verkaufen blieben.

Übrigens ist den betreffenden Behörden noch einmal der Befehl zu erneuern, darauf zu sehen, womit die Felder nicht unbesäet bleiben; auch muss dem wirkenden Obergespann bedeutet werden, dass der Genuss eines Bucheneichelbrodes, das der Gesundheit schädlich, somit dessen Gebrauch niemanden zu gestatten sei. Joseph.

(10,957/89.)

XVII.

Ostromállapot.

Wien, den 24. 8-b. 1789.

Lieber Graf Hadik! Nachdem Ich vom Feldmarschall Laudon benachrichtigt bin, dass mit der Lieferung der Materialien zur Armee in Hungarn sehr saumselig vorgegangen wird, so dass eine ganze Aufliegenheit im Winter zu besorgen steht, auch Gr. Zichy, dem Ich diesfalls gleich zugeschrieben, Mir dieses, so wie den üblen Willen und das Pochen der in den Congregationen versammelten Edelleute, welches Ich schon von andern Orten her wusste, bestättiget, dergestalt, dass man nicht einmal von dem einen Drittel der Lieferung in Natura versichert ist, und noch weniger zu der Bezahlung des 2-ten Drittels, um es in der Fremde zu kaufen, geschritten wird: so bleibt nichts anders übrig, um die Armee, die doch leben und bestehen muss, zu versehen, als sogleich

in einem jeden Komitate das auf selbes repartirte Quantum durch militärische Execution einzutreiben.

Sie werden diesen Befehl der hung. 7-bürg. Kanzlei zu wissen machen, und unter einem dem hung. Gral Commando auftragen, dass es sich die den Ktten anrepartirten Beträge von der Statthalterei gleich mittheilen lasse, so wie dasjenige, was sie schon abgeliefert haben, sodann nicht blos die Reserve-Escadronen und die Infanterie-Divisionen in die entfernteren Kotte vertheile, sondern auch von der Armee, die ohnedies in die Winterquartiere rückt, so viele Kommandirte anverlange, als zur Execution-Eintreibung der auf die Komitate angemessenen Beträge erforderlich seyn werden.

Diese Execution hat nicht allein bei den Unterthanen, sondern bei allen geistlichen und weltlichen Dominien nach dem Verhältniss statt, so von der Kanzlei zwischen Unterthanen und Obrigkeiten wegen Brodfrüchten und Hartfutter gemacht worden ist.

Da, wo das Materiale in Natura, ohne den unentbehrlichen Samen zum Anbau und zur Brodung zu nahe zu treten nicht vorhanden ist, allda wird das Geld nach den bestimmten Preisen, sowol bei Unterthanen, als Obrigkeit eingetrieben, und dagegen die vorgeschriebene Scheine und Obligationen gegeben; zugleich ist auch Feldmarschall Laudon davon zu verständigen, damit er die hiezu nöthige Mannschaft sogleich von der Armee commandire, auch in jene Kotte instradire, wo sie erforderlich sein wird.

Sollte wider besseres Vermuten in ein oder andern Orten Wiederstand geleistet werden, so soll sich das Militare, ohne Rücksicht der Person, respectiren machen, und sich derjenigen Macht gebrauchen, die es in Händen hat.

Joseph.

(Kancz. elnöki levéltár. 161. 1789.

XVIII.

Császári válasz a megyékhez.

Dass eine Antwort an die sich anständig geäusserten Komitate erlassen, und diese ihnen durch eine abzuhaltende Congregation kundgemacht werde, in welcher aber nichts, als dieser Gegenstand, vorkäme, und sie also ad audiendum verbum regium irgend einberufen würden, beangenehme Ich vollkommen.

Dass ein Unterschied in dem Eingange an die Komitate, die sich mehr oder weniger willfährig bezeugt haben, gemacht werde, heisse Ich ebenfalls gut, nur fände Ich zugleich für die Klasse derjenigen, welche sich am unanständigsten in ihren Aeusserungen benommen, und von dem Judex Curiae die Zusammenberufung eines Landtages autoritate sua, gefordert haben, welches die Komitate Bihar, Zabolcs, Zemplin, Ungvár, Borsod, Zips und Abaujvár mit Torna vereinigt sind, folgenden auffallenden Unterschied am gedeihlichsten, dass selbe mit gar keiner Antwort oder Rescript beehret, mithin auch keine Congregationen daselbst abgehalten würden. Dieses würde nicht schaden, weil es selbe in etwas demüthigen und ihnen gleichwol die Rescripte, welche in die übrigen Komitate erlassen werden, bekannt würden.

Was das Rescript selbst anbelangt, so ist der Context kurz, nicht affectuos, aber mannbar und väterlich, auch wie hier vorgeschlagen wird, halbbrüchig deutsch und hungarisch dahin zu fassen, dass von allen den Punkten, worauf sich die hier angeführten Klagen beziehen, keine den Grundgesetzen je zuwider gewesen, da sämtliche diese Veranlassungen entweder nur interimaliter, bis sie durch einen Landtag ihre Ratification erhalten würden, eingeführet, oder blos als praeparatorische Veranstaltungen, um in einem Landtage den Ständen das Ausgearbeitete hievon vorlegen zu können, anzusehen sind, und wurde bisher nur darum weder die Krönung, noch ein Landtag abgehalten, weil die Materien hiezu nicht vorbereitet waren, und Ich durch hinzugekommen verschiedene wichtige Vorfälle immer hieran wäre gehindert worden.

Zu den interimal Veranlassungen gehört jene wegen der Wirksamkeit der Obergespäne und General-Congregationen, wegen der Justizform und Gerichtshöfe, wegen eingeführter Repartierung der Deperditen und Militarquartiere, welche Alle erst durch den Beweis ihres Guten die Sanction vom Landtage zu erhalten haben. Preparatorisch hingegen sind folgende: nämlich die Kriminalgerichtsordnung, das Grundausmessungsgeschäft, und die Übertragung der Familien-Urkunden aus den locis credibilibus in die Landtafel nach Ofen, welche säntlich erst mussten vorbereitet werden, um zu weitern Deliberationen für den Landtag einen sichern Grund zu erhalten. Sobald als die Landtafelsbücher in Ofen verfertiget seyn werden, kann eine jede Familie ihre Original-Documenten nach Hause nehmen, wodurch alsdann die Sicherheit auch gegen alle Feuersgefahr viel grösser als jemals seyn wird, weil die Originalien und die Landtafelsbücher in verschiedenen Orten vorhanden wären.

Ohne vorhergegangene Messung, Fatirung und Schätzung der Gründe, kann unmöglich ein Landtag weder etwas gleiches, noch etwas bestimmtes für die allgemeinen Landesauslagen bestimmen. also ist deren vorläufige Zustandebringung unentbehrlich gewesen.

Der erhöhte Salzpreis ist nur momentanisch wegen der grossen Kosten des gegenwärtigen Krieges, und erst im heurigen Jahre gemacht worden, wird auch nach geendigtem Kriege wieder aufhören.

In dieser Gemässheit also, und mit bestimmter Zusicherung, dass, sobald die Ruhe aller Orten wird hergestellt seyn, Ich selbst mit Ausschreibung des Landtages vorgehen würde, ist das Rescript auf eine anständige Art zu schliessen. Mir aber der Aufsatz, welcher diese Meine Gesinnungen in sich fassete, noch vorher baldmöglichst zu Meiner endlichen Gutheissung heraufzugeben.

Dem Grafen Zichy kann allerdings gestattet werden, dass er den genannten Komitaten antworte, jedoch erst. wenn Meine Rescripte schon erlassen wären.

Kelt 1789. decz. 7. Joseph.

(Kabinet levéltár 1790. 68.)

XIX.

A rendeletek visszavonása.

Jan. 25. Vortrag.

Da mir der hung. Kanzler das gestern ihm zugekommene Allerhöchste Handbillet mitgetheilt und mich ersucht hat, Jemanden aus der Staats-Kanzley zu der Morgen abzuhaltenden Commission abzuschicken, so erlauben Eure Mait, dass ich allerhöchstdenenselben jene kurze Grundsätze schriftlich vorlege, die Hofrath v. Spielmann nach den von mir ihm gemachten Auftrag Allerhöchstdenenselben bereits mündlich zur Vorstellung gebracht hat, und durch deren genaue Befolgung allein, das grösste Unglück für den Staat noch abgewendet und die Monarchie gerettet werden kann.

Ich bitte Eu. Mt. auf das inständigst, solche nach der äussersten und höchstdringenden Wichtigkeit der Sache reiflich zu beherzigen, und mich zu authorisiren, dass ich den Hofrath Spielmann hienach bey der morgigen Zusammenkunft sein Benehmen einzurichten anweisen könne, widrigen Falls sehe ich diese Concertation für ganz fruchtlos an, und wünsche sehnlichst von aller Theilnehmung daran dispensirt zu werden.

Jan. 28. 1790. Vortrag.

Die hung. siebenbürg. Kanzley in Folge meiner Theilnehmung an ihre Zusammentrettung hat mir das Resultat derselben mittels ihres Vortrags an Eure M. von 26. dieses datirt, mitgetheilt.

Ich habe daraus ersehen, dass im Wesentlichen dieselbe Eur. Mt. wohlmeinend eben dasselbe anrathet, was ich bereits schon vor derselben, Allerhöchsderselben in meinem Namen durch den Hofrath Spielmann mündlich anrathen zu sollen, meiner Pflicht zu seyn erachtet hatte.

Ich bin also mit dem Inhalt ihres Vortrages vollkommen verstanden, und bleibt mir nur der Wunsch übrig, dass die augenblickliche Ausführung ihrer Vorschläge zureichend seyn möge, um die Folgen zu erwirken, welche dieselbe sich

davon verspricht, da die Gemüther so äusserst aufgebracht, und das Vertrauen so vollkommen verloren ist, dass das Gegentheil gar wohl möglich wäre, und ich dahero in Beysorge stehe, dass man sich damit nicht begnügen dürfte, wenn nicht zu gleicher Zeit der Landtag noch in diesem Jahre, und etwa auf den 1. Junius festgesetzt wird, und mittlerweile durch gute Worte und gütige Vorstellungen, man sich von der Nation alle diejenige dringende Beyhilfe zu erhalten bemühet, welche nach der Hand von dem Landtage gesetzmässig wo möglich zu erhalten seyn wird.

Eure Majestät belieben sich zu erinnern, dass Sie Ihre Niederlande bereits verlohren haben, vielleicht unwiederruflich verlohren haben, einzig und allein, weilen Sie meine wohlüberlegte Vorstellung vom 20. Junius 1787. nicht nur übel aufgenommen, sondern auch seitdem in allen Stücken das gerade Gegentheil zu verfügen für gut befunden.

Nur gar zu sehr ist zu besorgen, dass die Monarchie das nemliche Unglück und zwar zuvörderst von Seite der hungarischen Nation, welcher es nicht an auswärtigen Beystand fehlen dürfte, erfahren wird, wofern mein dermaliges Dafürhalten nicht glücklicher sein sollte, als es das damahlige gewesen ist.

Ich beschwöre also Eure Mt. als ein rechtschaffener Mann, welcher es mit seinem Souverainen wohl meinet, wenigstens unverzüglich alles dasjenige ohne Ausnahme zu verfügen, welches Ihnen die hung. siebenbürg. Hofkanzley anzurathen die Ehre hat.

Gott gebe, dass Allerhöchstdieselbe sich dazu entschliessen mögen, und mit diesem sehnlichen Wunsch empfehle ich mich zu Eurer Mt. fortwährender allerhöchsten Gewogenheit, welche ich seit fünfzig Jahren von Ihrem Allerdurchlauchtigsten Erzhause zu verdienen mich bemüht habe.

Wien den 28. Jänner 1790. Kaunitz R.

Sajátkezű:

Aus beyliegender Abschrift meiner Resolution werden Sie ersehen, dass Ich den Zank aus der Wurtzel zu heben ge-

trachtet habe, sollte dieses nicht würcken, so ist der Entschluss zur Empörung genommen, ich bin Ihnen für Ihre treue Räthe, die Ich nach ihrem Werth schätze, sehr verbunden. Ich bedarf sie desto mehr bey diesen so äusserst bedrücklichen Umständen und bey meiner so elenden Gesundheit, die mich schier gantz niederdrücket.

Joseph.

(Bécsi áll. levéltár. 1790.)

Tabellarischer Ausweis.

Der durch den Fünfkirchner Bezirk den 1-ten November 1788 bis 1-ten Mai 1789 geleisteten Aerarial-Fuhren, und des dabei umgefallenen, auf immer unbrauchbar gewordenen, entfremdeten und durch Fahrlässigkeit des Landmannes zu Grunde gegangenen Zug- und Horn Thiere.

Name der Gespanschaft	Zahl der von 1. Nov. 1788 bis 1. Mai 1789 geleisteter meisten vierspän. zum Theil aber auch 2 spän. Wägen	Bei dieser Fuhrleitungen sind wegen übermässiger Anstrengung umgefallen		Auf immer unbrauchbar geworden		Entfremdet und aus Nachlässigkeit des Landmannes zu grunde gegangen	
		Pferde	Ochsen	Pferde	Ochsen	Pferde	Ochsen
Baranyaer	19,605	160	1	4	—	—	—
Simigher	26,344	509	30	210	16	36	2
Tolnauer	7,457	195	6	—	—	60	—
Veröczer	37,045	195	26	2	—	16	2
Szirmier	122,151	251	84	—	—	16	6
Summa	212,602	1,310	147	216	16	128	10

Haupt-

Das ganze Resultat der Pfarr- und Kloster Einrichtung

Namen der Dioecesen	Katholische Bevölkerung	Voriger Stand der Seelsorger		Neuer Stand der Seelsorger		Cooperatoren	Zuwachs von Seelsorgern	Vori Re
		a) Pfarrer	b) Kapläne	Pfarrer	Local Kapläne			Stifter
Esztergom .	642,372	383	200	404	62	273	156	34
Kalocsa . .	149,023	73	44	75	6	64	28	—
Zágráb . . .	612,551	241	235	328	54	293	199	—
Bosznia . .	115,093	63	39	73	8	54	33	—
Csanád . . .	143,463	111	40	115	8	63	35	—
Eger . . .	458,490	332	70	340	73	129	140	16
Pécs	232,021	108	79	130	11	106	60	—
Nagy-Várad	26,010	43	15	43	5	15	5	--
Nyitra . . .	235,687	95	30	128	15	68	86	—
Beszt.-Bánya	118,900	80	26	93	16	48	51	—
Győr	240,481	195	65	205	19	85	47	14
Rozsnyó . .	98,754	70	19	75	19	33	38	11
Sz.-Fehérvár	89.270	69	21	70	5	28	13	—
Szombathely	224,680	149	35	162	31	64	73	12
Vácz	171,475	92	36	96	9	54	31	—
Veszprém .	268,616	161	40	187	34	82	102	22
Szepes . . .	166,167	113	43	138	17	63	62	—
Zeng	122,646	87	76	91	18	85	30	—
	4.115,699	2,465	1,113	2,751	409	1,607	1,189	109

Tabelle.

ritus latini im Königreich Hungarn in sich enthaltend.

ger Stand der ligiösen		Neubestimmter Stand der Religiósen		Verminderung	Bestimmte Zahl		Gegenwärtige Seelen Zahl auf einen Priester		Vormalige Seelenzahl auf einen Priester
Halb mendicanten	Ganz mendicanten	Halb mendicanten	Ganz mendicanten		Zöglinge im Seminär	Praeparanden im Priester-Haus	Ohne Zurechnung der Religiösen	Mit Zurechnung der Religiösen	
53	567	14	224	403	145	36	869	650	1,101
—	75	—	54	21	30	7	1027	748	1,273
—	316	—	214	102	135	34	907	687	1,281
—	104	—	82	22	25	6	852	530	1,128
48	83	33	64	66	37	9	771	506	950
149	245	93	160	157	110	27	845	576	1,140
11	141	—	93	59	50	12	939	682	1,240
6	37	6	16	21	15	3	412	306	448
—	106	—	87	19	40	10	1117	790	1,885
	34	—	34	—	30	7	757	622	1,121
69	128	41	49	121	60	15	784	606	926
—	32	—	32	11	25	6	777	621	1,109
24	34	21	42	—	20	5	866	537	991
32	40	32	40	—	50	12	874	658	1,221
—	68	—	61	7	30	7	1078	779	1,339
—	150	—	121	29	60	15	886	602	1,336
32	31	32	31	—	40	10	762	591	1,065
9	57	—	45	21	40	10	632	515	752
433	2,242	272	1,449	1,059	942	231			

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

MARCZALI HENRIK

„MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE II. JÓZSEF KORÁBAN"

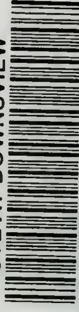
CZ. MUNKÁJA I. II. III. KÖTETÉHEZ.

KIADJA A M. TUD. AKADÉMIA TÖRTÉNELMI BIZOTTSÁGA.

BUDAPEST, 1888.

Budapest, 1888. Az Athenaeum r. t. könyvnyomdája.

1*

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 10 22 04 13 008 1